

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Катарина Г. Рашић

**МОРФОЛОШКИ И СИНТАКСИЧКИ БАЛКАНИЗМИ У
ТИМОЧКО-ЛУЖНИЧКОМ ГОВОРУ
(СА ОСВРТОМ НА ШИРИ БАЛКАНОСЛОВЕНСКИ
АРЕАЛ)**

докторска дисертација

Београд, 2023.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Katarina G. Rašić

**MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC BALKANISMS IN
TIMOK-LUZNICA DIALECT
(WITH REFERENCE TO WIDER BALKAN SLAVIC
AREA)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Катарина Г. Рашич

**МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И СИНТАКСИЧЕСКИЕ
БАЛКАНИЗМЫ В ТИМОКСКО-ЛУЖНИЧСКОМ
ГОВОРУ
(В КОНТЕКСТЕ ШИРОКОГО
БАЛКАНОСЛАВЯНСКОГО АРЕАЛА)**

Докторская диссертация

Белград, 2023.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

МЕНТОР:

Др Михаило Шћепановић, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета у Београду

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

1. _____
2. _____
3. _____

Датум одбране: _____

МОРФОЛОШКИ И СИНТАКСИЧКИ БАЛКАНИЗМИ У ТИМОЧКО-ЛУЖНИЧКОМ ГОВОРУ (СА ОСВРТОМ НА ШИРИ БАЛКАНОСЛОВЕНСКИ АРЕАЛ)

САЖЕТАК

Предмет нашег истраживања представљају морфолошки и синтаксички балканизми у тимочко-лужничком говору – аналитичка деклинација, аналитичка компарација, постпозитивни члан, губљење инфинитива, балкански тип аналитичког футура и удвајање објекта, као и три појаве условљене балканским језичким утицајем – појачана употреба аориста и имперфекта, употреба кратког заменичког облика у посесивној функцији и специфичан редослед енклитика у реченици. Такође, наша дисертација обухвата и компаративну анализу свих поменутих балканистичких црта у другим језицима (и дијалектима) балканског језичког савеза, уз нарочити осврт на балканословенски ареал.

У раду смо примењивали стандардне дијалектолошке методе – прикупљање материјала на терену (у сва четири тимочко-лужничка говорна подтипа: белопаланачком, лужничком, пиротском и тимочком), транскрипцију сабране аудио-грађе, структурну анализу датих језичких црта (у конкретном случају – балканизама) у говору информаната, као и упоредну анализу испитиваних појава на читавом балканском ареалу.

Два основна циља наше дисертације су следећа: 1) да се помоћу структурне анализе сабраног материјала пружи што прецизнија и исцрпнија објашњења о начину функционисања и степену стабилности балканизама у тимочко-лужничком говору; 2) да се помоћу компаративне анализе на ширем балканском ареалу изнесу што обухватнији подаци о распрострањености балканизама у језицима/дијалектима балканског језичког савеза, о моделима њиховог поступног прелаза из једног говора у други, о могућим закономерним тенденцијама у начину њиховог функционисања, као и о постојаности граматичких варијација у њиховом исказивању.

Резултати спроведених анализа показали су да балканистичке језичке црте представљају фундаментални део тимочко-лужничког граматичког система, да су оне у њему живо присутне и дубоко укорене, као и да се, уколико се у обзир узме степен заступљености и стабилности балканизама на ширем балканском ареалу, овај говор може сматрати високобалканизованим.

Кључне речи: балканизми, балкански језички савез, балканословенски ареал, тимочко-лужнички говор, морфосинтакса, контактна лингвистика, језичка конвергенција, аналитизам.

Научна област: лингвистика, србистика, балканологија.

Ужа научна област: дијалектологија, балканославистика, морфологија, синтакса.

УДК:

MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC BALKANISMS IN TIMOK-LUZNICA DIALECT (WITH REFERENCE TO WIDER BALKAN SLAVIC AREA)

ABSTRACT

The subjects of this research are morphological and syntactic Balkanisms in Timok-Luznica dialect – analytical declension, analytical comparison, postpositive article, the loss of infinitive, analytical future tense forms characteristic of the Balkan languages, doubling of the object, as well as the three features which are under the influence of the Balkan languages – emphasized use of the aorist tense and the imperfect tense, use of a short pronoun form functioning as a possessive form and specific order of enclitics in a sentence. Also, the dissertation includes a comparative analysis of all the mentioned Balkanic features in other languages (and dialects) in the Balkan linguistic league (Balkan sprachbund), with special reference to the Balkan Slavic area.

In this dissertation, the standard dialect-related methods have been applied – collecting corpus in the areas (in all four Timok-Luznica dialect subtypes, those spoken in Bela Palanka, Luznica, Pirot and Timok regions), transcription of the collected audio material, structural analysis of the given language features (in this particular case – Balkanisms) in the speech of informants, as well as a comparative analysis of the features in the entire Balkan area.

Two main goals of the dissertation can be summed up as following: 1) giving precise and exhaustive explanations of the use of Balkanisms and the level of their stability in Timok-Luznica dialect by means of structural analysis of the collected corpus; 2) using comparative analysis in the wider Balkan area to present as comprehensive data as possible on the prevalence of Balkanisms in the languages/dialects of the Balkan linguistic league, on the models of their gradual transition from one language to another, on possible regularity tendencies in their functioning, and on persistence of grammatical variations in their expressions.

The results of the carried out analyses have shown that the Balkan language features present a fundamental part of the Timok-Luznica grammar system, vividly present and deeply rooted in it. Taking into account the presence and stability of Balkanisms in the wider Balkan area, this dialect can be considered as highly balkanised.

Keywords: Balkanisms, Balkan linguistic league (Balkan sprachbund), Balkan Slavic area, Timok-Luznica dialect, morphosyntax, contact linguistics, linguistic convergence, analyticity.

Scientific field: linguistics, Serbian studies, balkanology.

Scientific subfield: dialectology, Balkan Slavic studies, morphology, syntax.

UDC:

САДРЖАЈ

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА	1
1.1. Проблем језичких савеза.....	1
1.2. Балкански језички савез.....	2
1.3. Појам балканизма.....	5
1.4. Призренско-тимочки говорни тип у оквиру српског дијалекатског корпуса и балканског језичког савеза.....	8
1.5. Тимочко-лужнички говор у светлу призренско-тимочког говорног типа.....	15
1.6. Предмет и циљеви истраживања.....	17
1.7. Методе истраживања и корпус.....	18
2. АНАЛИЗА БАЛКАНИЗАМА	22
2.1. Аналитичка деклинација	22
2.1.1. Опште одлике.....	22
2.1.2. Анализа у тимочко-лужничком говору.....	26
2.1.2.1. Именице.....	27
2.1.2.1.1. Типови именичких деклинација: морфолошка обележја.....	27
2.1.2.1.1.1. Први деклинациони тип: именице мушког рода.....	27
2.1.2.1.1.2. Други деклинациони тип: именице средњег рода (са или без проширења основе).....	34
2.1.2.1.1.3. Трећи деклинациони тип: именице женског рода на <i>-a</i>	40
2.1.2.1.1.4. Четврти деклинациони тип: именице женског рода на сугласник.....	48
2.1.2.1.2. Именички облици уз бројеве.....	50
2.1.2.1.2.1. Први деклинациони тип: именице мушког рода.....	50
2.1.2.1.2.2. Други деклинациони тип: именице средњег рода (са или без проширења основе).....	51
2.1.2.1.2.3. Трећи деклинациони тип: именице женског рода на <i>-a</i>	52
2.1.2.1.2.4. Четврти деклинациони тип: именице женског рода на сугласник.....	54
2.1.2.1.3. Синтетички падежни облици код именица.....	54
2.1.2.1.3.1. Остаци раније синтетичке деклинације.....	54
2.1.2.1.3.2. Иновативни синтетички облици.....	56
2.1.2.2. Заменице.....	58
2.1.2.2.1. Именичке заменице.....	58
2.1.2.2.1.1. Личне заменице.....	58
2.1.2.2.1.2. Повратна заменица.....	71
2.1.2.2.1.3. Упитне именичке заменице <i>ко</i> и <i>што/шта</i>	72
2.1.2.2.1.4. Опште, неодређене и одричне именичке заменице.....	74
2.1.2.2.2. Придевске заменице.....	79
2.1.2.2.2.1. Присвојне заменице.....	79
2.1.2.2.2.2. Показне заменице.....	82
2.1.2.2.2.3. Упитно-односне заменице.....	88
2.1.2.2.2.4. Опште, неодређене и одричне придевске заменице.....	91
2.1.2.2.2.5. Деклинација придевских заменица.....	94
2.1.2.3. Придеви.....	104
2.1.2.3.1. Питање придевског вида.....	104
2.1.2.3.2. Деклинација придева.....	106
2.1.2.4. Бројеви.....	112

2.1.2.4.1. Основни бројеви.....	112
2.1.2.4.2. Редни бројеви.....	118
2.1.2.4.3. Збирни бројеви.....	120
2.1.2.5. Синтакса падежног и предлошко-падежног система.....	122
2.1.2.5.1. Номинатив.....	122
2.1.2.5.2. Вокатив.....	123
2.1.2.5.3. Општи зависни падеж.....	124
2.1.2.5.3.1. Беспредлошка употреба општег зависног падежа.....	124
2.1.2.5.3.2. Општи зависни падеж са предлозима.....	126
2.1.2.6. Закључна разматрања у вези са аналитичком деклинацијом у тимочко-лужничком говору.....	145
2.2. Аналитичка компарација.....	148
2.2.1. Опште одлике.....	148
2.2.2. Анализа у тимочко-лужничком говору.....	150
2.2.2.1. Позитив.....	150
2.2.2.2. Компаратив.....	152
2.2.2.3. Суперлатив.....	153
2.2.2.4. Преплитање аналитизма и синтетизма у компарацији. Колебање и паралелна употреба ових двају модела.....	154
2.2.2.5. Компарација глагола и именица. Партикуле <i>по</i> и <i>нај</i>	154
2.2.2.6. Закључна разматрања у вези са аналитичком компарацијом у тимочко-лужничком говору.....	155
2.2.2.7. Додаци: модели поредбених конструкција; могућност перифрастичног степеновања.....	156
2.3. Постпозитивни члан.....	158
2.3.1. Опште одлике.....	158
2.3.2. Анализа у тимочко-лужничком говору.....	161
2.3.2.1. Облици члана код именица.....	161
2.3.2.2. Облици члана код придева, заменица и бројева.....	167
2.3.2.3. Неодређени члан.....	172
2.3.2.4. Претпозитивна употреба показних заменица.....	172
2.3.2.5. Хипердетерминативност.....	174
2.3.2.6. Закључна разматрања у вези са постпозитивним чланом у тимочко-лужничком говору.....	176
2.4. Губљење инфинитива и његова замена конструкцијом <i>да</i> + <i>презент</i>.....	178
2.4.1. Опште одлике.....	178
2.4.2. Анализа у тимочко-лужничком говору.....	181
2.4.2.1. Конструкција „ <i>да</i> “ + <i>презент</i> уз модалне глаголе.....	181
2.4.2.2. Конструкција „ <i>да</i> “ + <i>презент</i> уз друге глаголе непотпуног значења.....	186
2.4.2.3. Конструкција „ <i>да</i> “ + <i>презент</i> уз фазне глаголе.....	188
2.4.2.4. Конструкција „ <i>да</i> “ + <i>презент</i> после окамењеног <i>немој</i> за изражавање забране.....	189
2.4.2.5. Конструкција „ <i>да</i> “ + <i>презент</i> уз глаголе кретања, у функцији допунске намерне реченице.....	189
2.4.2.6. Конструкција „ <i>да</i> “ + <i>презент</i> уз непотпуне изразе са именицама, прилозима и придевима.....	190
2.4.2.7. Закључна разматрања у вези са губљењем инфинитива у тимочко-лужничком говору.....	191
2.5. Балкански тип аналитичког футура.....	193
2.5.1. Опште одлике.....	193
2.5.2. Анализа у тимочко-лужничком говору.....	196

2.5.2.1. Футурска <i>ће</i> -конструкција.....	196
2.5.2.2. Помоћни глагол <i>хтети</i>	200
2.5.2.3. Конструкција „ <i>да</i> “ + <i>презент</i> у структури <i>ће</i> -футура.....	201
2.5.2.4. Футурска <i>има</i> -конструкција.....	201
2.5.2.5. Закључна разматрања у вези са аналитичким футуром у тимочко-лужничком говору.....	203
2.6. Удвајање објекта.....	205
2.6.1. Опште одлике.....	205
2.6.2. Анализа у тимочко-лужничком говору.....	207
2.6.2.1. Удвајање заменичког објекта.....	208
2.6.2.2. Удвајање именичког објекта.....	211
2.6.2.3. Закључна разматрања у вези са удвајањем објекта у тимочко-лужничком говору.....	213
3. ДРУГЕ ПОЈАВЕ УСЛОВЈЕНЕ БАЛКАНСКИМ ЈЕЗИЧКИМ УТИЦАЈЕМ.....	215
3.1. Појачана употреба аориста и имперфекта.....	215
3.1.1. Опште одлике.....	215
3.1.2. Анализа у тимочко-лужничком говору.....	217
3.1.2.1. Аорист: значења и употреба.....	217
3.1.2.2. Имперфекат: значења и употреба.....	219
3.1.2.3. Аорист и имперфекат: паралелна употреба и морфолошко-семантичка преплитања.....	220
3.1.2.4. Перфекат: значења, употреба и облици.....	221
3.1.2.5. Закључна разматрања у вези са појачаном употребом аориста и имперфекта у тимочко-лужничком говору. Паралелна употреба прошлих времена.....	225
3.2. Употреба кратког заменичког облика у посесивној функцији.....	229
3.2.1. Опште одлике.....	229
3.2.2. Анализа у тимочко-лужничком говору.....	230
3.2.2.1. Семантика именице-посесума. Позиције заменичке енклитике. Синтаксичке функције споја <i>именица-посесум</i> + <i>датовна заменичка</i> <i>енклитика</i>	235
3.2.2.2. Поједине тимочко-лужничке специфичности заменичких енклитика са посесивном функцијом.....	238
3.2.2.3. Закључна разматрања у вези са употребом кратког заменичког облика у посесивној функцији у тимочко-лужничком говору.....	238
3.3. Редослед енклитика у реченици.....	240
3.3.1. Опште одлике.....	240
3.3.2. Анализа у тимочко-лужничком говору.....	241
3.3.2.1. Енклитика у проклитичкој позицији.....	242
3.3.2.2. Распоред енклитика уз просте глаголске облике.....	242
3.3.2.3. Распоред енклитика уз сложене глаголске облике.....	246
3.3.2.4. Позиција и употреба речце <i>ли</i>	251
3.3.2.5. Закључна разматрања у вези са редоследом енклитика у тимочко-лужничком говору.....	253
4. ЗАКЉУЧАК.....	257
4.1. Питање језичког савеза. Балкански језички савез. Појам балканизама. Призренско-тимочки говорни тип у оквиру балканског језичког савеза.....	257
4.2. Предмет и циљеви нашег истраживања. Методологија.....	258
4.3. Балканизми и појаве условљене балканским језичким утицајем.....	260
4.3.1. Примарни балканизми.....	260

4.3.1.1. Аналитичка деклинација.....	260
4.3.1.2. Аналитичка компарација.....	263
4.3.1.3. Постпозитивни члан.....	265
4.3.1.4. Губљење инфинитива и његова замена конструкцијом <i>да + презент</i>	267
4.3.1.5. Балкански тип аналитичког футура.....	270
4.3.1.6. Удвајање објекта.....	273
4.3.2. Језичке особине условљене балканским језичким утицајем.....	275
4.3.2.1. Појачана употреба аориста и имперфекта.....	275
4.3.2.2. Употреба кратког заменичког облика у посесивној функцији.....	278
4.3.2.3. Редослед енклитика у реченици.....	280
4.4. О степену балканизације тимочко-лужничког говора.....	284
5. ЛИТЕРАТУРА.....	285
6. ПРИЛОЗИ. ТРАНСКРИБОВАНИ ТЕКСТОВИ: ДЕЛОВИ РАЗГОВОРА СА ИНФОРМАНТИМА.....	295
6.1. Лужнички говорни подтип.....	295
6.1.1. Вера Антић (77), село Камбелевац.....	295
6.1.2. Катинка Спасић (79), село Дучевац.....	297
6.2. Белопаланачки говорни подтип.....	299
6.2.1. Мирослав Ћирић (80), село Бежиште.....	299
6.2.2. Вера Голубовић (89), село Горња Глама.....	301
6.3. Пиротски говорни подтип.....	303
6.3.1. Десана Младеновић (78), Пирот.....	303
6.3.2. Јагодинка Пејчић (88), село Темска.....	306
6.4. Тимочки говорни подтип.....	308
6.4.1. Љиљана Ћирић (81), село Балта Бериловац.....	308
6.4.2. Обренка Димитријевић (68), село Трговиште.....	310
БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	313

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

1.1. Проблем језичких савеза

Питање међујезичких (а отуда и међудијалекатских) укрштања и прожимања сеже у далеку прошлост. Овај проблем је стар „колико је стар људски род и колико су стари језици којима се човечанство служи“ (Пецо 1987: 57). Заједнички живот у суседству са другим народима, особито са припадницима другачијег културног, историјског и духовног наслеђа, нигде не оставља тако снажан и запечаћен траг као у језику. Докле год чине хомогену скупину, говорници лако ступају у комуникацију и остварују језички контакт. Проблем пак наступа када међусобно морају да опште представници различитих језичких заједница. То се најчешће дешава „ако људи који не говоре истим језиком дуже живе у непосредном територијалном суседству (пограничне зоне и вишејезичне заједнице)“, а „до таквог језичког контакта доводе и различите сеобе, миграције, колонизације итд.“ (Вукомановић 1979: 309).

Сви видови међујезичких и међудијалекатских контаката, у укупности своје шароликости и разноврсности, представљају велики изазов за контактну лингвистику и широку сферу њених интердисциплинарних истраживања. Захваљујући многобројним испитивањима, ова дисциплина изнедрила је и потврдила један поуздан и неоспоран аксиом: различити видови језичких контаката увек доводе до промена у језику. Наиме, у дугом и интензивном контакту по правилу долази до конвергентног развитка различитих језика или дијалеката, који врло често радикално мењају своју граматичку структуру. Таква група језика различитог порекла (тачније различитих подродова) који се говоре на једној територији, обједињена заједничким особеностима на свим језичким нивоима, које су се појавиле током конвергентног развоја, при тесном контакту једних са другима, назива се *језички савез* (Радић 2011: 71). Разуме се, за настанак језичког савеза неопходан је читав сплет друштвених, историјских и културних околности, као и довољно време трајања датих веза. Овде пре свега мислимо на дугорочно постојање двојезичности или вишејезичности на одређеној територији, услед којег неизоставно долази до интерференције.¹

Због ранијег престижа упоредно-историјских истраживања генетских сродности међу језицима, питање могућности конвергентног развитка језика све до прошлог века остало је изван интересовања лингвистичке науке. Учењу о конвергентној језичкој еволуцији посебну пажњу посветили су припадници Прашког лингвистичког кружока и оно је, „као чедо двадесетог века, нашло свој општелингвистички најзаснованији израз у теорији језичких савеза, чији је творац Николај Трубецкој“ (Попов 1984: 21). Трубецкој је, наиме, на Првом лингвистичком конгресу у Хагу 1928. године изнео разлику између *језичких породица* и *језичких савеза*.² По његовом мишљењу, језички савези (а то је термин који он сам предлаже) представљају „групе језика које се одликују великим сличностима на синтаксичком и морфолошком нивоу и великим бројем заједничких културних речи, а понекад и спољашњом сличношћу у фонду гласовног система, али без систематских гласовних подударности и без заједничких основних речи“ (према: Томић 2013: 246; в. Трубецкој 1930: 18). Ову тезу дорадио

¹ Исп. и разматрање ове проблематике код Илиевског: „Неопходен услов за појава на јазичен сојуз [...] е билингвизмот и полилингвизмот во определени културни и економски околности и при тесни масовни контакти на субјектите што ги зборуваат тие јазици“ (Илиевски 1988: 27).

² Разлика међу овим појмовима најједноставније се може представити тако што, са једне стране, *језичким породицама* називамо скупине генетски сродних језика који потичу од заједничког прајезика, док, са друге стране, скупине језика чији су говорници у дуготрајном географском или културном контакту и који утичу једни на друге, због чега се у њима јављају заједничке црте које нису наслеђене, тј. генетски условљене, називамо *језичким савезима* или *језичким лигама* (Бугарски 2009: 70–71). Овде би требало напоменути да се структурне (типолошке) сличности и генетско сродство међусобно не искључују.

је Роман Јакобсон, износећи уверење да се одређени језици могу сматрати члановима неког језичког савеза уколико они: 1) предствљају чланове неке језичке породице; 2) са територијалног аспекта представљају суседе; 3) имају развијене заједничке форме које су настале као резултат узајамних језичких утицаја, посебно у сфери фонетике и морфосинтаксе (према: Демирај 1994: 21).

Након ових иницијалних усмерења, појавиле су се и друге, мање или више успешне дефиниције језичког савеза. Тако, језички савез за Хенрика Бекера представља „групу језика који су се кроз заједничке судбине у истом културном простору и кроз узајамне утицаје толико много приближили једни другима да се у сваком од њих приближно исто може рећи на приближно исти начин“, а за Збигњева Голомба – „групу језика која показује изванредан број реципрочних граматичких копија што воде високом степену структурне сличности“; по мишљењу Владимира Георгијева, језичке савезе чине „суседни језици који на разним нивоима своје структуре имају низ заједничких црта које нису наслеђене у свакоме од њих из старијег периода, већ су се појавиле као резултат њихових међусобних веза“, а по Шалеровом схватању њих чине „бар једним делом такви језици који не припадају истој породици, [који су] географски [...] суседни, и на темељу узајамних утицаја показују низ заједничких црта, које обухватају гласовну, морфолошку или синтаксичку област дотичних језика“; Шалер такође сматра да на језички савез упућују најмање две заједничке црте које се простиру у најмање три генетски несродна језика, док бугарски лингвиста Иван Дуриданов минимални број чланова језичког савеза своди на два (према: Попов 1984: 22–23; в. Бекер 1948: 5, Голомб 1956: 8, Георгијев 1977: 6, Шалер 1975: 58, Дуриданов 1977: 21).

Иако је лингвистичка наука до сада потврдила већи број језичких савеза у свету (од којих се на европском тлу издвајају пиринејски, британски, немачки, холандски, француски, бретонски, реторомански, италијански, један балтички савез, средњоевропски, карпатски и др.), код великог броја ових савеза не можемо говорити о значајном броју заједничких језичких црта нити о сасвим јасним и утемељеним границама; са друге стране, за балкански језички савез можемо констатовати да се „*temelji na vrlo velikom broju strukturalnih podudarnosti u fonetici, gramatici i leksiku, a da se i njegove granice jasnije konturiraju nego li [sic!] u slucaju drugih saveza*“ (Ковачец 1988: 25). Језике-чланове балканског језичког савеза, који чине генетски хетерогену секундарну ареално-типолошку групу (Собољев 2000: 177), поред великог броја упечатљивих структурних³ паралела, одликују и сличне системске тенденције у развоју.

1.2. Балкански језички савез

Географска позиција Балканског полуострва одувек је представљала мост између Европе и Мале Азије. Од најранијих времена па до касног средњег века ово подручје карактерисали су различити освајачки походи, колонизације, сеобе, раскршћа важних саобраћајних и трговачких путева, мешање становништва, масован билингвизам и, уопште, јака културна симбиоза народа који су на њему живели.⁴ Заједнички живот у истим културно-

³ Амерички лингвиста Хенрик Бирнбаум разликује екстензивне од интензивних језичких савеза, где би први подразумевали „све фонолошке савезе, без обзира на број изоглоса“, а други би се, „осим могуће фонолошке, карактерисали и сличношћу морфологије (са творбом речи) и синтаксе (са фразеологијом)“ (према: Попов 1984: 23; в. Бирнбаум 1968: 72). Балкански језички савез представља типичан пример интензивног језичког савеза.

⁴ Интересантан је податак да су на простору Балкана све до почетка прошлог века постојала веома бројна кретања номадског и полуномадског живља (Илиевски 1988: 60).

историјским и економским условима и традицијама код балканских народа изнедрио је и један заједнички менталитет, који се веома приметно манифестовао и у њиховим језицима.

Византија и, касније, Отоманска империја чиниле су плодно тло за функционисање својеврсне мултиетничке заједнице, у којој су доста често из економских, административних и културних потреба дијалог водили саговорници са различитим степеном језичке компетенције, често бивајући принуђени да се служе језиком којим нису владали добро, или, једноставно, да говоре свако на свом језику са инфилтратима из језика оног другог (Тополињска 2002: 8).⁵ У овако сложеним друштвеним и психолошким околностима, балкански језици развили су читав низ заједничких структурних особености.⁶ Ове заједничке црте, тзв. *балканизми*, представљају, дакле, резултат чисто прагматичке тежње да се „по сваку цену оствари комуникација са представницима другог језичког комплекса“ (Вукомановић 1979: 315), а за балканске језике који се њима одликују поуздано можемо рећи да припадају *балканском језичком савезу*.

Истраживачи углавном наводе следеће језике-чланице балканског језичког савеза: два типична балканска језика – грчки и албански, потом румунски (овде се не убраја само румунски језик, већ и дакорумунски и румунски дијалекатски комплекси јужно од Дунава, арумунски и мегленовлашки), македонски, бугарски и комплекс југоисточних српских говора (Томић 2013: 247; Илиевски 1991: 37–38; Белић 2000: 477; Демирај 1994: 53–73; Радић 2011: 71; Шкиљан 1980: 159; Ковачец 1988: 29); такође, овде се често сврставају и дијалекти балканског турског, као и дијалекти неких ромских заједница на балканском тлу (Тополињска 2010: 33). Најзад, у вези са овим питањем често се наводи чињеница да се у центру балканског језичког савеза, који се одликује највишим степеном „балканизације“, налазе албански, македонски, бугарски и румунски језик, а да се на његовој периферији налазе новогрчки и српски језик, који познају само поједине балканизме (Томић 2013: 247).⁷

Иако се у циљу синтезе и изношења општих црта у вези са овом проблематиком често говори о *језицима* који чине балкански језички савез, ипак се мора посведочити да се овај савез реализује најпре као заједница *дијалекатских* комплекса.⁸ Ово нам потврђује и чињеница да балканизми нису равномерно распоређени унутар дијалеката балканских језика (Асенова 2015: 16), односно да се и сами ти дијалекти међусобно разликују по степену своје балканизације.

Интерес за балканске језике јавио се доста рано, а временом је попримио и светске размере, управо због јаког структурног јединства ових језика. Тако, још у првој половини XIX века можемо говорити о предисторији балканологије као засебне лингвистичке дисциплине.

⁵ Уп. и: „Во такви ситуацији за успехот на комуникацијата најважно е да бидат добро разбрани сигналите кои служат за идентификација на настаните за кои станува збор и на протагонистите на тие настани“ (Тополињска 2002: 8–9).

⁶ Занимљиво је запажање Петра Хр. Илиевског да се граматичким формама једног балканског језика човек може послужити и у другом балканском језику као *lingua franca*, само када би усвојио лексику тог другог језика (Илиевски 1988: 26).

⁷ Овакво схватање најпре се појавило у Шалеровој књизи *Балкански језици (Die Balkansprachen)*, у којој аутор разликује тзв. „балканске језике“ (албански, македонски, бугарски, румунски), који садрже примарне одлике балканских језика – балканизме, и тзв. „језике Балкана“ (новогрчки и српски), који се налазе на периферији језичког савеза и познају само појединачне балканизме; српски југоисточни говори сврставају се у групу „балканских језика“ (према: Станишић 1985–1986: 246, в. Шалер 1975).

⁸ О овом факту сведоче многи балканолози, исп. нпр.: „[...] избор локалних дијалекатских система као објекта балканолошког описа теоријски је заснован већ у самој дефиницији балканског језичког савеза као језичког јединства које је настало и постоји управо на дијалекатском нивоу као последица вишевековних етнолингвистичких контаката њихових говорника“ (Собољев 1997: 10), као и: „Балканскиот јазичен сојуз е познат како класичен пример на заедница од дијалектни комплекси (дијасистеми) од различно потекло коишто со векови на конвергентен развиток постигнале значаен структурен паралелизам“, или: „Лингвистичката балканистика е гранка на дијалектологијата“ (Тополињска 1998: 3).

Године 1829. Јернеј Копитар у једном свом чланку⁹ указује на феномен балканских језика који имају једну заједничку форму, оваплоћену у тројној – албанској, влашкој и бугарској језичкој материји (према: Илиевски 1988: 13–14). Од средине XIX века па до прве четвртине XX века јавља се све више нових студија које продубљују балканистичку проблематику. Међу њима се могу издвојити радови знаменитог немачког индоевропеисте Августа Шлајхера, који се понајвише бавио питањем постпозитивног члана, као и студије словеначког слависте Франца Миклошича, који је балканској језичкој заједници придодео и новогрчки језик и који је главнину балканизама покушао протумачити супстратом¹⁰ (према: Демирај 1994: 16, Ковачец 1988: 27).

Прва половина XX века обележена је настојањем да се балканистичке појаве сагледавају глобално, у целости, као и да се усаврши теоријско-методолошки апарат ових испитивања. Године 1925. руски слависта и балканолог Селишчев објавио је на француском језику кратку синтезу балканолошке науке, покушавајући да повеже настанак балканизама са друштвено-историјским приликама балканских народа и да установи хронологију основних морфолошких и синтаксичких балканистичких особености (према: Ковачец 1988: 27, Демирај 1994: 20; уп. Селишчев 1925). Па ипак, базична и најзначајнија синтеза балканистичких појава, након које ће уследити нова етапа системског, организованог рада на пољу балканологије, изашла је из пера Кристијана Сандфелда. Реч је о монографији објављеној на француском језику 1930. године, *Linguistique balkanique. Problèmes et resultats*¹¹, у којој Сандфелд даје исцрпнију анализу балканизама на свим језичким нивоима, износећи и податке о њиховој распрострањености, а све са покушајем да установи њихово евентуално порекло.

Немајући намеру да детаљно изложимо историју питања балканског језичког савеза, будући да би нас то умногоме удаљило од саме теме дисертације, задовољићемо се чињеницом да основни задаци балканистике разматрани различитим поводима у радовима Малецког, Будимира, Скока, Седлачека, Георгиева и других – остају актуелни и данас: ту пре свега мислимо на изучавање структуре балканских језика и дијалеката, како појединачно, тако и компаративно, на утврђивање географске распрострањености балканизама и на прецизирање њиховог порекла.

Доласком главних словенских маса на Балканско полуострво, које је у то време већ и само било језички издиференцирано, наступају нагли и крупни језички процеси, како у јужнословенским, тако и у другим, несловенским језицима. У источним пределима Балканског полуострва долази до „међујезичких прожимања таквих размјера да језик старосједјелаца губи свој лингвистички индивидуалитет, утапа се у језике новодосељених словенских племена, али и словенски језици, у тој симбиози, прихватају неке особине за које до тада нису знали“, а то су „познати балканизми“ (Пецо 1987: 58).¹² Иако су „ови сусрети примитивних племена за стварање миксоглоотије далеко важнији него контакти језички култивисаних представника“ (Грицкат 1975: 43), можемо констатовати да су и касније друштвено-историјске, политичке и

⁹ W. Kopitar, „Albanische, Walachische und Bulgarische Sprache“, *Jahrbücher der Literatur* 46, Wien, 1829.

¹⁰ Иако ће питање порекла балканизама бити детаљније разматрано у наредном поглављу, овде ћемо, у циљу изношења општег историјата балканистичких истраживања, поменути да су и бројни други проучаваоци настанак балканистичких језичких црта тумачили утицајем супстрата. Тако је, на пример, Шухард говорио о својеврсном предлатинском супстрату, Хан, Томашек и Вајганд – о старобалканском супстрату, а Селишчев – о предлатинском, предгрчком и предсловенском супстрату (према: Ковачец 1988: 27, Илиевски 1988: 15, Демирај 1994: 20).

¹¹ Ово дело угледало је светлост дана најпре 1926. године на данском језику: *Balkanfilologien. En oversigt over dens resultater og problemer* (наведено према: Ковачец 1988: 28).

¹² Исп. и: „Непосредни контакт Словена са Романима, Грцима и прапрецима данашњих Албанаца, њихов заједнички живот, културни и језички односи, разноврсни међусобни утицаји и прожимања, претапања једних у друге и велики број билингвалних представника ових језика представљају факторе који су довели до настајања бројних заједничких општебалканских одлика, и цивилизацијских и лингвистичких“ (Станковић/Милорадовић 2012: 956).

културне околности доносиле широке могућности за деловање различитих видова језичке интерференције на Балкану.

1.3. Појам балканизма

У претходном поглављу поменули смо да су подстицаји за појаву балканизма чисто прагматичке природе, односно да је за успешну комуникацију у одређеној мултилингвалној средини, какву су на Балкану створиле сложене друштвеноисторијске прилике, најважнија транспарентност граматичких сигнала.¹³ Жеља за повећањем прозирности граматичке информације, тј. тежња за олакшавањем комуникације са представницима других језичких кодова довела је до тога да су балкански језици на свим нивоима граматичке структуре развили читав низ „сличних или идентичних црта“ (Белић 2000: 477), које у науци називамо *балканизмима*.

Под балканизмом се обично подразумева она црта која је захваљујући конвергентном језичком развоју заступљена у „више од два директно несродна балканска језика“ (Радић 2011: 72).¹⁴ Овде је, по правилу, реч о упрошћавању¹⁵ граматичке структуре (Ивић 2002: 10), као што је, на пример, развитак аналитичких облика на рачун ранијих синтетичких форми, мада то не мора увек бити случај: модели балканске граматичке реорганизације не подразумевају нужно и структурно упрошћавање (Лашкова 1993: 30). Такође, конвергентни развој не доводи искључиво до појаве иновација, већ постоје и случајеви када у неком од ових језика због поклапања са другим балканским језицима долази до очувања појединих њему већ својствених облика (уп. нпр. живу употребу аориста и имперфекта на балканословенском терену). Језици примаоци су, заправо, из структуре других језика преузимали оно за шта су већ имали склоности (Радић 2011: 74).¹⁶

Немајући намеру да разматрамо историјат класификовања балканизма, овде ћемо изнети оне језичке особине које се данас у балканистици сматрају фундаменталним.

Фонетски систем балканских језика умногоме је изједначен: артикулација вокала (*a, e, u, o, y*) у основи је идентична; нема разлике између кратких и дугих вокала (осим у секундарним дужинама добијеним контракцијом након губљења неких консоната у интервокалној позицији); полугласник је заједничка особина већине балканских језика и дијалеката (јавља се у албанском, арумунском, румунском и бугарском језику, као и у неким македонским, северногрчким и српским призренско-тимочким говорима; поред тога, полугласник налазимо и у турском језику); редуција и синкопа ненаглашених вокала среће се у већем броју балканских језика, као у румунском, северним грчким и југоисточним македонским говорима (Илиевски 1995: 70); у консонантском¹⁷ систему балканских језика заједнички је исти начин артикулације оклузива и губљење гласа *x* (Илиевски 1988: 23).

¹³ Овде бисмо се осврнули на једно Фридманово запажање, које указује да „местото на некои балканизми во системите на односните јазници може да се опише како еден континуитет од прагматички до граматикализирани појави“, као и да се „граматикализацијата на наротивните функции најчесто појавува таму каде што јазичниот контакт е најсложен, каде што жителите со различни мајчини јазници се обидуваат да комуницираат поефикасно“ (Фридман 1997: 116).

¹⁴ На ово јасно упућује и Илиевски: „Балканизмите се особености заеднички на повеќе од два балкански јазика што им припаѓаат на различни јазични потфамилии“ (Илиевски 1988: 28).

¹⁵ Исп. и: „при мешавини код претставника [sic!] два језика преовлађује упрошћенији систем“ (Павловић 1957–1958: 221).

¹⁶ Исп. и: „При миксоглотним процесима [се] већином само потенцира, или се уводи у нове развојне линије, оно што већ у некој мери постоји у сопственим говорима“ (Трицат 1989: 163).

¹⁷ Пажњу привлачи и случај палатализације, која се под словенским утицајем јавља и у румунском, као и у палаталним *-its-* суфиксима у грчком; са друге стране, несловенски језици који немају палатализацију

На прозодијском плану, као заједничка особеност већине балканских језика запажа се динамички, експираторни акценат, чије је место у вишесложним речима ограничено на један од три последња слога у речи (Илиевски 1991: 38).

Балканизми су најзаступљенији и најуочљивији на морфолошком и синтаксичком плану.¹⁸ Ако подробније размотримо граматичку природу балканистичких језичких црта, уочићемо да се у већини случајева не могу строго одвојити морфолошки од синтаксичких балканизма (будући да они морфолошки готово увек задиру и на поље синтаксе), због чега пре можемо говорити о морфосинтаксичким балканизмима.¹⁹ Настанак основних балканизма најпре се остварио на синтаксичком нивоу, калкирањем синтаксичких модела из једног балканског језика у други, након чега је дошло до морфологизације; према томе, морфолошки балканизми су се најпре појавили у синтакси (Асенова 2015: 15).

У примарне морфосинтаксичке балканизме обично се убрајају: делимично или потпуно губљење синтетичке деклинације и њена замена аналитичком деклинацијом, аналитички модел компарације, постпозитивни члан, удвајање објекта одговарајућом кратком заменичком формом, делимично или потпуно губљење инфинитива и његова замена конструкцијом *да + презент*, аналитичко образовање футура помоћу глагола *хтети* (Марковић 2009: 271, Станишић 1985–1986: 246). Овом списку често се додају и друге црте, као што су: употреба описног перфекта формираног од помоћног глагола *имати* и трпног глаголског придева у неутралној форми, исти начин образовања бројева од 11 до 19 (јединица + *на* + *десет*), употреба кратког заменичког облика у присвојној функцији, идентична употреба глаголских времена, честа употреба паратаксе уместо зависних реченица и др. (Илиевски 1988: 24, Попов 1984: 27).

Уколико се осврнемо на чињеницу да се дефиниција балканизма временом мењала и употпуњавала од стране различитих аутора, онда можемо очекивати да се и бројне друге појаве заједничке балканским језицима називају балканизмима.²⁰ Сетимо се, на пример, Сандфелда, који је регистровао 150 балканизма на свим нивоима језичке структуре, узимајући у обзир и црте које је налазио само у по два балканска језика (уп. Сандфелд 1968). Коначно, ако свему овоме додамо лексичке и фразеолошке балканизме, настале захваљујући заједничком животу у истим друштвено-културним условима и традицијама, списак балканизма би, опет, додатно нарастао.

Поред граматичких испитивања балканистичких црта, балканистика се бави и њиховом географском распрострањеношћу, као и утицајима које балкански језици врше једни на друге. Па ипак, једно од најкомпликованијих питања која ова дисциплина узима под своје окриље јесте питање порекла балканизма.

Решавање овог проблема пролазило је кроз различите фазе. Најранији истраживачи балканских језика (Копитар, Миклошич, Вајганд) појаву балканизма доводе у везу са утицајем палеобалканског супстрата²¹ (према: Станишић 1985–1986: 247) – из трачког, дачког

извршили су обрнут утицај на словенски систем, тако што се у њему овај процес у извесним случајевима зауставио: уп. нпр. мак. *керамида* од грч. *keramis* – није **черамида* (Илиевски 1995: 69–70).

¹⁸ Разматрајући питање масовног билингвизма и полилингвизма на балканском тлу, Петар Хр. Илиевски износи мишљење да „интерференције стануваат пред сè во доменот на синтаксата, а потоа преминуваат и во морфологијата“ (Илиевски 1988: 38).

¹⁹ Још је Шалер у својој студији *Die Balkansprachen* одустао од супротстављања морфолошко-синтаксичке сфере синтаксичкој (према: Попов 1984: 26; в. Шалер 1975).

²⁰ Исп. нпр. дефиницију коју даје Попов, према којој балканизми представљају „сваку подударност у различитим балканским језицима, која није распрострањена и у словенским и у романским језицима ван Балкана, а конвергентног је порекла“ (Попов 1984: 28).

²¹ Под *супстратом* („оно што је испод“) обично подразумевамо језик „који се на одређеном подручју говорио, али га је истиснуо други језички систем, у којем су остали трагови претходног система“ (Шкиљан 1980: 140).

и илирског језика. Када је реч о балканословенском ареалу, можемо говорити о старим језицима који су се на простору Балкана говорили у време доласка Јужних Словена и који су им могли предати низ својих особина (Поповић 1955: 18). У сложеним супстратно-адстратним односима редовно је присутан билингвизам, који „игра извонредно значајна улога како при лингвистичкото заемање, така и при јазичната интерференција“ (Илиевски 1988: 38).

Појавом Сандфелдове књиге *Linguistique balkanique: problèmes et résultats*, одговор на питање порекла балканизама окреће се својеврсном грчком утицају. Сандфелд је, наиме, сматрао да је грчки језик, као престижан и доминантан, те као званични језик Византијске империје и православне²² цркве, вршио пресудан утицај на друге балканске језике (Сандфелд 1968: 17). Поред грчког језика, који је и сам претрпео романизацију у време постојања Римске империје, за Јужне Словене су од пресудно великог значаја били и ранији²³ контакти са романским говорима на Балкану.²⁴ На нарочит утицај балканороманског латинитета указивали су Боп, Меје, Јокл (према: Станишић 1985–1986: 247).

Дуготрајна римска владавина на Балканском полуострву имала је далекосежне последице не само на општеполитичком већ и на језичком плану. У доба Римске империје, као и неко време после њеног пада, Јужни Словени су могли бити билингвали словенско-романског типа (Грицкат 1975: 43). За романске, типично пастирске народе карактеристичан је покретни начин живота, због чега су они, нарочито након разбијања на поједине етничке групе и дијалекте, лутали кроз средњи век по разним планинским деловима Балканског полуострва (Поповић 1955: 20). Сви ови балканоромански дијалекти, који су поседовали и заједничке особине настале развојем вулгарног латинитета, долазили су у контакт са балканословенским језицима/дијалектима и предавали им своје језичке црте.²⁵ Белић истиче да су се представници романских дијалеката из којих су ове особине продрле у словенске језике морали асимилovati са Словенима Бугарске, Македоније и једног дела Србије (Белић 1999: 42).²⁶ Такође, овај аутор отвара један веома значајан проблем за наше југоисточне говоре, питајући се да ли су они балканизме примили директно од Романа које су асимиловали или преко македонских и бугарских Словена. Недвосмислено и веома прецизно, Белић одговара да су непосредне везе македонских Словена са романским становништвом биле јаче него везе свих других балканских Словена, те да се импулс за ове појаве, према нашим говорима, може приписати управо њима (Белић 1999: 43).

Данас већина лингвиста у питање порекла балканизама укључује и идеју о њиховом новообразовању, тумачећи настанак и развитак ових црта дугорочним историјским процесом међујезичких утицаја и укрштања (према: Илиевски 1988: 37, Станишић 1985–1986: 247; уп.

²² Већина говорника који се служе језицима балканског језичког савеза православне је вере (Ковачец 1988: 31).

²³ Ирена Грицкат запажа да нека наша мање фундаментална синтаксичка обележја подједнако указују и на романско и на грчко суседство, док нека указују само на грчко; на основу тога, ауторка закључује да је миксоглотија са грчким језиком секундарна у поређењу са старијом јужнословенско-романском миксоглотијом (Грицкат 1975: 55). О овом редоследу утицаја сведоче и друштвенополитичке околности. Наиме, будући да је након поделе на Источно и Западно римско царство у IV веку већина територије Балкана потпала под Византију, процес даље романизације се прекинуо: од овог времена латински је уступио место грчком као службеном језику Византијске империје.

²⁴ Поред грчког, нарочито је важан и удео балканског латинског у формирању структуре балканских језика, али је тешко рећи да је структура било којег балканског језика романска или грчка; са једне стране, „латинскиот од самиот почеток се развивал под силно грчко влијание“, а са друге – „самиот грчки е настанат во балканската јазична средина“ (Илиевски 1995: 76). Осим тога, трагови прожимања јужнословенске и романске синтаксе упућују на „остатак мешања са предсловенским говорним појединостима на балканском земљишту које су са своје стране већ значиле резултат дискретне грчко-романске миксоглотије“ (Грицкат 1989: 163).

²⁵ Трагови романских црта у јужнословенским језицима/дијалектима говоре и о знатном уделу романског становништва у етногенези словенских племена и народа на Балкану (Вукановић 1974: 289).

²⁶ Можемо претпоставити да би трагови романизације у словенским језицима били још већи да део романског становништва није подлегао процесу асимилације од стране балканских Словена.

нпр. Голомб 1959: 418). Према овом становишту, развој балканистичких језичких особина представља резултат комплексних унутрашњих и спољашњих тенденција у различитим језицима, насталих узајамним утицајима и раширеним билингвизмом и полилингвизмом код балканских народа.

Након свега изнетог, важно је истаћи да се балканизми унутар одређеног говора не развијају спонтано, да „удар таласа“ најчешће стиже из суседних области, те да „прелаз из једне структуре у другу по правилу бива поступан“ (Ивић 2002: 10).²⁷ На основу степена заступљености балканизма и опсега до којег су се они развили у одређеним језицима и дијалектима, може се говорити о присуству више балканистичких зона: централних – у којима је концентрација балканизма највећа, и периферних – у којима се јавља тек понеки балканизам.²⁸ Иако су мишљења балканолога поводом овог питања различита, могу се уочити неке опште тенденције: македонски²⁹ и арумунски као најбалканизованији налазе се у средишту, којем је веома близак и албански језик, а у следећим појасевима издвајају се говорни дакомизијски, бугарски и мегленовлашки, којима би се потом могли приближити грчки језик и српска призренско-тимочка говорна зона (Илиевски 1995: 78–79).

1.4. Призренско-тимочки говорни тип у оквиру српског дијалекатског корпуса и балканског језичког савеза

У разматрању историјата призренско-тимочке говорне зоне мора се поћи од чињенице да су се сва српска племена, па и она која су населила ове просторе, дошавши на Балкан служила идентичним говором све до краја XII века, када су се у различитим крајевима већ почеле јављати својеврсне иновације (Ћирић 2005: 86). Дакле, основица призренско-тимочких говора, који су „преживели све штокавске иновације најраније фазе, до око XII века“ (Ивић² 1986: 44), несумњиво је српска. Иако каснији развитак ових говора, негде до XVI века, није текао подударно са осталим штокавским говорима, то није утицало на њихову припадност српском језичком коду (Пецо⁴ 1989: 42).

У средњем веку призренско-тимочки ареал био је насељен романским живљем који су западнојужнословенски, српски досељеници потиснули и у још већој мери асимиловали (Окука 2008: 229). О србизацији ових крајева треба говорити „баш у време кад они нису били у саставу српске феудалне државе, дакле, најдаље до XII–XIII века“ (Поповић 1955: 65). Српски етнос је, наиме, до овог периода сасвим сигурно зашао у долине Тимока, средњег и горњег тока Нишаве и на североисточне обронке Старе планине; отуда, „планински масиви, укључујући и њихове источне падине, имају становништво са западнојужнословенским говорима, док у равницама даље ка истоку господаре источнојужнословенски дијалекти“ (Ивић 2009: 150–151).

У време турске владавине највећи део српског етничког бића променио је своја седишта. Под османлијском најездом становништво се из угрожених зона кретало дубље ка унутрашњости, која је била под хришћанском влашћу, „настојећи да избегне опасност коју су

²⁷ Ивић у вези са овом проблематиком такође наводи да се „испред арее сваког од балканизма који напредују налази често веома дубок предтерен на коме се процес развитка дотичног феномена налази већ у заметку“ (Ивић 1994а: 29).

²⁸ Ове зоне су код различитих аутора често неједнако изнијансиране, са више или мање подзона, неретко представљених у виду концентричних кругова.

²⁹ Велики број истраживача истиче да је македонски један од најбалканизованијих језика (уп. Радић 2011: 72, Илиевски 1988: 31, Асенова 2015: 17). За такав епитет несумњиво су најзаслужнији централни положај македонске територије у оквиру балканског језичког савеза и вишевековни интензивни контакти македонског живља са другим балканским народима.

доносиле сталне борбе, пљачкање и одвођење у робље“ (Ивић 1994а: 68).³⁰ Ови нови миграциони таласи односили су становништво ка јужноморавској долини и даље ка Поморављу Велике Мораве, Шумадији и Београду; нарочито интензивне смене становништва претрпела је јужноморавска долина, са једне стране, налетима призренско-тимочких таласа, и, далеко више, експанзијом косовско-ресавске струје, која се ширила на север и североисток, чинећи код Сталаћа нов заокрет ка истоку и заустављајући призренско-тимочку струју (Окука 2008: 229–230). Отуда се границе призренско-тимочке и косовско-ресавске говорне зоне не покалапају са природним препрекама.

Границе призренско-тимочког говорног типа³¹, које, најгрубље говорећи, обухватају простор „između Timoka na severu i Prizrena na jugu“ (Пецо ⁴1989: 43), не треба узимати као апсолутне, будући да овај говорни комплекс подразумева далеко шири простор од поменутог: његове бројне изоглосе распростиру се не само на тлу југоисточне и јужне Србије већ и много даље, на терену северне Македоније и западне Бугарске. Поред тога, у севернијим крајевима – пре свега у долини Велике Мораве, у Шумадији и околини Београда – постоји знатан број места насељених у периоду XVIII–XIX века призренско-тимочким становништвом које још увек није (или барем није у потпуности) напустило свој говор (Ивић П. 2001: 146).

Призренско-тимочки говорни тип налази се на самој периферији српског говорног подручја, што га чини доста архаичним. Наиме, добро је познато да су периферне регије у свом развоју доста спорије од централних, због чега боље чувају старе говорне особине.³² Са друге стране, треба имати у виду да „језичко подвајање некад веома снажно подстичу и интензивни додири, контакти различитих језика, који увек доводе до негенетских језичких иновација по којима се та говорна подручја током времена пуно удаљавају од суседних матичних говора“ (Вукомановић 2006: 200). Тако је вековним конвергентним развојем заједница дијалекатских комплекса на Балкану постигла значајан структурни паралелизам, те образовала тзв. балкански језички савез, захваљујући чијим утицајима су призренско-тимочки говори, чврсто ослоњени на суседне језике (пре свега на македонски и бугарски) и изложени јакој језичкој ирадијацији, примили низ општебалканских језичких црта.

О суживоту архаизама и балканистичких иновација на призренско-тимочком терену сведоче бројни проучаваоци (исп. нпр. Белић 1999: 50, Ивић 1991: 192, Реметић 2005: 338). Са дијакхронијског аспекта, овде можемо говорити о два периода: у првој епохи призренско-тимочки говорни тип развија штокавске црте западнојужнословенског типа, док у својој другој развојној етапи овај говорни тип излази из општештокавских развојних процеса и улази у сферу утицаја балканског језичког савеза, примајући низ нових, балканистичких особености.³³

У науци данас преовлађује мишљење да се посебност призренско-тимочког говорног типа састоји много мање у архаизмима него у балканистичким иновацијама (исп. нпр. Ћирић

³⁰ Овде треба напоменути да се велики, вероватно најсталнији део сеоба јавио из разлога чисто економске природе. Миграције овог типа, које су почеле доста пре турске најезде и које су се настављале и после протеривања Турака, представљале су струјање становништва из планинских крајева ка плоднијим долинама и равницама (Ивић 1994а: 68–69).

³¹ У раду користимо термилошки апарат који подразумева следећи хиперонимско-хипонимски однос елемената: *језик – дијалекат – наречје – говорни тип – говор* (исп. Шћепановић 2017: 130).

³² Уколико узмемо у обзир и то да је планинска област „lingvistička periferija u odnosu na ravnicu“, те да „planinski govori, zbog svog položaja, ostaju po strani od glavnih razvojnih strujanja koja se raznose po ravnicima“ (Ивић М. ⁹2001: 110), можемо закључити да је на архаичност већине призренско-тимочких говора несумњиво утицала и конфигурација терена на којем се они простиру.

³³ Неки истраживачи сматрају да је прва поменута фаза трајала до XII века, а да се од XIII века може пратити друга развојна епоха (исп. нпр. Томић 2013: 249), док неки други сматрају да улазак призренско-тимочког говорног типа у развојну сферу балканског језичког савеза није старији од XV века (нпр. Ивић П. 2001: 163). Овде треба нагласити да су „у оба случаја призренско-тимочки говори сачували одређену посебност: нису усвојили ни све битне штокавске иновације ни све карактеристичне балканизме“ (Ивић 2009: 152).

1999: 33). Балканизми као што су аналитичка деклинација, аналитичка компарација, губитак инфинитива, аналитички футур формиран од глагола *хтети*, постпозитивни члан, удвајање објекта и др. – далеко су важнији као дијалекатске особености од архаизама, који су раније третирани као главна и најкарактеристичнија обележја призренско-тимочких говора. Ови наши говори сматрају се „високобалканизованим српским народним говорима“ (Милорадовић 2015а: 73), а Шалер их чак сврстава међу балканске дијалекте „првог степена“, будући да су балканизованији чак и од неких румунских дијалеката (Шалер 1975: 105).

Како балканизми у призренско-тимочким говорима представљају елементе њихове сличности са македонским и бугарским дијалектима, многи истраживачи говоре о тзв. „прелазном“³⁴ карактеру ове дијалекатске зоне (Ивић 1986: 45).³⁵ Општелингвистичка чињеница да „*дијалекти немају пригодних граница*“ (Сосир 1969: 241) и да је прелаз између њих постепен, најчешће са великим бројем нијанси, своју потврду проналази и на граничном српско-македонско-бугарском подручју, где, „ако желимо да утврдимо изоглосу неке језичке појаве [...], готово редовно је морамо пратити и преко границе истраживане дијалекатске или језичке формације“ (Станковић 2006: 141).³⁶

Овде је неопходно и веома важно још једном истаћи природу самих призренско-тимочких говора. Ови говори, наиме, и поред тога што су по својим балканистичким цртама најсличнији суседним говорима, не само да не представљају какав „прелазни“ говорни комплекс, већ у својој основи јесу српски говори, који су преживели друкчију судбину одвојивши се од старе масе штокавских говора до почетка XIII века, те почевши од тада, доста самостално, прогресивно да се развијају, излажући се утицају стране балканске компоненте (Белић 1999: 48). Белић примећује да „кад из црта овога дијалекта издвојимо оне које су му заједничке са другим језицима источне половине Балканског Полуострва, новогрчким, албанским, румунским, македонским [...] и бугарским, [...] тада остају црте које су чисто српске или које су се из таквих развиле“ (Белић 1999: 224). Балканизми су, дакле, у овом говорном типу хронолошки секундарни у односу на његове општештокавске црте. Коначно, можемо закључити да призренско-тимочки говорни тип генетски припада штокавском дијасистему, а да су га балканизми, касније унети са стране, делимично структурно преобразили не мењајући притом његов штокавски карактер.

Иако се у науци често говори о призренско-тимочком говорном типу као својеврсној целини, пажњу ипак морамо усмерити и на његову унутрашњу диференцијацију. На основу анализе језичких црта, призренско-тимочка говорна зона може се поделити у три јасније потцелине: *тимочко-лужнички*, *сврљишко-заплањски* и *призренско-јужноморавски* говор (Белић 1999: 25).³⁷ Ова Белићева подела, по мишљењу Павла Ивића, „остаје неоспорена и неоспорна“, при чему се у овај говорни комплекс „без проблема уклапа главнина бугарских говора који [...] су тесно повезани са тимочко-лужничким дијалектом“, као и „говори у Скопској Црној Гори и у околини Куманова“, који одговарају дефиницији призренско-јужноморавског говора, а такође и „доњополошка и кратовска“ говорна скупина (Ивић 2009:

³⁴ „Прелазним“ или „мешаним“ обично се називају они дијалекти или говори међу којима границе „нису нарочито чврсте“ (Милорадовић 2003: 27). У овим областима јавља се „најгушћа мрежа изоглоса са особинама оба језика, тј. дијалекта“ (Станковић/Бошњаковић 2015: 418).

³⁵ Тако, на пример, Ивић у више наврата истиче да се призренско-тимочке појаве „могу наћи и код суседа, било на једној или на другој страни“, што, по његовом мишљењу, овој области даје „изразито прелазни карактер“ (в. нпр. Ивић 2009: 172, Ивић 2002: 7 или Ивић 1994а: 21). Овакво становиште дели и Илиевски: „Југоисточните српски говори се преодни. Тие ги поврзуваат балканските словенски јазици со другите јужнословенски јазици“ (Илиевски 1988: 30).

³⁶ И Павле Ивић, бавећи се лингвогеографском проблематиком јужнословенских језика, јасно наглашава да границе међу њима имају само релативну вредност за науку (Ивић П. 1957–1958: 179).

³⁷ Линије које одвајају ове говорне зоне нису на целој територији математички прецизне, већ свуда куда оне пролазе постоје предели где се особине ових говора међусобно укрштају.

174–175).³⁸ Дакле, сасвим је разумљиво што се црте призренско-тимочког говорног типа пружају и на бугарски и македонски терен.

Најпре ћемо изнети неколико важних разматрања у вези са српско-бугарским језичким везама. Још од времена формирања балканских националних држава, када се језичко питање неретко изједначавало са националним, постојала је тежња да се дијалекатске границе различитих језика изједначе са одговарајућим државним границама. И поред таквог настројења, али, што је још важније, и поред прецизних и недвосмислених лингвистичких доказа да се српски тимочко-лужнички говор протеже на исток и преко државне границе на западнобугарски терен,³⁹ извесни бугарски дијалектолози, често злоупотребљавајући дијалекатски материјал, настојали су да ову границу помере ка западу, тврдећи да су говори данашње југоисточне Србије, као и говори једног дела Македоније, по пореклу бугарски. Тако, на пример, крајње субјективно и са јасном политичком намером бугарски лингвиста Стефан Младенов не само што тежи да „proglasi Bugarima sve Srbe koji stanuju istočno i južno od crte Timok – Niš“ (према: Скок 1933: 75; исп. Младенов 1929: 7), већ одлази толико далеко да чак и околину Београда и Крагујевца сматра полубугарском (према: Поповић 1955: 62). Такође, и велики део македонског дијалекатског простора Младенов ће сврстати под окриље бугарског дијалекатског комплекса (према: Скок 1933: 91), а касније ће и читав низ других бугарских лингвиста значајне делове српске и македонске дијалекатске територије, потпуно неосновано и по узору на Младенова, називати „пограничним бугарским говорима“.⁴⁰

Разлог због којег српско-бугарским језичким односима у овом поглављу посвећујемо веома истакнут простор лежи у чињеници да је бугарска дијалектолошка наука, разматрајући ову проблематику, одувек истицала да управо балканизми у југоисточним (и, шире, јужним) српским говорима представљају пресудни фактор који упућује на њихово бугарско порекло⁴¹ (исп. наводе попут: „Диалектите на запад в посока на север р. Тимок до Призрен на југ в Пиротско, Нишко, Лесковац, Књажевац, Прищина, Вранско, јужните косовски говори, говорите од Јужна Морава и по горното течение на р. Пчиня притежават [...] характерните *общобългарски* [истицање наше] черти [...]. Такива общобългарски особености са аналитичката деклинация и степените за сравнение, липсата на инфинитив, динамичното

³⁸ Треба имати у виду да су ове данас издељене целине у прошлости живеле заједничким животом, а да је тек касније дошло до различитих подвајања међу њима.

³⁹ О језичким цртама које потврђују српско порекло ових говора биће речи у даљем тексту.

⁴⁰ Тако, на пример, Тодор Бојациев сматра да „западната граница на пограничните български говори [...] съвпада със западната граница на призренско-тимочките говори“, док на југу у комплекс тзв. пограничних бугарских говора овај аутор укључује и „Тетовско, Скопско Църногорие, Кумановско, Злетовско, Овчеполско, Кратовско и Кривопаланско“ (Бојациев 1984: 81, 87). Слична уверења дели и Иван Кочев: „Пограничните [български] говори обхващат земите от двете страни на денешната българско-сръбска граница, като продължават на територията [...] от двете страни на републиканската граница на СР Македония със СР Сърбия. Това са говорите в Белоградчишко, Западноберковско, Царибродско, Трънско, Брезнишко, Босилеградско, Кривопаланско, Кратовско, Злетовско, Кумановско, Северноскопско, Тетовско и др.“ (Кочев 1984: 39). Најзад, оваквих ставова држи се и Румен Иванов: „[...] диалектите, които се говорят в пограничната преходна зона между българския и сръбския език [...] се отнасят повече към българския диалектен континуум“ (Иванов 2010: 1). Овде нарочиту пажњу привлачи и димитровградски говор, који сви бугарски дијалектолози сматрају делом северозападног бугарског дијалекатског комплекса, исп.: „[...] в своите трудове всички наши учени разглеждат района на Цариброд като част от северозападните български диалекти“ (Божков 1984: 5).

⁴¹ Овакво становиште међу првима је изнео бугарски лингвиста Бењо Цонев, који је у својој књизи *История на българский езикъ* балакнизме на српском терену назвао бугарским језичким особеностима (уп. Цонев 1919: 333; в. и стр. 346, где Цонев, покушавајући да полемисше са Белићем, настоји да докаже да су балканизми попут аналитичке деклинације, удвајања објекта и постпозитивног члана код нас дошли специјално са бугарског терена). Сличан став имао је и Младенов, који је заузимао негативан однос према балканском језичком савезу и који је тенденциозно сматрао да је бугарски језик имао само унутрашњи, независан развој (према: Илиевски 1988: 21).

тампон-зона, коју је чинило романско сточарско становништво у планинским пределима (Ивић П. 1957–1958: 189–190). Овакве околности омогућавале су диференцијацију у развоју српског и бугарског језика. Тек накнадно, када је словенска популација нарасла и када се почела кретати и ка планинама, уједно потискујући и асимилујући романски живаљ, баријера је отклоњена и успостављен је јачи контакт међу говорима са српске и бугарске стране. Потврду оваквом становишту дали су и налази лингвистичке географије, која је у новије време установила да је на поменутој међи концентрисан изузетно висок број језичких разлика: наиме, „језичка пукотина [је] управо зато дубока што су се обе стране обликовале независно, па су тек касније, пошто су разлике међу њима нарасле, успоставиле географски додир“ (Ивић 2004: 70–71). Оно што је за ове делове шопске⁴⁶ области карактеристично јесте постојаност миграција из планинских области на српско-бугарској граници ка плоднијим долинама на североистоку, истоку и југоистоку (Ивић 1994а: 35), услед којих су се несумњиво преносиле и српске језичке црте на бугарску територију.⁴⁷

Сада ћемо се осврнути и на српско-македонске језичке везе и контакте. За савремено стање и историјски развој призренско-тимочке говорне зоне посебан значај има интерференција са сродним македонским језиком, која проистиче из непосредног додира суседних македонских и српских говора и која је, још више, последица бројних миграционих покрета (Вучковић 2009: 408). У науци се често говори да лингвистичка граница између српског и македонског језика на дијалекатском нивоу скоро и не постоји (Видоески 1998: 96, Станковић/Бошњаковић 2015: 418).⁴⁸

Српски језички утицај на македонском терену био је неједнаког интензитета. Ово деловање најјаче се осећа у северним и северозападним македонским крајевима, а што се иде даље ка југу и истоку оно је све слабије. Српском дијалекатском утицају највише су подлегли северномакедонски говори који се простиру до линије Скопље–Свети Николе–Кратово–Крива Паланка (Станковић 2006: 147).⁴⁹ Ивић скопскоцрногорски и кумановски говор доводи у тесну везу са призренско-јужноморавским говором, а такође и доњеполошки и кратовски говор сматра делом призренско-тимочке говорне зоне (Ивић 2009: 174–175).⁵⁰ Утицај српског језика на македонски долази до највећег изражаја у периоду од краја XIII века, када се границе српске државе шире на југ (Видоески 1998: 12). На духовно-културном плану овај утицај ће се осећати још вековима.⁵¹

Са друге стране, миграциони импулс македонског становништва на север, подстакнут турском инвазијом на Балкану, имао је значајног одраза на дијалекатску слику Србије (Радић 1993: 124). Једна од најјачих миграционих струја била је вардарско-моравска струја, коју су

⁴⁶ Још је Цвијић, говорећи о шопском варијетету, констатовао да Шопови говоре дијалектом који се знатно приближава српском језику и да, етнолошки посматрано, имају задругу, славу и друге одлике српског фолклора (ипак, под утицајем бугарског свештенства и власти, у крајевима који припадају Бугарској прослављање славе је углавном нестало); такође, аутор наводи да је у околини бугарске престонице, због њеног положаја усред шопског варијетета, у знатној мери извршено побугаривање Шопова, које прави Бугари, они источнобалканског типа, ипак осећају као нешто другачије од себе (Цвијић 1966: 473–474). Исп. и доста раније Милићевићево уверење да се Шопови разликују од правих Бугара (в. Милићевић 1884: 182).

⁴⁷ В. и: „До васпостављања додира дошло је тек накнадним покретима, како изгледа, надирањем носилаца штокавског призренско-тимочког дијалекатског типа ка истоку, чиме постаје јасан и низ других околности, поред осталих и облик наших изоглоса, донекле угнутих ка истоку“ (Ивић П. 1957–1958: 190).

⁴⁸ На повезаност српских и македонских говора доста рано су указивали различити аутори, као што су Ђорђи Пуљевски, Вук Караџић, Крсте Петков Мисирков и други (према: Радић 1993: 113–114).

⁴⁹ Исп. и: „Еден број од најраните иновације настанати на српскохрватскиот ареал се рашириле и на северниот дел од македонската јазична територија“ (Видоески 1998: 11–12).

⁵⁰ Овде, ипак, треба нагласити да сви поменути аутохтони српски говори на македонском тлу данас подлежу непосредном утицају македонског језика (Станковић 2012: 153).

⁵¹ Узмимо као реперезентативан пример писменост на простору Македоније. Ширењем српске државе на југ крајем XIII и почетком XIV века, на македонском тлу јавља се преминација српске над македонском варијантом старословенског језика, која ће трајати све до XVIII века (Конески 1975: 28–29).

чинили исељеници вардарског слива северно од Демир Капије, а нарочито исељеници западне Македоније, пореклом из Прилепа, Битоља, Охрида и Дебра, као и српски исељеници из Албаније (Цвијић 1966: 133). На основу проучавања које је вршио, Цвијић је дошао до закључка да је ова метанастазичка струја преплавila велики део Србије, стигавши све „до Београда [...], Смедерева, Гроцке и Градишта на Дунаву“ (Цвијић 1922: 9).

Као што, са једне стране, није спорна јужноморавска основица северномакедонског дијалекатског комплекса, тако, са друге стране, није споран ни врло озбиљан македонски уплив у структуру и генезу призренско-јужноморавског говора (Реметић 2000: 88). Под македонским утицајем овде подразумевамо особине македонских говора јужнијих од границе прелазних говора северне Македоније, које су миграцијама донете најпре у тетовско-кратовску регију, одакле су долином Јужне Мораве разношене даље на север (Реметић 2004: 117).⁵² Проучаваоци српских говора северно од административне границе наилазили су на македонске црте на свим нивоима језичке структуре (Реметић 2013: 219, 222), а међу овим појавама веома значајно место заузимају и балканизми (Видоески 1998: 123).

Најзад, о македонском утицају на јужне и југоисточне српске говоре сасвим темељно и веома прецизно писао је и Александар Белић у предговору свог *Галичког дијалекта*. Овај аутор врло аргументовано и недвосмислено истиче да „када у говорима северно од македонских има црта заједничких са македонским говорима, поуздано је да су оне добивене од македонских говора, а не обрнуто“, објашњавајући ово становиште кретањем формираних македонских дијалеката на север, као и њиховим даљим кретањем на исток, на бугарску територију (Белић 2000: 445).⁵³

Македонски говори су, отцепљени од остале велике масе словенских говора на Балкану – српских и бугарских, били изложени снажном утицају несловенских балканских језика – грчког, албанског и, пре свега, необично јаком утицају романског (влашког) елемента, због чега је њихова граматичка структура подлегла процесу веома интензивне балканизације, тј. захвату доста радикалнијем од оног који се одиграо у другим балканословенским регијама. Белић тврди да „ако се може говорити о коме дијалекту да је проширио ове [балканистичке] особне и предао их другим говорима, то је македонски пре него иједан други“, јер се за њега „може утврдити несумњива експанзија на север и исток“ (Белић 2000: 449).

Након свега изнетог, поменули бисмо да је призренско-тимочки говорни тип релативно рано постао предмет дијалектолошких интересовања, имајући „срећу да се нађе у пажњи наше науке на самом почетку модерних дијалектолошких испитивања“ (Богдановић 2000: 314). Белићеве *Дијалекти источне и јужне Србије* из 1905. године представљају капитално дело тог почетка, у којем се јавља обиље добро проучених и вешто систематизованих језичких особина забележених у датом пресеку времена.⁵⁴ У овој монографији Белић је „уверљиво објаснио постанак призренско-тимочких дијалеката, а посебно појаву балканизма у њима“ (Ивић 1994б: 58).

⁵² Уп. и одговарајуће лингвогеографске податке произашле из пера Божицара Видоеског: „[...] оние појави чии изоглоси се простираат по правецот југ–север (Ј–С), односно југозапад–североисток (ЈЗ–СИ) [...] почнуваат од разни точки на јужната јазична граница и излегуваат на разни места на северната јазична граница. Некои од нив на северната граница и завршуваат, а некои продолжуваат на териториите на граничните српски или бугарски дијалекти“ (Видоески 1998: 80).

⁵³ Исп. и: „[...] када наши средњештокавски говори имају какво отстапање [sic!] од осталих говора наших, они их имају у смислу македонских говора“ (Белић 2000: 447).

⁵⁴ Две године пре ове Белићеве фундаменталне студије изашла је књига норвешког слависте Олафа Броха о једном делу поменутих говора („Die Dialekte des südlichsten Serbiens“, у: *Schriften der Balkancommission, linguistische Abtheilung* III, 342 стр., 4^о. Wien, 1903; наведено према: Белић 1999: 52). Иако Белић замера Броху због погрешног груписања и омеђавања локалних говора, као и због чисто описног карактера његових испитивања, са веома ретким објашњењима језичких појава, ово дело има и своје позитивне стране. Међутим, оно ће након Белићеве монографије углавном остати у сенци.

Значај језичке интерференције, важност додира и међусобних утицаја како различитих тако и сродних дијалекатских и језичких система нико није подизао на тако високо место као што је то чинио Белићев ученик Павле Ивић.⁵⁵ Након његових испитивања, наша лингвистичка наука много више пажње посвећује језичкој периферији.

Без намере да износимо шири преглед библиографских јединица посвећених проблематици призренско-тимочких говора, будући да ћемо се са великим бројем њих сусрести како у току саме језичке анализе тако и у списку литературе на крају рада, овде заокружујемо разматрања о призренско-тимочком говорном типу, уједно се окрећући једном тематски блиском и за нашу дисертацију нарочито важном питању – тимочко-лужничком говору.

1.5. Тимочко-лужнички говор у светлу призренско-тимочког говорног типа

Најисточнија група призренско-тимочких говора – тимочко-лужничка – најраније се искључила из штокавске развојне сфере, вероватно негде у XII или XIII веку⁵⁶; за разлику од ње, призренско-јужноморавска група из датог развојног тока изашла је нешто касније, у XIV веку (Ивић П. 2001: 161). И док је призренски крај врло рано припао српској средњовековној држави, дотле су области на североистоку и истоку дуго остале изван њених граница (Ивић П. 2001: 164). Између ових иновационих жаришта, из којих ће се доцније оваплотити два особена говора, налазила се зона са мање изразитим обележјима, слична данашњем сврљишко-заплањском говору. Белић наглашава да призренско-јужноморавски и сврљишко-заплањски говор морају међусобно стајати један другоме много ближе него што стоје према тимочко-лужничком говору, будући да су они у време када је тимочко-лужнички говор већ образовао своје специфичне особености – још увек чинили целину (Белић 1999: 497–498).

Тимочко-лужничка област дуго је остала по страни од важнијих комуникација. Како у њој „вековима није било знатније етничке смене“ (Ивић П. 2001: 164), ова област се сасвим оправдано може назвати аметанастазичком⁵⁷. Захваљујући својој економској неразвијености, ова регија није имала потенцијал да привуче становништво из других крајева, те се овде нису ни збивала крупнија досељавања и мешања. У том смислу, тимочко-лужнички говор развио је значајан број језичких црта независно од других говора призренско-тимочког типа.

Премда са једне стране показује велику архаичност, овај говор ипак пројављује и велику прогресивност, вековима се излажући импулсима који долазе са стране и развијајући читав низ особених, балканистичких иновација. На основу анализе језичких црта контактеног, балканског типа, можемо рећи да се тимочко-лужнички говор одликује високим степеном балканизације.

Географски посматрано, тимочко-лужнички говор заузима најисточнији део призренско-тимочке говорне зоне, захватајући најбрдовитији крај источне Србије, који је великим планинским масама одвојен од моравске долине.

⁵⁵ Методологија структурне дијалектологије, коју је Ивић понајвише примењивао у својим истраживањима, настоји да представи не само односе унутар одређеног дијалекатског (или говорног) система већ и односе народних говора у њиховој узајамној конфронтацији.

⁵⁶ Белић сматра да се ово одвајање могло одиграти и пре XII века, но да је и поред тога тимочко-лужнички говор врло лепо сачувао свој стари (штокавски) фонетски и морфолошки склоп (Белић 1999: 34).

⁵⁷ Уп. дефиницију аметанастазичких регија коју даје Цвијић: „[...] аметанастазичким областима назваћемо оне чије је становништво у поређењу са становништвом прве [метанастазичке] области примило мало досељеника; у њима су се дешавала поглавито локална, унутрашња сељакања“ (Цвијић 1966: 136–137).

Према Белићу – и другима који касније углавном прихватају границе које је он утврдио (нпр. Пецо ⁴1989: 48, Богдановић 1992: 10, Окука 2008: 262 и др.) – северна⁵⁸ граница тимочко-лужничког говора је „пруга која представља продужење горњег тока *Грлишке речице* [истицања Белићева] према Бугарској“, а западна граница „иде у главним потезима [...] овако: планина *Тупижница* и *Слеме*, одатле пруга право на југ према *Дервену*⁵⁹ која се, од *Дервена* на југо-исток [sic!], обилазећи *Сврлишке планине* и ударајући на *Сићево*, где прелази *Нишаву*, хвата *Суве планине* и иде њеним извијеним планинским масама све донде, где оне шаљу воду *Пустој реци*; за тим [sic!] том реком до утока њена у *Власину*. Одатле иде уз *Власину* све до њена извора. Даље се пружа узаним појасом уз границу према Бугарској све до *Криве Феје* [...]“ (Белић 1999: 26).

Питање источне границе тимочко-лужничког говора – чије простирање многи бугарски дијалектолози (као што смо имали прилике да видимо у претходном поглављу) тенденциозно и најчешће без одговарајуће лингвистичке аргументације теже да помере ка западу – најпоузданије се може разрешити уколико се при њеном одређивању примењује искључиво језички критеријум. Ова граница, наиме, иде северозападно од *Ћустендила*, наставља се до *Радомира*, пролази западно од *Софије* и обухвата *Брезник*, одакле, идући на север, прелази *Стару планину*, иде до *Берковице* и преко *Типровца* избија на *Белоградчик* (Станковић 2006: 145).⁶⁰ Уколико узмемо у обзир да се на означеној територији западне Бугарске јавља велики број особености тимочко-лужничког типа,⁶¹ с правом можемо констатовати да се простирање тимочко-лужничког говора не завршава на србијанском тлу, већ да се оно наставља и на поменутој западнобугарској територији. За те западнобугарске говоре (осим оних на крајњем југу) може се са сигурношћу рећи да припадају тимочко-лужничком говорном комплексу, са којим су некада чинили целину (Белић 1999: 31).⁶²

Унутрашња диференцијација тимочко-лужничког говора веома је изразита. У нашој дијалектолошкој науци најпре је начињена подела на тимочки и лужнички говорни подтип (при чему први поменути подтип обухвата и белопаланачки и пиротски говорни подтип, а други подразумева и власински⁶³ говорни подтип), између којих се граница простире „јужно

⁵⁸ Тимочко-лужнички говор је по свој прилици у току миграција изгубио нешто терена на северу: може се претпоставити да се он говорио и „у средњем току Тимока, око *Зајечара*, па можда и још северније, у пределима где се данас налазе говори косовско-метохијских насељеника, уколико се нису учврстили румунски говори“; такође, из некадашњег најсевернијег угла области овог говора на Тимоку потиче и неколико исељеничких скупова: *Карашевци* (*Крашовани*) – у неколико села у близини *Решице* у румунском *Банату*, потом становници села *Свињице* на румунској страни *Дунава* у *Ђердапу*, као и житељи *Новог Села* код *Видина* у Бугарској; сва три говорна типа се умногоме слажу и обилују архаизмима, а период њиховог пресељења је вероватно XV век, или чак крај XIV века, када су Турци освојили тимочки басен (Ивић ²1986: 72–73).

⁵⁹ Од 1904. године *Дервен* је променио име у *Сврљиг*, како се некада звао оближњи средњовековни град на Тимоку (Богдановић 1992: 10).

⁶⁰ Белићу је као критеријум за питање простирања тимочко-лужничке говорне зоне послужила употреба рефлекса *ч*, *џ* за прасловенске групе **tj*, **dj* (Белић 1999: 35, уп. и Богдановић 1992: 26). Како се *ч*, *џ*-говори простиру на исток и преко српско-бугарске државне границе (Собољев 1998: 100), сасвим је јасно да се област тимочко-лужничког говора не завршава на поменутој државној граници, већ нешто источније, на тлу западне Бугарске. О овоме јасно сведочи и *Божидар Видоески*: „[...] на српско-бугарском пограничје јазичната граница [...] не се поклопува со државната граница“ (Видоески 1998: 96).

⁶¹ Тимочко-лужничке особености на западнобугарском тлу прецизно су изнете у претходном поглављу, у сегменту посвећеном српско-бугарским дијалекатским односима, и то на основу података које нам пружа бугарски дијалектолог *Стојко Стојков* (исп. *Стојков* 1993: 164–166).

⁶² Разматрајући проблематику јужнословенске *ч*, *џ*-зоне, *Андреј Собољев* такође износи уверење да „српскохрватски тимочко-лужнички говори (говори у крајевима *Тимок*, *Заглавак*, *Будак*, *Понишавље*, *Висок*, *Лужница* и *Буковик*, тј. у данашњим општинама *Књажевац*, *Бела Паланка* и *Бабушница*) с једне стране, и бугарски говори у општинама *Белоградчик*, *Годеч*, *Цариброд*, *Брезник*, *Трн* и *Босилеград* са друге претстављају [sic!] један дијалекатски тип“ (Собољев 1995а: 195).

⁶³ *Власински* говорни подтип обухвата *Власину* и источни део *Црне Траве*; на северу се наслања на лужнички говорни подтип на линији *Криви Дел–Кална* (Окука 2008: 273). Овај говорни подтип несумњиво припада тимочко-лужничком говору (*Стојановић* 2010: 11) и њему би „вероватно требало приписати, у оквиру

од Нишаве, на пиротском сектору десетак км од те реке, а на белопаланачком још знатно ближе Нишави“; нешто прецизнију диференцијацију установио је Андреј Собољев, поделивши тимочко-лужнички говор на четири уже јединице (међу којима постоје постепене зоне прелаза а не оштре границе обележене некаквим сноповима изоглоса): тимочку, белопаланачку, пиротску и лужничку (према: Ивић 2009: 198–201; уп. нпр. Собољев 1995а).⁶⁴

Тимочки говорни подтип по својим особинама представља једну од најархаичнијих области на нашој дијалекатској мапи (Станојевић 2012: 46). Најгрубље говорећи, овај говорни подтип се простире у делу Тимочке крајине између Сврљишких планина на југу и Грлишта на северу. За Белу Паланку и област белопаланачких села карактеристичан је белопаланачки говорни подтип, који се може унутрашње диференцирати на зону паланачког Понишавља, са особинама правог белопаланачког говора, и зону која географски припада Ђурђевопољској котлини, у којој су присутне особине пиротског говора; на сличан начин, и пиротски говорни подтип, као „говор Пирота и његовог сеоског окружења“ (Златковић 2014а: 10), могао би се унутрашње диференцирати на говор пиротског Понишавља и говор Висока (Ћирић 2005: 79–80). Коначно, лужнички говорни подтип обухвата територију праве Лужнице и Буковика, мада му делимично припада и предео Лужничког Заплања, који представља прелазну зону ка сврљишко-заплањском говору (Окука 2008: 272, Ћирић 1999: 38).

1.6. Предмет и циљеви истраживања

У балканистици постоји нарочито велика и сасвим оправдана потреба за изучавањем балканословенских језика и дијалеката. Овај језички ареал треба да буде један од главних фокуса балканистичких испитивања из најмање два разлога: прво, зато што словенски језици заузимају највећи део територије Балканског полуострва, и то део између других језика или њихових остатака; друго, зато што су они и сами проживели неке важне процесе других балканских језика (Павловић 1957–1958: 209–210).

Многи савремени проучаваоци балканословенског језичког ареала сматрају да се праћење балканистичких процеса мора вршити не само на плану стандардних језика већ – што је много важније – и на плану дијалеката (исп. нпр. Собољев 1995б: 186).⁶⁵ Анализа балканистичких појава на дијалекатском материјалу у великој мери доприноси опсежнијем и прецизнијем проучавању ове проблематике, често нудећи сасвим нову перспективу и, уједно, темељније и свеобухватније закључке. Дисциплине попут дескриптивне и историјске дијалектологије, ареалне лингвистике и лингвистичке географије данас дају веома значајан допринос балканистици.

Имајући у виду важност проучавања словенских дијалекатских скупина на Балкану, како за балканистичку науку тако и за јужнословенску (а отуда и српску) дијалектологију, одлучили смо да за предмет нашег истраживања одаберемо балканистичке појаве у једном од наших понајвише балканизованих говора – тимочко-лужничком. Иако, са једне стране, показује велику архаичност, верно чувајући стари фонетски и морфолошки склоп, овај говор ипак пројављује и велику прогресивност, дугорочно се излажући страним, балканским утицајима и развијајући читав низ иновација балканистичког типа.

јужног поддијалекта, исти статус као тимочком, белопаланачком и пиротском у оквиру северног“; разлог за такво третирање власинског говора лежи у његовим знатним одступањима од говора Лужнице (Ивић 2009: 201).

⁶⁴ Овде треба напоменути да готово ниједан од ових говорних подтипова није јединствен, тј. хомоген, са истим особинама на целој својој територији (Ћирић 2005: 80).

⁶⁵ Ово становиште дели и Асенова: „Напълно реалистична картина на БЕС [Балканския езиков съюз] може да се получи, ако изследванията върху съвременните балкански езици се водят и на диалектно равнище, колкото и трудно е това“ (Асенова 2015: 20).

Како су балканизми најевидентнији и најбројнији на морфолошком и синтаксичком плану (Собољев 1997: 9, Тополињска 2002: 8, Станковић/Бошњаковић 2015: 423), одабрали смо да наше истраживање буде посвећено управо тзв. „примарним“ морфосинтаксичким балканизмима, у које се убрајају: аналитичка деклинација, аналитичка компарација, постпозитивни члан, губљење инфинитива (и његова замена конструкцијом *да + презент*), балкански тип аналитичког футура и удвајање објекта.⁶⁶ Такође, предмет нашег рада обухвата и друге појаве условљене балканским језичким утицајем: појачану употребу аориста и имперфекта, употребу кратког заменичког облика у посесивној функцији и специфичан распоред енклитика у реченици.

Још један важан разлог због којег смо одлучили да своје истраживање посветимо управо морфосинтаксичким балканизмима јесте тај што је синтакса у нашим народним говорима веома мало обрађивана и још увек недовољно осветљена. Поврх свега наведеног, имали смо у виду и чињеницу да је „дијалекатска синтаксичка грађа [...] у опасности да прва нестане и тако ишчезне незабележена“ (Милорадовић 2003: 29).

Због саме природе балканистичке проблематике, која подразумева најразличитије врсте језичких контаката и отуда произашлу интерференцију, балканизме никада не треба посматрати изоловано (само у оквиру одређеног говора, дијалекта или језика), него увек као део потпуније ареалне целине. У том смислу, испитиване балканистичке црте ћемо разматрати и на простору ширег балканског ареала.

На основу увида у литературу, запазили смо да у корпусу досадашњих дијалектолошких истраживања посвећених нашим југоисточним говорима није било обимније и исцрпније студије чији су предмет искључиво балканистичке појаве, и то у њиховој укупности. Дескриптивне дијалектолошке монографије посвећене различитим говорним типовима са овог терена углавном су успутно и маргинално давале тек понеки податак о балканистичкој природи појединих црта. Известан број монографија и радова посвећен је темељној анализи само једног конкретног балканизма, док разноврсни научни чланци дају краћи опис, скромнију анализу или општији преглед базичних балканистичких појава.

И док традиционална дијалектолошка истраживања обрађују говор или групу говора на ужем или ширем простору описујући их углавном као непроменљиве системе током дужег временског периода, скоро затворене према туђим утицајима (Тома 1998: 25), један од наших примарних циљева јесте да покажемо како језик еволуира у условима различитих врста контаката са другим језичким системима и подсистемима, значајно мењајући своју граматичку структуру. Сматрамо да овакав, потпунији приступ може изнедрити доста података о природи међујезичких односа на балканском терену и тиме дати изванредан допринос савременој балканолошкој науци.

1.7. Методе истраживања и корпус

Наше истраживање подразумева стандардне дијалектолошке методе – прикупљање материјала на терену, транскрипцију сабране аудио-грађе⁶⁷ и структурну анализу језичких појава (у конкретном случају – балканизама) забележених у говору информаната. Због природе саме теме дисертације, структурна анализа ће се базирати на морфолошком и синтаксичком опису и разјашњењима, али ће, са друге стране, бити усмерена и на фонетску и прозодијску раван онда када то буде неопходно. Такође, наш рад ће пружити и опсежнију

⁶⁶ Ови балканизми налазе се на Шалеровој листи тзв. „примарних“ балканизама (према: Томић 2013: 250).

⁶⁷ Сва прикупљена грађа забележена је помоћу диктафона високог квалитета.

компаративну анализу свих разматраних балканистичких црта на ширем балканском ареалу, у пуноћи њихових облика и варијанти.

Прикупљање грађе обавили смо на више (претежно руралних) пунктова у оквиру тимочко-лужничке говорне зоне, како би се тиме покрила сва четири говорна подтипа – тимочки, белопаланачки, пиротски и лужнички.⁶⁸ Лужнички говорни подтип представљале су информанткиње Вера Антић (1943) из села Камбелевац и Катинка Спасић (1941) из села Дучевац, белопаланачки говорни подтип – испитаници Мирослав Тирић (1940) из села Бежиште и Вера Голубовић (1932) из села Горња Глама, пиротски говорни подтип – информанткиње Јагодинка Пејчић (1932) из села Темска и Десана Младеновић (1942) из Пирота, а тимочки говорни подтип – испитанице Обренка Димитријевић (1952) из села Трговиште и Љиљана Тирић (1939) из села Балта Бериловац. Дијалекатски материјал за овај рад забележен је на простору поменутих говорних пунктова у периоду од почетка августа до краја септембра 2020. године.⁶⁹ Најзад, напоменули бисмо да ће се у самом раду поред сваког наведеног примера налазити и скраћеница говорног подтипа из којег он потиче (БП – белопаланачки говорни подтип, Л – лужнички говорни подтип, П – пиротски говорни подтип, Т – тимочки говорни подтип).

Информанте смо бирали на основу устаљених параметара у дијалектолошкој пракси: то су староседеоци, мало школовани или неписмени мештани, углавном старије женске⁷⁰ особе које нису напуштале своје место и уједно нису имале значајније контакте са говорницима других говорних типова, због чега су релативно добро сачувале свој локални говор. Такође, важно нам је било да особа са којом разговарамо буде физички довољно крепка и отворена за комуникацију како јој дуго испитивање не би представљало оптерећење. Уз све наведено, трудили смо се да пронађемо информанте чији говор одликује јасна, прецизна и разумљива артикулација.

Па ипак, овде морамо поменути и извесне методолошке потешкоће са којима се данас на терену сусреће већина дијалектолога. Пре свега, требало би истаћи да више није једноставно пронаћи представнике чистог народног говора. Процес замењивања дијалеката књижевним језиком захватио је мање-више све цивилизоване средине данашњице (Ивић²1986: 101), те су и старији информанти свој говор много изменили под утицајем средстава масовног комуницирања, у додиру са људима из других крајева, па и под утицајем млађих, углавном школованих мештана или укућана (Богдановић 1979: 4). Такође, врло је уочљива тежња становништва са села да се у погледу језика приближи градском становништву, нарочито у разговору са непознатим странцем: при оваквом општењу сељаци ће по већ створеној навици настојати да се што више приближе књижевнојезичком стандарду, удаљавајући се притом од свог домаћег говора.⁷¹

⁶⁸ Пре самог теренског рада спровели смо одговарајуће теоријске и практичне припреме. На терену смо били снабдевени помоћном литературом, а опремљеност добрим техничким средствима давала нам је могућност да у току самих разговора записујемо поједине интересантне облике, обрте, а некад и читаве исказе.

⁶⁹ Репрезентативни сегменти транскрибованих аудио-записа за сваки од испитиваних говорних подтипова изнети су у одељку 6. Прилози. *Транскрибовани текстови: делови разговора са информантима.*

⁷⁰ Мушкарци су, како су околности ових крајева налагали, неретко одлазили у печалбу и на тај начин долазили у контакт са припадницима других говорних типова. Отуда је јасно да се њиховом говору мора прилазити са извесном резервом, тј. мора се начинити додатни напор како би се из примарног, основног говора отклонио нанос.

⁷¹ Овакву врсту диглосије, када људи са села међусобно комуницирају „својим језиком“ а у разговору са непознатом особом из града настоје да се што више приближе стандардном језику, уочио је још у првој половини XX века Александар Белић: „Колико мукe и труда треба да се људи, сељаци натерају да говоре својим обичним језиком, а да га не кваре овлаш! Чак кад човек и говори диалектом [sic!] њиховим, довољно је што је он странац, што је он `господин`, па сељаци несвесно мењају свој језик према неком уображеном, тобожњем варошком језику“ (Белић 1926–1927: 4). Један од веома важних социolingвистичких разлога за овакво „пребацавање“ са

Начин прикупљања дијалекатског материјала на терену директно зависи од нивоа језичке структуре који се ипитује. Тако, на пример, употреба унапред припремљених упитника даје неупоредиво мањи број језичких података у морфосинтакси него у истраживањима ужег морфолошког или фонетског типа. Узимајући у обзир чињеницу да „неопходност ширег контекста за синтаксичку анализу изискује вишесатна снимања слободног спонтаног разговора са информантом, [...] и то на различите теме [...], јер се тражени синтаксички податак само у ретким случајевима добија као одговор на директно питање упућено саговорнику“ (Милорадовић 2015б: 518), одлучили смо да прикупљање језичке грађе за своју дисертацију целосно извршимо у форми слободних разговора.

Представљајући се, информантима смо из предострожности говорили да се интересујемо за прошлост и старе обичаје. Овакав приступ готово је неопходан, „јер се људи, чим сазнају да је у питању њихов говор, устручавају плашећи се исмевања и сматрајући то за беспослицу“ (Милетић 1940: 10–11). Тежили смо да наши разговори буду спонтани и необавезни, када је то било могуће – у породичном, пријатељском или комшијском кругу.⁷² Разговоре смо, са друге стране, неретко водили и насамом са информантом, најчешће у оквирима његовог домаћинства, и то обично у ситуацијама када старија особа живи сама. Плод таквих околности често би били дуги, богати и живи разговори, нарочито у ситуацијама када би се нека од усамљених старица обрадовала непознатом госту заинтересованом за слушање њених животних анегдота и прича из младости. На почетку бисмо углавном предлагали неколико тема за разговор, након чега бисмо пуштали информанта да сам говори о ономе што га интересује или чега се присећа.⁷³ С времена на време бисмо постављали потпитања, подстичући саговорника на даљу причу. Каткада су та додатна питања усмеравала разговор на оне теме које би подразумевале употребу нама потребних граматичких средстава (тако бисмо, на пример, често од информаната тражили да нам покажу своје домаћинство, околину или пак старе фотографије, из чега бисмо добијали велики број примера за употребу показних заменица у постпозицији).

Транскрипти наших аудио-записа су сасвим аутентични, без икаквих реинтерпретација и прилагођавања. Једини додаци транскрибованом тексту са наше стране односе се на објашњења појединих речи и фраза које су се по значењу или облику сувише удаљиле од књижевнојезичког стандарда или су њему потпуно непознате.

Поред анализе балканизма на тимочко-лужничком терену, базиране на аутентичном, прикупљеном материјалу, наш рад подразумева и својеврсни компаративни преглед ових појава на читавом балканском (и што је за нашу тему најважније – балканословенском) простору. Овакав шири и у нашој дијалектолошкој науци не толико заступљен приступ има за циљ да утврди степен стабилности балканизма на испитиваним ареалима, њихову распрострањеност, моделе њиховог поступног прелаза из једног језика/дијалекта у други, могуће закономерне тенденције у начину њиховог функционисања и постојаност граматичких варијација у њиховом исказивању. За потребе упоредне анализе грађу смо ексцерпирани из

дијалекта на књижевни језик јесте и често жигосање говорника дијалекта од стране људи који владају нормом (Тома 1994: 144), неретко и са призвуком омаловажавања.

⁷² У селу Камбелевац нашем разговору са информанткињом Вером Антић прикључиле су се и њене две комшинице, Лоза Златковић и Србијанка Видановић, које такође припадају реду староседелаца овог места. Исто тако, у разговору са информанткињом Десаном Младеновић из Пирота друштво нам је правила и њена годину дана млађа пријатељица Љиљана Гогић, која живи у пиротском селу Војнеговац. Присуство сваке од ових прикључених саговорница представљало је не само важан извор додатне грађе већ и значајно психолошко растерећење нашим информанткињама. Наиме, често би се дешавало да ове додатне саговорнице са нашим испитаницама заподену разговор у којем би се све оне, желећи да што верније дочарају оно о чему говоре, радо, без устезања и сувишног размишљања, потпуно враћале свом локалном говору.

⁷³ То су углавном били разговори о свакодневници, пословима на селу, догађајима из прошлости, различитим облицима духовне и материјалне културе и сл.

досадашњих дијалектолошких, балканолошких и историјсколингвистичких монографија и радова који се баве релевантном проблематиком.⁷⁴

Након свега изнетог, морамо констатовати и то да лингвистичким темама које се тичу балканословенских говора, нарочито оних пограничних, поједини аутори нису приступали држећи се етичких и научних критеријума, већ понајвише следејући идеолошке или политичке циљеве (због чега су се често јављале својеврсне злоупотребе дијалекатског материјала). Важно је, дакле, истаћи да се једној оваквој теми мора приступати чистих намера и без икаквих предрасуда, и, што је најважније, служећи се искључиво језичким критеријумом. Тада ће добијени резултати несумњиво имати научну вредност, чиме ће у одређеној мери моћи да допринесу нашој дијалектолошкој и широј балканистичкој истраживачкој сфери.

⁷⁴ Док, са једне стране, велики број ових монографија и чланака пружа исцрпну анализу датих питања, обилујући веома репрезентативном грађом, као и добрим и поузданим научним појашњењима, са друге стране морамо приметити да се приступи различитих аутора неретко разликују у степену научности, богатству грађе, исцрпности обраде теме и сл. Па ипак, сматрамо да овакве диференцијалне појединости не могу значајно утицати на природу, циљеве и резултате оног упоредног захвата који примењујемо у свом истраживању.

2. АНАЛИЗА БАЛКАНИЗАМА

2.1. Аналитичка деклинација

2.1.1. Опште одлике

Под деклинацијом се обично подразумева „израз односа међу самосталним речима и свима другим речима у језику“, тј. „израз за несамостално употребљену самосталну реч“ (Белић ²1958: 107). У ужем смислу, деклинирање се може дефинисати и као мењање речи по падежима (Симеон 1969: 217), при чему се под категоријом падежа не подразумевају само облици који имају нарочита падежна обележја, тј. одређене наставке, него и сви други граматички и семантички чиниоци који упућују на различите падежне релације.

Док се, са једне стране, у синтетичким језицима реченични односи исказују посредством нарочитих завршетака – падежних наставака, дотле се у аналитичким језицима они најчешће изражавају помоћу предлога и једне опште падежне форме (ГСБКЕ 1983: 34).⁷⁵

Општи падеж (тзв. *casus generalis*) у аналитичким језицима преузима функције и значења свих зависних падежа, који се формализују или беспредлошки употребљеним општим падежом – што је ређе, или, знатно чешће – предлошко-падежним конструкцијама од предлога и општег падежа (Жугић 2010: 26). Познато је да паралелно са губљењем падежних облика јача употреба предлошких речи, које добијају улогу главних семантичко-диференцијалних маркера различитих падежних односа.⁷⁶ Предлози, наиме, у овим околностима теже да постану белег свих видова односа које је раније изражавала именска флексија, због чега они обогаћују своје функције и постају не само обележје уобичајених падежних релација већ, граматикализујући се (а неретко и десемантизујући се), и белег најапстрактнијих синтаксичко-семантичких односа.

Процес преношења категоријалних експонената са морфолошког на синтаксички план, који је резултирао повећањем изоморфности формалне и семантичке структуре, одиграо се захваљујући настојању саговорника да у вишејезичкој балканској средини своју комуникацију учине прозирнијом (Тополињска 1991: 125–126).⁷⁷ Овде је важно нагласити да се у поступку синтетичко-аналитичке реструктурирације показатеља падежних односа увек чува одговарајућа семантичка информација (Тополињска 2002: 15).

Нарочиту пажњу у вези са овом проблематиком завређује чињеница да постепено слабљење флективног механизма представља општу појаву у индоевропским језицима (Сосир 1969: 276): тако су се, на пример, у немачком и грчком књижевном језику данас сачувале свега

⁷⁵ Синтетичким језицима називају се они језици у којима се синтаксички односи исказују граматичким морфемама уједињеним у једну реч заједно са самом лексемом, док се аналитичким језицима сматрају они језици у којима се ове релације изражавају засебним граматичким елементима, „kao što su različite čestice i prijedlozi“ (Шкиљан 1980: 161).

⁷⁶ У синтетичким језицима, у којима се поред флективних наставака јављају и предлози као други вид експонената истих односа, много је честа појава да предлог једнозначно имплицира одређени наставак или чак да се конкретни наставак не појављује без предлога; у тим ситуацијама јасно уочавамо дуплирање експонената, од којих је један неретко редувантан; на супрот овоме, категорија зависности функционише веома ефикасно у аналитичким системима, у којима се јавља минималан број експонената (Тополињска 1982: 197).

⁷⁷ Исп. још једну цртицу о већој транспарентности формалне и семантичке равни у аналитичким језичким системима: „Преминувањето од синтетизмот кон аналитизмот [...] ги 'оголи' централните семантички функции на соодветните односи согласно со универзалното правило дека аналитичките системи формирани во мултилингвалната балканска средина семантички се потранспарентни од синтетичките“ (Тополињска 2000: 1235).

три–четири падежне форме, док је у енглеском и у романској групи језика стара синтетичка деклинација потпуно замењена аналитичком (Илиевски 1988: 100). Словенски језици, уколико изуземо оне који су се укључили у развојне токове балканског језичког савеза, у овом смислу показали су највећу конзервативност, још увек чувајући шест–седам падежа у једнини и множини.

Прелазак синтетичког у аналитички тип деклинације у језицима балканског језичког савеза сасвим је особен, будући да обједињује низ специфичних, међусобно повезаних феномена (као што су, на пример, губљење разлике између категорија кретања и мировања, синкретизам генитива и датива, употреба личних и повратних енклитичких заменица у посесивној функцији и др.) (Асенова 2015: 76). Иако је на дијахронијској равни овај процес самосталан за сваки језик и, истовремено, заједнички у резултатима, на синхронијском плану веома је изнијансиран: у албанском се чува чак четири падежа (у једнини, одређеног вида, разликују се номинатив (*Lisi* „храст“), акузатив – као управни објекат (*Lisin*) и остали падежи – као неуправни објекат (*Lisit*), и у множини, неодређеног вида, аблатив, када је у функцији генитива (*Lisash*)), у грчком – три (номинатив, генитив и акузатив, који су најбоље опстали код *o*-основа мушког рода, исп. ном. јд. *φίλος* „пријатељ“, ген. јд. *φίλου*, ак. јд. *φίλο(v)*; ном. мн. *φίλοι*, ген. мн. *φίλων*, ак. мн. *φίλους*), румунски разликује само две падежне форме (номинатив-акузатив (*casă*, „кућа/кућу“) и генитив-датов (*case*), који се не могу употребити без предлога), док су македонски и бугарски језик отишли најдаље – у њима постоји само један, општи падеж (Станишић 1985–1986: 253). Српски призренско-тимочки говори, начелно говорећи, познају номинатив и општи (зависни) падеж, уз ретке облике датива.

Још је старословенски, као књижевни језик формиран на бази превода грчких оригинала, потпадао под утицај грчког језика, понајвише на плану синтаксе. Грчке предлошке конструкције у старословенским текстовима превођене су, са једне стране, беспредлошким формама, које представљају карактеристично обележје словенске синтаксе, а са друге стране – предлошко-падежним конструкцијама, по узору на одговарајуће грчке обрасце (Десподова 1980: 191). У поређењу са старословенским текстовима, каснију рукописну грађу са балканословенског тла одликује све учесталија употреба предлога, који, ширећи своју семантику на рачун ишчезле падежне флексије, полако преузимају примат у изражавању различитих падежних значења.

Губљење косих падежа на балканословенском простору одиграло се постепено, у дужем временском распону.⁷⁸ Успостављање једне, „опште“ падежне форме вршило се на тај начин што је акузатив улазио у сферу других косих падежа и постепено их истискивао из употребе.

Најпре се, наиме, самостално развила разлика између номинатива и зависног падежа уопште; ова разлика се могла формирати само при употреби објекта, „јер је објекат морао по традицији да сачува своју стару форму, зато што се за њ није употребљавао ни у једном језику засебан предлог који би показивао однос између њега и глагола од којег зависи“ (Белић 1999: 226). Када је касније изгубљена разлика међу падежима и када су њихову функцију преузели предлози, успостављена је јасна разлика: независни падежи су имали један, номинативни облик, а зависни падежи – други, акузативни облик. Наиме, када је *формална* разлика међу поменутиим значењима номинатива и акузатива (односно међу независним и зависним падежом) постала толико изразита, „то се почела и *форма* [истицања Белићева] зависнога падежа употребљавати свугде где је год падеж заиста зависан“ (Белић 1999: 226).

Процес постепеног ишчезавања различитих падежних форми најпре је захватио локатив, пре свега онај који се у спрези са предлозима **вѣ** и **на** употребљавао у месном

⁷⁸ Сматра се да су на прелазак синтетичке у аналитичку деклинацију у балканословенским језицима највише утицали несловенски балкански језици – источнорумунски, албански и грчки (Собољев 2009: 717).

значењу, баш као и акузатив; семантичка разлика која се заснивала на томе што је акузатив долазио уз глаголе кретања а локатив уз глаголе мировања била је поколебана утицајем несловенских балканских језика, у којима су ове категорије већ биле изгубљене (Конески 1986: 161). Такође, поменута дистинкција додатно је пољуљана и губитком значењске опозиције између упитних прилога *ubi* (*где*) и *quo* (*куда*), односно између **кѡдѣ**, **кѡде** и **камо** – исп. грч. *ποῦ*, алб. *ku*, рум. *unde*, аром. *iu* (Сандфелд 1968: 191, Конески 1986: 161).

Примери мешања акузатива и локатива могу се пратити још у старословенским канонским споменицима, исп. нпр. **въ домѣ оца моего обитѣли многы сътъ** (Зографско јеванђеље), а у текстовима са балканословенског терена из нешто каснијег периода они су зантно бројнији и јављају се и у свезама са другим предлозима: **въ домѣ бѣвѣ**; **по възмѣщеніе воды** (Македонско јеванђеље по па Јована, XIII в.), **вънидохѣ въ домѣ мѣжа** (Вранешнички апостол, XIII в.), **его снѣ болѣше въ капернаоумѣ** (Добрејшево јеванђеље, XIII в.), **по вскрєненіе его** (Врачанско јеванђеље, XIII в.), **написа же сѧ при црство болгарское** (Бојанско јеванђеље, XIII в.) и др. (Конески 1986: 161, Харалампиев 2001: 194).⁷⁹ Најстарију потврду неразликовања падежа места од падежа правца у српским повељама из источних штокавских области могао би представљати један пример из писма деспота Стефана Бранковића Дубровчанима из 1476. г., којим их он моли да се не оглуше о његову жену и децу: **єре к г(осподи)нь кра|л(ь) прѣминѣ|л(ь) сеган света ѿ прагѣ** (Поломац 2012а: 351).⁸⁰

Доста рано акузатив је почео да продире и у употребну сферу инструментала. Сматра се да се упрошћавање синтетичке дефлекције најпре одиграло код локалних падежа (локатива и инструментала) управо зато што они нису имали форме у другим балканским језицима у којима би нашли потпору, будући да су тамо ови падежи већ били изгубљени (Илиевски 2010: 127).⁸¹ Уз просторне предлоге **надѣ**, **подѣ**, **прѣдѣ** и **за** инструментал се употребљавао само са статичним глаголима, док се уз исте предлоге са глаголима који означавају кретање користио акузатив. Укидањем поменуте опозиције између категорија кретања и мировања, акузатив је врло живо почео да шири свој употребни опсег на рачун инструментала, исп. нпр. **азѣ же ... сзгы проливаж прѣд двери гробоу** (Хлудов триод, XIII в.), **на вртѣдѣ вирпинѣ прѣмо скопни гра^а надѣ серѣвѣж** (Виргинска повеља Константина Асена, XIII в.), **приста под двор** (Тројанска прича, XIV в.); такође, акузатив се веома рано почео употребљавати на месту инструментала и уз предлоге **сѣ** и **междоу/междю**: исп. нпр. **иконж сѣ вбразѣ показажше**. **вѣрно пожци^а** (Битољски триод, XII в.), **та меж^а ѿ прѣслопѣ и меж^а ѿ вгражѣнникѣ** (Виргинска повеља Константина Асена, XIII в.) и др. (Конески 1986: 162, Харалампиев 2001: 193).

⁷⁹ Интересантно је да говорницима призренско-тимочког говорног типа један од највећих проблема у вези са стандарднојезичким падежним системом представља управо несхватање разлике између акузатива и локатива у означавању просторног односа (тј. неразумевање категорија кретања и мировања). Нарочито је занимљиво истраживање Марине Јањић, у којем су ученици са призренско-тимочког говорног подручја (навикнути на велику заступљеност акузатива у свакодневној комуникацији) у условима када је требало правилно да се изразе прибегавали „књижевнијој“, „отменијој“ и „правилнијој“ варијанти, тј. локативу, а у непромишљеним изразима, где преовладавају устаљени скупови речи – акузативу (Јањић 2005: 630). Слична запажања пружа нам и истраживање говора Врањског Поморавља ауторке Јаворке Маринковић, која истиче да је не само ђацима већ и говорницима са високом образовањем тешко да разграниче функције и значења акузатива и локатива, због чега није ништа необично што се и код високообразованих људи са овог простора могу чути искази попут „идем у Врању“ (Маринковић 1994: 228).

⁸⁰ Слободан Павловић наводи и један пример из Кончанског практика (1366. г.) – **ѧво стлпови ѿ конѣчѣ**, који упућује на то да је овај процес могао бити започет и у XIV веку (према: Поломац 2013: 322).

⁸¹ Овоме треба додати и то да су „управо тзв. локални падежи, локатив, инструментал (и аблатив) још раније, у једној даљој перспективи, у већини индоевропских језика били подложни аналитизму, па су извесне морфолошке склоности овога типа могле постојати и у појединим словенским говорима“ (Радић 1997: 236).

Осећај за генитивне форме почео је слабити још у периоду X–XI века, што потврђују примери занемаривања флексије овог падежа у старословенским канонским споменицима: **И ПЕЧАЛИ ВЪКА СЕГО. І ЛЕСТЬ БОГАТЪСТВЕНЕ И О ПРОУНИХЪ ПОХОТИ ВЪХОДАШТА. ПОДАВАЛЪЖТЪ СЛОВО** (Маријинско јеванђеље), **ПРОПОВѢДАА КРЪЦЕННЕ ПОКААНИЕ** (Савина књига) и сл. (ГСЕ 1991: 552). У рукописима са балканословенског терена из XII и XIII века бележимо случајеве замене партитивног генитива општом формом – **УТИ МІ ДАВАШЕ ПРѢСОЛЬ** (Битољски триод, XII в.), **ИДѢШЕ ЖЕ ВЪ СЛѢДЪ ЕГО НАРОДЪ МНОГЪ ЛЮДИЕ** (Добромирово јеванђеље, XII в.), **ЕЛНКО СЪТВОРЪ ГОСПОДЪ ЗНАМЕНИѢ И ЧУДЕСА** (Струмички апостол, XIII в.), као и примере замене генитива општом формом у предлошким конструкцијама – **ВЪ ТОИЖДЕ УБРАЗЪ ПРѢУБРАЗУЕМЪ СЯ Ѡ СЛАВЪ ВЪ СЛАВЪ** (Охридски апостол, XII в.), **СПСИ МА Ѡ ГОДИНЪ СИА** (Верковићево јеванђеље, XIII в.), **ИЦѢЛИ МНОГЫ Ѡ НЕДЪЖЫ И РАНЫ** (Тхустендилско јеванђеље, XIII в.) и сл. (Конески 1986: 163, Харалампиев 2001: 195).

Аналитичким процесима најдуже се опирао датив, и то у објекатској функцији и у присвојном значењу; посесивни датив је, штавише, и учврстио своју позицију, будући да је након губљења генитива остао једини падеж за изражавање овог значења (Конески 1986: 163). Разлог због којег се на балканословенском терену најдуже сачувао управо датив лежи у снажном утицају других балканских језика, у којима је још увек жива својеврсна генитивно-дативна форма (Демирај 1994: 91): румунски и албански познају дативне облике (рум. *domnului* „господину“, алб. *mikut* „пријатељу“), а грчки – генитивне (грч. *τοῦ φίλου* „од пријатеља“) (Конески 1986: 164).

Изражавање дативних значења на балканословенском тлу веома тесно је повезано са граматикализацијом предлога **на**, који је доста рано у конструкцији са општим падежом, тј. са акузативом, постао маркер индиректног објекта и посесивног значења: **ѠЧЕ СЪГРѢШИХЪ НА НѢО І ПРѢДЪ ТОВОЖ** (Зографско јеванђеље), **КРАСЕНЪ ОТ ГРОВА ИАКО ЖЕНИ(Х) ОТ ЧРЪТОГА ПРИШЕДЪ НА СЪМРТЪ РАЗ(Д)РОУШИ М(ЖЧЕ)НИЕ Х(РИСТ)Е** (Хлудов триод, XIII в.) и сл. (Конески 1986: 164, 165). Колико је овај вид аналитичких конструкција дубоко укореењен у балканословенској падежној синтакси јасно показује и савремено стање: приз.-тим. *казала на момка онога; кућа на мојега брата* (Белић 1999: 231), мак. *му реков на човекот; нивата на човекот* (Конески 1986: 164), буг. *дадох на ученика; книгата на ученика* (Мирчев 1964: 45).

Најзад, рећи ћемо нешто и о аналитичким тенденцијама у вези са вокативом, иако се он најчешће сматра самосталним реченичним чланом са апелативном функцијом, а не типичним падежом (Тополињка 1995: 64).⁸² Премда македонски, бугарски и српски призренско-тимочки говори познају широк спектар различитих вокативних облика, аутори који се баве поменутиим говорним зонама ипак истичу да се и овде уочава тежња ка редукцији старих падежних наставака, као и процес замењивања вокатива обликом номинатива (Конески 1986: 137, Ницолова 2008: 77, Белић 1999: 232). Номинативну форму употребљену у вокативској функцији у говору готово неизоставно прати нарочита, апелативна интонација (најчешће се јавља дужина на последњем слогу), која овај облик диференцира од уобичајено употребљеног номинатива (Конески 2004: 240).

Када је реч о српским балканизованим говорима, једно од најранијих сведочанстава анализације могао би представљати један пример из Повеље деспота Ђурђа великом челнику Радичу из 1429–1430. г.: **а по свѣи сѣмрѣти на кога ѡставѣи. или на сѣродника или инога кога** (Поломац 2012а: 351). Око пола века доцније, у Повељи царице Марје из 1479. г.,

⁸² Иако са једне стране јасно истиче да „вокатив не само да не зависи ни од једне друге речи у реченици и да не показује никакв однос према било којој другој речи, него [да] он уопште није везан тешње ни за један део реченице“ (Стевановић ⁴1986: 171), Стевановић ипак констатује да вокатив, баш као и номинатив, представља облик самосталних речи са својом функцијом у језику, због чега се с разлогом увршћује у падеже (Стевановић ⁴1986: 161–162).

наилазимо на још две потврде падежног аналитизма: **ере таи црква на ерслимъ ꙗко поуста и што даваю доубровчане на ерслимъ да даваю оу стоу горѹ** (Јовановић 2007: 331). Из периода с краја XV и почетка XVI века пажњу нам привлаче нови случајеви аналитичких тенденција: тако, у Хиландарском медицинском кодексу N° 517 бележимо примере употребе акузатива уместо локатива (**кон имаю много димѡѡ ѡ глаѡѡ; свари ѡ вино; аце є по шван зако" глалъ**), као и примере употребе акузатива уместо генитива (**аце постави" къ нимъ малѡ вѡдрѡкъ; постави ѡ/т/(ъ) згоръ кожѡ**) (Јовић 2006: 171–174).

Након свега изнетог, требало би се осврнути и на остатке синтетичких падежних форми на балканословенском простору. Овде је најчешће реч о окамењеним облицима који су се, поставши индеклинабилни и изгубивши везу са остатком парадигме, осамосталили, чиме су створени услови за њихов опстанак у језичком систему (Марковић 2014: 115). У највећем броју случајева очуване су петрифициране форме са прилошким значењем: исп. мак. *лете, зиме, викум, редум, сношти* и сл. (Конески 1986: 161–163), буг. *кръгом, редом, гърбом, денем, ноцем, мълком* и сл. (Мирчев 1964: 48), приз.-тим. *јутром, вечером, редом, крадом, утајом, родом, путем* и сл. (Белић 1999: 243–244). Захваљујући честој употреби, сачувани су и неки окамењени падежни облици у фразеолошким изразима и клишеима – исп. нпр. буг. *няма срама, няма страха, от кумова срама, от памти века* (Мирчев 1964: 48). Коначно, остатке синтетичких падежних форми проналазимо и у народној поезији и прози – исп. мак. *барал мајстор над мајстора; кондисал кај другара си; што е чоєку невозможно, Богу је възможно* (Цепенков), *Повеале југа темничара, А по него кривца палаина, А со ними снега лапаица* (Миладиновци), као и у пословицама и изрекама – исп. буг. *Гавран гаврану око не вади; Брат брата не храни, но тежко му, кой го няма* (Конески 2004: 244, Ницолова 2008: 74).

Напоследку, још једном бисмо истакли да аналитичка деклинација на балканословенском терену није могла настати самостално, већ да су за њен развитак били пресудни утицаји са стране. Да је импулс за развитак ове појаве дошао из несловенске балканске средине, сведочи нам то што није било никаквог гласовног разлога да се сви зависни падежи изједначе и сведу на један, то што се неки словенски предлози (попут предлога *на*) употребљавају у таквом значењу какво они обично немају не само у балканословенским говорима већ ни у једном другом словенском језику, као и то што се у прилошком значењу употребљавају многи облици деклинације за које се иначе употребљава предлог (Белић 1999: 222).

2.1.2. Анализа у тимочко-лужничком говору

Због комплексности и слојевитости саме проблематике, аналитичкој деклинацији ћемо посветити значајан простор у раду: најпре ћемо извршити морфолошку анализу именица, заменица, придева и бројева, а потом ћемо се осврнути и на синтаксички аспект ове језичке појаве, разматрајући употребу падежног система.

2.1.2.1. Именице

Ако изузмемо вокатив, који се суштински и не сматра падежом⁸³, можемо констатовати да тимочко-лужнички именички систем одликују два падежа: номинатив и општи зависни падеж.

Овде, ипак, треба нагласити да се облици ових падежа не разликују код свих именица и формално (иако су се они некада јасно разликовали): „данас се *casus rectus* и *casus obliquus* разликују само у једнини и то у оних именица код којих се некада разликовало формално *nominativus* и *accusativus*, или које су се са таквим и по облику и по употреби изједначиле“ (Белић 1999: 225). У том смислу, формално разликовање ових падежа налазимо само код именица мушког рода које се завршавају на сугласник и значе нешто живо и код именица женског рода на *-a*. Код осталих типова именица, морфолошки посматрано, постоји само један падеж – *casus generalis*, који је са синтаксичке тачке гледишта и *casus rectus* и *casus obliquus* (Белић 1999: 225). Овакве су све именице средњег рода, именице мушког рода на сугласник које значе нешто неживо и именице женског рода на сугласник.

Пређимо сада на нашу грађу и анализу забележених именичких облика.

2.1.2.1.1. Типови именичких деklinација: морфолошка обележја

2.1.2.1.1.1. Први деklinациони тип: именице мушког рода

Номинатив једнине.

Овом деklinационом типу припадају следеће именице:

а) Именице мушког рода које се у номинативу једнине завршавају на сугласник:

тѣжак је *живот са* (БП); *пос* је *би́л* (БП); *цѣл комшилѣк* се *збѣре* (БП); *ти́, брѣ, постаде* *пра́ви Пиро́ђанац* (БП); *ће ми до́јде зѣт* (БП); *вѣтар ду́ва* (БП); *то́ је несвидѣлк, завидѣлк* (БП); *пѣн* је *ту́ј седе́л код нас* (БП); *Ра́дован* дојде *ноћс* (БП); *ту́ј ми је би́л дѣвер* (БП); *Војкан* ми не *даде па́ре* (БП); *посуши се шљива́р* (БП); докле не до́јде *замь^ан* када *требе да по́чне су́д* (БП); *го́ре Бабата́н* некакѣв *има низ^с ту́ј реку* (Л); *то́ је најблаг са́н* (Л); па ни се и *воћњак* *види* (Л); као да ме *трн* *убѣцка* (Л); по *вршалицу* *после дошъл* је *комба́јн* (Л); *мој човѣк* је *би́л печалба́р* (Л); на *црепу́љу* се *пече лебац* (Л); у *Дучѣвци* се *славил Петро́вдѣн* (Л); *Пи́рот* голѣм *поста́л* (Л); *ко́ј је добар стрѣлѣц* – *потре́ви* (Л); *санитѣт* ме *вози́л* (Л); *јези́к* ме *јоште служи* (Л); *праи* се *јудум* (Л); *забѣн* је се *носи́л напред* (Л); *телифо́н* ми *звони́* (Л); *мој му́ж* ме *видѣл негде* (П); *о́н је би́л сѣлсѣи кмѣт* (П); *зѣјтин* је *посан* (П); *коњ* се *стојешћи кове́* (П); *ко́ј је би́л да́тум* (П); *кад ју при́пре зор* (П); *прво* се *мѣси ти́ја колачѣк* (П); *Божич* док не *про́јде, неје се оноде́ла кућата* (П); па се *леб* *мѣсеше сѣс перашѣ* (П); *жѣнско дете́ Бо́г* ми *неје да́л* (П); *једѣн калу́ђер* је *дошъл* (П); *свѣкар* *вој је у пензију* (П); *волѣл си наро́д ра́боту* (П); *паздѣр* *падне до́ле* (П); докле *мож да иде кли́нь^ац* (П); *снимал* ме *овај адво́кат* (Т); *то́ј је пи́ротски ћи́лим* (Т); *куде́ је тра́ктор* (Т); *си́н* ми је *ловочува́р* (Т); *ово́ј ми (је) пра́уну́к* (Т); *ово́ је из^с Шти́пину Јордан* (Т); *бѣлму́ж* се *пра́ви* (Т); *кад до́јде Вели́гден, радос, перашѣ* *ћи ни даду́* (Т); *пѣн* *пресече́ колач* (Т); *имало рудник* у *метри́ју* (Т); *та́ј дирѣктор* је се *одушеви́л* (Т); у *Бериловац* се *сла́ви Ђурђевдан* (Т); *та́мо има ма́настир* (Т); *једѣн се зва́л Стани́мир* (Т); *си́р* *ѡвчи* се *изно́си* (Т).

⁸³ Белић истиче да вокатив представља „облик за дозивање, којим се скреће пажња некоме на садржај саме реченице“, додајући да је вокативна форма „узвик, нешто што у односе реченичне не улази“ (Белић 2006: 278).

Овде спадају и именице мушког рода које су изгубиле финално *x* – било ју *стра* (БП); сѝненце, млого ме *стра* (Л); обрну *сирома* на *тамо* (Л); како га брѣ неје *стра* (Л); *кожу* се носеше тѣгај (П); он *сирома* лѣњ (П); имаше једн човѣк па не чујеше *сирома* (П); мене *стра* оди псѣто (Т); там је Црни *Вр* селѣ (Т), као и именице мушког рода код којих у финалној позицији није извршена промена *л > о* – нећу да остане ни *пѣпел* у авлију (БП); кој ће ми *ђавол* (Л); туј се наќачи *котъл* (Л); имало *котъл* голѣм у ѝжу (П); там имало *пѣпел* (Т) и сл.

б) Именице мушког рода које се у номинативу једнине завршавају на *-о/-ко*:

он се зовѣ *Драшко* (БП); пѣкар *Бранко* што бѣше туј (БП); дојдѣ *Влатко* (БП); тај *Бошко* бѣше овдѣ (БП); тѣја *Мишко* ће дојдѣ у сѣд (БП); Јасминин *татко* каже: ... (Л); па ме *Вѣлко* изоќа (Л); па је умрл и тѣја *Мирко*, Радин свѣкар (Л); са је он, *Љупчо*, у пѣнзију (Л); онај *дѣчко* што ми је дѣбар (Л); *Марко* ми је нежењен (П); некакв *Душко* поцепи дрва (П); *Гаврило* има пиштолѣ (П); *Недѣљчо* се звао (Т); паметан је *дѣчко* (Т).

в) Именице ранијег женског рода на сугласник које су у овом говору пришле именицама мушког рода.⁸⁴ То су, најчешће, именице старе *-ѝ*- основе:

остарѣл си, не мѣж^ш да радиш имѣвину, гѣтов *смрт* (БП); како овај *бѣлес* налетѣл... (БП); сѣг глѣдам сѣрење, мѣн га з^жал да ѣзем (БП); тој је *влас* крѣв, мандѣви (Л); имало тај *маз*, па зѣјтин (Л); тѣја *радос*! (Т); *жал* ме (Т).

Овде спадају и именице женског рода раније *-ѝ*- основе *љубав* и *крв*, које се у овом говору неретко понашају као именице мушког рода:

голѣм је мајчин *љубав* (БП); да види какав ми је *крв* (Т).

г) Новији именички облици мушког рода и властита имена на *-и*:

Миќи се зовѣ тѣја дѣктор (БП); *такси* ме возѣл (Л); *Тѣни* се смејѣ (П); зовѣ се *Ќги* (Т).

Општи (зависни) падеж једнине.

Када је реч о наставцима за општи (зависни) падеж једнине, кључну улогу код овог типа именица има категорија *живо/неживо*.

а) Код именица које не значе живо биће, општи падеж једнине једнак је номинативу једнине:

возѣл је *камиѣн* (БП); *Аранђеловдѣн* смо славили (БП); онѣ бѣгу за *Ниш*, за *Пѣрот* (БП); брќне ти у *цѣп* и ѣзне ти *новчаник* (БП); пази там по *пијац* (БП); у куј *крај* си (БП); кажеће му *пут* (БП); лани ја несѣм имала од *авгус* вѣду (БП); излагаше ће дѣјду у *понедељак* (БП); мрдна нешто под^т *покрѣв* (БП); из Бабин *Кал* је он (БП); на *зѣор* су ме изгласали (БП); од^т *стра* не мѣгу д' отѣдем (БП); да ми нећѣ оди *друм* не ѣзне (дрва) (БП); ја несѣм ишла на *рођендѣн* (БП); пра^вло се свѣ са *сапун* (БП); дошла сам у пртен *комбинизѣн* (БП); пра^вила сам *ђувѣч* (Л); ћѣјевска реќа из^с *Кѣјевац* си ѣде (Л); имам дѣл у *Ниш* сестру (Л); само врќка с *рѣп* да ме обавѣсти (Л); ја би ѣу на *шиљѣк* наденула (Л); она је онам на *рид* (Л); онѣ га брѣ напраѣ за *чѣс* (Л); мѣраш до *мраќ* да работиш (Л); куде *Дмитровдан* дѣјду (Л); мѣра си вѣдим *рачун* оди *ђивѣт* (Л); мѣжи си ѣду туј по *бѣдњак* (Л); мѣ несмѣ без *мирис* билѣ (Л); с *аутѣбус* смо ишли (Л); спало се у дрвен *крѣвет* (Л); за Бадњѣ дѣн се пѣсти (Л); печу се ѣбѣ на *шѣрет* (Л); ја сам преко *пут* (Л); сас *медѣк* се намаже (Л); он ишѣл за *дар* (П); ѣкнѣ деда-Зѣру да праѣ *абѣр* (П); ви ли сте из^с *Пѣрот* (П); ја једѣм сѣв *лѣб* цѣл *дѣн* (П); кад^т су ишли по *наваѣилѣк* (П); опашем се с *кожу* (П); чувајте си *обрас* (П); неје имала *орѣз* (П); завѣје се сас тѣја *месалѣ* (П); у туј шѣрпу напѣлни

⁸⁴ Прелазак појединих именица женског рода на сугласник у групу именица мушког рода Белић објашњава тиме „што имају сугласник на крају, што им је ном. једнак са акуз. и што означавају мртве ствари“ (Белић 1999: 227).

нипер (П); дѣда сечѣше *колáч* (П); на *Велигден* пá перáшће íмаше (П); íдемо мí за нáшу појáту по *пýт* (П); имá бѣш у *Сóпот* једн Гоплодóлац (П); вáм седý преко *мóс* (П); мѣн је дршкa оди *тигáњ* омрзла од готвѣе (П); она пíје (кавѣ) бези *ше^uћер* (П); одлóмиш *комáт* из^c црѣпњу (Т); тáм нóсимо *шáјак*⁸⁵ (Т); оди *тáван* мáчкaтa дóјде (Т); снимáли ни бáш на Рáспети *пéтак* (Т); у *жбýн* се сакрíло (Т); íмам копрíву јóште у *замрзивáч* (Т); издýва га од^t *пéпел* (Т); насечѣ онéј кóре сáс *нóж* (Т); бóлница нéје имáло у *Књáжевац* него у *Пíрот* (Т); извáди ме из онáј *жáр* (Т); станýла сам уза *зúд* (Т); за *чáс* напрáиш *рéd* с *трáктор* (Т); бáба клáла *óгањ* (Т); чíча ми је радéл у *рúдник* (Т); жíвим без^c *тéрет* (Т); набýвамо *васýљ* (Т); свé се радéло с³ *дóговор* (Т).

б) Уколико је реч о именицама које означавају жива бића, општи падеж једнине има наставак -а:

јá удáрим *милицáјца* (БП); тѣг ми убíше *брáта* од^t чíчу (БП); вíди са *шумáра* грáђу да úзнеш (БП); позóви *свѣкра* (БП); мí íмамо *сúна* за женíдбу (БП); он дóјде код *учíтеља* (БП); одвóје ју од *мóмка* да се не знáје штó шéту (БП); младожéња íде сас *óца* (БП); онí су сас *Дíлка* млóго живéли (БП); прóјде сас *коњá* (БП); јá велím на мóјега *деверíчића* (БП); да поглéдаш мóјега *мýжa* у сликý (БП); с мóјевога *зéта* се посвaдíли (БП); ако нáјдеш нéћегa *пензиоⁿнера* (БП); мáни *Влáтка* (БП); посáдим понекý печéнку за *Дрáгана* (Л); имáла сам *дéвера* нежéненога (Л); *коњá* овдé íмоше мојí (Л); на мојég *свѣкра* некакв рoђáк у сóбу улéзе (Л); она остáде без^c *човéка* (Л); ишлá сам у Нíш при *лекáра* (Л); чувáла сам *Вукáшина* (Л); клáли смо *вепрá* (Л); јá сас *Дрáгана* разговáрам као сáс рoђеног *сúна* (Л); сас *мóмка* кад је дошлá (Л); родíла сам *сúна* (Л); úвек при мојég *мýжa* дóјду (Л); мóлим *Бóга* свáћи дьн (Л); коди *реуматолога* сам билá, код^t *прíватника* (Л); овó је íсто на Вóјиного *брáта* унýк (Л); íмам сликý сáс *мýжa* (П); она далá нишáн на *свѣкра* (П); с квóга је *коњá* пошъл (П); јучер сам правíла папрíку за унýка (П); квó вí шпíчете сáс *Светóзара* (П); она тѣг рече на *Дúшка* (П); чýва нéћегa *стáрца* (П); доводíл тýва у град некаквóг *Цíганина* (П); она је билá на *слúжбеника* женá (П); некаквóг *попá* довълкоше овдé (П); понéсо си лéб на *свѣкра* (П); сá *дóктура* доводé тѣ^cкá на тóрник и на сréду (П); у Тóпли Дóл óвце óткара при *човéка* (П); óдма тражí *мáјстора* (П); вићévаш ли *Дрáгана* тáм (П); остáла мáјкa сáс *сúна* (Т); ишчувáла сам га њéга с³ *Бóга* (Т); *зéта* смо изгубíли, на ћерку ми *мýжa* (Т); слáва на мојég *мýжa* је Свети-Арáнђел (Т); íмам *брáта* тýј у Тргóвиште (Т); водíла сам га код *лекáра* (Т); јá сам мојегa *мýжa* поштувáла (Т); кад^t срétнеш *човéка* нé смеш да прóјдеш да му не кá^жеш „дóбар дáн“ (Т); мóј мýж нéје тэл да бýдемо зáједно с³ *брáта* (Т); квó кúпи на сестрý он кúпи и мéне и кúпи и за *брáта* (Т); баштá пóгоди *мáјстора* (Т); на *брáта* нарéди крáве да пýшта (Т).

У неколико наврата забележили смо случајеве именица са значењем живог бића чији је општи падеж једнине једнак номинативу једнине:

брáт имáла тáмо (БП); избрáмо га за *шумáр* (БП); Рáдица слáви Свети-Арáнђел (Л); јá сам билá детé кад је она доодíла сас *човéк* (П); нáша црквa је славíла Свети-Тóдор (П); пóстимо преди Свети-Тóдор (П); Свети-*Јовán* слáвимо (П); слáвимо и Јеремíју и Свети-Арáнђел (Т).

Међу овим именицама најбројније су оне са значењем имена светитеља, а њихова непроменљивост у општем падежу вероватно је повезана са непроменљивошћу придева *свети* који стоји уз њих, као и са чињеницом да у конкретним случајевима оне примарно означавају крсну славу, тј. одређени црквени празник.

Вокатив једнине.

Именице овог деклинационог типа у вокативу једнине имају наставке -е, -о или -у. Такође, поједине именице имају вокативни облик једнак номинативу.

⁸⁵ *шáјак* м сукно домаће израде, обично црне боје (Динић 2008: 904).

а) Наставак *-е* имају именице које се у номинативу једине завршавају на на сугласник:

леле, *госпóдине*, немóј да га дíраш (БП); *сíне*, кажи слóбодно (БП); *пóне*, мэн је прáво íме Вéра (БП); *брáте* мíли, брé, мláдо си, устáни (БП); *свáте*, каквó глéдаш (БП); слúшaј, *Рáдоване* (БП); *Зóране*, íма да мирíшу Дучéвци (Л); *Вóјкане*, áјде брé кућуву да потéгнете (Л); дáј, *Бóже*⁸⁶ (Л); *Јóхане*, смém ли јá... (Л); *сíне*, јá не бí отишлá па тамán овáк на длáн да ме нóсите (Л); немóј, *Дрáгане* (П); гдé могú јá, *сíне*, д' отíдем дóл (П); сáчувај, *Бóже* (П); *ћуране* јéдан (П); баштá нарédеше: тí, *сíне*, пúштај јáганци (Т); тí, *Стáнимире* – рáди тóј (Т); *сíне*, излэзем сáмо да те глéдам какó íграш (Т); гúши ме, *брáте* (Т); *Бóже*, несáм знáлá (Т).

У једном примеру забележили смо именицу овог типа чији је вокативни облик једнак номинативу: *Јáков*, íма ли га деда-Мóша (П).

б) Наставак *-о* имају именице које се у номинативу једине завршавају на *-(к)о* (друкчије речено, вокатив ових именица једнак је њиховом номинативу):

једн Сáша кáже: *Тíрко*, кáфа се пíје сáт í-по до двá (БП); јá мóрам, *Влáтко*, да си скрáтим жíвот (БП); дóбро, *Рáстко*, штó ли трáжиш (БП); штá ћеш тí тúј, *Мíшко* (БП); какó ћу, чика-*Мíрко* (Л); тí си нéписмен, *сíнко* (П); *Дáнко*, трéбе им спрéмам јéдење (П); немóј, *сíнко*, д' íдеш тóлко далéко (П); у селó је такó, *сíнко* (Т); купувáла сам свé, *сíнко*, што је требáло (Т).

в) Вокативни наставак *-у* забележили смо само код именица *пријатељ* и *учитељ*:

пријатељу, немóј да му дáваш (пáре) (БП); *учитељу*, какó тóј (Т).

г) Властита имена и надимци који се завршавају на *-и* имају вокатив једнак номинативу:

Цéки, па штó ли не íдеш тí да и' искáраш (Л); *Тóни*, нéје ти дóбро, *сíне*, пáре да дáваш тóлко (П); *Óги*, íди кући (Т).

Када се дозива по презимену, користи се облик номинатива:

Адáмовић, јóш се несмó упознáли дóвољно (БП).

Дозивање „на презиме“ се ретко може чути у свакодневној, неформалној комуникацији, будући да носи нијансу званичног, службеног обраћања.

Номинатив множине.

У номинативу множине најраспрострањенији су наставци *-и*, *-ови/-еви*, мада је прилично фреквентан и наставак *-је*. Ређи су наставци *-е*, *-ове/-еве*.

а) Наставак *-и*:

стáрци помреше (БП); немóј те превáре тíја *нáткупци* (БП); дóбри смо *домáћини* бíли (БП); и *пољопрíвредници* и *рáдници* трéбе да íму пéнзију (БП); тáмо *пензионéри* седú (БП); свé тóј су *дошљаци* (БП); *кóњи* íду úзокол (БП); оделише се óдма *дéвери* (БП); уврже се у чргу да ме не вíде лúди (БП); *гóсти* тúј доóде (БП); овдé проóде *áтобуси* (БП); налэзоше *Нéмци* (БП); *бубрéзи* ме мúче (Л); *брáтанци* ми слáбо доóде (Л); по обрáзи ми излáзе некаквí *мláдежи* (Л);

⁸⁶ У вокативу *Бóже* извршена је палатализација $z > ж$. Ова вокативна форма често је лишена своје примарне семантике (обраћање Богу, дозивање Бога) и користи се као узвик чуђења, изненађења и сл.: нéће врзано, па *Бóже*, *Бóже* (Л); јá без^е тéб не мóгу д' испíјем кавé, *Бóже*, нíкако (П); мór, јá³ без девóјчето нéћу да се врнем, *Бóже*, ни да си отíдем нíкако (П); мí гóре, *Бóже*, кад^т смо билí (Т) и сл.

онога штипу́ вѣчером *комарци́* (Л); *ти́ја човѣци*⁸⁷ ће т' уплаше (Л); куде су овíја *људи* (Л); ту́ј су *уну́ци* мо́ји живѣли (Л); *орѣси* се изнесу́ (Л); са́ ће б́уду *огледи* (Л); да́ву се *тањирí* (Л); плѣли се *вѣнци* за овце (Л); свíре *ти́ја свира́чи* (Л); да не бео́ ја, *компири́* би остали не́копани (Л); *пацо́ви* јуре ту́ј (Л); кад^т су *ти́ја мо́мци* косíли (П); свíнсћи *опáнци* су се носíли (П); онí су *кли́нци* метални (П); у́јутру дола́зе *до́ктури* (П); девојчетíја се ќуту кад íду *испрóсници* (П); *колачи́ћи* се намесе (П); свí *гóсти* устану на́-но́ђе (П); прóсо се́ју највише *Влáси* (П); онí свíти су у мѣне гледáли како *ти́чићи* у прóсо (П); ману́ше *људи* да чу́ву крáве (П); *прсти* (су) му крáтки (П); овó су бáкини *колáчи* с *јáбуће* (Т); правíли се *бѣлму́жи* (Т); дола́зе из Алéксинац *лóвци* овде (Т); тáмо имáло *долíћи*⁸⁸ (Т); тó^ј су *Пиро́ћанци* праíли (Т); до́јду *родíтељи* њего́ви (Т); несу́ *људи* ни имáли пару́ (Т); овде́ се спрѣмају *гулáши*, *бѣлму́жи* (Т); дола́зе увече *гóсти* (Т); тáд^т су билí *испра́ћаји* (Т); íсто такóј и *учíтељи* ни учíли (Т); *зељáнци* су се правíли (Т); тí *дáни* нај су лѣпи (Т).

Именице које се у номинативу једнине завршавају на *-ин* губе овај формант у множини:

овíја *Београђани* íма да побѣгну оту́д овде́ (БП); за дѣсет гóдине овде́ íма *Цигани* да завлáдају (БП); до́јду и *Сврљíжани* одóвде (БП); *Бугари* доóде оту́дека (БП); возíше га и *Цигани* и *Тáтари* (БП); дошли́ *Тѣмитани* једнí у Сóпот (П); *Срби* ту́ва не предáву (П).

б) Наставак *-ови/-еви* у употреби је код многих једносложних именица (наставак *-ови* додаје се на основе које се завршавају веларним сугласником, а наставак *-еви* – на основе које се завршавају палаталним сугласником):

стри́чеви íду код мláду (БП); по двá мѣтра *снегови* пáдaше (БП); *си́нови* íду на печáлбу (БП); имáло *волóви* (БП); сáмо *трúпови* остáли (БП); се́цају се *плúгови* (Л); уби́ју ме *ти́ја стрѣсови* (Л); *згло́бови* (су) ми слáби (Л); од^т шáлу на óзбиљно, па се раздвáјају *бра́кови* (Л); ту́ј су билí *дрúгови* на мојѣг мýжа (Л); отíду за мláду *свáтови* (Л); свí су ми *лѣкови* нестáли (Л); ње^агóви *си́нови* су поделíли по двѣста рáла ора́ћу зѣмљу (П).

Овај наставак забележили смо и код двосложних именица *спíсак* и *трóшак*, код којих се јавља непостојано *а*:

сáмо се напрáве *трóшкови* (БП); постóје и сá плáтни *спíскови* (П).

Коначно, овде треба поменути и то да код појединих једносложних именица у номинативу множине нема очекиваног проширења *-ов/-ев-*. Такве су именице *мýж* и *пóст*:

мýжи у́зну качама́к и двá пáра волóви и у др́ва (БП); а сѣ^ат ни знáмо кадá су *пóсти* ни кадá су прáзници (БП); *мýжи* га изрíљу па насáде лúк и крómпир (БП); *мýжи* кад до́јду, жѣне преду́, смеју́ се (Л); *мýжи* си íду ту́ј по б́дњак (Л); кад^т су *постí*, дѣда не́је давáл, свí смо постíли (П); *мýжи* несу́ ишли́ у цр́кву (Т).

в) Наставак *-је* у номинативу множине потиче од некадашњих именица мушког рода *-í-* основа, при чему су у тимочко-лужничком говору овај наставак прихватиле и именице мушког рода других основа:

кáкви су ме *љу́ђе* тражи́ли (БП); имáло је *забањѣ* (БП); не́је билó како сá *телефóње* (Л); тóј свѣ *телефóње* рабóте (Л); за Бóжић *коврждањѣ* се прáве (Л); износѣ се *болоњѣ* (Л); *мýжје* су лóши (П); *љу́ђе* кад до́јду – вечѣрају (П); стáри *љу́ђе* свѣ зáједно седу́ (П); *љу́ђе* поорú тáмо сас тра́ктор (П); ако ти до́јду *гóсје* (П); какó кáжу стáри *љу́ђе* (П); онí си беоше дóбри *љу́ђе* (П); тѣг не́је имáло *телефóње* (Т).

⁸⁷ У тимочко-лужничком говору именица *човѣк* има системску множину *човѣци*, као и два суплетивна множинска лика – *људи* и *љу́ђе*. Облик *љу́ђе* чува наставак старих *-í-* основа, исп. стсл. *людик* (Станојевић 1911: 400).

⁸⁸ *долíч* м 2. *поточић* (Златковић 2014а: 162).

Код множинских назива етника (обично код оних који имају *-ин* у једнини) такође се користи овај наставак:

сла́ве *Горчѝнчање* брѝ (Л); у на́ше село́ *Цѝгање* преоте́ли полови́н (П).

Белић истиче да се наставак *-је* у номинативу множине именица мушког рода употребљава искључиво на тимочко-лужничком терену и у местима заплањског говора која су на граници са тимочко-лужничким говором (Белић 1999: 236). Овоме бисмо додали и то да се плурални облици на *-је* јављају углавном у јужној зони тимочко-лужничке говорне територије, док у њеном северном делу преовлађују облици на *-и*.

г) Наставак *-е*:

појдо́ у шко́лу у пр́ви ра́зред и у дру́ги улѝзоше *Бѝгаре* (П); издооди́ше отѝде *другаре́* му (П); *Бѝгаре* преда́ву у шко́лу (П).

Како сведоче резултати Белићевих испитивања, овај наставак се на призренско-тимочком терену употребљава веома ретко, и то углавном у тимочко-лужничком говору (Белић 1999: 237). Ми смо га забележили само на пиротском говорном подручју.

д) Наставак *-ове/-еве*:

десе́ ду́ше смо: сна́је, си́нове, уну́чета (П); пра́ве се *ручкѝве* (П); не́ма са́ такви́ *снегове* као што је има́ло (П); *лекове* се пла́ћу (П).

Фреквенција наставака *-ове, -је* и *-е* расте у областима ближим Пироту, као и у селима у подножју Старе планине; такође, поменути наставци су уобичајени и са друге стране ове планине (Богдановић 1979: 54).

Општи (зависни) падеж множине.

Општи падеж множине једнак је номинативу множине како за именице са значењем живих бића, тако и за именице које означавају предмете/појаве из категорије неживог:⁸⁹

а) Наставак *-и*:

они́ све́ сас *камиѝни* рѝбу докарѝју (БП); по́чне *дро́њци* да зби́ра (БП); ови́ја на́ши купѝју све́ од^т *Кинѝзи* (БП); ови́ мла́ди не смáтру ста́ри љѝди за ни́шта (БП); код^т сви́ *лекáри* ју одводи́ше (БП); па је се врло с *ко́њи* (БП); он о́ће да вр́та из А́мерику *до́ктури* и *бо́лничари* (БП); она́ ми зу́би наместѝла (БП); манѝ да ви́дим и *свира́чи* (БП); имáла сам *го́сти* на Јеремѝју (БП); даде́м сто́ *јѝвра* на *мајстори* (БП); *ко́лци* му да́ј да побѝје (БП); сабра́л *сведѝци* (БП); ни́кад не до́јде без^ѝ *ко́лачи* (БП); ја́ сам плѝла *ѝѝмпири* (Л); па почѝ д' ѝдем на ре́д сѝс *човѝци* (Л); ми́ оста́домо при *ста́рци* (Л); *сто́лњаѝци* она́ отка́ра и опе́ре (Л); она́ *поли́тичари* пра́ти ѝпасно (Л); то́ј је глѝпо да запѝтујеш *љѝди* (Л); имáла сам кошѝљу сѝс *рукави́* (Л); врше́мо с *ко́њи* (Л); мајстор поведе́ *ше́грти* (Л); терáла сам *козља́ци* у па́шу (Л); плетѝмо ша́рке на чара́пе за *му́жи* (Л); *компири́* тре́бе да ва́дим (Л); ишла́ сам до *Сво́нци* го́ре (Л); кад засви́ре у *Камбелѝвци*, оно́ се чу́је у *Дучѝвци* (Л); *гумења́ци* сам носѝла, гѝмени *опѝнци* (П); бу́ши *бунáри* за „ка́п по ка́п“ (П); сви́ (су) си имáли по́себни *ко́њи* (П); на́јде ми ра́боту да чи́стим *орѝси* (П); он отѝде по́ново с *испрѝсници* (П); она́ насе́че *комати́* (П); Свети-То́дор је јѝдну неде́љу по *постѝ* (П); мо́ј де́да кад је ока́л *ра́дниѝци* да рабо́те (П); напѝлнеше папрѝке, *прѝсти* да си поједе́ш (П); ја́ сам сви́ тѝја *љѝди* гледáла (П); го́ре *чѝлци*⁹⁰ чу́ву (П); *пакети́* некакви́ дава́ше

⁸⁹ Павле Ивић запажа да једначење номинатива и општег падежа множине код именица мушког рода у призренско-тимочком говорном типу не мора бити везано искључиво за губитак флексије, истичући да је оно „могло [...] имати јаку подршку у старој једнакости истих падежа у ж. и ср. роду, а такође и у једнакости истих облика у дуалу“ (Ивић 1957: 173).

⁹⁰ *чѝльц* м прип. *мушка пчѝла* (Златковић 2014б: 567).

на *пензионери* (П); он држи *макази*⁹¹ метални (П); ће те водим ја тамо код ваши *сељаци* (П); тој се шило за *мушкарци* (Т); носе *крпљаци* на главу (Т); да видиш какви *забани* имам (Т); тој је пржено у старовременски *тигањи* (Т); они лове *срндаћи* (Т); напрајмо си посни *колачи* (Т); пеглана постелјина је на *кревети* (Т); иде до село при *рођаци* (Т); *лекови* ми дали (Т); билá баба по *шипци* (Т); ја причам на моји *унуци* (Т); Циганће донеле *комплетићи* (Т); тако сам васпитана од *родитељи* (Т); *зуби* да си почепам (Т); трéбе по *преписи* оној да се уводи (Т).

б) Наставак *-ови/-еви*:

чувáли су *бикови* (БП); Бежиште има осомнаесе човека, дваес са све *Ромови*⁹² (БП); једни íду ково ја са штаке, сас *итанови* (БП); све је далá у добри *домови* (БП); Тита није мого да повеже *пүтови* са све државе (БП); попијем *лекови* (БП); онда се сас *волóви* терáло ђубре у њиве (БП); поједém *дүдови* (БП); *сокови* имам у күјну (БП); за два пётка күпимо *плүгови* (БП); он си наредил *трупови* (БП); јүтром износим *рамови*, вéчером уносим (БП); они си íму *синови* (БП); тўрам *сүдови* у њéга (БП); донóсе ми *лекови* (Л); правíли су *цэвови*⁹³ (Л); *волóви* смо мí чувáли (Л); имáл је мáшину за прање *сүдови* (Л); жéли смо са *српови* (Л); врзүјемо *снопови* (Л); нештó се заоратíмо од^т *кључéви* за отвáрање пíво (Л); баба-Цўрка му направí опьнци сьс *врóви* онија трóугласти (П); ја пíтам моји *синови* (П); она је ишла по *градови* (П); натовáре *дарови* за младожењу (Т).

в) Наставак *-је*:

свé ме кутáла од *љуђе* (БП); не мóжемо при стáри *љуђе* да едемо (БП); онé рáне *мўжје* (БП); у *забање* се премéнимо (БП); мí се зајетéмо у *грмање*⁹⁴ (БП); тўј сабрáл *љуђе* да ме убéде да ми ўзне до áмбар (БП); покрíју *остаље*⁹⁵ сьс мезетíја (Л); попу́нимо с *госје* товá (Л); имам си *забање* (Л); све разнели лўди: кóј кáнте, кóј флáше, кóј *балоње* (Л); óће ју врнý са^с све *госје* (Л); јүтредьн се иде нá-*госје* (Л); крóји на женé сўкна а на *мўжје* панталóне и сакó (П); па сам *ўглење*⁹⁶ праíла (П); ће усéле *Цигање* овде (П); овде гóре турíмо *астаље* (П); кўпи си Тóни нóви *káбáље* (П).

г) Наставак *-е*:

од^т све сам пробáла: и од Нёмци и од *Бўгаре* (П).

д) Наставак *-ове/-еве*:

дўвамо *меове* (П); он íма овде оди трактор алáт, *кључéве* (П); не тўра нíкакви *прашкове* (П); па једнý салáту рéзамо на *режњóве* (П).⁹⁷

Примере са наставцима *-е*, *-ове/-еве* забележили смо само у пиротском говорном подтипу.

⁹¹ Један број именица из групе *pluralia tantum*, попут именице *макази*, облички одговара овом именичком типу, исп. и: све што трéбе тўри у *дисáћи* (БП).

⁹² Именица *Рóм* овде има множину са проширењем *-ов-*, тј. са наставком *-ови*, као и већина једносложних именица овог деklinационог типа.

⁹³ Лексема *цэв* се у тимочко-лужничком говору понаша као именица мушког рода. У грађи смо такође забележили и лексему *цэква*, која се, очекивано, мења као именица женског рода, уп. ме^трише ми на *цэвкете* (П).

⁹⁴ **грма́н** м мн. грмање *грм*; *жбун* (Златковић 2014а: 133).

⁹⁵ **оста́л** м сто, *астал* (Златковић 2014б: 74).

⁹⁶ **ўглен** м мн. ўглење *ўгљен*; *жсеравица* (Златковић 2014б: 509).

⁹⁷ Код појединих примера из ове групе може бити дискутабилно да ли је заиста у питању наставак *-ове/-еве* или је пак реч о синтетичким акузативним формама које су информанткиње спонтано употребиле под утицајем стандардног језика.

Вокатив множине.

Вокатив множине ових именица облички је једнак номинативу множине:

а брѣ, *пријатељи*, шта ви мучи та сте дошли (БП); *другови*, каквó гледате (П).

2.1.2.1.1.2. Други деклинациони тип: именице средњег рода (са или без проширења основе)

Номинатив једнине.

У овај деклинациони тип спадају именице средњег рода, које се завршавају на *-о* или на *-е*. Један део ових именица у промени проширује, а други део не проширује своју основу.

Иако у тимочко-лужничком говору проширење основе није релевантно за падеже у једнини (аналитички процеси су промену ових именица у једнини свели само на номинатив и општи падеж који је једнак номинативу), ми смо – у циљу боље систематизације грађе – и примере за једнинске падеже поделили у две поменуте групе: на именице које проширују своју основу у промени и именице које је не проширују.

Погледајмо сада примере за номинатив једнине:

1) Именице средњег рода на *-о*, *-е* које не проширују своју основу у промени:

њино *друштво* се примацѣње (БП); не зна се када је зима, када је *лѣто* (БП); *Врѣло* кудѣ је (БП); теб трѣбе бѣ *ћило* кафа (БП); на сокак има *оро* (БП); *вино* је домаћо (БП); кудѣ је тој *мѣсто* (БП); *жито* остањује чисто (БП); цело *насеље* дојде (БП); неје ни близо *гробље* (БП); он је војно *лице* (БП); овој *црево* иде озгор (БП); би ратно *стање* (БП); да је *гвожђе* – прсло би (БП); мировно *вѣће* је тело д' узнем слепѣц (БП); славило је цело *селó* (БП); остало (је) само *бла́то* (Л); више мојѣ *око* не заспавља (Л); некто *кучиште* дооди (Л); покварено је оној *кутриште* (Л); *огњиште* је било у ижу (Л); *сведочанство* ми је остало горе (Л); све такво *воће* било (Л); *месо* се печѣ (Л); па се *сирење* потсири (Л); излезло младо *зеље* (Л); лѣти се бѣре *сѣно* (Л); праило се кисело *млеко* (Л); било је *славље*, *весѣље* (Л); једѣм као *говѣдо* (Л); било убаво *мѣсто* (П); *железо* је толко (П); кад^т се упали сијалица код њи, оно се види у сливуту *свѣтло* (П); оно било големо *оделење* (П); кад изгреје *слѣнце* у реку (П); оно се звало *кљчиште* (П); она је пѣто *колѣно* (П); *огњиво* (је) округло (П); па се свари *жито* (П); *зло* и наопако (П); тој ни је било *кумство* (П); имало је *пóткровље* горе (П); тој *девојчиште* се ожени (П); *месо* се спремало (Т); али ми било *срце* јако (Т); правило се кисело *млеко* (Т); јело се ливад^тско *зеље* (Т); ја сам триес девѣто *годиште* (Т); то је *ћилимарство* (Т); *воће* кад стигне (Т); туј се прави *весѣље* (Т); све на згóду *имање* било (Т); нека му је само *здрање* (Т); било једно *брдо* (Т); неје имало превозно *срѣство* (Т); неје тој ускупно *селó* (Т); свира се *Жикино коло* (Т); саг овдѣ има *купатило* (Т).

2) Именице средњег рода на *-е* (веома ретко и на *-о*) које у промени проширују своју основу са *-т-*, *-н-*, *-с-*:

а) Именице са проширењем *-т-* у промени:

тој је мојѣ *брáтанче* на брата ми од^т тѣтку (БП); *детѣ* при матер остаде живо (БП); тој *девојче* умре у рат (БП); онда се сас волови и с краве терало *ћубре* у њиве (БП); јетрве неће да им долази *конице* (БП); мојето *момче* остаде овдѣ (БП); прво ме *ку́тре* неће остави (Л); *капутлѣнце* било горе (Л); неје било како са телефóње него *тисамце* (Л); проодило *детѣнце* (Л); ја сам остала на пѣт године *сирочѣ* (Л); ће дојде *девојченце* једно (Л); *ку́бе* било на сред^т sóбу (Л); мислим да ми са је *дупе* модро од биѣње (Л); *овчáрче* лежи на слáмуту (Л); увечер се

јагње коље (Л); порасте *момчѐнце* (Л); не смеје да мрдне *детѐ* (Л); имало једно *трпешчѐ* (Л); *лъскавче*⁹⁸ имало (П); *јуже* се врже (П); куде се *ђубре* баца (П); по триес ѓвра ли је било једно *бравчѐ*⁹⁹ (П); са пошло *девѳјче* њино у школу (П); тој је *ћѐбе* гѳре (П); *момчѐ* на ње^гѳво прѐзиме си се воѳи (П); *детѐ* појде у школу (П); онѳ *ждребѐ* бѐше младо (П); *унуче* ми се зовѐ Јаков (П); нѐма да испадне *пѳрче* (П); за Велигден се пѐкло и *јагње* (Т); чијѳ *куче* те брѐ изедѐ (Т); код дѐцу тамо има *кубе* (Т); такво је, као *коритѐнце* (Т); то¹ *детѐ* је *сирочѐ* мучено (Т).

б) Именице са проширењем *-н-* у промени:

дојде *врѐме* да се раздѐле (БП); ја га пита^т да ми каже како му је *имѐ* и *прѐзиме* (БП); зѳмње *врѐме* бѐше (БП); мѐн је право *имѐ* Вѐра (БП); пројде неко *врѐме*, па по^сле жѐталице жњѳ (Л); Катѳнка ми (је) правилно *имѐ*, а зовѳ ме Латѳнка (Л); *имѐ* и *прѐзиме* си му остѳје (Л); такво *врѐме* било тѳга (Л); онда се *сѐме* одваја (П); трѐбе да се потпише на тој детѐ *имѐ* и *прѐзиме* (П); овакво *врѐме* било (Т); дођу сас кола, сас сѳне, ка^да квѳ је *врѐме* (Т).

в) Именице са проширењем *-с-* у промени:

штѳ си у Паланку млад^т свѐт измрѐ, тој је *чѳдо* (БП); сѳ су не^квѐ пројѐ, не^кво *чѳдо* (Л); тој је било страшно *чѳдо* (Л); там се сѳмо ви^ди *нѐбо* и зѐлена шѳма (П); било је *чѳдо* славари^т (Т).

Док, са једне стране, именица *нѐбо* припада групи именица са проширењем *-с-* у множини (ка се дѳгне у *небѐса* (Л)), дотле се, са друге стране, именица *чѳдо* понаша двојакѳ: она може припадати и овој групи (исп. каквѳ *чѳдѐса* имају там (Т)) и групи именица без проширења основе (онѳ накупѳју не^квѳ *чѳда* (П)).

Инвентар именица средњег рода у тимочко-лужничком говору значајно је увећан додавањем карактеристичних продуктивних суфикса:

а) хипокористичко-деминутивни суфикси:

-(л)ѐ: *петлѐ* (П);

-ѐнце: *детѐнце* (БП), *кубѐнце* (БП), *столичѐнце* (Л), *момчѐнце* (Л), *кравајчѐнце* (Л), *мезѐнце* (Л), *капутлѐнце* (Л), *прасѐнце* (Л), *девѳјчѐнце* (Л, П), *детѐнце* (П), *бебѐнце* (П), *коритѐнце* (Т);

-че: *стѳлче* (БП), *унуче* (БП, П), *девѳјче* (БП, П), *момчѐ* (Л, П), *јелѐче* (Л, Т), *мотавѳлче* (П), *прѐунуче* (П), *пѳдрумче* (П), *фургѳнче* (Т);

-ѐе: *зрѳнце* (Л);

б) аугментативно-пејоративни суфикс *-иште*:

кучиште (Л), *кутриште* (Л), *дѐтиште* (Л), *девѳјчиште* (Л, П);

в) суфикси *-је/-ње* за образовање глаголских и апстрактних именица:

закѳзување (БП), *поверѐње* (БП), *запалѐње* (БП), *Преобрѳжење* (БП), *осигурање* (БП), *пуцање* (БП), *едѐње* (Л), *пиѐње* (Л), *предѐње* (Л), *ткање* (П), *васпитање* (П), *копање* (П), *грѐјање* (П), *поштување* (Т), *о^кружѐње* (Т), *оболѐње* (Т), *руцање*¹⁰⁰ (Т).

⁹⁸ *лъскавче* с 1. *врста лептирѳаче слична грахорици, коров пиѐнице* (Златковић 2014а: 426).

⁹⁹ *бравчѐ* с *младо грло стоке* (Златковић 2014а: 63).

¹⁰⁰ *руцање* с *гл. им. од руца; рѳца* несвр. 1. *виче, виче из свег гласа* (Динић 2008: 734, 735).

Општи (зависни) падеж једнине.

Облик општег падежа једнине једнак је номинативу једнине:

1) Именице средњег рода на *-о*, *-е* које не проширују своју основу у промени:

свѣ попалише по *селó* (БП); óн си накупúје *гвóжђе* (БП); ја би ишъл до *Бѣжиште* (БП); на *Преобрáжење* се овдѣ упознали (БП); кад^т се íде према *грóбље* у Бѣло *Пóље* (БП); докарúј *сéно* (БП); тáмо íма пáрк на *Врéло* (БП); ть^аг доби *решéње* (БП); кад продадем *сúрење* (БП); пошъл си ми с мáтер на *орáње* (БП); úзни *кíло* (БП); несъм имáла *купáтило* (БП); пóсле ме раниле с *млекó* (БП); óн мѣн пíше *писмо* (БП); да је кóј на мојé *мéсто* (БП); свѣ до *зрно* изгорéло (БП); пíјем лéк за *срце* и за *памтéње* (Л); идóмо комто *брáниште* (Л); ровú по њéга као свí родíтељи по *чéдо* (Л); нé знам у којé *насеље* бéоше (Л); онó дојдѣ да му поједé *јéдење* (Л); купúјемо *брáшно* (Л); мáлко је брзачкá у *причáње* (Л); да поглéдаш мојé *сведочáнство* (Л); íмам и кúћу у Бабúшницу код *óбданиште* (Л); билá је на *мóре* (Л); прáвиш *калиште* (Л); мóј Цóка је радéл у *предузéће* (Л); да се тéпам [...] по тúцо *имáње* не мóгу (Л); нéмам с каквó д' отворим *пíво* (Л); овóлка сам ја подбúла од^т *пикање* (Л); мојé *седлó* да úзнеш (П); онá нéма ни *сукно* (П); трéбе да уведú *ткање* (П); мóј баштá је праил *огњиво* (П); *крзно* узóше (П); онó се од *железо* прáи (П); за свáко *домаћинство* по једън колáч (П); па и' отсéје на *сúто* (П); свáка врчвa је завíјена с пртено *платно* (П); одлетí дрвóто па мѣн úдари у *óко* (П); нéје изéла лúково *пéро* без нáс (П); сá да м' убíјеш нé знам *слóво* (П); мѣн је дршка оди тигáњ омрзла од *готвéње* (П); цéло *лéто* да бúдем овчáр не мóгу (П); мíло ни д' íмо у *селó* на *óро* (Т); правíло се гибáница сас *жúто* (Т); íдемо сáг *ú-трње* (Т); мéне стрá оди *псéто* (Т); úзнем *цвѣће* у комшилúк (Т); с *мéсо* се тóј пúни (Т); у *огњиште* испечé папрíку (Т); кад замéсим *тéсто* (Т); унúка ми правíла *крштење* (Т); имáле смо *друштво* (Т); íмам брáта тúј у *Трговиште* (Т); децá им остáла на *цедíло* (Т); тóј нéје имáло у мојé *детíнство* (Т); донóсе одозгóре гибáнице рáзне сас *зéље* и без *зéље* (Т); црквa слúжи свáко *јúтро* (Т); кúпеш га у *корíто* (Т); óн поведé *кóло* (Т).

2) Именице средњег рода на *-е*, *-о* које у промени проширују основу са *-т-*, *-н-*, *-с-*:

а) Именице са проширењем *-т-* у промени:

дадем му једно *парчé* (БП); Свѣта мóј óдма грáбне *јáгње* (БП); узé женú сас *детé* (БП); рóди *девóјче* (БП); оста^вили ми неквó *ђубре* (БП); несмó имáли *кубénце* (БП); áјде да кúпимо *стóлче* (БП); дáдо му *кишóбранче* једно (БП); óн íма *унúче* (БП); не трéбе *детé* да кúташ (БП); кад гóд мéсим лéб, ја им дадем по *кравајчé* (Л); мí вíше нéма да íмамо таквó *кутрé* (Л); *телé* смо клáли (Л); исплетém мѣн *јелечé* (Л); у мéсец по једнúш напишеш *писамце* (Л); сá ми мóраш тí дадеш једно *пíле* (Л); *детé* мáлецко испрáћујем у шкóлу (Л); несъм варíла у *грне* (Л); Лóке, не заборáвим ти онóј твојé *кравајчénце* (Л); мóј човéк отíде у Ћíвот за *јáгње* (Л); íмам *праунúче* (Л); кúпимо *прасénце* једно (Л); íдем неквó *мезénце* да тражим (Л); ишъл тíја та просíл *девóјче* (П); кад^т се мóта на *мотавíлче* (П); дрéшћете од^т *копíле* (П); óн је чувáл *магáре* (П); тáј дóкторка óдма притíсе *дúгме* (П); на *ћошé* је билá (П); којí је дьлг паздér остá^ви се у пóдрум за раћíју да се прóба кроз *бúре* (П); íмам *пáрче* плáтно (П); ондá се тражíло мирáз узи *девóјче* (П); íмамо *ждребé* (П); онá óчува *детé* без баштú си (П); купíше *телé* од нáс (П); овдѣ си заклáмо *прáсе* и *јáгње* (П); íмаш *пóдрумче* (П); нéма да исврљаш *ђубре* (П); прóстрем им нáзemi цргу ил *ћéбе* (П); родíтељи његóви донесú *шуле* ракíју (Т); у *грне* се свѣ тóј скúва (Т); за *детé* нóсим дрéшке (Т); овдéка закáчено белчúг и на овóј *ћошé* (Т); ја исплетém *јелечé* (Т); íмамо гóре *фургóнче* (Т); и *јáгње* и *прáсе* да закóљеш (Т); у шíпци сам волéла (да íдем) оди *детé* (Т); мéне сá и од мр́тво *кúче* стрá (Т);

б) Именице са проширењем *-н-* у промени:

онá путúје на овóј *врéме* зíмње (БП); побéгоше децá на *врéме* (БП); онé се звалé нé по *íме* него кóја је нáјстара Дáда па свѣ тóј по рéd (БП); óн га на *íме* си óка (БП); *íме* му несú

кажували до четерес дња (БП); нѣма деца на његово *прѣзуме* (Л); дѣн дѣнѣшан¹⁰¹ ми је тѣшко да вој ја *име* спомѣнем (Л); нѣмам *врѣме* (Л); тóј је билó за тóрско *врѣме* (П); у четерес пѣт гóдине дóби пѣнзију на мојé *име* (П); тíја прóфесор не знáјеше свáкоме *име* (П); тáмо су давáли *име* на детé (П); за *врѣме* Божíч, кúћата¹⁰¹ је стојáла на астáл (П); момчé на ње¹⁰²гóво *прѣзуме* си се вóди (П); после нѣко *врѣме* идóмо у град (П); дóјде нѣкад за *врѣме* рáспус (П); сóба у тó *врѣме* се звáла „áна“ (Т); имáла сам нѣко *сѣме* бóугарско (Т); кóј íма *врѣме* сýг да бѣре јáгоде (Т);

в) Именице са проширењем *-с-* у промени:

не вíди се нíшта освен *нѣбо* (Л); да напрáимо лóм и чúдо (П).

Вокатив једнине.

Вокатив једнине именица овог деклинационог типа облички је једнак номинативу једнине:

одавна брѣ тóј, *дѣте*, билó, шесé гóдине (Л); *девóјче*, говорим íстину (П); срám да те бóуде, *ћубре* јédно (П); *ѣј*, *пíле* (П); *девóјче*, óћеш јáбуку да појédеш (П).

Номинатив множине.

У номинативу множине именице овог деклинационог типа понашају се двојако:

1) Именице које не проширују основу и именице које проширују основу елементом *-н-* или *-с-* имају, као и у стандардном језику, наставак *-а* (односно *-на*, *-са*) у номинативу множине:

весéља су билá (БП); *сѣла* се скрóз испразнíше (БП); *ýста*¹⁰² му се његова осушíла (БП); билé перáшће брѣ, фáрбана *јáјца* (Л); остарéла ти *говéда* (Л); сá и овдé доóде *псѣта* (Л); кудé су вáша *кóла* (Л); *сѣла* су пýста (П); тó су прáена *корíта* (П); *кълчíшта* знáш ли квó су (П); кад бóду *предáвања*, ја свé белéжим (П); тóј су *топíла* (П); шíло се и за нáс *сýкна* (Т); тýј ме *лѣћа* болý (Т); тýг имáло *говéда* (Т); гдѣ ће у рт да íду *вóзила* (Т);

него се *врѣменá* променíше (БП); тáква *врѣмéна* билá (Л); тóј билá срétна *врѣмéна* (Т);

каквá *чудéса* имају тáм (Т).

2) Именице које проширују своју основу елементом *-т-* имају неколико форми за номинатив множине:

а) Поједине именице, обично оне „које су се у старом језику завршавале на *-а*“ (Ћирић 1999: 118), имају облике системске множине:

у Лужнíцу су се праíла *бúрета* (Л); десé дýше смо: снáје, сíнове, *унúчета* (П); тóј су ми *прѣунúчета* (П); бѣоше се децава родíла, *близн¹⁰²ѣта* (П).

б) Највећи део ових именица множину гради суфиксима „којима се више изражава збирност, колективност, него правилна множина“ (Ћирић 1999: 118):

-етија (проширење *-ет-* + формант *-ија*): *бебетíја* се увржу у лјуљч¹⁰²у (БП); спрѣмају се *мезетíја* рáзна (Л); мóјта деца остáла *сирочетíја* (Л); па смо се разлетéли свí к'о *пилетíја* (Л); íду си *момчетíја* да се забáвљу (Л); кад ми испáдну *дугметíја* (Л); сá су дрúга *мезетíја*: напред вурда за мезé, сíрење је билó (Л); *девојчетíја* се кúту кад íду испрóсници (П); ако

¹⁰¹ Овде се мисли на свечани празнични колач у облику куће.

¹⁰² Именице из категорије *pluralia tantum* попут *ýста* (БП), *кóла* (БП, Л, П, Т), *врáта* (БП, Л, П, Т), *плућа* (БП), *лѣћа* (П, Т) припадају овом деклинационом типу.

добде *момчетија*, она бежи у рекуту (П); седу *девојчетија* кући еве по неколко године (П); остали смо *сирочетија* (П); *момчетија* грабну ни па ни украду рукавице (П);

-ишта: сѣг *дечишта* не зну за тој (Л); кољу се *јагњишта* (Л); *магаришта* пасу по ливађе (П);¹⁰³

-ина: кад^Т се закољу *прашчина* за празници, имало си је месо (Л);

-ића: кад^Т су се родила деца, *близнетића* (БП); *девојчетића* се забављу онам куде парк (БП).

Међу овим суфиксима напродуктивнији је суфикс *-етија*. Додавањем осталих наведених суфикса основно значење именице каткада може добити ноту хипокористичности (*-ића*) или пејоративности (*-ишта*, *-ина*).

в) Неке од ових именица одликују се суплетивним облицима множине на *-ци* и *-ићи*, који морфолошки представљају множинске форме именица мушког рода:

-ци: *јаганци* се горе обележују код овце (БП); напред највише (су) се чували *телци* (Л); те сливе купенете, има *близнаци* у њи, по две заједно (П);

-ићи: остали ми доле *пилићи* (Л); кад^Т се наређали *унучићи*, ми мора да и' доводимо овде у школу (Т); *унучићи* (су) се играли овде (Т).

Општи (зависни) падеж множине.

Облик општег падежа множине једнак је номинативу множине:

1) Именице које не проширују своју основу и именице које проширују основу елементом *-н-* или *-с-* – у општем падежу множине имају наставак *-а* (односно *-на*, *-са*):

ће сваре купус с^а с^ува *ребра* (БП); он *браништа* купује (БП); закључим ја ова *врата* (БП); Ирена дојде с *кола* (БП); по *села* све пропаде (БП); украдоше ми *колица* (БП); види ме оди *врата* (БП); турили ме у *носила* (БП); теру *црева* за базен (БП); кад је ме оставила без^с *крила* (БП); чу^окну ми на *врата* (БП); да ти прегледам *пљућа* (БП); све смо *писма* писали (БП); код очи си *ћорав*, код *уста* език немаш (БП); нећу да идем с^с празна *кола* (БП); големата *слова* видим (Л); вангле тури у *кола* (Л); беше снег до *колена* (Л); па се с^с *говѣда* орало (Л); не пуштај нико^уга на *врата* (Л); сви се нареде у једну собу, са све *сукна* легају (Л); овде неће некакo лук, на друга *места* оће (Л); чували смо *говѣда* (Л); купили (су) си нова *кола* (Л); клеча на *колена* (Л); мож да пројде с^а *кола* там (Л); пра^имо плоче да кове *говѣда* (П); они товаре у *кола* ћебе, јастуци (П); башта ми је пра^ил *огњива* (П); кроји на женѣ *сукна* а на мужје панталоне и сакo (П); улѣзе тамо право на *врата* (П); овољћи ранац носи на *леђа* (П); у бугарската *села* и' кара једнуш (П); ја т^ак^а излѣзо на *врата* (П); йому *кола*, не иду с аутобус (П); продаву пручке, *лизала* (П); он не чува *говѣда* (П); напоље смо, пред *врата* (Т); дођу сас *кола*, сас с^ане, када квo је време (Т); била сам по ова *села* (Т); па г' увржем у љуљку, па га носим на *леђа* до аутобус (Т); спремали смо она старинска *јѣла*, проје, каше разноразне (Т); он *говѣда* упрѣгне, ја водим краве, тата оре (Т); неје тој ускупно село него по *брѣда* (Т); онѣ доносе одозгоре тај *јѣла* (Т); сир стави, *јаја* (Т);

давали им таква *имѣна* (Т);

ка се дигне у *небѣса* (Л).

¹⁰³ С обзиром на то да смо у једини забележили изведенице са суфиксом *-иште* (*кучиште* (Л), *кутриште* (Л), *детиште* (Л), *девојчиште* (Л, П) и сл.), не може се са поузданошћу рећи да ли је у горе наведеним примерима реч о множинском суфиксу *-ишта* додатом на основу речи *дете*, *јагње*, *магаре* или је пак реч о системском множинском наставку *-а* додатом на основу речи *детиште*, *јагњиште*, *магариште*.

2) Именице које проширују своју основу елементом *-т-* имају неколико форми за општи падеж у множини:

а) Облици системске множине:

иженíла сам унучета (П); онé знају да имамо деца, близне́та (П).

б) Облици изведени суфиксима којима се више изражава збирност, колективност него системска множина:

-етија (проширење *-ет-* + формант *-ија*): ја сам плéла цéмпери и *јелечетија* (Л); нисам имáл мáла *парчетија* (БП); покрíју оста́ле сýс *мезетија* (Л); двé гóдине си има́м *пилетија* (Л); правíли су *дугметија* (Л); купува́ли смо нештó оди вéш, оди *ћебетија* (Л); кад поједу́ *мезетија* (Л); ишлé су на седéнће сас *момчетија* (П); óн нáма даде́ *матичетија* ми да ко́памо (П); то́ј су дава́ли на *девојчетија* (П);

-ишта: на свá *дечи́ишта* накупúје ко́лко óћеш (БП); кúј има́ *јагњи́ишта*, прашчíна – ко́ље (Л); квó ћу изда́вам при то́лко *дечи́ишта* (Л); па је ова́ј мо́ј волéл да се игра́ сас *јари́ишта* (Л); сва́ки си ко́ље *јагњи́ишта* (Л); óн пáсеше ко́њи и *магари́ишта* и крáве (П); онó тýг не́је имáло у фла́ше, него у *бури́ишта* па идеш сýс фла́шу да ти це́де (П);¹⁰⁴

-ина: кúј има́ *јагњи́ишта*, *прашчíна* – ко́ље (Л);

-ића: она́ си имáла *близнети́ћа* (БП); тамáн почé, д' изв́инеш, прекај *девојчети́ћа* да се забáвљам (БП);

-иња: прода́ву *бомбончи́ња* (П).

в) Суплетивни облици на *-ци* и *-ићи*, који морфолошки представљају множинске форме именица мушког рода:

-ци: овде́ сам чува́ла óвце, *те́лци*, *јаганци*, сви́ње (БП); има́м *јаганци* (БП); трéбе да чу́вам крáве, *те́лци*, да сирим, д' им на пíјац (БП); не мо́гу ја с крáве да се бо́рим и с *те́лци* (БП); *јаганци* је заклáл (Л); мí кáрамо *те́лци*, крáве по-планин (П); на *те́лци* не напла́ћују, са́мо на крáвете (П); кад закóљемо *јаганци* (П); óн прода́ва *те́лци* (П); баштá наредеше: тí, сíне, пу́штај *јаганци* (Т);

-ићи: има́мо и кокóшће и *пили́ћи* (Л); мáло другáчије смо чува́ли *унучи́ћи* (Т).

г) Занимљиво је да осим облика *пра́сад* нисмо забележили ниједну другу збирну именицу изведену суфиксом *-ад* (ова именица мења се као именице женског рода на сугласник):

то́ј би се ја́ заузéла да чу́вам и *пра́сад* и кокóшће (Л).

Вокатив множине.

Вокатив множине именица овог деклинационог типа једнак је номинативу множине. Због специфичне семантике ових именица, њихов вокатив се среће веома ретко. У сабраној грађи нисмо наишли ни на један облик вокатива множине за овај тип именица.

¹⁰⁴ Истоветно претходној напомени, ни у овим примерима се не може са поузданошћу рећи да ли је реч о множинском суфиксу *-ишта* додатом на основу мотивних речи *дете, јагње, јаре, магаре, буре* или је пак реч о системском множинском наставку *-а* додатом на основу мотивних речи *детиште, јагњиште, јариште, магариште, буриште*.

2.1.2.1.1.3. Трећи деклинациони тип: именице женског рода на -а

Номинатив јединине.

Овом деклинационом типу припадају следеће именице:

а) Именице женског рода на -а:

крáва ми се зателила (БП); она је пра́ва *сеља́нка* (БП); сýг пропа́де и *шко́ла* (БП); Бе́ла *Пала́нка* је најслаба *о́пштина* (БП); *срамота́* у д' изговóри (БП); на́ша *водá* је пла́нинска (БП); сýг се *Та́ња* та уда́ла (БП); то́ј не́је *ша́ла* (БП); *стри́на* има́ла дете́ му́шко (БП); таква́ бе́ше *но́шња* (БП); је́дна *јетр́ва* дошла́ (БП); *Ве́рка* ће па́дне (БП); горчи́ *мору́за* (БП); *магла́* ми (је) прѣд-очи́ (БП); оно́ као *крупáвица*¹⁰⁵ да па́даше (БП); твоја́ *жи́ца* не́ма ви́ш да се бели́је (БП); то́ј ми (је) гости́нска *со́ба* (БП); та́ј се *маа́ла* зо́ве Ду́пчинци (Л); куде́ се *Јова́нка* де́ну (Л); не́к иде́ *ба́ба* да си ле́га (Л); *главња́* се заго́ри (Л); ово́ је дуче́вска *раћи́ја* (Л); зна́ш квó је *та́рга* (Л); пра́и се *про́ја* (Л); *глава́* ме заболé (Л); бш́ ме *бри́га* (Л); моја́ *Сне́шка* па́ не во́ли равни́цу (Л); *игра́нка* је билá стра́шна (Л); моја́ злта́на *уну́чка* си т́и (Л); по́квари му се *фре́за* (Л); *не́мка* је билá (Л); росе́ља не́ква *к^hи́ша* (Л); ка сам ја́ билá *неве́ста*, го́ре билá ста́ра *ку́ћа* (Л); почé ме *не́свесница́* ва́та (Л); *ћи́јевска река́* из^c К^hи́јевац си иде́ (Л); она́ је *миражци́ка* (П); пошла́ *Јасмина* онома́д у гра́д (П); пълна *кути́ја* има́ (П); ка́кав смо бунáр има́ли го́ре где ни је *поја́та* (П); има́ *зго́да* са́ за живóт (П); *на́на* опе́че ле́б (П); за сла́ву се спрема́ло *јани́ја* о́вча (П); зна́јеш ли како́ је се готви́ло *љу́теница* (П); код на́с у селó не́је има́ло *ваља́вица* (П); да́ва ли ти *баба-Роса* не́што (П); то́ј је селска *ра́бота* (П); сва́ка *њи́ва* се мо́ра око́па (П); *жена́* га ма́ну (П); *да́да* има́ по́дългу машу́ (П); да ли́ се *овца́* ојагњи́ла (П); то́ј си је *цр́ћа* (П); пра́ви се *напри́ка* пу́њена (Т); *сна́ја* ми прода́је од^t коприву́ со́к (Т); има́ и *хармони́ка*, *дуду́чка*, *фру́ла* (Т); ја́ сам *побегу́ља* (Т); изнесé се *чини́ја*, *пани́ца* земља́на (Т); то́ј је пи́ротска *на́права* (Т); она́ је *ћилима́рка* (Т); пра́вила се *ба́ница* (Т); моја́ *тётка* поко́јна до́јдеше (Т); кад^t сам билá *дево́јка* (Т); сва́ку не́дељу има́ло је *седен^bћа* (Т); *про́ја* се зва́ла *сипа* (Т); та́ј *коми́шка* је ода́вде из^c Кња́жевац (Т); *сестра́* ми је у Јела́шницу (Т); има́ло је *цр́ква* го́ре (Т).

б) Именице природног мушког а граматичког женског рода на -а:

њóјан *баи́та* до́јде (БП); не́је му да́л *де́да* (БП); ће до́јде *судиа́* сýг (БП); овíја *И́ва* ми íсфреза (БП); онí мислели́ умрел́ *Све́та* (БП); он се зове́ *Ћи́рић Ср́ба* (БП); ја́ сам вој *у́јћа* (БП); *младоже́ња* иде́ сас чичу́ (БП); до́бар је *И́вча* (БП); *Тита́*, он је све́ узíмо од^t сеља́ка (БП); тíја најстар брáт *Тика́* се зове́ (БП); *чича́* је бо́лестан (БП); кад до́јде *Јереми́ја* (БП); не́је *Ђáта* доодíл (БП); по́п ни (је) *коми́ија* (БП); тíја *књи́говођа* у Гла́му ра́ди (БП); овíја *Пе́ра* ми то́ј ка́же (Л); це́л дь́н *та́та* оно́ди да не ко́па (Л); он је *специјали́ста* (Л); тре́бе *младоже́ња* да потрѣви́ у јабуку́ту (Л); у́јутру *га́зда* то́ј но́си у жи́то (Л); *Жи́ка* и' (је) тера́л (Л); у́бав си је *Ба́та*, пра́ви *чича-Во́ја* (Л); имáл *деда-Бо́ра* голему́ со́бу (Л); *Вла́да* да́де сто́ педесé евра́ за свира́чи (Л); мо́ј *Цо́ка* је радéл у предузе́ће (Л); *Јовча́* купи́л намешта́ј (Л); му́ж вој (је) *Нишли́ја* (Л); *Ми́ша* се ожени́л (Л); ће му до́јде *коле́га* (Л); *Јови́ца* ми остаре́ (Л); *баи́та* га је одвёл́ (Л); *Са́ша* си је купи́л то́ј (П); у Со́пот еве́ и *Јереми́ја* је се слави́ло (П); ме́н је *чича́* бíл а њóј *у́јћа* (П); пумпу́ту у́зе је́днь *Нишли́ја* (П); рече́ ми *Сло́ба* (П); *де́да* мо́ј *га́зда* (је) бíл (П); *ба́та* ви́ди куде́ је кљу́чат (П); мо́ј *баи́та* је пра́ил огњи́во (П); *Ве́ља* ме је води́л (П); пр́во улéзал *младоже́ња* (П); по́јде *деда-Сла́ва* с коња́ (П); *За́ра* Бугарин зна́је мно́го да при́ча (П); чу́вени *Па́нта*, то́ је он (П); кад је Свети-*Или́ја*, иде́мо на о́ро (П); *терзи́ја* понéл íгле (П); ако́ ти до́јде не́к^hи *коми́ија* (П); ја́ во́дим *краве́*, *та́та* оре́ (Т); мо́ј *баи́та* *Мате́ја* се зва́л (Т); је́днь се зва́л Стани́мир, је́днь – *Ми́ша* (Т); мо́ј *чича́* ју узéл (Т); *Стра́хиња́* је почéл о́вде д' иде́ у прѣ́школску

¹⁰⁵ *крупáвица* ж мет. *град* (Златковић 2014а: 397).

(Т); Свѣти *Никóла* је на́ша сла́ва (Т); *Љубишиа* ме вози́л (Т); мо́ј *деда-Ајта* го́ре радѐо на Ба́бин зу́б (Т); ова́ј *чи́ча* ми је радѐл у рудник (Т); о́н је би́л *слуга* (Т).

в) Део именица некадашњих *-й-* основа које су додавањем суфикса *-ка* пришле овој именичкој врсти (исп. *кóска*, *кокóшка*, *вѣшка* и др.), као и именице старе консонантске *-r-* основе *мати* и *кћи* када имају морфолошки лик са наставком *-ка* (*мајк^hа*, *ћ^чѐрка*):

мајка ми умрѐла (БП); ту́ј ми је би́л дѐвер и њего́ва на сестру́ од^т *чи́чу* *ћѐрка* (БП); њóјна *мајка* је из моу́ фами́лију (БП); *ћѐрка* им се поро́ди (БП); мо́ре, та́ј *кокóшка* бѐше ли го́ре у гради́ну (Л); моја́ *мајк^hа* кад билá млада, она́ свѐ носила забѣн (Л); *ћѐрка* ми се удалá (Л); па ни се *мајк^hа* поженíла (Л); то́ј је моја́ *мајка* говори́ла (П); *ћѐрка* му праи́ла ку́ћу (П); једна́ жена́, на то́га Па́нту *мајка*, на́јде ми ра́боту да чи́стим орѐси (П); *ћѐрка* и зѐт су посади́ли ба́шту (П); остáла са́мо једна́ *кóска* (Т); једна́ *ћѐрка* ми се у Кру́шевац удалá (Т); моја́ *мајка* оти́де из^с Кња́жевац го́ре на кра́ј селó (Т); *ћѐрка* ми се заженíла (Т).

г) Овај деклинациони тип обogaњен је и именицама које су у њега прешле променом рода:

бици́кла ми остáла на у́лицу (БП); о́н ми (је) ро́днина (БП); таква́ је на коња́ *копи́та* (П).

Општи (зависни) падеж једнине.

Општи падеж једнине код именица овог типа има наставак *-у*:

а) Именице женског рода на *-а*:

несѐм заклопи́ла *тарáсу* (БП); ја без^с *то́рту* несѐм ошла́ на грóбље (БП); преко *капи́ју* улѐзал (БП); во́де *невѐсту* на́-воду (БП); у коју́ *држáву* о́н отиши́л (БП); с³ *ба́бу* смо живѐли шесѐ године у бра́к (БП); јѐдну *фирму́* отвори́ше до́ле низа *Паланку* (БП); ми́ једѐмо голу́ *морузнициу́* (БП); дојде́ на ову́ј *Ирѐну* му́ж (БП); наро́д гоца́ избѐже сь^а *сто́ку* (БП); оди *хупри́ју* га баци́ у *Ниша́ву* (БП); од *ра́боту* се не мрѐ (БП); кад м' искáраш из *авли́ју* (БП); ја сам мислѐла ћу́ умрем од^т *ту́гу* (БП); редѐла сам у *Лужнициу́* (Л); једно́ јутро́ почѐ да óди по *со́бу* (Л); ти́ си помлада́ од моју́ *уну́ку* (Л); ћу́ си вла́чим *но́гу* (Л); зна́м да го́ре Бабатáн некакѣв има́ низ^с ту́ј *ре́ку* (Л); с *фрѐзу* се радѐло (Л); ја сам же́љна за *орв́^ату* (Л); ку́ћа пропа́де од *во́ду* (Л); има́ да сѐднеш на *столíчку* (Л); одóвде до *за́другу* нѐма нијѐдн човѐк (Л); онома́д смо се смејали сьс *Ра́ду* у *Бабу́шнициу́* (Л); праи́ла им опь^анци оди *ко́жсу* сви́њску (Л); па се јутром́ иде́ у *колѐду* (Л); ја сам код^т *Србијáнку* улѐзла једну́ш (Л); ба́ш поред њíну *тлакану́*¹⁰⁶ се проодíло (П); о́н м' удáри по-главу́ (П); онѐ се наредíле на *ћóшку* (П); од *нѐсрећу* се не мóж упáзиш (П); па сам и' дочеку́вала сас *раћи́ју* и сас *бáнициу* (П); она́ му нашлá *дево́јку* из Поповци́ (П); ла́пе ме за́руку (П); иде́м при *коми́ику* (П); о́н си кр́пи та́м дру́гу *ра́боту* (П); има́мо *појáту* óдма над манасти́рѣт (П); стану́ли ть^акá коди *чешму́* (П); опечѐ сѐмће оди *ти́кву* (П); за *сла́ву* смо пѣлнили *папрíку* (П); о́н узíма *главњу́* из *и́жсу* (П); с *во́ду* ме уплискáше (П); из *Руму́нију* доодíли (Т); зара́димо до́ста пáре од *борóвнициу́*, од *брснициу́* (Т); ра́дим с једну́ *ру́ку* са́ма (Т); гради́не остáдоше без *во́ду* (Т); сна́ја ми прода́је од^т *копрíву* со́к (Т); свира́ло се сьс *харо́нику* (Т); има́ли смо *влача́ру* (Т); то́ј си однесѐш на *сиротíњу* (Т); преко *границу́* несáм путу́вала (Т); одлóмиш комáт из^с *црѐпњу* (Т); има́ло ме и на *телевизи́ју* (Т); овó је из^с *Шти́пину* Јордан (Т); има́ прѐвез не́ћи ту́рено на́-главу́ (Т).

Код устаљених именичких група у којима прва именица означава назив сродства а друга лично име, у општем падежу променљив је само други део, тј. властита именица:

¹⁰⁶ **тлаканá** ж *спрат помоћне зграде, најчешће изнад штале, за чување кабасте сточне хране* (Златковић 2014б: 479).

на *тетка-Љубу* личи (Л); при *баба-Вёрку* ли ће са д' идете (Л); они се видели сас *баба-Рўску* (П); че иде при *баба-Јованку* у Чорин Дóл (П); личи на *баба-Маринку* (П); стиго *тата-Дёсу* (П); иде, каже, деда-Мóша на два-три дана код *баба-Рóсу* (П).

б) Именице природног мушког а граматичког женског рода на *-а*:

немам ни за *младожёњу* чарапе (БП); спуштете ме код^т *Свёту* (БП); тётка њóјна се оженила за мојегá *баишú* (БП); имála сам гóсти на *Јеремíју* (БП); слимála сам се и код овога *интернисту* (БП); íмам сестру од^т *чичу* (БП); дáј пáре на дóктура да даде на *сúдију* (БП); јá зóвем тóга *Сáшу* (БП); славили смо Свети-*Никóлу* (БП);¹⁰⁷ дојде на *Вёлу* женá (БП); јá сам прва на мојегá *дёду* унúка (БП); тóј је билó код Љубинку и код^т *Пёру* (Л); ишли смо сьс *Бáту* (Л); на аутобуску стáницу дóле прíдем при *Јóвицу* (Л); код мојегá *тáту* је имáло пáсуль кóлко óћеш (Л); кúћну (слáву) си слáвимо Свёти-*Сáву* (Л); *Јóцу* смо крстили у цркву (Л); ть^кá си отíдем при *дёду* мојегá (Л); на *комишúју* кúчиште доóди (Л); ће дóјде девојченце једно на *колёгу* ми да попрíчате (Л); сматрála сам и *чичу* и стрíну (П); она́ óчува детé без *баишú* си (П); бáба је молила *дёду* да и' не продáје (П); за Свети-*Никóлу* је һисел кúпус (П); мóг *тáту* су окáли „трмка блáга мánца“ (П); узéла једног *избёглицу* (П); код^т *Пáнту* смо били (П); óн је унúк на *Тíту* (П); славили смо Свети-*Луку* трíес првог октóмбра (П); мí слаavimo Свети-*Ђорђу*¹⁰⁸ у Сóпот (П); овáј сестрá је остáла код^т *чичу* тáмо (Т); пóсле смо славили Свети-*Никóлу* (Т); дёвет гóдине сам служила код *гáзду* (Т); *Јеремíју* íсто слáвимо (Т); нéма оно *гáзду*, оно́ је лúталица (Т).

И овде је код устаљених именичких група у општем падежу променљив само други део, тј. властита именица:

и *чича-Србу* не познавам (БП); добдеше Рáдин свёкар чéсто сас *чича-Ђуру* (Л); óкну *деда-Зóру* да прáти абър нéкакв си њíхов (П).

в) Део именица некадашњих *-й-* основа које су додавањем суфикса *-ка* пришле овој именичкој врсти (*кóска*, *кокóшка*, *вьшка*) и именице старе консонантске *-r-* основе *мати* и *кћи* када имају форму са наставком *-ка* (*мáјк^hа*, *ћ^uёрка*):

тóј ми на *мáјку* јетрва (БП); остáла сам без *мáјку* у чётри зйда (БП); ви́ имате *ћёрку* за ўдау (БП); кад^т сам дошъл да ти опёвам *мáјку* (БП); отидé си код^т *ћёрку* (БП); мáлецко бéше, па си дóјде с *мáјћу* (Л); она́ пá *ћёрку* íма (Л); тётка облéкла нáнин забьн, на *мáјћу* ми (Л); родила сам си *ћёрку* и сина (Л); закóљеш *кокóшку* па у на три мéста подéлиш (П); остáла сам без *мáјку* на двé гóдине (П); рóди пóсле јóш едну *ћёрку* (П); за слáву се спремáло јанија óвча, нé од^т *кокóшку* (П); сас лис' овáј оди *кокóшку*... напрá^ве се нíти (П); она́ закóље *кокóшку* и донесé ми од месóто (П); на мојú свекрву личи, на мојегá мúжа на *мáјку* (П); јá ће ти дадём *ћёрку* за женú (П); у четерéс гóдине сам родила једну *ћёрку* (Т); без *мáјку* на дёвет гóдине сам остáла (Т); ово́ ми је на *ћёрку* сйн (Т); не вíди да нарáни *кокóшку* (Т); далí му једну *кóску* (Т).

г) Именице које су овом деклинационом типу пришле променом рода:

украдоше ми *бициклу* (БП); јá отíдем с *бициклу* чás пóсла (БП); каквú сам јá *рóднину* имála (Л); једьн малéцак вóзи *бициклу* (Л); кóњ си пá íма *копíту* (П); имála сам *рóднину* у Књáжевац (П).

Овде бисмо додали две напомене.

¹⁰⁷ Када је реч о именима светитеља, придев *свети* у општем падежу готово увек остаје непроменљив, а најчешће и без сопственог акцента.

¹⁰⁸ Када се властита именица *Ђорђе* односи на име светитеља, она најчешће има форму *Ђорђа*, тј. понаша се као именица женског рода на *-а* (исп. и: манастирът је Свети-*Ђорђа* (П)).

Прва напомена односи се на вишесложне именице на *-ина* (то су, углавном, именице *година, планина, половина*), код којих у општем падежу често долази до испуштања финалног вокала, због чега њихова форма изгледа као да се завршава на сугласник:

како сам живела – *по-планин* за време рата (БП); он радеше једну *годин*, другу *годин* умре (БП); *једн* (брат) умре прошлу *годин* (БП); прошлу *годин* идó горе *у-планин* да кажем међе на моји (БП); *још* једну *годин* да су изгласали њега (БП); ти си једну *годин* старија од њу (Л); једну *годин* давамо овците у Сопот (П); ми карамо телци, краве *по-планин* (П); једну *годин* имамо сливе много (П); у наше село Цигање преотели *половин* (П); прву *годин* не, другу *годин* роди дете (П); неје имало тгај код нас тамо *по-планин* чизме гуме (П); ову *годин* била много лепа паприка (Т); прошлу *годин* сам много радела (Т); оно било испред Нову *годин* негде (Т).

Ова појава неретко је присутна и у номинативу једнине (шеста *годин* по њега – *одма* напрај купатило (БП); да ли је *тој истин* (Л); *половин* (је) *кујна*, *половин* (је) радионица (П)), као и у општем падежу множине (на моје *годин* има те прорасте трава (БП); *те годин* нема ни да дочекаш (БП)).

Како се поред наведених облика јављају и пуне форме ових именица, нарочито када се посебно наглашавају појмови које оне означавају (номинатив: *сбг* је *година* била како се узеше (БП); *јутре* на старотога брата ми *година* (Л); не знам *година* да ли мину (П); *са* је *пета година* како ради тамо (Т); општи падеж: *ја* несъм грешила *дн* до *годину* *дана* да не *кукам* на гробље (БП); *иду* право у *планину* у дрва (Л); неје *годину* *дана* изгубила (П); била сам на Стáру *планину* (Т)), Белић дату појаву тумачи редукцијом крајњег вокала (Белић 1999: 227). Разматрајући ово питање, Љубисав Тирић додаје и то да појава елиминисања финалног вокала „условљава прелаз именице из супстантивне у адвербијалну функцију“ (Тирић 1999: 115).

Друга напомена односи се на збирну именицу *деца*. У општем падежу, наиме, именица *деца* често има баш ову форму:

жéне су онда раделе само пољопривреду и *деца* чувале (БП); она је имала тамо од другога брата *деца* (БП); не могу да досађујем на *деца* (Л); *деца* сам водила там код доктура (Л); на тај *деца* са се турил астал (Л); там је терал и компири и *јабуће* за *деца* (Л); *мужи* (су) по печалбу, ми *деца* чувамо (Л); *иженила* сам *деца* (П); кад^т сам нарађала *деца* (П); *са деца* чувамо ми бабичке дом (П); како би прошле *с³ деца* (П); она и са спремује *деца* (П); да си се уредио како човек, па да си чувал *деца* (П); *деца* ће иселиш горе (П); она нема *деца* (Т); *пéтнес* године несмо долазили због *деца* ни (Т).

Поред ове форме, среће се и облик општег падежа са наставком *-у*:

од^т квó да чувам жену и *децу* (БП); они траже и његову *децу* (БП); ови *опа^нци* пироћански *накупује* за *децу* (БП); онда сам зачувала *децу* (П); имал је *децу* (П); нећу ја да носим гипс, *оћу* да се *играм* с^с *децу* (Т); код *децу* тамо има *кубе* (Т); *с³ децу* смо били горе (Т).

Појаву једне односно друге форме Белић објашњава на следећи начин: „Првобитно је *деца* = *дѣтъца* једнина од збирне именице **дѣтъ*, али се у овоме дијалекту почела разумевати као *nom. plur.* од *дѣтъа*. Према томе су непроменљиви облици лако објашњиви, јер именице средњега рода у *plur.* имају само један падеж.¹⁰⁹ Али поред оваквих облика, задржали су се и стари по којима се облик речене именице разумевао као *nom. имен. жен. рода*, јер је то и био“ (Белић 1999: 230).

Ово исто вреди и за именицу *браћа*, која је „првобитно значила *nom. sing. fem.*, па је тек доцније [...] прешла ка *имен. сред. рода* на *а*“ (Белић 1999: 230). Њен општи падеж, дакле,

¹⁰⁹ Исп. и непроменљиви вокатив именице *деца*: учитељ улéзе, каже: *деца*, излазите, ратно стање (БП); неје намештаља, бре, *деца* (Л); *деца*, кад умрем немóј да ми свећу палите (П).

може имати форму на -у (дошло је време деца од *браћу* се нема познаву (БП); има ли *браћу* (БП); сестре те на туја *браћу* долáзе (Т)), а може гласити и – *браћа* (он нема *браћа* (П); имала сам *браћа* и све тој оди друго брдо (Т)).

Под утицајем ових облика, који, граматички, јесу облици именица женског рода у једнини, а који се код наших испитаника често осећају као множинске форме именица средњег рода, почеле су и друге именице женског рода на -а које значе множину (као, на пример, бројне именице на -ица, -ичка) добијати такве особине:

прихвати нас *тројица* као да ни је родила (Л); остави нас *троичка* (Л).

Вокатив једнине.

Именице овог деклинационог типа познају два наставка за вокатив једнине: -о и -е. Ређе се употребљава и вокатив који је облички једнак номинативу.

а) Наставак -о.

Овај наставак имају именице које се у номинативу једнине завршавају на -а:

мамо, роди једна у комшиљк (БП); слухај да ти кажем, *Андрејо* (БП); какво ти, *мето*, трéбе (БП); *дадо*¹¹⁰, квó ћеш на пареве (БП); *Цецо*, овде ме нешто пробóђује (БП); *Сашо*, шта радиш (БП); ја сам тој, *сестро*, заборавила (БП); леле, *дедо*, па ми смо пљачкани (БП); *Љиљо*, где је Цвэта (БП); *тата*, види са шумара грађу да узнеш (БП); *Цвето*, теб трéбе бé ћило кафа за нас (БП); *Веро*, брe, знаш ли ја од^т квó болујем (БП); *Ирено*, слухај (БП); иди, *Вело* (БП); слухај, *Свето* (БП); *нано*, нeмo^ј д' излáзиш надвóр (БП); *Бато*, врни се доле (БП); *бабо*, сви ми дадоше паре (БП); слухај да ти кажем, *Тато* (БП); *Драгано*, више немóјте да доносите ништа (Л); не волим политику, *Јоцо* (Л); кóј се какó снајде, *душо* (Л); *мамо*, мóже ли догодине да дојдемо (Л); *Мицо*, áјде да одведемо баба-Веру (Л); *Персо*, нека ми мýка припаде (Л); *чичо*, квó да ти дадем (Л); на ти, *Радо* (Л); стáра *бабо*, áјде (Л); тi, *Веро*, знаш све (Л); áјде тi, *госпођо*, устáни (П); ама жéнска *главо*, тi се на децáта твојта зарéчи (П); *дедо*, па нóвината (је) нáопако (П); *Десо*, овá (женá) пáдла (П); иди, *Снежано*, у вишње (П); ја несъм ошлá код дóктура, *жéно* (П); *Јелено*, кудé овiја отóше (П); леле, *Даро*, па да ли је тој (П); *Десано*, кудé идете (П); *Лепосаво*, па квó казујеш (П); *Недо*, отсéлете си сóбицу (П); *Сањо*, немóј, сiнко, д' идеш тóлко далéко (П); *пријо*, ја сам видéла Сања и Ђвица да ће да се узну (П); *Јасмино*, немóј да ровеш (П); *Мићо*, трéбе да дојдеш (П); немóј више, *мамо*, да тураш нiкакву туршију (П); *Марино*, овóј некад да разрабóтиш (П); *бабо*, пi ли кавé (П); *дадо*, ће те водим ја тáмо (П); тi, Стáнимире – тој, тi, *Мишо* – тој, тi, *Матејо* – тој (Т); фáла ти пуно, *Љиљо* (Т); јéдите, *Милéно* (Т); ел си туј, *бабо* (Т).

Ако се именице које означавају родбинске односе употребљавају заједно са личним именом и чине једну акценатску целину са њим, оне у вокативу задржавају свој номинативни облик, док вокативну форму носи лично име:

баба-Ружо, па узни кiло (БП); тi, *баба-Веро*, вáлда ће пiјеш кавé (Л); *баба-Лáто*, мi не мóжемо д' изедемо тој све (Л); *баба-Лáто*, áјде да iграмо са децáва (Л); é^ј, *деда-Бóжo* (П); тi ли си тој, *баба-Јáгодо* (П).

б) Наставак -е.

Овај наставак имају именице које се у номинативу једнине завршавају на -ка и -ица:

какó је тој, *Слáвице*, вáша сóба (БП); áко сам, *Вéрице*, с мýжа (БП); мá штó с' тi, *Вéрће*, таквá (БП); па смо се, *ћéрчице*, млóго мучiли у млáде гóдине (Л); *Лéке*, да ли је кокóшката дóле

¹¹⁰ *дада* ж старија женска особа (сестра, снаха, заова, јетрва) (Златковић 2014а: 144).

(Л); *áјде, Јовáнће, сипуј* (Л); *смејало се, Цóке* (Л); *сине, без „леле, нáнће¹¹¹“* нeма детe (Л); *тí се, Лóке, помeри* (Л); *Вéке, бeо ли јá отишлá у пeнзију кад^т тí дојдe* (Л); *Српке, сeди мáлко* (Л); *испричáј, Вéће* (Л); *Јóке, тањирí су ти óпрани* (Л); *бáбичће, мóлим те* (Л); *етe ти водá у кóву, Јовáнке* (Л); *јá сам овдe самá, Српће* (Л); *Србијáнк^hе, стáни* (Л); *eј, бáбичке* (Л); *добро-јутро, кумице* (П); *óћете Вí, девóјчице, кáфу* (П).¹¹²

Именице попут *ћерка, тетка, унука, лутка* представљају изузетак од наведеног правила и у вокативу имају наставак *-о*:

тeтко, евe си ти трáктор (БП); *дeдина унуко, мeн је дрáго* (БП); *тeтко, кáко си* (БП); *дeдина злáтна уну́чко* (БП); *не мóгу, ћeрко, глáдна* (Л); *добрó је на селó, лу́тко* (Л); *штó идеш сь^ас њeга, ћeрко* (Л); *ћeрко, евe ти рукá* (П); *чeрко мóја, нeма таквá држáва* (П); *тeтко, узнем си пá нeки динар* (П); *лeле, ћeрко, кáквó је тáмо билó* (Т).

Такође, забележили смо и поједина властита имена на *-ка* која поред вокативних облика на *-е* познају и форме на *-о*:

Јовáнко, ће лóжимо ли вь^атру (Л); *Вéко, знáш ли тí у грне да свáриш* (Л); *Вéко, јeла ли си тí мáсло* (Л).

Вратимо се сада на вокативни наставак *-е*.

Можемо приметити да овај наставак садржи нијансу хипокористичности и/или блискости, било да је реч о заједничким именицама или мушким и женским личним именима и надимцима.¹¹³ Из ових разлога, наставак *-е* се додаје и другим именицама женског рода на *-а* (дакле, не само оним које се у номинативу завршавају на *-ка, -ица*) онда када говорник жели да унесе ноту хипокористичности или искаже однос присности у вези са конкретном особом коју дата именица означава:

Свeте, сáмо у Вeру глeдаш (БП); *Нáјде, кад^т се сeтим одóкле јá жíвим* (БП); *брáце, кад умрем, напиши реферáт* (БП); *Цвeта на њóјнуту сестру кáже: дáде...* (БП); *мáни ју брe, Цeне* (БП); *сáмо ме онá óка „нáне“* (Л); *Зóре, и мóјтога коњá мóра да онóдиш* (П); *лeле, нáне, квó сá ће прáвимо* (П); *Цу́ре, квó вí шьпчeте сьс Светóзара* (П); *нáне, па кóј те женíл* (П); *лeле, тáте, мóлим ти се* (П); *Зóре, па немóј да óкамо кумицу Сови́ћу на тíја дьн кад доóде остáле кумице* (П); *ч^heре, тí ће си ми снáјка* (П).

в) Код овог типа именица веома је редак вокатив који је морфолошки једнак номинативу. Овакве форме углавном се јављају под утицајем стандардног језика или онда када говорник цитира туђе речи (обично су то речи изговорене од стране неког млађег говорника који већ добро влада књижевнојезичком нормом):

глeдај, бáба-Вeрка (БП); *Нáјда, тí да íмáш дýшу кáо јá што íмáм* (БП); *кáко си, Вeрка* (БП); *Јáгодíнка, кáко си* (П); *овóј су црђе, мóја Милeна* (Т).

Интересантан је један пример у којем информанткиња најпре употребљава стандардну вокативну форму, а одмах потом, под утицајем свог матерњег говора, и вокативну форму на *-е*:

Јовáнка, Јовáнке, улeзни тáм у сóбуту (Л).

¹¹¹ Облик *нáнка* је хипокористик од именице *нáна*, а ова лексема у тимочко-лужничком говору представља синоним за лексеми *мајка* (уп. Златковић 2014а: 512–513).

¹¹² Како нам сведоче изложени примери, у вокативу именица које се у номинативу једине завршавају на *-ка* може доћи до промене *к > ħ* (*Вeрће* (БП), *Јовáнће* (Л), *нáнће* (Л), *Српће* (Л)), мада ова промена неретко и изостаје (*Лeке* (Л), *Вeке* (Л), *Јóке* (Л), *Српке* (Л), *бáбичке* (Л)).

¹¹³ Ову забелешку изнели су и други истраживачи, исп. нпр. Богдановић 1987: 148, Ђирић 1999: 116.

Номинатив множине.

1) Највећи део ових именица у номинативу множине има наставак *-e*:

а) Именице женског рода на *-a*:

окају га *јетрве* (БП); *мв^аске* (су) побíјене свé (БП); мојé *кánте* се вíде (БП); у забањé се премéнимо као *девóјке* (БП); трéбе ми се оједú *руће* мојé (БП); овдéка билé *степéнице* (БП); *сна́је* ми доóде (БП); мáле су *плáтице* (БП); *Српкиње* тéк сýг почéше да рáђају дéцу (БП); кад *óвце* слéзну из^с плáнину (БП); *ливáде* овé плáнинсће кóсе се (БП); напред *грснице* су билé (БП); пóс^те кад искочíше *маши́не* (БП); тýј се збíру тéј *жéне* којé су пóстаре (БП); *уну́ће* вој доóде (Л); овдé у плéвњу íмају неквé *живóтиње* (Л); билé су *свáдбе* јáке (Л); *игрáнке* су билé по селó (Л); далéко су ни билé *бáиче* (Л); сá ме *нóђе* болú (Л); па су тý^ј билé *ни́сче* (Л); мојé *комиш́ке* íду код дóктура (Л); сýчу се *óбђе* (Л); *сли́ве* родíле, прéкјуче *жéне* доодíле (Л); óпаће су *рáботе* брé сá (Л); онóга штипú *муши́це* (Л); *му́ће* су билé големé (Л); нóсе се плéтене *чорáпе* (Л); пýне се *папríће* сýве сь^ас кúпус (Л); *сви́ње* се кóљу (Л); свé остáле празнé *ку́ће* (Л); бéру се *ви́иње* (П); *црђе* се ткáле (П); па се острижú *óвце* (П); онé *сéстре* цéлу нóћ тýпају како *чýме* (П); стáре *бáбе* несú за нíшта (П); *шамíје* (су) билé таквé (П); праíло се *кошу́ље* од њí' (П); кудé се *'чéле* чýву не крадне се (П); свé су *жéне* нéписмене билé (П); за Бьдњи дьн се месíло свáкакве *живóтиње* (П); *седéнће* по пýт íмаше (П); *свáдбе* су се праíле (П); *верíдбе* су билé (П); сá децá чýвамо мí *бáбичке* дóм (П); у ливáду íмају *јáбаљке* (П); *пéнзије* несú големé (П); *брснице* пíтоме су се садíле (Т); *перáшће* се правíле у бóју (Т); свáку недéљу имáло *игрáнке* (Т); у сóбу се *свáдбе* правíле (Т); *сéстре*, *тéтке* íду јéдно при дрúгог (Т); *градíне* остáдоше без вóду (Т); нéје имáло *папríке* како сýг него *папríчице* таквé сítне (Т); за слáву нéма слáтко, квó билó – *кру́шће* (Т); мојé *нóђе* (билé) крáтке, лéпе, згóдне (Т); овдé кад дојдóше *Циганће* (Т); кад^т се прикúпе *пáре*, мí онда крéнемо сьс кúћу (Т); правíле се рáзне *бáнице* (Т); причу ми *комиш́ке* (Т).

б) Именице природног мушког а граматичког женског рода на *-a*:

етé тýј *комиш́је* несú ни насрнúли овáм (БП); íма íсто и овдé *тијáнице* (БП); дóјду му тý *колéге* (БП); мí смо пá у Бéжиште сас Дíлка билí *комиш́је* (БП); Јóцини *колéге* доóде (Л); да лí сте *комиш́је* сьс Јовáнку (Л); íма *барáбе* којé не жáле жíвот (Л); тóј су ни *комиш́је* (Л); којí су *гáзде*, онí íду да кумúју (П); издоодíше отúде другарé му, *колéге* (П); *комиш́је* се скúпе, сечú дрва (Т); јéдно врéме овдé су билí *íзбеглице* (Т).

в) Група именица некадашњих *-й-* основа које су додавањем суфикса *-ка* пришле овој именичкој врсти (*кóска*, *кокóшка*, *в́ишка*) и именице старе консонантске *-r-* основе *мати* и *кћи* када имају облик са наставком *-ка* (*мáјк^hа*, *ћ^héрка*):

ћéрће кáжу: á, тóј не долáзи у óбзир (БП); изéдоше ни *в́ишће* (БП); *в́ишће* изéдоше дúшу (БП); *кокóшће* се чýву (Л); с тóј се ранíло сáмо тíчићи и *кокóшће* (П); дóјду ми тéтке, од бáбу ми *ћéрке* (Т); овó су ми *ћéрке* (Т); *ћéрке* да су ми се удáле овдé (Т).

г) Именице које су овом деклинационом типу пришле променом рода:

тáм се купúју *бици́кле* (П).

Када је реч о фонетском плану, запажамо да пред обличким наставком *-е* веома често долази до алтернације $k > h$, $z > h$, исп. *руће* (БП), *седéнће* (Л), *уну́ће* (Л), *ни́сче* (Л), *óбђе* (Л), *му́ће* (Л), *папríће* (Л), *црђе* (П), *седéнће* (П), *перáшће* (Т), *кру́шће* (Т), *нóђе* (Т), *Циганће* (Т) и сл.

2) Малобројне именице које су природног мушког а граматичког женског рода и које, уз то, означавају сродничке односе – имају номинатив множине на *-еви*, *-еве*:

-*еви*: дѣда и баба (су) ми у Алѣксинац, *ујћѣви*, *ујне*, брајћа (БП); *ујћѣви* ми партизани (БП);

-*еве*: добде му *чичѣве* (П).

Општи (зависни) падеж множине.

1) Општи падеж множине код највећег броја ових именица облички одговара номинативу множине и има наставак *-е*:

а) Именице женског рода на *-а*:

да *узнем* пару па да дадем њему у *шаће* (БП); дигла сам *руће* (БП); јаганци да се горе обележују код *овце* (БП); *јетрѣве* ѿмам (БП); не могу без^с *наре* (БП); носим сирење од^т *краве* (БП); *муће* сам мучила (БП); поједем *црѣшње* и *лѣб* (БП); *музалице* накупувал (БП); лежало је се на *њиѣве* (БП); све *планине* познам (БП); једни *иду* ково ја са *штাকে* (БП); накупувамо *машиине* (БП); *купус* натѹру зими у *каце* (БП); *имамо слиће* (БП); ја сам развукала *банице* (БП); *имала* сам *кошуље*, све с *чипке* (Л); *после* се почѣло врше с^а *вршалице* (Л); *чувала* сам и *мараме* и *сукње* (Л); *докарај* и' из *ливаће* (Л); *ћу* *идем* да бѣрем *јабуће* (Л); телефон *узне у-руће* (Л); *излѣзем* там сас тѣ *овце* (Л); ја сам *чувала* *ћурк^{ће}* (Л); с^с *муће* сам живила (Л); *извадимо сѣмће* оди *тикве* (Л); кад^т се онѣ усвире у *фрулице* (Л); кад ми врљимо *кудѣље* на крѣвет (Л); *носеше* некаквѣ ланене *ципѣлк^{ће}* (Л); *нѣје* се тѣгај ни ишло по *болнице* (Л); уз некаквѣ *степѣнице* *идомо* (Л); бѣга ти *из-руће* (П); *ишли* смо на *игранк^{ће}* (П); од *њиѣве* на *њиѣве* сам ја *ишла* (П); бѣрем *купине* (П); с *кашике* големѣ тољће само гребѣм *маз* (П); пра^вимо *плоче* да ковѣ говѣда (П); *омѣјемо* си *ноће* (П); *купили* су ми *чизме* гѹмене (П); дѣда *плати* на овѣ *копачће* (П); с *мо^{тк^{ће}}* га бѣју (П); *никој* тѣја *слиће* не дѣра (П); *како* смо ми *зарадѣли* тѣја *наре* (П); *откараше* *дѣсће* овдѣ код једнога (П); *дошъл* *јед^н* из град у белѣ *дрѣје* (П); она *ишла* та турала пред^т *краве* (П); *набѣрем* ја озгоре *слиѣве* (П); *сукала* сам *обће* (Т); *лѣти* *идемо* у *траѣће*, бѣремо *копрѣве* (Т); *долазили* су људи од^т све *стране* (Т); овѣ су бакини *колачи* с *јабуће* (Т); *спремам* си *наприће* (Т); *пуна* црква с^с *жѣне* (Т); *перашће* *ће* ни даду (Т); *идемо* горе у *брснице*, *борѣвнице* (Т); за детѣ нѣсим *дрѣшке* у *руку* (Т); *спало* се на *рогѣже* (Т); ову *кућу* смо *направили* с *печурке* (Т); *моја* *мати* је *правила* слатко највише оди *дуње* (Т); *кој* *има* *врѣме* сѣг да бѣре *јагоде* (Т); па смо си *чували* и *овце* и *краве* (Т).

б) Именице природног мушког а граматичког женског рода на *-а*:

ја сам *ишла* по рабѣту свѹде, и код *учени* и код *будале* (П); ми *имамо* код нас да *видѣ* само *тијанице* (П); у „Шарѣницу“ сам *била* с^с овѣ *проводације* (Т); *туј* баш при *комишје* *долазили* *муж* и *жѣна* (Т).

в) Дѣо именица некадашњих *-ѣ*- основа које су додавањем суфикса *-ка* *пришле* овој именичкој врсти (*кѣска*, *кѣкѣшка*, *вѣшка*) и именице старе консонантске *-r-* основе *мати* и *кѣи* када имају форму са *наставком -ка* (*мајк^{ћа}*, *ћ^чѣрка*):

раним *кѣкѣше* (БП); *држим* се, ал *реѹма* кад *нападне* *кѣсће*... (Л); не *волим* ни *мѣсо* оди *купене* *кѣкѣшке* (Л); *тој* би се ја *заузѣла* да *чувам* и *прасад* и *кѣкѣше* (Л); *прѣсо* се *раније* само за *кѣкѣше* *сејало* (П); кад^т сам *ишчувала* *дѣцу*, *удала* *ћѣрке*, *добѣла* *унѹчићи*... (Т).

г) Именице које су овом деклинационом типу *пришле* променом рода:

дојду си с *бицикле* (БП); онам *ѿмам* *рѣднине* (Л); од^т *хотѣлт* *изнајмљују* *бицикле* (П).

На плану фонетике често се запажа промена *к > ћ*, *г > ѣ* пред финалним *е*, исп. *шаће* (БП), *руће* (БП, П), *муће* (Л), *ливаће* (Л), *јабуће* (Л, Т), *сѣмће* (Л), *слиће* (П), *дѣсће* (П), *ноће* (П), *траѣће* (Т), *обће* (Т), *наприће* (Т), *перашће* (Т) и сл.

2) Малобројне именице које су природног мушког а граматичког женског рода и које, уз то, означавају сродничке односе – имају општи падеж множине на *-еви, -еве*:

-еви: *ујћéви* íмам (БП); *ја* и два брата од^т *чичéви* на ливáду у Влашћи Дóл лежáли (БП); *ја* сам гóре сь^ас стóку, сас браћу^т од^т *чичéви* (БП);

-еве: сéстрe од^т *чичéве* се наредíле на ћóшку (П).

Вокатив множине.

Вокатив множине ових именица једнак је номинативу множине и има наставак *-е*. У сабраном материјалу наишли смо само на један овакав пример:

каквó работíсте тáмо, *ћéрће* (Л).

На крају, осврнули бисмо се и на поједине именице из категорије *pluralia tantum* које припадају овом деклинационом типу, а које се у тимочко-лужничком говору употребљавају у облику једнине:

– номинатив једнине:

чéза мláду и младожéњу вóзи у цркву (БП); знáш квó је *чéза* (Л);

– општи (зависни) падеж једнине:

вóзи се у *чéзу* (Л); сéда невéста у *чéзу* (Л); једб^ан пá читáл *нóвину* у вóз (П); истури се на дбн *Задушницу* (БП); на *Задушницу* си íдем при човéка (Л).

Ова појава, ипак, није доследна, будући да код осталих именица из категорије *pluralia tantum* које припадају овом деклинационом типу углавном затичемо примере правилне употребе:

облéкал пртеничне *панталóне* (БП); у *гáће* спí (БП); огњíште је билó и *верíће* гóре (Л); íма си умáжеш *панталóне* (Л); *сáнк^hе* су билé (Л); свé товб^ари на *сáне* (Л); íмаше *гáјде* (П); *гáће* нéма, сáмо кошу́ља пртена и сукнó (П); за *Поклáде* íдемо на óро (П); знáјеш ли тí да прáиш *санíце* (П); на *сáне* свé тéрамо (Т); свира́ло се ил сьс харо^уни́ку или с³ *гáјде* (Т).

2.1.2.1.1.4. Четврти деклинациони тип: именице женског рода на сугласник

Номинатив једнине.

Овом деклинационом типу припадају следеће именице:

а) Један део именица некадашњих *-й-* основа који је остао на сугласник и у женском роду:

вíш квá је *смр́т*, за чáс – íма га, нéма га (БП); дојдé *јéсен* (Л); *јао*, Јовáнће, свáка ти чáс (Л); ал и овá *стáрос* мýчи (Л); *нóћ* ме убíје (Л); таквá *бóлес* убíва (Л); тóј ју сáмо грíзе *сáвест* (Т); претéче га *смр́т* (Т); тóј је свé *прóшлос* (Т); телефóни кóј измислéо – свáка му чáс (Т).

Неке од именица овог типа понашају се двојако, тј. имају и промену као именице мушког рода: остарéл си, не мóж^ш да рáдиш имóвину, гóтов *смр́т* (БП); како овáј *бóлес* нелетéл... (БП); тóј је *влáс* крív, мандóви (Л); тíја *рáдос!* (Т).

б) Именице некадашње *-й-* основе *крв* и *љубав*:

кад^т проплъусне *крв* (П); каква је тој *љубав* (Т).

Занимљиво је да смо и ове две именице забележили и у мушком роду:

голѐм је мајчин *љубав* (БП); да види какав ми је *крв* (Т).

Општи (зависни) падеж једнине.

Општи падеж једнине код ових именица облички је једнак номинативу једнине:

авиони лете целу *ноћ* (БП); сљг и за мене за *миџос* не могу да спремам (БП); дадем *крв* и мокраћу (БП); ја и он смо три годин *љубав* водили (БП); мора да идем опет доле да ми узну *крв* (БП); мерим притисак свако јутро, сваку *вечер*¹¹⁴ (БП); имаш *корис* од њу (БП); идем малко у *варош* (БП); нема с кога *реч* да продумаш (БП); она још тури и *сол* (БП); пред^т шѐс године дојдо, седам године ли ће са до *јесен* да буде (Л); сваку *вечер* га је купала (Л); прекó-ноћ па киша (Л); остала без^с *памет* (Л); на печалбу су од^т *пролет* до *јесен* (Л); некој умре и оди било кву *болес* (Л); целу *ноћ* ми лаје (Л); понеку *вечер* ја овак речѐм (Л); даде им по *памет* (Л); ја зорле прѐспим јѐдну *ноћ* (Л); ове две ме не пропушту, сваку *вечер* зову (Л); идеше се са *сагласност* брѐ (П); од Бѐдњу *вечер* до Божич све је се чувало (П); дошло ми у *памет* (П); да ли ју тој дошкоди на *жуч* (П); онѐ сѐстре целу *ноћ* оде, по целу *ноћ* тупају како чуѐме (П); ако њуј не пуштиш *крв*, не мож да љу лѐпо потковѐш (П); он мора да има у љжу и брашно и зејтин и ши^ѐћер и *сол* (П); тој да паднеш *у-несвес* (П); сваку *вечер* дооди (П); све ми то било на *памет* (Т); целу *ноћ* си мијѐмо ноће (Т); билѐ смо на *прѐчест* (Т); целу *ноћ* се седѐло (Т).

Вокатив једнине.

Вокатив једнине има наставак *-и*. Због специфичне семантике ових именица, њихов вокатив се у разговорном језику среће веома ретко. Забележили смо свега један овакав пример:

ој, *памети* (П).

Номинатив множине.

У номинативу множине ове именице имају наставак *-и*:

тој су *глупости* (Л); са су наишлѐ *болести* страшне (Л); у пола седам *вѐсти* почињу (П); сас ли^с овај оди кокошку напра^ве се *нити* (П).

Општи (зависни) падеж множине.

Општи падеж множине облички је једнак номинативу множине:

ишли смо по таквѐ *ствари*, по некву куповину (Л); Младѐнци је славило наше сѐло, а Радѐњинци – *Благовести* (Л); купували смо таквѐ *ствари* (Л); куде *Благовести* отѐду па куде Дмѐтровдан дојду (Л); *вѐсти* имаш и у пола осам (П); па смо оздол тѐка набављали неке *ствари* (П); знају колко се трѐба увѐде у *нити* (П); знаје неке *ствари* које ја не знам (П); има људи који иму другѐ тегѐбе, другѐ *болести* (П); за *Благовести* је родила девѐјчицу (П); ја прѐчам *глупости* (П); све *ствари* нанѐсоше овдѐ (П); таквѐ *ствари* она види (Т).

Овом деκлинационом типу припада и именица *груди* из категорије *pluralia tantum*. Њу смо забележили само у општем падежу:

немѐј да давате да ви пѐпну по *груди* (П); несмо давали да ни никој ванѐ за *груди*, за сѐсѐ (П); бѐбице малѐ ставиш у носѐљку па на *груди* (Т).

¹¹⁴ Иако је именица *вечер* фреквентнија у женском роду, у више наврата смо је посведочили и у средњѐм роду (у формама *вечер* и *вече*), уп. добро-*вечер* (БП, Л, Т); најслатак зељаник на Бѐдње *вече*, посан, са зејтинчѐк (Л).

Вокатив множине.

Код именица овог деклинационог типа вокатив множине облички одговара номинативу множине. У сабраном материјалу нисмо забележили ниједан пример за вокатив множине ових именица.

2.1.2.1.2. Именички облици уз бројеве

Још је Белић, бавећи се овом проблематиком у призренско-тимочким говорима, указивао на то да се у ранијим епохама „уз неке бројеве (два) употребљавао [...] дуал, уз неке плурал (три, четир и њима сл.), а уз остале (5–10 и њима сличне) *genitivus pluralis*“, да су се „у току времена побркали [...] услови за употребу различних именских облика уз бројеве“, те да су они „почели да се употребљавају на нов начин“; такође, Белић је истакао да су се у овим околностима „засебни именички облици везивали за поједине бројеве“, због чега су се „баш у оваквим случајевима сачували неки архаизми који се другде не употребљавају“ (Белић 1999: 238).

Сада ћемо за сваки деклинациони тип изнети забележене именичке облике уз бројеве.¹¹⁵ Овде је важно напоменути да се, осим у конструкцијама са бројевима, исти облици именица користе и уз прилоге за количину (попут *много/млого, гоџа, колко, толко, неколко* и сл.), због чега ћемо ове примере посматрати заједно.

2.1.2.1.2.1. Први деклинациони тип: именице мушког рода

Ове именице уз бројеве и прилоге за количину имају наставке *-а* и *-и* (при чему је први далеко распрострањенији), а ређе могу бити и без наставка, тј. са редукованим крајњим вокалом.

Белић објашњава да је „*а* [...] наставак старе двојине који се употребљавао некада само уз број *два*, а *и* [...] наставак множине који се употребљавао некад уз бројеве *три* и *четири*“, те да је „у току времена, када су бројеви од 2–4 били изгубили своју промену, пренесен [...] наставак *а* и на именице и уз број 3 и 4, а *и* уз број *два*“; након тога, „када су у овим дијалектима и сви други бројеви били изгубили своју промену и постали *indeclinabilia* пренесено је и једно и друго и на именице уз њих“ (Белић 1999: 239–240).

а) Наставак *-а*:

мѝну четерѝс *дѝна* (БП); дванаѝс *буљѝка*¹¹⁶ су ѝвце билѝ (БП); пе-шѝс *лиѝста* издрѝби (БП); ѝма петнаѝс *биѝка* (БП); једанаѝс *мѝтра* (је) висѝко (БП); пѝт *ѝзвѝра* смо мѝ довелѝ у наѝ базѝн (БП); ѝму дѝсет *ѝра* плаѝц (БП); онѝ пѝсто *гѝста, свѝта* мѝж да ѝму (БП); Раѝдован дојѝдѝ ноѝѝс у два *сѝта* (БП); имѝл је псѝ, изѝл је шѝс *чѝвѝка* како сам дошла (БП); шѝснаѝс *мѝсеѝца* на ѝсуство бѝл (БП); она ме остаѝла у чѝѝтри *зиѝда* (БП); ѝѝтри *брѝта* дванаѝест *ѝктѝра* сѝмо шѝму ѝмају (БП); свѝс смо с³ дѝсет *прѝста* створѝли (БП); преко двѝста *чѝвѝка* билѝ на туѝ свѝдбу (Л); па је проодѝл на дѝсет *мѝсеѝца* (Л); два *дроѝкѝ* зајѝдно нѝмам (Л); два *шѝтора* су имѝли (Л); ја виѝше не лѝгам од^т чѝтри *сѝта* (Л); ја пиѝјем дѝсет *лѝка* (Л); ѝма три *каѝмика ѝбѝви* (Л); сѝда^ѝм *кубиѝка* ѝмам (Л); ѝдемо у два *сокаѝка*: јѝднѝ ѝду гѝре према махѝлу, јѝднѝ дѝле према махѝлу

¹¹⁵ Разуме се, овде једино нећемо узети у разматрање број *један* и оне бројеве који се завршавају на *један*, будући да „у призренско-тимочким говорима облик за бројне конструкције иде са свим бројевима сем оних који се у језику завршавају на *један*“ (Ивић 1991: 137).

¹¹⁶ **буљѝк м 1.** (млечно) стадо оваѝа или коза на испашѝ састављѝно од више запата (Златковић 2014а: 71).

(Л); било је око триес *ђака* (Л); дваес *ара* њму плац (Л); њмам и кућу у Бабушницу код обданиште на три *спрата* (Л); турим десет *балона* у такси (Л); три *дња* се слави Божић (Л); три-ч^ђетри *километра* пешице смо ишли (П); два *ектара* њмамо окол кућу (П); десет *клинца* је имала на једну ногу (П); по триес *момка* су га служали (П); рану мора да спреме за триес *коња* (П); колко *дња* бије (П); оно малечко њма пет *месеца* (П); њма си два *кауча* (П); по два-трин^аес *леба* су месили у вурњу (П); њма чешма сас шес *чунка* (П); испод^т чешм^уту њма па шес *корита* камена (П); два *ћилима* изатка (П); ја сам била три-четри *пута* тамо (П); направи Марина питу два-три *плека* (П); триста *ђака* смо били у школу (Т); далеко, сине, једно три-четри *километра* (Т); отишл, њма два *месеца* (Т); петнес *дана* не долази (Т); мину три *месеца* (Т); у салу триста *госта* смо имали (Т); сваку годину ја сам по четерес *венца* низала (Т); за Велигден три *дња* играња у село (Т); у Калну идеш шес *километра* (Т); њма пет *месеца* већ (Т); имало два *реда*, крај им не видиш (Т); Тројица је три *дана* (Т); њмам два *унука* (Т); имало четири *брата* (Т); ми мора д' идемо два-три *сата* доле до играња (Т).

б) Наставак -и:

у девет *сати* је аутобус што иде за Бабушницу (БП); пројдоше седом-осом *месеци* (БП); млого *Гламци* измреше по Пирот (БП); у једанес *сати* је умрел (БП); у два *сата* тропа нећи на прозор (БП); ја сам била на пијац до десет *сата* (БП); он њма пет *пути* да дојде (Л); пијем лекови свакакви, и за притисак *трипути* пијем (Л); обрне га два-трипути (Л); он њма двеста *брави* (Л); јутром до дванес *сати* не могу се разбудим (Л); ја и Цока мој четири *пути* смо били тамо (Л); једнуш улезнеш, *двапути* (Л); око дванес *сати* помуз^у се краве (Л); по пет *клинци* иду на једну плочу (П); дњњска га по *трипути* преврћемо (П); температура у вуну је триес шес *степен*и (П); беше девет *сати* (П); неколко *пути* отидем при њу (П); ми пе-шестина *старици* чекамо (П); једанес *милиони* и осамсто њладе неправилно се обогатили (П); он њма триста *брави* овце (П); отидемо, пример, око једанес *сати* (Т).

в) Без икаквог наставка (ови облици јављају се углавном код именице *пут*, и то онда када се она употребљава прилошки):

мере сваки дн по три *пут* температуру (БП); он се изврта три *пут* у аутобус (БП); једн је доодил *трипут* (БП); ја си гоца *пут* причам на сеструву (БП); она два *пут* излазила (БП); неколко *пут* сам си пала (БП); осам *пут* сам ишла у милицију (БП); колко је *сам* (Л); *двапут* ни је повећал пензију (П); слива *двапут* гор^и (П); знајете ли ви од^т које дрво *двапут* гор^и (П); четири *пут* идеш за њег (П); *двапут* се женил (Т); више *пут* сам певала у народну ношњу (Т); била сам у Београд пет *пут* (Т); мој брат покојни каже: пробао сам *стопут* да га направим како моја баба (Т); ја сам била три *пут* или четири на Стару планину (Т).

Занимљиво је да именице *пут* и *сам*, како нам сведоче горе изнети примери, уз бројеве и прилоге за количину познају све три морфолошке варијанте: са наставком -а, са наставком -и и без икаквог наставка.

2.1.2.1.2.2. Други деклинациони тип: именице средњег рода (са или без проширења основе)

1) Именице средњег рода које у промени не проширују своју основу уз бројеве и прилоге за количину имају наставке -а и -и:

а) Наставак -а:

имали су пуно *говђда* (БП); свиње бре по двеста *ћила* (БП); ми (смо) на игриште, тамо (су) три *кола* (БП); горе њмам и шпорет и кревет, две *оделђња* (БП); ја се мере тг седм^одесђ *кила* (БП); она требе да збере пет-шес *кила* (БП); турим на кобилку две *кове* по дваес *ћила* (БП);

Лужница знаш квá је, педесé и двá сéла (Л); ја несъм билá четерес *к^һíла* (Л); чувам чéтри *говéда* (Л); једън котъл жíто, íма га дéсет *һíла*, петнаес (П); за у пóдрумат кљúч овóльһи, íма га двé *һíла* (П); билó је трí *топíла* (П); ја двé *һíла* очíстим (П); онó далечкó билó, двé-трí сéла, свé с коъни ишли (П); по һéтристо-пéсто *к^һíла* докáрам ја жíто (П); свíње на двé мéста рáнимо (П); па му напрайл шéс *крíла* висéһи дéлове за у кúјну (П); у пакéтъ^{ат} (билó) двé *к^һíла* зéјтín, двé *к^һíла* ше^һёр, двé *к^һíла* бра́шно (П); питувáше на гоцá мéста (П); мí свí тројíца узéмо по шéс *һíла* (П); у цéлу Тéмску íма на три-чéтри мéста крáве (П); закóљеш кокóшку па у на трí мéста подéлиш (П); сá íма мнóго сéла где не чу́ву сто́ку (Т); по двáес *һíла* кúпимо (Т); по дванаес-трíнаес *јéла* спрéмам и однесéм (Т); нéје кóло једно́ него трí кóла (Т).

б) Наставак *-и*:

имáли смо сéдам *грли* говéда (БП); у двé сéли íмамо íгриште на трí мéсти (БП).

Белић наводи да се уз бројеве *три* и *четири* првобитно употребљавала множина (исп. нпр. *три села*), те да је то после пренесено и на именице уз број *два* и остале бројеве; такође, исти аутор истиче да се употреба именица средњег рода уз бројеве „са спољашње, формалне тачке гледишта изједначила са употребом именица мушког рода“, наводећи притом аналогije попут „*два човека : три човека = два места : три места*“ и „*два човеци : три човеци = два мести : три мести*“ (Белић 1999: 240, 241).

2) Именице средњег рода са проширењем основе имају следеће наставке уз бројеве и прилоге за количину:

а) Наставак *-ета/-ена*:

íма чéтри *унúчета* (БП); по педесé *детéта* íду гóр на Мíцор (Т); íмам шéс *унúчета* и сéдам *праунúчета* (Т); имáла сам двá сéмена (Т);

б) Наставак *-етија*:

сто́ *иметíја* íмам (Л); óстави трí *сирочетíја* (Л); пуно́ *јелечетíја* сам имáла (Л); íмам дéвет *унучетíја* (Л); пълно́ *мезетíја* су правíли од бóб (П); онí су имáли трí *девојчетíја* (П); кóлко *девојчетíја* íма што седú дóm (П); ја сам билá кумíца на трí-чéтри *девојчетíја* (П);

в) Наставак *-ети*:

имáли смо двé *телéнциети* (Л).

На крају, напоменули бисмо и то да именица *време* при изражавању количине остаје непромењена:

кóлко сте *време* путувáли (Л); колкó *време* һу седím као девојка (П).

2.1.2.1.2.3. Трећи деклинациони тип: именице женског рода на *-а*

Уз бројеве и прилоге за количину именице овог деклинационог типа имају наставке *-е* и *-и*, а један мањи део ових именица може бити и без наставка.

Како Белић објашњава, облици са наставком *-е* представљају номинатив множине, облици са наставком *-и* – стари номинатив на *-ь* који се употребљавао уз бројеве *три* и *четири* (било да су то прости бројеви или да се јављају у оквиру сложених бројева), док облици без наставка представљају или остатак старог генитива множине или резултат редукције финалног *е/и*, и то само код одређених именица (најчешће код именице *година*) (Белић 1999: 238, 239).

Погледајмо сада забележене примере:

а) Наставак *-e*:

имали су триес *овце* и десет *краве* (БП); сас мѣн је родила две *ћерке* (БП); овде смо имали неколко *воћке* (БП); две *недеље* седеше туј (БП); врже две *љуље* у крушку (БП); гоца *годинће* си имама (БП); Пироћанац едн чува скоро двеста *козе* (БП); турим на кобилку две *кове* (БП); имама седам *спаватице* (БП); понесем девет *милијарде* (БП); имаше млого *наре* (БП); педесэ *душе* ја сам дочекала (БП); дадем му кромпир три *гајбе* (БП); шес *куће* су запаљене у селó (БП); седамнес *године* сам само бил секач (БП); шесэ *године* живим овде (Л); ће тури две *кесице* (Л); имама пэ-шес *кокошице* (Л); са чувам три *овчице* (Л); тэ колко имама – седом *иљаде* породичну пэнзију (Л); има петнаес *мачкће* овдека (Л); гоца *године* прошлэ (Л); пэт *наре* ја не давам (Л); имама две *унуће* од^т сина (Л); шесэ *овце* су заклáli (Л); две *године* сам билá у Бабушницу (Л); ја сам имала пуно *кокошиће* (Л); нэма три *краве* у Камбелэвци (Л); ја сам остала на пэт *године* сирочэ (Л); етэ има чэтри *наприће* овде (Л); напраи нана осам *оће*¹¹⁷ качамак (П); мој дэда је чувáл четири *стрмће* (П); билó осьмдесэ *грнице* (П); сигурно ће ме кошта стó *марће* (П); две *свиње* ранимо (П); мојити ми дадоше мирáz десет *овце* (П); колко че ми *наре* даш (П); билó пљно стáмбене *зграде* (П); по триста *перáше* правила моја баба (П); колко *душе* смо у кућу (П); имали смо триес *кумице* (П); осам *иље* даде ми на руке (П); онó му се триста *штéте* деси (П); имамо две *тестэре* (П); неколко *године* бэше на бирó (П); двеста *тэгле* смо направиле пэкмез (Т); има пуно дивје *свиње* (Т); девет *године* сам служила код гáзду (Т); за три *жéне* имама нóшњу (Т); тринаес *иљаде* ми цэла пэнзија (Т); колко *године* ће ми даш (Т); три *ћерке* имама (Т); она је при чэтри *јетрве* билá (Т); мóж д' има једно дваестину *куће* само у Ћуштицу (Т); ће видиш колко *комише* имама (Т); она постила дванаес ове *недеље* за Ўскрс (Т); имама јóш две *стринће* (Т); ја сам се удála на осáмнес *године* (Т); ће ти плати óпштина стó *иљаде* (Т).

б) Наставак *-и*:

јаве се по дэсе *души* (БП); осáмнес *иљади* пољопривредну (пэнзију) је примála (БП); имáло је стó *души* више у авлију (БП); дрљачу купимо за десет *иљади* (БП); ја сам остáила четерэс пэт *иљади* под-главу (БП); њему дадем две *иљади* (БП); сьг ми је дошлó шес *иљади* за струју и за телифóн (БП); имама дванаес *иљади* пэнзију (БП); стó *души* тáм долáзи из^с Палáнку (БП); даде шес *иљади* за рачун (БП); осомдесэ *иљади* ће узнеш (БП); имама двáнес *иљади* (П); двáес *души* билó (П); нэма ни двáес *иљади* пэнзију (П); имála сам једанаес *иљади* (П).

в) Без наставка:

ми смо живели у брак четерэс *годин* (БП); на двáес *годин* смо се узели (БП); њóјна мáјка ме затékла у пэт *годин* (БП); ја сам остála самá у шесэ *годин* (БП); до седомдесэ и пэт *годин* свé сам радéла (БП); осомдесэ *годин* тьг íмо кáто се расправљамо (БП); шес *годин* како су се манули (БП); дэведесэ и три *годин* је живэл деверьт ми (БП); ја сам постара петнаес *годин* од сеструту (БП); две *годин* за учитељицу се завршáва (БП); она већ (íма) педесэ *годин* (БП); ни свекрва нéће живи стó *годин* (БП); ћеркава је помлада пэт *годин* од нéга (Л); мушкити (је) пэт *годин* у Италију, нéје дошъл јóште (Л); две-три *годин* уóпште не íдем тáмо (Л); рóди дете у петнаес *годин* (Л); тóј сам пре двáес *годин* плéла (П); пре пэт *годин* сам ја читála (П); ја сам се удála у осáмнáес *годин* (П); јутре ће дóјде други за шес *стóтин* да рабóти (П); човéк ми ўмро пре двáес *годин* (Т).

Као што можемо приметити, примери са наставком *-e* су најбројнији. Белић сведочи да се облици са овим наставком употребљавају на читавом призренско-тимочком терену, док се друге две варијанте – форме са наставком *-и* и форме без икаквог наставка – јављају само у тимочко-лужничком говору (Белић 1999: 238). Облици без наставка углавном су

¹¹⁷ **ока** ж мн. оће **1.** стара мера за тежину нешто већа од килограма (1, 283 кг). **2.** рет. мера за запремину (Златковић 2014б: 45).

карактеристични за именицу *година*, мада смо забележили и један случај ове форме код именице *стотина*, исп. јутре ће дојде други за шес *стотин* да рабóти (П).

2.1.2.1.2.4. Четврти деклинациони тип: именице женског рода на сугласник

Именице овог деклинационог типа уз бројеве и прилоге за количину имају наставак *-и*. Забележили смо свега два оваква примера:

некад и по двé-трí *ноћи* остáну овдé (Л); макар не спавáла двá дána и двé *ноћи* (П).

2.1.2.1.3. Синтетички падежни облици код именица

Синтетички именички облици у тимочко-лужничком говору могу бити различитог порекла. У начелу, можемо говорити о две групе оваквих облика.

Један део синтетичких падежних форми чине стари, окамењени облици, који су, поставши индеклинабилни, изгубили везу са остатком парадигме и осамосталили се, чиме су створени повољни услови за њихов опстанак у систему (Марковић 2014: 115). То су најчешће остаци старе деклинације „који су се сачували само за то [sic!] што су се употребљавали у овим нашим дијалектима *прилошки* [истицање Белићево] и тако излазили из реда познатих падежних облика, те се нису ни подвргавали оним изменама које су толико измениле све облике деклинације“ (Белић 1999: 242).

Други пак део ових синтетичких падежних форми добијен је у новије време, експанзијом стандарднојезичких облика. Захваљујући развијеним мрежама комуникације, све већем утицају образовног система, као и интензивним контактима са говорницима суседних, прогресивнијих дијалекта, поједине стандарднојезичке падежне форме данас су се почеле употребљавати и у оним дијалекатским скупинама чија се деклинација одликује високим степеном аналитизма.

2.1.2.1.3.1. Остаци раније синтетичке деклинације

Када је реч о остацима раније синтетичке деклинације у тимочко-лужничком говору, од падежа у петрифицираном лику јављају се генитив, датив, инструментал и локатив. Акузатив се очувао као облик општег падежа, док су номинатив и вокатив остали изван аналитичких процеса.

а) Генитив.

Од свих поменутих падежа, синтетичке генитивне форме најслабије су се сачувале у говору наших информаната.

У грађи смо забележили два примера идиоматизованог споја *Бóга ми* – она́ је, *Бóга ми*, дóста помагáла (П); то́ је а́плауз билó, *Бóга ми* (Т), као и облике синтетичког генитива (који се, опет, не употребљавају само у генитивном значењу) од именице *дóм* – да ли́ има и балањéто *дóма* (Л); ја си седíм *дóма*, чувам децá (Л); он те нéма одведé *дóма* да те послу́жи (П).¹¹⁸

¹¹⁸ Овде треба напоменути да је у односу на форму *дóма* у говору наших информаната доста заступљенији облик *дóм*: áјде *дóм*, áјде овáм у кúћу (БП); тúј ми и бáба и чíча и стрíна седé *дóм* (БП); она́ кад дојде *дóм*, усвéри се (БП); чéтри мéсеца ја несъ^ам дошлá *дóм* брé (БП); мí смо билé самé *дóм* (Л); штó несъ^ам сá *дóм* (Л); мí си

б) Датив.

Дативне облике са значењем намене, управљености, окренутости, *commodi, incommodi* (датив користи, штете), посесивности и сл. сретали смо углавном у лужничком говорном подтипу, и то само код именица које означавају жива бића, тј. конкретне особе:

Јови неје ни било мило (Л); *нана* га чува, а *тати* добро дошло (Л); *узе човеку* жену (Л); све је *Бати* покрадено (Л); напред^т сам *чићи* и на твојег свэкра давала (Л); када кажем *нани*, па ме *нана* улогави после (Л); ја кажем *Војкану* (Л); ми *Јоци* кад^т смо правили свадбу (Л); ја да се преплићам *човеку* по кућу не могу (Л); *Симони* се трэви¹¹⁹ парата (Л); нам је реко, мени и *Зорану* (Л); ја сам намештала *Андреју* да се трэви (Л); што смо се мувале *човеку* у двор (Л); да ујашиш коња и да идеш у Војнеговци деда-*Тодору*¹²⁰ да однесеш абър (П).

У вези са остацима синтетичког датива поменули бисмо и идиоматизовану конструкцију *фала Бóгу*:

ја, *фала Бóгу*, тој не пипам (Л); *фала Бóгу*, живи смо (Л); *фала Бóгу*, све је добро прошло (П); *фала Бóгу*, успели смо (Т).¹²¹

в) Инструментал.

Инструментал се у тимочко-лужничком говору сачувао у окамењеним прилошким формама:

има *пéтком* тој, најскуп пијац што мóж да бóде (БП); све продавнице и *недељом* раде (БП); она је *већином* дол била (БП); све *вечером* испеглам (БП); *ноћу* ми је дошъл на врата (БП); *јутром* износим рамови, *вечером* уносим (БП); *ноћом* уноси лавор (БП); ми смо *рóдом* из Бэжиште (БП); чујем ја *ноћом* кроза сьн – он чукал гоца (БП); кад *јутром* се диго, оно све туј наредено (БП); свуде *редом* је ть^ека (Л); некад^т по две вечери-три спу, некада и *дъњу* (Л); убија самоћа *вечером* (Л); после четерес дьна га је *нана* купала *јутром* и *вечером* (Л); овде су *махом* гласали (Л); ја са^с сви живим, са^с сви *редом* (Л); онога штипу *вечером* комарци (Л); па се *јутром* иде у коледу (Л); попијем пола зрнце *вечером* (Л); тамо она борави *ноћом* сас момка њóјнога (Л); *мати* ни *вечером* даде маз (П); *силом* се и овде радници наоде (П); ни *дању* ни *ноћу* несъм ја стала (П); он *ноћу* испружи ноге (П); женé *махом* су биле у цркву, мýжи несú ишли (Т); перашће се правиле у бóју, сад *махом* у ковиље (Т); *већином* с³ гáјде тражили да се свира (Т).

г) Локатив.

Као и у случају инструментала, петрифицирани локатив забележили смо само у прилошким формама:

јутру нека мрзлица падла (БП); кóпус натóру *зими* у каце (БП); *лети* млого жéга, *зими* почиње да прокапује (БП); *јутре* ће идемо на славу (БП); чьк *прóлети* добí пэнзију (БП); ја за месо несам ни знала *лети* (БП); цéло селó *јутру* излезне (БП); ја си у пижаму спím, íмам и за *лети* и за *зими* (БП); *лети* се копа морóза (Л); плетém чарапе *зими* (Л); *прóлети* Тóдорица се

донесемо раћијуту *дом* (П); у друђијат пéтак ју докараше *дом* (П); кад идете код Виолету, тí, реко, да сврнеш *дом* да те вíдим (П); кад је он работил *дом* (П); фино ми при њу бéше, као *дом* да сам си (П); цéл дьн *дом* седím (П); кад^т ти си ја отíдем за мýжа *дом* (П); са деца чувамо ми бабичке *дом* (П); отíдемо, прíмер, око једáнес са́ти и да си у три-чэтри *дом* (Т); увечер и' тэрамо *дом* доле (Т).

¹¹⁹ **трэви** свр. **1. погодити** (Златковић 2014б: 484).

¹²⁰ Код полусложеница овог типа променљив је само њихов други део, тј. лично име.

¹²¹ Поред наведене петрифициране форме, у истом, дативском значењу затичемо и аналитичку конструкцију са предлогом *на* и општим падежом: *фала на Бóга*, завршили смо и кућу (Л); бóгата сам сьс тó, *фала на Бóга* (Т); *фала на Бóга*, онé су ми дóбре (Т).

славíла (Л); кад^т срабóтимо máло *лѣти* па нѣмамо пóсо (П); *зíми* не íдемо нíгде (Т); *лѣти* íдемо у трáвђе, бѣремо копрíве (Т); сíн рáди сáмо *зíми* онáмо у топлáну (Т).

Уколико изузмемо датив (који се, подсетићемо, најдуже опирао аналитизму), можемо закључити да су се од старих синтетичких именичких форми у тимочко-лужничком говору најбоље сачували окамењени облици са прилошким значењем.

2.1.2.1.3.2. Иновативни синтетички облици

У говору наших информаната покатакд запажамо и синтетичке падежне форме новијег порекла, настале под утицајем стандардног језика. Ако узмемо у обзир чињеницу да сви наши информанти припадају старијој генерацији говорника, можемо приметити да је аналитизам из Белићевог периода у извесној мери попустио под налетом данашњих синтетичких форми. Разуме се, процес стабилизације стандарднојезичких форми на тимочко-лужничком тлу морао би потрајати јако дуго да би се ови облици заиста учврстили у употреби, због чега овде можемо говорити само о спорадичној појави, а не о особини системског карактера.

Погледајмо сада забележене синтетичке облике новијег порекла.

а) Генитив.

На синтетичке генитивне облике најчешће смо наилазили при употреби темпоралног генитива – после *мојѣ смр́ти*, њóјно је тóј свѣ (БП); како сам живѣла пре *рáта* (БП); бáба је мојá до *смр́ти* свáки прáзник знáлá кúј је кадá (БП); пре *рáта* бíо је ковáч (П); пос^те *рáта* је радѣл у зáдругу двáес гóдине (П), при чему је најзаступљенији онај темпорални генитив којим се исказују датуми – месеци или године: *двáес и óсмога* је отишъл *фѣбруара*, а дошъл је *двáес четв́ртога мáрта* (БП); *двáес дрúгог апрíла* умрѣл (БП); јá сам *седáмнестог новѣмбра*, а он је *седáмнестог јúна*, шѣс мѣсеца је пóстар (БП); дóјду на Петрóвдан кад^т славíмо, *дванáестог јúла* (Л); тóј знáм – *којѣ* сам *гóдине* рóђена, *трíес дрúге* (П); до *дѣветог октóмба* трѣбе да íдем на прѣглед (П); од *дрúгог децѣмбра* па свѣ до *десѣтог јáнуара* сам билá на лѣчење (П); онí че íду *пр́вог апрíла* у Димíтровград (П); Свети-Никóла је *дѣвѣтнестог децѣмбра* (П); славíли смо Свети-Луку *трíес пр́вог октóмбра* (П).

Остале књижевне генитивне форме понајвише смо сретали у фреквентним и устаљеним конструкцијама:

разбачíву тóј за чás *пóсла* (БП); нѣам *пóјма* квó предавáл (БП); од *жѣље* глѣдам га (БП); јá отíдем с³ бицýклу чás *пóсла* (БП); прíча без *вѣзе* (Л); *пóјма* нѣмам (Л); нѣма *вѣзе*, Јовánђе (Л); свáки си кóље јáгњишта без *рáзликѣ* (Л); нѣ^мам *пóјма*, ћѣрчице (Л); íмамо шѣрпу једнý црвенý сь^ас ручíце са *стрáне* (П); мóжда íмаш *пóјма* квó (П); нѣмам *пóјма* (П); онó је без *вѣзе* (Т); сáд нѣма *шáнсе* да íдем (Т); нѣмаш *пóјма* (Т); игрáнка до *мíле вóље* (Т); трѣбе се срѣди свѣ овó са *стрáне* (Т); нѣма *вѣзе* (Т); нѣмам ни јá *пóјма* (Т); сáд^т чѣтри јетр́ве да жíве – нѣма *шáнсе* (Т); али тó смо из *глúпости* престáли (да одржáвамо) (Т).

Најзад, један део синтетичких генитивних форми преузет је и из језика администрације. Код наших информаната овакви облици су усвојени „као готови модели“ (Марковић 2014: 118):

прѣседник *Нíша* је бíл дѣвет гóдин (БП); кóлко íма рáзвод *брáка* брѣ (Л); дь^анѣс је дрúђи сíстем *живóта* (Л); испитувáли су ни порѣкло *имóвине* (П); она је лекáр *óпште прáксе*

(П); женáта му (је) наставница *матемáтике* (П); чичу имá, он капéтан *милиције* бéше (П); кад¹²² сам билá у Књáжевац у Дóм *културе* (Т); билá сам осáмнес гóдине на „Сúсрети *сéла*“¹²² (Т).

б) Датив.

Од синтетичких дативних облика забележили смо само форму *кући*, која представља нанос из стандардног језика – „обликом и лексички“ (Марковић 2000: 129):

мóрам да помáгам *кући* (БП); íди *кући* па ћу те зóвнем (БП); дéнемо крстине, па тéрамо *кући*, па вршéмо с коњí (Л); јá сам се *кући* порађáла (Л); товáри на сáне с³ говéда и прáво *кући* (Л); невéста остáје *кући* (Л); ноћ́с у једáнес íду *кући* (П); седý девојчети́ја и *кући*, евé по нéколко гóдине (П); онí су ни водíли *кући* (П); спрéмамо си свé *кући* (П); пóсле си ме вратíли *кући* (П); гóре док сам билá *кући* код мојí, водá нéј' имáло (Т); јá сам си дошла *кући* (Т); Óги, íди *кући* (Т).

в) Инструментал.

Синтетички инструментал новијег типа срели смо у облику *теле^афоном*, и то више пута – у белопаланачком, пиротском и тимочком говорном подтипу:

телифоном се чýјемо (БП); он ме *телифоном* позовé (П); зовý ме *телифоном* ћéркете (Т).

Код једне информанткиње са тимочког терена забележили смо још један синтетички облик инструментала, који је, као део назива конкретне манифестације, усвојен као готова форма:

кад билó „Моли́тва под *Ми́цором*“ (Т).

г) Локатив.

Локативни облици унесени из књижевног језика најчешће се јављају у оквиру уобичајених, мање или више устаљених конструкција и углавном се правилно употребљавају:

свé је у *реду* (П); онáј дéчко што ми је дóбар у *души* (Л); излéзоше телевизори у *бóји* (П); шáрата је у *виду* као ћили́м (П); мí смо свé тóј радéли у *дóговору* с^ас мýжа (Т); гледáли смо свé тóј да бýде на *нивоу* (Т); дáј Бóже да бýде свé у *реду* (Т).

Занимљив је случај синтагматског израза *друго стање*, где говорници у локативној форми користе само први, зависни члан синтагме, док други конституент, који представља синтагматски центар, употребљавају у општем падежу:

онá сáд остáла у *другом* стање (БП); пошла у *другом* стање (БП).

Овакви спојевни настају услед недовољно развијеног језичког осећања за синтетичке падежне облике, а јављају се у ситуацијама када говорник покушава да се изражава књижевним језиком, који му није „ни у духу ни у познању“ (Богдановић 1987: 245).¹²³

Коначно, у грађи смо наишли и на један пример синтетичког локатива множине. Овај облик забележили смо код информанта који је у млађим годинама, служећи војску и идући у печалбу, имао доста контаката са говорницима који добро владају стандардним језиком:

ови́ја што су билí по *ратиштима* (БП).

¹²² Овде је реч о називу манифестације.

¹²³ Исп. и: „Новонастали падежни облици јављају се у специфичним ситуацијама, што је део адаптационог поступка говорника у карактеристичним условима конверзације“ (Трајковић 2015: 180).

Уколико изузмемо генитив множине у примерима – она́ има́ упалу *плућа* (БП); ако добијем упалу *плућа* (БП), који је једнак општем падежу множине и због тога само делимично релевантан, као и већ наведени окамењени генитив множине у називу манифестације – билá сам осáмнес гóдине на „Сúсрети *сéла*“, можемо констатовати да у говору наших информаната нисмо имали прилике да посведочимо какве друге синтетичке падежне облике у множини.

2.1.2.2. Заменице

2.1.2.2.1. Именичке заменице

2.1.2.2.1.1. Личне заменице

Када је реч о падежним облицима, личне заменице у тимочко-лужничком говору разликују номинатив, општи падеж (који морфолошки одговара акузативу) и датив. Општи падеж и датив имају акценатске (наглашене) и енклитичке (ненаглашене) облике.

Пређимо сада на забележене примере и морфолошку анализу личних заменица.

1. Лична заменица за прво лице једине:

– номинатив (*ја*):

ја сам бѝш из Бѣжиште (БП); тамán се замочí *ја* (БП); *ја* би ишѝл до Палáнку (БП); *ја* несѝм имáла од áвгус во́ду (БП); сáмо сам *ја* билá црнка у цéло селó (БП); тáчно знáје да л' *ја* дóбро причам од њéга или лóше (Л); каквú сам *ја* рóднину имáла (Л); *ја* идó на тúј свáдбу (Л); овóлка сам *ја* подбúла од^т пика́ње (Л); чѝк сам прédлог далá *ја* (Л); *ја* ћу сédнем овдéва (П); *ја* сам се удáла у осáмнáес гóдин (П); кад^т сам *ја* билá детé (П); *ја* сам си се на мóјти (кóњ) научíл (П); *ја* íмам úбави опь́нци (П); свé што се радéло *ја* сам радéла (Т); *ја* íмам псéто (Т); *ја* сам правíла пóсан зељáник (Т); *ја* сам слéзла на игрáнку (Т); овáј свíра с³ гáјде и *ја* пéвам (Т);

– општи падеж (*мéне, мéн, ме*):

а) акценатовани облик *мéне*:

тóј *мéне* држí и дáнас (БП); тíја из Дóњу Глáму једáн сáмо по *мéне* (óди) у кóло (БП); по двáес дьна дóјде та седí код *мéне* (БП); отишѝл жељьн за *мéне* (БП); *мéне* нéје билó дрúго стрá, ал од рáт (БП); тíја пóвише знáје од *мéне* (Л); Вúле је ишѝл с *мéне* (Л); сíн ми је тúј при *мéне* (Л); дóјду за *мéне*, одведú ме и врну ме (Л); одрáсте окол *мéне* (Л); óн сá *мéне* заборавíл (Л); *мéне* нéће да во́де да ју вíдим (П); нéје имáло врéме за *мéне* (П); онí свíти су у *мéне* гледáли како тíчићи у прóсо (П); знáјеш ли тí да је Јáворка код *мéне* (П); *мéне* стрá оди псéто (Т); овдé сьс *мéне* жíви (Т); сá ће *мéне* да избегáвају (Т); óн решíл *мéне* да ўзне (Т); нéје сáмо ни до *мéне* (Т); свé се тицáло *мéне* (Т);

б) акценатовани облик *мéн*:

сас *мéн* је родíла двé ћерке (БП); за *мéн* свí жáле што нíсам ишлá (у шкóлу) (БП); *мéн* истерáше (БП); онí су *мéн* пазíли (БП); *мéн* је нáјбило стрá кад ми мúж ўмре (БП); за *мéн* (је) мнóго дóбра билá (Л); *мéн* тóј нервíра (Л); ако г' удáрим, трí дьна óн íма на *мéн* да рьжí (Л); *мéн* од^т тóј стрá (Л); *мéн* дíра некаквó (Л); при *мéн* је остáла кад ми Цóка ўмре (Л); седи при *мéн* (Л); Бáта спí код *мéн* нéкад (Л); *мéн* свекр́ва нéје волéла (Л); óн је с *мéн* ишѝл (П); одлетé дрвóто па *мéн* ўдари у óко (П); óн је сá при *мéн* тúј (П); при *мéн* су остáли да се одмóре (П); свé су измрéли пре *мéн* (П); она́ је пóмлада од *мéн* (П); сестру́ íмаше пóстару, она́ је с *мéн* билá (П);

в) енклитички облик *ме*:

сликува *ме* унукава са сви (БП); њојна мајка *ме* затекла у пет годин (БП); какви су *ме* љуђе тражили (БП); таква *ме* љуља заљуљала (БП); што ли *ме* па попов ока сџ (БП); убије *ме* та самоћа (Л); само врчка с реп да *ме* обавести (Л); много *ме* стра (Л); дојде Јовица да *ме* одвезе (Л); сигурно *ме* волел та *ме* узел (Л); бџш *ме* брига (Л); само *ме* она́ ока „нане“ (Л); ће *ме* утепа коњат твојти (П); с воду *ме* уплискáше да се освéстим (П); узну *ме* у-руће па *ме* однесу (П); дојдоше да *ме* прóсе (П); ти *ме*, изгледа, не познаваш (П); куче скóчи па *ме* овак као дрвену лутку óбру, па *ме* ба́ци (Т); али *ме* стра са́ и од мртво куче (Т); Љубиша *ме* вози́л (Т); има́ло *ме* и на телевизију (Т); поштују *ме*, цене *ме* (Т);

– датив (*мене, мени, мэн, ми*):

а) акцентовани облик *мене*:

мене му́ж све преписа́л (БП); ку́кају – ма́лко, *мене* (је) до́ста (БП); кад^т погле́дам тра́ктор мо́ј у њо́јну авли́ју, *мене* се све окрэне овак (БП); *мене* (је) то́лко загарáнтовано (Л); тэшко *мене* по́сле (Л); јел веру́јеш ти́ *мене* (Л); тэшко *мене* за ж́ивот (Л); ако те не́ко не́што ди́ра, немо́ј да се ни́кад^т супроста́вљаш, *мене* ка́жи (Л); ти́ не знаш све ш́та је она́ *мене* донéла (Л); *мене* то́ј не трéбе (Л); ба́ба је *мене* думáла (П); она́ *мене* у́век да́ва чокола́ду (П); *мене* ма́лко даде́ (П); *мене* немо́ј да при́чаш (П); дово́љно је *мене* (П); *мене* се ч́ини да је рáније по́ лепо билó (Т); *мене* не́је билó тэшко да́ идем из^с та́ј рт у шкóлу (Т); квó ку́пи на сестру́ он ку́пи и *мене* (Т); *мене* је билó лепо (Т);

б) акцентовани облик *мени*:

мени ни́шта не трéба (БП); *мени* Бо́г дао с́ина и ћерку и унучи́ћи (Л); *мени* ту́ђа де́ца не́ма да омилéју (Л); на́м је ре́ко, *мени* и Зо́рану (Л); *мени* је ово́ј добро́ овде́ (П); *мени* уопште не́је сметáло то́ј (Т);

в) акцентовани облик *мэн*:

мэн је дра́го (БП); онí *мэн* су ва́к рекли́ (БП); он *мэн* пи́ше пи́смо (БП); *мэн* је (то́ј) да́то та́м (БП); *мэн* су да́ли [...] једáн тањíр (БП); *мэн* га з^жáл да́ узнем (БП); *мэн* је пра́во име́ Ве́ра (БП); што́ *мэн* не́ћ да при́чаш (Л); *мэн* се ч́ини (Л); ако те не́ко не́што ди́ра, немо́ј да се ни́кад^т супроста́вљаш, *мене* ка́жи, *мэн* да ка́жеш (Л); *мэн* њо́јна ка́фа не трéбе (Л); *мэн* (је) то́ј ра́бота (Л); кад је њéму добра́, *мэн* (је) злáтна (Л); *мэн* је до́бар (Л); он *мэн* наредí да ја побéгнем (П); квó они́ *мэн* да́доше (П); *мэн* је ч́ича би́л а њо́ј у́јћа (П); *мэн* је ово́ј добро́ овде́ (П); *мэн* му́ка, му́ка ми са́ што сам са́ма (П); *мэн* уопште не́је сметáло то́ј (Т);

г) енклитички облик *ми*:

из^с Пала́нку *ми* докарúју воду (БП); цéл спрáт *ми* припису́је (БП); он *ми* је рекъл да не напу́штам ку́ћу (БП); купи́л *ми* је саат (БП); квó *ми* се еде́ – ку́пим си (БП); донóсе *ми* ле́кови (Л); ни́ко *ми* не бí дал то́лко го́дине (Л); ку́ј ће *ми* љáвол (Л); жáл *ми* да и' закóљем (Л); бре́ од њу́ *ми* немо́ј при́чаш (Л); са́мо да *ми* не улéзне у со́буву (Л); он *ми* бéше послáл неку́ сли́ку (П); квó *ми* при́чаш (П); óчете ли да *ми* донéсете у сто́мну воду (П); на́јде *ми* ра́боту да ч́истим о́реси (П); мо́јити *ми* да́доше ми́раз (П); пи́је *ми* се кавé (П); какв́ *ми* је крв́ (Т); ко́лко го́дине ће *ми* да́ш (Т); ту́ј *ми* женá ка́же: а, мо́ри, ти́ си трúдна (Т); то́лко *ми* билó ми́ло да плетéм (Т); не́је *ми* тэшко и са́д да́ идем да помóгнем (Т) и сл.

С обзиром на то да ћемо облике личне заменице за прво лице једнине детаљније коментарисати и анализирати заједно са облицима личне заменице за друго лице једнине, сада ћемо најпре изнети и форме ове друге заменице.

2. Лична заменица за друго лице једнине:

– номинатив (*ми*):

ми, брѣ, постаде прѣви Пироћанац (БП); кој је мислѣл да ће *ми* да доживиш да дојде врѣме да те испітам (БП); моја златна унучка си *ми* (Л); *ми* си помлада и од моју унуку (Л); не знаш *ми* шишево од^т квó је (Л); *ми* не знајеш каквú сам ја рóднину имáла (Л); јѣла ли си *ми* мáсло (Л); *ми* ли си задужена овáмо да вóдиш рѣд (П); *ми* да видиш каквѣ ја слиће íмам (П); нѣписмена је билá, ал тóј да у *ми* извáраш у динар не мóжеш (П); óћеш ли *ми* да бúдеш на овóј мѣсто (П); ја и *ми* се одавна не виђáмо (Т); *ми* си отпу́стен, вѣсел си као што трѣбе (Т); мóри, *ми* си трúдна (Т);

– општи падеж (*мѣбе, мѣб, те*):

а) акцентовани облик *мѣбе*:

íде с *мѣбе* и бркне ти у цѣп и ўзне ти нóвчаник (БП); гóспођо, не пíтам *мѣбе* него њу (БП); кад остáне код *мѣбе* дóле (БП); ако сам од^т *мѣбе* стáрија дѣсет гóдин (БП); ја ћу спíм код^т *мѣбе* (БП); тó је за *мѣбе* (БП); тѣткава (је) пóздрава од^т *мѣбе* (БП); трактор је за *мѣбе* (БП); óн жíви сьс *мѣбе* (Л); ће дојду по *мѣбе* ако нѣма кóј (Л); пíта за *мѣбе* (Л); óн íде позади *мѣбе* (Л); пролáзи поред^т *мѣбе* и не јáвља се (Т); ако си íдеш да набѣреш шíпци, за *мѣбе* ће си бúду пáре (Т);

б) акцентовани облик *мѣб*:

дáдо, за *мѣб* прíчамо дóле (БП); штó с' *мѣб* тíче (Л); имáла сам ја сíна, сь^ас *мѣб* је у шкóлу зајѣдно ишъл (П); ја без^с *мѣб* не мóгу д' испíјем кавѣ (П); штó је казáла за *мѣб* (П);

в) енклитички облик *те*:

дóшли да *те* прóсе (БП); áјде, бáбо, да *те* испрátимо (БП); ћу *те* зóвнем (БП); нѣма кóј да *те* чýва (БП); чѣк д' изнесѣм да *те* послúжим (БП); нѣћу *те* шáлем у Палáнку (БП); нíкој *те* не чýје (БП); квó *те* интерѣсује (Л); затóј сам *те* крстíла та^скá (Л); кúј ће *те* искáра брѣ (Л); óн ће *те* одведѣ на границу (Л); мóлим *те* (Л); не мóгу *те* лъжем (Л); Нѣмац *те* нѣма одведѣ кúћи (П); ако *те* нíкој нѣће, ја ћу да *те* ўзнем (П); нек *те* пребáце за Пíрот (П); очувáла је *те* мáти (П); не познавам *те* (П); знајеш ли тí да сам *те* ја жíву оровáла (П); чијó кúче *те* брѣ изедѣ (Т); излѣзнем сáмо да *те* глѣдам какó íграш (Т);

– датив (*мѣбе, мѣби, мѣб, ми*):

а) акцентовани облик *мѣбе*:

мѣбе тóј слѣдује (БП); *мѣбе* дрúго не трѣба (Т);

б) акцентовани облик *мѣби*:

ако ти се свиђá, тí њѣму и óн *мѣби*, да прáвимо весѣље (БП); *мѣби* овóј не трѣба (Т);

в) акцентовани облик *мѣб*:

Цвѣто, *мѣб* трѣбе бѣ ћíло кáфа за нáс (БП); евѣ и *мѣб* баба-Вѣрка да дадѣ стó ѣвра (БП); да знам да сам *мѣб* далá (БП); и *мѣб* мóж да подвáли нѣк^ии двѣ кѣсице (Л); дѣ, брѣ, и *мѣб* да напрáим кавѣ (П); фáла и *мѣб* (П);

г) енклитички облик *ми*:

ја *ми* казу́јем óзбиљно (БП); да кúпиш свѣ што *ми* трѣбе (БП); бркне *ми* у цѣп и ўзне *ми* нóвчаник (БП); ја ћу *ми* дадѣм црно на бѣло (БП); каквó *ми*, тѣто, трѣбе (БП); сáмо тóј н' умѣјем *ми* одговóрим (Л); ће *ми* подвáли нѣћí неквó у камиóнѣт (Л); кúј зна́је квó нóси у цѣп да *ми* подмúне (Л); слúшај квó *ми* бáба прíча (Л); етѣ *ми* водá у кóву (Л); ја ће *ми* дадѣм ћѣрку за

жену (П); дава ли *ти* баба-Роса нешто (П); ти се на децата твојта заречи квó да *ти* направе (П); по^се ће *ти* кажем и тој (П); фала *ти* пуно (Т); запричала сам *ти* (Т); како да *ти* кажем (Т); са *ти* ја показа на слику (Т); ја *ти* гарантујем (Т); б^аш да *ти* кажем којé знам (Т).

Прокоментаришимо сада облике личних заменица за прво и друго лице једнине.

Уколико изузмемо прозодијску раван, номинативне форме ових заменица одговарају стандарднојезичким облицима и не захтевају посебан коментар.

Наглашени облици општег падежа *мене* и *тебе* такође су морфолошки истоветни са књижевнојезичким облицима. Они одговарају старим акузативним формама **МЕНЕ**, **ТЕБЕ**.

Поменути облици општег падежа (али и датива) често се јављају у редукованом лику, без крајњег вокала: *мэн*, *тэб*. За облик *мэн* Белић наводи да је постао од облика *мене* редукацијом крајњег вокала (Белић 1999: 277), али не разматра околности под којима се употребљава једна односно друга варијанта. Занимљиво је тумачење Недељка Богдановића, који износи да се употреба пуних или редукованих форми „често [...] може везати за употребу појединих предлога – артикулационо више или мање прилагодивих“ (Богдановић 1979: 66), као и мишљење Љубисава Ћирића, који претпоставља да би „решење лежало у реченичном акценту (с обзиром на то да је и једна и друга форма акценатска) како то потврђује пример: *тэб* пáре не трéбу, *мене* трéбу пáре“ (Ћирић 1983: 71).

На основу материјала који поседујемо, не може се јасно установити када се употребљава пун а када редуковани облик: обе форме коришћене су и самостално и са предлозима (неретко се и исти предлог јавља уз обе форме), како под логичким акцентом тако и независно од њега. Оно што можемо посведочити јесте да су оба облика приближно једнако заступљена у говору наших информаната и да обављају исте синтаксичке функције.

Рецимо сада нешто о наглашеним облицима датива.

Старословенске дативне форме личних заменица за прво и друго лице једнине имале су наставак **-ѣ** (исп. **мьнѣ**, **тѣѣѣ**). Књижевни облици *мени* и *теби* развили су се под утицајем енклитичких форми *ми*, *ти*, а дијалекатски облици *мене* и *тебе*, који су вероватно поникли „прво у говорима где је ак. = лок. у извесној употреби“ (Белић 2006: 220), настали су различитим путевима: дативни облик личне заменице првог лица једнине *мене* није добијен фонетски (уп. стсл. **мьнѣ**), већ аналошки према дативу личне заменице другог лица једнине и дативу повратне заменице (уп. стсл. **тѣѣѣ**, **сѣѣѣ**), који су се пак развили фонетским путем (Конески 1986: 145).

У сабраној грађи дативни облици *мене* и *тебе* учесталији су од облика *мени* и *теби*. Облици *мени* и *теби* доспели су у говор наших информаната захваљујући утицају књижевног језика, а у забележеном материјалу јављају се само спорадично, најчешће када се цитира говор неког другог лица (обично говор неке млађе, школоване особе из фамилије или окружења).

Већој учесталости облика *мене* и *тебе* доприноси и употреба аналитичке конструкције „на + општи падеж“ у дативском значењу: он на *мене* вели *у*-очи (БП); санитар не даву, а на *мене* су давали због њега (БП); на *мене* (је) све преписао (БП); на *мене* даде он тестименат (БП); на *тебе* ја да дадем (пáре) да знам да сам ти дала (БП).

Енклитички облици ових заменица – како у општем падежу (*ме*, *те*) тако и у дативу (*ми*, *ти*) – подударају се са одговарајућим књижевнојезичким облицима.

3. Личне заменице за треће лице једнине:

А) мушки и средњи род:

– номинатив (*он* – мушки род, *оно* – средњи род):

он је радéл приватно (БП); *он* дојдe с кола (БП); мога́л је и *он* да се врати (БП); *он* има два сина, оба жењени (БП); не могу га познајем да је *он* (БП); ако г' ударим, три дња *он* има на мeн да ржји (Л); *он* је најстар радник (Л); *он* си спавка (Л); и дь^ан данашањ *он* не једе млéко прэсно (Л); скóро бeше *он* на телевизор (П); *он* је мaло волéл да рабóти (П); *он* је на сви живи бил кум (П); *он* радеше на централу овде гóре (П); кóлко се уврeди *он* кад га избрúкаш (П); *он* тражи мeшeну погачу (Т); сá (је) *он* отишьл (Т); *он* решил мeне да узне (Т); *он* им је командувал (Т); мóј деда-Ајта, *он* је радéл гóре у хóтел (Т); тај дирéктор, *он* је се одушевил (Т);

етe га при мeне и *онó* (БП); *онó* бeше голeмó црнó (БП); *онó* га је познало (БП); *онó* ровe за њу (БП); *онó* се усмрдéло (БП); *онó* је изнeсeно (Л); *онó* си самó сeди у Бабúшницу, у стáн (Л); после три дња *онó* прóоди (Л); *онó* нeје било лóшо (Л); *онó* úбаво бeше (П); тáмо се *онó* закóпа (П); *онó* је жeљно да има нeшто у кúћу (П); кад дрво посадиш, *онó* се врже да иде прáво (П); тi га држиш, *онó* излáзи на гóре (П); *онó* се рóди (Т); *онó* је тврдо (Т); бeше се *онó* разболéло (Т); *онó* има да ви опрáви (Т); нeма *онó* гáзду (Т); прво се *онó* окупe (Т);

– општи падеж (*њéга, њéг, га*):

а) акценговани облик *њéга*:

њéга више и не интересује пољопривреда (БП); ја сам мeсeц дња билá код *њéга* у Ниш (БП); мeне су давáли са^нитeт због *њéга* (БП); умре и Свeта óдма по *њéга* (БП); тáчно знаје да л' ја дóбро причам од *њéга* или лóше (Л); ћeркава (је) пómлада пeт гóдине од *њéга* (Л); игру се с *њéга* (Л); ћу глáсам за *њéга* (Л); остáли су свe који су против *њéга* (П); па сам úглење праила сьс *њéга* (П); код *њéга* рабóтеше у кафáну једнá тетка-Зóра (П); кад^т сам добíла *њéга* као да сам добíла нe знам штá (Т); ја *њéга* овáк загрлим (Т); мóј мýж што сам дeцу начувáла сьс *њéга* (Т); бáш ми мýка за *њéга* (Т); ја сам остáла код *њéга* да рáдим (Т);

б) акценговани облик *њéг*:

он њéг нeје ни пипнуо (БП); с *њéг* сам се и сродила (БП); и *њéг* отерáше (БП); тај сестрáта (је) остáла код *њéг* (БП); с *њéг* се договáрај (БП); лекáр му рекъл ú-очи да је до *њéг* што нeмамо дeцу (БП); ја н' умeјем с *њéг* да отворим пíво (Л); они су тражили да ме оже́не за *њéг* (П); нeје мáма *њéг* водила (П); кóлко се уврeди он кад га избрúкаш, кад^т се скáраш сь^ас *њéг* (П); сá нeма кóј да óка по *њéг* (П); нeма бáбу, нeма нiкóј при *њéг* (П); кад му умре баштá, ће продaдe óвце óдма по *њéг* (П); кóлко сам модрице носила од *њéг* (П); пóсле сам *њéг* добíла (Т); овде сам сьс *њéг* (Т); сá лeти и *њéг* изнeсeмо овде (Т);

в) енклитички облик *га*:

приказују *га* свáку нeдeљу на „Пiрот“, на телевизор (БП); штó *га* несí женила напред (БП); откáрај *га* у Нишáву, оди ћупрiју *га* бацi (БП); ће *га* раскóлују гóре (БП); цeл дњн у лúлку па *га* лелeјеш (Л); нóћом смо *га* носили у Сáвинци (Л); стрá *га* ћу *га* вржем (Л); не смe^ем *га* поглeдам (Л); у колeвчицу *га* тúрим (Л); кад *га* нáна умькне, као јáгње је (Л); они *га* навржу на та^квó и чúку *га* сьс таквeј мóтке, не вршú *га* (П); идеш да окóсиш, па идеш да *га* збeреш, па идеш да *га* балираш, па идеш да *га* докáраш (П); збирáл си крпине да *га* повијeш (Т); вóлим да бeрем васúль и вóлим кад *га* истeрамо, па да *га* набúвамо (Т); па з' увржем у лúљку, па *га* нóсим на лeђа до аутобус да *га* нóсе на контролу у Књáжевац (Т);

– датив (*њéму, му*):

а) акценговани облик *њéму*:

ако ти се свиђа, тi *њéму* и он тeби, да правимо весeље (БП); *њéму* рекó': продáј крáве (БП); *њéму* млáда женá умрe (БП); он мeн пiше писмо, ја одóвде *њéму* пiшем (БП); *њéму* дадeм двe илáди (БП); óће да си га дадe пá *њéму* (БП); парú да дадeм *њéму* у шаће (БП); *њéму* се трeбе дадe више (Л); и *њéму* дáј мáлко (Л); кад је *њéму* добрá, мeн је злáтна (Л); *њéму* трeбе

другар (П); малко ли је њему (П); једь^ан (ћилим) дадо њему там, једь^ан дадо на овог сина овде (П);

б) енклитички облик му:

нудим му кромпир (БП); оне му не теле кажу него му далé лек (БП); то́лко му било криво (БП); дадо му кишобранче једно (БП); дај му дваес иљаде (Л); тека сам му рекла (Л); па смо му купили козу (Л); квó да му работим (Л); каквó му је работила, пупак му је она́ отсékла (Л); не дава му да мрдне (Л); не мож^ш да му кажеш ни „дóбар дь^ан“ (П); баба-Цурка му направилa опьнци (П); мојте дрéје да му дадеш (П); на́писа му упут (П); даде му прáсе напред, даде му јáгње (П); свака му час (Т); однела сам му јáбуке (Т); нека му је са́мо здравје (Т); на́димак му (је) Ајта (Т); мо́ра да му згрéјеш во́ду (Т); слóуша какó му кажеш (Т) и сл.

Изузев облика општег падежа њéг (добилијеног редукијом финалног вокала), сви наведени облици одговарају стандарднојезичким формама и не потребују додатна разјашњења.

Б) женски род:

– номинатив (она́):

она́ се усми́вка (БП); она́ искóчи из дрóгу со́бу (БП); она́ је радéла у óпштину (БП); она́ гребé на чешмú (БП); она́ је помлада од Најду (БП); она́ неје никад имала говéда (Л); да ли ће она́ да дојде (Л); óка ли ме она́ (Л); она́ бeше подебела (Л); она́ живи у Бабушницу (Л); куде ж^зиви она́ (Л); она́ (је) свé носила забьн (Л); знаје она́ ђавола воденица каквó је (П); она́ се зовéше Лепосава (П); она́ си је билá малкачко за инáт (П); она́ (је) мнóго билá работна и јака (П); има сина она́ од дваес године (Т); она́ је купила кúћу у Јелáшницу (Т); мојá мáти, она́ (је) увек постýла (Т); она́ (је) направилá онóј слáтко (Т); она́ бeше спремувала нештó (Т);

– општи падеж (њú, ју, у, ву, ђу):

а) акценговани облик њú:

за њú, каже, чувам кúћу (БП); бабо, иди ти њú чувај (БП); нашьл дваес динара у њú (БП); он о́ће коди њú до́ле да живи у Палáнку (БП); мо́ра с њú да излэзем (БП); онó ровé за њú (БП); седéл је она́м куде њú (Л); њú сам сањувала (Л); идем ја с њú у здравац (Л); брe од њú ми немóј при́чаш, главá ме заболé (Л); њú је стрá (Л); нeма никој у њú (Л); кад отишли за њú, она́ далá нишáн на свéкра (П); кад ју нeма, он при́ча, пред њú не смéје (П); у њú је било пьлно срце с во́ду (П); не мóже њú д' узимаш (П); помлада је од њú билá (П); они слáбо пíју од њú (П); фíно ми (је) при њú (П); 'тедо да цркнем по њú (П); он и њú растeра (Т); да има кóј тúј да седи код њú (Т);

б) енклитички облик ју:

довéди ју код мeне (БП); не мисли ни да ти ју вра́ћа више (БП); дóбро ју одржавам (БП); било ју стрá (БП); ја сам ју свé „нáно“ оkáла (БП); волиш ли ју (БП); скóро некадá си Мóна тражи да се увржемо да ју льúшкамо (Л); ја не знам какó ју зовú (Л); мáни ју (Л); пре неки дáн ју ја видó у Бабушницу (Л); гдe сам ју удeну́ла (П); мeне неће да воде да ју видим (П); кад ју при́пре¹²⁴ зóр¹²⁵ (П); он ју узéл заради имањето (П); бeлу морúзу напечe на шпóрет, па ју, кад^т се олади, сльчe (П); јучeр сам ју примíла, ја ју дадо на сина да плáти стру́ју (Т); да л' ју има овде у сли́ку (Т); не воде ју онí óдма (Т); ја сам ју звалá нáна, несáм ју звалá мáма (Т);

¹²⁴ **при́пре** свр. **1.** притеснити, притерати. **2.** фиг. принудити (зло, невоља, нужда) (Златковић 2014б: 287).

¹²⁵ **зóр** м **1.** сила, принуда. **2.** велика потреба; невоља (Златковић 2014а: 314).

в) енклитички облик у:

она у зове Цеца (БП); срамота у д' изговори (БП); еве у сѣг у Паланку (БП); писуј код^т сви лекари да у води (БП); до девет сага у не закључујем (БП); нисам тела да у продадем (БП); осигурај у (БП); немој да дозволиш жена да знаје да у волиш (БП); доведи у да у прегледамо (БП); ће у сахране (БП); нема никој да у заштити (БП); не могу у познајем (Л); како у брe неје стра (Л); кад^т су у дотерали из болницу (П); несмо у у село терали (П); она знала што он сакал да у узне (П); поалише у малко (П); неписмена је билá, ал тој да у ти извараш у динар не можеш (П); одма у запослише (П); закољеш кокошку па у на три мeста поделиш (П); одведе у љја си у Београд (П);

г) енклитички облик ву:

стра ву ће ву опљачку (БП); што ву мрзиш (БП); ја ву познавам (БП); крсти ву (БП); ја ву не знам која ми је (мајка) (П); да ву ја поучим како се тој рабóти (П);

д) енклитички облик љу:

како љу је ковал (П); не обараше љу (П); ако љу не пуштиш крв, не мож да љу лепо потковеш (П); моја баба, кад^т су љу довели... (П); како су му љу затворили мачкуту при њeга у сóбу (П); нису дали да љу растуре (П); нешто има чим ће љу терају (П); ће љу одведе у Пирот (П); после љу је довел у Пирот (П); Ђура љу неје излагал (П); сви су љу чували (П); са ће љу ја питујем куде је пошла (П); они су љу врзали (П); куде рече да љу је изгледала (П);

– датив (њóј, вој, јој, њуј, је):

а) акцентовани облик њóј:

она умрe, њóј четерeс – ћерка умрe (БП); проóде си и њóј гóдине (Л); ја сам помагала њóј у кóјну (П); дај и ти њóј (П); њóј даде у паницу мeд (П); како је њóј згóдно (П); мeн је чича бил а њóј љја (П);

б) енклитички облик вој:

башта вој млад умрл (БП); ја сам вој љја (БП); сестра вој у Ниш живи (БП); та вој доктурка думала (БП); надавали (су) вој свашта (БП); децу вој прихватил (БП); лепо вој да живи с њeга (БП); на порођај вој мајка умрeла (БП); ти као да си вој óтац (БП); дваeс пeта ли вој је са (гóдина) (Л); Милица вој јавила (Л); еве вој столица (Л); унуће вој доóде (Л); омрзеле вој кóзе (Л); дн дњњшан^б ми је тeшко да вој ја име спомeнем (Л); áјде вој помóгни (Л); девојчeто вој је са у четврти (рeзред) (П); идóше вој са мaти и башта (П); свекрва вој рeдеше исто (П); свeкар вој (је) у пeнзију (П); донóсе вој, свe вој надаву, частeвљују (П); оно вој (је) итересá^тно (Т);

в) енклитички облик јој:

тај син јој је најсналажлив (П); динар јој дадеш, јутре га нема (П); ја јој увек помóгнем (Т); тој не могу да јој опростим никада (Т);

г) енклитички облик њуј:

завили њуј главу (П); ако њуј не пуштиш крв, не мож да љу лепо потковеш (П); ја њуј дадем четерeс eвра (П); ... ал њуј турили на очити и на главуту црну крпу (П); свe њуј набувал у Чорин Дóл (П); сестрата њуј има погóлему кóку (П);

д) енклитички облик је:

некој је каже да пости (Т); кад је рекли да пости (Т).

Номинативни облик личне заменице за треће лице једине женског рода једнак је стандарднојезичкој форми.

Када је реч о општем падежу, ова заменица познаје један наглашени облик – њу́, и четири ненаглашена облика – ју, у, ву, љу.

Због блиске артикулације појединих енклитичких форми (исп. ју, у, ву), услед бржег говорног темпа понекад је било теже разазнати који је тачно облик информант употребио. У односу на облик у, форме ју и ву додатно су обележене протетичким гласовима ј односно в. Облик љу карактеристичан је само за пиротски говорни подтип, мада и тамо он није једини већ се јавља алтернативно са другим наведеним формама. Овај облик развио се аналошки према енклитичком облику личне заменице за треће лице множине љи, док је ова потоња форма добијена умекшавањем велара *z* пред вокалом *и* (*зи > љи*).¹²⁶

Када говоримо о дативу, ова заменица познаје један наглашени облик – њо́ј, и четири ненаглашена облика – вој, јој, њуј и је. Форме њо́ј и јој морфолошки одговарају књижевном језику, те их не треба посебно анализирати.

Енклитички облик вој могао се развити аналошки према односу ју : ву у општем падежу (исп. дативно јој : вој). Овај облик користи се као доминантна ненаглашена дативна форма, док се облик јој, који је у говор наших информаната доспео посредством књижевнојезичког утицаја, среће само спорадично.

Ненаглашени облик њуј забележили смо само у пиротском говорном подтипу. Морфолошки, овај облик могао је настати контаминацијом форми њој и њу, будући да на тимочко-лужничком тлу често долази до мешања заменичких форми за датив и општи падеж. Такође, овде би могло бити речи и о затварању артикулације вокала *о* (*о > у*).

Коначно, у тимочком говорном подтипу срели смо и ненаглашени дативни облик је, о чијем постојању на северу тимочко-лужничког терена сведочи и Павле Ивић (Ивић 2009: 198).

Након свега изнетог, истакли бисмо и то да се код личне заменице за треће лице једине женског рода уместо дативног енклитичког облика каткада употребљава енклитички облик општег падежа:

– па́ ју ту́ри новчани́кат у то́рбу (БП); ја́ ју вели́м (БП); ба́бу ју видо́ (П); он ју је и ку́ћу направио́ (П); нису́ те́ли да ју о́перішу не́ко цре́во од жу́ч (П); да ли́ ју то́ј до́шкоди на жу́ч (П); пу́кла би ју не́ка ве́на (П); му́ж ју мла́д умре́ (П); оти́де ју у То́пли До́л му́ж (П); ја́ ју ка́жем (П);

– о́дма у при́ду двé и одво́је ју од мо́мка (БП);

– ма́јка ву у́мре (БП); Лепо́сава ли ву (је) име́ (Л).

Иако се иста форма користи и за датив и за општи падеж, језичко осећање за разликовање значења и функција ових падежа код говорника је потпуно очувано.

4. Лична заменица за прво лице множине:

– номинатив (*ми*¹²⁷):

¹²⁶ Исп. и нешто детаљније Белићево објашњење ових заменичких облика у призренско-тимочком говорном типу: „Као што се према акценатској форми њéга употребљава га као енклитична форма, почело се према акценатском њих употребљавати ги(х) м. и(х) као енклитичка форма. Према множини њи(х) и ги(х) почела се образовати и паралелна форма са њу́, као акценатском формом, зу или ју“ (Белић 1999: 283).

¹²⁷ У белопаланачком говорном подтипу забележили смо и један пример номинативног облика *ни*: батали́мо свé, не́ са́мо *ни* него сви́ (БП).

славíли смо *ми* Спáсовдан (БП); *ми* смо пá у Бéжиште сас Дíлка били́ комши́је (БП); пéт íзвора смо *ми* довели у нáш базéн (БП); што íмамо *ми* тéтку, нéма нíкој (БП); па смо се, ћéрчице, млого мучíли у мláде гóдине *ми* (Л); волóви смо *ми* чувáли (Л); *ми* несмó имáли пýт (Л); *ми* смо се венчáли ка се Јóца родíл (Л); тьгáј *ми* прáзнујемо (Л); кудé смо *ми* (П); *ми* у íжуту íмамо голéм кáмен (П); *ми* смо били́ гоцá децá (П); учимо *ми* свí у учио́ницуту (П); *ми* кáрамо тéлци, крáве пó-планин (П); *ми* смо си сáме (Т); у печýрке гóре смо *ми* били́ (Т); свé си испéствујемо *ми* (Т); *ми* мóра д' íдемо двá-трí сáта до игрáнку (Т); нáм нéје давáла уóпште да се *ми* преблáжимо (Т);

– општи падеж (*нас, нас, ни*):

а) акценговани облик *нас*:

пóмлада је билá од *нас* (БП); *нас* ће д' утéпа нéћи овдé (БП); Цвéто, тéб трéбе бé ћ^кíло кáфа за *нас* (БП); ће спí код *нас* (БП); пóп при *нас* седí у авлíју (БП); онó је билó урáсло свé у тръе отýд од *нас* (Л); кад у Камбелéвци засвíре, гóр се чýје код *нас* (Л); мí íдемо на њíву, децá у лýлчу па у њíву сас *нас* (Л); *нас* нíки ть^агáј нéје дирáл (Л); тáко се онá ожéни за њéга и изрáђу *нас* пéт дéцу (П); онí íду преди *нас* (П); онí óку по *нас* да не глéдамо (П); нéје изéла лýково пéро, чíни ми се, без *нас* (П); овдé нади *нас* íма једнá (женá) (П); од *нас* ће однесéш свé тóј (Т); шíло се и за *нас* сýкна (Т); *нас* су родíтељи учíли, сíне (Т); гóре у Ћуштíцу имáли су против *нас* крс (Т);

б) енклитички облик *нас*:

онí су *нас* водíли (П); ... што *нас* децá цéне (Т);

в) енклитички облик *ни*:

мúчи *ни* мláда (БП); али су *ни* прихватíли (БП); изéдоше *ни* вьшће (БП); женáва ће *ни* побíје (БП); па *ни* очувáла бáба и дéда (Л); тóј *ни* нáјвише ¹²⁸једé (Л); брíга *ни* (Л); испратíл *ни* је (Л); íмаш ли тí онó да *ни* снíми (П); мојá мáти замéтне ¹²⁸дрва и срéтне *ни* (П); водíли су *ни* лýди (П); нáна *ни* је водíла сáмо на Свети-Гóдор (П); морáли су да *ни* крсте (П); мóј дéда и њéгов брáт, дéда-Гóла, онí су *ни* терáли (П); прíхвати нáс трóјíца као да *ни* је родíла (П); волéли су си *ни*, свí су *ни* волéли (П); снимáли *ни*, нé знам ко́ји су били́, бáш на Рáспети пéтак (Т); íсто такóј и учíтељи (су) *ни* учíли (Т);

– датив (*нама, нам, нам, ни, не*):

а) акценговани облик *нама*:

он *нама* дадé матичетíја (П); штó *нама* не стáве тé крпљацéтине (Т);

б) акценговани облик *нам*:

дóбро вí *нам* дóшли (БП); *нам* је рéко, мéни и Зóрану (Л); *нам* нéје давáла уóпште да се мí преблáжимо (Т);

в) енклитички облик *нам*:

онó *нам* је Тýрчин праíл дрúм (БП); добрé *нам* дóшли (П); óтац *нам* умрéл (П); кад *нам* донéсоше решéње (П); пéт гóдине су *нам* тóј испитувáли (П); лéпо *нам* је билó (Т); црква *нам* је лéпа (Т);

г) енклитички облик *ни*:

¹²⁸ Глагол *замéтне* овде је употребљен у значењу „ставити себи терет на плећа или раме“ (Златковић 2014а: 257).

мо́ра да і́демо а не і́де *ни* се (БП); тре́бу *ни* два́ ме́сеца са́мо да от́рси́мо њі́ве (БП); до́јде го́ре пресе́дник на ули́цуту, те *ни* држа́ ту́ј го́вор (БП); сви́ су *ни* зави́де́ли (БП); по́п *ни* (је) комши́ја (БП); па *ни* се ма́јћа поже́нила (Л); ма́ло *ни* је и држа́ва дава́ла по́моћ (Л); да́леко су *ни* биле́ ба́шче (Л); та́ква си *ни* је фами́лија на гле́д (Л); па *ни* се и во́ћњак ви́ди (Л); ма́ти *ни* ве́чером даде́ ма́з (П); два́пут *ни* је пове́ћал пе́нзију (П); зва́ли смо га да *ни* го́ре пресе́че кола́ч (П); не́к *ни* даду́ не́што (П); ка́кав смо бунáр има́ли го́ре где *ни* је по́јата (П); па *ни* да́доше млеко́ (П); момче́тија гра́бну *ни* рукави́це (П); ако си *ни* дову́кла коре́луту (Т); ми́ло *ни* д' і́мо у се́ло на о́ро (Т); а́јде да *ни* уме́сиш пога́чу (Т); пе́рашће́ ће *ни* даду́ (Т); све́ *ни* је билó ле́по (Т);

д) енклитички облик *не*:

не тре́бе *не* ні́шта (БП).

Будући да ћемо облике личних заменица за прво и друго лице множине разматрати заједно, најпре ћемо изложити и форме ове друге заменице.

5. Лична заменица за друго лице множине:

– номинатив (*ви*¹²⁹):

што́ *ви* кúпите, то́ј си (је) ва́ше (БП); како́ *ви* ово́лко ка́шљете (БП); *ви* сте тро́јица (БП); *ви* зна́јете где́ сам (БП); пи́тају и' га́здачице: і́мате ли *ви* же́не (Л); *ви* ће са́ изоты́дете (Л); гласа́сте ли *ви* та́мо (Л); *ви* си при́чајте (Л); да ли́ сте ме *ви* зва́ли (Л); до́ста сте *ви* ме́не испра́ћували (Л); *ви* ме не́ма разбе́рете (П); *ви* ли сте из^с Пі́рот (П); квó *ви* шы́пчете със́ Светóзара (П); зна́јете ли *ви* од^т ко́је дрво́ два́пут го́ри (П); што́ сте *ви* та́ка і́шли (П); *ви* не́мате во́ду го́ре (П); до́бри сте, ка́же, *ви* (П); за́што *ви* сла́вите [...] Свети-Ђо́рђу, а ні́како не доно́сите кола́ч овде́ (П); како́ сте *ви* і́шли у шко́лу (П); *ви* ода́кле сте (Т); *ви* то́ј зна́те (Т);

– општи падеж (*вас, вас, ви, ве*):

а) акценговани облик *вас*:

ће і́ду с *вас* и онé (Л); *вас* не чу́јем (Л); ја не сме́јем, ка́же, да улéзнем у ауто́бус од *вас* (Л); са́ ћу *вас* ја да испра́тим (Л);

б) енклитички облик *вас*:

мо́рам да *вас* пове́дем на ру́чак (П); дру́го квó *вас* интере́сује (Т);

в) енклитички облик *ви*:

шта́ *ви* му́чи та сте до́шли (БП); немо́ј да да́ваш да *ви* пі́пну за гру́ди (П); оно́ (детé) і́ма да *ви* опра́ви (Т); шта́ *ви* интере́сује (Т);

г) енклитички облик *ве*:

шта́ *ве* интере́сује (Т);

– датив (*ва́ма, вам, ви*):

а) акценговани облик *ва́ма*:

/;

б) енклитички облик *вам*:

¹²⁹ У једном примеру из белопаланачког говорног подтипа затекли смо и номинативну форму *вие*: *вие* докара́сте пі́вово (БП).

оћете сок да вам сипам домаћи (П);

в) енклитички облик *ви*:

пуно *ви* хвала (БП); еве *ви* паре (БП); слушај да *ви* кажем (БП); ако *ви* се једé, купете си (П); нечу *ви* га до зимус развршим (П); купујте квó *ви* трéбе (П); éво *ви* кључ, ене *ви* кревет (П); овóј *ви* нема наплáтим (П); мóгу да *ви* причам све како је било (Т); тóј *ви* је професија (Т).

Уколико изузмемо два облика посведочена у горенаведеним фуснотама (баталíмо све, не само *ни* него свí (БП); *вiе* докарасте пiвово (БП)), номинативни облици личних заменица за прво и друго лице множине морфолошки одговарају стандарднојезичким формама.

Када је реч о општем падежу, наглашени облици *нас*, *вас* и ненаглашени облици *нас*, *вас* по форми такође одговарају књижевном језику. Док се, са једне стране, енклитички облици *нас* и *вас* могу чути само изузетно (ови облици појавили су се у новије време под утицајем стандардног језика), дотле се, са друге стране, као уобичајене неакцентоване форме општег падежа користе облици *ни* и *ви*.

У тимочко-лужничком говору имамо ситуацију да се енклитике *ни* и *ви* употребљавају као основни неакцентовани облици и за датив и за општи падеж. Белић истиче да се ове енклитике у великом броју споменика употребљавају и у дативном и у акузативном значењу још од најстаријег времена (Белић ²2006: 220).

Насупрот овим формама, енклитике *не* и *ве*¹³⁰ забележене су свега по једанпут: *не* као дативна форма (не трéбе *не* ништа (БП)), а *ве* као форма општег падежа (штá *ве* интересује (Т)). Тирић за ове енклитичке облике наводи да нису у духу ни тимочко-лужничког ни сврљишко-заплањског говора, већ да они представљају „усамљени нанос из јужноморавске зоне“ (Тирић 1999: 132).

Од наглашених дативних облика забележили смо форму *нама*, која морфолошки одговара књижевном језику, и њену редуковану варијанту *нам*. Како су се излагања наших информаната углавном темељила на препричавању личних догађаја из прошлости, наглашене дативне облике личне заменице за друго лице множине нисмо имали прилике да чујемо.

Интересантно је да смо у сабраном материјалу наишли на један број случајева у којима се уместо наглашене дативне форме ових заменица употребљава њихова наглашена форма у општем падежу:

нас у војску рекли: немóј да дозволиш женá да знаје да у волиш (БП); остáје си *нас* (Л); *нас* тóј мнóго и^нтересáнтно билó (Т); *нас* неје тóј чúдно што ми мóра д' идемо двá-трí сáта до игрáнку (Т).

Важно је истаћи да овакво мешање заменичких форми датива и општег падежа – карактеристично за читав тимочко-лужнички говор – не утиче на синтаксичко осећање наших информаната: разликовање значења и функција ових падежа код њих је у потпуности очувано.

Коначно, иако се као доминантни ненаглашени дативни облици користе форме *ни* и *ви*, данас се под утицајем књижевног језика спорадично могу чути и облици *нам*, *вам*.

6. Личне заменице за треће лице множине:

– номинатив (*они* – мушки род, *оне* – женски род, *она* – средњи род):

¹³⁰ Форме *не* и *ве* највероватније су добијене аналошки, „по угледу на облике акузатива јединице *ме* и *те* и на облике акузатива множ. именица м. и ж. рода“ (Стевановић 1950: 110).

они све сас камиони рóбу докарúју (БП); седéше и *они* нéдељу дýна тýј (БП); стóку чýву и *они* (БП); *они* (су) мислели умрél ми мýж (БП); óће и *они* да íму викéндицу (БП); *они* не дáву да се продúма (Л); *они* га брe напрáе за чýс (Л); сá ће си *они* íду (Л); несú *они* гладúвали (Л); кад^т се *они* усвíре у фрúлице (Л); *они* се договорíли да доведú моју мáтер (П); *они* се видéли сас баба-Рýску (П); *они* свíти су у мéне гледáли како тичићи у прóсо (П); пос^е нéдељу дýна се óпет *они* срéтну (Т); не вóде ју *они* óдма (Т); íсто (су) и *они* с таквe мýке кúћу направíли (Т); *они* су купíли (кúћу) дóле (Т); кад^т сам јá дошла, *они* билí помрeли (Т);

онé се звалé нe по íме него кóја је нáјстара Дáда па свe тóј по рeд (БП); *онé* íму прáво (БП); *онé* си изедú свe (БП); *онé* му не тeле кáжу него му далe лeк (БП); *онé* ће дóјду на тригодíшњицу (БП); *онé* ми одржáву мáлко жíвот (Л); свe тóј *онé* склóне (Л); *онé* су пóмладе (Л); ће íду с вáс и *онé* (Л); *онé* íду тáмо та кóпају (Л); *онé* се наредíле на ћóшку (П); *онé* се кúту кад íду испрóсници (П); сá децá чýвамо мí бáбичке дóм, а *онé* рáде у фíрму (П); *онé* знáју да íмамо децá (П); тóј су ме критикувáле *онé* (П); *онé* свáћи дýн рáботе (П); *онé* си дóле жíве у грáд (Т); *онé* јóште знáју тóј да напрáве (Т); *онé* ми се смејú (Т); *онé* донóсе одозгóре тáј јeла (Т);

онá си се íгру дóле (Л); *онá* вíше не долáзе (Т);

– општи падеж (*њи, и, ји, ћи*):

а) акценговани облик *њи*:

седéше и *они* нéдељу дýна тýј сас *њи* (БП); Дíлберци [...] чýјени билí, мáти ми из *њи* (БП); јá сам тькá пред *њи* реклá (БП); *онá* нeје на *њи* навíкла (БП); не дáде ми ни óн адрeсу оди *њи* (БП); јá *њи* вóлим (Л); óдма пóчне да рьeжи на *њи* (Л); поседím си мáлко при *њи* (Л); ономад^т сам билá код *њи* (Л); жíвим сас *њи* (Л); нeма ни при *њи* нeкóлко човeка (Л); сас *њи* је улeзла (Л); праíло се кошúље од *њи* (П); једнóга од *њи* задúжи (П); мóгу да óдим јá без *њи* (П); тe слíве кúпенете, íма близнáци у *њи* (П); мí не улáзимо без *њи* (Т); тóј је за *њи* (Т); билá сам сас овe проводáције, сас *њи* сам билá (Т); трáже ми ћeрке да остáнем код *њи* (Т); у *њи* нáду íмаш (Т); прво *њи* испрáтим у шкóлу (Т);

б) енклитички облик *и*:

по мeсeц дý^ана *и* нeма (БП); квó ћeш на парeве, гдe ћeш *и* (БП); кóуј знáје кóлко *и* гóре íма (БП); ако умрем, вí ће *и* узнете (БП); да кúпимо кóзе па ће *и* зáједно пасeмо (БП); мóрам да *и* нарáним, да *и* пúштим, да *и* напасeм (Л); свe *и* вeтар оборíл (Л); не мóгу *и* оптерeћáвам (Л); штó ли не íдеш тí да *и* искáраш (Л); жáл ми да *и* закóљем (Л); па сам *и* дочeкувала сас раћíју (П); заслúжују да *и* чáсти нeко (П); кáко *и* испестúвате текá (П); ћу *и* преглeдам (П); у Бýгарску *и* карá једнúш (П); сá смо *и* потрсíли (Т); кáко ли смеју да *и* нóсе (Т); долáзим да *и* дочeкам (Т); мí смо *и* такóј звáли (Т); трeбáла да прóкува дýње, па óнда да *и* стáви у шeћер (Т);

в) енклитички облик *ји*:

етe *ји* у бáнку (БП); јá прíмам тeј пáре, *онá* íде те *ји* узне (П); сá-шта овí лýди да *ји* послúжим (Т);

г) енклитички облик *ћи*:

óн *ћи* пóштује (П); у Бýгарску смо *ћи* водíли (П); јá *ћи* одвeдо на тíја крзнени штáнд (П); немóј да *ћи* оптерeћујеш (П); кáко ће *ћи* не оптерeћујем (П); свe *ћи* намeсти околo астáлат (П); óн *ћи* је óдма пријавíо (П);

– датив (*њим, њим, им*):

а) акценговани облик *њим*:

њим даву пе-шеснаес иљаде (Л); па и *њим* је мило (Л); тој (је) *њим* било најново (Л); он па иде *њим* да помogne нешто (П); они дају ракију *њим*, она *њим* даје дар (Т); она нема *њим* ништа да преправља (Т); мораш овде нешто да ушпараш та *њим* да купиш (Т); *њим* тој било занимљиво (Т);

б) енклитички облик *њим*:

накупјемо *њим* квó ођеју (П); доста *њим* је толко (П); кад *њим* поручимо нешто (П); башта *њим* је завршил (школу) у Ниш (П);

в) енклитички облик *им*:

сад *им* је придал плату (БП); да *им* дадем по иљадарку (БП); ја *им* кажем квó да кúпе (БП); тeј кúће у Паланку *им* је направил (БП); ја *им* рекó да сврну овдека (БП); направим *им* зељаник на Бдњи дн (Л); каквó имамо – тој *им* дадемо (Л); па *им* праила опњци оди кожу свињску (Л); ја *им* дадем по кравајчe (Л); кад ме је Вeља позвал да *им* помажем там у кафáну (П); слeзнем у манастир да *им* донесeм, да *им* дадем сливе (П); квó *им* трeбе (П); башта си *им* помага (П); он *им* урадел тeј дeше (П); крај *им* не видиш (Т); везаше *им* там онó свe (Т); ја не могу да *им* помогнем одавде (Т); он *им* је командувал (Т); трeбе да *им* се кúпи бáрем нешто (Т); дај да *им* кúпим дрешке (Т).

Номинативни облици личних заменица за треће лице множине морфолошки одговарају књижевнојезичким формама.

Облици општег падежа *њи*, *и*, *ји* и *ђи* увек се јављају без финалног *х*. У односу на облик *и*, форму *ји* карактерише протетички глас *ј*, изговорен ради лакше артикулације у случајевима када се претходна реч завршава вокалом. Енклитички облик *ђи* јавља се само на пиротском терену, при чему се и тамо он користи алтернативно са облицима *и* и *ји*. Форма *ђи* добијена је умекшавањем задњонепчаног *г* пред вокалом *и* (*ги* > *ђи*), о чему смо говорили нешто раније.

Наглашени облик датива увек се јавља са редукованим крајњим вокалом и гласи *њим*.¹³¹ Основна дативна енклитика има форму *им*, као и у стандардном језику, мада се у пиротском говорном подтипу може забележити и неакцентовани дативни облик *њим*, настао услед поколебаног језичког осећања за употребу пуних и енклитичких заменичких форми.

Након свега изнетог, додали бисмо и један пример у којем је уместо енклитичке форме у дативу употребљен енклитички облик у општем падежу: има да *ји* узне личну кáрту (БП). Мешање дативних енклитика и енклитика у општем падежу забележили смо и код осталих личних заменица.

Појаву удвајања личних заменица обрадили смо у одељку 2.6. (прецизније, у сегменту 2.6.2.1) као засебну балканистичку језичку црту. Такође, посебну целину у раду посветили смо и употреби заменичких енклитика у посесивној функцији (3.2), будући да је овде реч о нарочитој особини која се развила под утицајем балканског језичког савеза.

¹³¹ У једном случају забележили смо и облик *њима* – дај, Боже, свакоме добро па и *њима* (Т), што тумачимо утицајем књижевног језика.

2.1.2.2.1.2. Повратна заменица

Повратна заменица у тимочко-лужничком говору познаје две падежне форме: општи падеж и датив.

Наглашени облик општег падежа забележили смо свега неколико пута:

свако за *себе* вуче (БП); чувај *себе*, нема кој да те чува (БП); ја имама од^т *себе* да ти дадем све (БП)¹³².

Будући да се језичко осећање за употребу повратне заменице готово изгубило, њену функцију преузели су одговарајући облици личних заменица:

ја сам им развукувала банице и банице, а сџ и за *мене* за мџлос не мџгу (БП); накупувал дронџи и за *њега* и за Тџдора (БП); мџ за *нас* накупувамо машџне (БП); ја сам плџла џџмпири и јџлечџтџја да зарадим за сџкџу, и за *мене* и за сџстру (Л); исплетџм *мџн* јџлечџ (Л); затџкла сџ^ам коџа коџџ је умџл да улџзне у сџбу и да се обрне и да се врне и чџвџка да нџси на *њега* (Л); ни јџдну бџмбџну несам имала ни за *мене* (П); ја водим рачџн за *мене* (П); чџкај да си сџпим и за *мене* (П); и за *мџн* сам си ткала (П); па си тџ за *теб* намџсти у сџбу све (П); тџ си га понџси с *теб*, мџж нџкој да те потраџи (П); Грџбџнац узџ за *њега* јакну (П); имала сам (паре) и за дџџу и за *мене* (Т).

Енклитички облик општег падежа повратне заменице¹³³ сасвим је уобичајен у употреби:

кад^т *се* мџњају радници, не мџж да *се* размџну (БП); упџзнају *се*, од^т прџви дџн *се* пџчну стављу (БП); дџјде врџме да *се* раздџле (БП); да лџ да *се* забрадим (БП); најџду *се* мџзџтџја (Л); са *се* обрнуло слџнџџето (Л); џџ *се* прџмењџје ил џџ *се* увџва (Л); сџчу *се* џбџе (Л); тџј *се* наџаџи котџл, тџј *се* прави качамаџ (Л); онџ *се* наредџле на џџшџку (П); па *се* остриџу џвџе, па *се* вџлна извлџчи, па *се* прџдџ, па *се* пџсле фџрба (П); најџвише *се* жџто кусало (П); кудџ *се* 'чџле чџву не крадне *се* (П); тџј *се* шџло за мушџкарџи (Т); уврџу *се* женџ стџре (Т); прџја *се* звала сџпа (Т); кад^т *се* договџре, узну *се* (Т); нџ смџмо да *се* блџжимо (Т); снаџка нџје моџла да *се* запџсли (Т) и сл.

Наглашени облик датива повратне заменице забележили смо само јџдном:

сама *себи* не мџгу да верџјџм (БП).

Са друге стране, дативска енклитика *си* вџма је учџстала у употреби. Важно је напоменути да ова форма најџчџше губи свој замениџки карактер и добија статус „рџџе за поџаџавање“ (Јуришиџ 2005: 315), а у великом брџу случајева и дативсџо значџње *се* тџшко може препознати. Издџвили смо неколико најџкарактеристичниџих функција које врши ова замениџка енклитика:

– локализованџст садрџаја на субџјџтоџу сџферу:

џдем *си* ја за Палаџнку (БП); па *си* вџше бџгам џвам (БП); прџџа *си* сџљашџи (БП); мџ смо *си* мнџго лџпо живџле (Л); скџро неџада *си* Мџна траџџ да се уврџџмо да ју лџушкамо (Л); џду *си* момџџџја да се забављу (Л); н' умџје *си* џтџде (Л); онџ *си* жџви у град (П); мџ *си* доручџјџмо (П); волџл *си* нардџ рабџту (П); онџк сам *си* ишлџ (Т); слаџимо *си* џвдџ Свети-Араџџџел (Т);

¹³² У џвом, последњџм примеру, замениџа *себе* прџставља дџо устаљџног изрџза *дати све џд себе*.

¹³³ Неџада је рџч џ повратној рџџи *се*, а не џ повратној замениџи.

– посесивна функција:

чича *си* ме дава (БП); несам ни познавала *си* сурруга (Л); брат *си* ми дооди (Л); остайла га код бабу *си* (П); отиде код брата *си* да бере грóзје (П); онаја (унука) све личи на нану *си* (П); тој му купи башта *си* (П); помага и на башту *си* (П); она óчува дете без башту *си* (П); ја сам тој чула оди свэкра *си* (П); íдем децу да *си* помóгнем (Т); áјде да *си* помóгнем мáтер (Т);

– функција намене:

дадем му крómпир трí гáјбе да *си* посади (БП); ја га изнесо' да *си* турам у њега ствáрчице (БП); ўзем да *си* оперем све квó ми трéбе (Л); íдем да *си* набéрем јáбуће (Л); купимо рíбу да *си* спрéмамо пóсно (Т); направимо некí колáч да *си* однесемо гóре (Т) и сл.

Енклитика *си* овде неретко делује као плеоназам – смисао реченице би и без ње остао исти.

2.1.2.2.1.3. Упитне именичке заменице *ко* и *што/шта*

Упитна именичка заменица за лица *ко* има номинативне форме *кој* и *куј*:

– облик *кој*:

кој је мислел да ће тí да доживиш да дóјде време да те испíтам (БП); *кој* чука (БП); *кој* ће мене да глéда (БП); *кој* óће нек слúша (БП); *кој* остáне сáм трéбе све да одржáва (Л); *кој* мóже – поорé, *кој* не мóже – нíшта (Л); *кој* ће да настóвује (Л); свí се поразбегáли, *кој* на кудé (Л); *кој* је дóбар стрéлац – потрéви (Л); *кој* знáје *кој* је гдé (П); дрúги *кој* ће по башту да дóјде (П); *кој* је имáл, он је давáл (П); íде *кој* кудé óће (П); *кој* ти цéпи дрвáта (П); *кој* ће óка по њег (П); *кој* ће íде с óвце сá (Т); *кој* пó имáл, он бíл зáвидан (Т); да íма *кој* туј да долáзи код њу (Т); *кој* íма време сýг да бере јáгоде (Т); *кој* знáје какó ће да бóде (Т);

– облик *куј*:

разрéди *куј* кудé трéбе да рáди (БП); шкóле *куј* óће да продужáва – мóж да ўчи (БП); *куј* знáје (БП); *куј* жíв, *куј* мртав (БП); *куј* íма овде имóвину (БП); мóж да прíча *куј* штá óће (БП); *куј* и' знáје кóлко и' гóре íма (БП); *куј* ўмре у Палáнку (БП); *куј* је правíл кúћуну (БП); *куј* се какó снајде (Л); *куј* квó íма – кóље (Л); *куј* знáје квó нóси у цéп да ти подмúне (Л); *куј* си óће – погóди плéк-мúзику (Л); *куј* ће те искáра брé (Л); *куј* вóли ше^нћер нек ўзне (Л); редáр пáзи *куј* излáзи из рéд (Л); нé знам *куј* је овóј (Л); *куј* је пíл код нас раћíју, свáћи ју познáл (Л); *куј* íма мнóго óвце (Т); нé знаш *куј* ће ти дóјде на врáта (Т).

У тимочко-лужничком говору упитна именичка заменица за лица каткада може имати и форму истоветну упитно-односној придевској заменици *који*, исп. нпр. *којí* óће – мóж да рáди имóвину (БП); *којí* си íма пáре – ће кúпи (Л). Иако се облици ових заменица понекад преплићу, њихова значења и функције увек се јасно разликују.

У општем падежу упитна именичка заменица за лица има облике *когá* и *кугá*:

– облик *когá*:

нéма с *когá* рéч да продумаш (БП); за *когá* је тој (БП); да шпáрам за *когá* (БП); да знáмо за *когá* смо се мучíли (БП); на *когá* је лéп твој сíн (Л); сá сáмо *кој* *когá* да превáри, да га крáдне (Л); *куј* *когá* узíма (Л); с *когá* ће остáнеш тí овде (П); тáчно кúче осéћа *когá* је стрá (Т);

– облик *кугá*:

с *куга* она живи (П); знаш на *куга* личи (П); *куга* ће зовемо на славу (П); за *куга* ће се жéни (П); за *куга* ли чувам кућу (П); и *куга* најдеш, не мóж га отплáтиш брé (П); нéма с *куга* да попрíчаш (П); *куга* ће грéјеш у пáрното грéјање (П).

У дативу ова заменица има облике *комé* и *кумé*. Забележили смо само два оваква примера:

куј отишъл у пéнзију, *кумé* јóш мáлко трéбе (БП); *комé* ће га дадé (П).

Упитна именичка заменица за ствари има исти облик за номинатив и општи падеж – *што/штá*:

– номинатив:

јóш се несмó упозналиí дóвољно: кáв си и *што* си (БП); *штá* ви мýчи та сте дóшли (БП); *штá* је, пóпе (БП); *што* с' тéб тíче (Л); *штá* је сас овý бáку (П); *штá* је тáмо билó (Т); *штá* те мýчи (Т); *штá* ве интерéсује (Т);

– општи падеж:

што ли тражиш (БП); *што* кáже овíја гóре (БП); *што* ће му дадéш за рóђендън (БП); вíдиш *штá* кáжу на телевизор (БП); овíја прíватници глé *штá* рáде брé (БП); *штá* ћу да рáдим сь^ас нíи (Л); *штá* да рáдим с једнý рýку сáма (Т); сá-*шта* овí лјуди да ји послúжим (Т).

Осим у свом примарном значењу, ова заменица употребљава се и у неколико других значења, од којих издвајамо:

– односно значење:

овóј детé *што* остáло без мáјку (БП); онó ме слушáли тíја *што* дошли за вóду (БП); овáј Ирéна дошла сас девóјчево *што* с' удáде (БП); свé сам радéла *што* се радéло (БП); аутóбус *што* íде за Бабúшницу (БП); знала је да шије, дá, сýкњу ону прлјáчу напред^т *што* су жéне носíле (БП); у Београд íмам брáта *што* ми мáјћа природíла (Л); товá *што* седíш – тóј је свé тканó (Л); жíвим онáј живóт *што* сам живíла код мóјег човéка (Л); тá унýка ми *што* се удáла у Врáње – она íма детé (П); кáкó се зовé овáј *што* кýва (П);

– значење упитног прилога *зашто*:

што с' тí, Вéрће, таквá (БП); *што* га несí женíла напред (БП); *што* ли ме пá пóпав óка сьг (БП); тéтко, *што* не úзнеш трактор (БП); *што* ми несí казáла (Л); онóј ми се исушíло, не знам *што* (Л); *што* мóрам да пíјем лéкови (Л); *што* не јéде – нé знам (Л); *што* си му, кáже, свíнсћи опьнци дáла (П); *што* га та^ккá смањíше (П); *што* нáма не стáве тé крпљацétине (Т); свáђа се, *што* тóј, *што* онóј (Т); *што* ли нéје дошла (Т); *што* íдеш по шíпци, *што* íдеш по трáвће (Т);

– значење узрочног везника *зато што*:

за мéн свí жáле *што* нíсам ишла у шкóлу (БП); сá гóтвим *што* нéма кóј (П).

Као што можемо приметити из наведених примера, у употреби је фреквентнија форма *што*. Облик *штá*, уосталом, често „не делује као изворни облик народног говора већ је преузет из књижевног, а употребљен у одговарајућој ситуацији коју је говорник проценио као ону која захтева стандардни лик“ (Трајковић 2015: 202), исп.:

штá ће ти двé íљаде брé (БП); *штá* и' брíга (БП); мóж да прíча кúј *штá* óће (БП); *штá* ћеш тí тýј, Мíшко (БП); *штá* ће ми милиција на врáта (БП); *штá* да се рáди (Л); *штá* ме брíга (Л); нé зну кó *штá* рáди (П); *штá* ћемо мí сь^ас дéцу овдé (Т).

У тимочко-лужничком говору облици упитне именичке заменице за ствари *што/шта* не употребљавају се толико често. У великом броју случајева они се супституишу заменицом *какво* или њеном краћом варијантом *кво*, као и заменицом *које*. Ове заменице такође имају исти облик за номинатив и општи падеж.¹³⁴

Облик *какво*:

– номинатив:

нек је жега, нек је *какво* оће (БП); *какво* ти, тето, требе (БП); знаш *какво* ме је покренуло (Л); знаје она ђавола воденица *какво* је (П); *какво* ти је тој (П); тј га само пушти, он знаје куде *какво* има (П);

– општи падеж:

какво сам јела (БП); *какво* работите тамо (Л); там *какво* све работе (Л); немам *какво* да причам ја тајно (Л); виш на телевизор *какво* причају (Л); *какво* имам – па квó си ми требе (Л); за *какво* ми је преписала това ја не знам (Л); не знам ни ја *какво* све смо играли (Л); немам с *какво* да отворим пиво (Л); слушаш ли *какво* кажу (П); работиш све *какво* ти нареди (П); *какво* да ти купим (П).

Облик *кво*:

– номинатив:

кво је ово овдека (БП); *кво* ли ће буде са (Л); кљчишта знаш ли *кво* су (П);

– општи падеж:

немам појма *кво* предава (БП); знаш ли ја од^т *кво* болујем (БП); *кво* направите ми на јетрвуу (БП); *кво* ти заприча пред оно друго (БП); *кво* ћу сама (да радим) (Л); немам с *кво* да подложим (Л); с *кво* се здави ово кучево (Л); слушај *кво* ти баба прича (Л); не знаш тј шишево од^т *кво* је (Л); *кво* да ти дадем (Л); леле, нане, *кво* са ће правимо (П); *кво* ви шпчете със Светозара (П); разбрала си на *кво* ја мислим (П); *кво* купи на сестру он купи и мене (Т); знајеш *кво* сам радела (Т).

Облик *које*:

– номинатив: /;¹³⁵

– општи падеж:

нећу да радим, *које* могу ћу радим (БП); *које* могу да работим (Л); кад^т се сетим *које* сам рецитувала (Л); знаје *које* да пипне д' иде напред, знаје *које* да пипне да иде у рикверц (П); *које* оће мож да разради (П); *које* знам ја ћу кажем (Т); б^аш да ти кажем *које* знам (Т).

Упитна именичка заменица за ствари нема посебног облика за датив.

2.1.2.2.1.4. Опште, неодређене и одричне именичке заменице

Сложене именичке заменице за лица у номинативу имају следеће форме:

– опште именичке заменице:

¹³⁴ Заменице *кво* и *какво* остају непромењене у деклинацији, што их разликује од придевске заменице *какъв/къв*, *каквѧ/квѧ*, *какво/кво* (в. одељке 2.1.2.2.2.3. и 2.1.2.2.2.5).

¹³⁵ Нисмо забележили ниједан пример номинатива заменице *које*.

а) *сваћи/сваќи*:

сваћи си знаје своје (БП); *сваќи* је рођен за понешто (БП); *сваќи* трéбе д' има дваес пёт иљаде пэнзију (БП); једно издруго, *сваќи* је такав (БП); *сваћи* си за својéга навíва (Л); има си *сваќи*, сине, своју рабóту (Л); сá *сваћи* кућу има у Бабúшницу (Л); трéбе *сваћи* д' има две-три децá (Л); *сваћи* кúј је стáр мóра да бúде и ћóрав (Л); *сваќи* си кóље јáгњишта овде (Л); *сваћи* си има говéда (Л); у тýј Пóшту *сваћи* íде (Л); *сваќ^hи* знаје свој пóсо (Л); кúј је пíл код нáс раћíју, *сваћи* ју познáл (Л); *сваћи* си рáди каквó мóже (Л); кој гóд ме поглéда, *сваћи* ми та^скá кáже (П);

б) *сваќо*:

сваќо за сéбе вúче (БП); *сваќо* си има рабóту (БП); тóј не мóж *сваќо* ни да рáди (Т).

Осим заменице *сваћи/сваќи/сваќо*, забележили смо и два примера опште именичке заменице за лица *кој гóд/који гóд*:

кој гóд ме поглéда – *сваћи* ми та^скá кáже (П); *који гóд* дóђе – тражи мéшену погáчу (Т).

– неодређене именичке заменице:

а) *некóј/некој*:

превáри *некој* некогá (БП); да не погíне *некој* (БП); *некој* б'ш и не потрéви (јáбукуту) (Л); чим *некóј* дóјде, óдма ми даде пáре (Л); мóра *некóј* да ўмре у Радíњинци (Л); *некóј* ўмре и оди било квú бóлес и кáже корóна (Л); нити те *некој* смáтра нити *некој* мíсли (П); *некој* ми бркáл у мéд (П); мóж *некој* да ме потрáжи (П); *некој* ми рéк'о да пóстим (Т); *некој* је кáже да пóсти (Т);

Код наших информаната неколико пута смо наишли и на књижевнојезички облик *неко* – или при навођењу туђих речи или онда када је говорник осетио нарочиту стилску потребу да се послужи стандардним ликом:

да ми је *неко* рéк'о да те тражил пред мртни чás (БП); ако те *неко* нешто дíра (Л); тí рáдиш, *неко* лéви убíра капитáл (П); заслужују да и' чáсти *неко* (П); ... нити има *неко* стрá од рóдитеља (П); јá нíсам девојка да ми глéда *неко* у нóге (Т).

б) *нећí/некí/нећи/неќи*:

трóпа *нећí* на прóзор (БП); јá појдó да вíдим дрва, да ми *нећí* оди дрúм не ўзне (БП); трéбе се мúвам да ме вóзи *нећи* (Л); па га нáјде *нећí* (Л); и теб мóж да подвáli *неќ^hи* две кéсице (Л); ће ти подвáli *нећí* неквó у камиóнџ (Л); дéда си му пóјде на пúт и óн с њéг и тáм га вíди *нећí* и кúпи му чоколáду (П); ће дóјде *неќ^hи* да му помóгне (Т).

– одричне именичке заменице:

а) *никој*:

неје *никој* дошъл (БП); сá *никој* не кúка на грóбље (БП); што имамо мí тétку нéма *никој* (БП); *никој* неје думáл да ме óн воли (БП); не мóж ти дóјде *никој* на врáта (БП); *никој* те не чúје (БП); да сам билá сáма, *никој* не би вéрувал (БП); тí рáдиш а да не насрне *никој* (БП); *никој* не жíви тáм (Л); не смéје га *никој* вíди, сáмо тíја што га спровóде (П); *никој* се не интересује за нíшта (П); сýг *никој* нíкога не глéда (П); не улáзи *никој* ни нíшта жíво (П); волéл је да довáne, да га *никој* не знаје (П); ако те *никој* неће, јá ћу да те ўздем (П); *никој* тéја слиће не дíра (П); *никој* га нíје тéо чúва (П); *никој* сá тóј не рáди (П); сá *никој* неће да бúде овчáр (Т);

У сабраном материјалу смо у неколико наврата срели и стандарднојезички облик *нико*:

немој ме дира *нико* (БП); са нема *нико* такву ношњу (БП); *нико* ми не би дал толко године (Л); неће *нико* да рабóти (П); *нико* ме ништа неје ни пита́л (П); то не мо́ж *нико* да спреми (П).

б) *ники/нићи*:

нићи ме не јури (БП); *ники* више не ради имóвину (БП); *ники* ме не дира (Л); *нићи* ни́коме не íде (Л); она́ ми му́жа чува́ла, неје *нићи* дру́ђи (Л); *нићи* ме не óка (Л); *ники* да не до́јде – бџш ме брџга (Л); на́с *ники* тџ^ага́ј неје дира́л (Л).

На фонетском плану примећујемо да често долази до умекшавања веларног сугласника к пред вокалом *и* у облицима *сва́ки, неки́/неки, ни́ки* (исп. *сваћи, нећи́/нећи, нићи*).

Када је реч о морфологији, најупечатљивију особеност код ових заменица представља паралелна употреба и преплитање облика *свако, некој, никој* и *сваки/сваћи, неки/нећи, ники/нићи*. Радивоје Младеновић истиче да је једначење ранијих **кџто** и **кџи** и заменица сложених од њих на овом делу балканословенског ареала остварено на два начина, „ширењем *-кој* у сложене заменице (*некој, никој, свакој*) или елиминацијом *-о* из номинатива именичке заменице ширењем *-и* из придевске заменице Нјд. м. р. (*неки, сваки, ники*)“¹³⁶; такође, овај аутор сматра да је „на ширење нових облика именичких заменица *неки, сваки*, осим подстицаја из заједничких облика зависних падежа, утицало [...] и делимично семантичко преклапање заменица *свако* и *сваки, неко* и *неки*, затим могућност синонимије синтагме и именичке заменице: *сваки човек* и *свако, неки човек* и *неко*“ (Младеновић 2010: 71–72).

У општем падежу сложене именичке заменице за лица имају наставке *-ог(a)/-ег(a)*:

– опште именичке заменице:

тџ *сваћега* отку́каш на грóбље (БП); *сва́кога* си слуша́л (Л); онџ *сва́кога* приме, послóже га (Т); са́д мо́ж да пита́ш *сва́кога* овде́к (Т);

кога гóд отéрам из^с Пала́нку и где́ отџм – са́мо тџ ку́каш (БП);

– неодређене именичке заменице:

прева́ри не́кој *некога́* (БП); он ће га продаде́ на *не́кога* си (Л); не́кој пита́ *некога́* (Л); да пла́тим *не́ког* да ми уклéса (П); чу́јем да је се удала́ за *неће́г* та́мо (П); сме́шамо се сас *неће́г* (П);

– одричне именичке заменице:

ниће́г не пу́шту (БП); *ниће́га* не ди́рам (БП); она́ не оста́је код *ниће́га* (БП); *ни́кога* не мо́ж да ви́диш (БП); зџми нема́ *ни́кога* ни́где (БП); за *ниће́га*, са́мо ме жа́л за Ве́ру (БП); ово́ј (ку́тре) *ни́кога* не ла́је (Л); не пу́штај *ни́кога* на врата́ (Л); с *ни́кога* не жи́вим (Л); кад^т те добро напа́дну, тџ има́ да зóвнеш ме́не и *ни́кога* ви́ше (Л); не зави́сиш од *ни́кога* (Л); он *ни́кога* не óка (Л); сџг *ни́кој* *ни́кога* не гле́да (П); неће́у да се ста́вљам с *ни́ког* (П); нема́ ни́где *ни́кога* (Т).

Датив ових заменица има облике на *-о́ме* и облике на *-о́му/-ему*:

– опште именичке заменице:

сва́коме мо́раш да ка́жеш „добџр-да́н“ или „добро-ју́тро“ (Л); тџја про́фесор [...] не зна́јеше *сва́коме* íме (П); не́к им да́ Бо́г, *сва́коме*, па и на мо́јити (Т); да́ј, Бо́же, *сва́коме* добро (Т);

¹³⁶ Исп. и Ивићеву констатацију да су облици на *-и* резултат „наслона именичких заменица на одговарајуће трородне, тј. на њихов ном. јд. м. р.“ (Ивић 1957: 206).

сва́кому си бѝл по́нижан (Л); нек су жи́ви и здра́ви *сва́кому* (Л);

– неодређене именичке заменице:

ме́ни ту́ђа де́ца не́ма да омиле́ју ни *некоме́* моја́ деца́ да омиле́ју (Л);

– одричне именичке заменице:

не дај, Бо́же, *никоме* (БП); не при́чам ја то́ј *никоме* (Л); ни́ћи *никоме* не ѝде (Л); ни́сам каза́ла *никоме* (Л); ко́ј га позове́, *никоме* не́је отка́зувал (П).

Занимљив је случај у којем информанткиња, колебајући се, узастопно употребљава и један и други дативни облик одричне именичке заменице за лица, тј. и облик са наставком *-ему* и облик са наставком *-оме*: па од две деца́ не тре́беју *нићему*, *никоме* ви́ше деца́ (Л).

Сложене именичке заменице за ствари имају један исти облик за номинатив и општи падеж.

Номинатив:

– опште именичке заменице:

а) *сва́шта*: спрема́ло се *сва́шта* (Л);

б) *шта* бѝло: да се на́јде *шта* бѝло (Л);

в) *какво* го́д: да ли́ је же́тва, да ли́ је копа́ње, да ли́ је *какво* го́д (П);

– неодређене именичке заменице:

а) *нешто́/не́што*: успева́ло би *не́што* (БП); овде́ ме *не́што* пробо́ђује (БП); мрд^а *не́што* под^т покрóв (БП); ако се *не́што* не поврне – не́ знам (БП); ће ме умб^акне *нешто́* (Л); да ми не промь́кне *нешто́* (Л); ће ти испа́дне *не́што* (П); исква́ри се *нешто́* (П); *не́што* му било́ сметало́ (Т); кад^т се гле́да *нешто́* (Т); ако се *не́што* понесе́ (Т); моје́ ово́ ни́је *не́што* на́рочито́ (Т);

б) *некво́*: са́мо да ти не испа́дне *некво́* (БП); ја́ сам има́ла пу́но (кокóшке), ал *некво́* и' по́дави (Л); моју́ папри́ку у́би *некво́* (Л);

в) *некакво́*: црни́је се *некакво́* (БП); са́мо мо́гу, ако се рашѝје *некакво́* негде́, да заши́јем (Л); ме́н ди́ра *некакво́* (Л);

– одричне именичке заменице:

а) *ни́шта*: ни́је се прска́ло *ни́шта* (БП); не тре́бе не *ни́шта* (БП); *ни́шта* се ни́је могло́ створи́ с ти́ја жи́вот (Л); *ни́шта* ме дру́го не боли́ (Л); *ни́шта* се не́је производи́ло вешта́чћи (П); тре́бе чове́к д' отѝде и кад га не боли́ *ни́шта* (П); не ула́зи ни́кој ни *ни́шта* жи́во (П); не́је се десѝло *ни́шта* (П); *ни́шта* ви́ш не мо́ж да бу́де сре́ђено (П).

Општи падеж:

– опште именичке заменице:

а) *сва́шта*: ја́ *сва́шта* тра́жим оди то́га де́вера та́м да ми даду́ (БП); надава́ли вој *сва́шта* (БП); *сва́шта* смо прави́ли (Л); гле́да *сва́шта* на телеви́зор (Л); раде́ли су *сва́шта* (Л); *сва́шта* мо́ж да наса́диш (Л); он зби́раше *сва́шта* (П); они́ су посади́ли све́ и *сва́шта* (П); дава́ше им све́ и *сва́шта* (Т);

б) *шта́* бѝло, *кво́* бѝло, *какво́* билó: мо́ж да ме пи́та бѝло за *шта́* (Л); реу́ма кад напа́дне *какво́* бѝло (Л); у За́јечар за сва́дбе, бѝло за *кво́* у голéм каза́н ста́ве фла́шу ону́ од^т ки́селу во́ду

(П); само промeјца паприкуту и ставља у *какво било*, у суд некакав (П); овде горе прострем им наземи цргу ил ћебе, *кво било* (П); баба спреми кво спреми, у грне скува неко месце, неку чорбицу, *некво, било кво* (Т);

в) *какво год, шта год*: имама комплет за *какво год* (БП); за храну *шта год* оћеш имамо (Т);

– неодређене именичке заменице:

а) *нешто/нешто*: ако може да оправи *нешто* малко (БП); ако оће *нешто* кувано (БП); друго *нешто* бео запричала (БП); требе *нешто* да даде (БП); купимо *нешто* да потерамо (БП); ако знам *нешто* да попричам (Л); ће се *успу* у *нешто* (Л); да испричате на девојчево *нешто* (Л); оні га бре *напраје* за чьс од *нешто* (Л); купували смо *нешто* оди веш (Л); дава ли ти баба-Роса *нешто* (П); мора тїја људи да се понуде с *нешто* (П); да сам за *нешто* жељувала (П); мож си разради *нешто* од^т пољопривреду (П); она бeше спремувала *нешто* (Т); даје неки прекривач или *нешто* (Т); д' узнем *нешто* да се огрнем (Т); мораш овде *нешто* да ушпараш та њим да купиш (Т);

б) *некво*: да ми *некво* пронајду (Л); имали су некве грснице и јоште *некво* (Л); ће ти подвали нећи *некво* у камионџ (Л); она им однела *некво* (Л); ако заборавим *некво* да ти кажем (Л); баба спреми кво спреми, у грне скува неко месце, неку чорбицу, *некво, било кво* (Т);

в) *некакво*: скоро с Љубинку причамо *некакво* (Л); он учеше *некакво* (П); децава купише у град *некакво* (П); ме^нрише ми на *некакво* (П); из Ниш доводиџ двојица мајстора за *некакво* (П); па му *напраил* за радни сто^још *некакво* (П);

г) *некојe*: *некојe* пропуштим, *некојe* прочитам (Л);

– одричне именичке заменице:

а) *ништа*: *ништа* не причу (БП); овї млади не сматру стари људи за *ништа* (БП); с *ништа* те не понуди (БП); *ништа* неје створїла (БП); *ништа* несъм имала (БП); више *ништа* ми неје рекџ (Л); нема да носиш под-главу *ништа* (Л); не мора ми *ништа* даде (Л); не једем ја од њега ни месо ни млеко ни *ништа* (Л); без *ништа* сам остала (Л); ја *ништа* овде не просїпам (Л); *ништа* не приметїл (П); некаквог попá довџкоше овде, *ништа* не разбїра (П); несъм жељувала за *ништа* (П); *ништа* од^т школу не заврши (П); живим без^е терет, без *ништа* (Т); не знају *ништа* (Т); она нема њим *ништа* да преправља (Т); ја *ништа* не размїшљам (Т);

б) Поред облика *ништа* употребљава се и турцизам *ич* (тур. *hiç*), обично када говорник жели посебно да истакне негацију:

ја сам радeла па у галаму, ја с овoј уво *ич* не чујем (Л); до *ич* му је покрадено (Л); све су покрали до *ич* (Л); све му дадем до *ич* (Л); *ич* немoј да даваш (П) и сл.

Сложене именичке заменице за ствари немају посебне облике за датив.

На крају, поменули бисмо и једну прозодијску иновацију у вези са појединим двосложним заменичким облицима који имају иктус на другом слогу, а то је да се овај акценат данас често помера напред, на први слог, исп. *некој* > *некој*, *неки/нећи* > *неки/нећи*, *нешто* > *нешто*. Ова појава подстакнута је, са једне стране, другим заменицама овог типа код којих се акценат увек налази на првом слогу (нпр. *свако/сваки/сваћи*, *никој/ники/нићи*, *свашта*, *ништа*), а са друге стране – местом акцента у књижевнојезичким облицима.

2.1.2.2.2. Придевске заменице

Када је реч о придевским заменицама, најпре ћемо навести њихове номинативне форме, да бисмо потом, у сегменту 2.1.2.2.2.5, дали и преглед њихових деklinационих облика.

2.1.2.2.2.1. Присвојне заменице

Присвојне заменице често имају по неколико варијанти за поједине облике, што је резултат деловања одређених фонетских и морфофонолошких процеса.

Мушки род:

– једнина:

мој: *мој* му́ж на сѝн ми је дошѝ^ал (БП); Свѝта *мој* одма грабне јагње, закоље (БП); *мој* му́ж ова́к је рекъл (БП); њего́в башта́ и *мој* де́да – дру́га бра́ћа (БП); доживља́ј је *мој* ду́га исто́рија (Л); *мој* чо́век оти́де у Ћивот за јагње (Л); идомо ја́ и Цо́ка *мој* (Л); *мој* чи́ча се ра́зболе (Л); *мој* бра́т је та́м учи́л ђа́ци (Л); па је ова́ј *мој* волѝл да се игра са́с ја́ришта (Л); ти́ си *мој* го́ст (П); *мој* башта́ је праи́л огњиво́ (П); *мој* де́да је чувáл чети́ри стрмѝе (П); *мој* му́ж не́је волѝл ра́боту (П); *мој* бра́т покóјни ка́же... (Т); *мој* башта́ Мате́ја се звáл (Т); *мој* му́ж не́је тел да бу́демо заједно с³ бра́та (Т); *мој* башта́, он не́је радѝл ни́где (Т); *мој* деда-А́јта, он је радѝл го́ре у хо́тел (Т);

твој: ће до́јде не́кој *твој* (БП); на ко́га је ле́п *твој* сѝн (Л); ово́ј ли је *твој* та́та (Л);

њего́в/њигóв: *њего́в* башта́ и *мој* де́да – дру́га бра́ћа (БП); *њего́в* башта́ са́мо пра́ви по се́ла бѝчве (БП); *њигóв* сѝн бу́ши бунáри (П); не при́чу ни́шта ни он ни сѝн *њигóв* (П); *мој* де́да и *њего́в* бра́т, деда-То́ла, они су ни тера́ли (П);

*њóјан*¹³⁷/*њóјн/њѝн/њѝни*: ово́ је *њóјн* сѝн (БП); *њóјан* башта́ све за́врши на вре́ме (БП); *њóјан* му́ж у́мре (БП); *њóјан* зѝт све средѝл (БП); то́ј је *њѝни* уну́к (П); то́ј је *њóјн* башта́ (П); ово́ је *њѝн* му́ж (Т); *њѝн* де́да направи́л пре́љу (Т);

наш: *наш* је тре́ћи ре́д (БП); и то́ј га *наш* (чо́век) у́би овде́ (БП); *наш* си је пла́ц (Л); остáл је пла́ц *наш* (Л); ако́ је *наш* чо́век, *наш*, он ће кре́не, па ће ста́не... (Л); то́ је *наш* чо́век, а не́је туци́нец кога́ ти́ ниси ни ви́дел (Л); *наш* кра́ј је чу́јен (Л); сви́ђа им се мно́го ова́ј *наш* кра́ј (Т);

ваш: то́ј је *ваш* по́со (Т);

њѝн/њѝхов: *њѝн* (сѝр) до́јде на шупе́љњи (БП); *њѝхов* пла́ц је та́мо го́ре (Т);

– множина:

мојѝ: ја́ гле́дам како *мојѝ* Ди́лберци да се сре́дим (БП); да су *мојѝ* овде́ (БП); ја́ несáм ни зна́ла *мојѝ* да ће до́јду оздо́ле (БП); коња́ овде́ ѝмоше *мојѝ* (Л); *мојѝ* уну́ци не сме́ју да до́ђу (Л); *мојѝ* го́сти су златни (Л); ту́ј су уну́ци *мојѝ* живѝли (Л); *мојѝ* су родите́љи били́ мло́го бо́гати (П); они́ ме *мојѝ* преба́це у Пи́рот (Т);¹³⁸

твојѝ: и *твојѝ* ли дооди́ше (Л);

¹³⁷ Присвојну заменицу *њóјан* Белић доводи у везу са акценатском дативном формом *њóј*, којој је додат наставак *-ѝн* (Белић 1999: 290).

¹³⁸ У примерима – да су *мојѝ* овде́ (БП); ја́ несáм ни зна́ла *мојѝ* да ће до́јду оздо́ле (БП); коња́ овде́ ѝмоше *мојѝ* (Л); они́ ме *мојѝ* преба́це у Пи́рот (Т) – заменица *мојѝ* је употребљена поименичено.

његови/њигóви: ње^агóви сiнови су поделили по двéста рáла ораћу зéмљу (П); кад дођу родитељи *његови* (Т);

њóјни/њéни: *њóјни* сви у Паланку живе (БП); *њéни* сiнови се поделише (Т);

наши: са овíја *наши* купују од^т Кинéзи (БП);

ваши: овóј су *ваши* колáчи (Т);

њíни: *њíни* унóчићи су били овде (П).

Женски род:

– једнина:

моја: ть^ат се *моја* баба úплаши (БП); *моја* мáти била имóтна (БП); дојде и *моја* фамíлија (БП); *моја* кúћа (је) свá у цвéће (БП); *моја* златна унóчка си тi (Л); тóј ми је *моја* Мiца донéла (Л); Снéшка *моја* íма двá сiна (Л); од^т тýј је и *моја* снајка (Л); *моја* свекрва имáла шéс дéцу (Л); *моја* мáјћа, кад била мláда, она свé носíла забън (Л); *моја* мáти дојде за мојéга баштý (П); знáш квó је мáјка *моја* говорíла (П); у тýја íжу свé натýраше *моја* баба (П); *моја* тéтка покóјна дојдеше (Т); *моја* мáти, она постíла двáнаес овé нéдеље (Т); *моја* братáница íсто такó имáла близнáци (Т); *моја* нáна, она напрáви, испечé кóре, па насечé онéј кóре сь^а нóж и напрáви сýпу (Т);

твоја: *твоја* жица нéма виш да се белије (БП);

његова/њигóва: Вéсна *његова* кад дојде овде (БП); било *његова* кривíца (БП); *његова* женá дотрчáла (БП); он и женá *његова* помогнуше (БП); тýј ми је бил дéвер и *његова* на сестру од^т чiчу ћерка (БП); *његова* жéна, сна^а ми, ће да дојде да стáвљамо мáло зiмницу (П); *његова* сýпруга, она је била писмена (П); сестрá *њигóва* је пóстара (П); *његова* ћерка у Врáње живи (П); *његова* женá је била здрава к'о кóњ (П); она нéје *његова* (П);

њóјна/њéна: Рúжа је се звáла *њóјна* сéстра (БП); *њóјна* мáјка умрéла ли је (БП); *њóјна* мáјка је из моју фамíлију (БП); мóжда нéје кривíца *њéна* (БП); *њóјна* мáјка ме затéкла у пéт гóдин (БП); *моја* свекрва имáла шéс децá, а стрíна, *њóјна* јетрва, чéтри (Л); *њóјна* ћерка што вој је у Стóл била, сáмо ме она óка „нáне“ (Л); мéн *њóјна* кáфа не трéбе (Л); овóј је *њóјна* ћерка (Т);

наша: *наша* водá је плáнинска (БП); тó је *наша* стрíна (БП); *наша* је гóрња сóба (БП); једнá *наша* (комшíница) политикy прáти óпасно (Л); једнá иљадáрка ал^т си је *наша* (Л); *наша* црква је славíла Свети-Гóдор (П); да видиш каквá је овá околíна *наша* (Т); *наша* папрíка је мнóго дóбра за ајвáр (Т); овó је *наша* певачíца (Т);

ваша: какó је тóј, Слáвице, *ваша* сóба (БП); нејé *ваша* него (је) Вéркина кúћа (БП); она више нíје *ваша* (Л);

њíна: *њíна* баба је из нáш крáј (БП); овóј је *њíна* кúћа, *моја* нејé (Л); *њíна* сóба је лéпа (Т); овде је *њíна* постелíна (Т);

– множина:

моје: трéбе ми се оједý рúће *моје* (БП); *моје* кáнте се вiде (БП); *моје* комшíке íду код дóктура (Л); овé *моје* комшíке пíју лéкови (Л); дошла Сóња и *моје* двé унóчице (П); *моје* овé стáрије ћеркете, онé знáју јóште тóј (Т); *моје* су папрíке (Т); нáше генерáције, *моје* генерáције, ствáрно, имáле су поштовáње према сви (Т);

твоје: и *твоје* рúће трéбе мáлко да рáботе (БП);

његове/њигове: дојдоше и тѣј ње^нгове ћерхе (П);

њојне: *њојне* унѹке (су) завршиле факултѣт (П);

наше: *наше* генерације, моје генерације, стварно, имале су поштовање према сви (Т);

вање: *вање* женѣ су блѣсаве брѣ (Л);

њине: несѹ онѣ *њине* (Л).

Средњи род:

– једнина:

моје: тѹј је *моје* братанче (БП); *моје* село је овдѣ близо (БП); овѹј доле свѣ је *моје* (БП); тѹј је *моје* (Л); више *моје* ѹко не заспавља (Л); ако си ме рѹжи, *моје* си ме детѣ рѹжи (Л); *моје* је овѹј кѹтре (Л); *моје* детѣ једѣ свѣ (Л); она не бира да ли је *моје*, да ли *њојно* (детѣ) (Л); ... што ми је тѹ *моје* рѹдно мѣсто (П); село *моје* је Војнеговац (П); мѹшкото (детѣ) им је као *моје* годиште (П); *моје* овѹ није нешто нарочито (Т); овѹ је *моје* (Т);

твоје: ѣ, Вѣрхе, гдѣ је *твоје* сирење (БП); овѹј си је *твоје* (БП); тѹј сам ти дала да знаш да је *твоје* (БП); *твоје* село је помалечко (Л);

његово/њигово: доклѣ је *његово* имање (БП); овѹ ли је *њигово* (Л); не одрица ѹн да је *његово* (детѣ) (П);

њојно/њено: *њено* је свѣ овѹ до ѹлицу (БП); тѹј је *њојно* детѣ (Л); она не бира да ли је *моје*, да ли *њојно* (детѣ) (Л);

наше: тѹј си остаје *наше* (Л); Младѣнци је славило *наше* село (Л); *наше* детинство је било глѹпо, ал' је било лѣпо (П); *наше* си (је) било растурено село (П); тѹј неје било *наше* (П); *наше* окружење је свѣ ћуштитчко (Т);

вање: не мѹж тѹј да бѹде *вање* (Л);

њино: *њино* друштво се примаѣње (БП); *њино* је тѹј свѣ (БП); овѹј је *њино* оделѣње (Л); сѹ пошлѹ девојче *њино* у школу (П);

– множина:

моја: и *моја* и твоја деѣа (трѣбе) да долѣзе (Л);

твоја: и *моја* и *твоја* деѣа (трѣбе) да долѣзе (Л);

његова/њигова: овѹј близнеѣава су *његова* (БП); ѹста му се *његова* осушила (БП);

њојна: *њојна* деѣа несѹ знала за тѹј (П);

наша: *наша* сѣла су ѹбава (Л);

ваша: кудѣ су *ваша* кола (Л);

њина: *њина* кола остала доле (БП).

Присвојна заменица за свако лице *свој* ретко се употребљава у тимочко-лужничком говору. Забележили смо свега неколико примера ове заменице у општем падежу:

– мушки род, једнина: а) живо: сваћи си за *својѣга* навива (Л); волим дѣчка као сина *свога* (Л); б) неживо: сваћи знаје *свој* посо (Л);

– женски род, једнина: *имаш си своју пару* (Л); *седи, као у своју кућу да си* (Т); *они имају своју телевизију* (Т);

– средњи род, једнина: *сваћи си знаје своје* (БП); *све то има своје* (Т).

Такође, наишли смо и на један синтетички дативни облик ове заменице у женском роду – сваки *својој* кући (Л). Ову готову, петрифицирану форму информанткиња је усвојила као део устаљене, идиоматизоване конструкције.

У значењу присвојне заменице сваког лица *свој* најчешће се користе облици осталих присвојних заменица (у свим наведеним примерима присвојне заменице налазе се у облику општег падежа): *ја сам створила за мој живот* (БП); *она дрoње њојно збiра* (БП); *ја си мој дом чувам* (Л); *имам си мој телифoн* (Л); *кад сам отишла ја из моју кућу* (Л); *она њојну мајку звала „мама“* (Л); *али си ми додадемо наше* (П); *носили смо нашу храну* (Т) и сл.

На крају, додали бисмо и то да је фреквенција присвојних заменица у тимочко-лужничком говору у извесној мери ослабљена тиме што се у посесивној функцији употребљавају и дативне заменичке енклитике (в. сегмент 3.2).

2.1.2.2.2. Показне заменице

Многи облици показних заменица у тимочко-лужничком говору јављају се и са и без партикуле *j*¹³⁹ (чешће) или *в* (ређе). Неке од ових форми могу садржати и покретни вокал *а*, чиме се додатно обогаћује инвентар показнозаменичких облика.

Сада ћемо навести номинативне ликове показних заменица за сва три рода и оба броја.

Мушки род:

– једнина:

а) *тија/тај*:

тија најстар брат дооди (БП); *тија* из Доњу Гламу један само по мене (оди) у коло (БП); *тија* ми деда је чујен (БП); *Мики* се зове *тија* доктор (БП); само *тија* девер тамо отишъл (БП); *тија* Мишко ће дојде у суд (БП); *тија* повише знаје од мене (Л); умрл је и *тија* Мирко (Л); и он је са, *тија* човек, покојни (Л); *тија* Драган Митков пасеше коњи и магаришта (П); кад ишъл *тија* та просыл у Равно Бучје девојче (П); требе *тија* младјат (син) да каже (П); прво се меси *тија* колачък, славсћи колач (П); *тија* професор [...] не знајеше свакоме име (П); станули он и башта му и *тија* чича, на свекра ми брат (П); *тија* кумат му бшх разбiра се (П); ни *тија* човек не ради (Т);

дошъл *тај* (човек) што је бил шумар (БП); *тај* Радован, он ме мрзи (БП); *тај* син јој је најсналажљив (П); *тај* човек умро (П); синат ми оде у пензију, *тај* њојнат муж (П); какъ^а в *тај* рeцeпт (Т); *тај* дирeктор, он је се одушевiл (Т);

б) *овија/овај*:

овија човек ми исфреза (БП); што каже *овија* горе (БП); *овија* Веља рече (БП); не даде ми ни он адресу оди њи ни *овија* девер (БП); *овија* нек прими дваест иљаде (БП); ак оће *овија* (човек) д' изнесем сок (БП); *овија* чича се прибра (Л); како *овија* зарадел (Л); имала сам једъ^ан зуб и ја кажем – када ће ми испадне *овија* (Л); *овија* купен (леб) нема да се лепи ть^ека (Л); *овија*

¹³⁹ О историјату и развиту партикуле *j* биће више речи у сегменту 2.3.2.4.

дóле пијан лéгал (П); *овија* (човек) нóси решéње у тóрбу (П); *овија* аста́л нé беше ту́ј напréд (П);

како́ рече *овај* (човек) (БП); погледај како́ ти је написа́л *овај* из^с Пíрот (БП); шта́ каже *овај* сýдија (БП); какъв је *овај* жíвот (Л); на ко́га је лéп *овај* дéчко (Л); *овѝј* нáнин забъ́н је ўбав (Л); па је *овај* мо́ј волéл да се íгра сас ја́ришта (Л); *овај* (дóктор) ми на́писа приоритéтни ўпути (П); како́ се зва́ше *овај* (П); *овај* ма́ли не мо́же да ка́же „ће́бе“ (П); *овај* разбóј је јóште ту́ј (Т); пóсле смо ја́ и *овај* (човек) певáли (Т); *овај* свíра с³ га́јде и ја́ пéвам (Т); *овај* чíча ми је радéл у рýдник (Т);

в) *онија/онај*:

онија (човек) ће га ўзне (БП); *онија* Ра́дин свéкар доодеше (Л); *онија* (уну́к) нéће ви́ше да ра́ди (Л); имáло је и *онија* по́родични (лу́к) (П);

онај дéчко што ми је дóбар (Л); *онај* је ўдобан крéвет (Т);

– множина:

а) *тија*:

тија óбичаји се по́штују (БП); *тија* свира́чи су тькв́и (БП); оно́ ме слуша́ли *тија* што дошли́ за во́ду (БП); *тија* лју́ди дојдо́ше (Л); убíју ме *тија* стрéсови што сам свé имáла (Л); па се раздво́је *тија* лју́ди (Л); свíре *тија* свира́чи (Л); не сме́је га нíкој вíди, са́мо *тија* што га спровóде (П); кад^т су *тија* мо́мци косíли (П); *тија* íму једну́ кра́ву (П); сьг *тија* што ўче шкóлу мло́го зна́ју (П); исели́ше се *тија* лју́ди (П); мо́ра *тија* лју́ди да се пону́де с нешто́, дошли́ од^т пýт (П); *тија* што су оста́ли, они́ па́те са́ (Т); *тија* били́ из^с Сýботицу (Т);

б) *овија/ови́*:

са́ *овија* на́ши купу́ју од^т Кинéзи (БП); *овија* су неже́њени (БП); мо́ж и *овија* из Београд да се збе́ру (БП); *овија* ме позову́ кад íду у Бéжиште (БП); са́ *овија* (лју́ди) направíше овде́ вíкендицу (Л); *овија* сеља́ци кад изотíду (Л); *овија* овде́ рашчисти́ше дру́м (Л); са́ доо́де *овија* младíћи (Л); *овија* несú дали́ да се ко́си (Л); кудé су *овија* лју́ди (Л); нíшта не ра́де *овија* прíватници (Л); *овија* (лју́ди) ме не позна́ву (Л); па су ми пóсле јавíли *овија* лју́ди (Л); то́ј несú зна́ли ни *овија* овде́ (П); кудé *овија* отóше (П); *овија* Влáси су то́ј правíли (П); *овија* срдéњи да́ни су дóбри (Т);

ствáру порóдицу *ови́* мла́ди (БП); *ови́* блíже ко́ји су – доо́де (БП); *ови́* мла́ди не смáтру ста́ри лју́ди за нíшта (БП); гдé су *ови́* мо́ји (БП); 'де́ ће *ови́* мла́ди (БП); *ови́* лју́ди са́ дошли́ па ће си отíду (Л); *ови́* што íграју фолклóри, они́ нóсе сýкње (Т); *ови́* та́м у Пíрот и они́ су дóбро (Т); *ови́* прáзници се прослáвљају у са́лу (Т);

в) *онија/они́*:

онија (лју́ди) нé зну за то́ј (П);

они́ пра́ви Ћи́ринци су такв́и (БП); *они́* кли́нци су метáлни (П); *они́* мла́ди (су) му рекли́ (П); *они́* ме мо́ји преба́це у Пíрот (Т).

Како нам сведоче изнети примери, у множинским облицима показних заменица у мушком роду може се јавити партикула *-ја*, чиме се такав плуралски облик изједначује са сингуларним (Марковић 2000: 150).

Женски род:

– једнина:

а) *та́/та́ј/та́ја*:

та свастика, она је дошла до обалу (БП); *та* вој докторка думала (БП); *та* жена што добди, она ми ради тој (БП); *та* сестра ми каже... (БП); сг се Тања *та* удава (БП); убије ме *та* самоћа (Л); *та* унука ми што се удала у Врање – она има дете (П); туј је *та* слика (Т);

тај Душка слабо добди (БП); *тај* унука, Нишлика, роди две ћеркице (БП); *тај* девојчица ми све почишти (БП); *тај* Лена ми казувала (БП); *тај* Злата ми и' донела (БП); *тај* сестрата дојде код њег (БП); *тај* младата (ћерка) кад дојде овде (БП); море, *тај* кокóшка беше ли горе у градину (Л); после се збере *тај* слама (Л); тга се наложи *тај* баничка (Л); после се завршава *тај* работа (Л); *тај* докторка је зарадела много (П); *тај* баба имала у нашу фамилију некакву тетку (П); *тај* тетка ошла у Зајечар (П); па се удаде *тај* младата (ћерка) (П); *тај* унука ми донела овољко куче (Т); *тај* ношња је само овде, нема ју нигде (Т); *тај* комшика, она је одавде из^с Књажевац (Т); била је *тај* задруга (Т);

таја је баба на Јелену пребаба (П); *таја* кућа је това чувала (П); *таја* снаа што ми је са код мене овде, она две близни има (П);

б) *ова/овај/оваја*:

ова капија остаје отворена (БП); *ова* једна баба живи овде (БП); *ова* комшика каже... (БП); кућа им је *ова* овам (БП); има ли *ова* жена мозак (Л); *ова* (жена) је се удала у Радињинци (Л); она неје крива што *ова* жена умрела (П); *ова* што је најмлађа, она има сина и ћерку (Т); туј је Љиља *ова* из Ђвор (Т); *ова* сестра, она је купила кућу у Јелашницу (Т);

ко *овај* јабука имала једна кајсија велика (БП); *овај* горе унука родила ћеркицу (БП); *овај* је па Нишликата (БП); *овај* соба је голема (БП); како *овај* баба бре не кашље (БП); *овај* жена је лопов (БП); кад *овај* Ирена дошла (БП); како ли ће са^{бг} *овај* жена да живи (БП); *овај* кућа ће пропадне од воду (Л); како *овај* бедосија наиде (Л); *овај* (сна'а) већ ради (П); колевка била *овај* дрвена (Т); *овај* сестра [...], она си имала бољи живот (Т);

оваја омладина сг само прави трóшкови (БП); ће га удави *оваја* (жена) (Л); *оваја* му је првата његовата венчаната (жена) (П); *оваја* постарата унука, она је и мастер завршила (П);

в) *она/онај/онаја*:

она сиротка сва излезне (БП); прскалица *она* велика туј се закачи (БП); може ли *она* жена једну кошуљу да пере у машину сваки дан (БП); *она* најстара (ћерка) седела овде (П); *она* жена правила слатко (Т);

сг *онај* унука ништа не слуша (П);

онаја најмладата (ћ'ерка) седела зади шпоретът (П); *онаја* (унука) све личи на нану си, округла, здепаста, пљначка (П);

– множина:

а) *те/теј*:

какве су *те* сливе купенете (П);

туј се збиру *теј* жене које су постаре (БП); душу су ми извадиле *теј* инекције (Л); *теј* манастирће су биле горе (П);

б) *ове/овеј*:

ливáде *ове* планинсће косе се (БП); *ове* моје комшике пију лекови (Л); *ове* све тегле су ми убаве (П); моје *ове* старије ћеркете, онé знају јоште тој (Т); престилке *ове* биле црвене (Т); неје сад^т тој к'о што су *ове* колевке нове (Т);

овéј (жéне) ме не пропушту (Л); *овéј* sóбе да су потéгнуते напред (Л);

в) *онé/онéј*:

па билé *онé* цедíлке (БП); óнда је билó модérно *онé* кóжне јáкне (П); *онé* сéстре цéлу но́ћ óде (П); билé (су) као *онé* кúповне мéтле (П); *онé* жéне и' не продáју (Т);

ни *онéј* комши́ке несú далéко (БП).

Средњи род:

– једнина:

а) *то́/то́ј/товá*:

то́ је лúбомора (БП); *то́* је свé пóшло нáопако (БП); *то́* је свé сáдено напред (БП); сýг пропáде и шкóла и свé *то́* (БП); *то́* је билó óпасно брé (БП); *то́* је за тéбе (БП); *то́* је нáша стрíна (БП); *то́* је рéпа (Л); *то́* ми је унúк (П); *то́* ми је мојé рóдно мéсто (П); да се *то́* свé опéре сýс бíјење (П); *то́* се тýри у цéђ (П); *то́* се свé избрóји (П); *то́* се знáје какó смо мí зарадéли тéја пáре (П); *то́* се свé спрéма (Т); *то́* ми је сíн (Т);

сá што не врéди парáта мнóго *то́ј* је дрúго пíтање (БП); *то́ј* је остáло од летóвину (БП); нéма да се врне *то́ј* (БП); *то́ј* се тькá напред јéло (БП); *то́ј* ми (је) на мáјку јетрва (БП); јéдино ме *то́ј* одржáва (Л); *то́ј* врéме билó тéшко (Л); кудé је *то́ј* селó (Л); óће ли да бýде *то́ј* кавé (Л); да се чýдиш и свéриш каквó је *то́ј* чýдо (Л); у тýј махáлу *то́ј* је свé измрлó (Л); којé ће *то́ј* да бýде колéно (П); *то́ј* је чíњено у парадáјз (П); каквó је *то́ј* детé (П); тькá се звáло *то́ј* мéсто (П); тí ли си *то́ј* (П); *то́ј* девóјчиште се óжени (П); *то́ј* је ћилимáрство (Т); *то́ј* се шíло за мушкáрци (Т); *то́ј* је свé плáћено (Т); *то́ј* ви је профéсија (Т); *то́ј* нáше окружéње је свé ћуштíчко (Т);

товá је свé тканó (Л); нéје билó у Бабúшницу *товá* до преди двé гóдине (Л); *товá* је, ћерко (Л); јá једно детé сь^ам родíла и *товá* је (Л);

У великом броју наведених примера заменица *то́/то́ј/товá* је поименичена и употребљава се самостално.

б) *овó/овóј*:

овó ми је унúк (БП); *овó* је сíгурна рáбота (БП); *овó* је њóјн сíн (БП); *овó* је профéсор (БП); *овó* је запалéње плу́ћа (БП); квó је *овó* овдéка (БП); њигóво ли је *овó* (Л); *овó* се мóра уради (П); да не стојí *овó* овдé (П); *овó* је нáша певачíца (Т); *овó* су ми унúке (Т); *овó* је пáнацур у Јáловик Извóр овдé нáш (Т); *овó* је мојé (Т); *овó* је из^е Штíпину Јóрдан (Т);

сýг је пá *овóј* закáзување (БП); *овóј* дóле свé је мојé (БП); *овóј* ми (је) спава́ћа sóба, *овóј* – гостíнска (БП); *овóј* детé је остáло без мáјку (БП); *овóј* кýтре нíкога не лáје (Л); *овóј* је њíна кúћа (Л); нé знам кúј је *овóј* (Л); *овóј* је дучéвска раћíја (Л); *овóј* се чíни у јáсен (П); úби си *овóј* óко (П); *овóј* квó је (П); какó се *овóј* úкину (П); гдé ће *овóј* девóјче (П); *овóј* нéје здрáво (П); *овóј* детé се дíгло јучér úјутру (П); *овóј* нéје билó овдé (П); *овóј* су бáкини колáчи с јáбуће (Т); *овóј* се распáде (Т); *овóј* је њóјна ћерка (Т); *овóј* билó сáмо овдé у нáш крáј (Т); *овóј* је од дашчíцу скóвано (Т); кад *овóј* свé прóјде (Т);

И заменица *овó/овóј* је у великом броју наведених случајева поименичена.

в) *онó/онóј*:

онó семéто úнутра (је) зелéно (БП); *онó* детé слéзне тýј при нáс (БП); *онó* девóјчето кáже... (БП); *онó* сéме ће пá за њí да остáне (БП); *онó* оделéње је голéмо (П); *онó* девóјчево нáшево отидé у шкóлу (П); *онó* ждрéбé бéше млáдо (П); *онó* бeбé вој (је) итересá^атно (Т);

свѣ се завршило *оној* (БП); *оној* горе ми се исушило (Л); ће ми остане и *оној* детѣ у дѹшу (Л); како се *оној* зове најмалечко (Л); *оној* детѣ ће излѣзне на пѹт (Л); па и *оној* воће само да не пропадне (П); *оној* детѣ је јоште манечко (Т); *оној* свѣ трѣбе по прѣписи да се уводи (Т);

– множина:

а) *та/тај*: *тај* дрва су насѣчена (Л);

б) *ова/овај*: *овај* близнѣтава су његова (БП);

в) *она/онај*: /.¹⁴⁰

Показне заменице за каквоћу у начелу имају уобичајене облике. Ако изузмемо прозодију, одступања од књижевнојезичког стандарда углавном су фонетске природе: са једне стране, у наставку за јединске облике мушког рода неретко срећемо полугласник наместо вокала *а* (*такъв, овакъв, онакъв*); са друге стране, у основи заменице *такáв, такvá, таквó* вокал *а* се понекад супституише са *е* (*текáв, текvá, теквó...*).

Будући да су показне заменице за каквоћу нешто слабије заступљене у говору, преглед њихових облика износимо са напоменом да примере за поједине форме нисмо имали прилике да забележимо у сабраном материјалу.

Мушки род:

– једнина:

а) *та^ека́в/такъв*: глас му је *такáв* (БП); *такав* ми је говор (БП); *та^ека́в* је живот на селó (Л);

б) *окакáв/окакъв*: /;

в) *онакáв/онакъв*: *онакъв* глас се не мóж чу́је нигде (БП);

– множина:

а) *та^екви́*: тѣ^ат су *такви* били, са су мáло јачи (БП); ми смо *такви́* пѹни били (БП); тíја свира́чи су *тѣ^екви́* (БП); *такви́* снѣгови били (П);

б) *окакви́*: они́ па несú *окакви́* (П);

в) *онакви́*: /.

Женски род:

– једнина:

а) *та^еквá*: *таква* ми сѹдбина (БП); ја сам си *такvá* (БП); ма штó с' тí, Вѣрће, *такvá* (БП); *та^еквá* бѣше нóшња (БП); *такvá* женá не умíре (БП); *таква* ме лѹлѣа заљулáла (БП); *таква* ми (је) фáца (БП); *таква* си ни је фамíлија на глéd (Л); *такvá* ни (је) прíча (Л); напред билá *тѣ^аквá* пáра (Л); данас ти је *та^еквá* óмладина (Т); *таква* сам (Т);¹⁴¹

б) *окакvá*: ако си ўмрем, да си ўмрем *окакvá* (Л);

в) *онакvá*: како брѣ д' ўмре *онакvá* женá (БП);

– множина:

¹⁴⁰ У сабраном материјалу нисмо забележили ниједан пример овог заменичког облика.

¹⁴¹ У пиротском говорном подтипу затекли смо овај облик са партикулом *ј*: тí си си *теквáj* (П); *теквáj* сам нѣкаква (П).

а) *таквѐ*: *таквѐ* (су) му нође, *таквѐ* (су) му руђе (П); није имало паприке како сљг него биле папричице *таквѐ* ситне (Т);

б) *окаквѐ*: *окаквѐ* жѐне йду на гледáње (Л);

в) *онаквѐ*: /.

Средњи род:

– једнина:

а) *та^еквó*: *та^кквó* је време наишло (БП); *та^аквó* време бѐше напред (БП); *та^еквó* детѐ не мре (БП); на комшију кучиште дооди *таквó* црно (Л); и јутре ће *таквó* време да бúde (Л); овóј (детѐ) ако је *таквó*, ће ми остане и онóј у дýшу (Л); йма овдѐка једно мáлецко *таквó* (столичѐнце) (Л); *таквó* је тóј, буцкасто, дебѐло (П); прайло се *та^кквó* огњйво (П); слично *таквó* израстѐ (П); црно је, *та^еквó* мáло (П);¹⁴²

б) *окаквó*: *окаквó* билó време (Т);

в) *онаквó*: /;

– множина:

а) *та^еквá*: *та^кквá* времѐна (су) билá (Л); *таквá* су сѐла овдѐ на овýј страну (Т);

б) *окаквá*: /;

в) *онаквá*: /.

Код двосложних показних заменица за каквоћу акценат се у новије време под утицајем стандардног језика често помера са финалног на иницијални слог (исп. *такáв* > *такав*, *такви́* > *такви*, *таквá* > *таква*, *таквó* > *такво* и сл.).

Показне заменице за количину увек се јављају без вокала *и* у основи. Испред финалног *и* или *е*, веларно *к* се код ових заменица често умекшава (*к* > *ћ*), а онда се и *л* пред тим меким *ћ* асимилује у *љ*. Погледајмо сада облике показних заменица за количину (опет, уз напомену да за поједине форме нисмо имали прилике да забележимо конкретне примере):

Мушки род:

– једнина:

а) *толки/толћи/тољћи*: *тољћи* му је кругат (П); зелѐни лóк у градину израстѐ *толћи* (П); на астал се тóри колачк *тољћи* (П); *толки* је тај бунáр (Т);

б) *оволки/овољћи*: крómпир је код нас *оволк^ћи* (БП); она бóлесна, стомáк вој (је) *овољћи* (БП); за у пóдрумат кљóч (је) *овољћи* (П); он је *овољћи* (П);

в) *онолки/онољћи*: /;

– множина:

а) *толки/тољћи*: /;

б) *оволки/овољћи*: *овољћи* су билí компирí (П);

в) *онолки/онољћи*: /.

¹⁴² На пиротском терену забележили смо и један пример овог облика са партикулом *ј*: билó (је) *теквóј* свáшта (П).

Женски род:

– једнина:

а) *то́лка*: та́ј чипка се напра́ви *то́лка* (Л);

б) *ово́лка*: *ово́лка* сам ја подбу́ла од^т пика́ње (Л); колко мѐн је висока́ а *ово́лка* (П); *ово́лка* је, као вампи́р се удебели́ла (П);

в) *оно́лка*: /;

– множина:

а) *то́лке/то́ље*: /;

б) *ово́лке/ово́ље*: *ово́ље* су, ка́же, кра́ставице (П);

в) *оно́лке/оно́ље*: *ѐј*, *оно́л^бље* мо́је му́ке (Л).

Средњи род:

– једнина:

а) *то́лко*: желе́зо је па́ *то́лко* (П);

б) *ово́лко*: *ово́лко* куче́ билó у авли́ју (БП);

в) *оно́лко*: /;

– множина:

а) *то́лка*: *то́лка* су вој деца́ (Л);

б) *ово́лка*: /;

в) *оно́лка*: /.

2.1.2.2.3. Упитно-односне заменице

Заменица *који* има следеће номинативне форме:

– једнина:

а) мушки род – *који́*:

затѐкла сь^ам коња́ *који́* је умѐл да улѐзне у со́бу и да се обрне и да се врне и човека́ да но́си на њѐга (Л); побѐгнем у комши́љк за човека́ *који́* је ймо́ два́десет и о́сам го́дине (Л); *који́* Ве́ља (дошѐл) (П); не па́мтим *који́* је би́л да́тум (П); *који́* је дѐлг пазде́р оста́^ви се у по́друм за ра́ију (П);

Поред облика *који́*, у номинативу једнине мушког рода јављају се и форме *ко́ј* и *ку́ј*:

ко́ј ће ми ђавол (Л); *ко́ј* За́ра ти каза́л (П); за овчара́ је ста́р човек *ко́ј* је ве́ћ еве́ како ја́ (П);

ти́ја *ку́ј* је најста́р он пи́та (БП); ба́ба је моја́ до смр́ти сва́ки пра́зник знала́ *ку́ј* је када́ (БП); *ку́ј* ће ми ђавол (Л); човек *ку́ј* во́ди ку́ћу он мо́ра да йма у йжу и бра́шно и зејтѐн (П).

Иако се у тимочко-лужничком говору облици упитно-односне придевске заменице *који* каткада преплићу са облицима упитне именичке заменице за лица *кој/куј* (о овоме в. и 2.1.2.2.1.3), њихова значења и функције увек се јасно разликују.

б) женски род – *која*:

увечер *која* квó чула – пренесу (БП); *која* стріна ће ме нóси (БП); *која* нејé провртена – не мóже да óди, *која* нејé чásна – не мóже (БП); онé се звалé нé по íме него *која* је најстара „дада“, па свé тóј по рéд (БП); *која* билá закáснувала, она́ тéрана у бóлницу (Л); *која* какó потражи, дадем вој (Л); *која* какó си тéла, такó си рађáла (Л); *која* умéје, она́ пóчне овак од дéсно, а *која* је блéсава, она́ пóчне од лéво (Л); тóј се уврже куміца *која* га нóси (П); и *која* не рáди, нéће д' íде у пóље (П); *која* (женá) је се породíла (П); гледáло се *која* свé мóже бóље да спрéми (Т);

в) средњи род – *којé*:

којé (детé) какó гра́би (БП); *којé* (детé) ће íде с њéг (БП); *којé* је лóше – нéће га нíко (БП); *којé* је тóј селó (Л); *којé* билó добрó, онó је изнéсено (Л); *којé* ће тóј да бúде колéно (П); *којé* је пóситно, онó се предé за прéткаву (П);

– множина:

а) мушки род – *којí/кујí*:

íма (љу́ди) *кујí* бéгу за Нíш (БП); тáм си накупúју, нарочито Шљíвовик, Бéжиште, *кујí* су блі́же (БП); овíја *којí* су неже́њени, пómлади – не íду (БП); *којí* су двојíчка – мóж с пómалко да жíве (Л); *којí* си умéју – íгру си (Л); сасвím дрúкчије ме óкају *којí* су ми понáјблизни (Л); *којí* су овóј љúди, да лí су неквí баба-Љúбичини (Л); не излáзе ни остáли *којí* су свé против њéга (П); íма љúди *којí* íму дрúге тегóбе (П); *којí* íмају кóнци, онí му дадú (П); *којí* су гáзде, онí íду да кумúју (П); *којí* су пóпрости колáчи (П); снимáли ни, нé знам *којí* су билí, бáш на Рáспети пéтак (Т); íма дóста љúди *кујí* су здрáви, спóсобни, а нéмарни (Т);

б) женски род – *којé*:

тúј се збíру тéј жéне *којé* су пóстаре (БП); *којé* несú билé íскрене – водíло се нá-воду (БП); спрéмам крпе *којé* су за врскóве, *којé* су тáм кад^т стíгнем (БП); íма барáбе *којé* не жáле жíвот (Л); *којé* (женé) су ишлé у бáњу па се несú излечíле (Л); íма бáке *којé* мнóго знáју (Л); оделíли њíве *којé* су за девојчe (П);

в) средњи род – *која*¹⁴³: /.

Када је реч о заменици *чији*, од номинативних форми забележили смо само једински облик у средњем роду:

чијó је тóј детé (Л); *чијó* је девојчeто (П); *чијó* је тóј кúтре (Т); *чијó* кúче те брe изедé (Т).¹⁴⁴

Заменица *какав* има следеће номинативне форме:

– једнина:

а) мушки род – *какáв/какъв*:

¹⁴³ У грађи нисмо наишли ни на један множински облик ове заменице у средњем роду.

¹⁴⁴ Наставак *-о* у овој форми добијен је аналошки према заменичким облицима са тврдим основама.

сá^{бт}т овíја парадáјез, вíдиш *какъв* је (БП); поглéдај *какъв* си тí, а *каквá* сам јá (БП); *какав* је жíвот, пúно су ме тражíли да се преудáм (Л); да вíдиш код Вёрку *какъв* је пасуль (Л); сá *какъв* је овáј жíвот (Л); знáш *какъв* је (Л); направи у шёрпу бéли лúк, сíрђе, нéма зејтíн... *какав* зејтíн! (П); *какв^а* је тáј рéцепт (Т); да вíди *какав* ми је крв (Т);

б) женски род – *каквá*:

поглéдај *какъв* си тí, а *каквá* сам јá (БП); *каквá* ти је згóдна кúката (П); *каквá* је тóј машá (П);

в) средњи род – *каквó*:

овóј нíно глé *каквó* је (БП); *каквó* је, ть^{квó} је (БП); етé *каквó* је (детé) (Л); да се чúдиш и свéриш *каквó* је тóј чúдо (Л); *каквó* сíрење имáло за мезé (Л); ће вíдиш *каквó* ми је унúче (П); *каквó* му је, таквó му је (П); *каквó* је тóј детé (П); окупем бeбéнцето и поглéдам *каквó* је (П);

– мнóжина:

а) мушки род – *каквí*:

какви су ме лúђе тражíли (БП); ма *какви* лекáри (БП); ма *какви* пóсти (Т);

б) женски род – *каквé*:

да поглéдаш *какве* су кúће гóре по селó (БП); да вíдиш трáвђе *каквé* су (Л); знáш ли *каквé* прíче íмају (П); *какве* су крáставице билé овú гóдин (П); *каквé* вíкендице се изнаправлáле (Т);

в) средњи род – *каквá*:

каквá времéна билá (П).

Заменица *какав/какъв*, *каквá*, *каквó*, *какви*, *каквé*, *каквá* неретко се среће и без иницијалног слога:

– једнина:

а) мушки род: јóш се несмó упозналí дóвољно: *кав* си и штó си (БП);

б) женски род: вíш *квá* је смрт – за чás: íма га, нéма га (БП); ма *квá* Сóфија! (Л);

в) средњи род: дóђу сас кóла, сас сáне, кадá *квó* је врéме (Т);

– мнóжина:

а) мушки род: /;

б) женски род: па *квé* су тóј жéне (Л); вóлим копрívице, глé *квé* су (Т);

в) средњи род: *квá* децá брe прлáва (П).

Заменица *колики* увек се јавља у синкопираном облику *колки*. Када је реч о номинативу, забележили смо само јединске форме у женском (глé *колкá* је висíна (БП); *колкá* је билá тётка (П)) и средњем роду (етé га *колкó* је (детé) (П)).

Коначно, поменули бисмо и то да се под утицајем књижевног језика акценат упитно-односних придевских заменица данас неретко помера са другог (финалног) на први (иницијални) слог: íма (лúди) *кúји* бегу за Нíш (БП); *кóји* íмају кóнци, онí му дадú (П); *какав* је жíвот, пúно су ме тражíли да се преудáм (Л); направи у шёрпу бéли лúк, сíрђе, нéма зејтíн...

какав зејтин! (П); *какви* су ме љуђе тражили (БП); да погледаш *какве* су куће горе по село (БП) и др.

2.1.2.2.2.4. Опште, неодређене и одричне придевске заменице

Од општих придевских заменица најприсутнија је заменица уопштене количине *сав*, док се остале заменице овог типа употребљавају нешто ређе.

Погледајмо номинативне ликове заменице *сав*:

– једнина:

а) мушки род – *сáв*: /;¹⁴⁵

б) женски род – *свá*:

оná сíротка *свá* излэзне (БП); моја кућа (је) *свá* у цвеће (БП);

в) средњи род – *свé*:

стоји си *свé* (БП); *свé* се ручно радéло (БП); моја фамíлија, *свé* тој (је) шкóлувано (БП); *свé* је описано како трéбе (БП); овóј дóле *свé* је мојé (БП); *свé* је коди њú откáрано (БП); *свé* тој пропáде (Л); тој је *свé* тканó (Л); *свé* живо ме боли (Л); тýг је билó чíсто брé *свé* (Л); *свé* се замрзне (Л); *свé* та^квó се едé (Л); *свé* тој (је) остарéло, измрлó (Л); *свé* је пóсно (Л); *свé* се мóра уради (П); óнда се радíло *свé* на рабуш (П); *свé* тој је дрвено, на шрафови дрвени (П); кад^т се работíло *свé* ручно (П); *свé* је фíно (П); тој се *свé* испредé (П); правíло се *свé* пóсно (Т); тој наше окружење је *свé* ћуштíчко (Т); *свé* тој се сабéре, и стáро и мláдо (Т); *свé* је здраво билó (Т);¹⁴⁶

– множина:

а) мушки род – *свí*:

свí бéгу за Бабúшницу (БП); *свí* лекáри дóле ме познáју (БП); *свí* унúци (су) заврши́ли шкóлу (БП); дóјду *свí* код мéне овдé (БП); за мéне *свí* знáју (БП); њóјни *свí* жíве у Палáнку (БП); па смо се разлетéли *свí* к'о пилетíја (Л); *свí* се наредé у једнú сóбу (Л); *свí* изнéли слáмицу (Л); *свí* се поразбегáли, кóј на кудé (Л); *свí* спáли у једнú сóбу (Л); *свí* су ми лéкови нестáли (Л); *свí* смо постíли (П); па смо оздóл набављáли нéке ствáри које несú *свí* имáли (П); *свí* гóсти устáну нá-ноће (П); *свí* дóктори бéоше тáм (П); учимо мí *свí* у учиóницуту (П); у Књáжевац су *свí* (Т); скúпени билí *свí* у кру́г онáј (Т); *свí* су угóстени (Т); кућу смо *свí* направíли (Т); *свí* пóсте (Т);¹⁴⁷

б) женски род – *свé*:

гóре *свé* фíрме раде (БП); *свé* продавнице и нéдељом раде (БП); *свé* комши́ке те дóле знáју (БП); *свé* ма^бсће остале наврзане (БП); *свé* крáставице су прáве билé (Л); *свé* су жéне нéписмене билé (П); он заврши у то врéме кад^т се растурише *свé* фирмете (П); *свé* (манастíрће) су бóлесне (П); овé *свé* тéгле су ми úбаве (П); *свé* куће су изнаправљене с мýке (Т);

в) средњи род – *свá*:

¹⁴⁵ Једински облик ове заменице у мушком роду готово је изгубљен у тимочко-лужничком говору. Уместо њега често се користи одговарајућа форма придева *цéл*, исп. нпр. облике општег падежа: *цéл* дýн у лу́лку па га лелéјеш (Л); јучер сам *цéл* дýн згрибáла (Л).

¹⁴⁶ У великом броју наведених примера заменички облик *свé* је поименичен.

¹⁴⁷ Заменичка форма *свí* такође је у знатном броју наведених случајева поименичена.

сва сѐла су пуста (П); и моја и њојна и *сва* друга (деца) да су жива (П); не́к су *сва* жива и здрава деца па и моја (Т).

Заменица *сваки* има следеће номинативне форме:

– једнина:

а) мушки род – *сва́ки/сва́ћи*:

сва́ћи празник је била леп (Л); *сва́ћи* клинац посебно се кове (П);

Код овог облика јавља се већ описани гласовни процес – веларно *к* пред вокалом *и* прелази у *ћ*.

б) женски род – *сва́ка*:

по чѐтри-пѐт деца *сва́ка* Циганка роди (БП); *сва́ка* ти час (Л); код нас си *сва́ка* кућа слави (Л); *сва́ка* кућа има славу (Л); за мене *сва́ка* жива се мора окопа, *сва́ка* градина се мора види (П); *сва́ка* врчва је завржена с пртено платно (П); *сва́ка* кућа краве је имала (П); *сва́ка* му час (Т); ја као *сва́ка* мама, дај да манемо све, дај да им купим дрешке (Т);

в) средњи род – *сва́ко*:

јутру се дигнем као *сва́ко* дете (Т).

У грађи нисмо забележили множинске облике ове заменице.

Коначно, у сабраном материјалу срели смо и неколико номинативних облика заменице *свакакав*:

– једнина:

а) мушки род – *сва́какав*:

имало си је ме́д *сва́какав* (П);

б) женски род – *сва́каква*: /;

в) средњи род – *сва́какво*:

сва́какво цвеће се насáди (Л);

– множина:

а) мушки род – *сва́какви*:

тој су били стрѐсови *сва́какви* (Л); збирају се она́м *сва́какви* (Л);

б) женски род – *сва́какве*:

праве се подва́лке *сва́какве* (Л); за Бѐдњи дѐн (су) се месíле *сва́какве* животиње (П);

в) средњи род – *сва́каква*: /.

Пређимо сада на неодређене придевске заменице.

Неодређена придевска заменица *неки* у номинативу има следеће ликове:

– једнина:

а) мушки род – *неки́/нећи́*:

зна се *неки* рѣд према старѣ (БП); он нѣје бѣл *нећи* играбрац (БП); да ли мѡж да се *неки* апарат кўпи или не мѡже (П); *неки* (човек) из Нѡви Сад написал бѣше... (П); овај шпѡрет да му га *неки* човек (П); ако ти дѡјде *нек^hи* комшија (П); мѡже ли *нек^hи* сѡк (Т);

б) женски род – *нека* и *некоја*:

ўјутру *нека* мрзлица падла (БП); мѡж да се закрпи *нека* рўпа (БП); има *нека* сила (БП); ако не налѣзне *нека* нација овдѣка (БП); мѡж да закука *нека* (женá) (БП); напред *нека* раса бѣше (БП); мѡгу ја да бўдем невина колко гѡд ѡћу, *нека* будала ће се освѣти ми (Л); *нека* ми мўка припаде (Л); пўкла би ју *нека* вѣна (П); у Пѣрот се продаје *нека* пўмпа (П);

има си овдѣ *некоја* (комшиница) (Л); *некоја* (женá) воли и ўтакмицу да глѣда (Л); *некоја* (женá) и двѣ (деца) имала (Л);

в) средњи род – *неко* и *некоје*:

неко кўтриште доѡди (Л); прѡјде *неко* врѣме (Л);

пáзи да не мрѣдне *некоје* (детѣ) (БП); *некоје* сѣло да се поврати – тѣшко (БП);

– множина:

а) мушки род – *нећи/неки* и *некоји*:

неки у хармонѣкѣ свѣру (Л); несу *нећ^kи* проблематични (Т);

сáмо су могли, да су *некоји*, да улѣзну (П);

б) женски род – *неке* и *некоје*:

билѣ *неке* жѣне блѣсаве (Л);

какѡ *некоје* (женѣ) не пáзе (Л);

в) средњи род – *нека* и *некоја*: /.

Нисмо забележили ниједан облик заменице *нечији*.

Заменица *некакав* има следеће номинативне облике:

– једнина:

а) мушки род – *некакѡв/некакáв*:

на мојѣг свѣкра *некакѡв* рођак у сѡбу улѣзе (Л); жѣвѡт се жѣви *некакѡ^aв* (Л); *некакѡв* Дўшко пѡцепи (дрѡва) па си ѡтиде (П);

б) женски род – *неквá* и *некаквá*:

ћиша падне *неквá* прљава (БП); росѣлá *неквá* к^hиша (Л); *неквá* се водá пѡјави (Л); *неквá* женѣтина доодѣла (Л);

гѡре живѣла *некаквá* бáба (Л); теквáј сам *некаквa* (П); она јѣ прѣвитна *некаквá* (П);

в) средњи род – *неквѡ*:

сá има и тѡј, али и неквѣ сá прѡје, *неквѡ* чўдо (Л); билѡ *неквѡ* девѡјчиште (Л);

– множина:

а) мушки род – *некви* и *некакви*:

који су овѡј лўди, да ли су *некви* бáба-Љўбичини (Л);

по образи ми излазе *некаквѝ* младежи (Л);

б) женски род – *неквѣ* и *некаквѣ*:

са́ има и то́ј, али и *неквѣ* са́ про́је, неквó чу́до (Л); оvdе у плѣвњу́ имају *неквѣ* живóтиње (Л); квó билó – *неквѣ* гр̀снице (Л);

ка искочѝше *некаквѣ* живóтиње (Л);

в) средњи род – *неквá* и *некаквá*: /.

Под утицајем књижевног језика акценат неодређених придевских заменица често се повлачи на први слог, исп. *нећѝ/некѝ* > *нећѝ/неки*, *некá* > *нека*, *некоја́* > *некоја*, *некó* > *неко*, *некојѣ* > *некоје*, *некојѝ* > *некоји*, *некѣ* > *неке*, *некаквá* > *некаква*.

Када је реч о одричним придевским заменицама, забележили смо само неколико облика општег падежа заменице *никакав* (в. одељак 2.1.2.2.2.5).

Уместо заменице *никоји* углавном се користи заменички облик *ниједан*. У грађи смо наишли на мањи број номинативних форми ове заменице у једнини:

– мушки род: одóвде до за́другу не́ма *ниједѝн* човѣк (Л);

– женски род: *ниједна́* (женá) да заку́ка (БП); не́ћемо *ниједна́* да се шко́лујемо (Л); *ниједна́* не сме́је нигде д' отѝде (Л).

2.1.2.2.2.5. Деклинација придевских заменица

Придевске заменице у тимочко-лужничком говору од падежа познају само номинатив и општи падеж. Како смо номинативне форме већ изнели, сада ћемо се осврнути на облике општег падежа. Уз то, у фуснотама ћемо изложити и неколике примере синтетичких облика придевских заменица које смо имали прилике да чујемо на терену, а који су се појавили у новије време под утицајем стандардног језика.

1. Једнина.

Када је реч о категорији неживог, општи падеж једнине код придевских заменица у мушком роду једнак је номинативу једнине. Уколико се ради о живом бићу, општи падеж једнине гради се помоћу наставака *-ог(а)*, *-ег(а)*:

а) категорија „живо“:

– присвојне заменице:

ја велѝм на *мојѣга* деверѝчића (БП); ти да поглѣдаш *мојѣга* мѝжа у слику (БП); ја сам прва на *мојѣга* дѣду уну́ка (БП); то́ј је фами́лија на *мојѣга* дѣду (БП); тѣтка њóјна се ожени́ла за *мојѣга* баштѝ (БП); на *мојѣг* свѣкра *некакѝв* рођáк у со́бу улѣзе (Л); тькá си отѝдем при дѣду *мојѣга* (Л); живим она́ј живóт што сам живѝла код *мојѣг* човѣка (Л); она́ се удалá у Ра́ковицу за *мојѣг* брата (Л); билѝ су дрѝгови на *мојѣг* мѝжа (Л); ја сам родѝла *мојѣг* сѝна ку́ћи (Л); мојá ма́ти до́јде за *мојѣга* баштѝ (П); она́ ка́же на *мојѣга* сѝна (П); на мојѝ свѣкрву личи, на *мојѣга* мѝжа на ма́јку (П); роди́ по́сле óш једну́ ћерку и *мојѣга* баштѝ (П); ја сам *мојѣга* мѝжа поштувáла (Т); сла́ва на *мојѣг* мѝжа је Свети-Ара́нђел (Т);

напрѣд^т сам чѝчи и на *твојѣг* свѣкра давáла (лѣб) (Л);

ова́к је ре́ко ком њѣгóвога о́ца (Л);

тамо она бора̀ви но̀хом сас момка њо̀жнога (Л); кад^т су они́ сьс њо̀жног момка дошли́ (Л);
по̀сле се за̀посли код једног ту́ *нашег* (човека) (П);

– показне заменице:

по̀сле пи́ту *тога* момка (БП); он каза́ на *тога* најстарога брата што је [...] *ћерку* имал (БП); кад^т позову́ *тога* Сашу (БП); ману́ да ви́дим и [...] *тога* човека (БП); реко на *тога* у Паланку што су ме посла́ли (БП); ја велім на *тога* Радована (БП); он му рече на *тога* штото се ману́ше (БП); ја сва́шта тра́жим оди *тога* девера (БП); прегле́ђува́л је *тог* човека (Л); на *тога* Пántу ма́јка најде ми ра́боту да чи́стим оре́си (П); ја *тог* човека зна́м (П); кад ви́дим *тог* господина (П); на *тога* су пра́или ро̀ђендџн (П); он бли́за до *тог* се́ди, до *тог* Дра́гана што ти казу́јем (П); то́ј ми је на *тог* си́на со́бата (П); ја *тога* дире́ктора несáм ни виде́ла (Т);

ја сам на *овога* зета што је ту́ј куде Пр́ви ма́ј реко... (БП); во́лиш ли ти́ *овога* младíћа брe (БП); пр́во оти́де код *овога* што напра́ил го́ре ку́ћу (БП); слима́ли ме и код *овога* интерни́сту (БП); с *овога* (човека) ни́шта не́мам (БП); она́ насто́јала на *овога* девера (Л); то́ј је дево́јче на *овог* си́на што не чу́је (П); *овог* (си́на) си дотера́мо овде́ (П); кад^т се уда́до за *овог* овде́ (П); је́дџ^ан (ћили́м) да́до њему́ та́м, је́дџ^ан да́до на *овог* си́на овде́ (П); он је са *овог* ми си́на, за́једно су у шко́лу ишли́ (П); ми́ смо *овог* човека имáли да ни помо́гне (Т); дево́јка му је на *овог* Меме́довића (Т);

онога стра́ она́ја ће га у́зне (БП); *онога* штипу́ муши́це, *онога* штипу́ ве́чером ко́марци́ (Л);

– упитно-односне заменице:

то́ је на́ш чо́век, а не́је ту́ци́нец *кога́* ти́ ни́си ни ви́дел (Л);

каквог човека́ има, *каквог* момка́ има она́ (Л); да се зна́је То́доров си́н како́ је облечен и с *квога* је коња́ пошџ́л (П);

– неодређене заменице:

ако́ на́ђеш *нећега* пензио́нџера (БП); она́ мо́ж д' у́зне по̀сле *неког* ста́рца (П); ишла́ сам та́мо код *неког* човека́ (Т);

некаквог по́па до́вљкоше́ овде́, ни́шта не разб́ира (П);

б) категорија „неживо“:

– присвојне заменице:

кад^т погле́дам тра́ктор *мој* (БП); ја сам створи́ла за *мој* жи́вот (БП); ја си *мој* до́м чу́вам (Л); има́м си *мој* телифо́н (Л);

ја *твој* бро́ј не́мам (Т);

ја та́ј *њени* факултéт не мо́гу да запа́мтим (П);

њина ба́ба је из *наш* кра́ј (БП); пе́т изво́ра смо ми́ до́вели у *наш* базéн (БП); ово́ је па́наџур у Јáлови́к Изво́р овде́ *наш* (Т); ово́ј са́мо овде́ у *наш* кра́ј има́ (Т);

о́кнy де́да-Зо́ру да пра́ти абџ́р не́какав си *њихов* (П);

– показне заменице:

за *тија* тра́ктор се по́бише (БП); ни́шта се ни́је мо́гло ство́ри с *тија* жи́вот (Л); оти́демо у *тија* Ка́мик го́ре нади Ћи́вот село́ (Л); па се ту́ри на *тија* жа́р да се нагрéје (Л); *тија* гази́ранити (со́к) не пи́јем (П); ја љи одве́до на *тија* крзнени штáнд (П); зави́је се сас *тија* месáљ

(П); он оста^ви динар за Светому на *тија* колачк (П); немој да окамо кумицу Совићу на *тија* дџн кад добде остале кумице (П);

навикли смо на *тај* живот (Л); од^т сливу се прави ђумур за *тај* пос'о (П); мама је прво отишла тамо на *тај* дом (П); ја *тај* њени факултет не могу да запамтим (П); они ми скину *тај* гипс (Т); ово што смо све стекли ми смо с *тај* рад стекли (Т); живели смо у *тај* рт (Т); мене неје било тешко да идем из^с *тај* рт у школу (Т); занемарили смо *тај* крс (Т);¹⁴⁸

има тамо од *овија* крај много људи (БП); видиш *овија* парадáјез (БП);

они неће *овај* далековод што имамо (БП); ја си узнем *овај* тепик (БП); *овај* шпорет да му га неки човек (П); натоваре *овај* сандак сас дар (Т); садимо све могуће, парадáјз, лук *овај* прáзи, зелени ли (Т);

живим *онај* живót што сам живила код мојег човека (Л); од *онј* квасац ли па се лепи (Л); изађем из *онај* бункер (П); *онај* колач носимо у цркву (Т); извади ме из *онај* жар (Т); скүпени били сви у круг *онај* (Т); нећу ја да носим *онај* гипс (Т);

ја несџм *такџв* живót живела као што је она (П); она је *такџв* факултет завршила (П);

и ја у күјну имам *овакџв* шпорет (БП);

меси она лџб прџсан *овољћи* (П); деда донесџ *овољћи* ђувџч¹⁴⁹ мџд (П); *овољћи* ранац носи на лџђа (П);

– упитно-односне заменице:

у күј крај си (БП); сачувала сам сáмо једán пакџт *који* смо добили (П);

какав смо бунáр имáли гóре где ни је појáта (П); *какав* сам күпус тáмо јџла (Т);

– неодређене заменице:

даде вој *неки* пешкíр (БП); ишли смо *некћи* пүт у Нíш (Л); *неки* дџ^ан ме íзнервира (П); *неки* дán она дошла овде (П); узнем си па *неки* динар (П); прџвез *нећи* има нá-главу (Т); направимо си *неки* колач (Т); прогласíше *неки* скүп (Т); невеста дáје [...] *неки* прекривáч или нешто (Т);

пóсле купíмо *некџв* шпорет (БП); наместíле му *некакџв* кáмик (П); óкну деда-Зóру да прáти абџр *некакав* си њíхов (П); сáмо промџџа паприкүту и стáвља у каквó било, у сүд *некакав* (П); снíмају *некакáв* фíлм (Т);

– одричне заменице:

немам прíход *никакав* (Л); сáд немам *никакав* тџрет (Т);

– опште заменице:

мóже ли она женá једнү кошүљу да пџре у машинү *свáки* дán (БП); мџре *свáки* дџн по трí пүт темперáтуру (БП); у *свáкћи* мџсец имáше по једн *сабор* у селó (Л); *свáћи* стрүк подбџреш, прекíнеш га (Л); мóлим Бóга *свáћи* дџн (Л); она при мџн неће да дóјде, ја при њү доóдим *свџаћи* дџн (Л); *свáћи* дџн пáда ћкíша (Л); за *свáки* вáшар је дóшо (Л); *свáћи* понедџљак

¹⁴⁸ У грађи са тимочког терена наишли смо на један пример синтетичког генитива показне заменице *тај* – баба *тог* тренүтка дóјде (Т), који је информанткиња употребила као готову форму преузету из стандардног језика.

¹⁴⁹ Овде је лексема *ђувџч* употребљена у свом секундарном значењу *ђувџчáрка*, исп. **ђувџчáрка ж 1. глеђосана керамичка посуда у облику широке зарубљене купе за припрему ђувџча и других густих јџла, као и мџса. 2. дрвена посуда у облику широке зарубљене купе из које сви кусају при оброку** (Златковић 2014а: 185).

му пошáље пáре (Л); женá има *свáћи* пýт рáботу (П); дéда *свáћи* пýт [...] на дрýго мéсто стáви кљýчат (П); нéма *свáћи* пýт мнóго (вíшье) (П); јá не пíјем *свáћи* дýн (кавé) (П); онé *свáћи* дýн рáботе (П); пос^ле нéдељу дýна се óпет онí срéгну, нéма *свáки* дáн (Т); на *свáки* прáзник је тóј билó (Т).

Код придевских заменица у женском роду општи падеж једнине има наставак -у:

– присвојне заменице:

њóјна мáјка је из *моу* фамíлију (БП); јá кáжем на *моу* сестрý (БП); видé ли тí *моу* тéтку (БП); мóј дéда, на *моју* мáтер баштá (БП); *моју* папрíку ўби неквó (Л); тí си пómлада и од *моју* унýку (Л); тýј јá íмам ћéрку једнý *моју* (Л); Бáта по цéл дýн *моју* Вéсну у колéвку и сáмо ју лýшка (Л); па сам носíл и његовóу тáшњу и *моју* (Л); кад^т сам отíшла јá из *моју* кýћу (Л); прíчај за *моју* свáдбу (Л); код *моју* мáјху кад^т сам билá (Л); до *моју* кýћу је трíнес кíлометра одáвде (П); јá сам причáла на *моју* унýку (П); онí се договорíли да доведý *моју* мáтер (П); на *моју* свекрвóу лíчи (П); водíла сам Сóњу, тý ћéрку *моју* (Т); нíшта *моју* мáјку нíје помогнýо (Т);

зáшто не осигýраш óву *твоју* жéну (БП); жáлосно, кáже, за óву *твоју* жéну (БП);¹⁵⁰

траже и његовóу дéцу (БП); нáјдем си јá његовóу адрéсу (БП); кýћа си остáје на његовóу дéцу (Л); тóј су на његовóу сéстру децá (Л); пóсле си правíмо мí свáдбу тáмо у његовóу кýћу (Л); па сам носíл и његовóу тáшњу и *моју* (Л); онá пá óкне његовóу сестрý од^т стрíца (Л); јá сам отíшла óдма на његовóу пéнзију (П); добíла сам његовóу пéнзију (Т);

кад^т поглéдам трáктор мóј у њóјну авлíју (БП); јá несýм у њóјну кýћу улéзла (Л); мóж да ме одведé у њóјну кýћу дóле (Л); онá њóјну мáјку звáла „мáма“ (Л); у њóјну кýћу се збéремо (Л);

мí нéмамо бóљу од Вéрку у *нашу* фамíлију (БП); нéмој *нашу* кýћу да остáиш (БП); немóј да си мánеш *нашу* кýћу (БП); Дрáган дóјде до *нашу* капíју (Л); тáј бáба имáла у *нашу* фамíлију некаквý тéтку (П); он рáдеше на центрáлу овдé гóре, на *нашу* си центрáлу (П); мí опечéмо мáло и од *нашу* папрíку (П); íдемо мí за *нашу* појáту по пýт (П); носíли смо *нашу* хрáну (Т); јá изáђем с óву *нашу* нóшњу (Т);

и њíну кýћу запалíше (БП); бáш поред њíну тлaканý се проодíло (П);

– показне¹⁵¹ заменице:

туј јаловíну чýвај (БП); водíла сам Сóњу, *туј* ћéрку *моју* (Т);

чýву *туј* стóчицу (БП); íма *туј* пéнзијицу (БП); óш да ми продадéш *туј* њíву (БП); сýг сам далá на Јéлену *туј* кошýљу (БП); поглé *туј* слíку (БП); јá идó на *туј* свáдбу (Л); тóј је од^т тýј бáба, низ^с *туј* ўлицу (Л); у *туј* махáлу тóј је свé измрлó (Л); јá у тóј сипýјем вóду óтпадно, у *туј* кóвицу (Л); он је пóс^е рáдио мéсец дáна с *туј* машинóу (П); у *туј* кýћу ће седи (П); онá у *туј* шéрпу напýлни пипéр (П); слáбо пíју *туј* вóду (П); јá си отидем у Сóпот при *туј* сестрý (П); Мíљан мóј је завршиó *туј* шкóлу (Т); садíло се кромпíр на *туј* њíву (Т); на *туј* стрáну смо мí ишли (Т);

сáмо да вíдим *туја* слíку (П); у *туја* Трговачку акадéмију јá сам облéкла сукнó (П); славíли су мóј тáта и зéт у *туја* богáту кýћу (П); у *туја* íжу свé натýраше мóјá бáба (П);

¹⁵⁰ На белопаланачком тлу забележили смо две синтетичке генитивне форме присвојних заменица *моја* и *твоја* (обе заменице налазе се у синтагми са именицом *смрт*): после *моје* смрти (БП); после *твоје* смрти (БП).

¹⁵¹ Показним заменицама у женском роду неретко се додаје партикула *ј*, са или без покретног вокала *а*.

зашто не осигураш *ову* твоју жéну (БП); шта је сас *ову* баку (П); *ову* годин била много лéпа паприка (Т); свúда *ову* околину ја сам обíшла (Т); ја изађем с *ову* нашу ношњу (Т); *ову* кућу смо направíли с печурке (Т);

овуј кућу купíмо (БП); брóј телифóна је знала и на *овуј* ћерку (БП); ће дóјде на *овуј* Ирéну мýж (БП); она отиде код *овуј* сестру́ у Београд (БП); *овуј* годину несáм се много односила (Л); нéма овдe вода за пиће у *овуј* кућу (Л); мí појдóмо у селó сьс *овуј* тétку (Л); ка дојдóмо при *овуј* гáздарицу (Л); вí сте комши́је сас *овуј*, сас Јовáнку (Л); *овуј* нeдeљу ја мéсим (Л); у *овуј* махалу нéма много дeчица (Л); ја íмам *овуј* пољопривредну (пéнзију) (П); због *овуј* корóну ли, како ли, свe гóре бéга (Т);¹⁵²

с лопáту га пребáцујеш на *ону* стрáну (БП); вéтар дýва, *ону* плéву нóси (БП); знала је да ши́је, дá, сýкњу *ону* прљáчу напред^т што су жéне носíле (БП); у Зáјечар за свáдбе, бíло за квó, у голéм казán стáве флашу *ону* од^т кíселу вóду (П);

онуј смо кућицу самí правíли (Л); рáно по шљиварí при *овуј* сíвку, при *онуј* јáбучку, при *онуј* косáчку, свe се испáли да одржý рóд (Л); знајеш *онуј* бáбичку (Л); да поглéда с óчи сáмо *онуј* равни́цу (Л); сíн ми íма *онуј* машину за бúшење бунáри (П);

óн нóсеше *такву* ко́жну јáкну (П); имáла сам *такву* дýшу (Т);

овакву, кáже, нíсмо имáли пациéнтку (БП);

па га појeдe, *оволку* кéсу ўзне (П);

– упитно-односне заменице:

у *коју* си пáртију (БП); нe знаш на *коју* стрáну да поглéдаш (Л); нe знам у *коју* држáву ће да íде (П);¹⁵³

какову сам ја рóднину имáла (Л); извeди ју [...] да вíди *какову* íмаш бáшту (Л); тí си избéреш *какову* óћеш шáру (П);

– неодређене заменице:

мóж да заштéдиш *неку* пáру (БП); имáла је мáлко *неку* шкóлу (БП); тýј рáди у *неку* фíрмицу (БП); *неку* вeчер ја речeм... (Л); óн ми бeше послáл *неку* слику (П); насадíли смо мáло јечьм *неку* њíву (П); постíла сам тýј и тáм, пeтак, срeду *неку* (Т); имáли смо *неку* дýшу чýдну (Т); бáба спрeми квó спрeми, у грне скýва нeко месцe, *неку* чорбíцу (Т); и св^ат пáмтим *неку* пeсмицу (Т);

некоју (жену) не вóле свeкар и свeкрва (Л);

óн íма *некакву* кúварицу (БП); снаáта ми *некакву* лeдeну тóрту прáи (П); с *некакву* Цíганку и Цíганина се закумíл (П); тáј бáба имáла у нашу фамíлију *некакву* тétку (П); чорбý ће прáи *некакву* (П);

у Палáнку етe отворíше *неку* шнáјдерску фíрму (БП); ишли́ смо по таквe ствáри, по *неку* купóвину (Л);

– одричне заменице:

¹⁵² У једном примеру из белопаланачког говорног подтипа наишли смо на синтетички генитивни облик показне заменице *ова*. Наиме, на питање да ли је било снега у Белој Паланци, информант је одговорио – *овe* године нe (БП).

¹⁵³ Код једне испитанице са пиротског терена забележили смо синтетички генитивни облик упитно-односне заменице *која*: тóј знам, *којe* сам године рóђена (П).

ми нeмамо ману брe *никакву* (Л); ти нeмаш *никакву* школу (П); нeмој више, мамо, да тураш *никакву* туршију (П);

– опште заменице:

она спреми ручк за *сву* породицу (БП); *сву* намирницу купимо (Т);

на *сваку* славу, празници – на сокак оро (БП); приказују га *сваку* недељу на „Пирот“, на телевизор (БП); мерим притисак свако јутро, *сваку* вечер (БП); у *сваку* учионицу било по четерес ђака (БП); *сваку* вечер једно исто причу (Л); на *сваку* врчву (је) преврзано със пртену крпу (П); *сваку* вечер дооди (П); ми смо си требали одржавамо тој, да идемо *сваку* годину (Т); *сваку* годину ја сам по четерес венца низала (Т);

некој умре и оди *било кву* болес и каже корона (Л).

Општи падеж једнине код придевских заменица у средњем роду једнак је номинативу једнине:

– присвојне заменице:

од *моје* друштво и женско и мушко, само сам ја остала (БП); ја сам гледала у *моје* здравље (БП); да је ко на *моје* место (БП); ти има да радиш и *моје* и твоје (БП); ја сам *моје* преживела (БП); ја у *моје* село [...] не волим д' отидем (Л); да погледаш *моје* сведочанство (Л); никад није дала, каже, на њојно дете него на *мојо*¹⁵⁴ (Л); у село *моје* за мезе су пунили паприке със кисело зеље (П); нисам могла да добијем пензију на *моје* име (П); знам *моје* детињство како сам прошла (Т); тој неје имало у *моје* детињство (Т);

ти има да радиш и *моје* и *твоје* (БП); не заборавим ти оној *твоје* кравајченце (Л);

нема деца на *њигово* презиме (Л); момче на *ње"гово* презиме си се води (П);

она дроње *њојно* збира (БП); никад није дала, каже, на *њојно* дете него на *мојо* (Л);

ка (је) дошъл једн у *наше* село (П); оно је исто на границу бугарску, до *наше* село (П); из *наше* село триес кумице смо имали (П); знајеш да су у *наше* село Цигање преотели половин (П);

збatalише овој *њино* (БП); *њино* имање су одма продали (Л);

– показне¹⁵⁵ заменице:

он је у *то* успео (БП); *то* да баталиш (Л); свака врчва је завијена, увијена озгоре със *то* од марихуануто што се ткало (П); богата сам св^ас *то* (Т); соба у *то* време се звала „ана“ (Т);

они си одржаву *тој* горе (БП); *тој* су све испродавали (БП); нећу ја, дeдо, *тој* да дозволим (БП); ја сам *тој*, сестро, заборавила (БП); кажи му *тој* друго да ти даде (БП); *тој* смо све сами створили (БП); дeда и баба су *тој* примали (Л); мeн од^т *тој* стра (Л); поштар ми доноси *тој* обавештење (Л); он *тој* све откара на црепану (Л); ја у *тој* сипујем воду отпадну (Л); *тој* су давали на девојчетија (П); с *тој* се клало огањ (П); пос^е ће ти кажем и *тој* (П); ја *тој* несъм работила (П); шта ћемо ми св^ас *тој* бебе (П); ја тг несъм имала *тој* (Т); после сам ја *тој* купила од жену (Т); св^аг ова деца *тој* ни не замiшљају (Т); она *тој* волела да прави (Т);

¹⁵⁴ У форми *мојо* наставак о добијен је аналошки према облицима са тврдим основама.

¹⁵⁵ У великом броју наведених примера показне придевске заменице су поименичене.

попу́нимо с го́сје *товá* (Л); де́да и ба́ба предузе́ше *товá* (Л); лъ́жу *товá* што ка́жу (Л); за каквó ми је преписáла *товá* – ја не зна́м (Л); ја има́м *то́ва* реше́ње (П); ја се са́мо плъ́сну на *товá* (П); па га све́ о́коло обикóли *то́ва* (П);¹⁵⁶

опа́шем се с ко́жу и сас *овó* (П); ова́к *овó* обуче́мо (Т); *овó* смо с та́ј ра́д стéкли (Т);

овóј црево́ он озго́р ту́ра (БП); кад заврши́мо *овóј*, ће сврне́мо (БП); она́ путу́је на *овóј* вре́ме зѝмње (БП); збатали́ше *овóј* њѝно (БП); док смо *овóј* све́ створи́ли (БП); по́сле Јóца *овóј* дода́де (Л); Ве́ке, *овóј* не поме́раш од^Т ту́ј? (Л); *овóј* ми је Ми́ца донéла (Л); ја с *овóј* ўво́ ич не чу́јем (Л); *овóј* су онѝ докара́ли (Л); *овóј* сам купи́ла кад^Т сам нарађáла деца́ (П); ја несъ́м носи́ла *овóј* (П); *овóј* сам у Бýгарско тка́ла, *овóј* до́лњето (П); *овóј* ви не́ма наплáтим (П); о́ћеш ли ти́ да бу́деш на *овóј* ме́сто (П); *овóј* ко́ј измисле́о, сва́ка му ча́с (Т); овде́ка зака́чено белчу́т и на *овóј* хо́ше (Т);

Ми́лица ми је донéла *овóја* (Л); мо́ј та́та терáл *овóја* у Бабу́шницу (Л); има́ чéтри папри́ке на *овóја* (трпешчé) (Л); че́кај са́мо ја да дока́жем *овóја* (П); оверава́ли смо *овóја* у о́пштину (П);

квó ти заприча́ пред *онó* дру́го (БП); ба́ба ми пра́еше *онó* окрúгло (П); везáше им *онó* плáтно на́-очи (Т);

а́јде да покри́јемо *онóј* до́ле (БП); што́ да има́ он *онóј* а ја га не́мам (БП); не заборáвим ти *онóј* твоје́ кравајчéнце (Л); она́ напра́вила *онóј* сла́тко (Т);

по́сле напра́више дру́го нѝско *та^аквó* (столичéнце) (БП); ми́ не́ма ви́ше да има́мо *таквó* кутре́ (Л); несъ́м има́ла *таквó* (П); напра́ви *таквó* па га расплѝска (П); онѝ га навр́жу на *та^еквó* и чу́ку га със такве́ј мо́тке (П); ја о́дма нареза́ *та^еквóј* (П);

та́ј уну́ка ми донéла *овóлко* кúче (Т);

– упитно-одно́сне заменице:

не́ знам у *којé* на́сеље бе́оше (Л); у *којé* се село́ сла́ви, ту́ј се и́де на сла́ву (Л); зна́ете ли ви́ од^Т *којé* др́во два́пут горѝ (П);

изве́ди љу да ви́ди каквú има́ш ба́шту, *каквó* има́ш цве́ће (Л);

– неодре́ђене заменице:

и́дем *неко́* мезéнце да тра́жим (Л); ја има́м го́ре *неко́* плáтно (П); нѝсу те́ли да ју о^аперѝшу *неко́* црево́ од жу́ч (П); после *неко́* вре́ме идóмо у гра́д (П); ту́ љу́ди седú до *неко́* вре́ме (П); ба́ба спрéми квó спрéми, у грне́ ску́ва *неко́* месце́ (Т); ми́ смо га поштува́ли, ишли́ смо, али мо́ж *неко́* вре́ме да несмо́ ба́ш трéнутно ни (ишли́) (Т); има́ла сам *неко́* се́ме бýгарско (Т);

тре́бе да ми изведу́ *некојé* пи́ле (Л);

– одри́чне заменице:

не́мам *ни́какво* љу́бре (БП);

– опште́ заменице:

ме́не му́ж *све́*¹⁵⁷ преписáл (БП); *све́* вре́ме у бо́лницу је би́л (БП); донесе́ ле́б, *све́* квó тре́бе (БП); *све́* смо купи́ли оди сто́ку (БП); *све́* црнó има́ да прости́рем (БП); *све́* ми донесу́ (Л);

¹⁵⁶ Поред облика општег падежа *то́, то́ј, това́*, забележили смо и неколико примера синтетичког генитива ове заменице: са́ не́ма *то́га* (БП); од^Т *то́га* ле́к не́ма (Л); ја сам такв́в ўбав живóт има́ла после *то́га* (П); од^Т *то́га* сам се плаши́ла (П); има́м па́рче плáтно од^Т *то́га* (П); од^Т *то́га* је и умре́ла (П).

¹⁵⁷ У великом броју наведених примера заменички облик *све́* је поименичен.

нека ти Века *свѣ* испрѣча по рѣд (Л); плаћам и вѣду и струју и *свѣ* живо (Л); он тој *свѣ* откара на црепану (Л); *свѣ* здувано берем та пржим (Л); *свѣ* му дадем до ѡч (Л); на варјачу велику, кад^т *свѣ* спреми, стави брашно (П); *свѣ* крзно узѡше (П); он *свѣ* знаје да спрема, и посно и блажно (П); у град *свѣ* трѣбе да купиш (П); *свѣ* старо избаѡил (П); *свѣ* што знам ја ћу да ти испрѣчам (Т); ја као свака мама, дај да манемо *свѣ*, дај да им купим дрѣшке (Т); садимо *свѣ* могуће (Т); спрема *свѣ* посно (Т); он *свѣ* испродавал (Т);¹⁵⁸

свако послеподне се зберу (БП); мерим прѣтисак *свако* јутро (БП); пијем лек *свако* јутро (Л); комшинице долазе *свако* јутро (Л); за *свако* домаћинство носили смо по једн колач (П); црква служи *свако* јутро (Т).

2. Множина:

Општи падеж множине код придевских заменица свих трију родова једнак је номинативу множине:

а) мушки род:

– присвојне заменице:

овдѣ живе близо до тија *моји* Дилберци (БП); ја живим са^с сви *моји* (Л); питам *моји* синови (П); ја прѣчам на *моји* унѡци (Т); ја си знам за *моји*, како је било, што (Т); док сам била кући код *моји* (Т);

ја сам најстарија од^т сви *твоји* (П);

од^т први дѣн се почну стављу, она код *његови*, он код *њѡјни* (БП);

од^т први дѣн се почну стављу, она код *његови*, он код *њѡјни* (БП); сигурно има од *њѡјни* туј некој (БП); отидѣ у-дол код *њѡјни* (БП);

у Калну исто гѡр има лекар за овѣја *наши* (Т);

ће те вѡдим ја код *ваши* сељаци (П);

– показне заменице:

овдѣ живе близо до *тија* моји Дилберци (БП); једн оди *тија* прѡсиоцити рекъл... (П); ја сам сви *тија* лѡди гледала (П); једн^а милиѡјац бѣше од^т *тија* саобраћајнити (П); они имају *тија* бѣжичнити телефѡни (П);

са смо си ставили *овѣја* прѡзори (БП); и *овѣја* дрѡги апарати смо имали (П); напраѡи крѣвети *овѣја* дрвени (Т); у Калну исто гѡр има лекар за *овѣја* наши (Т);

ови опачници пироћански накупјује за децу (БП); постѣла сам туј и там, пѣтак, среду некѡ, па нек^ћи постѣ *ови* велики (Т); са-шта *ови* лѡди да ји послужим (Т);

баба-Цурка му напраѡи опачници сѡс врѡви *онија* трѡугласти (П); он има праѡени опачници, купени, *онија* сѡс ћућури (П);

лекови ти дајем, *такви* лекови јаки (БП);

– упитно-односне заменице:

¹⁵⁸ У једном примеру затекли смо облик општег падежа *сво*: наиме, на питање да ли је преврнула сено, информанткиња је одговорила – „преврну’ га *сво*“ (Л). Такође, у грађи смо наишли и на један пример синтетичког генитива (жао ми је *свѣга* (Л)), као и на један пример синтетичког локатива (*свѣ* у *свѣму*, дошло се и да се мало поживи (Т)) ове заменице. У последњем случају синтетички локативни облик сачуван је као окамењени део устаљеног израза.

мазови *какви* несмо пробáли (Л); да видиш *какви* забáни íмам (Т);

– неодређене заменице:

постíла сам тýј и тáм, пéтак, срéду некý, па *нек^hи* постí овí вéлики (Т);

купúју конце^hтра́ти *некакви* (П); напред^т пакети́ *некакви* давáше на пензионéри (П);

– одричне заменице:

не тóра *никакви* пра́шкове (П);

– опште заменице:

писúј код^т *сви* лека́ри да у во́ди (БП); сликува́ ме уну́кава са *сви* (БП); пома́жем *сви* лýди (БП); ја сам тька́ пред њí, пред^т *сви* рекла́ (БП); óн је волéл *сви* (БП); слимáли ме и код ово́га интерни́сту и код^т *сви* (БП); она́ је *сви* обрúкала (БП); ја живим са^с *сви* мојí (Л); са *сви* (је) она́ ишла́ (П); докле не скрóји за њí, за *сви*, и не сашíје, óн не излáзи нигде́ (П); не нóсимо мí за *сви* кола́чи (П); óн је на *сви* живи́ бíл кум (П); ја сам *сви* тíја лýди гледáла (П); ја сам најстари́ја од^т *сви* тво́ји (П); живéла сам за на́род, за мéне, за *сви* (Т); имáле су поштовáње према *сви* (Т);¹⁵⁹

пи́јем ле́кови *сва́какви* (Л); по́сле накупува́мо *сва́какви* апарáти (П);

б) женски род:

– присвојне заменице:

да продадéш тí кра́ве *мојé* (БП); на *мојé* годин́ има те прорастé трава́ (БП); кáко сам преживéла ово́лке *мојé* мýће (БП); *мојé* си чéтри (óвце) íмам (Л); у *мојé* године́ је билó и добро́ и ло́ше (П); кáко ћу ја *мојé* године́ да проведéм ова́к (П);

óн думаше: á, ће тра́жиш тí тéј *тво́је* но́ђе (БП);

óн мнóго во́ли *наше* (ја́буке) (Т);

– показне заменице:

чýву мáлко *те* ко́зе (БП); *те* годин́ нéма ни да дочéкаш (БП); штó нáма не стáве *те* крпљацéтине (Т);

ја *теј* пáре нíсам потрошíла (БП); óн думаше: á, ће тра́жиш тí *теј* тво́је но́ђе (БП); *теј* кýће у Палáнку им је напра^вíл (БП); излéзнем тáм сас *теј* óвце (Л); од^т *теј* инéкције чíни ми се да ме и са́ у грбíнуту боли́ (Л); онé заслúжују *теј* пáре (П); да видиш са́мо *теј* сли́ће (П); óн им урадéл *теј* дьсће́ (П); водíла сам и *теј* стáмбене кýће (П); ово́ што смо свé стéкли ми смо с тáј рáд стéкли, с *теј* печýрке (Т);

водíла сам и *теја* згра́де (П); тó се зна́је кáко смо мí зарадéли *теја* пáре (П); нíкој *теја* сли́ће не дíра (П);

ја стáвљам [...] *овé* турши́је и *овé* лýте папри́ке стáвљам у тéгле (Т); билá сам сас *овé* провoдáције (Т); дево́јхе си пá нóсе *овé* сýкње (Т); она́ постíла двáнаес *овé* нéдеље (Т);

кад исечé *онé* ко́цке (БП);

íгра сьс *онéј* чíзме (П); насечé *онéј* ко́ре сь^с нóж (Т);

¹⁵⁹ У сабраном материјалу наишли смо на један поименичени облик синтетичког датива множине ове заменице: *сви́ма* честíтам Нóву годину́ (Т).

купува́ли смо *таквѐ* ства́ри (Л); ишли́ смо по *таквѐ* ства́ри (Л); она́ *таквѐ* ства́ри ви́ди (Т); исто́ и они́ с *таквѐ* му́ке ку́ћу напра́вили (Т);

чу́ку га със *таквѐј* мо́тке (П);

с каші́ке големе́ *то́лће* са́мо гребѐм ма́з (П); (терзи́ја) понесе́ игле *то́лће* (П);

ка́ко сам преживѐла *ово́лке* мо́је му́ће (БП);

– упитно-односно заменице:

зна́је не́ке ства́ри *којѐ* ја не́ знам (П); па смо оздо́л набавља́ли не́ке ства́ри *којѐ* несú сви́ има́ли (П);

ка́кве сам ма́раме има́ла ле́пе (Л); ти́ да ви́диш *каквѐ* ја сли́ће има́м (П); ка́ко је среді́л о́н го́ре, *каквѐ* живо́тиње чу́ва (П);

да погледа́ш *квѐ* (чара́пе) има́м (П);

– неодређене заменице:

не́кције сам *не́ке* примáла (Л); па смо оздо́л набавља́ли *не́ке* ства́ри *којѐ* несú сви́ има́ли (П); зна́је *не́ке* ства́ри *којѐ* ја не́ знам (П);

уз *некаквѐ* степѐнице идóмо (Л); но́сеше *некаквѐ* ла́нене ципѐлџк^hе (Л);

они́ си́ йому́ *неквѐ* ра́боте (Л);

– опште заменице:

ни́је мо́го да пове́же пу́тови са *свѐ* држа́ве (БП); она́ има́ *свѐ* зго́де жи́ве (БП); *свѐ* пла́нине по́знам (БП); они́ му да́ву маши́не *свѐ* (БП); па ми преписа́л це́лу и кúпну имóвину и *свѐ* маши́не (БП); ... као да ми је прибра́ла *свѐ* жи́ле (Л); *свѐ* сѐмкете изедú (Л); са сви́ она́ ишла́, у *свѐ* држа́ве (П); *свѐ* живо́тиње¹⁶⁰ смо месі́ли (П); ради́ла сам *свѐ* мо́гуће ра́боте (П); умаза́л дре́жете *свѐ* (П); долази́ли су љúди од^т *свѐ* стра́не (Т); бе́ремо *свѐ* мо́гуће тра́вк^hе (Т);

сли́ве каквѐ има́, *сва́какве* мо́ж да набѐреш (Л); певáла сам *сва́какве* пѐсме (Т);

в) средњи род:

– показне заменице:

за *та́ј* дрва́ сам дала́ сѐдом и́љаде да се исечú (Л); онѐ доно́се одозго́ре *та́ј* је́ла (Т); не́мамо ми́ *та́ј* мэ́тровска дрва́ (Т);

закљу́чим ја́ *ова́* врата́ (БП); билá сам по *ова́* сѐла (Т);

спремáли смо *она́* старі́нска је́ла (Т);

– опште заменице:

на *сва́* дечи́шта накупúје ко́лко о́ћеш (БП); у *сва́* сѐла је то́ј поста́ло сѐг (БП).

Како нам сведоче изложени примери, код придевских заменица у општем падежу акценат се често помера с краја на почетак речи (као, уосталом, и у њиховим номинативним формама). Ова појава је новијег датума и представља резултат књижевнојезичког утицаја.

¹⁶⁰ Овде се мисли на празничне колаче у облику различитих животиња.

Коначно, додали бисмо и то да су члановани облици придевских заменица обрађени у поглављу посвећеном постпозитивном члану, прецизније – у сегменту 2.3.2.2.

2.1.2.3. Придеви

2.1.2.3.1. Питање придевског вида

Језичко осећање за разликовање одређеног и неодређеног придевског вида код наших информаната је веома ослабљено. Ова појава је, са једне стране, „последича губљења квантитета вокала и политонског акцента“, а са друге стране – резултат аналитизма, тј. „изостајања оних падежних облика у којима долазе до изражаја морфолошка обележја придевског вида“ (Ћирић 1999: 141).

Спољашње обележје имају само придеви мушког рода, јер, „како је нестало дужине у овим дијалектима, нестало је и разлике, с формалне тачке гледишта, између неодређене и одређене ф. ж. и ср. рода“; придеви мушког рода имају облике са наставком *-и* и облике без њега, мада ниједан од ових облика говорници не употребљавају свесно, већ се обе форме користе за исту синтаксичку функцију (Белић 1999: 292).

Па ипак, има ситуација где се користи само одређени или само неодређени вид, случајева где је један или други вид чешћи, као и ситуација где се обе форме подједнако употребљавају.

Када је реч о одређеном придевском виду, он се понајвише среће у следећим лексичким и граматичким категоријама (као што ћемо видети, ни овде се одређени придевски вид не користи доследно, већ постоји и велики број случајева са неодређеним придевским видом):

а) у топономастици:

после од^т појату морамо да бјегамо за *Влаићи* Дóл (БП); íдем у *Влаићи* Дóл на-воду (БП); билá сам у *Црни* Вр село (П); тамо је село *Средњи* и *Доњи* и *Горњи* Висок (П); она је завршила за психолога у *Нови* Сад (П); кад излезнеш из^с селóто за кам *Црни* вр (П); отíде ју у *Топли* Дóл мýж (П); у *Топли* Дóл óвце óткара (П); *Црни* вр је гóре (Т);¹⁶¹

б) у називима празника:

*Свети*¹⁶²-Никóла је наша слава (БП); направим им зељаник на *Бьдњи* дьн (Л); слави *Свети*-Аранђел ћерка ми (Л); кýћну (славу) си слаavimo *Свети*-Сáву (Л); славили смо *Свети*-Лýку (П); нана ни је водила сáмо на *Свети*-Тóдор у цркву (П); мý слаavimo *Свети*-Ђóрђе у Сóпот (П); за *Свети*-Никóлу било ћисел кýпус (П); за *Бьдњи* дьн се месíло свáкакве живóтиње (П); *Свети*-Јовáн слаavimo (П); мáнастирът је *Свети*-Ђóрђа (П); наша црква је славила *Свети*-Тóдор (П); зáшто ви славите, заказýјеш одáкле си тý, *Свети*-Ђóрђу, а нýкако не донóсите колáч овде (П); снимáли ни, не знам којý су билý, бáш на *Рáспети* пéтак (Т); било *Свети* Никóла (Т); *Свети*-Аранђел сам јá славила кад^т сам билá јóш неожењена (Т); после смо *Свети*-Никóлу славили (Т); онамо у град, *Свети* Ђóрђе вáьда, црква слýжи свáко јýтро (Т);¹⁶³

¹⁶¹ У грађи смо срели и знатан број географских назива у чијем се саставу налази придев неодређеног вида: проóде áутобуси за *Бáбин* зýб (БП); кáко до *Бáбин* Кьл (БП); звалó се *Петрóв* Крс (Л); свé њý набувáл у *Чóрин* Дóл (П); чýча ми радéл на *Бáбин* зýб (Т).

¹⁶² Придев *свети* у саставу имена светитеља веома често остаје без акцента (а неретко и без промене).

¹⁶³ И у називима празника често затичемо придеве неодређеног вида: славили смо мý *Спáсовдан* (БП); тамо *Аранђеловдьн* смо славили (БП); на дьн *Ђурђевдан* (БП); за *Велигден* перáшће чýне (Л); *Петрóвдан* слаavimo (Л); оди *Ђурђевдьн* смо испричáле (Л); и за *Велик* дьн, за *Велигден* се месíло (Л); на *Велигден* перáшће íмáше

в) у називима биљака:

ста́вим си и *бе́ли* лу́к (Л); посади́ли су и *цр́ни* и *бе́ли* лу́к (П); сре́же *црв́ени* лу́к, *зелéни* лу́к у папр́икете (П); *бе́ли* лу́к у те́глуту ту́ри по глав́ицу (П); има́ло је и онíја *пóродични* (лу́к), то́ смо зва́ли вла́шац (П); са́димо све́ могу́ће, парада́јз, лу́к ова́ј пра́зи, *зелéни* ли (Т);

г) код придева просторног и временског односа:

мо́ј је му́ж купи́л за óсми ма́рт *послед́њи* пу́т би́сер (БП); ја́ сам *послед́њи* пу́т кука́ла по њу́ (БП); насади́мо *го́рњи* ред сли́ве (Л); ти́ ра́диш, не́ко *ле́ви* уби́ра капита́л (П);

д) код придева на *-ски (-сћи), -чки (-чћи), -шки (-шћи), -њи, -(и)ји*:

овде́ има́ло *по́љски* пу́т (БП); на *лопо́вски* на́чин жи́ве (БП); има́ та́мо го́ре *пла́нински* извор (БП); на́род је *дру́гачији* би́л (БП); одлучи́ла сам *са́мачки* живо́т (Л); то́ј ми је *шко́лски* дру́г (Л); до́бар живо́т би́о, *сироти́њсћи, сеља́ч^шћи*, глупи, али до́бар (Л); у Мате́јовац ме вози́ше два́пути кудето *те́хнички* (преглед) има́ Јóвица (Л); из^с *ср́пски* сам има́ла петíцу (Л); продо́ све́ маши́не, каза́н *маши́нсћи* (Л); ја́ ће ма́лко по *ни́ротсћи* (П); онí све́ ка́жу *бу́гарск^и* смо (П); *сред́њи* (сiн) го́ре рабóти на ку́ћу (П); ја́ не́ћу *веи́ташићи* со́к (П); ... што је би́л *селсћи* кмéт (П); пр́во се мéси ти́ја колачк, *сла́всћи* кола́ч (П); Димíтровград, Бабу́шница и Пала́нка билó је *ни́ротски* óкруг (П); зна́м си *ср́псћи* (П); мо́ј му́ж је би́л *тр́говачки* пу́тник (П); отвори́ше *фри́зерски* салóн (П); ово́^ј је *старовре́менски* тига́њ (Т); не мо́ж да на́јду *за́једнички* језик (Т);

ђ) код придева који и иначе имају само одређени вид (ови придеви најчешће означавају тип или врсту појма означеног именицом уз коју стоје):

во́јни камиóн купи́л (БП); *ра́дни* ста́ж ти íде (БП); па је би́л *ко́мерцијални* дирéктор (БП); íмам и *мо́билни* и íмам *фи́ксни* (телифо́н) (БП); преди *мрт́ни* ча́с у неде́љу ми рече́ (БП); са́ сам једа́н óлош *пра́ви* (Л); на *те́кући* при́мам (пéнзију) (Л); и óн је са́, ти́ја чо́век, *поко́јни* (Л); бра́т вој *рођени* све́ зна́је (Л); ја́ са́мо *домаћи* (со́к) пи́јем (П); овде́ је *ма́ли* гра́д (П); пр́ви мо́ј *ра́дни* óднос је го́ре (П); она́ је *мо́дни* креја́тор (П); не́је *óчни* (до́ктур) (П); ова́ј *ма́ли* не мо́же да ка́же „ће́бе“ (П); па му напраи́л за *ра́дни* сто́ óш^ј *једно́* некаквó (П); то́ј је *ру́чни* ра́д (Т).

Уз све наведено, треба поменути и то да сви члановани придеви стоје у одређеном виду. Ова проблематика детаљно је обрађена у сегменту 2.3.2.2.

Неодређени придевски вид најчешће се среће у следећим случајевима:

а) код придева у функцији именског копулативног предикатива:

до́бар је Ѐвча (БП); би́л ми óтац тѣг *жив* (БП); ја́ сам пу́но *задовољан* (БП); *са́м* си, па ти натéжа (БП); да ли́ је *зрél* (пасу́љ) (БП); óн бéше *óмал*, *дебéл* (БП); ти́ си *бо́лесан* тéшко (БП); мо́ј му́ж би́л *ра́дан* (БП); де́да би́л *сти́снут* (БП); код óчи си *ћóрав* (БП); мо́ра да *једéш*, *гла́дан* си (БП); али је до́живљај *лош* кад^т си сирочé (Л); то́ј је влас *крíв* (Л); мо́р'о си да б́удеш *чита́в* (Л); *убав* си је Ба́та (Л); сва́ћи пра́зник је би́л *лén* (Л); да си *здрáв* како дрéн, да си *пра́в* како дрéн (Л); чим си у пéнзију, *не́способан* си (Л); мо́ј лу́кац, са́мо је *си́тан* (Л); тѣ^ага́ј не́је би́л *ста́р* (Л); би́л је *страш́љив* (Л); и дњéс ће *до́бар* (ле́б) да б́уде (Л); óн је мно́го *тр́klet*¹⁶⁴ (Л); *кр́пан* је кромпíр (П); зéјтин је *пóсан*, ни́је *укусан*, а ма́зат је *укусан* (П); њего́вити ко́њ је би́л то́лко *ра́њив* (П); ја́ сам ра́ботна, а óн сиромá па *ле́њ* (П); на башту́ ми башта́ је би́л мно́го *ра́ботан* (П); несí *спóсан* (П); бóб је мно́го *ску́п* (П); мо́ј де́да је би́л мно́го *бога́т* (П); не́је ти компјуте́р^ат *крíв* (П); *ма́лечк* бéше кад башта́ му умрé (П); рéтко кад óн на сýботу да је

(П); кад б́уде за *Ђурђевдан*, зва́мо га (П); за *Вели́гден* се пекло́ и ја́гње (Т); то́ј је било́ за *Ђурђевдан* (Т); ми́ смо га зва́ли *Вели́гден* (Т); у Берíловац се сла́ви *Ђурђевдан* (Т).

¹⁶⁴ *тр́klet*, -а, -о *несташан*; *живахан* (Златковић 2014б: 486).

слободан (П); *вредан* је (калуђер) (П); он је *црн* (Т); кад је био *жив*, он ми није бранио (Т); не знаш колико је *добар* (Т); *бедан* си, али ти било срце лепо (Т); ти си *отпуšten*, *весел* си као што трéбе (Т); он је био *напредан*, *леп*, *добар* ми је био (Т); он је много *добар* био (Т); да бeше *здрав* да поживи с³ децу (Т); кој по имáл, он бiл *завидан* (Т); само да ми је другáр *жив* (Т);¹⁶⁵

б) код придева у функцији допунског предикатива:

ја си пá остáнем *сам* (БП); кој остáне *сам*, дáј му двáес íљаде (Л); свáћи куј остáне *сам*, њему се трéбе даде вiше (Л); и Пiрот *голем* постáл (Л); остáде он *глув* (П);

в) код придева у функцији актуелног квалификатива:

прво се о жени *млад* (БП); баштá вој *млад* умрл (БП); мýжь^ат ву и он *млад* умрe (БП); отишъл *желеьн* за мeне (БП); овiја дoле *нијан* лeгал (П); они потврдили да је направил *сам* (П); мýж ју *млад* умрe (П); не мoж да пiјeш *сам* (П); он се отегнул на пýт *мртав* (П);

г) код присвојних придева на *-ов/-ев, -ин*:

ја не знам *мајчин* дoчек, ја не знам *мајчин* íспрађај (БП); *Јасминин* тáтко кáже... (Л); тoј билo за *Јоцин* рoђендън (Л); *Цокин* чiча бeше тýј при нáс (Л); тeтка облeкла *нанин* забън (Л); *Радицин* свeкар добeше овдe (Л); спремáле смо сáрму од *винов* лiс (П); мoже сáмо да тýри бiбер и *ловоров* лiс (П); тoј је *Петров* кoњ (П); *мáмин* дeдa, дeдa-Тoдор, он је бiл гáздa (П); да се знáје *Тодоров* сiн кáкo је облeчен (П); изнeла сам *бáкин* колáч с јáбуђе (Т);

д) код појединих придева попут придева *срмен* (áјде ти, гoспoђo, устáни у *срмен* кáпут (П)) или придева *добар* у поздраву „добар дан“ (свáкоме мoраш да кáжеш „*добър*-дán“ (Л); не мoж да му кáжеш ни „*добар*-дъ^ан“ (П); не смeш да прoјдeш да му не кáжеш „*добар*-дán“ (Т)).

2.1.2.3.2. Деклинација придева

Ако се изузме вокатив (који је, уосталом, облички једнак номинативу), придеви у тимочко-лужничком говору од падежа познају само номинатив и општи падеж (у једнини и у множини).

Погледајмо најпре облике номинатива.

Придеви мушког рода у номинативу једнине имају завршетак *-и* за одређени вид, односно *-ø* за неодређени вид:

а) Одређени вид:

ти, брe, постáде *прави* Пирођанац (БП); *мрвeни*¹⁶⁶ дoктур, Пирођанац едън, чува скoро двeста кoзе (БП); овдe имáло *пољски* пýт (БП); *радни* стáж ти íде (БП); па је бiл *комерцијални* дирeктор (БП); снeгън *вeлики* нaтежáо (БП); брáт вој (је) *рођени* (Л); и он је сá, тiја чoвeк, *покојни* (Л); сá сам јeдán oлош *прави* (Л); *чувени* Пáнта, тoј је он (П); *срeдњи* (сiн) гoрe рáбoти нa кýћу (П); ти рáдиш, нeкo *лeви* убира кáпитáл (П); он је бiл *сeлшчи* кмeт (П); *Црни* Вр је нa јeднý стрáну, Рáвно Бýчјe – нa дрýгу стрáну (П); овдe је *мáли* грáд (П); *зелeни* лýк у грáдину (је) тoлћи (П); прво се окупe *нáјстари* ми брáт (П); прво се мeси тiја колáчък, *слáвшчи* колáч (П); ал је бiл мнoгo *вeлики* чoвeк (П); Димiтровгрáд, Бабýшницa и Пáлáнкa билo је *пiротски* oкруг (П); мoј мýж је бiл *трговачки* пýтник (П); онá је *мoдни* крејáтор (П); нејe *oчни* (дoктур)

¹⁶⁵ И аналитички компаративи и суперлативи придева, када врше функцију именског копулативног предикатива, стоје у неодређеном виду: *нáрод* је *пoздрав* бил и *пoслoжан* (БП); брáт ми је *пoстар* (Л); тáј сiн јoј је *нáјснáлáжъив* (П); чýкaт је *пoтежá*^к од мeне (П). У јeднoм пpимeрy из бeлoпáлaнaчкoг гoвoрa у oвoј фyнкцији зaтичeмo и сyплeгивни пpидeвски кoмпaрaтив *бoљи* у неодређеном виду: млoгo је *бoљ* живoт бiл (БП).

¹⁶⁶ *мрвeни дoктур* м *ветеринар* в *марвењак* (Стојановић 2010: 443).

(П); овај *мали* не може да каже „ћебе“ (П); мој брат *покојни* каже... (Т); сир *овчи* се изнесе (Т); било *Свети* Никола (Т); тој је *ручни* рад (Т); *Црни* вр је горе (Т); слава на мојег мужа је *Свети-Аранђел* (Т); онамо у град, *Свети Ђорђе* ваљда, црква служи свако јутро (Т);

б) Неодређени вид:

прво се ожени *млад* (БП); *добар* је Ђвча (БП); у село је *чис* ваздух (БП); бил ми отац *тг* *жив* (БП); код очи си *ћорав* (БП); мој муж бил *радан* (БП); овде је ћенар¹⁶⁷ *крупан* (БП); он беше *омал*, *дебел* (БП); амбар му (је) *пун* (БП); да ли је *зрел* (пасуљ) (БП); мора да *једеш*, *гладан* си (БП); народ *поздрав* бил (БП); *куј жив*, *куј мртав* (БП); кад ми је муж бил *болан* (БП); *јак* је Тигар, *запосли* преко иљада човека (БП); али је доживљај *лош* кад^т си сирочё (Л); брат ми је *постар* (Л); сваћи куј остане *сам*, њему се требе даде *више* (Л); *убитачан* живот је на село *сад* (Л); тој је *најблаг* сан (Л); *старачьк* је (Л); мор'о си да *будеш читав* (Л); сваћи куј је *стар* мора да *буде ћорав* (Л); *убав* си је Бага (Л); бил је *страшљив* (Л); кој је *добар* стрелац – *потреви* (Л); тг^агај неје бил *стар* (Л); она је билá све *одличан* ћак (Л); он је много *трклет* (Л); неје *тврђ* лёб (Л); да си *здрав* како дрён, да си *прав* како дрён (Л); и Пирот *голем* постаљ (Л); он је *најстар* радник (Л); Бага је бил много *добар* кад је бил *малечьк* (Л); мој лукац, *само* је *ситан* (Л); он је *златан* момак (Л); са је *брз* живот (Л); тај син јој је *најсналажљив* (П); чукат је *потежа*^к од мене (П); он је бил *богат* (П); његовити *коњ* је бил *толко рањив* (П); они потврдили да је *напраил сам* (П); *имало* котгљ *голем* у ижу (П); на башту ми башта је бил много *работан* (П); бил *писмен* к'о мене (П); боб је много *скуп* (П); неје ти компјутер^ат *крив* (П); не мож да *пијеш сам* (П); *малечьк* беше кад башта му умре (П); ретко кад он на суботу да је *слободан* (П); калуђер дојде, али *млад* (П); за овчара је *стар* човек кој је већ еве како ја (П); он је *толко миран* (Т); *правила* се пшеница *кувана* и *зељаник посан* (Т); *правило* се све *посно*: *пасуљ посан*, *посан* *күпус*, *посан* *подварак* (Т); не знаш *колко* је *добар* (Т); *бедан* си, али ти било *срце лепо* (Т); ти си *отпустен*, *весел* си као што требе (Т); кој по *имал*, он бил *завидан* (Т); *црн* је тај заб^ан (Т); онај је *удобан* кревет (Т); *само* да ми је другар *жив* (Т); он је *леп* дечко и *паметан* (Т).

Номинатив једине код придева женског рода има наставак -а:

тг је баба билá *жива* (БП); овамо је *Стара* планина (БП); к^ниша падне неква *прљава* (БП); Бела Паланка је *најслаба* општина (БП); моја *мати* билá *имотна* (БП); *ладна* је соба горе (БП); моје село – *Горња* *Глама* (БП); *опасна* ти сестра (БП); ја сам *педантна* билá (БП); *шамија* билá *плавкаста*, *жутокоста* (БП); билá сам *напредна* млого (БП); *цела* маала дојде (БП); ја сам *помлада* оди *њу* (БП); овој ми (је) *спаваћа* соба, овој – *гостинска* (БП); ја сам билá овак *пуначка* (Л); ја сам *жељна* за ора^вту (Л); *мука* је *голема* (Л); са је *страшна* работа (Л); моја *златна* унучка си *ти* (Л); *малко* је *брзачка* у причање (Л); *цела* фамилија дооди (Л); *игранка* је билá *страшна* (Л); преко лето могу д' *идем* и *боса* (Л); *Збра жива* ли је (Л); остала *празна* кућа (Л); она беше *побебела* (Л); кад ми је билá *Весница малечка* (Л); *само* ју *љушка* да *буде мирна* (Л); овој је *дучевска* рањија, *Јовчина* (Л); на Тодорицу је *посна* слава (Л); она много билá *работна* и *јака* (П); *уђе пушта* *мачка* и *поједё* му *вровити* на *опњцити* (П); *каква* ти је *згодна* *күката* (П); *стара* сам си (П); тој је *селска* работа (П); ја у не *волим* што је *убава* (П); она билá *мњечка* (П); *лећа* је *љута* (П); *исто* сам билá *увек дотерана*, *увек премёњена* (П); овак је *здрава* билá као *кремик* (П); онаја (унука) све *личи* на *нано* си, *округла*, *здепаста*, *пљначка* (П); билá *пљна* *күћа* *љуђе* (П); *несъм* билá *гладна*, *несъм* *жедна* (П); она је *медецинска* *сестра* (П); тој је *пиротска* *направа* (Т); моја *тетка* *покојна* дојдеше (Т); *богата* сам с^ас то (Т); туј ми *жена* каже: а, *мори*, *ти* си *трудна* (Т); *ёво* ми ју *Ања* кад билá *мала* (Т); *тринаес* *иљаде* ми *цела* *пензија* (Т); *пёглана* *постељина* је на *кревети* (Т); тој се *скупи* *цела* *околина* (Т); много *лепа* *паприка* са *ову* *годин* је билá (Т); *пуни* се *посна* *паприка* (Т); билá *цена* *добра* (Т); *пуна* *црква* с^сс *жене* (Т); *шта* да *радим* с *једну* *руку* *сама* (Т); *несам* *последња* (Т); *колёвка* *имало* овај *дрвена* (Т).

¹⁶⁷ **ћенар** м 1. памучно платно од танког конца (проткано свилом). 2. пун, дебели и свиленкаст конач уткан у платно за женске кошуље (Златковић 2014б: 497).

Када је реч о придевима средњег рода, номинативни наставци у једнини су *-о* (код тврђих основа) и *-е* (код меких основа):

а) Наставак *-о* (код тврђих основа):

оно семето унутра (је) *зелено* (БП); жито остањује *чиство* (БП); моја фамилија, све тој (је) *школовано* (БП); он је *војно* лице (БП); оно (кутре) *големо црно* беше (БП); дете остало *живо* (БП); братачето ми (је) *болесно* (БП); би *ратно* стање (БП); *мировно* веће је тело д' узне све до амбар (БП); *цело* село ујутру излезне (БП); најлепше двориште у Горњу Гламу – *Веркино* (БП); мѣн је *право* име Вѣра (БП); излезло *младо* зѣље, зѣље овде *ливадско* (Л); тој је јѣднуш *паметно* (Л); на комшију кучиште дооди такво *црно* (Л); *покварено* је оној кутриште (Л); моје презиме (је) *Спасић*, и *девојачко* и овде (Л); Катинка ми (је) *правилно* име, а зову ме Латинка (Л); кутрево је *осетливо* (Л); *цело* село слави (Л); оно си *само* седи у Бабушницу (Л); тој тамо је *тетка-Љубино* (Л); ко се оној зове *најмалечко* (Л); тој је било *страшно* чудо (Л); кѣва се *свинско* мѣсо (Л); тој је било *велико* богаство (П); не улази никој ни ништа *живо* (П); *дебело* црево је нешто *болесно* (П); толко је *живахно* (девојче) (П); такво је тој *буцкасто, дебело* (П); да бѣде *мѣкано* кљчиштето (П); у њу је било *пљно* срце с воду (П); оно се од железѣ праи, *метално* је (П); оно било *големо* оделѣње (П); дете ка било *малечко* (П); тој је васпитање *родитељско* (П); оно све *срмено* беше (П); ждребѣ беше *младо* (П); неје ни *скупо* млеко (П); *мушко* дете (је) *посилно*, како петлѣ (П); оној било *манечко* куче (Т); толко је *мирно* (псѣто) (Т); јѣло се *ливадско* зѣље (Т); праило се *кисело* млеко (Т); бедан си, али ти било срце *лепо* (Т); било време *добро* (Т); тој (је) за нас било *одлично* (Т); нас неје тој *чудно* (Т); све је *посно* (Т); дете *мушко* завршило факултет (Т); тој је *битно* (Т); свѣра се *Жикино* коло (Т); тој наше окружење је све *ћуштичко* (Т); неје тој *ускупно* село него по брда (Т); оно је *тврдо* (Т); све трѣбе да бѣде тој *чиство*, да бѣде *срѣђено* (Т);

б) Наставак *-е* (код меких основа):

то је било *последње* (БП); *зимње* време беше (БП); које је *лоше* – неће га нико (БП); славило се *Бѣдње* вѣче (Л); жито *домаше* се изнесѣ (П); имало сала кад је *лоше* време (Т); све си било *домаше* (Т).

У појединим случајевима долази до уопштавања тврдог номинативног наставка *-о* и код придева средњег рода чија се основа завршава меким сугласником: било је вино *домашо* (БП); оно неје било *лошо* (Л); да ми *туцо*¹⁶⁸ дете онолко надонѣси (Л).

У номинативу множине придеви имају стандардне наставке: *-и* за мушки род, *-е* за женски род и *-а* за средњи род:

а) Мушки род:

добри смо домаћини бѣли (БП); *златни* су ми преунѣци (БП); *несвидљиви* ли су, *завидљиви* (БП); *самѣ* смо (БП); мѣ смо такви *пуни* били (БП); поштували се *стари* љѣди (БП); сад већ и Пироћанци су *добри* (БП); Дѣлберци [...] *чујени* били, маѣти ми из њѣ (БП); *млади*¹⁶⁹ побѣгли, старци помрѣше (БП); *уморни* смо (Л); нек смо *живи* и *здрѣви* (Л); са су *тѣжни* (Л); *школски* другови си ме све та^кка зову (Л); којѣ су овој љѣди, да ли су некви *баба-Љубичини* (Л); фала Богу, *живи* смо (Л); били смо *сирѣти* (Л); *готови* смо (Л); вѣчером дојду *мокри* (Л); ви сте *глуви* (Л); компирѣ би остали *некопани* (Л); мѣ смо *чишти* љѣди брѣ били (Л); мѣ смо млого *добри* другови (Л); тањирѣ су ти *опрани* (Л); мѣ смо били много *богати* (П); *самѣ* смо

¹⁶⁸ Уместо очекиваног, стандарднојезичког *ћ*, у основи придева *туцо* јавља се тврда африката *ц*, због чега информанткиња и употребљава тврди наставак *-о*.

¹⁶⁹ Овде је реч о поимениченом придеву. У грађи смо наишли и на друге случајеве поименичених придевских облика *млади* и *стари*: 'де ће ови *млади* (БП); *млади* се друже (БП); и *стари* су играли (Л); *млади* отишли (Л); *стари* су помрѣли (П); они му *млади* рекли (П) и др.

прайли кúћу (П); онí су клíнци *метáлни* (П); *свíнсћи* опъ^анци су се носíли (П); колачíћи се намéсе, *обични* колачíћи (П); *мláди* лúди нéчеју да рáде (П); *желéзни* су билí напрíшњаци (П); излéзоше *црно-бéли* телевизори (П); постóје и сá *плáтни* спíскови (П); *стáри* лúђе свé зáједно седú (П); *мíрни* лúди су билí, *фíни* (П); да несмó *глáдни*, да несмó *жéдни* (П); коjý су *пóпрости* колáчи (П); и онí си *дóбри* бéоше (П); али смо билí *слóжни* (Т); овóј су *бáкини* колáчи с *јáбуће* (Т); лúди билí *слóбодни*, *слóжни* (Т); билí смо *бéдни* (Т); сíн и снáја су ми *дóбри* (Т); сáд^т су *зáвидни* лúди (Т); свíти су ми *лéпи* (Т); *пáметни* су (Т); нéсу нéћ^ки *проблемáтични* (Т); мý *мóкри* дóјдемо (Т); свí су *угóстени* (Т); *дóбри* су ми унúчићи (Т);

б) Женски род:

немóј да брíнеш, пáре су *ушпáране* (БП); онé су *орóчене* (БП); плáте *дóбре* су билé (БП); ливáде овé *планíнсће* кóсе се (БП); онé су *пóмладе* од нáс (БП); шéс кúће су *зaпáљене* у селó (БП); свé мá^сће остáле *наврзaне* (БП); тýј су *рáзне* прíче (Л); *Јáсмíнине* колéгинице доóде (Л); слíве су мнóго *лéпе* (Л); сýжене ми вéне (Л); билé су свáдбе *јáке* (Л); од вúну су тéј *бéле* (чарáпе) (Л); *празнé* су кúће сá (Л); свé крáставице су *прáве* билé (Л); мý *самé* децá чúвамо (Л); мýће су билé *голémé* (Л); пúне се папрíће *сúве* сýс кúпус (Л); тагáј се певáле *старинсће* пéсме (Л); *замлáтене* ли сте (Л); *стáре* бáбе несú за нíшта (П); рúће (су) му *мáлешће* (П); шéрпе *вéлике* се омáжу сýс мáз (П); свé су жéне *нéписмене* билé (П); билé су женé *глúпе*, ал су билé *пáметне* (П); сóбе су ми *окрéчене* (П); свé су *бóлесне*, остарéле су (П); *фíне* су билé св^ас нáс (П); пéнзије несú *голémé* (П); (двé сóбе) несú билé *урéдене* (П); мý смо си *сáме* (Т); óнда се *прáве* гíбáнице *блáжне* (Т); нóђе ми билé *крáтке*, *лéпе*, *згóдне* (Т); кúће су свé овó *празне* (Т); увржу се женé *стáре* (Т); папрíчице су *сítне* (Т); ловé се *дívје* свíње (Т); престíлке овé билé *црвене* (Т); свé кúће су *изнапрáвљене* с мýке (Т); билé су *здрáве*, *спóсобне* (Т); брснíце *пíтоме* су се садíле (Т); онé су билé *пóмладе* (Т); нéје сáд^т тóј к'о што су овé колéвке *нóве* (Т); *разнорáзне* бáнице се прáйле (Т);

в) Средњи род:

сáд^т су сéла *мртва* (БП); тáј децá су млóго *вэрна* (БП); мéни *туђа* дéца нéма да омилéју (Л); мезетíја *рáзна* су билá (Л); нeгóвата *јáгњишта* су мнóго *убава* (Л); колко телевизорýт (су) *голémá* дрва (П); *прéча* су децáта нeго лéб (П); девојчетíја *убава* íгру (П); свá сéла су *пýста* (П); сáг децá нáша, нé знам... тé да су *гóла*, тé да су óно, тé да су óво (Т); нека су свá *жívа* и *здрáва* децá па и мојá (Т); билá *срétна* врeмéна (Т).

Пређимо сада на општи падеж.

Код придева мушког рода општи падеж једнине има наставке *-ог(а)*, *-ег(а)* када се означава нешто живо:

кóј смáтра *стáрога* брé (БП); казá на тóга *нáјстарога* брáта што је [...] ћéрку имáл (БП); *јá* нéмам од нý *блíжњега* (БП); од *пíјáног* úвек бéгај (БП); докарáше једногá *мláдога* (БП); имáла сам дéвера *нежéњенога* (Л); *јá* са Дрáгана разговáрам [...] као сас *рóђеног* сíна (Л); овóј је íсто на *Вóјинога* брáта унúк (Л); нíје га смејáл пúшти *самóга* да íде (Л); на *нáјмлађега* сíна ћéрка, онá си жívи у грáд (П); *úзне* *деда-Зóриног* кóња (П).

Када се означава нешто из категорије неживог, општи падеж једнине код придева мушког рода једнак је номинативу једнине, тј. има наставак *-и* за одређени вид и наставак *-о* за неодређени вид:

а) Одређени вид:

јá и двá брáта од^т чичéви на ливáду у *Влáшићи* дóл лежáли (БП); *íмамо* оздóл и *тóпли* пóд (БП); изнесé свé у онíја *вéлики* расóл (БП); на *лопóвски* нáчин жíве (БП); *íмам* и *мóбилни* и *íмам* *фíксни* (телифóн) (БП); *íмам* гóре *елéктрични* шпóрет (БП); да ми је нéко рéк'о да те

тражил пред *мртни* час (БП); у Матéјовац ме возише двапути кудето *тэхнички* (прéглед) има Јовица (Л); направим им зељаник на *Бьдњи дьн* (Л); из° *српски* сам имала петицу (Л); на *текући* примаам пензију (Л); продо све машинe, казан *машинсћи* (Л); ја ће малко по *пиротсћи* (П); посадили су и *црни* лук и *бели* лук (П); ја нећу *вешташићи* сок (П); ја ћи одведо на тiја *крзнени* штанд (П); кад излезнеш из° селото за кам *Црни вр* (П); оћете сок да вам сипам *домаћи* (П); срéже *црвени* лук, *зелени* лук у паприкете (П); за *Бьдњи дьн* се месило свакакве животиње (П); отворише *фризерски* салон (П); знам си *српсћи* (П); у *Топли* Дол овце откара (П); па му напраил за *радни* сто ош једно некакво (П); снимали ни, не знам који су били, баш на *Распети* петак (Т); не може да најду *заједнички* језик (Т); куж како да најде *заједнички* језик (Т); садимо све могуће, парадáјз, лук овај прáзи, *зелени* ли (Т); имаам и *црни* забьн (Т);

б) Неодређени вид:

имаам *пльн* шифоњер (БП); *цел* спрат ми приписује (БП); ја не знам *мајчин* љубав, ја не знам *мајчин* дочек, ја не знам *мајчин* испраћај (БП); имаам један *златан*, *четвртáст* (саат) (БП); *миран* живот живим (БП); сь^{аг} *нов* друм направише (БП); дошла сам у *пртен* комбинизон (БП); може по један сок да изнесем *ладан* (БП); спáло се у *дрвен* кревет (Л); јучер сам *цел* дьн згрибáла (Л); не водем *купен* леб (Л); за свáдбе, било за квó, у *голém* казан стáве флашу ону од^т киселу воду (П); наоколо рéђају од^т *кисел* купус сáрму (П); ми у јжуту имамо *голém* камен (П); ... пошто сам ја из *богáт* дом (П); пóсле тyриш тi камен *бел* (П); с *пртен* коњ^ац од марихуáнуту насечé коматi (П); меси она леб *пресан* овољћи (П); пóдрумат је зидан с *црвен* камен (П); *празь^а* лóнац уврже (П); од *лош* сóј немóј, не може њу д' узимаш (П); дóле су купили *цел* ектар плац (П); ако му тi унесеш *погрешан* подáтак (П); áјде тi, гóспођо, устáни у *срмен* капут (П); ја сам правила *посан* зељаник (Т); чiча ми радéл на *Бáбин* зуб (Т).

Код придева женског рода општи падеж једине има наставак -у:

чувамо *бáбину* сестру (БП); од *аутóбуску* стáницу кад^т пóјдеш наовамо (БП); тyри [...] једну дáску згóр *чисту* (БП); ја извади *туђу* негу на свастикуту (БП); ја сам си имáл *радничку* (пензију) (БП); турили нóрму *вéлику* (БП); напраимо *летњу* кyјну (БП); он из *Нишку* Бáњу дооди́л (БП); ишла сам и у *Црвэну* Рéку (БП); једемо *голy* морyзницу (БП); стрiна ми из *гóрњу* кyђу под áмбар стојi (БП); дáли ми пензију *порóдичну* óсам йљаде (Л); *целу* нóћ ми лáје (Л); имáл деда-Бóра *голему* сóбу (Л); пóсле си правимо ми свáдбу тáмо у њéгову кyђу, у *мyжэву* (Л); у *туђу* кyђу седим (Л); да погледаш *целу* Лужницу (Л); он има трактор, *тракторску* косу (Л); јáганци је заклáл чéтри *прошлу* гóдину (Л); с *мóторну* тестеру улéзли (Л); колачићи сас шóљу *рикијску* направе жéне (Л); па им праила опьнци оди кóжу *свињску* (Л); стáвљамо *живу* туршију, стáвљамо *печену*, *бáрену* (П); она му нашлá девојку из *богáту* кyђу (П); дáда има *пóдългу* машу (П); имáла кyку, *голему* кyку, *дългу* (П); *целу* нóћ тyпају¹⁷⁰ како чyме (П); личи на *Бóрину* мáтер (П); нóсеше такву *кóжну* јáкну *сиву* (П); на свáку врчву (је) преврзано сьс *пртену* крпу (П); од *Бьдњу* вéчер до Божич све је се чуváло (П); они сáдоше мнóго *вэлику* градíну (П); па га намазáле сьс тiкву *вáрену* (П); сестру имáше *пóстару* (П); знајеш ли тi да сам те ја *живу* оровáла (П); кyче скóчи па ме овáк као *дрвену* лyтку óбрну, па ме бáци (Т); имáли смо неку дyшу *чyдну* (Т); билá сам на *Мóкру* гóру (Т); *целу* нóћ се седéло (Т); свiма честiтам *Нóву* гóдину (Т); ја сам билá *прéпрошлу* гóдин у *Бyгарску*¹⁷¹ (Т); нáместим све на дáску *дугáчку* (Т); који гóд дóђе он тражи *мешену* погáчу (Т); билá сам на *Стáру* плáнину (Т); више пyт сам певáла у *нáродну* нóшњу (Т); она рáди у *слóбодну* зóну (Т); Стрáхиња је почéл овдé д' йде у *прé^м*школску (Т).

¹⁷⁰ *тyпа* несвр. **1.** *топтати ногама* (Златковић 2014б: 492).

¹⁷¹ Овде је реч о поимениченом придеву са значењем назива државе. Занимљиво је да смо у пиротском говорном подтипу наишли и на облике средњег рода овог придева у истом значењу – овој сам у *Бyгарско* тkáла (П); ка идó у *Бyгарско* (П); у *Бyгарско* ћи продава (П).

Када је реч о придевима средњег рода, општи падеж једнине једнак је номинативу једнине, тј. има завршетке *-о* (код тврких основа) и *-е* (код меких основа):

а) Наставак *-о*:

тој било још за *Титино* време (БП); роди *женско* дете (БП); од моје друштво и *женско* и *мушко*, само сам ја остала (БП); *лекарско* уверење требе да вади (БП); само сам ја била црнка у *цело* село (БП); турим корито *велико* туј на кревет (БП); довели ми *мировно* веће због њега (БП); ја сам била и на *дубинско* слимање (БП); ја да се тепама овде и карама по *тујо* имање не могу (Л); идомо у *суседно* село (Л); омеси се зеляник од *ливадско* зелье (Л); *пресно* сирење ја не једем уопште (Л); плаћам и воду и струју и све *живо* (Л); он је из^с *Цокино* село (Л); дете *малецко* испраћујем у школу (Л); све *здунано*¹⁷² берем та пржим (Л); једн отишъл да проси у *Равно* Бучје девојче (П); тој је за *турско* време било (П); однесеш платно *чисто* (П); он све знаје да спрема, и *посно* и *блажно* (П); тој се звало месал оди *пртено* платно (П); у село моје за мезе су пунили паприке със *кисело* зелье (П); она однела *цело* имање, целу баштинију (П); *женско* дете Бог ми неје дал (П); ја сам се родила у *старо* доба (П); *право* име да ти кажем (П); неје изела *луково* перо, чини ми се, без нас (П); она има детенце *мушко* (П); само још *парно* грејање д' уведем (П); али ме стра са и од *мртво* куче (Т); имала сам срце *јак* (Т); спремамо си *посно* јело (Т); имала сам неко семе *бугарско* (Т);

б) Наставак *-е*:

она путује на овој време *зимње* (БП); да сам се ја у *туђе* осунула (БП); најслакак зеляник (је) на *Бдње* вече (Л); садимо све *могуће*, парадјз, лук овај прازی, зелени ли (Т).

Општи падеж множине код придева свих трију родова облички је једнак номинативу множине:

а) У мушком роду има наставак *-и*:

све је дала у *добри* домови (БП); *војни* камиони накупувал (БП); зна се неки ред према *стари*¹⁷³ (БП); не можемо при *стари* љуђе да едемо (БП); лекови ти дајем, такви лекови *јаки* (БП); па се повивало, ћерко, с *цепени* дрончићи (Л); ја сам напред^т пра^вила *шарени* лебовчићи (Л); кад је купиљ кревети *гвоздени* (Л); *гумени* опњци сам носила (П); дала чарапе и јастици *ткани* (П); баба-Цурка му направи опњци със *врви* онија *троугласти* (П); имал је чарапци *везени*, *високи* (П); што си му, каже, *свинсћи* опњци дала (П); он има *праени* опњци, *купени*, онија със *ћућури*, *шумадинсћи* (П); овај ми написа *приоритетни* упуту (П); сви су имали *посебни* коњи (П); ја имам *убави* опњци (П); све тој (је) дрвено, на шрафови *дрвени* (П); ја сам ишла на работу свуде, и код *учени* и код будале (П); он је на сви *живи* бил кум (П); они су га водили на километражу и на *путни* трошкови (П); направи кревети овија *дрвени* (Т); све је пржено у *старовременски* тигањи (Т); постила сам туј и там, петак, среду неку, па нек^ни пости ов^и *велики* (Т); направи^имо си *посни* колачи (Т); добила сам *плетени* оп^нци на поклон (Т); договарају се са^с *стари* да се узну (Т);

б) У женском роду има наставак *-е*:

све планине познам, и *Сврљишке* (БП); оће *велике* плате а да не раде (БП); имам *топле* пижаме (БП); облекал *пртеничне* панталоне (БП); па смо се [...] млого мучили у *младе* године (Л); *златне* овце имам (Л); гледам *серије* *турске* (Л); дадоше *радне* пензије (Л); да нанижемо *убаве* паприће (Л); какве сам мараме имала *лене* (Л); мој муж оће само *беле* чарапе да носи (Л);

¹⁷² *здунан*, -а, -о трп. пр. **1.** *плесњив; натруо; покварен* (о плодовима, храни уопште) (Златковић 2014а: 306).

¹⁷³ У примерима – зна се неки ред према *стари* (БП); договарају се са^с *стари* да се узну (Т) – придев *стари* је поименичен.

свиње имамо *големе* (Л); купили су ми чизме *гумене* (П); тако да ће он да отиде у *Мировне* снаге (П); с кашике *големé* тóлће сáмо гребém мáz (П); бомбóне он имаше *шáрене* (П); понéсемо рукавице *плéтене* (П); она узé *кратке* јáкне *крзнене* (П); радила сам свé *могуће* рáботе (П); водила сам и тéј *стáмбене* куће (П); он је имао машинé *прикључне* (П); па сам носила сукње *кратке* (П); дошъл јед^ан из град у *белé* дрéје (П); намéшта *дрвене* стéпенице (П); немóј више, мáмо, да тураш нíкакву туршíју, сáмо тýј, и у *мáле* тéглице (П); *мáлешће* лóптице напράви (П); овé *љу́те* папríке стáвљам у тéгле (Т); примíла сам нéкције *зáтитне* (Т); купују *стáре* куће (Т); кáше *разнорáзне* смо спремáли (Т); *разнорáзне* перáшке пра^вíмо (Т); набéремо јáгоде *дívље, шумсће* (Т);

в) У средњем роду има наставак *-а*:

ће свáре кúпус [...] сь^ас сýва рéбра (БП); нíсам имáл *мáла* парчетíја (БП); кúпимо кóла *тракторска* (БП); *стáра* овде турíмо врáта (БП); нећу да дóјдем из^с Палáнку с *празна* кóла (БП); имамо дрва *рэзана* (БП); двé гóдине ми неће изведú пилетíја, а јá не волим кúпена (Л); купили си *нóва* кóла (Л); јá сам имáла трí *дубíнска* зрáчењата (П); они му дали *страшина* кóла (П); спремáли смо она *старíнска* јéла (Т).

Када је реч о вокативу, забележили смо свега неколико придевских форми у једнини мушког (брáте *мíли* (БП); Бóже *мíли* (П)) и женског рода (*дéдина злáтна* унúчко (БП); *дéдина* унúко (БП); мучíли смо се, *злáтна* (Л); *стáра* бáбо (Л); жéно *мíла* (П); *жéнска* глáво (П); *дрáга* мóја (Т)). У свим наведеним случајевима вокатив придева морфолошки одговара номинативу.

Коначно, додали бисмо и малобројне примере синтетичких придевских форми које смо имали прилике да забележимо на терену.

Пажњу нам је најпре привукао један исказ у којем информанткиња користи исту синтагму у темпоралном генитиву и темпоралном акузативу (темпорални акузатив облички је једнак општем падежу): *цéлога* дána [...] у рéку пéру, и тóј *цéл* дьн (П).

Са синтаксичко-стилистичког аспекта нарочито је занимљив и пример – идóмо код *опште* прáксе (БП), где генитивна синтагма *опште прáксе* представља део устаљене конструкције *лекар опште прáксе*, коју је говорница вероватно усвојила као готову форму.

На крају, осврнули бисмо се и на синтетичку дативну форму *светóму*, коју смо у два наврата забележили у предлошко-падежној конструкцији са предлогом *за*: он остáи динáр за *Светóму* на тíја колачýк (П); он остáи парú на тóј, кáже: за *Светóму* (П). Употреба дативне форме у акузативној предлошко-падежној конструкцији са значењем намене сасвим јасно указује на поколебано језичко осећање за синтетичке падежне облике.

2.1.2.4. Бројеви

2.1.2.4.1. Основни бројеви

Од свих основних бројева, у тимочко-лужничком говору само број *један* има форме за сва три рода и, условно говорећи, оба броја, као и два падежна облика – номинатив и општи падеж. Осим броја *један*, и бројеви *два* и *оба* познају моцију, али немају посебне деклинационе облике. Сви остали основни бројеви имају један облик за сва три рода и не деклинирају се.

Погледајмо најпре промену броја *један*.

Број *један* има следеће облике у номинативу једнине:

а) мушки род – *једън/један*:

овам има *један* дрвар (БП); Пироћанац *едън* чува скоро двеста козе (БП); *едън* син му (је) директор (БП); у сваки месец имаше по *један* сабор у село (Л); можда си вате – *једън* там, *једън* овам, па ће подигну квó подигну (Л); пумпуту *узе једън* Нишлија (П); *један* калуђер легал преи појатуту (П); има бш у Сопот *једън* Топлодолац (П); *једън* срндаћ препариран је овде (Т); *једън* се звал Станмир, *једън* – Миша (Т);

б) женски род – *једна*:

у Бежиште имало црква *једна* (БП); мене дојила само *једна* жена (БП); св^ат има само *една* Злата с моје годиште (БП); *једна* наша (комшиница) политику прати опасно (Л); ће пројде *још једна* година (Л); колéвчица има *једна* мала (Л); код њега работеше у кафану *једна* тетка-Зора (П); *једна* седенћа била туј, *једна* погоре, *једна* подоле (П); *једна* ћерка ми се у Крушевац удала (Т); *једна* баба тој санувала (Т); дошла *једна* девојчица у гости за Петровдан (Т);

в) средњи род – *једно*:

једно дете неје могло д' излезне из ону воду (БП); па се играше *едно* коло (БП); ће дојде девојченце *једно* на колегу ми да попричате (Л); има овдека *једно* малецко такво (столиченце) (Л); па га *једно* детиште много дирало (Л); коцку ше^нћер *једно* момче купи (П); по триес евра ли је било *једно* бравче (П); неје коло *једно* него три кола (Т); било *једно* брдо (Т).

Наведене облике карактерише варијантност у погледу употребе иницијалног *j*: оно може бити делимично или потпуно редуковано. Уколико се осврнемо на семантику, приметимо да број *један* у забележеним примерима често има значење неодређене придевске заменице *неки*.

У општем падежу једине број *један* има следеће облике:

а) мушки род – *једног(а)* (категија живог) и *један/једън* (категија неживог):

1) категорија живог:

он је радел приватно код *једнога* Козјанца (БП); с *еднога* се заволи (БП); дадем паре на *једнога* д' узне пиво (БП); имам *једнога* брата (БП); роди *једнога* сина (БП); само *једног* (човека) увéде унутра (Л); давамо овцете у Сопот туј при *једнога* (П); откараше дьсће овде код *једнога* (П); после се запосли код *једног* ту нашег (П); долазила зимус сас дечка *једног* (П); *једног* од њи задужи (П); остала мајка са^с сина, с *једног* ил два (Т);

2) категорија неживог:

од *једън* трактор [...] проодим на друђи (БП); примам (пéнзију) у два дéла, саг у *едван* (БП); купимо *једън* цаk за нас двојицу (БП); нема овде продавница да ти купиш *једън* кéкс (Л); направи тéхнички прéглед *једън* па *још једън* (Л); имала сам *једън* зуб (Л); носимо само по *једън* колáч за кућу (П); у *једън* подрум куде стоји мéд само је он улазил (П); *једван* ћилим дадо њему (П); имам *један* црн забън (Т); штó *једън* плéк несí отсéкла (Т);

б) женски род – *једну*:

наредим *едну* тепсију баницу (БП); *једну* свињу си закољемо (БП); попише по *једну* рађију (БП); чувала сам Вукашина *једну* недељу (Л); ја зорле прэспим *једну* ноћ (Л); ми си изедемо по *едну* крушку (Л); сви спали у *једну* собу (Л); *једну* годин имамо сливе много (П); *једну* туршију стављамо у теглице (П); смеју се на *једну* тету (П); у четерес године сам родила *једну* ћерку (Т); радим с *једну* руку сама (Т);

в) средњи род – *једно*:

дадо му кишобранче *једно* (БП); све си било на *једно* место (БП); да сам *једно* дете имала (БП); *једно* јутро почё да оди по собу (Л); са ми мораш ти дадеш *једно* пиле (Л); купимо прасенце *једно* (Л); отишли у *једно* село за постаруту ћерку (П); на *једно* место направи као астал (П); само *једно* печење смо ми овде дали (П); *једно* девојче очуваше (П); остави га на *једно* место да знајеш куде је (Т); ка смо ишли у *једно* село (Т).

Када се налази у множини, број *један* има значење неодређене придевске заменице *неки*, а ако се понавља више пута у истој конструкцији, онда има значење броја *други*, тј. *придева остали*.

Номинатив множине:

а) мушки род – *једни*:

људи *једни* иду за на посо, *једни* од^т посо (БП); мјужи, где су више браћа, *једни* на печалбу иду, *једни* туј чуву те овце (БП); *једни* иду горе према махалу, *једни* доле према махалу (Л); *једни* ударају, *једни* се измачу (П); дошли Тёмштани *једни* у Сопот (П); *једни* су си одавде, друђи од другу страну (Т);

б) женски род – *једне*:

једне (жене) гледу и утакмицу (Л); ткају *једне* (жене) у Пирот (П);

в) средњи род – *једна*:

једна села на овј страну ни немају школу (БП).

Општи падеж множине код броја *један* једнак је номинативу множине. У грађи смо наишли само на множинске облике општег падежа у женском роду:

там што имамо *едне* сливе (Л); доле у приземље у првити стан имамо *једне* степенице куде излазимо у двориште (П); ја си имам *једне* чарапе (П).

Пређимо сада на бројеве *два* и *оба*.

Иако имају исте форме за номинатив и општи падеж, бројеви *два* и *оба* познају моцију, тј. разликују облике *два*, *оба*, *обадва* за мушки род и *две*, *обе*, *обедве* за женски и средњи¹⁷⁴ род:

а) мушки род:

– номинатив: *два* дна минуше (БП); *обадва* сина ми долазе вичером (БП); туј ёте искочише *два* Циганина (БП); *оба* сина отоше у пензију заједно (БП); *два* војника, *два* брата ишли у војску (Л); синовити (су) му *оба* у Америку (Л); *два* реда су билá (Т); *два* месеца, мори, пројдоше (Т);

– општи падеж: чували смо *два* вола (БП); *два* винограда сам имала (БП); пуштим и' *два* сага ујутру, *два* сага увичер (Л); Снешка моја има *два* сина (Л); идемо у *два* сокака (Л); *два* ёктара имамо окол кћу (П); ту су ми кћу оставили на *два* спрата (П); *два* ћилима изатка (П); имам *два* кревета (П); имам *два* унўка, од^т ћерку и од^т сина (Т);

б) женски род:

¹⁷⁴ Форме средњег рода *две*, *обе* представљају стару двојину (исп. старословенске номинативно-акузативне облике дуала за средњи род *дѣвѣ*, *обѣ* (Николић²2008: 136)).

– номинатив: *обе* унѹке живе у Београд (БП); *обе* (нође) ме болу, ал дѣсната ме мно́го боли́ (Л); удале су се *обедве* (Л); сабра́ле се *двѣ* а́ле (П); оста́ле су са́мо *двѣ* папríке (Т); *обедве* смо шећера́ши (Т);

– општи падеж: врже *двѣ* љу́ље у кру́шку (БП); она́ роди *двѣ* ћѣркице (БП); ту́рим на коби́лку *двѣ* ко́ве (БП); они́ су пу́ни били́, ти́ја два́ уну́ка од *обе* ћѣрће по је́дн (БП); зачу́вам *двѣ* овчи́це (Л); и те́б мо́ж да подва́ли не́к^ни *двѣ* ке́сице (Л); учи́л је и ме́не и *обе* се́стре (Л); по *двѣ* сви́ње ра́нимо (П); *двѣ* ко́цке ше^нћѣр кúпи у За́другу (П); има си со́бу, регáл, *двѣ* фотѣље (П); по́сле сам очува́ла *двѣ* ћѣрке (Т); има́м јо́ш *двѣ* стрíнће (Т);

в) средњи род:

– номинатив: у пакѣт^ат (билó) *двѣ* к^нíла зејтíн, *двѣ* к^нíла ше^нћѣр, *двѣ* к^нíла бра́шно (П);

– општи падеж: го́ре има́м *двѣ* оделѣња (БП); роди́ла сам си *двѣ* дечи́ца (Л); па им чу́вамо по *двѣ* ја́гњишта (Л); има́м *двѣ* деца́, ћѣрку и си́на (Л); у *двѣ* се́ли има́мо игралиште (БП); ја́ *двѣ* ћíла очíстим (П); стрíната ми *двѣ* деца́ има́ (П); сви́ње на *двѣ* ме́ста ра́нимо (П); она́ си има́ *двѣ* деца́ (Т).

Сви остали основни бројеви, од *три* па навише, имају један облик за сва три рода и не деклинирају се. Одступања у односу на стандардни језик углавном се односе на њихову гласовну структуру. Сада ћемо дати преглед забележених форми ових основних бројева са коментарима њихових фонетских специфичности.

а) Бројеви од *три* до *десет*.

Број *три* има уобичајену форму: *три* преуну́ка и *три* преуну́ће има́м (БП); *три* дьна се сла́ви Божи́ћ (Л); *три* ћíле сам узéла о́риз (П); ми́ну *три* ме́сеца (Т).

Број *четири* користи се сасвим ретко у овој форми (има́м *четири* ре́да папríку (БП); мо́ј де́да је чува́л *четири* стрм́ће (П)), док се уобичајено употребљава редуковани облик *чѣтри* (до́јдем у *чѣтри* с ауто́бус овде́ да намиру́јем сто́ку (БП); она́ ме оста́ила у *ч^нѣтри* зи́да (БП); за *чѣтри* дьна смо насади́ли лу́к (БП); чу́вам *чѣтри* говѣда (Л); пробудим се у *чѣтри* (Л); ја́ганци је заклáл *чѣтри* (Л); поде́ли ко́цкуту на́-*ч^нѣтри* (П); *ћ^нѣтри* го́дине смо ишли́ у шко́лу (П); има́м *чѣтри* деца́ (Т); у ту́ј кúћу има́ло *чѣтри* бра́та (Т); она́ је у *чѣтри* је́трве билá (Т)).

Број *пет* има стандардну форму: *пѣт* извора смо ми́ довели́ у на́ш базѣн (БП); са́мо *пѣт* дьна нек посе́ди (Л); оно́ ма́лечко има́ *пѣт* ме́сеца (П); *пѣт* го́дине смо се мучи́ли (Т).

Број *шест* увек се јавља са упрошћеном сугласничком групом у финалном положају: има́л је пса́, изѣл је *шѣс* чо́века како сам дошла́ (БП); са́ ће *шѣс* го́дин како су се ману́ли (БП); пред^т *шѣс* го́дине дојдо́ (Л); има́ чешма́ сас *шѣс* чу́нка (П); *шѣс* ме́сеца је у Пíрот работи́ла (П); има́м *шѣс* уну́чета (Т); у Кáлну идеш *шѣс* киломе́тра (Т).

Бројеви *седам* и *осам*, поред уобичајених облика (има́м *седам* спава́ћице (БП); ја́ седе́ *осам* го́дине го́ре сама́ (Л); напраи́ на́на *осам* о́ће качама́к (П); има́м *седам* пра́уну́чета (Т)), имају и фонетске варијанте *седом*, *осом* (покрадоше про́шлу го́дину *седом* нíзе папríку (БП); у *осом* са́та заклýчим капи́ју (БП); она́ је има́ла *седом* го́дине кад вој је башта́ вој мла́д у́мрл (БП); *осом* е́ктара шу́ма билó (БП); *седом* кубíка има́м (Л)).

Бројеви *девет* и *десет* најчешће се јављају у стандардним облицима: *девет* километра има́ до Пала́нку (БП); чува́ *девет* го́дин једну́ кра́ву (БП); има́м *девет* унучети́ја (Л); она́ раде́ла до *девет* у́вече (Л); по *девет* ле́ба ту́ре у једну́ вурњу́ (П); бе́ше *девет* са́ти (П); *девет* го́дине сам служи́ла код га́зду (Т); без ма́јку сам оста́ла на *девет* го́дине (Т); све́ смо с³ *дѣсет* прста створи́ли (БП); дојдо́ше јо́ш *дѣсет* чо́века (БП); ту́рим *дѣсет* балóна у та́кси (Л); па је проодíл на *дѣсет* ме́сеца (Л); *дѣсет* кли́нца је има́ла на једну́ но́гу (П); не́ма *дѣсет* ко́рака шко́лата до

амбалантуту (П); оно́ имаше *десет* године (Т); ишла́ сам *десет* дѣна на превѣјање (Т). У мањем броју случајева забележили смо облик *десет* са редукованим финалним *t*: *десе* годин идо́мо код њу́ (БП); ја́ве се по *десе* ду́ши (БП); *десе* ду́ше смо: сна́је, синове, уну́чета (П).

б) Бројеви од *једанаест* до *деветнаест*.

Ови бројеви у тимочко-лужничком говору имају две варијанте, при чему у оба случаја долази до упрошћавања финалне групе *st* ($st > t$).

Једна варијанта настала је редукцијом вокалске групе *ae* ($ae > e$), као и у већини наших дијалеката:

седáмнес године сам са́мо би́л сека́ч (БП); у *једáнес* са́ти је умрел (БП); јутром до *двáнес* са́ти не мо́гу се разбу́дим (Л); *три́нес* месеца је би́л та́м (Л); ода́вде има *шеснес* километра (П); сѣг је у изолацију *ч^hетр́нес* да́на (П); оди *двáнес* иде́м да цаки́рам на комба́јн жи́то (П); ја́ сам се уда́ла на *осáмнес* године (Т); *петнес* године несмо́ долази́ли овде́ (Т).

Другу варијанту Белић објашњава на тај начин што се од основне форме нпр. *дванá⁽ⁱ⁾ест* – под утицајем бројева од *двадесет* навише – образовала форма *дванá⁽ⁱ⁾есет*, при чему је финално *t* или *et* у наставку *сет* отпало, те се добило *дванá⁽ⁱ⁾есе*, *дванá⁽ⁱ⁾ес* (Белић 1999: 309):

колко́ ће се́ди у Ни́ш, *једáнаес* дѣна (БП); Бе́жиште има *осомна́есе* чо́века (БП); *тринáес* године има како ударимо асвалт овде́ (Л); има *петна́ес* ма́чк^hе овде́ка (Л); колко́ време́ ћу се́дим као дево́јка, *осамна́ес* године (П); је́дн котѣл има *петна́ес* ћи́ла (П); она́ пости́ла *двáнаес* ове́ недеље за У́скрс (Т); *шесна́ес* године ли, колко́ бе́ше (Т).

в) Бројеви од *двадесет* до *сто*.

Број *двадесет* има форму *двá⁽ⁱ⁾ес*:

нашѣл *двáес* дина́ра у њу́ (БП); има *двáјес* љу́ђе, ра́дника који́ му ра́де (БП); ја́ Јо́цу несѣм повивáла ни *двáјес* дѣна (Л); *двáес* árá йому пла́ц (Л); то́ј сам плéла пре *двáес* године (П); *двáес* ду́ши билó (П); сѣ́^aд има сина она́ у *двáес* године (Т); по *двáес* кила́ купимо (Т).

Број *тридесет* има форме *три́ес* и *три́есе*:

о́н има *три́ес* о́вце (БП); што́ да да́вам *три́ес* éвра (БП); тамáн смо мисли́ли *три́ес* године кад напу́нимо да сла́вимо триестогоди́шњицу (Л); билó је по *три́ес* ћáка у шко́лу (Л); из на́ше село́ *три́есе* куми́це смо има́ли (П); ја́ не зна́м да ли има́ш *три́есе* (године) (П); оно́ му (је) си́н, *три́ес* године има́ (Т); има́ли смо по *три́ес* го́сти (Т).

Број *четрдесет* најчешће има облик *четерéс*, а нешто ређе и облике *четрéс*, *чети́рес* и *чети́ресе*:

она́ ме доји́ла до *четерéс* дѣна (БП); у сва́ку учио́ницу билó по *четрéс* ћáка (БП); ја́ несѣм билá *четерéс* ћи́ла (Л); после *четерéс* дѣна га је на́на купа́ла (Л); ја́ њу́ј даде́м *четерéс* éвра (П); си́нат ми бли́за *чети́рес* године је шо́фер би́л (П); до *чети́ресе* да́на мора́ли (су) да ни крсте́ (П); у *четерéс* године сам роди́ла једну́ ћерку́ (Т); ја́ сам по *четерéс* венца́ низáла (Т).

Број *педесет* има форму *педесé*:

педесé ду́ше ја́ сам дочека́ла (БП); *педесé* о́вце смо тѣ́г чува́ли (БП); с фрэ́зу смо тера́ли по *педесé* киле́ сире́ње на пи́јац (БП); куде́ сам живи́ла *педесé* године (Л); дока́ра *педесé* ћи́ла жи́то (П); по *педесé* дете́та иде́у го́р на Ми́цор (Т).

Број *шездесет* има форму *шесé*:

с³ бабу смо живели *шесé* године у брак (БП); ја сам остала у *шесé* годин самá (БП); одавна брe тóј, дeтe, билó, *шесé* године (Л); *шесé* óвце су заклáли (Л); ја жíвим овдeка *шесé* године (П); *шесé* динáра (кóшта) к^híло (П); *шесé* године сам тýг имáла (Т).

Број *седамдесет* има облике *седомдесé* (код ове форме могуће су и варијанте са вокалом *a* или полугласником реда *a* у основи) и *седамдéс*:

седомдесé годин ко сам овдe дошла (БП); ја се мeре тýг *седомдесé* кíла (БП); тí си *седь^aмдесé* годин при мýжа (БП); од^т *седамдéс* године нагóре чóвек крадне дáне (П).

Број *осамдесет* има форме *осомдесé/осамдесé/осьмдесé*:

осомдесé годин тýг íмо като се расправљáмо (БП); баштá ми у *осомдесé* годин умрél (БП); ја íмам преко *осамдесé* године (Л); не мóж тí стáри лýди у *осамдесé* године да и' прескóчиш (П); имáло *осьмдесé* грнице (П).

Број *деведесет* има форму *деведесé*:

деведесé годин íмам (БП); ја да дóјдем до *деведесé* већ године (БП); пóсле трí по трí – *деведесé*, тó су пóсле пáсамце (П).

Веза јединице и десетице у бројевима већим од *двадесет* може бити синдетска и асиндетска:

1) синдетска веза:

шесé и *шeс* радника смо билí (БП); íмамо тýј нíву да прóдамо јóш *триeс* и *óсом* áра (БП); до *седомдесé* и *пéт* годин свe сам радeла (БП); *деведесé* и *три* годин је живeл деверýт ми (БП); íмам *осомдесé* и *двe* године (Л); Лужница знáш квá је, *пeдeсé* и *двá* сeла (Л); *шeсé* и *сeдам* године имáше (П); *осамдесé* и *ч^héтри* године живe свeкрвa ми (П);

2) асиндетска веза:

тíја у *чeтeрeс* *двe* године умрe (БП); температурa у вóну је *триeс шeс* степeни (П); па га позвáше у вóјску на *двáeс сeдам* године (П); у *чeтeрeс пeт* године дóби пeнзију на мојe íмe (П); ја би волeла *шeсé* *двe* (године) да íмам (Т); íмам *седамдeс сeдам* године (Т).

г) Бројеви од *сто* навише.

Број *сто* увек има овај облик:

рáде по *стó* eктара (БП); имáло је *стó* дýши вíше у авлију (БП); ни свeкрвa нeће жíви *стó* годин (БП); по *стó* eвра дáдоше (Л); íмам *стó* иметíја (Л); сíгурно ће ме кóшта *стó* мáрће, *стó* eвра (П); мóжда сам преко *стó* крастáвице откину́ла (Т).

Такође, бројеви *двeста* и *триста* увек имају ове форме:

Пироћанац eдñ чýва скóро *двeста* кóзе (БП); преко *двeста* човeка билó на тýј свáдбу (Л); нe^hгóви сíнови су поделíли по *двeста* рáла ораћу зeмљу (П); он íма *триста* брáви óвце (П); по *триста* перáшће правíла мојá бáба (П); *двeста* тeгле смо направíле пeкмез (Т); *триста* гóста смо имáли (Т); *триста* ђáка смо билí у шкóлу (Т).

Од осталих бројева који означавају више стотина забележили смо облике *ћeтристо*, *пeсто*, *шeсто* и *сeдамсто*:

јeдñ вóл (íма) *сeдамсто* кíла (БП); по *ћeтристо-пeсто* к^híла докарáм ја жíто (П); двáпут ни је повећáл по *пeсто* дíнара (П); дáдо му *шeсто* дíнара (П); узíмам таблeтe од^т *пeсто* úјутру и у пóдне (Т).

У пиротском говорном подтипу срели смо и бројну именицу *стóтина*, која се мења по трећој деклинационој врсти:

јутре ће дојде дру́ги (да рабо́ти) за шéс *стóтин* (П).

Када је реч о вези стотине и десетице, у грађи смо наишли само на асиндетске спојеве:

продáдо казán за *чéтросто педесé* éвра (БП); Влáда дáде *стó педесé* éвра за свира́чи (Л); имáла сам *стó двáес* дина́ра (П); у Ћушти́цу билó *стó осамдесé* ћáка (Т).

У сабраном материјалу забележили смо и бројне именице *íљада*, *милиóн* и *милијáрда*, које се мењају по трећој (*íљада*, *милијáрда*), односно првој (*милиóн*) деклинационој врсти:

не дáву ви́ше од^т петнаéс *íљаде* (БП); осáмнес *íљади* пољопрíвредну (пéнзију) је примáла (БП); ко́ј остáне сáм, дáј му двáес *íљаде* (Л); за тáј др́ва сам далá сéдом *íљаде* да се исечу́ (Л); имáла сам једанáес *íљади* (П); нашлá сам óсам *íљаде* (П); пилá сам од *иљáду* (мíлиграма) (Т); ће ти плáти óпштина стó *íљаде* (Т);

бéла зр́нца имáл *милиóн* и нéшто (БП); двáес двá *милиóна* дáдомо за плу́гови (БП); једáнес *милиóни* неправíлно се обогатíли (П);

за тестимéнат – дéвет *милијáрде* трéбу (БП); понесéм јá дéвет *милијáрде* (БП).

2.1.2.4.2. Редни бројеви

У тимочко-лужничком говору редни бројеви су сасвим уобичајени у употреби. Њихова промена одговара промени придева и придевских заменица – постоје облици за номинатив и општи падеж за сва три рода и оба броја.

Номинатив једнине.

Номинатив једнине код редних бројева у мушком роду има наставак *-и*, као код придева одређеног вида:

јá сам послéдњи пúт кука́ла по њу́, *дру́ђи* нíко (БП); тóј ми је *пр́ви* бра́к (БП); она́ је *дру́ђи* тíп (БП); *дру́ђи* је живóт сá (Л); сá се слáви *Сéдми* ју́ли (Л); она́ ми мýжа чувáла, нéје нíђи *дру́ђи* (Л); тáј *трéђи* (сíн) је у дру́гу држáву (П); деда-Слáва, óн је бíл *дру́ги* сíн (П); узé *дру́ги* пúмпу́ту, јед́н Нишлíја (П); *сéдми* мéсец ће пóчне како рáди тáмо (П); *пр́ви* ћáк сам билá (Т); óн је дóле *пр́ви* купíл плáц (Т).

Код редних бројева у женском роду номинатив једнине има наставак *-а*:

осомдéсета ми је сá (гóдина) (БП); *пр́ва* сам у Гла́му застрлá ку́ћу (БП); јá сам *трéћа* у селó напраíла купáтило (БП); *двáес пéта* ли вој је сá (гóдина) (Л); *дру́га* женá га до́ји (Л); сá је *трéћа* гóдина како рáди тáмо (П); кад бúде *дру́га* слáва, онí тькá зову́ нас (П); сá ће *шéста* гóдина како нестáде (П); она́ је *пр́ва* гóдина на факултéт (Т); нéје имáло *дру́га* занимáција него тóј, игрáнка (Т); она́ им је *четв́рта* (ћéрка) (Т).

Када је реч о редним бројевима у средњем роду, номинативни наставци у једнини су *-о* (код тврдих основа) и *-е* (код меких основа):

четерéсто сам годíште (БП); тó је *дру́го* пíтање (БП); óн је *трíес* *дру́го*, а мóј мýж *трíес* *трéће* (годíште) (БП); пóсле ми пá *дру́го* детé дáде дру́ги кључав (Л); сестрá је *трíест* *четв́рто*, па пóсле по сестру́ ми брат – *трíес* *шéсто*, па јá *четерéс* *пр́во* (годíште) (П); тóј је *пéто* колéно (П); *дру́го* квó вас интерéсује (Т); *пр́во* (детé) ми остáло овдé (Т); јá сам *трíес* *дévéто* (годíште) (Т).

Општи (зависни) падеж једнине.

Код редних бројева у мушком роду општи падеж једнине има наставке *-ог(а)*, *-ег(а)* када се означава нешто живо:

о^на је имала тамо од *другога* брата деца (БП); *и*ди си с³ *другега* (БП); за *другега* смо се мучили (БП); кад^т сам добила сина *првог* (Т); браћа [...] кад^т се саберу, не може је^дн без *другога* (Т); немам *другега* (Т).

Када се означава нешто из категорије неживог, општи падеж једнине код редних бројева у мушком роду једнак је номинативу једнине, тј. има наставак *-и*:

од^т *први* д^н се по^чну ста^вљу (БП); од је^дн тра^ктор [...] про^одим на *дру^ги* (БП); купи^л ми је за *Осми* ма^рт са^ат (БП); од^т *први* кра^ј ти при^чам (Л); о^н *дру^ги* те^н има (Л); је^дна (ћерка) ми се удала у *осми* ра^зред (Л); игра^{ла} сам у *Први* ма^ј (П); ош^л де^а са^с ко^ња у *Шести* Га^бар (П); напи^{ше}м ре^да па об^ришем па напи^{ше}м *дру^ги* (П); *први* д^н не до^лазе (го^сти) (Т); кад^т смо си пла^ц купи^ли, де^ца су бил^а у *први* ра^зред (Т).

Општи падеж једнине код редних бројева у женском роду има наставак *-у*:

о^н је умрел у *педесет и девету* (го^дину) (БП); *две* и^ла^ди *пету* сам купи^{ла} маши^{ну} (БП); ов^уј не^дељу ја ме^сим, *другу* не^дељу ти мо^раш да ме^сиш (Л); са је *седамдесет девету* (го^дину) узела (П); ја сам б^ре од^т *седму* го^дину почела д' *и*дем на њ^иву (П); о^н је заврши^л *Прву* гим^нази^{ју} (П); о^на је са^д у *четврту* го^дину (Т); у *дваесет прву* (го^дину) сам роди^{ла} сина, у *дваесет трећу* – ћерку, у *дваесет четврту* – *другу* ћерку (Т).

Код редних бројева у средњем роду општи падеж једнине има наставке *-о* (код тврди^х основа) и *-е* (код меки^х основа):

сва^ко *треће* јутро до^лази (БП); *друго* не^што бе^о за^прича^{ла} (БП); мене не^{је} било од *друго* стра^а, ал од ра^т (БП); *друго* јутро *и*дем при дру^гу ком^шници (Л); па се по^мерим на *друго* ме^сто (Л); ту^{ра}м *друго* је^дење (П); ми смо си иш^ли у *друго* се^ло у ш^ко^лу (П); о^тиш^ли па на *друго* ме^сто исп^рос^ници (П); *друго* кв^о да ти ка^жем (П); са *имаш* *друго* је^ло (Т); *прво* ме^сто све осв^ојим (Т); о^ни сви бил^и оди *друго* б^рдо (Т).

Номинатив множине.

У номинативу множине редни бројеви имају уобичајене наставке: *-и* за мушки род, *-е* за женски род и *-а* за средњи род:

а) мушки род:

маши^{ну} за др^ва *први* смо купи^ли у Гла^му (БП); ми *други* смо ло^ши (П); је^дни су си о^давде, *дру^ги* (су) од дру^гу стра^ну (Т); о^ни (су) се *први* отсели^ли у Јела^шницу (Т);

б) женски род:

гот^виле су *дру^ге* же^{не} (П);

в) средњи род:

са су *друга* мезет^ија, а на^пред вур^да за мезе^е, си^рење је било (Л).

Општи (зависни) падеж множине.

Општи падеж множине код редних бројева свих трију родова облички је једнак номинативу множине:

а) мушки род:

дрўги апарáти смо мí имáли (П); купíли смо крéвети *дрўђи* (Т);

б) женски род:

íма лўди којí íму *дрўге* тегóбе, *дрўге* бóлести (П); и на *дрўђе* жéне сам ткáла (П); нéмам *дрўге* бóје, сáмо тé (Т);

в) средњи род:

овдé нéће некакó лўк, на *дрўга* мéста óће (Л).

Након свега изнетог, поменули бисмо и забележене синтетичке облике редних бројева, који су под јаким утицајем стандардног језика продрли у тимочко-лужнички говор.

Типичан пример оваквих књижевних форми представљају облици темпоралнога генитива, и то у два случаја:

а) код редних бројева у женском роду, када се означава нека конкретна година:

оди *седамдесете* почéли смо трí (крáве) да чўвамо (БП); бí рáтно стáње, знáш, *четерéс дрўге* (БП); т́г пóче овај рáтв *деведéс прве* (БП); у вóјску погинўл, *четрéс нéте* ли бéше (Л); тўј сам билá *двé íљади осáмнесте* (П); *четерéс сéдне*, *четерéс óсме* сам пошлá у шкóлу (П); тóј знáм – којé сам гóдине рóђена, *трíес дрўге* (П); *осамдéс шéсте*, *осамдéс сéдне* смо тóј правíли (Т);

б) код редних бројева у мушком роду, када се означава неки конкретан датум:

двáес и óсмога је отишўл фéбруара, а дошўл је *двáес четвр́тога* мáрта (БП); дојдóше *првог* јўна (БП); дојду на Петрóвдан кад^т слáвимо, *дванáестог* јўла (Л); преспáла сам *двáес сéдмога* овдéка (Л); онí че íду *првог* апри́ла у Димíтровград (П); до *деветог* октóмбра трéбе да íдем на прéглед (П); слаvíли смо Свети-Лўку *трíес првог* октóмбра (П).

Поред темпоралног генитива, забележили смо и два синтетичка дативна облика код редних бројева у мушком роду:

помóгну једáн *дрўгоме* (БП); свé смо давáли и *дрўгоме* (Т).

2.1.2.4.3. Збирни бројеви

Збирни бројеви се у тимочко-лужничком говору користе веома ретко. Они се углавном срећу као бројни придеви у вези са именицама *pluralia tantum* и именицама које означавају нешто у пару или скупу. У складу са аналитичким системом деκлинације, бројни придеви се могу јавити у номинативу или општем падежу:

– номинатив: мí (смо) на íгриште, тáмо (су) трí кóла, *двóји* свирачи (БП).

– општи падеж: навршéмо по *двóја* кóла жíто, а мí једéмо голў морўзницу (БП).

Уместо збирних бројева употребљавају се основни бројеви или бројне именице на *-ица/ -ичка* и *-ина*:

а) основни бројеви:

довéл је *нét* лўђе да му помáжу (БП); íмам *двé* децá, *ћёрку* и сíна (Л); стрíната ми *двé* децá íма (П); íмам *шéс* унўчета (Т);

б) бројне именице на *-ица/-ичка*:

купимо једн цак за нас двојицу (БП); голему њиву смо наследили, али сви тројица заједно (БП); чекамо нас четворица (П); прихвати нас тројица као да ни је родила (Л); ми сви тројица уземо по шес ћила (П); зберу се по тројица (Т);

кој остане сам, дај му дваес иљаде, а који су двојичка – може с помалко (Л); који су двојичка – мање да им се даде (Л); оста^вил нас тројичка (Л);

в) бројне именице на *-ина*¹⁷⁵:

како да поведе десетину деца (Л); ми смо били *п^ем-шестина* (П).

Важно је напоменути да бројне именице на *-ица/-ичка* и *-ина*, када се користе уместо збирних бројева, означавају скуп особа различитог пола. Тако, на пример, именица *двојица* у примеру – купимо једн цак за нас двојицу (БП) означава појам „човек и жена“, именица *тројичка* у примеру – оста^вил нас тројичка (Л) значи „нас троје“, а именица *четворица* у примеру – чекамо нас четворица (П) има значење „нас четворо“.¹⁷⁶

По својим морфолошким обележјима, бројне именице на *-ица/-ичка* и *-ина* мењају се по трећем деклинационом типу, тј. имају номинатив једнине на *-а* и општи падеж једнине на *-у*. Детаљно разјашњење о томе зашто се у општем падежу јавља форма на *-а* у примерима – прихвати нас тројица као да ни је родила (Л); оставил нас тројичка (Л) – налази се у сегменту 2.1.2.1.1.3.

Напослетку, изнели бисмо још две чињенице у вези са употребом бројева:

1) У говору наших информаната често смо сретали мултипликативне бројеве:

па се *трипут* изврта аутобус (БП); *осам пут* сам ишла у милицију (БП); у Матэјовац ме возише *двапут* (Л); ја и Цока мој *четри пут* смо били тамо (Л); знајете ли ви од^т које дрво *двапут* горј (П); *четри пут* идеш за њег (П); горе сам имала и прэставу *једанпут* (Т); ја сам била *трипут* на Стáру плáнину (Т) и сл.¹⁷⁷

2) Приближни број или приближна количина изражавају се на следећи начин:

само је *ч^етри-пéт* месеца на посно једење (БП); *пе-шес* листа издроби (БП); убитачан живот је на селó сад, *пе-шесé* човека (Л); њим даву *пе-шеснаес* иљаде (Л); *три-ч^етри* километра пешице смо ишли (П); ја сам била кумица на *три-четри* девојчетија (П); некад^т се скупе највише *два-триес* (Т); по *дванаес-тринáес* јела спремам (Т) и сл.

¹⁷⁵ Бројне именице на *-ина* у тимочко-лужничком говору могу имати и значење приближног броја, исп. значење „отприлике десет, десетак“ и „отприлике двадесет, двадесетак“ у примерима: у бању бил *десетина* дња (Л); мој д^т има једно *дваестину* куће само у Туштицу (Т).

¹⁷⁶ Бројне именице на *-ица*, са друге стране, могу означавати и тачан број мушких лица, баш као у стандардном језику, исп. нас *тројица* одредише теренци (БП); *двојица* браћа си заједно седу (П); из Ниш доводио *двојица* мајстора (П); али још *двојица* не одоше у војску (Т) и сл.

¹⁷⁷ О промени именице *пут* уз бројеве погледати сегмент 2.1.2.1.2.1.

2.1.2.5. Синтакса падежног и предлошко-падежног система

Како разматрања о аналитичкој деклинацији не желимо да ограничимо на анализу чисто морфолошких елемената, у овом сегменту ћемо се осврнути и на синтаксичку проблематику падежних и предлошко-падежних значења и функција.

При овој анализи најпре ћемо се посветити питању номинатива и вокатива, а потом, нешто опширније – како сложеност саме тематике захтева – и питању општег зависног падежа.

2.1.2.5.1. Номинатив

Номинатив се у тимочко-лужничком говору најчешће употребљава:

а) у функцији субјекта:

мој му́ж на сџ^ан ми је дошџ^ал (БП); *росеља́ неквџа к^ђиша прџава* (БП); *Цвџета* кџпи колачи (БП); *лекари* се потписаџи у џговор (БП); *Вџрка* ће падне (БП); *деца* напред башка џеду (БП); *мој чџича* се рџзболе и умре од муку (Л); *сведочџнство* је остаџо го̀ре (Л); али су ме волџели мо̀мци (Л); *глава* ме заболџе (Л); проџдоше *две го̀дине* (Л); не смеџе да мрдне *детџе* (Л); *јеџџ^ан калуџћер* легал преди поџјуту (П); да ли се *овџа* оџагџиџла (П); *мој баџта* је праџл огџиво (П); *терџиџа* џде у село̀ (П); *девоџчетиџа* се кџту кад џду *испрџсници* (П); дошџо *девоџче* код џџга (П); сла̀ви *цџело село̀* (Т); последњи пу̀т је певџла *Биџана Крџстић* (Т); *снаџа* ми проџџе од^т ко̀прџву со̀к (Т); *градџне* остаџоше без во̀ду (Т); сџ^аг *ова деца* тоџ ни не замџшљаџу (Т); *моџа брата̀ница* имаџа близнаџи (Т); *но̀п* пресеџе ко̀лач (Т);

б) у функцији именског дела предиката:

ми смо билџи *до̀бри домаџини* (БП); Беџла Пала̀нка је *наџслаба о̀пштина* (БП); сеџамнес го̀дине сам са̀мо биџл *секач* (БП); он неџе биџл *неџи играџраџ* (БП); жѐнска деца су *тро̀шак* (БП); она̀ је *до̀бра жѐна* овде (БП); моџ чо̀вџк је биџл *печалџар* (Л); билџа сам *јеџџн шиџегџр*¹⁷⁸ (Л); ја и Вѐка смо *пензио̀нери* (Л); зџт ми је *ветерина̀р* (Л); он неџе *туџинеџ* (Л); *моџа зџатна унџчка* си тџи (Л); он је биџл *сеџлџи кмџт* (П); *Воџнеџовчанин* је он (П); деџа-То̀дор је биџл *га̀зда* (П); тџи си *детџе*, ја сам *ба̀бичка* (П); она̀ је *мираџџиџка* (П); билџа сам *слџга* (Т); на̀ша сла̀ва је *Свџети Никџо̀ла* (Т); оно̀ (кџче) је *лу̀талиџа* (Т); ја сам *побеџу̀ља* (Т); сѝн ми је *ловочу̀вар* (Т); сла̀ва на моџџ му̀жа је *Свџети-Ара̀нџел* (Т); ја сам *Лѐнка* (Т);

в) у функцији допунског предикатива:

Рџџа је се зџала џџџна сѐстра (БП); тџи, бре, постаџе *пра̀ви Пироџанаџ* (БП); *Миџки* се зове тџиџа до̀ктор (БП); она̀ неџе да га џетрџе о̀каџу *ко̀пиџе* (БП); ја сам остаџа на пѐт го̀дине *сирџче* (Л); та̀џ се ма̀ала зџве *Дџпчџниџи* (Л); *Пѐрса* се зџала (Л); зџву̀ ме *Латџнка* (Л); то̀џ мѐсто се зџало *Петро̀в крџс* (Л); *Зо̀ран* ми се сѝн зџве (Л); она̀ се зџвџше *Лепџсава* (П); мо̀г та̀ту су о̀каџи „*трџмка бла̀га ма̀нџа*“ (П); он се *За̀ра* зџве (П); унџче ми се зџве *Ја̀ков* (П); она̀ остаџа *удовџиџа* (П); моџа ма̀џка се зџала *Да̀рка* (П); зџве се *О̀џи* (Т); *Да̀ре* је постаџо *ло̀ваџ* (Т); со̀ба у то̀ врѐме се зџала „*ана*“ (Т); ја сам ју зџала *на̀на*, несџам ју зџала *ма̀ма* (Т); јеџџн се зџал *Станѝмир*, јеџџн – *Миџша* (Т); про̀џа се зџала „*су̀на*“ (Т); моџ башта̀ *Ма̀теџа* се зџал (Т);

г) у поредбеним конструџиџама са *као/ка̀ко*:

глеџам како *моџи Диџлберџи* да се срѐдим (БП); овде к'о *ова̀џ ја̀бука* имаџа јеџдна ка̀џсиџа (БП); к'о *пру̀т* потрџсе се (БП); му̀чи се к'о *Исус Крџстос* (БП); јеџдинџи остаџоше у село̀ к'о

¹⁷⁸ **шиџегџр/шџегџр** м *пастир коџи чуџа јаџџад, шиџеџад* (Златковић 2014б: 589, 592).

слѣпци (БП); па смо се разлетѣли сви к'о *пилетија* (Л); само смо живѣли како *сточица* (Л); кад га нана умъкне, као *јагње* је (Л); да си здрав како *дрѣн* (Л); муче се како *мученице* (Л); башта ми бил како *пацов* (П); да си се уредио како *човек*, па да си чувал деца (П); као *глумица* сам у слићете (П); свекар ми као *бубачка* је бил (П); овивам покрај кучете као *лудак* (П); овак је здрава била као *кремик* (П); ујутру се дигнем као *свако дете* (Т); овѣја срѣдњи дани сам радела као *коњ* (Т); ја као *свака мама*, дај да манемо све, дај да им купим дрѣшке (Т);

д) у конструкцијама типа „речца *ете/еве/ене* + кратка заменица у дативу или кратка удвојена заменица у општем падежу + реч или синтагма у номинативу“:

еве ^ју *моја баба* (БП); еве и' *они прѣви Хирици* (БП); ете ^ји *наре* у банку (БП); ете ти *лубеница* (БП); еве га *тај саат* (БП); еве си ти *трактор* (БП); еве ви *наре* (БП); еве вој *столица* (Л); *пун цак* еве ти (Л); ете ти *вода* у кову (Л); ене га *Бама* (Л); еве ти *уљадарка* (П); ете им *кућа* тамо (П); еве ти *колѣч* (Т); ево ми ју *Ања* кад била мала (Т);

ђ) у конструкцијама са глаголима *бити* и *имати* (како са њиховим потврдним тако и са њиховим одричним облицима) у значењу „постојати“:

овам има *једѣн дрвар* (БП); напред *грѣнице* су биле (БП); нано, нема *купатило*, немó д' излазиш (БП); има *нека сила* (БП); *нос* је бил (БП); сѣг нема *недеља* да се не стављу (БП); *млекара* је била (БП); напред несú билі *шатори* (Л); горе *Бабатан* *некакѣв* има (Л); *немка* је била (Л); у Камбелѣвци има *продавница* (Л); нема нигде *човек* са (Л); има *бунар*, нема *вода* у њѣга (Л); *игранке* су биле (Л); има *згода* са за живót (П); *веридбе* су биле (П); имá бѣш у Сопот *једѣн Топлодолац* (П); *овчар* нема (П); *грѣјана рѣија* је била (П); била је *Трговачка академија* (П); *лекар* нема овде (Т); била *срѣтна времена* (Т); *тај ношња* само овде има (Т); овде има *купатило* (Т); нема *живот* са (Т); има *црква* онамо у град (Т); тамо има *манастир* (Т); *седѣнѣ* су биле (Т).

Овде треба нагласити да су наведене конструкције у перфекту најчешће имперсоналне (код њих не постоји субјекатско-предикатска конгруенција), као и да је „облик номинатива из личних егзистенцијалних конструкција пренет и у безличне“ (Милорадовић 2003: 38):

ту^ј је *школа* имало (БП); *ноплава* билó (БП); *опасна* је *работа* билó (БП); неје имало *таква кућа* (БП); билó *његова кривѣца* (БП); *снег* билó (БП); имало је *народ* (БП); *седѣнѣ* билó (Л); да је имало *стаја* (Л); неје имало *вак бѣлице*¹⁷⁹ (Л); имало је у Стол *црква* (Л); имало си је *музиканти* одвѣк (Л); неје имало *пут* (Л); *јесен* билó (Л); неје имало *сијалица* (П); код нас у село неје имало *ваљавица* (П); *круше* и *наприке* имало (П); *гајде* имало (П); кад је имало *снага*, *дрѣје* неје имало (П); било је *немаштина* (Т); у падѣну тек *вода* имало (Т); *болница* неје имало у Књажевац (Т); имало *рудник* у метрију (Т); *вода* неј' имало (Т); билó је *слога* (Т); имало *тонал лѣб* (Т); тад неје билó *болнице* (Т).

2.1.2.5.2. Вокатив

Вокативне форме немају нарочиту синтаксичку функцију – оне се користе за дозивање и скретање пажње¹⁸⁰:

¹⁷⁹ **бѣлица/бѣлвица (слива)** ж *шљива бледожутог, крупног и лоптастог плода која даје добру ракију* (Златковић 2014а: 51, 52).

¹⁸⁰ Исп. и: „Као реч, или синтагма, која није тешње везана за остале делове реченице, вокатив се као накнадно додаје (и зато се у писању одваја зарезима од осталих делова). [...] И без обзира на то што се у многим случајевима обликом вокатива [...] ближе открива коме се скреће пажња на оно што се у датој реченици износи, вокатив ипак увек остаје облик ван реченице“ (Стевановић⁴1986: 172).

леле, *дéдо*, па мí смо пљáчкани (БП); *тéтко*, áјде лéкни¹⁸¹ се одозгóр (БП); *Нáјде*, брé, штó ву мрзиш (БП); *поне*, какó тóј (БП); штó с' тí, *Вéрће*, таквá (БП); *Дáдо*, íдете ли гóре (БП); да ти кáжем, *Андријо* (БП); *Јóцо*, јá сам жéљна за орб'áту (Л); *Горáнче*, сéди (Л); *Лéке*, úзни штипáльће (Л); *Јовáнће*, свáка ти чáс (Л); *Вóјкане*, áјде брé кúћуву да потéгнете (Л); *чíчо*, квó да ти дадém (Л); *Зóране*, íма да мирíшу Дучéвци (Л); леле, *нáне*, квó сá ће прáвимо (П); *ћ'éре*, кáжи тí (П); *Лепóсаво*, квó казујеш (П); *Зóре*, па немóј да óкамо кúмицу Совíћу (П); éј, *нíле* (П); *ћуране јéдан* (П); *Сáњо*, немóј, *сíнко*, д' íдеш тóлко далéко (П); леле, *тáте*, мóлим ти се (П); кудé си, *бáбо* (Т); тí, *сíне*, пúштај јáганци (Т); дáј, *Бóже* (Т); јéдите, *Милéно* (Т); леле, *мáјко* (Т); фáла ти, *Љíљо* (Т); *сíнколе*, сáмо íди поред њí' (Т); свé је такó, *сíнко* (Т); *Оги*, íди кúћи (Т).

Категорија апела присутна је у свим словенским језицима, али „додека во таканаречените синтетички јазичи честопати ги губи морфолошките експоненти и се изразува единствено со помош на интонационата контура на синтагмата, во 'аналитичките' јазичи таа го чува многу добро својот морфолошки статус и дури го проширува системот на наставките“ (Тополињска 1982: 199). Као што смо могли приметити из забележених примера у сегменту 2.1.2.1.1, вокатив је, захваљујући томе што је остао изван механизма унификације деклинационог система, добро сачувао старе обличке наставке.¹⁸²

2.1.2.5.3. Општи зависни падеж

Уколико изуземе номинатив и вокатив, ретке облике датива, као и повремене синтетичке облике других падежа – остатке раније синтетичке деклинације и новије синтетичке форме добијене под утицајем књижевног језика (в. сегмент 2.1.2.1.3.), можемо рећи да се синтакса падежа у тимочко-лужничком говору своди на употребу општег падежа, којим се исказују значења и функције свих осталих падежних облика.¹⁸³ Највећи број ових значења и функција остварује се у предлошко-падежним конструкцијама „предлог + општи падеж“, а само мањи број њих остварује општи падеж сам, тј. општи падеж употребљен беспредлошки.

2.1.2.5.3.1. Беспредлошка употреба општег зависног падежа

Беспредлошка употреба општег падежа јавља се у следећим случајевима:

а) Када се општи падеж поклапа са беспредлошким акузативом у функцији правог објекта (уз прелазне глаголе):

чéза *млáду* и *младожéњу* вóзи у цркву (БП); Пироћáнци не теáше кúк да ми аперíшу (БП); отворíше *некву инáјдерску фíрму* (БП); несъм заклопíла *тарáсу* (БП); дáдо му *кишóбранче једнó* (БП); не рáним *свињу*, кúпим си *мáз* (БП); *сíрење* је узéла (БП); кáко сам преживéла *овóлке мојé муће* (БП); изнéси *стóлче* овдéка (БП); *крáве* помузém, потсíрим *млекó* úвече (БП); мí једéмо *голú морузнициу* (БП); имáла сам *дéвера нежéњенога* (Л); онó дојдé да му поједé *јéдење* (Л); дóктур продúжи *жívот* на гоцá (Л); íдем *неквó мезéнце* да трајим (Л);

¹⁸¹ **лéкне се** свр. 1. *уклонити се, удаљити се; више не сметати* (Златковић 2014а: 409).

¹⁸² Исп. и: „Како вокатив не долази ни у једну групу означених падежа, ни у зависне ни у независне, природно је што се њега није дотакло оно што је имало тако пресудан значај за њих. И у овим дијалектима вокатив је остао као скамењен облик именица који се употребљава при дозивању“ (Белић 1999: 231). О томе да је вокатив остао изван процеса анализације сведочи и Павле Ивић: „Изван покрета једначења остао је облик вокатива [...], што је и природно пошто вокатив није зависни падеж“ (Ивић П. 2001: 150).

¹⁸³ Општи падеж је, морфолошки посматрано, у потпуности синкретизован са акузативом, али су његове функције синтаксички јасно диференциране (Милорадовић 2003: 36).

кравáјчак умéсим, *парицу* тóрим у њéг (Л); *детé мáлецко* испрáћујем у шкóлу (Л); *јéла ли си тí мáсло* (Л); имáл деда-Бóра *голему sóбу* (Л); да поглéдаш *цéлу Лужницу* (Л); нóсеше *некаквé лánене ципéлк^he* (Л); *ћу си влáчим нóгу* (Л); нéје тéл да сíса *млекó* (Л); *бáницу* сам сукáла (П); мáти ни вéчером дадé *мáз* (П); омíјемо си *нóђе* (П); онí се договорíли да доведú *моју мáтер* (П); прa^вíмо *плóче* да ковé *говéда* (П); óн сакáл да узне *бáбу Јовáнку* (П); нíкој *тéја слíће* не дíра (П); íмамо свé: и *косáчку* и *збирáч* и *балирку* и *трáктор* (П); *некаквóг попá* довблкоше овдé (П); набéрем *јá озгóре слíве* (П); *бéлу морузу* напечé на шпóрет (П); волéл си нáрод *рáботу* (П); примíла сам *нéкције зáтитне* (Т); унúка ми донéла *овóј кúче* (Т); íмам *једán црн забън* (Т); онí нóсе *крпльáци* на глáву (Т); одлóмиш *комáт* из^с црéпњу (Т); *зельáник пóсан* *јá* сам прa^вíла (Т); збирáл си *крпине* (Т); ископáли смо *бунáр* (Т); пóp пресечé *колáч* (Т); исплетéше мáти *рогóжу* (Т); баштá пóгоди *мáјстора*, нáпра^и *крéвети овíја дрвени* (Т); *Јеремíју* íсто слáвимо (Т); несмó очувáли *тáј разбóј* (Т).

б) Када општи падеж има значење партитивног генитива:

ћéтри éктара *обрáдиву зéмљу* смо имáли (БП); гоцá *гóдинће* си íмам (БП); покрáдоше [...] сéдом нíзе *паприку* (БП); имáли смо пún *áмбар морузу* (БП); *јá* нарéдим еднú тепсíју *бáницу* (БП); дадém му трí гáјбе *крóмпир* (БП); па ми је преписáл ч^héтри *й-по éктара имóвину* (БП); *ћéтри брáта дванáест éктара шу́му* íмају (БП); *јá* сам се набројíла *пáре* (БП); овдé сам имáл нéколко *вођке* (БП); па се здéне стóг *сéно* (БП); тамън бéомо насадíли гóрњити рéд *слíве* (Л); лéле, *јá* нéмам зрно *пасуљ* (Л); нíко ми не бí дáл тóлко *гóдине* (Л); знáјеш кóлко *крушиће* имáло (Л); сáмо *једъ^ан сýн*, нéмам вíше *дéцу* (Л); íмам пúно *јелечети́ја* (Л); кóлко *врéме* сте путувáли (Л); некадá смо имáли мáло *гóсје* (Л); њe^гóви сýнови су поделíли по двéста рáла *орáћу зéмљу* (П); íмам пáрче *плáтно* (П); онá држí *флáшицу водицу* (П); *јá* довáнем комáт *лéб* (П); онí кúпе кóцку *ше^hћер* (П); донесé овóљћи *ћувéч мéд* (П); íмамо *једън котéл жíто* (П); *јá* сам жéљан *водицу* (П); нaпра^и нáна óсам óће *качамáк* (П); онá тóри шíше *зејтíн* у *йжуту* (П); пълно *мезети́ја* су правíли (П); óн íма трíста брáви *óвце* (П); од^т кудé најдóше тóлко *пáре* (П); вагóн *нежéњени мушкáрци* íма (П); пълно *књíге* нóси (П); íма дóста *опустéле кúће* овдé (П); насадíл мáлко *крóмпир* (П); трí *ћíле ориз* узéла (П); нéколко *гóдине* бéше на бирó (П); íмам пúно кéсу *слике* (Т); кóлко *гóдине* ће ми дáш (Т); узíмаш крíшку *лéб* (Т); овó су бáкини колáчи с *јáбуће* без мнóго *шећер* (Т); од^т копрíве нé знам кóлко *сóк* је нaпра^ила (Т); родíтељи њeгóви донесú шу́ле *ракију* (Т); зарáдимо дóста *пáре* од борóвницу (Т); набéремо мнóго *васуљ* (Т); тáмо íма пúно *дívје свиње* (Т).

в) Када општи падеж има значење темпоралног акузатива или темпоралног генитива, којима се означава време у ужем смислу или количина времена (овде се увек у општем падежу употребљава синтагма чији је центар именица, а зависни члан – придев, придевска заменица, основни или редни број):

седéше и онí *једну нéдељу* тóј (БП); чим га тí *једну гóдину* не окóсиш, гóтово је (БП); *цéл дън* мóж да прíчају (БП); *последњуву нéдељу* су га дотерáли (БП); *цéло лéто* возíл трáктор (БП); покрáдоше *прошлу гóдину* сéдом нíзе паприку (БП); мí с мýжа *цéлу зиму* рáдимо (БП); *тíја дън* ће заврше (БП); *двé íљади пéту (гóдину)* сам купíла машину (БП); чувáла сам Вукáшина *једну нéдељу* (Л); *једно јутро* íдем при *једну, дрúго јутро* при дрúгу комшíницу (Л); на њíву смо *цéл дън* (Л); *овуј гóдину* несáм се млóго односíла (Л); *овуј нéдељу* *јá* мéсим, *дрúгу нéдељу* тí мóраш да мéсиш (Л); *понеку вéчер* *јá* им речém... (Л); *први дън* не íде се нíгде (Л); *јáганци* је заклáл чéтри *прошлу гóдину* (Л); *цéлу нóћ* си мíјемо глáве (П); *нéки дáн* ме íзнервира (П); *прву гóдин* нé, *дрúгу гóдин* родí детé (П); *јá* *ћу* дóјдем *дрúћи пút* (П); погађáше се *цéл дъ^ан* (П); *једну гóдин* íмамо слíве мнóго (П); поседí овдé *једну нéдељу* (П); *цéло лéто* да бúдем овчáр не мóгу (П); *једну гóдин* давáмо овцéте у Сóпот тóј при *једнога* (П); мí мóра да мрéмо *једън дън* (П); *цéлу нóћ* се седéло (Т); *прошлу гóдин* сам мнóго бóлесна билá (Т); *ову гóдин* билá млóго лéпа паприка (Т); *први дън* не долáзе гóсти (Т); *један спрát једну гóдину*, дрúги спрát *дрúгу гóдину* [...] смо нaправíли, *трéћу гóдину* смо покрíли кúћу (Т); *једно врéме*

овде су били́ избеглице (Т); ја сам билá *прéпрошлу гóдину* у Бугарску (Т); мóж *нéко врéме* да несмó ни ишли́ тáмо (Т).

Уз темпорално значење каткада се може јавити и значење понављања:

чу́јемо се *сва́ћи дру́ги да́н* (БП); *сва́ко послепóдне* се збéру (БП); комши́нице дола́зе *сва́ко јутро* (Л); *сва́ћи понедéљак* Јóва доодíл у Бабу́шницу (Л); ове́ две ме не пропу́шту, *сва́ку вéчер* зову́ (Л); онé ми *сва́ћи да́н* доóде (П); ту́ј сам *сва́ку гóдину* победíла (Т); *сва́ку нéдељу* имáло је седéн¹⁸⁴ћа (Т); црква слúжи *сва́ко јутро* (Т).

г) Када општи падеж има значење посесивног генитива (овде се убрајају и апстрактни односи припадања, као што су, на пример, припадање времену или простору):

пóп је за врéме *Дру́ги свéтски рáт* избéгал (БП); íмамо Дóм *здравље* гóре (БП); исту́ри се на дь́н *Заду́шницу* (БП); мили́ција дојде на лице́ *мéсто* (БП); ставíл си шешíр на вр *гла́ву* (Л); за врéме *Божíч*, ку́ћата¹⁸⁴ је стојáла на астáл (П); дојде нéкад за врéме *раснус* (П); она́ си је из околíну *Кња́жевац* (Т).

д) Када се општи падеж јавља у функцији допуне глаголским именицама:

имáл је машíну за пра́ње *сúдови* (Л); нештó се заоратíмо од^Т кључéви за отвáрање *пíво* (Л); добíла би, кáже, запалéње *мóзак* (П); кад билó бра́ње *печу́рке* (Т).

У свим осталим случајевима општи падеж долази са предлозима, исказујући широк спектар најразличитијих падежних релација.

2.1.2.5.3.2. Општи зависни падеж са предлозима

За разлику од ранијих, синтетичких форми, које су у себи носиле и значење саме именице и значење специфичног падежног односа, у новој, аналитичкој структури ово друго значење је издвојено и пренето искључиво на предлог (Ивић П. 2001: 150). Када би се из предлошко-падежне конструкције са општим падежом изузео предлог, добили бисмо или потпуно бесмислену или, у најбољем случају, вишесмислену реченицу. Сходно томе, можемо констатовати да предлози у аналитички устројеној структури представљају „основни диференцијални фактор у обележавању падежних односа“ (Жугић 2010: 27).

У дијалектима/језицима који су преживели аналитичке процесе у деклинацији предлози у доброј мери задржавају стара, наслеђена значења, мада врло често развијају и нова, специфична значења, обично у складу са семантиком предлошких речи у језицима балканског језичког савеза.

Пре него што пређемо на конкретне примере у вези са употребом предлошко-падежних конструкција „предлог + општи падеж“ у тимочко-лужничком говору, желели бисмо да изнесемо неколико напомена:

1) У овом говору употребљавају се поједини предлози који не постоје у стандардном језику – *зад(и)*, *кам(то)/ком(то)*, *куде*, *прекај* и др.

2) Одређени књижевнојезички предлози елиминисани су у корист неких других предлога – нпр. предлози *ка* и *о* у потпуности су нестали из тимочко-лужничког говора.

3) Због аналитичности језичке структуре, поједини предлози се понекад употребљавају тамо где стандардни језик има падежни облик без предлога (сýг сам далá *на Јéлену* ту́ј кошúљу

¹⁸⁴ Овде је реч о празничном колачу у облику куће.

(БП); овак је реко *ком његовога оца* (Л); ја сам гледала *с очи* како ђу је ковал (П); квó кúпи *на сестру* он кúпи и мéне (Т) и сл.).

4) Нека падежна значења исказују се у друкчијој репартицији у односу на књижевни језик (нпр. уместо аблативних конструкција „*с(а)* + генитив“ и „*из* + генитив“ најчешће се користи предлог *од* са општим падежом: отпуштају ме *од^м службу* (БП); *од^м степенице* па́днем т́ува (Л); мóра т́ија л́уди да се понúде с нештó, дошли́ *од^м нýт* (П); *оди т́аван* м́ачката дóјде (Т); месно значење изражено конструкцијама „*поред/код* + генитив“ овде се исказује и употребом предлога *при* са општим падежом: не мóжемо *при ст́ари л́уђе* да едемо (БП); ет́е ју *при телевизорат* т́ува (Л); она́ седí *при њéга* у сóбу (П); с́ин ми је т́уј *при мéне* (Т) и сл.).

5) Ради прецизирања конкретног падежног значења, у одређеним ситуацијама користе се и тзв. удвојени предлози, о чему ће бити више речи након анализе самостално употребљених предлога (са општим падежом).

Сада ћемо изнети преглед забележених конструкција „предлог + општи падеж“ у тимочко-лужничком говору, упућујући на њихова значења и представљајући примере њихове употребе:

– *без(и)* + општи падеж:

а) генитивно значење немања, изузимања или одрицања онога што је означено општим падежом:

овóј дет́е остáло *без м́јку* (БП); н́еје н́игде м́рднула *без^с сáат* (БП); да ми отсечу́ нóгу, д' íдем *без нóгу* (Л); мí несмó *без м́ирис* билí (Л); н́еје изéла лúково п́еро [...] *без нáс* (П); ја́ *без девóјчето* н́ећу да се врнем (П); она́ óчува дет́е *без баит́у си* (П); ја́ *без^с т́еб* не мóгу д' испíјем кавé (П); градíне остáдоше *без вóду* (Т); бра́ћа [...] кад' се саб́еру, не мóже јед'áн *без дрúгога* (Т);

– *близо/близу/близа* + општи падеж:

а) генитивно значење просторне близине појму у општем падежу:

кúћа им је тáмо *близо грóбље* (БП); Мíцо, да сам ја́ *близу т́еб* (Л); свекр́ва вој íсто негд́е *близо^а Пíрот* живéла (П); она́ си је *близу њéг* седéла (Т);

б) значење приближне мере:

с́инат ми преко тр́ес гóдине, *близа чет́ирес гóдине* је шóфер б́ил (П); он́ има *близа чет́ирес (гóдине)* (П);

– *ван* + општи падеж:

а) месно генитивно значење:

онí си *ван селó* седéоше (П);

– *више* + општи падеж:

а) позиционо генитивно значење:

имáло шкóла óдма *више цр́кву* (Т); седénће се пра'íле éве овд́е *више нýт* (Т);

– *до* + општи падеж:

а) генитивно значење завршне границе (обично завршне тачке кретања) у простору:

испратите га *до грáницу* (БП); ја́ би иш́л *до Палáнку* и *до Бéжиште* (БП); íдем сáмо *до мóст* (Л); Драган úзне и донесé гáјбе *до нáшу капíју* (Л); ишла́ сам *до Свóнци* гóре (Л);

довлѣкла дрво *до шпоретът* да кладѣ (П); трчим доле да стигнем *до аутобуску станицу* (П); *до гробље* трѣбе да се оди (П); иде свѣ *до друго село* да им однесѣ ручѣк (Т); ми мора д' идемо два-три сага доле *до игранку* (Т); па га носим на леђа *до аутобус* (Т);

б) генитивно значење просторне близине:

кола *до кола* је билó (БП); седѣла је одма *до овуј госпођу* (П); онó је исто на граници бугарску, *до наше село* (П); ми смо били *до саму главну улицу* (П);

в) генитивно значење завршне границе у времену:

онѣ му не теле кажу него му далѣ лек *до понедељак* (БП); он иде *до триес године* у шкóлу (БП); *до седомдесѣ и пет годин* свѣ сам радѣла (БП); име му несú кажували *до четерѣс дъна* (БП); мораш *до мрак* да работиш (Л); ја *до Нову годину* исплетѣм на мýжа цѣмпири (Л); јутром *до дванес саги* не мóгу се разбúдим (Л); трѣбало је *до октомбар* да ради (Л); *до плáдне*, док има жѣтва, берем купине (П); тó људи седú *до неко време* (П);

г) генитивно значење узрока:

мóжда неје кривица њѣна, мóжда је *до мýжа* билó (БП); лекар му рекъл *у-очи* да је *до њѣг* што немамо дѣцу (БП); нешто ми ми^срѣше, *до сапún* ли је (Т);

д) генитивно значење начинско-количинске одредбе:

остал је дýжан *до гушу* (БП); дýжан бѣше *до гушу* (Т);

Овом значењу блиско је и значење границе досезања – бѣше снѣг *до колѣна* (Л); па сам носила сýкње и чизме *до колѣна* (П), као и значење обухватања неком глаголском радњом до исцрпљивања: свѣ *до зрно* изгорѣло (БП); у тóј махалу тóј је свѣ измрло *до једно* (Л).

– за + општи падеж:

а) акузативно значење намене:

спрѣми једење *за свú порóдицу* (БП); да кúпиш свѣ што ти трѣбе *за спрат* (БП); *за бабу* сам тóј уплаћувал (БП); немам ни *за младожѣњу* чарапе (БП); одвојим парú *за брашно* (Л); там је терал компирí и јабуће *за децá* (Л); пúне се паприће сýве с^ас кúпус *за мезѣ* (Л); посадим понеку печѣнку *за Драгана* (Л); плѣли се венци *за овце* (Л); ранú мора да спрѣме *за триес коња* (П); нанизала сам пипѣр *за љутеницу* (П); оделили (су) које су њиве *за девојче* (П); набрала сам паприку *за ајвар* (П); тóј се шило *за мушкарци* (Т); спрѣмамо рану *за стоку* (Т); *за дете* носим дрѣшке у рúку (Т); ако си идеш да набѣреш шипци, *за тебе* ће си бúду парѣ (Т); направѣ сёр стрíк^тно *за бѣлмуж* (Т);

б) акузативно значење кретања са циљем да се неко/нешто нађе и доведе/донесе (у стандардном језику еквивалентно значење има конструкција „*по* + акузатив“):

дојдѣ *за хармонику* из војску (БП); идем кам Кóзју *за воду* (БП); идем *за феферóну* (Л); мóј човек отиде у Ћивот *за јагње* (Л); кад^т се иде *за невесту* (Л); несъм ишла *за пѣнзију* (Л); он ишъл *за дар* (П); отишли у једно село *за постаруту ћѣрку* (П); он отиде *за лѣб* (П); немају продавницу, *за намирницу* мора да дојду у Кáлну (Т); идем *за лекови* (Т);

в) акузативно значење циља ради којег се врши радња управног глагола:

прíватници и нѣдељом раде *за парѣ* (БП); ја си плетѣм да зарáдим *за сýкњу* (Л); работи *за парѣ* (П); не мóж ни *за пѣнзију* да се бóри (П);

Ово значење често се преплиће са значењем остваривања контакта у процесу куповине, размене и сл.:

двáес двá милиóна дáдомо за плúгови (БП); неће да дóјде за иљадáрку да бéре слíве (Л); Влáда дáде стó педесé éвра за свирáчи (Л); чíстим орéси за двá динáра (П); за квó да дáваш пáре сá (П); јúтре ће дóјде дрúги да рáботи за шéс стóтин (П); дáдо му пéт иљáде за тáј дрвa (Т); тýг сам далá шéс иљáди за стрúју (Т);

г) акузативно значење правца кретања (у овом значењу фреквентнији је предлог у):

свí бéгу за Бабúшницy (БП); у дéвет сáти је аутóбус што íде за Свóнци (БП); íдем си јá за Палáнку (БП); мóра да íде за Пíрот (БП); пéшћи íдем одóвдека за Палáнку да íдем за Нíш (БП); морáмо да бéгамо за Влáшћи Дóл (БП); íдемо за Стóл (Л); онá óде за Пíрот (П); кад идéш за Бáбин зу́б (Т); сíн кáже: íдемо за Књáжевац (Т);

д) акузативно значење мере времена:

пúтујем у Нíш за трí дь^ана (БП); онí га брé напрáе за чьс (Л); óцврсну за гóдину дь^ана (Л); одвезé ме на слáву за чьс (Л); за дéсет гóдине двé гóдине је сабрáл рáдни стáж (П); ће úзне решéње за мéсец дь^ана (П); íдемо дóле, стрчимо за чáс (Т); за чáс напрáиш рéд с трáктор (Т);

ђ) акузативно темпорално значење (каткада помешано са значењем циља или намене):

онí дојдóше за Јеремíју (БП); купíл ми је за Óсми мáрт сáат (БП); за вíкенд ми дóјду унúци (БП); мрсна сáрма је за Петрóвдан (Л); за Бáдњи дь^н се брé пóсти (Л); за Бóжић коврждањé се прáве (Л); за Бурђевдан га звáмо (П); за слáву се спремáло јанíја óвча (П); за Блáговести је родíла девóјчицу (П); за Божíћ је трí дь^ана игрáнка у селó (Т); дошла једнá девóјчица у гóсти за Петрóвдан (Т);

е) узрочно значење које одговара књижевнојезичкој конструкцији „због + генитив“:

за тíја трáктор ме мрзе (БП); за тíја трáктор се пóбише (БП); лúтиш се за глúпости (Л); остáила га за дрúжега (П);

ж) допуна глаголима мишљења, говорења и осећања, чији еквивалент представљају стандарднојезичке конструкције „за + акузатив“ и „о + локатив“:

дáдо, за тéб прíчам дóле (БП); чу́ла си за забь^н (Л); испрíчај вој за свáдбу (Л); онí пíтају за млáду (Л); за Цóку пíта (Л); децá не прíчају вíше за тóј (Т); за Туштíцу íсто такó кáжу (Т);

з) у функцији допунског предикатива уз семикопулативне глаголе *сматра*, *постави*, *изабере* (у стандардном језику овде се такође користи конструкција „за + акузатив“):

овí млáди не смáтру стáри лúди за нíшта (БП); избрáмо га за шумáр (БП); поставíше га за прéседника (Л); сматрáла сам га за брáта (Т);

и) акузативна допуна глаголима из лексичке сфере „стицање професије“ (попут *учи*, *положи*, *заврши*):

двé гóдин за учитéљицу се завршáва (БП); Снéшка ми завршíла за инжињéра (Л); учíл је за елэктричара (П); зáврши за каменорéсца (П); онá је завршíла за псíхолога (П); овáј је завршíл за áutomехáничара (Т);

ј) акузативна допуна глаголима из лексичке сфере „ступање у брак“ (попут *удава се*, *жени се*, *полази* и сл.):

тéтка њóјна се ожени́ла за мóјега баиштú (БП); онá се удалá за мојéг брáта (Л); побéгнем у комшилáк за тóг човéка (Л); кад^т сам отишла за мúжа (П); мојá мáти дóјде за мојéга баиштú (П); за Јовáнку из Јáњу óће да се жéни (П);

к) акузативно значење стварања одређеног јединства непосредним физичким додиром:

за сукњу ме увати (Л); држи га за руку (Л); несмо давали да ни никој ване за груди, за сиче (П); ватам се за змију (Т); у жбун се сакрило и отуд мене уједе за ногу (Т);

л) значење еквивалентно конструкцији „за + инструментал“ у стандардном језику, обично уз глаголе жаљења:

ће жали он за Веру (БП); Десано, немој да ровеш за њи (П); снаата ми рове за њег (П); немој да жалиш за кућу (Т);

љ) еквивалент поредбене реченице (овде је увек присутна нека друга, примарна семантика, попут намене, циља и сл.):

ја све спремам као за славу и идем на гробље (БП); материјал се спреме како за наприку (П); наврнута вода у ваду како за воденицу (П);

– зад(и) + општи падеж:

а) означавање места иза појма у општем падежу:

кута се зад грмање (БП); она зади кућуту чекала (П); онаја најмладата (ћ'ерка) седела зади шпоретът (П);

– зарад(и) + општи падеж:

а) генитивно значење циља¹⁸⁵ (каткада испреплетано са узрочним значењем):

он ју узел заради имањето (П); само заради работу остаде овдека (П); зарад њег би дошла (Т); ишли смо и у Књажевац зарад некакву куповину (Т);

– због + општи падеж:

а) генитивно значење узрока:

све сам садила туј до морускуту због зелени (Л); са због корону пет-шес месеца несам ишла там (П); због децата нећу ни д' идем (П); можда су т'ка радели само због снимане (П); саг због овј корону ли, како ли, све горе бега (Т);

– из + општи падеж:

а) означавање места из којег потиче кретање (значење аблативног генитива):

она искочи из другу собу (БП); ноћом дојдоше из Алксинац (БП); кад м' искараш из авлију (БП); овце слезну из планину (БП); из Паланку ми докарују воду (БП); мој муж ме не мож најде ако ја излезнем из кућу (БП); извадим и' из замрзивач (Л); напуни колице и докарај из ливаје (Л); мој човек се врне из дрэн (Л); врати се из војску (Л); тај река из К'ијевац си иде (Л); да га истурим из штекер (Л); требе да изведем ја Јаворку из болницу (П); кад излезнемо из цркву, седнемо и изедемо [...] све (П); селили се из Кнез Село у Ниш (П); бега ти из-руће (П); док они дојду из лов, погача и ручак – готово све (Т); извади ме из онај жар (Т); из Румунију доодили (Т); идó у Калну, па из Калну код лекара (Т); идем из тај рт у школу (Т); кад^т крене ја из школу, ја понесем игле (Т);

б) слично претходном значењу је и значење порекла, односно места или каквог другог појма одакле неко/нешто потиче:

¹⁸⁵ Овај предлог представља семантички еквивалент предлога ради (Милосављевић 2014: 125).

ја сам б'ш *из Бѣжиште* (БП); њ'на баба је *из^с Г'јринци* (БП); *из Бабин К'л* је он (БП); он је исто *из моу фамилију*, одокле ми мајка, *из Д'илберци* (БП); имама слиће за у спóмен *из личну к'рту* (БП); *из Алекс'ндровац* је она (Л); жена му је *из Рад'ињинци* (Л); стрéвил се *из Алéксинац* човéк (Л); тóј је свé *из^с Цóкино селó* (Л); он је *из^с Кијевац* б'л (Л); ја сам бака-Љ'иља *из Војн'еговци* (П); она му нашл'а девóјку *из^с Поповци*, *из бог'ату к'ћу* (П); за Јов'анку *из Ј'ању* оће да се жéни (П); *из н'аше селó* тр'есе кум'це смо им'али (П); в' ли сте *из^с П'ирот* (П); ја сам *из^с суседно селó*, *из^с Сóпот* (П); гдé је Љ'иља ова *из Извор*, *из^с К'њажевац* (Т); ја сам *из^с Г'уштицу* (Т); овó је *из^с Шт'ипину* Јóрдан (Т); тај комш'ика, она је одавде *из^с К'њажевац* (Т); т'ија бил'и *из^с С'уботицу* (Т);

– *иза* + општи падеж:

а) генитивно значење места – казивање да се нека радња врши или да се нешто налази иза појма у општем падежу:

нé знам каквó је мисл'ела кад ју оста^в'ила *иза к'ћу* (Л); т'ури га *иза шпóрет* (Т);

– *између* + општи падеж:

а) генитивно значење места – казивање да се нека радња врши или да се нешто налази између појмова означених општим падежом:

онó је на пóла п'ут *између Н'иш и Дим'итровград* (П); он н'ама даде матичет'ија м'и да кóпамо *између редовити* (П); тóј је негдé *између З'ајечар и К'њажевац* (Т);

– *изнад* + општи падеж:

а) генитивно значење заузимања простора с горње стране појма у општем падежу:

одма *изнад^м прод'авницу* има к'ћу (БП); им'али су м'алко град'ину он'ам *изнад^м шт'алу* (Т); ишли смо у брсн'ице *изнад^м селó* (Т);

– *испод* + општи падеж:

а) генитивно значење заузимања простора с доње стране појма у општем падежу:

испод^м цр'евó и' м'етни (БП); несú ли *испод ж'ицу* (Л); она ђи свé тур'ала *испод аст'ал* (П); имама бр'ата т'уј у Тргóвиште *испод ј'лицу* (Т);

– *испред* + општи падеж:

а) генитивно значење места – казивање да се нека радња врши или да се нешто налази испред појма у општем падежу:

изн'ели и' *испред нас* (БП); заустав'ише се т'ачно *испред њ'ег* (Л); нé знам ни каквé су стварч'ине тур'или *испред нас* (Л); он'и се св'и наређ'али *испред^м к'ћу* (Т);

б) временско генитивно значење – казивање да нешто временски претходи појму у општем падежу:

онó (је) билó *испред Нóву гóдин* н'егде (Т);

– *кам(то)/ком(то)* + општи падеж:

а) дативска значења окренутости, управљености, усмерености и сл.:

идем из Вл'ашћи Дóл *кам Кóзју* за вóду да донесém на коб'илку (БП); овак је рéко *ком њ'еговога оца* (Л); идóмо *комто бр'аниште* (Л); ваљ'авица ти је у Бер'иловци кад изл'езнеш из^с селóто за *кам Цр'ни Вр* (П);

– *код(и)* + општи падеж:

а) генитивно значење места – казивање да се нека радња врши или да се нешто налази у непосредној близини појма у општем падежу:

пóp је тúј седéл *код нас* (БП); кад^т се збéру жéне *коди чешму* (БП); мój мýж је *код^м стоку* (БП); јáганци да се гóре обележýју *код óвце* (БП); кад у Камбелéвци засвíре, гóр се чýје *код нас* (Л); ýмам кýћу у Бабýшницу *код óбданиште* (Л); жívим онај живóт што сам живíла *код мójег човéка* (Л); да вíш *код Вéрку* какъв пасуљ ýма (Л); нéје имáло тьгáј *код нас* тáмо пó-планин чízме гýмене (П); кад^т се упáли сýјалица *код њí*, онó се вíди у слíвуту свéтло (П); знáјеш ли тí да је Јáворка *код мéне* (П); папríке су *код^м Слађу* (Т); дéвет гóдине сам служíла *код гáзду* (Т); *код Нáду* сам билá (Т); *код дéцу* тáмо ýма кýбе (Т); овáј сестрá је *код^м њéг* (Т);

б) дативна значења места завршетка кретања и циља кретања:

óн дóјде *код учíтелеа* (БП); мóра да га донесéте *код мéн* у цркви (БП); јá сам двáес дýна ишлá *код њéга* у Нíш у пóсету (БП); она отидé *код овуј сестру* (БП); маћевата отидé *ý-дол код њóјни* (БП); мојé комшíке ýду *код дóктура* (Л); Бáта нéкад дóјде *код мéн* (Л); ýду *код млáду* дваестíну човéка (Л); ишлá сам *коди реуматолóга* (Л); Јóва óтрча *коди бáбу*, *код мојý мáјћу* (Л); нека га нóсе *код Рáду* (Л); кад ýдете *код Виолéту*, тí, рéко, да сврнеш дóм (П); жéнско, какó га мáти рóди, тáко трéбе д' отíде *код мýжа* (П); ýде деда-Мóша на двá-трí дáна *код баба-Рóсу* (П); ýдемо *код Љíљу* (Т); водíла сам га *код лекáра* (Т); ишлá сам тáмо *код нéког човéка* (Т); кад óде *коди девóјку* на мáсу (Т);

– *кроз(а)* + општи падеж:

а) акузативно значење пролажења кроз појам означен општим падежом:

па си идóмо *кроза снéг* (БП); тьг свáтови проóде *кроз^с селó* (Л); онé му не тéле кáжу да су прошлé *кроз воћњак* (П); кад^т пројдóше *кроз нáше селó* (Т);

б) акузативно значење начина вршења радње:

чýјем јá нóћом *кроза сýн* – óн чукал гоцá (БП); којí је дýлг паздér остá^ви се и у пóдрум за раћíју да се прóба *кроз буре* (П);

– *куде* + општи падеж:

а) генитивно значење просторне близине (најсличније значењу које има предлог *код*):

тáмо ýма пáрк *куде цркву* (БП); да кýпимо кóзе па ће и' зáједно пасéмо онáм *куде грóбље* (БП); јá сам на овóга зéта што *куде* „Први мáј“ гóре ýма кýћу рéко... (БП); ал га остá^вíл овдé *куде црéшњу* (Л); пијý, забáвљу се дóле *куде продáвницу* (Т);

б) генитивно значење приближног времена (поред овог предлога, у истом значењу користи се и предлог *око*):

куде Блáговести отíду (на печáлбу), па *куде Дмíтровдан* дóјду (Л); завршиш *куде плáдне* ¹еднó, па почíњеш пóсле дрýго (П);

– *на* + општи падеж:

а) локативско значење места (осим конкретних просторних релација, ово значење може подразумевати и одређени скуп људи или догађај, одређену институцију или неку њену делатност и сл.):

на сокáк ýма óро (БП); лежáло је се *на њíву* (БП); *на Врéло* кад огрéје сýнце (БП); јá сам билá двáес гóдин *на нíјац* у Палáнку (БП); *на дрýги спрáт* сам билá (БП); не мóгу да не откýкам

на гробље (БП); да је ко^ј на моје место (БП); на збор су ме изгласали (БП); она је онам на рид (Л); печу се обђе на шпорет (Л); она све носила [...] китку на-главу (Л); тој је на Бџдњи дџн, кад^т се седи на сламу (Л); на брод је он служио (Л); седеле смо на седенђе (Л); били смо на туј свадбу (Л); Бага је на рабому (Л); у Бугарску сам тој купила на вашиар (П); он се запосли код њега на пумпу (П); десет клинца је имала на једну ногу (П); Јошка беше на телевизију (П); неколко године беше на бирó (П); имало седенђа на улици (П); пеглана постељина је на кревети (Т); ми смо били на бугарску граници (Т); била сам на Стáру планину (Т); садило се кромпир на туј њиву (Т); неје имало згода, спáло се на рогоже (Т); биле смо на причест (Т);

б) акузативна значења места завршетка кретања и циља кретања:

синови иду на печалбу (БП); изнесу паре на астал (БП); колице си је искарал туј на капију (БП); пућујем у Ниш за три дџна на испитивање (БП); пошъл си ми с мáтер у планину на орање (БП); воде невесту на-воду (БП); ја би ју на шилък наденула (Л); дигну јабукуту високо на мотку (Л); одвезе ме на славу за чъс (Л); он тој све откára на црепану (Л); кад ми врљимо кудеље на кревет (Л); има да седнеш на столичку (Л); ишли смо на седенђу (П); метни товагу на рамо (П); ја ћи одведе на тија крзени штáнд (П); све се тури на ћошку (П); однесемо на појату ручък (П); ће идем ја на спrát горе (П); он си отиде на рабому (П); мило ни д' имо у село на оро (Т); кад оде коди девојку на мáсу¹⁸⁶ (Т); ја сам слézла на игранку (Т); метнем и' на крпу (Т); данас идемо на ливáду (Т); по педесé детета иду гóр на Миџор (Т);

в) акузативно значење времена вршења радње (значење директне локализације времена):

на Преображење се овде упознали (БП); истури се на дџн Задушницу (БП); на Јеремију ми је из^с Пирот на телифóн честитáл славу (БП); најслáтак зељаник (је) на Бџдње вече, посан, са зejтинчък (Л); преспála сам на Печиндан овдека (Л); на Велигден пá перáшће имаше (П); ишли смо сáмо на Свети-Тóдор у цркви (П); снимали ни [...] бáш на Распети пéтак (Т).

Овде бисмо поменули и акузативно значење мере времена (иде, кáже, деда-Мóша на двá-три дáна код баба-Рóсу (П); бáбо, кад дóјдем на ви́кенд, гдe ће спавам (П)), као и значење временског трајања (куде су више јетрве, на недељу дџна месиле и готвиле (БП)¹⁸⁷).

г) дативско значење намене:

све даде на тога најстарога брата (БП); ја извади туђу негу на свастикуту (БП); кáко на момци купују тако ја купим на Свету (БП); сџ сам дала на Јелену туј кошуљу (БП); исплетем на мџжа цемпири, исплетем на Зорана цемпир (Л); све даде на мóјето дете (Л); напред^т сам и на твојег свекра давала по једно кравáчe (Л); крóји на женe сукна а на мџже панталóне и сакó (П); какве сам црђе ткала на жéне (П); понéсо си лéб на свекра (П); једн (ћилим) дадо на овог сина овде (П); не мóg да сипем на свиње помíје (П); тој да однесеш на сиротíњу (Т); ја ју дадо на сина да плати струју (Т); квó купи на сестру он купи и мене (Т);

д) акузативно и локативно значење начина вршења радње:

све гледу на превáру да заврше (БП); на лопóвски нáчин живе (БП); ти едеш на брзину (БП); ја сáмо на-руће сам прála (БП); почe д' идем на ред сьс њи (Л);¹⁸⁸ клечá на колéна (Л); ја не би отишлá па тамán овак на длáн да ме нóсите (Л); мóтају на половíне, све кáко је по ред

¹⁸⁶ Овде је именица *мáса* (ж) употребљена у свом секундарном значењу – *имање удаваче на које је дошао младожења као домазет* (Динић 2008: 403).

¹⁸⁷ Предлошко-падежна конструкција *на недељу дџна* овде има значење „по недељу дана непрекидно“.

¹⁸⁸ У овом примеру предлошко-падежна конструкција *на ред* има значење „по реду, један за другим“. Поред начинског, овде је присутно и месно значење.

требáло (Л); једну салáту рéзaмо *на режњóве* (П); радéла сам *на íспомоћ* (П); пéвaш тóј *на глáс* (Т); *ја на погáчиће* 'нáко га исцéдим (Т); рáди *на стрúју* (Т); нóсиш и' *на грбíну* (Т);

ђ) значење посесивног генитива (неки од наведених случајева могу се тумачити и као посесивни датив):

ја сам прва *на мојéга дéду* унúка (БП); дојдé *на овуј Ирéну* мýж (БП); тóј ми (је) *на мáјку* јетрва (БП); фaмíлија *на мојéга дéду* је таквá (БП); *на мојéг свéкра* некакъв рођáк у сóбу улéзе (Л); пријaтeљíца га је чувáла, *на снáу ми* мáјђа (Л); *на комшију* кúчиште доóди (Л); дéвер купúје млáду, *на мужáтога* брát (Л); једнá женá, *на тóга Пáнту* мáјка, нáјде ми рáботу (П); *на бaштú ми* баштá је бíл мнóго рáботан (П); онá је билá *на слúжбеника* женá (П); тóј ми је *на тóг сíна* сóбата (П); слáва *на мојéг мýжa* је Свети-Арáнђел (Т); зéта смо изгубíли, *на ћéрку ми* мýжa (Т); сестрéте *на тýја брáћу* имáло (Т); мојá пријa, *на снáјку ми* мáма, онá си (је) у селó гóре (Т);¹⁸⁹

е) значење квалификативног акузатива:

тóј је сíр *на шупéљи* (БП); íмам и кúћу [...] *на три спрáта* (Л); тý су ми кúћу остa'íли *на двá спрáта* (П); евé íмамо и овáј шпóрет *на плíн* (П);

ж) означавање дативског даљег објекта:

• уз глаголе говорења:

Цвéта *на њóјнуту сестру* кáже (БП); ја велím *на мојéга деверíчића* (БП); свé ће кáжем *на мојí* (БП); реклá сам *на Ирéну* (БП); ја си гоцá пýт причам *на сеструву* (БП); онá (је) тóј реклá *на Силвáну* (БП); овáк је рéко *на бaштú си* (Л); вревíла¹⁹⁰ сам *на детéто* (П); ја сам причáла *на моју унúку* (П); онá тýг рéче *на Душка* (П); каквó нáна кázá *на брáта ми* (П); кázáла сам *на њéгову мáтер* (П); ја причам *на мојí унúци* (Т); такó сам реклá *на првога сíна* (Т);

• уз остале глаголе:

нáна му га óпрости *на мојетога дéду* (БП); досáђујем *на децá* (Л); смејý се *на једну тетú* (П); баштá *на брáта* нарéди крáве да пúшта (Т);

з) функција коју у стандардном језику има *dativus commodi* (датив користи):

тóј (је) добрó дошлó *на бaштú ми* (Л); ја сам радéла по кúјне, помагáла сам *на жéне* (П); помага и *на бaштú си* (П); добрó им дошло да не рáде једán дь^ан (Т);

и) локативно значење средства (каткада помешано са начинским значењем):

свé сам *на кобíлку* носíла (БП); женé су прéле *на разбóј* (Л); напред^т се носíло *на тáргу*¹⁹¹, а не у колице (Л); црђе се ткáле, свé *на разбóј* (П); кад^т се мóта *на мотавíлче* (П); онá је *на компúтер* радéла (П); ткáла сам *на разбóј* (П); ја сам прéла *на прéљу* као *на машину* (Т); свé тóј тéрамо *на сáне* (Т); нóсим *на кобíлку* да си помóгнем мáтер (Т);

ј) акузативна допуна различитим глаголима:

• личи:

¹⁸⁹ Општи падеж са предлогом *на* у изложеним примерима врши функцију „посесивног детерминатора“ (Јуришић 2012: 242).

¹⁹⁰ **врéви** несвр. **1. говорити** (Златковић 2014а: 92).

¹⁹¹ **тáрга** ж **грађевинска носилка од дасака, са две дршке напред и две назад, којом два радника преносе материјал** (Златковић 2014б: 473).

лѝчи на *Јадранку* (Л); на *тетка-Љубу* лѝчи (Л); лѝчи на *баба-Марѝнку* (П); лѝчи на *Борину мѝтер* (П); онаја свѝ лѝчи на *нѝну си* (П); лѝчи сѝн на *њѝга* (Т);

• *мирише, смрди:*

смрди на *вино* (БП); на *влѝгу* ми ми^ѝрише (Л); ме^ѝрише ми на *цѝвкете* (П); оно смрди на *буђу* (Т);

• остали глаголи:

убѝцка се човѝк на *трн* (Л); ако г' удѝрим, трѝ дѝна он ѝма на *мѝн* да рѝжи (Л); ја сам си се на *мѝјти (кѝњ)* научѝл (П); навѝкли смо на *немѝштину* (Т); навѝкнеш се на *овѝј живѝт* (Т);

к) у устаљеним изразима:

док је стануѝл на *ноге* (БП); ја му ѝдем на-*руку* (БП); човѝк се познѝје на *лик* (БП); децѝа им остѝла на *цѝдило* (Т); добиѝла сам плѝтени опѝнци на *пѝклон* (Т); излѝзи се некакѝ на *крај* (Т);

– *над(и)* + општи падеж:

а) инструменталско значење места:

ѝмамо појѝту ѝдма *над манастирѝт* (П); овдѝ *нади нас* ѝма једнѝ комшѝница (П); ѝмаше *нади нас* једѝн крѝс (Т);

б) акузативно значење места завршетка кретања:

отѝдемо овѝм *нади Ђивот село* (Л); зејтинат сипује *нади љутеницу* (П);

– *низ* + општи падеж:

а) акузативно значење силажења са горње површине, тј. значење усмерености од горње стране појма у општем падежу ка његовој доњој страни:

овдѝ је овѝ баба, *низѝ ту љицу* кад^т крѝнеш (Л); знѝм да гѝре Бабатѝн некакѝ ѝма *низѝ туѝ реку* (Л); ја полѝк, полѝк слѝзнем *низ брѝниште* (П); кад^т слѝзнемо *низѝ тај сокѝк* (Т);

– *од(и)* + општи падеж:

а) генитивно значење материје од које је нешто сачињено :

дошлѝ сам у прѝтен комбинизѝн *од^м кѝлчи^{ну}* (БП); омѝси се зѝљѝник *од ливѝдско зѝље* (Л); па им (је) праѝла опѝ^ѝнци *оди кѝжу свињску* (Л); мѝј мѝж ѝће сѝмо бѝле чарѝпе да нѝси *оди ву^{ну}* (Л); Виолѝта праѝла сѝк *од лимѝн* и *од^м поморѝнѝе* (П); пѝлно мезетѝја су правѝли *од бѝб* (П); стѝвљамо [...] салѝту *од^м парѝдѝз* (П); тѝј се звѝло месѝљ, *оди прѝтено платнѝ* (П); па се ткѝје *оди вѝлну* прѝтенице (П); нѝоколо рѝђају *од^м кисѝл кѝпус* сѝрму (П); мојѝ мѝти је правѝла слѝтко нѝјвише *оди дуње* (Т); снѝја ми продѝје *од^м копрѝву* сѝк (Т); двѝста тѝгле смо направѝле *од^м шѝѝве* пѝкмез (Т);

б) значење партитивног генитива (овде смо уврѝтили и значење издвајања једног појма из неке конкретне групе појмова):

свѝ смо купиѝли *оди стоку* (БП); нѝко^ј *од њѝгѝви* не долѝзи (БП); дѝј ми *од лѝбаѝв* (Л); нацѝпим мѝло *оди јелѝци, забѝне* (Л); купувѝли смо нештѝ *оди вѝш, оди ѝбетѝја* (Л); једнѝг *од њѝ* задѝжи (П); она закѝље кокѝшку и донесѝ ми *од месѝто* (П); једѝ^ѝн милиѝѝјац бѝше *од^м тѝја саобраѝјнѝти* (П); далѝ ми мѝлко *од^м тѝја колѝч* (Т);

в) генитивно значење узрока:

ја сам мислела ћу умрем *од^м тугу* кад умре он (БП); *од рабoту* се не мре (БП); кућа пропаде *од вoду* (Л); мој чича се разболе и умре *од м'ку* (Л); мислим да ми са је дупе модро *од би'ење* (Л); не знам куде требе да иде, па не може *од ов'ј корoну* (Л); брат ми пог'ину *од^м струју* (Л); оволка сам ја подбула *од^м тикање* (Л); *од^м теј инекције* чини ми се да ме и са у грб'нуту боли (Л); докторка ми каже да ми је тој пукло *од м'ку* (П); деца олма скачу *од радoс* (Т); не мож да заспе *од умор* (Т);

г) аблативно значење удаљавања или одвајања од појма у општем падежу (напоменућемо да се помоћу предлога *од* и општег падежа изражавају и аблативна значења која се у књижевном језику исказују конструкцијама „из + генитив“ и „с(а) + генитив“) ¹⁹²:

њи' неће да мрда *од^м кућу* (БП); одвоје ју *од момка* да се не знаје што шету (БП); отпуштају ме *од^м службу* (БП); људи једни иду за на посо, једни *од^м посо* (БП); она излезне *од равништено* (Л); *од^м степеницене* паднем тува (Л); кад^т слезал деда *од^м коњатога*, нана га познала (П); нашата вода иде *оди изворът* (П); ја си дојдем *од^м појату* (П); мора тија људи да се понуде с нешто, дошли *од^м нут* (П); *оди таван* мачката дојде (Т); долазили су људи *од^м све стране* (Т);

д) посесивно генитивно значење (у овим случајевима аблативна семантика је врло често присутна исто колико и посесивна):

носим сирење *од^м краве* (БП); не једем ја *од овцу* ни месо ни млеко (Л); не волим ни месо много *оди купене кокoшке* (Л); несмо ни имали млеко *од^м краве* (Л); носил је дрешћете *од^м копице* (П); опечэ сэмће *оди тикву* (П); сиримо млеко *од^м кравете* (П); чувала сам сэмке *од^м наприку* (Т);

ђ) изражавање мере или временске количине:

има ћерку *од дваес годин* (БП); пет извора смо ми довели у наш базен *од^м пет иљади кила* (БП); има ли неко овде *од дваес две годин* (БП); немој више, мамо, да тураш никакву туршију, само туј, и у мале теглице, *од^м кило најфино* (П); узимам таблете *од^м песто* ујутру и у подне (Т); пила сам (таблете) *од иљаду (милиграма)* (Т);

е) у поредбеним конструкцијама – генитивно значење мере и значење издвајања, изузимања одређеног појма по степену неке особине:

помлада је билá *од нас* две године (БП); ако имаш нешто више *од њега* (БП); ја сам постара петнаес годин *од^м сеструту* (БП); она је помлада *од Најду* (БП); не даву му више *од^м петнаес иљаде* (БП); ћеркава је помлада пет годин *од њега* (Л); ја више не легам *од^м четири сага* (Л); ти си помлада и *од моју унуку* (Л); *од две деца* не требеју нићему, никоме више деца (Л); поббље дэте *од Мицу* нема (Л); поубава деца неје имало *од мојата* (П); чукат је потежа^к *од мене* (П); више *од^м тринáес иљаде* не мож да добијеш (Т);

ж) генитивно значење почетне границе у времену (временски употребљен, предлог *од* често се доводи у везу са предлогом *до*, тј. јавља се у конструкцији типа „од ... до“):

од^м први д'н се почну стављу (БП); имам осамдесэ и осам, с'г ће *од новэмбар* ос'амдесэ девэга (година) (БП); лани ја нес'м имала *од áвгус* вoду (БП); иду на печалбу *од^м пролет* до јесен (Л); *од Б'дњу вечер* до Божич свэ је се чувало (П); ја сам бре *од^м седму годину* почэла д' идем на њиву (П); *оди двáнес (саги)* идем да цакирам на комбáјн жито (П); тој стоји још *од^м турско време* (Т);

¹⁹² Процес редуковања аблативних конструкција са предлозима *из* и *с(а)*, тј. процес „њиховог свођења на *од* као *praepositio generalis*“, присутан је не само у тимочко-лужничком говору већ и на далеко ширем балканословенском ареалу (Милорадовић/Станковић 2010: 34).

з) генитивно значење сродства:

још ми жив брат *од ујку* (БП); тька му се зове сестрата *од^м чичу* (БП); ја и два брата *од^м чичеви* на ливаду у Влaшћи Дoл лежали (БП); тетка моја, тој је нанина сестра *од^м стріца* (Л); брат ми је бил *од^м тетку* учитељ (Л); у Сoпот сам имала сестру *од^м тетку* (П); па му брат *од^м чичу* исто помагaл на њиву (Т); његова жена је имала сестру *од^м тетку* у друго село (Т);

и) генитивно значење потицања:

има тамо *од овіја крај* много људи (БП); ја си све чујем *од^м Ђату* (БП); овіја наши купују све *од^м Кинези* (БП); ја сам си *од^м овіја крај* (Л); купише кућу *од нећег човека* (П); после сам ја тој купила *од жену* (Т); једни су си одавде, други (су) *од другу страну* (Т);

ј) генитивна допуна различитим глаголима (нарочито са значењем каквог удаљавања):

баба си ме кутала *од љуће* (БП); тг сам дигла руће *од нега* (Л); само да га обрешем *од^м прашину* (П); издува га *од^м пепел* (Т);

к) локативско значење теме разговора, тј. значење лица или предмета о којем се говори (за ово значење у стандардном језику користи се конструкција „o + локатив“):

oш да ти испричам *од^м шкoлу* (Л); нешто се заоратимо *од^м кључеви* (Л); *оди Ђурђевдн* смо испричале (Л); тачно знаје да л' ја добро причам *од нега* или *лоше* (Л); брe *од њу* ми немoј причаш (Л); ништа не казује *од негову жену* (П); она си само прича *оди негову фамилију* (Т);

Локативски употребљен, предлог *од* среће се и уз глаголе мишљења:

мoра си водим рачун и размiшљам *оди живот* (Л); несам мислела *од живот* (П);

л) у пасивним реченицама конструкција „од + општи падеж“ има генитивно значење агенса:

тв^ека смо учени *од учитеља* (Л); добро сам васпитана *од родитељи* (Т);

– *око/окол/около* + општи падеж:

а) генитивно значење места око којег се нешто врши или простире:

два ектара имамо *око кућу* (П); све ћи намести *около асталат* (П); ишли смо све *окол црквуту* (Т); посадила сам и' овде *око летњу кујну* (Т);

б) значење приближне количине:

билo је *око триес ћака* брe (БП); турамо паприће *око триес к^ћила* (Т);

в) генитивно значење приближног времена (у овом значењу користи се и предлог *куде*):

око дванес сати помозу се овце (Л); билo (је) негде *око Велигден* (Л); отидемо, пример, *око једанес сати* и да си у три-четри дом (Т);

– *освен/осим* + општи падеж:

а) генитивно значење изузимања (ексцептивно значење):

не види се ништа *освен небо* (Л); *освен лук и паприку* ништа друго не садим (Л); он нема никога *освен туж бабу* (П); овде немаше никој *осим нас* (Т);

– *по* + општи падеж:

а) локативска значења места – значење простирања/кретања по извесној површини и значење остваривања „физичког контакта са површином некога објекта“ (Ивић М. 1957–1958: 156):

не знајеш колко деца *по ливáду* се íгру (БП); *по селсконо грóбље* ја и тí заједно да íдемо (БП); *по обрáзи* ми излáзе некаквí младежи (Л); једно јúтро почé да óди *по сóбу* (Л); ја да се тéпам и кáрам овде *по ту́мо имање* не мóгу (Л); бáба úзне *по лéбат* па навр́ља папríкуту (П); седéнће *по пúт* íмаше брé (П); дотерáше и др́ва, етé и' *по двóрът* (П); óн м' удáри *по-главу* (П); мí кáрамо тéлци, крáве *по-планин* (П); мáхом íдемо гóре *по селó* (Т).

Овде бисмо додали и дистрибутивно значење месног локатива, којим се упућује на то да се одређена радња врши на различитим местима која припадају истој лексичкој категорији или код различитих људи који по неком критеријуму припадају истој лексичкој групи:

како́ ли га зовéше пензионéрџв што отвáра бáнке *по сéла* (БП); тí неси́ више самá да íдеш *по áутобуси* (БП); њего́в баштá сáмо прáи *по сéла* бџчве (БП); нéје се тџгáј ни ишлó *по бóлнице* (Л); ја сам радéла *по ку́јне*, помагáла сам на жéне (П); она́ је ишлá *по грáдови* (П); нéје тóј úскупно селó него *по бр́да* (Т); водíли ме *по дóктуру* (Т);

б) временско значење – казивање да се нека радња врши после појма с именом у општем падежу (у стандардном језику ово значење исказује се конструкцијом „*после* + генитив“) ¹⁹³:

по Свéту и њóјан мýж умрé (БП); óн *по њéга* живé јóш четерéс дáна (БП); *по вршиáлицу* пóсле дошъл је комбáјн (Л); Свети-Тóдор је јéдну нéдељу *по пости́* ¹⁹⁴ (П); сестрá је трíест четв́рто, па *по сестру́* ми брáт трíес шéсто (годíште) (П); сáмо двá дъна је *по свáдбугу* седéла, óдма у запослíше (П); продáдоше крáве óдма *по баи́ту си* (П); óн се óжени óмда *по во́јску* (Т);

в) акузативно значење количинске и количинско-временске одредбе:

по двá сáта тáмо пензионéри седú (БП); у свáку учиóницу билó *по четрéс ђáка* (БП); *по двá мéтра* снéгови пáдаше (БП); ту́рим на кобíлку двé кóве *по двáес ђíла* (БП); *по двáес дъна* дóјде та седí код мéне (БП); *по чéтри-пéт децá* свáка женá рађáла (БП); нéкад и *по двé вéчери* спú овде (Л); *по стó éвра* дáдоше радне пéнзије (Л); Бáта *по цéл дън* моју Вéсну (мéтне) у колéвку и сáмо ју љúшка (Л); *по двé крáве* су чувáли (Л); *по пéт кли́нци* íду на јéдну плóчу (П); *по дéвет лéба* ту́ре у јéдну вур́њу (П); *по ђéтристо-пéсто ќíла* докáрам ја жíто (П); *по цéлу нóћ* ту́пају како чúме (П); *по трíста перáише* правíла моја бáба (П); долáзе па остáну *по двá-трí дáна* (Т); *по дванáес-тринáес јéла* спрéмам и однесém гóре (Т); свáку гóдину ја сам *по четерéс венцá* низáла (Т); *по педесé детéта* íду гóр на Ми́џор (Т); *по двáес кíла* кúпимо рíбу (Т);

г) локативско значење средства (тј. каквог материјалног или апстрактног момента) помоћу којег се омогућава вршење одређене радње:

онé се звалé нé *по íме* него кóја је најстара Дáда па свé тóј по рéд (БП); ќíша пáдне неквá пр́лава, познáје се *по ли́ише* (БП); думáше мóј брáт: познáјем те *по гóвор* да си дóбра (БП); познáла сам га *по глáс* (Т);

д) локативско значење начина вршења радње:

¹⁹³ Милка Ивић наводи да је употреба предлога *по* у значењу „после“ све ређа у модерном књижевном језику, додајући да се она чува углавном уз именице постале од свршених глагола са резултативним значењем обављеног чина: *по свршетку*, *по истеку*, *по заузећу*, *по открићу*, *по пријему*, *по одласку* и сл. (Ивић 1951–1952: 193).

¹⁹⁴ Овде информанткиња жели да каже да се Теодорова субота празнује једну недељу након почетка поста (Теодорова субота је, заправо, прва субота Васкршњег поста).

мотају на половине, све како је *по ред* требало (Л); нека ти Века све исприча *по ред* (Л); он је сви (ђаци) питао *по ред* (П); тој су све морали да раде *по закон* (П); требе *по прѣписи* оној да се уводи (Т); да се знаје све тој *по ред* (Т);

ђ) просторно значење којим се казује да одређени појам прати појам са именом у општем падежу заузимајући положај иза њега (овом значењу у стандардном језику одговара конструкција „за + инструментал“):

тија из Дóњу Гламу једн само иде *по мене* у коло (БП); ја све трчим *по њег*, ал не могу га стигнем (Л); увек су ишли један *по друђега* (П); ја на њиву, а он све (иде) *по мэн* (Т);

е) акузативно значење циља ради којег се врши радња управног глагола (најчешће је у питању значење кретања са циљем да се неко/нешто нађе и одведе/однесе):

етé га у авлију, дошъл *по трактор* (БП); мўжи си иде горе *по бьдњак* (Л); иде се прво *по невесту* (Л); дете дójde *по мене* та ме одвезé на славу (Т);

ж) допуна глаголима жаљења (у књижевном језику ово значење исказује се конструкцијом „за + инструментал“):

ја сам последњи пўт кукала *по њу*, друђи нико (БП); свéкар и свекрва рову *по њега* као сви родитељи по чéдо (Л); Јасмино, немóј да ровеш *по њег* (П);

з) локативско значење сродства:

ми смо браћа *по мајку* (БП); *по бабу* смо род (БП); мој дéда *по мајку* је тој волéо (Т);

– *под(и)* + општи падеж:

а) месно инструменталско значење којим се казује да се нешто врши или налази под појмом у општем падежу:

мрдна нешто *под^м покрóв* (БП); стрина ми из гóрњу кўћу *под амбар* стоји (БП); она седи *поди крушкату* (БП); има овде *поди нўт* једна (комшиница) (П);

Овом конструкцијом означава се и чиме је нека површина засађена:

тија Сáша, он дéсет éктара ради *поди пшеницу* и дéсет éктара *под^м кукуруз* (БП); имали су нéколко њíве *поди пшеницу* (П);

б) акузативно значење приспевања на циљ:

мене овак бацили *под^м кревет* (БП); избéгамо дóле *поди појатуту* (БП); у Ћуштицу гóре идемо *под^м Крс* (Т);

– *позади* + општи падеж:

а) значење места иза појма у општем падежу:

овóј ми (је) дéвер *позади кўћу*, он тўј живи (БП); нек иде *позади тебе* с кола (Л); тој је једно мéсто *позади ћупријицуту* (Л);

– *покрај* + општи падеж:

а) генитивно значење просторне близине појму у општем падежу:

она си овак станула *покрај њí* (БП); овíвам *покрај кўћете* на гóре, на дóле (П); ако улазиш *покрај млекóто*¹⁹⁵ (П); седели су сваку вéчер *покрај чешмўту* (Т);

¹⁹⁵ Овде се мисли на посуде са млеком које се налазе у посебној просторији.

– *пored* + општи падеж:

а) генитивно значење просторне близине појму у општем падежу:

кад^Г сам прошла *pored грóбље* (БП); пролази *pored^м тебе* и не јавља се (БП); баш *pored њи́ну тлакану* се проодило (П); тој си све стојало у јжуту *pored огњи́ште* (Т);

– *posle* + општи падеж:

а) временско значење – казивање да нешто долази после појма у општем падежу:

posle сáт врéме измэрим óпет (прítисак) (БП); *posle гóдину дьна* дојдоше онí óпет (БП); политика: дьн^ас једно́ прíчу, па *posle недељу дьна* друго (Л); *posle три́ дьна* дете проодило (Л); рóди и девојче *posle пéт гóдине* (П); *posle не́ко врéме* идóмо у град (П); *pos^{лe} недељу дьна* се óпет онí срéтну (Т); óдма *posle двá дьна* су ни јавили (Т);

– *pre* + општи падеж:

а) временско значење – казивање да нешто претходи појму у општем падежу:

pre недељу дьна се чу́мо (БП); *pre не́ки дáн* ју ја видó у Бабушницу (Л); учитељ ми је *pre двé-три́ гóдине* умро (Л); на грáницу сам тој купи́ла на отвáрање *pre пéт гóдине* (П); тој сам плéла *pre двáес гóдине* (П); човéк ми умро *pre двáес гóдин* (Т); мој мýж, што сам дéцу начувáла сас њéга, óн је умрéо *pre шéс гóдине* (Т);

– *pred(u)* + општи падеж:

а) инструменталско значење места – казивање да се нешто налази пред појмом у општем падежу:

седéло се *predи цр́кву* (БП); ја си стојим као *pred милицáјци* (Л); виђéвам га, али пóвише *predи продáвницyту* (П); óн си стоји и чéка *pred врáта* (Т);

б) акузативно значење места завршетка кретања:

óнда ме унóк довезé *pred^м капи́ју* (БП); ишли смо *pred^м сýд* (БП); она́ искóчи *pred нáс* (Л); јед^ан човéк дошъл *predи појáтyту* (П); кад^Г се стíгне *pred^м цр́кву* (Т);

У вези са овим значењем напоменули бисмо и то да се помоћу предлога *pred(u)* и општег падежа употребљених уз глагол *тура* означава семантичка категорија „храњење стоке“:

турáла сам *pred^м сви́ње* (Л); у лyљьћу се уврзила па ишла та турáла *pred^м крáве* (П).

в) временско значење чији еквивалент у стандардном језику представљају конструкције „*pre* + генитив“ и „*pred* + акузатив“:

predи мртни чáс у недељу рекъл... (БП); тражил те *pred мртни чáс* (БП); *pred недељу дьна* заболу́ ме ру́ће (Л); *pred^м слáвyту* се намéсе колачй́ћи (П); пóстимо *predи Свети-Тóдор* (П); сукáла сам баницу *predи Велигден* (Т);

– *prekaj* + општи падеж:

а) значење просторне близине појму у општем падежу (овом значењу у стандардном језику еквивалентне су генитивне конструкције са предлозима *покрај*, *пored*, *до*, *око*, као и акузативне конструкције са предлогом *уз*):

онí су *prekaj стóкyту* (БП); *prekaj бáбу* се чéшу, чéшу и сáмо грáбну нóвчаник (БП); тамán почé, д' извй́неш, *prekaj девојчетй́ћа* да се забáвљам (БП); све нагрéјем *prekaj огњи́ште* (Л);

– *преко* + општи падеж:

а) генитивно значење прелажења с једне стране појма на другу:

преко капију улéзал (БП); слéзе *преко óграду* (БП); има дóле рéка, ви сте дошли *преко ћупријицу* (Л); преодíло се *преко тај рíд* (Т); несмо ишли *преко овој брдо* (Т);

б) значење синонимно конструкцији „с оне стране + генитив“:

тамо је свé срёђено *преко грáницу* (БП); Пáнта, брé, жíви она́м *преко реку́ту* (П); бра́т ми има ку́ћу *преко ну́т* (Т);

в) временско значење које одговара конструкцији „у току/током + генитив“, тј. казивање да се нешто дешава у времену ограниченем својим природним трајањем:

уну́ци, прéуну́ци, онí долáзе са́мо *преко лéто* (БП); *преко лéто* мо́гу д' им и босá (Л); каквó се прáви *преко да́н*, рабóти се на њíву (П); *преко зíму* се плетé (Т);

г) генитивно значење омогућивача/посредника помоћу којег се остварује нека радња:

о́н се за́посли у фíрму *преко бирó* (БП); прíмам па́ре *преко по́шту* (Л); свé ми је пéнзија ишла *преко њéга* (П); свé сам заврши́ла *преко му́жа* (Т);

ђ) значење превазилажења горње границе неке мере:

ја́к је Тíгар, за́посли *преко íљада човéка* (БП); *преко двéста човéка* билó на ту́ј свáдбу (Л); ја́ имам *преко осамдесé гóдине* (Л); кад^Т сам ја́ дошла́, билé су *преко триéс манастíрће* (П); сíнат ми *преко триéс гóдине* [...] радéл у фíрму (П); мо́жда сам *преко сто́ краста́вице* откину́ла (Т);

– *према* + општи падеж:

а) дативска значења управљености, циља, кретања у правцу појма с именом у општем падежу, *commodi, incommodi* и сл.:

кад^Т се íде *према грóбље* (БП); зна́ се не́ки рéд *према ста́ри* (БП); има́м ја́ бра́та од^Т чíчу, та́мо жíви кад^Т се крéне *према Во́јску*¹⁹⁶ (БП); íдемо у два́ сока́ка: једнí íду гóре *према махáлу*, једнí дóле *према махáлу* (Л); ода́вде кад^Т се крéне *према Зајечар* (П); та́ј милица́јац бéше о́штар *према њéг* (П); мо́је генерáције имáле су поштова́ње *према сви́* (Т); кад^Т се по́jde *према селó* (Т);

– *при* + општи падеж:

а) значење близине појму у општем падежу (овом значењу у стандардном језику највише одговарају конструкције „код + генитив“, „поред + генитив“ и „с(а) + инструментал“):

тí си седь^амдесé гóдин *при му́жа* (БП); не мо́жемо *при ста́ри љу́ђе* да еде́мо (БП); мí оста́домо *при ста́рци* (Л); ете́ ју *при телевизóрат* ту́ва (Л); о́ро има́ше *при шкóлу* (Л); она́ седи́ *при њéга* у со́бу (П); не́ма *при приватника* гóре-дóле (П); и вода́ *при сви́њете* има́ (П); фíно ми *при њу́* бéше, као до́м да сам си (П); деца́ (су) оста́ла *при ба́бу и де́ду* (Т); сíн ми је ту́ј *при мéне* (Т);

б) дативска значења места завршетка кретања и циља кретања:

дојде́ по́п *при нас* та седимó у авли́ју (БП); њóјната ћéрка отишла́ *при мужáтога* (БП); ишла́ сам у Нíш *при лека́ра* (Л); тьéка си отíдем *при де́ду мојéга* (Л); ће́ идете ли дóле *при баба-Вéрку* (Л); је́дн (уну́к) отиш́л у Нéмачку *при сестру́* (Л); на аутобóску ста́ницу дóле

¹⁹⁶ Овде се мисли на Дом војске.

придем *при Јовицу* (Л); *у*век *при мојег мјужа* дојду (Л); ишла сам *при Зорана* (Л); мој деда че иде *при баба-Јованку* у Чорин Дол (П); заспремјем једење па идем *при комшију* (П); ја си отидем у Сопот *при туј сестру* (П); она си иде до село *при рођаци* (Т); сестре, тётке, иде једно *при другог* (Т); туј баш *при комшије* долазили мјуж и жена (Т);

– *против* + општи падеж:

а) генитивно значење противности, супротстављености:

они су сви на суд били *против мене* (БП); у општину су написали тужбу *против њега* (БП); она си је била малкачко за инат, све *против њег* се борила (П);

– *с/са/със/сас* + општи падеж:

а) социјативно значење:

нема *с кога* реч да продумаш (БП); пошъл си ми *с матер* у планину (БП); сликува ме унукава *са сви* (БП); ја сам била горе *сас браћу* (БП); она је овде била *сас ћерку* и *са зета* (БП); младожења иде *сас чичу* (БП); седеше и они недељу дна туј *сас њи* (БП); малецко беше, па си дојде *с мајћу* (Л); некада *сас снаћу* седнемо (Л); ја *сас Драгана* више разговарам него *с Раду*, као *със рођеног сина* (Л); идем ја *с њу* у здравац (Л); Вуле је ишъл *с мене* (Л); ономад смо се смејали *със Раду* у Бабушницу (Л); квó ви шьпчете *със Светозара* (П); он отиде поново *с испросници* (П); ја сам си ишла *с матер* у ваљавицу (П); ја сам била у Соко Бању *със овија пензионери* (П); они се видели *сас баба-Руску* (П); несмо ишле *сас момчетија* на седенће (П); куде остала мајка *са сина* (Т); у „Шареницу“ сам била *със ове проводације* (Т); мој мјуж неје тел да будемо заједно *с браћа* (Т); оћу да се играм *със децу* (Т);

б) значење оруђа или средства¹⁹⁷ (за ово значење у књижевном језику употребљава се беспредлошки инструментал):

они све *сас камиони* [...] робу докарјују (БП); *с фрезу* смо терали по педесé киле сирење на пијак (БП); дојдем у четри *с аутобус* овде (БП); само врчка *с рен* да ме обавести (Л); немам *с каквó* д' отворим пиво (Л); пупак му је она отсекла и везала *с кончк* (Л); крсть^ак се направил па се *със вунцу* обиколи (Л); жњемо *със срп* (Л); ја сам гледала *с очи* како ћу је ковал (П); она *със кукуту* закачи стóмнуту (П); ја ударам *съ^ас чукат* (П); запали паздеркуту *сас главњу* (П); намажемо се *със маз* (П); узни *с рuku* (Т); па се ископа вир *с лопату* (Т); дођу *сас кола*, *сас сáne*, када квó је време (Т); насечé онéј коре *съ^ас нож* (Т); за час напраиш ред *с трактор* (Т);

в) различита инструменталска значења која се јављају у функцији допуне одређеним глаголима и придевима:

с мојевога зета се посвадили (БП); добри су *сас имовину* (БП); не могу ја *с краве* да се борим (БП); завадила се и *с девери* (БП); да га сравним *са земљу* (Л); ја сам се *с Радицу* много лоше порађала (Л); шта ћемо ми *съ^ас тој бебé* (П); имали смо *с њу* борбу (П); кад^т се прикупе паре, ми онда кренемо *със кућу* (Т); кад завршимо *със једну рабóту*, пребидимо на другу (Т);

г) значење квалификативног инструментала (овде је каткада присутно и значење привременог заједништва двају појмова):

имало купус *съ^ас сува ребра* (БП); она ми донела кошуље *с чипке* (Л); најслатак зељаник на Бдње вече, посан, *са зејтинчк* (Л); какве сам мараме имала и кошуљу *със рукави* доведе (Л); имал је черку *с ишчашени кук* (П); имамо шерпу једну црвену *съ^ас ручице* (П); он има праени опњци, купени, онија *сас ћућури* (П); једну салату [...] стављамо у флаше *са широкити*

¹⁹⁷ Овде треба напоменути да се као инструменти разумеју и делови тела, превозна средства, други омогућивачи кретања и сл.

дулићи (П); ово су бакини колачи *с јабуке* (Т); увéде ме у ону кúјну *са огњиште* (Т); онé доносе одозгоре гибáнице *са зéље* (Т); пра^вила сам колач *са арóнију* (Т);

д) инструменталско значење начина вршења радње:

једни íду ково ја *са итáке, са итáпови* (БП); *са тестéре* улéзли (Л); óнда се прелазíло *са саглáсност* у Обућáрску зáдругу (П); па сам и' дочекувала *са раћíју* и *са бáницу* (П); стáне на кáмен и цéл д^вáн бíје, да се тó' свé опéре *са бíјење* (П); свí íдемо да зовéмо гóсти *с колачи* и *са р^вáћíју* (П); ја изáђем *с ову нáшу нóшњу* (Т); свé кúће су изнаправљене *с мúке* (Т); ово што смо свé стéкли, мí смо *с тáј рáд стéкли, с тéј печурке* (Т); свé се радéло *с³ дóговор* (Т);

Начинско значење каткада се преплиће са значењем неправе узајамности међу субјектима, „од којих један доминира, а други има подређену улогу у остваривању глаголског садржаја“ (Марковић 2000: 231):

јед^вáн човéк пролáзи сваћи д^вáн *с крáве* (БП); нáрод гоцá избéже *са^в стóку* (БП); излéзнем тáм *са тé óвце* (Л); овај мóј волéл да се íгра *са јáришта* (Л); какó д' íдем *с óвце* кад не мóгу (Т).

Коначно, осврнули бисмо се и на прилошки израз „*са све* + општи падеж“, који такође има начинско значење:

свí се нарéде у једну сóбу, *са свé сукна* лéгају (Л); óће ју врну јúтредн *са свé гóсје* (Л); дéда ју пóсле довéде *са свé девојчето* (П); одведé ју код нéг *са свé свáтови* (Т).

– у + општи падеж:

а) локативско значење места вршења радње или места где се нешто налази (овде је увек реч о месту у унутрашњости или у границама појма с именом у општем падежу):

напрéд у кúћу су живéли по дéсет-једáнес човéка (БП); у кúј крáј си (БП); ја сам радéл у *шúму* (БП); прва сам у *Глáму* застрлá кúћу (БП); нéћу да остáне ни пéпел у *авлију* (БП); шéс кúће су запáљене у *селó* (БП); тáј кокошка бéше ли гóре у *градíну* (Л); Јóцу смо крстíли у *цркву* (Л); квó нóси у *цéп* (Л); спáло се у *дрвен крéвет* (Л); мóј Цóка је радéл у *предузéће* (Л); кад је се црепáна отворíла у *Бабушници* (Л); ја сам билá у *бáњу, у Свóнци* (Л); код нéга работеше у *кафáну* једнá тетка-Зóра (П); двé коцке ше^вћер кúпи у *Зáдругу* (П); код нáс у *селó* нéје имáло ваљáвица (П); ја сам билá у *Нíш, у тúја Трговачку акадéмију* (П); мí славимó Свети-Ђóрђу у *Сóпот* (П); узнем цвéће у *комишлук* (Т); ово íма сáмо у *Берíловци* (Т); сéди, као у *своју кúћу* да си (Т); íмам копрíву јóште у *замрзивáч* (Т); ова сестрá је купíла кúћу у *Јелáшници* (Т); сáд éве у *Пуштицу* нéма нíгде детé (Т).

Ово значење каткада се може односити и на неки апстрактан појам, а не на конкретну просторну релацију:

с³ бáбу смо живéли шéсé гóдине у *брáк* (БП); свéкар вој је у *пéнзију* (П); тáј бáба (је) имáла у *нáшу фамíлију* некаквú тетку (П).

б) акузативно значење места завршетка кретања:

у *Нíш* рóбу докарúју (БП); кúпус натúру зíми у *кáце* (БП); бáба узé шóље д' однесé у *кúјну* (БП); пá'у тúри новчаникат у *тóрбу* (БП); дéдо, óш д' íдеш у *Бéжшште* (БП); óн улéзе у сóбу (БП); ће íм у *Палáнку* (БП); кравајчак умéсим, парíцу тúрим у *нéг* (Л); ја не смéјем да улéзнем у *аутобус* (Л); кад^т стíгне у *школу* (Л); ја несъм у *њóјну кúћу* улéзла (Л); ја сам си у *Дучéвци* ишла (Л); у *тúј ковицу* сипúјем вóду (Л); стáви лóворов лíс у *кíсел кúпус* (П); у *Бúгарску* смо ћи водíли (П); па се тúри у *вурњу* та се опечé (П); ће ћу одведé у *Пíрот* (П); колач óбавезно смо носíли у *цркву* (П); у *Тóпли Дóл* óвце óткара (П); пошла Јáсмина ономад у *град*

(П); они се први отселили у *Јелашницу* (Т); мило ни д' имо у *селó* на óро (Т); па су ме водили и у *Зáјечар* и у *Кња́жевац* (Т); башта наметри дрва, дотера и' у *продáвницу* (Т); они за намирницу мора да дојду у *Кáлну* (Т).

И ово значење се некада може односити на какав апстрактан појам, а не на конкретну просторну релацију (овде је врло често присутно и значење циља):

ја сам дваес д́на ишла код њега у Ниш у *пóсету* (БП); Веке, беó ли ја отишла у *пéнзију* кад^т ти дојде (Л); син ми долази овде у *лóв* (Т); долази коди њу́, у *ми́р*, у *тиши́ну* (Т); дошла једна девојчица у *гóсти* за Петровдан (Т);

в) акузативно и локативно значење времена вршења радње:

камиони извезе у плáнину у *понеде́љак* а у *пéтак* и' свезе (БП); у *девет са́та* доручкујем (БП); у *пóдне* си седну у ладови́ну (БП); у *óсом са́та* закључим капи́ју (БП); ја доби́ пéнзију у *новéмбар* (БП); дојди у *четв́ртак* (БП); са ћемо та́мо у *субóту* ил у *неде́љу* да правимо свѐ^адбу (Л); неје ни имáло вегéта у *то́ време* (П); она је оперисана у *пéтак* *једв́н*, у *друђи́јат* ју докараше до́м (П); ја сам се родила у *ста́ро до́ба* (П); sóба у *то́ време* се звáла „áна“ (Т); у *зиму* сам прела (Т); у *јáнуар* ће дојде óпет (Т).

Блиско овом значењу је и значење узраста:

башта ми у *осомдесé гóдин* умрел (БП); они су њу́ узели у *петна́ес гóдин* (БП); тџ ми убише брата од^т чичу у *два́ес гóдин* (БП); роди дете у *петна́ес гóдин* (Л); ја сам се удáла у *осамна́ес гóдин* (П); ће се запóсли у *три́ес гóдин* (П); сѐ^ад има сина она́ у *два́ес гóдине* (Т); у *два́ес пр́ву* (*гóдину*) сам родила сина, у *два́ес трéћу* – ћерку, у *два́ес ч́етв́рту* – другу ћерку (Т); он се у *седáмнес гóдине* први пút женил (Т).

г) локативно значење начина вршења радње (овде је најчешће присутна и нијанса неког другог значења попут места, средства, околности и сл.):

пéреш блу́зе у *маши́ну* (БП); дошла сам у *пр́тен комбинизóн* (БП); ја си у *тижáму* спím (БП); тој се чу́ва у *кеси́цу* (Л); ја сам радéла у *галáму* (Л); деца су морáла да íду у *рéd* по пút (Л); Веко, знаш ли ти́ у *грне* да свáриш (Л); вóзи се у *чéзу* (Л); то́ је чињено у *парадáјз* и у *папри́ку* (П); више пút сам певáла у *нáродну нóшињу* (Т); перáшће се правíле у *бóју* (Т); бéбице мáле нóсе у *носи́лку* (Т); мí смо сѐ^ас мýжа радéли свé у *дóговор* (Т); за дете нóсим дрéшке у *ру́ку* (Т);

д) акузативна допуна одређеним глаголима (често у устаљеним изразима):

тој не долази у *óбзир* (БП); у *заба́ње* се премéнимо (БП); сáмо да му се пáдне једán то́чак, да íма úплив у *тра́ктор* (БП); онó је билó свé урáсло у *тр́ње* (Л); пóсле ми тој дошло у *пáмет* (П); да у ти́ извáраш у *динáр* не мóжеш (П); да кúценм у *др́во* (П); тој (је) да пáднеш *ý-несвес* (П);

ђ) акузативна допуна глаголу *свира/свири*:

кад^т се они́ усв́ире у *фру́лице* (Л); неки у *хармони́ке* св́иру (Л); нáјвише су свирали у *гáјде* (Т); свирáл је у *дуду́чку*, у *фру́лу* (Т);

– уз(*a*) + општи падеж:

а) акузативно значење кретања од доње стране појма са именом у општем падежу ка његовој горњој страни:

уз *некаквé степéнице* идóмо (Л);

б) акузативно значење близине једног појма другом (каткада и значење прибијања једног појма уз други):

свекрва ми идеше уз *мене* (БП); па седимó уз *огњиште* (БП); тако сам ја одрасла девојћа уз *наковаљу* (П); станула сам *уза зид* (Т);

в) значење еквивалентно стандарднојезичкој конструкцији „*заједно са* + инструментал“:

трéбе га пíјеш уз *лекови* (Л); *é*¹, дедо-Бóжо, [...] ће ми дадеш и ждрéбето уз *девојчето* (П);

– (у)место¹⁹⁸ + општи падеж:

а) генитивно значење „апстрактног односа замене“ (Милорадовић 2003: 125):

место тога човека дошъл нéк^ни Зóран (Л); послáше ми двá пакéта *место једб^ан* (П); óћеш тí да пéваш *уместо Љíљу* (Т); *место овуј кућу* моглí смо цéл плац да кúпимо тáмо (Т).

Након семантичке анализе конструкција „предлог + општи падеж“, осврнули бисмо се и на појаву удвојених предлога.

Некада, наиме, није довољан само један предлог како би се изразило одређено значење, због чега говорници прибегавају употреби двају предлога (са општим падежом). Овде најчешће није реч о плеонастичној употреби, будући да се у великом броју посведочених примера уочава промена у значењу. Штавише, „то померање иде тако да се значење једне синтаксичке структуре динамизира“ (Богдановић 1987: 245), односно да „предлог динамичке локализације контролира предлог статичке локације“ (Тополињска 2016: 31).

Појава удвојених предлога среће се на целом тимочко-лужничком говорном простору:

људи једнí иду *за на по́со*, једнí од^т по́со (БП); врже двé љу́ље у кру́шку *за од зми́је* (БП); парадáјз (је) *за на нијац* црвén, кад га унутра расечéш óн не ва́ља за ништа (БП); кудé су ви́ше јетрве *на по недељу* дьна спремáле (БП); у́јутру онí крéну *за на ра́боту* (БП); íмам сли́ће *за у спо́мен* из личну кáрту (БП); да направим ку́ћу и *за у ку́ћу* (БП); овој је сáмо *за у зéмљу* (Л); нéје имáло у Бабу́шницу това́ *до преди* двé гóдине (Л); туј је билó мло́го дóбро *за у ба́њу* (Л); *за у по́друмат* кљу́ч (је) ово́љћи (П); па му напраи́л шéс кри́ла висéћи дéлове *за у ку́јну* (П); ја и тí смо сáмо *за у Бачéвци* гóре (П); тóј (је) фíно *за уз раки́ју* (П); сá ће и' ко́лемо *за у замрзивáч* (П); несáм ви́ше *за по селó* (П); ва́љавица ти је у Берíловци кад излэ́знеш из^с селóто *за кам Црни Вр* (П); овој свé спрéмам *за на нијац* (Т); свé се заврши *до пред Велигден* (Т); нéколко ца́кови сам спакува́ла *за у по́друм* (Т) и сл.

2.1.2.6. Закључна разматрања у вези са аналитичком деклинацијом у тимочко-лужничком говору

За разлику од синтетичких језичких система, у којима се реченични односи исказују посредством одговарајућих завршетака – падежних наставака, у аналитичком типу језичке структуре синтаксичке релације се, најгрубље говорећи, изражавају помоћу предлога и једног општег падежног облика.

Прелазак из синтетизма у аналитизам у језицима балканског језичког савеза темељи се на настојању саговорника да у вишејезичној средини своју комуникацију учине прозирнијом.

¹⁹⁸ У тимочко-лужничком говору предлог *уместо* најчешће се јавља без иницијалног вокала.

Када је реч о тимочко-лужничком говору, његов падежни систем карактеришу номинатив, вокатив (који се, подсетићемо, са синтаксичке тачке гледишта и не сматра правим падежом) и општи зависни падеж. Личне заменице, повратна заменица, упитне именичке заменице за лица и оне заменице које су од њих сложене (опште, неодређене и одричне именичке заменице за лица) познају и облике датива.

Иако се облици номинатива и општег падежа са једне стране и облици општег падежа и датива са друге стране не разликују у свим случајевима и формално, тј. морфолошки (исп. ном. – *Божич* док не пројде, неје се онодела кћата (П), општи падеж – од Бдњу вечер до *Божич* све је се чувало (П); ном. – *жито* остањује чисто (БП), општи падеж – правило се гибаница сас *жито* (Т); ном. – *ноћ* ме убије (Л), општи падеж – оне сестре целу *ноћ* оде, по целу *ноћ* тупају како чуме (П); општи падеж – син ми је туј при *мене* (Л), датив – *мене* муж све преписа (БП); општи падеж – ја ћу спим код^т *тебе* (БП), датив – *тебе* друго не треба (Т); општи падеж – изедоше *ни* више (БП), датив – звали смо га да *ни* горе пресече колач (П)), важно је истаћи да се ове падежне форме синтаксички увек јасно диференцирају.

Уколико изузмемо номинатив и вокатив, ретке облике датива и повремене синтетичке облике других падежних облика – остатке раније синтетичке деклинације (*дома* (Л), *човеку* (Л), *Богу* (П), *пѣтком* (БП), *вечером* (Л), *вешћном* (Т), *лѣти* (БП), *зими* (Т) и др.) и новије синтетичке форме добијене под утицајем књижевног језика (пре *рата* (П), *неам појма* (БП), без *везе* (Л), *нема шансе* (Т), *капетан милиције* (П), *Дом културе* (Т), *кући* (Л) и др.), можемо рећи да се синтакса падежа у тимочко-лужничком говору своди на употребу општег падежа, којим се исказују значења и функције свих осталих падежних облика.

Мањи број падежних значења остварује општи падеж сам, тј. општи падеж употребљен беспредлошки (ми једемо *голу морузницу* (БП); неје тел да сиса *млеко* (Л); имамо једн котъл *жито* (П); *кóлко године* ће ми даш (Т); седеше и они *једну недељу* туј (БП); *сваћи понедѣлак* Јова доодил у Бабушницу (Л); *погађаше се цел дѣн* (П); кад билó брање *печурке* (Т) и др.), док се највећи број значења добија употребом конструкција „предлог + општи падеж“ (ја би ишъл до *Паланку* и до *Бѣжштите* (БП); *Влада даде сто педесе ѓвра за свирачи* (Л); *мóжда су тѣка* радѣли *само због снимање* (П); *из Румунију* доодили (Т); *одма изнад^м продавницу* има *кућу* (БП); да виш код *Вѣрку* какѣв пасуъл има (Л); једн (ћилим) *дадо на овог сина* овде (П); *дала ми малко од^м тија колач* (Т); његов башта *само праи по села* бѣчве (БП); *нек иде позади тебе* (Л); *намажемо се сѣс маз* (П); *сѣди, као у своју кућу* да си (Т) и др.).

С обзиром на то да предлози теже да постану белег свих видова односа које је раније изражавала именска флексија, предлошки систем у тимочко-лужничком говору доста је разноврснији и богатији од оног предлошког система који карактерише књижевни језик. Његове важније особености су следеће:

а) употребљавају се поједини предлози који не постоје у стандардном језику (*зад(и)*, *кам(то)/ком(то)*, *куде*, *прекај* и др.);

б) одређени књижевнојезички предлози елиминисани су у корист неких других предлога (нпр. предлози *ка* и *о* у потпуности су нестали из овог говора);

в) из разлога аналитичности језичке структуре, поједини предлози употребљавају се тамо где стандардни језик има падежни облик без предлога (сѣг сам *дала на Јелену* туј *кошуљу* (БП); *овак је реко ком његовога оца* (Л); ја сам *гледала с очи* како ћу је *ковал* (П); *кво купи на сестру* он *купи* и *мене* (Т) и др.);

г) нека падежна значења исказују се у другачијој репартицији у односу на књижевни језик (нпр. уместо аблативних конструкција „с(а)/из + генитив“ најчешће се користи предлог *од* са општим падежом: *отпуштају ме од^м службу* (БП); *од^м степеницене* паднем *тува* (Л); *мóра тија људи* да се понуде с *нештó*, *дошли од^м нут* (П); *оди таван* *мачката* *дóјде* (Т); *месно*

значење изражено конструкцијама „код/поред + генитив“ овде се исказује и употребом предлога *при* са општим падежом: не можемо *при стари љуђе* да едемо (БП); ете ју *при телевизорат* тува (Л); она седí *при њега* у собу (П); син ми је туј *при мене* (Т) и сл.);

д) ради прецизирања неких падежних значења употребљавају се и тзв. удвојени предлози (врже две љуље у крушку *за од змије* (БП); куде су више јетрве *на по недељу дьна* спрема́ле (БП); неје имало у Бабушницу това́ *до преди две године* (Л); туј је било много добро *за у бању* (Л); тој (је) фино *за уз ракију* (П); несам више *за по село* (П); кад излезнеш из^с село́то *за кам Црни Вр* (П); овој све спремам *за на пијац* (Т); све се заврши *до пред Велигден* (Т); неколко цакови сам спакувала *за у подрум* (Т) и сл.).

2.2. Аналитичка компарација

2.2.1. Опште одлике

Аналитичка компарација представља модел степеновања у којем придев (или прилог) остаје у позитиву, док се компаратив и суперлатив граде додавањем нарочитих префикса. У вишејезичној балканској средини, где је „раскорак између психолошке мотивисаности да се разговара и стварне могућности комуникације“ често доводио саговорнике у положај да „своју поруку споља, чисто језички максимално поједноставе“ (Вукомановић 1979: 313) – придев у позитиву чувао је своју апсолутну разумљивост. Такође, префиксалне партикуле за означавање компаратива и суперлатива чиниле су ове облике много прозирнијим него комплексни синтетички облици.

У албанском, македонском и бугарском језику, као и у балканороманским дијалектима, постоји само аналитичка компарација, док се у савременом грчком језику поред аналитичког јавља и старији, синтетички тип поређења, исп. нпр. облике компаратива: алб. *more djalë si lulja / më i bukur nga nusja*; мак. *Петре е подобар од сите вас*; буг. *по-зрелите плодове са по-червени*; дакорум. *mai mic, mai frumoasă*; арум. *sama nîci, sama mușată*; грч. *πὸ ψηλός* али и *ψηλότερος* (Томић 2013: 252, Асенова 2015: 117–118, Влахова-Рујкова 2009: 54, Конески 2004: 307). Посебну пажњу завређује и чињеница да аналитичко степеновање у балканским језицима омогућава компарацију не само придева и прилога, већ – као што ћемо имати прилике да видимо на балканословенском материјалу – и компарацију именица, глагола, па чак и појединих заменица (Асенова 2015: 122).

Облици компаратива у старословенском језику били су синтетички, тј. формирали су се помоћу одговарајућих наставака који су се додавали на основу придева. Компаративне форме могле су бити кратке (**дражѣи, вѣшьи, слаждѣи**) и дуге (**старѣи, слабѣи, чистѣи**), а на основу стања у средњовековним споменицима са балканословенског тла можемо закључити да се најпре почео губити први наведени облик, који је и у старословенском периоду био доста ређи (Харалампиев 2001: 106, Мирчев ³1978: 179). Дуге синтетичке форме су, пре него што су се потпуно изгубиле, претрпеле извесне промене, које су познате и другим словенским језицима: под утицајем косих падежних облика, у номинативу једнине почео се јављати наставак **-ѣиш-** за мушки и средњи род (**старѣиши, старѣише** уместо **старѣи, старѣк**), односно **-шаа** за женски род (**старѣишаа** уместо **старѣишиа**) (Харалампиев 2001: 106).

Суперлатив у старословенском језику није имао нарочиту форму. Најчешће се изражавао обликом компаратива у комбинацији са општом заменицом **вѣсь** у генитиву множине – **вѣсѣхъ мѣнѣи** (Маријинско јев., Зографско јев.), **кротчѣи паче вѣсѣхъ чловѣкѣ. иже на зѣми** (Супрасаљски зб.), мада је постојао и апсолутни суперлатив (онај који не подразумева директно супротстављање другим члановима поређења), који се изражавао или помоћу прилога **сѣло** додатог на позитив придева, нпр. **на горѣ вѣсокѣ сѣло** (Зографско јев., Асеманово јев., Савина књ.), или помоћу префикса **прѣ-**: **прѣвеликѣ, прѣмилостивѣ, прѣсвѣтѣ** и сл. (ГСЕ 1991: 202). Коначно, код неких старословенских прилога могла се срести и речца **наи**, која је појачавала значење компаратива, дајући му суперлативни смисао: исп. **наивѣце** (Супрасаљски зб.), **наискорѣк** (Клочев зб.) и сл. (Хам ⁴1974: 145).

Аналитичке форме компарације добијене помоћу префиксалних речци *по* и *нај*¹⁹⁹ не представљају само просту замену ранијих синтетичких средстава аналитичким већ, пре свега,

¹⁹⁹ Белић сматра да главни утицај несловенских балканских језика не лежи толико у самој употреби ових речци колико у томе што се уз њих употребљава позитив. Аутор овакво становиште образлаже тиме што се *нај* употребљавало за суперлатив још у прасловенском, као и тиме што се *по* и данас често употребљава уз

једну сасвим нову балканословенску епоху у којој се облици компаратива и суперлатива почињу јасно диференцирати.

Речца *по*, која се сматра лексикализованом варијантом прилога **паче**, не среће се у старословенским писаним споменицима (Харалампиев 2001: 107). Први примери аналитичког компаратива у балканословенским рукописима могу се пратити у периоду XII–XIII века, исп. **помного** (Битољски триод, XII в.), **понапрѣдъ**, **порано** (Орбелјски триод, XIII в.), а у споменицима из XIV века број оваквих примера се увеличава, уп. нпр. компаративне форме у Тројанској причи: **побогатъ**, **похраберъ**, **подобръ** и др.²⁰⁰ (Харалампиев 2001: 107, Мирчев³1978: 180). У Македонском преводу Дамаскина (XVI в.) проналазимо не само примере као **поразоумни**, **помалоу** већ и случајеве компаративне речце **по** са глаголом, исп. нпр. – **понеразоумѣвают** (Конески 1986: 143).

Речца *нај*, као што смо већ поменули, сретала се код појединих прилога још у старословенском периоду (нпр. **наипаче**, **наивѣштѣ**, **наискорѣк**); јединствени старословенски пример придевског суперлатива са речцом **наи** посведочен је у Супрасаљском зборнику – **наитрѣбѣши** – „најнужнији“, „најпотребнији“, исп. **таже сжтѣ наитрѣбѣши пжти оучению** (ГСЕ 1991: 202). Суперлативни облици овог типа биће чести, на пример, у Тројанској причи из XIV века (исп. **наилѣпшаа**, **наилѣпѣниша**), у којој истовремено можемо срести и аналитичке суперлативне форме, исп. нпр. **ѣдин чловѣкъ наимѣдръ въ всѣхъ грѣцѣхъ** (Харалампиев 2001: 107). Дуг суживот синтетичких и аналитичких форми поређења представља важно сведочанство о постепености процеса аналитизације у компарацији балканословенског типа.

Када говоримо о споменицима са простора српских балканизованих говора, примери аналитичке компарације могу се пратити још од XV века. У Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића (1412. год.) поред синтетичких срећемо и аналитичке поредбене форме: **четвртѣ галовича наибола, по, њи. динар. ѿ полоша, дѣ. динар.; Кожоухъ наболи по, ѣ. динар. ѿ потаквъ по, ѿ;**²⁰¹ **ѡо є ... платѣа наипослѣднѣи жамкоць** (Јовић 1969: 428). Сличан суперлативном облику **наипослѣднѣи** јесте и суперлатив редног броја *први* забележен у Повелји великог челника Радича манастиру Кастамониту из 1433. год.: **за ради к тазѣ наипрѣваа почѣсть и полза братѣамъ живоуцимъ**; како сматра Владимир Поломац, у наведеним примерима ипак не може бити речи о простом аналитизму, већ о посебном истицању придевског значења редног броја *први*, односно придева *последњи*, помоћу речце *нај* (Поломац 2013: 323). Крај XV и почетак XVI века такође ће карактерисати суживот синтетичких и аналитичких облика компарације. Тако, на пример, у Хиландарском медицинском кодексу № 517 можемо следити паралелну употребу ових двеју компаративних конструкција: *по* + компаратив – **погорчѣи ѡ/т/(ѣ) въшеписаннаго; лихо све потанѣ; и жила мѡ бѡдетѣ нѣколико поача** и сл., и *по* + позитив – **повеликѣ вѣтрѣ; окрѡгло є и мало подѡговато; дѣ жила поглавнѣи** (Јовић 2006: 177–178).

Након свега изнетог, можемо закључити да су се старије (синтетичке) и млађе (аналитичке) поредбене форме на балканословенском простору доста дуго употребљавале

компаратив како би се још више истакла особина изражена придевом, исп. *он је побољи од тебе, повише ми дај* и сл. (Белић 2000: 474–475).

²⁰⁰ У истом споменику среће се и форма **полѣпшаа**, у којој се речца **по** додаје синтетичком облику компаратива (Мирчев³1978: 180). Овакав аналитичко-синтетички модел степеновања врло сликовито сведочи о својеврсној постепености у процесу смењивања једног облика компарације другим.

²⁰¹ Примери попут ових, где се у оквиру исте реченице јављају и синтетички и аналитички облици компарације, потврђују не само чињеницу да је у датом периоду било колебања при употреби једне или друге форме већ, пре свега, факт да аналитизам у компарацији тада још увек није потпуно надјачао раније синтетичке форме.

паралелно, да би се касније, под јаким утицајем стране балканске компоненте, аналитички модели издвојили као доминантни.

Откако су партикуле *по* и *нај* постале морфолошки маркери за компаратив односно суперлатив, оне су све више почеле ширити своју функцију, употребљавајући се не само за поређење придева и прилога већ и за степеновање неких именица²⁰² и глагола, исп. мак. тој е *помајстор* од мене; тој излезе *најмајстор*; не чини – *по не чини* – *нај не чини* (Конески 2004: 308), буг. *по патриот*; *нај специјалист*; *по запомням*; *нај харесвам* (Влахова-Рујкова 2009: 54), приз.-тим. *по ајдук*; *по јунак*; *нај газда*; *по знаје*; *нај требало* (Белић 1999: 299). Степеновање именица и глагола неки аутори (нпр. Г. Цихун) сматрају управо балканском иновацијом (према: Минова-Ђуркова ²2000: 44).

Такође, треба истаћи да су се речце *по* и *нај* на балканословенском тлу граматикализовале и у великој мери осамосталиле – оне често добијају сопствени акценат, могу бити раздвојене другим речима од лексеме на коју се односе, могу се понављати и користити самостално (исп. нпр. буг. *Да видам сега кой е по и кой е нај* (Влахова-Рујкова 2009: 55)).

Напоследку, поменућемо и то да је губљење старих синтетичких наставака за компаратив и суперлатив и њихово изражавање претпозитивним партикулама умногоме блиско губљењу падежних наставака у деклинацији: поједини аутори, наиме, истичу да је аналитичка деклинација условила и аналитизам у поређењу (Мирчев 1972: 84, Томић 2013: 252). У том смислу, можемо закључити да су аналитичке тенденције у балканским језицима међусобно веома испреплетане, као и да поседују велику експанзивну снагу.

2.2.2. Анализа у тимочко-лужничком говору

Компаративне и суперлативне облике у тимочко-лужничком говору карактерише висок степен аналитизације, што се тумачи снажним утицајем балканске језичке средине.

Па ипак, када је реч о нашој грађи, и поред великог присуства аналитичких поредбених форми, неретко смо били сведоци преплитања аналитизма и синтетизма, као и позамашне употребе синтетичких, књижевних облика.

При сагледавању ове проблематике најпре ћемо у основним цртама представити облике позитива и њихове карактеристике, да бисмо потом прешли и на анализу самих ступњева поређења, тј. на разматрање посведочених облика компаратива и суперлатива, у свој њиховој шароликости и варијантности.

2.2.2.1. Позитив

Позитив као основни облик не означава никакво степеновање особине коју придев значи, већ просто упућује на само својство неког предмета или појаве, било буквално било

²⁰² У вези са овом проблематиком, веома је драгоцено истраживање Радмиле Жугић о семантици именица које се могу компарирати. У богатом корпусу који је ауторка прикупила на јужноморавском говорном тлу, најчешће се компарирају оне именице чија је семантика блиска придевској: то су углавном именице настале поименичавањем придева који се односе на човекове особине – *будалоња*, *засебљивко*, *кљекавка*, *лењавко*, *неработник*, *самоглавник*, као и именице које означавају носиоце занимања са само једном доминантном особином – *домаћин*, *газидаш*, *ђак*, *лопов*, *мангуп*, *скитњар* и сл. (Жугић 2000: 429).

пренесено, исп. *тежак* живót (БП); *дóбри* домаћини (БП); *сла́бе* плáте (БП); *ста́ри* љúди (БП); *чи́ст* вáздух (БП); *ја́ка* кíша (БП); *о́пасна* ра́бота (БП); *о́чи* *крупне* (БП); *о́пасна* сестра́ (БП); *у́морна* сам (БП); *про́зори* *ста́ри* (БП); *и́скрене* девојке (БП); *о́штар* чо́век (БП); *ле́кови* *ја́ки* (БП); *ни́ски* про́зорчићи (БП); *ста́ра* жена́ (БП); *ми́ран* жи́вот (БП); *дру́м* *ста́р* (БП); *ле́па* ма́невата (БП); *ту́га* *вэ́лика* (БП); *здрáва* ли сам билá (БП); *ма́ле* плáтице (БП); *ду́га* исто́рија (Л); *мла́де* го́дине (Л); *вэ́лике* му́ке (Л); *ста́ра* ку́ћа (Л); *голе́ма* сло́ва (Л); *пу́на* ку́ћа (Л); *младо* зéље (Л); *игра́нка* *стра́шна* (Л); *кутре́во* је *осéтљиво* (Л); *ле́по* íме (Л); *мара́ме* *ле́пе* (Л); *до́бар* жи́вот (Л); *мла́ди* љúди (Л); *бо́лесна* сам (Л); *бога́ти* љúди (Л); *до́бар* је бíл (Л); *пра́зна* ку́ћа (Л); *но́ва* ко́ла (Л); *стра́шно* чу́до (Л); *ле́пе* же́не (Л); *три* ка́мика *убави* (Л); *ста́ра* ма́јха (Л); *мла́д* де́чко (Л); *ста́ри* љу́ђе (П); *мла́да* је јо́ште (П); *у́метна* је (П); *голе́ми* аста́л (П); *фи́не* су билé (П); *вэ́лика* со́ба (П); *убаве* краста́вице (П); *ста́р* чо́век (П); *бо́лесна* же́на (П); *ста́ре* ба́бе (П); *до́бар* дýн (П); *вэ́лика* ку́ћа (П); *дре́је* *но́ве* (П); *прсти* *кратки* (П); *вэ́лике* му́ке (П); *ше́рпе* *вэ́лике* (П); *ва́рјаче* *вэ́лике* (П); *но́ви* опъ́нци (П); *су́в* ле́б (П); *бо́лна* жена́ (П); *ра́ботна* девојка (П); *мла́да* неvéста (П); *му́жје* *лоши* (П); *бомбо́не* *ша́рене* (П); *момчети́ја* *убава* (П); *младо*^м *свёт* (П); *ло́ша* бо́лка (П); *кратке* *јакне* (П); *плáтно* *чи́сто* (П); *о́бични* колачи́ћи (П); *ло́ш* со́ј (П); *мла́ди* љúди (П); *жи́вот* *ту́жан* (П); *ста́ри* на́род (П); *мла́д* чо́век (П); *ста́ро* до́ба (П); *су́кње* *кратке* (П); *ску́по* одéло (П); *це́на* *до́бра* (Т); *сре́тна* вре́мена (Т); *чу́дно* вре́ме (Т); *ло́ше* вре́ме (Т); *пу́на* црква (Т); *здрáви* љúди (Т); *здрáве*, *спóсобне* же́не (Т); *коле́вке* *но́ве* (Т); *удобан* кре́вет (Т); *ста́ри* љúди (Т); *ле́п* де́чко и *па́метан* (Т); *ба́бе* *ста́ре* (Т); *љúди* *слободни*, *сло́жни* (Т); *билí* смо *бе́дни* (Т); *срце* *ја́ко* (Т); *ду́ша* *чу́дна* (Т); *но́ђе* *кратке*, *ле́пе*, *зго́дне* (Т); *срце* *пу́но* (Т); *бога́та* сам (Т); *пу́на* ку́ћа (Т); *папри́чице* *ситне* (Т); *њи́на* со́ба је *ле́па* (Т) и др.

Позитив прилога за начин, количину, место и време који познају степене поређења такође указује на особину неке појаве, односно на пратилачке елементе неке радње (стања или збивања) у њиховом основном виду, исп. *ску́по* (БП); *бли́зу* (БП, Л); *бр́зо* (Б, Т); *ра́но* (Л, Т); *а́рно* (Л); *далéко* (Л, П); *висо́ко* (Л); *убаво* (Л); *до́бро* (П, Т); *фи́но* (П); *сла́бо* (П, Т); *ло́ше* (П, Т); *зго́дно* (П); *те́шко* (П, Т); *зани́мљиво* (Т); *чвр́сто* (Т); *ле́по* (Т); *че́сто* (Т); *стра́шно* (Т) и др.

Тимочко-лужничке особености у вези са облицима позитива придева и прилога могу се забележити на неколико нивоа.

На прозодијском плану, код двосложних и вишесложних придева уочава се да акценат често стоји на последњем слогу: *ја* сам билá и *црвенá* ^једну́ш (БП); *тешка́* свилá (БП); *зелену́* во́ду (БП); *ти* си *млада́* јо́ште (БП); *снег* *голе́м* (БП); *страшнá* ра́бота (Л); *детé* *големó* (Л); *голему́* со́бу (Л); *празне́* ку́ће (Л); *му́ће* *големé* (Л); *Пи́рот* *голе́м* поста́л (Л); *би́л* је *страшљíв* (Л); *голему́* водени́цу (П); *голе́м* казан (П); *големó* тéсто (П); *бога́т* до́м (П); *големó* оделéње (П); *црвén* ка́мен (П); *котýл* *голе́м* (П); *со́ба* *големá* (П); *до́бра* неvéста (П).

На плану фонетике, у посведоченим облицима бележимо неколико одлика својствених овом говорном типу: сачуван полугласник – *са* је *љко* (П); често одступање од промене *л > о* на крају речи – *да* *ли́* је *зрél* (БП); *о́н* бéше *дебéл* (БП); *ку́пус* *к'и́сел* (П); *ка́мен* *бéл* (П); *вэ́сел* си (Т); група *ьл* као рефлекс вокалног *л* – *пъ́лн* шифоњéр (БП); *пъ́лна* со́ба (БП); *пъ́лна* ку́ћа (П); *пъ́лна* кéса (П); *пъ́лна* кутíја (П); *ку́ку* *дъ́лгу* (П); *дъ́лг* паздéр (П); *пъ́лн* ђувéчът (П); губљење консонанта *х* – *вода́* *ла́дна* (П); *со́к* *ла́дан* (П); алтернација сонантске групе *мн > мл* – *ти́* не едéш *мло́го* (БП).

Коначно, на семантичком плану запажамо велики број придева и прилога субјективне оцене: *пу́начка* је билá (Л); *ма́лко* је *брзачкá* у причáње (Л); *стара́чк* је (Л); *кад* је бíл *ма́лечк* (Л); *ма́лецо* столичéнце (Л); *ма́ненко* детéнце (П); *големчкó* ждребé (П); *глу́пави* љúди (П); *оно́* *далечкó* билó (П); *ру́ће* *ма́лешће* (П); девојченце *ма́лечко* (П); *манéчко* девојче (П); *кад*^т сам билá *ма́лечка* (П); *зде́паста*, *пъ́лначка* је билá (П); *ма́лечк* бéше (П); *бу́цкасто* девојче (П) и др.

2.2.2.2. Компаратив

Компаративом или првим степеном поређења означава се већи интензитет неке особине од оног који је исказан позитивом.

У сабраном материјалу наишли смо на значајан број аналитичких компаративних форми, саграђених помоћу префиксалне партикуле *по* и позитива придева/прилога:

те жене којје су *постаре* (БП); *на́род* је *поздра́в* би́л и *посло́жан* (БП); *че́три* су биле *оне* *пóмладе* од *на́с* (БП); *пóмлада* је билá од *на́с* две године (БП); *на́род* *поздра́в* би́л (БП); *шес* месеца је *постар* (БП); *ја* сам *пóмлада* оди *њу́*, а *постара* петнаес године од^Т *сестру́ту* (БП); они́ мисли́ли *она́* *постара* него *ти́* (БП); *она́* је *пóмлада* од *На́јду* (БП); *тэткава* брe *поздрава* од^Т *тебе* (БП); *то́ј* *понапред*²⁰³ билó (БП); *сестра́* ми (је) *пóмлада*, *бра́т* ми је *постар* (Л); *мо́же* с *пóмалко* да *про́јде* (Л); *ћеркава* (је) *пóмлада* пeт године од *њега*, *шес* ли (Л); *ти́* си *пóмлада* и од *мо́ју* унóку (Л); *ти́* си *пóјака* (Л); *постар* је *о́н* од *на́с* (Л); *мо́ј* *човек* *понапред* умрe (Л); *збира́ју* се *те́ј* жене *постаре* (Л); *о́не* па́ *и́ду* *пóдалеко* (Л); *свe* је *поскупо* билó (Л); *једн* *пóмалецьк* дóјде *овде́* (Л); *пóмладе* су *овéј* жене (Л); *пóубава* децá *не́је* имáло од *мо́јата* (П); *пóдоле* билá *ваља́вица* (П); *пóмлада* је оди *њу́* (П); *пóкасно* га *са́де* (П); *понапред* *то́ј* бeше (П); *пóгоре* имáло *бра́ниште* (П); *са́* је *пóмалечко* селó (П); *Јасмина* *заврши* *пóрано* (П); *сестру́* *и́маше* *постару* (П); *купи́ше* *ку́ћу* *пóгоре* у селó (П); *она́* је *пóмлада* од *ме́н* (П); *који́* су *пóпрости* *кола́чи* (П); *пра́вимо* *свe* *пóпросто* (П); *ја* сам *постара* (П); *му́шко* (детe) *посилно* како *петле́* (П); *ви́* сте *ту́* билí *пóблизу* до *гра́дат* (П); *чу́кат* је *пóтежа^бк* од *ме́не* (П); *Да́да* *и́ма* *пóдългу* машу́ (П); *Да́да* *и́ма* *пóголему* стру́шку (П); *пóдалеко* да *дова́ћа* *дрва́та* (П); за *постару́ту* *ћерку* дошли́ (П); они́ су имáли *пóголему* *вурњу́* (П); *она́* је *постара* (П); *и́мам* *једну́* *жéну* *постару* (П); *тýгај* смо имáли *пóголем* аста́л (П); да сам *ишла́* *пóмалда* (П); *која́* су *пóубава* *предe* се за *осно́ву*, а *којe* је *поси́тно*, *оно́* се *предe* за *прeткаву* (П); *она́* *пóмалко* рабóти (П); *ја́* му *да́до* *та́ј* *пóтънки* *конь^ац* (П); *ова́ја* *постарата* унóка, *она́* је и *ма́стер* *заврши́ла* (П); *и́мам* *јо́ш* *две* *стри́нће*, *о́не* су *пóмладе* (Т); *пóлепо* билó (Т).²⁰⁴

Такође, компаратив смо неретко сретали и у форми *по* + компаратив придева или прилога:

о́н је *пóдебљи* (БП); *поздравíји* *на́род* (би́л) (БП); *о́н* је би́л *су́в*, *помришáвији* је би́л (БП); *о́н* са́ *пóвише* идe у *гра́д* (БП); билá сам *пóвише* у *авли́ју* (Л); *ти́ја* *пóвише* *зна́је* од *ме́не* (Л); *пóбоље* *де́те* од *Ми́цу* *не́ма* (Л); *Ра́да* је *јо́ш* *пóбоља* (Л); *квó* *пóвише* да *ти́* *при́чам* (Л); *напу́нимо* и *пóвише* (П); *ви́ђeвам* га, *ка́же*, али *пóвише* *преди* *продавни́цу* (П); *ја́* *пóвише* *зна́м* *љу́ди* *овде́* *него́ли* у *Сóпот* са́ *што* *зна́м* (П); *морáло* се *ра́ди* и *пóвише* (П); *о́н* си *пóвише* *изедe* *ме́дат* *него́* *ја́* (П) и сл.

Коначно, у разговору са информантима често смо наилазили и на примере синтетичког компаратива:

зна́ло је се *ко́ј* је *ста́рији* (БП); *пу́но* *ро́ба* код *њи́* *јевтини́ја* *него́* *овде́* у *Бeлу* *Пала́нку* (БП); *ле́пше* је у *Бабу́шницу* (БП); *бе́гу* где је *ве́ћа* *па́ра* (БП); *сýг* су *мáло* *ја́чи* (БП); *ни́кад* *не́је* билó од^Т *че́три* *и́љади* *ма́ње* (БП); *ће* *дóјде* *сýдија* *мáло* *ка́сније* (БП); *ра́није* *такó* билó (БП); *врeдније* је (БП); *ти́* си *ова́к* *пу́нија* (БП); *ја́* сам *ви́ше* *раде́ла* *него́* *мо́ј* *му́ж* (БП); *ми́* *не́мамо* *бо́љу* од *Ве́рку* у *на́шу* *фами́лију* (БП); *што* *бли́же* да *ле́гнем* до *њега* (БП); *сви́* су *мла́ђи* од *ме́не*

²⁰³ Прилошки компаратив *понапред* има значење „раније“.

²⁰⁴ Морфолошки истовестан наведеним компаративним формама јесте и облик *пóдебела* у примеру „она́ бeше *пóдебела*“ (Л). Међутим, у овом случају не можемо говорити о компарацији, јер, уколико узмемо у обзир то да *по-* као префикс „у придевским и прилошким сложеницама може ублажавати [а не појачавати] значење тих речи“ (РМС 1971: 488) и уколико се ослонимо на забележени говорни контекст, запазићемо да придев *пóдебела* овде има значење „не сасвим дебела“, „дебелушкаста“.

(БП); сваћи куј остáne сáм, њéму се трéбе даде *више*, а који су двојичка – *мање* (Л); *боље* си ми кад^т самá напра́вим (лэб) (Л); máло је, видиш, *теже* (Л); *отвореније* билó (Л); нејé билó *лепше* док нејé имáло пúт (Л); тьг је *боља* óмладина билá него сьг (Л); *чистије* се живíло (Л); тí си бíл *слабији* (Л); тí си једнú гóдин *старија* од њú (Л); óн *брже* нáспру (Л); онí су *старији* од мéне (П); нéма *боље* него белó кад^т си окречиш (П); несь́м јá *даље* ишлá нíгде (П); јóш *горе* ми (П); имáл је брáта *старијег* од њéга (П); јá сам гóдину дáна сáмо *млађа* од^т тебе (П); тó *лепше* нéма (П); прóсо се *раније* сáмо за кокóшће сејáло (П); онí су бíли *богатији* (П); *горје* него на фíлм (П); двá мéсеца *касније* (П); двá-трí мéтра *краће* (плáтно) (П); онí су máло *теже* живéли (Т); онó су *више* помрели него што су се иселили (Т); *раније* смо прéли на онú куделу (Т); свé да íде на *боље* и на *боље* (Т); мнóго ни *занимљивије* билó (Т); máло *ниже* смо и' ставíли (Т); *раније* тó не'е имáло (Т); сá свé *мање* долáзе (Т); óн *брже* óтиде (Т); овá *млађа* ћерка ка дóјде... (Т).

2.2.2.3. Суперлатив

Суперлативом се означава највећи интензитет одређене особине.

Када је реч о нашој грађи, суперлатив се у великом броју забележених случајева гради аналитички, помоћу префиксалне партикуле *нај* и позитива придева односно прилога:

тија кúј је *најстар* óн пíта (БП); óн казá на тóга *најстарога* брáта (БП); *најскуп* пíјац што мóж да бúде (БП); *најјак* пíјац а *најскуп* зеленишьт (БП); тија *најстар* брáт кáже... (БП); онé се звалé не по íме него кóја је *најстара* Дáда па свé тóј по рéд (БП); Бéла Палáнка је *најслаба* óпштина (БП); тúј је тá *најглавна* улица (БП); јá сам *најмлада* а *најстара* (БП); пóгину ми дéвер *најстарити* (Л); тóј је *најубитачно* (Л); тóј ми (је) *најтешко* (Л); тóј је *најблаг* сáн (Л); тóј сá *најстрашно* је, *најстрашно* што мóж да бúде (Л); пасу́љ *најмлад* ка напра́виш (Л); тóј (је) њíм бíло *најново* (Л); какó се онóј зовé *најмалечко* (Л); *најслáтак* зељáник на Бьдње вéче... *најслáтак* што мóже да бúде (Л); свé се тóј *најлепо* кúва (Л); бíл *најстар* радник (Л); јá сам *најстара* (Л); тóј ми је *најтешко* билó (Л); онó је *најфíно* (П); тóј је *најтешко* (П); тáј син јој је *најсналáжљив* (П); онáја *најмлада*та ћерка (П); прво се окúпе *најстари* ми брáт (П); онá си билá *најстара* (Т).

Па ипак, у знатном броју примера забележили смо и синтетичке облике суперлатива, саграђене помоћу префиксалне партикуле *нај* и компаратива придева или прилога:

тáм íма *највећи* пíјац (БП); за мéн сь́г *најгоре*, сíне (БП); сь́г свé запúсте: *најбоље* њíве, имóвина *најбоља* (БП); кóј ти је *најближи* (БП); *најстарији* жíтељ у Гóрњу Гламу (БП); чу́вамо крáве *најбоље* (БП); *највише* вóду трóшиш (БП); имáли смо *најбоље* сíрефе (БП); íзгоре *највећа* шкóла (БП); оградíмо се свé *најбоље* оди дéвери (БП); *најлепше* двóриште у Гóрњу Гламу (БП); јá сам у *најгоре* врéме билá девојка (БП); тóј ни *највише* ¹едé (Л); тóј ме *највише* гúши (Л); *највише* крómпир тáта имáл (Л); тí, Вéро, *најбоље* знáш (Л); на *најмлађега* сíна женá (П); *највише* се у Пíрот спрéма папрíка пúњена (П); *највише* се спремáло јанија²⁰⁵ óвча (П); јá сам *најстарија* од^т свí (П); јá сам билá *најбољи* ћáк (Т); кад билó *најгора* инфлáција (Т); *најстарији* брáт не мóже да дóјде (Т); мојá мáти је правíла слáтко *највише* оди дúње (слáтко) (Т); *најмлађи* дáни су дóбри (Т); тó ми је *најтеже* (Т); тó је бíло *најбúтније* (Т); овá (ћерка) што је *најмлађа* (Т).

²⁰⁵ **јанија** ж народно јело кувано од овчијег меса, лука, паприке, масти и других додатака (Динић 2008: 312).

2.2.2.4. Преплитање аналитизма и синтетизма у компарацији. Колебање и паралелна употреба ових двају модела

Колико се аналитизам и синтетизам живо преплићу не само у сваком од испитиваних говорних подтипова већ и у говору сваког појединог информанта – најбоље показују моменти колебања и паралелне употребе ових двају модела компарације.

Најсликовитије примере овог типа представљају случајеви када информанти у оквиру исте синтагме или реченице употребљавају и један и други вид поређења, исп. нпр. *ја боље човјека нисам видела и попаметног* (Л); *најлепша и најубава храна* (П); *млого је бољ живот бил, поздрављуји народ* (БП). Једна од представница пиротског говорног подтипа редовно користи аналитички компаративни облик *подалеко* (исп. *подалеко* да доваћа дрвата; она *подалеко* доваћа), али у фрази *и тако даље*, којом често завршава сегменте свог казивања, увек употребљава окамењени синтетички облик *даље*.

Пажњу нам привлачи и погрешан начин грађења синтетичког компаратива код једне испитанице са тимочког терена, услед поколебанога осећаја за синтетичке поредбене форме, исп. *лакшије* живим. Такође, занимљив је и један пример перифрастичног степеновања у којем се јавља позитив наместо очекиваног компаратива прилога (овија наши купују од^т Кинези врло јевтино и препродају дупло *скупо* (БП)), као и један случај суперлативног облика у компаративној конструкцији (*боб је најлепша храна и од^т пасуљ и од лећу* (П)).

2.2.2.5. Компарација глагола и именица. Партикуле *по* и *нај*

Захваљујући снажном балканском утицају, механизам аналитичког поређења постао је толико експанзиван да је захватио и оне врсте речи које немају компарацију као морфолошку категорију. У нашој грађи забележили смо већи број случајева степеновања глагола: *мен је најбило* стра кад ми муж умре (БП); *мене попуштају* ме туј две, три (Л)²⁰⁶; *не водем купен леб, са се по научи, по не могу*, некада ме и руће болу (Л); *тагај је потрајал, са не може* (Л)²⁰⁷; *нису људи уопште по имали* (Л); *после кад^т по одрасто'* (П); *она по не разбираше* (П); *он по н' умеје са да вози* (П); *по немаше перје* (П); *он са по мануше* да славе (П); *девојчетија по нема жењени* (П); *играчке по неје имало* (П); у Сопот брe *по имаше* седенће (П); *тыгај по имало* паприће (Т).²⁰⁸ Када је реч о компарацији именица, наишли смо само на један овакав пример, и то код именице чије значење ни у ком случају не допушта поређење: *то је најпосластица* за децу (Т). У свим наведеним случајевима речце *по* и *нај* имају значење прилога *више, боље* односно *највише, најбоље*.

Партикуле *по* и *нај* често се граматикализују и употребљавају доста самостално – неретко се дешава да су оне раздвојене другим речима од лексеме на коју се односе или да стоје иза ње: *овија млади не сматру* стари људи за ништа... нарочито *по* *овија* који су нежењени, помлади (БП); *ништа не разбира по* од мен (П); *ја по онак не умем* да израчунам (П); *ти дани нај су лепа* (Т). Занимљив је један случај када испитаница из Темске, одговарајући на питање да ли је ишла у Пирот, употребљава речцу *по* у финалном положају у реченици: *ишла сам, са не идем по* (П).

²⁰⁶ Облик *попуштају* овде има значење „више пуштају“.

²⁰⁷ Шири контекст указује на значење „тада (када се направи) хлеб је дуже трајао“.

²⁰⁸ Компаративне облике код глагола не треба мешати са глаголима неодређено-свршеног и завршно-свршеног вида који због заједничког префикса *по-* имају исту морфолошку структуру. Ево неколико примера оваквих глагола из наше грађе: *с њи си поразговарамо* (БП); *да поореш* прво Вёркино (БП); *поћути* малко (Л); *ипак смо малко посредили* (Т); *док поседимó, там-овам, поиграмо* (Т); *увече поседимó, попричамо* (Т).

Уколико се осврнемо на прозодијску раван, код поредбених облика можемо уочити две могуће варијанте. Када су морфеме *по* и *нај* срасле уз придев или прилог и са њим чине сложеницу (тј. када је интеграција партикула *по* и *нај* са позитивом потпуна), добија се једна акценатско-изговорна целина. Са друге стране, када се из стилских разлога посебно жели истаћи већи степен присутности неке особине, онда се акцентују и префикси *по* и *нај* и сам придев или прилог. Два акцента могу указивати и на то да аналитичке поредбене структуре нису до краја срасле, што се нарочито може пратити у случајевима компарације глагола и именица.

2.2.2.6. Закључна разматрања у вези са аналитичком компарацијом у тимочко-лужничком говору

Аналитичка компарација подразумева модел степеновања у којем се компаратив и суперлатив граде додавањем нарочитих префикса на позитив придева или прилога.²⁰⁹

Овај вид поређења снажно је укорењен у тимочко-лужничком говору: *на́род је по́здрав* бѝл и *по́сложан* (БП); *на́јјак* пѝјац а *на́јскуп* зеленишѝт (БП); Бѝла Пала́нка је *на́јслаба* о́пштина (БП); *по́млада* је била́ од нас две го́дине (БП); *то́ј је нај́благ* са́н (Л); сестра́ ми (је) *по́млада*, бра́т ми је *по́стар* (Л); *на́јслатак* зеља́ник на Бѝдње ве́че (Л); *то́ј је нај́тешко* (П); та́ј си́н јој је *на́јснала́жљив* (П); све́ је *по́скупо* било́ (Л); *по́убава* деца́ не́је има́ло од мо́јата (П); *по́касно* га са́де (П); има́м још две стрѝнѝе, оне́ су *по́младе* (Т); *по́лепо* било́ (Т) и сл.

Па ипак, већа покретљивост становништва и утицај стандардног језика путем масовних медија и образовног система умногоме потпомажу употребу синтетичких поредбених форми: сѝг су ма́ло *ја́чи* (БП); има́ли смо *на́јбоље* си́рење (БП); *то́ј ме нај́више* гу́ши (Л); о́н *брже* на́срну (Л); на *на́јмлађега* си́на жена́ (П); не́сѝм ја́ *да́ље* ишла́ ни́где (П); о́ни су ма́ло *те́же* живѝли (Т); *то́ је бѝло нај́битније* (Т) и сл.

У разговору са информантима често смо наилазили и на колебање при употреби аналитичких и синтетичких форми компарације – говорник би, наиме, у оквиру исте синтагме или реченице неретко употребио и један и други вид степеновања, уп. нпр. *мло́го је бо́љ* живо́т бѝл, *поздравѝју* на́род (БП); ја́ *бо́љег* чо́века ни́сам виде́ла и *попа́метног* (Л); *на́јле́пша* и *на́јубава* хра́на (П) и сл.

Изузетно је важна чињеница да смо синтетичке форме поређења у највећем броју случајева добијали у иницијалним сегментима разговора, када би информанти још увек били усредсређени на свој израз у разговору са „непознатом образованом особом“. Како би разговор одмицао, када би се испитаници опустили и када би свој фокус почињали усмеравати на тежњу да што верније дочарају своје доживљаје, приче из младости или некадашње обичаје, аналитичке форме компарације постајале би све учесталије или готово једине присутне у њиховом говору.

О снази аналитизма у тимочко-лужничком систему поређења несумњиво сведочи и степеновање глагола и именица, тј. речи које по природи не знају за компарацију као морфолошку категорију (исп. мѝн је *на́јбило* стра́ кад ми му́ж у́мре (БП); не во́лем кѝпен ле́б, са́ се *по́ научѝ*, *по́ не могу́*, некада́ ме и ру́ће болу́ (Л); по́сле кад^т *по́ одра́сто'* (П); она́ *по́ не разбѝраше* (П); о́н *по́ н' умѝје* са́ да во́зи (П); *по́ не́маше* пе́рје (П); оно́ са́ *по́ ману́ше* да сла́ве (П); игра́нке *по́ не́је* има́ло (П); *то́ је нај́посла́стица* за де́цу (Т) и сл.), као и могућност слободног позиционирања речци *по* и *нај* у оквиру реченице, тј. њихово употребљавање

²⁰⁹ Ако се осврнемо на семантику, посведочићемо да је, без обзира на формалну разлику, значење аналитички грађених компаратива и суперлатива идентично значењу компаратива и суперлатива добијених наставцима.

раздвојено од речи на коју се односе (овија млади *не смáтру* стари људи за ништа... нарочито *пó* овија који су нежењени, помлади (БП); ништа *не разбáра* *пó* од мэн (П); *ја* *пó* онак *не умém* да израчунам (П); ишла сам, *сá* *не íдем* *пó* (П); *тí* *дáni* *нáј* су *лéти* (Т)).

2.2.2.7. Додаци: модели поредбених конструкција; могућност перифрастичног степеновања

Након свега изложеног, анализу компарације у тимочко-лужничком говору проширили бисмо још неколиким питањима која сматрамо неизоставним када је реч о овој теми, иако она нису најуже везана за балканистичку природу ове језичке црте.

У зависности од типа синтаксичке конструкције у којој се реализује, компарација може бити релативна или апсолутна; релативна је она компарација у којој су наведена најмање два појма која деле дату особину, било у једнаком (тзв. еквативни однос), било у неједнаком степену (тзв. диферентивни однос); са друге стране, апсолутно поређење остварује се онда када се у реченици не исказује појам са којим би се у количини одређене особине поредио експлицирани појам (Ковачевић 2009: 27–28).

Еквативни однос у тимочко-лужничком говору изражава се помоћу позитива придева или прилога и конструкције *као (и)/како (и)/колко (и) + именичка јединица у номинативу/ заменичка јединица у опитем падежу*, исп. да си *здрав* *како дрэн*, да си *прав* *како дрэн* (Л); овак је *здрава* *билá* *као кремик*²¹⁰ (П); *чíсто* *к'о* *суза* (П); *колко* *мэн* је *високá* (П); она је *живахна* *као враг* (П); његова *женá* је *билá* *здрава* *к'о* *коњ* (П); *колко* *телевизоръ*^а *големá* дрва (П); *бил* *нисмен* *к'о* *мене* (П); *гúсто* *као* *онé* *метле* (П). У једном броју оваквих случајева сам придев није експлицитно изречен: *баштá* ми *бил* *како* *пацóв* (П); *свéкар* ми *íсто* *ка'* *бубáчка* је *бил* (П); *као* *глúмица* сам у *слићете* (П) и сл. Интересантно је да велики број наведених примера представља идиоматизоване конструкције.

Диферентивни однос у тимочко-лужничком говору реализује се помоћу компаратива придева или прилога и конструкције *од + именичка/заменичка јединица у опитем падежу* или *него + именичка/заменичка јединица у номинативу*, исп. *ја* сам *пóмлада* *оди* *њу*, *пóстара* *петнаес* *гóдине* *од^м* *сеструту* (БП); она *билá* *пóстара* *од нас* (БП); он *бóље* *прíча* *него* *ја* (БП); Бабушница *млóго* *бóље* *напрéдује* *него* *Палáнка* (БП); *тí* си *пóмлада* и *од* *моју* *унуку* (Л); *ћеркава* (је) *пóмлада* *пéт* *гóдине* *од* *њега*, *шéс* *ли* (Л); *тí* си *једну* *гóдин* *старíја* *од* *њу* (Л); *чúкат* је *пóтежа^к* *од* *мене* (П); *прéча* су *децáта* *него* *лéб* (П); *имáл* је *брáта* *старíјег* *од* *њега* (П); уп. и диферентивни однос реализован помоћу суперлатива придева и конструкције *од + заменичка јединица у опитем падежу*: *ја* сам *нáјстарија* *од^м* *свí* (П).

Сада бисмо се осврнули и на могућност перифрастичног степеновања, које се остварује у придевским и прилошким синтагмама: Југослáвија је *билá* *млóго* *богáта* (БП); *ја* сам *пúно* *зáдовољан* (БП); *тáј* *децá* су *млóго* *вэрна* (БП); *тéткава* је *тéшко* *бóлесна* (БП); *билá* сам *нáпредна* *мнóго* (БП); *мој* *мúж* *бил* *млóго* *рáдан* (БП); *јáко* *лéпо* *живим* *сýс* *њи* (Л); *вéчером* сам *прéвише* *уморна* (Л); *билó* је *млóго* *скупо* (Л); *мáлко* *ћáкнути* у *главу* (Л); *тóј* су, *кáже*, *пóтпуно* *жéне* *блэсаве* (Л); *тýгá* је *билó* *óпасно* *дóбро* (Л); *његовáта* *јáгњишта* су *мнóго* *убава* (Л); *свекрву* сам *имáла* *млóго* *добрú* (П); *имáли* су *млóго* *вéлику* *градíну* (П); *млóго* су *билí* *бóгати* (П); он је *врло* *пáметан* (П); на *баштú* ми *баштá* је *бил* *мнóго* *рáботан* (П); *ја* сам *мнóго* *билá* *пáметна* (П); *мáло* *другáчије* смо и' *чувáли* (Т); па сам *билá* *бédна* *мнóго* (Т); *пéнзија* је *јáко* *мáла* (Т); у *цркву* је *мнóго* *лéпо* (Т); *билí* су *мнóго* *зáвидни* (Т); *нас* *тóј* *мнóго* *и^ттересáнтно*

²¹⁰ **кремик** м. „кремен (камен) – Здрав како кремик“ пир. (Богдановић 2008: 33).

билó (Т) и др. Прилог у улози зависног члана синтагме овде указује на степен особине придева или прилога који представља центар синтагме.

На самом крају, поменули бисмо и један творбени модел близак степеновању – слагање придева помоћу префикса *пре-*. Овако сложени придеви указују на одређену особину у највишем степену, а од правог поређења разликују се по томе што се појам на који се односе не пореди у количини дате особине са каквим другим појмом: они су били *прéбогати* (П); црква нам је *прéлена* (Т).

2.3. Постпозитивни члан

2.3.1. Опште одлике

За разлику од других европских језика изван Балкана који такође познају морфолошку категорију члана, балканске језике и њихове дијалекте карактерише доста тешња веза између категорије одређености и других граматичких категорија (Асенова 2015: 130–131), због чега се члан у балканским језицима с правом може сматрати једним од најтипичнијих балканизма.

Резултати генетских и типолошких истраживања сведоче да члан ниче у оним језицима који се развијају у мултилингвалној средини, где саговорници често не владају језиком „оног другог“ (Тополињска 2007: 16). Управо у једној таквој средини развио се и члан у језицима балканског језичког савеза.

У сваком од балканских језика чланске форме развијале су се специфичним, особеним путевима, помоћу средстава својствених тим језицима. Најуопштеније говорећи, у грчком језику члан је препозитиван (гр. *ὁ ἄνδρας, τὸ κορίτσι*), а у албанском и румунском језику, као и на балканословенском терену (у македонском, бугарском и делу призренско-тимочких говора) – чланска морфема је постпозитивна²¹¹: алб. *mik* „пријатељ“, *miku* „тај пријатељ“; *brrryll* „лакат“, *brrrylli* „тај локат“; *dritë* „светлост“, *drita* „та светлост“; *dele* „овца“, *delja* „та овца“; рум. *fecior* „дечак“, *feciorul* „тај дечак“; *om* „човек“, *omul* „тај човек“; *fată* „девојка“, *fata* „та девојка“; буг. *човекът*; *девојката*; мак. *човекот*, *човеков*, *човекон*; *девојката*, *девојкава*, *девојкана*, тим.-луж. *човека*, *девојката* (Илић 1960: 148, Ковачец 1988: 36).²¹²

Постпозитивни члан у балканословенским језицима води порекло од оних граматичких средстава која су својствена словенском језичком систему, односно од показних ненаглашених заменица у постпозицији (Илиевски 1988: 118).²¹³ Основна два значења ових заменица – *демонстративно* (упућивање на одређени појам који је присутан у току казивања) и *анафорско* (упућивање на појам који није непосредно присутан, тј. на појам о којем се мисли, на место у претходном казивању) – представљала су плодно тло за развитак морфолошке категорије члана.

Зачетке чланских форми можемо пратити још у старословенским канонским споменицима, исп. нпр. **падѣ же оубо работѣ кланѣаше са гла̄ • гӣ • потрѣпи на мѣнѣ и вѣсе тѣ вѣздамѣ; падѣ же клеверѣтотѣ молѣаше и гла̄ • потрѣпи на мѣнѣ и вѣсе ти вѣздамѣ; милосрѣдовавѣ же гѣ раба того поустѣ и длѣгѣ отѣпоустѣ емоу** (Асеманово јев.); **сѣбра са на мѣсто то мжжи и женѣи и младенци; вѣаше бо мжжѣ тѣ не простѣ и гржѣѣ;**

²¹¹ У албанском и румунском језику члан се у неким случајевима може јавити и у препозицији (Конески 1986: 151).

²¹² Постпозиција члана у албанском, румунском и у балканословенским језицима резултат је неколико комплексних појава, међу којима су најважније – наслеђене тенденције из одговарајућих прајезика, калкирање употребе члана по моделу суседних и супстратских језика, као и вишеструки узајамни утицаји међу балканским језицима (Асенова 2015: 126). Иако се сама појава одређеног члана доводи у тесну везу са релативно старим настојањем многих индоевропских језика да сачувају опозиције између одређених и неодређених облика речи, постпозиција овог граматичког средства представља одлику која већину балканских језика чини сасвим особеном у односу на друге индоевропске језике (Демирај 1994: 116).

²¹³ Енклитичка употреба демонстративних заменица, чији је образац сличан моделу са чланском морфемом у постпозицији, запажа се још у општесловенском периоду, исп. нпр. сложене адвербијалне облике попут **дѣнь сѣ, лѣто се, зима си**, који се јављају у свим словенским језицима (уп. срп. *данас*, *летос*, *зимус*, мак. *денес(ка)*, *летос(ка)*, *зимос(ка)*; струс. *чудо се*, *сладост си*) (Илиевски 1988: 118). Овде бисмо додали и то да су у прасловенском периоду функцију детерминативности сличну оној коју има члан изражавале дуге придевске форме са релативно-демонстративном заменицом *-jъ-i*, *-ja*, *-je* у енклитичкој употреби (*добръ-jъ-i*), као атрибуту уз именицу (*добръи чловѣкъ*) (Илиевски 1995: 73).

и бѣстѣ праведникоу и оученикомъ ѿго гробъ пештера та (Супрасаљски зб.); помѣнѣхомъ ѣко льстьць онъ рече еште живѣ съ; отъ селѣ не имамъ пити отъ плода сего лозънааго (Зографско јев.) и сл. (Црвенковска 2015: 43, Линдстет 2013: 2, ГСЕ 1991: 555, Харалампиев 2001: 128–129).²¹⁴

Да се члан на балканословенском терену развио доста рано, у периоду када још увек није била измењена синтетичка деклинација, сведоче нам члановани облици у косим падежима у богатом корпусу народних говора: исп. нпр. тим-луж. *брата тога, коњаного, поповаго, планинуву, кокошкуту, брадуу* (Белић 1999: 303–305), мак. корчански *старцатого, старцутому, старцитим, женѣтуи*, кривопаланачки *волатого, петлатого, коњо вога* (Конески 1986: 152, Генчева Гаравалова 2014: 102), буг. северозападно *ујни белатого коња; на младотога дадоше повече, а на црнотога по-малко*, родопски *чилеканок, можусуму, дететуму, женемсем*, буг. североисточно *попатого, волатого, царятого, рекъл на чиликаток* и сл. (Милетич 1984: 29, Генчева Гаравалова 2014: 101). Сматра се да је у периоду до XIII века на великом делу балканословенског терена члан већ био изграђена граматичка категорија (Конески 1986: 152, Харалампиев 2001: 131). Пример *злѣютѣ рабѣ* из Добрејшевог јеванђеља (XIII в.) показује нам како се чланска морфема већ тада преносила као посебан морфолошки елемент са именица на придеве (Конески 1986: 152–153).

Примери из старословенског језика и његових каснијих редакција са балканословенског ареала говоре нам о постојању различитих, доста постепених етапа у преображају постпозитивне показне заменице у члан: у првој, старословенској фази још увек се не може говорити о правом члану, али у другој, редакцијској фази, „када се **тѣ** не осећа више као самостална реч него постаје суфикс **-ѣт** [...]”, већ може да се говори о једном новом развоју који је специфично балкански“ (Станишић 1985–1986: 251). Такође, треба претпоставити да су се облици са демонстративном заменицом у постпозицији раније јавили у народним говорима неголи у балканословенским редакцијама старословенског језика (Илић 1960: 151).

Семантички посматрано, сваки од словенских *-т*, *-в* (*-с*) и *-н* елемената садржи обележје детерминативности (одређености), при чему последња два, уз ово, укључују и деиктичко²¹⁵ значење, својствено демонстративним заменицама: облик *-в* (*-с*) означава ближу, а облик *-н* даљу деиктичност, пре свега просторну, но и фигуративну (Мареш 2008: 156).

Овде се, уз све до сада наведено, мора поставити и следеће питање: уколико се члан у балканословенским говорима заиста развио из показне заменице (а јесте), да ли је онда реч о истој семантичкој категорији која се реализује помоћу различитих средстава или постоје суштинске значењске разлике у избору једног, односно другог средства. Ако, наиме, постоји више формалних експонената једне исте категорије, можемо претпоставити да граматикализација једног од средстава према другом почиње пројављивати неке особене карактеристике, односно спецификацију за извесне говорне и језичке ситуације (Карапејовски 2017: 8–9). У супротном, у језичком систему би било бесмислено постојање оваквих могућности у вези са било којом категоријом.

Такозвани „тројни члан“, који, најгрубље говорећи, налазимо у делу тимочко-лужничке говорне зоне, потом у западномакедонским, извесним западнобугарским и родопским

²¹⁴ Треба напоменути да овакви примери нису нарочито бројни у старословенским канонским споменицима: преводилац би најчешће замењивао грчки члан конструкцијом са **иже**, а сасвим изузетно начинио би и буквалан превод (Харалампиев 2001: 130).

²¹⁵ Појам деиксе у лингвистици служи за описивање оријентационих својстава језика повезаних са местом и временом произношења исказа; овај феномен показује како граматичка структура одражава просторно-временске координате говорне ситуације, која је увек одређена улогом говорника у односу на друге учеснике у комуникацији (Николова 2010: 279).

говорима, представља три различита члана само условно: иако показне морфеме са *-в* (или *-с*) елементом за близину и *-н* елементом за даљину имају исту позицију као истински члан са *-т* елементом, функционално и типолошки реч је о показним заменицама, а не о одређеним члановима (Линдстет 2013: 5–6). Дакле, постпозитивна употреба заменица са *-в* (*-с*) и *-н* маркером само је својеврсна позициона варијанта, но у функционалном смислу реч је о истом средству са идентичним значењем (уп. мак. *човеков* и *овој човек*; *човекон* и *оној човек*).²¹⁶ Са друге стране, постпозитивна употреба *-т* елемента има значење истинског члана, тј. значење категорије чија је функција примарно детерминативна (исп. мак. *човекот* у значењу „баш тај одређени, а не било који човек“).²¹⁷ Елемент *-т* је, између осталог, по дефиницији лишен како истинске деиктичке функције, тако и сваког вида експресије (Тополињска 2007: 23).

Разматрајући различите дефиниције и саму природу члана, Зузана Тополињска дошла је до закључка да специфичност чланске морфеме не лежи у њеном облику, као ни у комплетном функционалном оптерећењу члановане форме, већ у самој семантици коју члан уноси у одређену структуру (Тополињска 1979: 36). Уколико узмемо у обзир да се предмети и појаве у животној оријентацији, појмовној сфери и говорном остварењу приказују као одређени или неодређени, можемо рећи да се категорија одређености и неодређености коју члан²¹⁸ изражава односи најпре на конципирање познатог и непознатог у односу на себе и друге, које је у вези са моментом свесности лица о конкретној и емпиричкој стварности (Илић 1960: 143).

Употребом члана, категорија одређености/детерминативности може се реализовати у неколико семантичких подтипова, које ћемо у најгрубљим цртама размотрити на материјалу бугарског језика. Детерминативност за индивидуализацију испољава се када се предмет или појава издваја из шире класе којој припада и на тај начин се идентификује: исп. буг. *Къщата, която е пред нас, има дълга история* (Генчева Гаравалова 2014: 65). Детерминативност за бројност или количину изражава број или количину издвојених објеката из неког збира или укупности тих објеката: исп. буг. *Војници от поделението помогнаха при прибрането на реколтата* у значењу „део војника“ наспрам *Војниците от поделението помогнаха при прибрането на реколтата* у значењу „сви војници“ (ГСБКЕ 1983: 116). Генеричком детерминативношћу означава се цела класа, тј. сваки елемент неке класе: исп. буг. *Делфинът е бозайник* (Влахова-Ружкова 2009: 43).

²¹⁶ Овде бисмо направили малу прагматичку ограду, будући да примери са постпозитивно употребљеним показним заменицама несумњиво доприносе језичкој економији, тј. већој стилској функционалности исказа. Доказ за то видимо и у историјском развоју ових конструкција, тј. у сростању показне заменице са речју која јој претходи у линеарном поретку.

²¹⁷ За све говоре са тројним чланом карактеристична је превласт члана са *-т* елементом. Томе иде у прилог чињеница да је показна заменица **тѣ** носила најопштије значење, независно од просторно-семантичке опозиције за близину и удаљеност појма, насупротив много одређенијим облицима **сѣ** (**овѣ**) и **онѣ**, којима се упућивало на близину, односно на удаљеност појма (Станишић 1985–1986: 251). Важно је, дакле, истаћи да је заменица **тѣ** по свом пореклу анафорска (а да је тек касније развила и демонстративно значење), док су остале поменуте заменице по пореклу демонстративне (да би касније развиле и анафорско значење) (Ћирић 1999: 147).

²¹⁸ Овде треба напоменути да језик, поред члана, за изражавање категорије одређености/неодређености (али и за прецизирање различитих суштина које се јављају у чину доживљавања стварности и постављања говорника према њој) на располагању има и доста других средстава и могућности.

б) Женски род:

не вреди *пара́та* мно́го (БП); уну́к и уну́ката се́дну с ко́ла па оти́ду (БП); *снаа́та* му (је) оту́д не́где (БП); одржа́ва то́ј *женáта* што доо́ди (БП); ова́ј је па *Ниши́ликата* (БП); јутре́дњн ће ми до́јде *сестра́та* (БП); Ире́на се зове́ *сестричина́та* (БП); *јетрва́та* не́је на њи́ навикла (БП); ле́па ми *ма́невата* (БП); Пе́рса се зва́ше *стри́ната* (БП); тька́ му се зове́ *сестра́та* од^т чи́чу (БП); пита́ју га *сестра́та* (БП); пошла́ му и *хе́рката* она́м (БП); *ма́невата* отиде́ у-дол код њо́јни (БП); уну́ката ми се зове́ На́јда (БП); да ли́ је *кokoшката* до́ле (Л); па ме забо́ли *но́гата* (Л); *кokoшката* је ту́ј улéзла (Л); са́мо *сли́ката* оста́ла (Л); кад наишла́ *лиси́цата* (Л); *женáта* му ра́ди (Л); па се *су́књицата* замр́зне (Л); ни *згра́дата* не оста́де (Л); ете́ му *ку́хата* ту́ва (Л); да ли́ има *ше́рпата* го́ре (П); *кра́вата* билá врзана (П); *ма́чката* ми изле́ла врoвити на опь́нцици (П); каква́ ти је зго́дна *ку́ката* (П); *сестра́та* њу́ј има по́голему *ку́ку* (П); *де́дата*²²¹ рекъ́л: зна́јеш ли да пра́иш сани́це (П); *ба́бата* је ту́ј умре́ла (П); гле́да ло́ше *сестра́та* (П); *ба́бата* се укачи́ла у во́з (П); Божич́ док не про́јде, не́је се оноде́ла *ку́хата* (П); ма́ну *терзи́јата* да рабóти (П); за вре́ме Божич́, *ку́хата* је стоја́ла на аста́л (П); *шко́лата* ни билá изнад^т селóто (П); сла́бо се јавља́ *снаа́та* (П); она́ ра́ди у сýд, уну́ката ми (П); *снаа́та* ми ра́деше овде́ у Пи́рот (П); *та́блицата*, *кри́жуља́та* има́ло (П); прова́лена ми *та́блицата* (П); *хе́рката* им иде́ у дру́ги ра́зред (П); *снаа́та* ми бь́ш рачу́наше (П); на́прави Мари́на, уну́ката ми, пи́ту два-три́ плéка (П); Јасмина́ тура́ турши́ју, *снаа́та* ми (П); кад ма́ну *снаа́та* ми да рабóти (П); *женáта* му (је) на́ставница матема́тике (П); *ша́рата* је у ви́ду као ћили́м (П); ту́ј има *трпéзата* (П); Јасмина́, *снаа́та* ми, она́ па некаквú „Ле́дену“ то́рту пра́и (П); *ку́јницата* ми (је) ту́ј (П); то́ј ми је на то́г си́на *со́бата* (П); *стри́ната* ми две деца́ има (П); има́ше чи́чата ми си́на (П); де́до, па *но́вината*²²² (стоји́) нао́пако (П); не́ма де́сет ко́рака *шко́лата* до амба́ланту́ту (П); кад^т се о́жени до́ле на То́ни *хе́рката* (П); *хе́рката* им (је) при́витна некаквá (П); *дево́јчицата* је у Ни́ш на факултéт (Т); оди та́ван *ма́чката* до́јде (Т);

сликува́ ме уну́кава са сви́ (БП); сад и *дро́гава* има́ (БП); па ми *сестра́ва* се сино́ћ сме́је (БП); *женáва* (је) жи́ва (БП); *те́ткава* је те́шко бо́лесна (БП); *те́ткава* (је) по́здрава од^т те́бе (БП); *ба́ницава* ме на́кара (БП); милица́јац ре́че: а, брe, *женáва* ће ни побíје (БП); *сестра́ва* и зéтът вој дојдо́ше овде́ка (БП); *хе́ркава* је по́млада пeт го́дин од њeга (Л); не зна́ш ти́ шише́во од^т квó је, *фла́шицава* (Л); еве́ како што је овде́ *маха́лава* (Л);

фрeзана се га́си (Л);

в) Средњи род:

оно́ *семе́то* унутра (је) зеле́но (БП); *дево́јчето* пи́снуло да си́ иде и она́ (БП); *бра́танчето* ми отишло́ у Ни́ш (БП); оно́ *дево́јчето* ка́же... (БП); са́ се обрну́ло *слъ́нцето* (Л); *јаде́њцето* ме одржа́ва (Л); о́нда се ису́ши *сено́то* (Л); уну́чето са́ ће по́јде у шко́лу (Л); *дево́јчето* бе́ше със њeга (Л); *прау́нучето* ми ту́ј билó (Л); *желeзото* се натeкло (П); 'лади се *желeзото* (П); кад^т се завр́ши *коло́то* (П); да бýде ме́кано *кълчи́штето* (П); *дево́јчето* порасте́ за жени́дбу (П); *дево́јчето* им је до́ле (П); одлети́ *дрво́то* па мeн у́дари у о́ко (П); има́ цeло има́ње *дево́јчето* (П); ту́ј има трпéзата и *аста́лчето* ни́ското (П); тека́ се зове́ *дете́то* (П); *дево́јчето* им се разболeло (Т);

ау́, што је се омлади́ло *зе́лево* (Л); не зна́ш ти́ *шише́во* од^т квó је (Л); *ку́трево* је осeтљиво (Л); ... што ми *дете́во* неста́де (П); оно́ *дево́јчево* на́шево отиде́ у шко́лу (П); *дете́во* почeло да при́ча (Т);

²²¹ Именице попут *деда*, *терзија*, *чича* природног су мушког, али граматичког женског рода, због чега смо их сврстали у групу именица женског рода.

²²² Именицу *новине*, која у стандардном језику припада категорији *pluralia tantum*, наша информанткиња користи у облику једине.

девојчено не пије кавé (Л); код^Т Пáвле íма кучено малóно (Т).

Општи (зависни) падеж јединине.

а) Мушки род:

– категорија *живо*:

њóјната ћérка отишла при *мужáтога* (БП); позвáмо унóкатог из Београд (БП); кóље свињу са *зетáтога* (БП); на *брáтáтога* рекó (БП); пóсле ми úби *зетáтога* за тракторат (БП); доведú Вукáшина да чувамо унóкатога (Л); девер купúје мláду, на *мужáтога* брát (Л); јучér на њí спремá, на *унóкатога* и на синá (П); кад^Т слéзал дéда од^Т *коњáтога*, нáна га познáла (П); тáј (женá) што се мáну сьс *мужáтога* (П); óн свé си учи *синáтога* (П); чувáла сам *унóкатога* (Т);

па да вíдимо са *зетáвога* (БП); казáла сам на *зетáвога* д' úзне пíво (БП); тóј оделéње је за *брáтава*²²³ (БП); оди *брáтава* је тóј (БП); чéкам *човéкавога* да дóјде (Л);

– категорија *неживо*:

пá ју тóри *новчаникат* у тóрбу (БП); пóсле ми úби зетáтога за *тракторат* (БП); јá óбично *телевизорь^ат* пуштим (Л); у *пластеникат* íмам мáлко парадáз (Л); ће ти подвáли нећí неквó у *камионьт* (Л); тáм је негдé по *ридь^ат* (Л); не мóгу да остáвим *телефóнат* (Л); отúри *вршникьт* па тóри на *лéбацьт* (Л); етé ју при *телевизорат* тóва (Л); врљи овáм *кá'ишьт* (Л); јá удáрам сь^ас *чúкат* (П); онáја нáјмладата (ћ'érка) седéла задí *шпóретьт* (Л); довлéкла дрво до *шпóретьт* да кладé (П); у *понéдељакьт* [...] натовáре ју онí у кóла (П); óн си пóвише изедé *мéдат* него јá (П); óн пóсле свé на дрúго мéсто стáви *кљúчат* (П); за у *пóдрумат* кљúч (је) овóљћи (П); óн úзне заклóпи *пóдрумат* и тóри *кљúчат* у камењéте (П); кад улéзне у *пóдрумь^ат* (П); онá однесé *ћувéчат* у íжуту (П); *зејтíнат* сипúје надí лúтеницуту (П); свé ћи намéсти околó *астáлат* (П); íма кóњи гóре на *Мицорьт* (П); óн пá крпи с *тракторь^ат* (П); напишем *рédь^ат* па обрíшем (П); íмамо појáту óдма над *манастíрьт* (П); нáшата водá је оди *íзворьт* (П); од^Т *хотельт* изнáјмљују бицикле (П); такó и јá с *телевизорьт*: каквó дадú, таквó ће глéдам (П); бáба úзне по *лéбат* па наврљá паприкуту (П); лúк турí' па испржí' у *тигáньт* (П); зíмницуту завршíмо са *зејтíнат* (П); *лóнацьт* ка изнесé из^с кúјну (П); у *пакеть^ат* (билó) двé к^һíла *зејтíн* (П); íди óдма у *разбóьт* (П); *чипсат* од^Т крóмпир једé (П); излэзне за *лéбацьт* (П); сá и' скóро рекламíсоше на *телевизорьт* (П); дотерáше и дрвa, етé и' по *дворьт* (П); дрвa докáра с *тракторьт* (П); Марíна се слúша и на *плíнат* гóре (П); ће испуштиш *тањíрат* (Т);

Нáјда, не мóгу *тéпикьв* д' изнесém (БП); дáј ми од *лéбацьв* (Л); пóсле ми пá дрúго детé дáде дрúги *кљúчав* (Л);

у *пóдрумьн* íмам дрвa (Л);

б) Женски род:

онí су прекај *стóкуту* (БП); јá извадí тóђу нéгу на *свастíкуту* (БП); онá седí подí *крушкуну* (БП); óн некакó заплóсли *ћérкуну* (БП); онí су на *парúту* пазíли млóго (БП); úби, рéче, *женúту* (БП); дојдé гóре прéседник на *улицуну* (БП); за *водуну* се расправљáмо (БП); па ме носíла на *појáтуну* (БП); јá сам пóстара од^Т *сеструнуну* (БП); на *мáћевуну* ми лíчи (БП); *бьчвуну* продáдо (БП); онí су њú узéли у петнáес гóдин, *сеструнуну* ми (БП); јá сам гóре сь^ас стóку, сас *браћуну* од^Т чичéви (БП); вí сте дошли преко *ћупрíјицуну* (Л); долáзе и на *ћérкуну* ми децá (Л); некадá сас *снауну* сéднемо (Л); *стóчицуну* намíрим (Л); Јóца ће опрáви *фрэзуну*

²²³ Код именица мушког рода које означавају нешто живо чланска морфема у општем падежу јединине има наставак *-ог(а)*, као у заменичко-придевској деklinацији. Занимљив је облик општег падежа јединине *брáтава*, у којем затичемо наставак за косу падежну релацију (*-а*) додат номинативу јединине члановане речи (*брáтав*).

(Л); *фрѣзуту* ће докара (Л); од^т тѣј инѣкције ме и са у *грбѣнуту* боли (Л); лѣбаць^ат спуштен у *црепуљуту* (Л); садѣла сам и' тѣј до *морѣскуту* (Л); варала *јетрвуту* да им она тѣра да једѣ (Л); улѣзни там у *сѣбуту* (Л); дѣгну *јабукуту* високо (Л); овчарче лежѣ на *сламуту* (Л); трѣбе младожења да потрѣви у *јабукуту* (Л); дѣ тѣ там ѣди у *сѣбуту* (Л); одвѣл си је *невѣстуту* (Л); у *колѣвчицуту* га тѣри (Л); до *касаринуту* док отидѣмо (Л); такѣ бѣл навѣкал да увати *крагнициуту* (Л); етѣ ти у *фиѣкуту* дѣле (Л); да се вѣди да је у *шѣрпнуту* кѣвано (П); она бежѣ у *рекуту* (П); какѣ су му ѣју затворѣли *мачкуту* (П); у *ѣжуту* ѣмамо голѣм казан (П); са ће он д' испѣтује *снајкуту* (П); ал њѣј турѣли на очѣти и на *главѣуту* црну крпѣ (П); она сѣс *кукуту* закѣчи *стѣмнуту* (П); Панта брѣ жѣви онам *преко рекуту* (П); слѣчѣ *морѣзуту* (П); подѣли *кѣцкуту* на-ч^ѣтри (П); оно се вѣди у *сливѣуту* свѣтло (П); јѣ позовѣм *унѣкуту* (П); на Јовѣновац у *зѣдрукѣуту* сам радѣла (П); кѣлко сте вѣ гѣре у *планинѣуту* (П); запѣли *паздѣркуту* сас главњѣ (П); напечѣ *острушкѣуту* у огњѣштѣто (П); с прѣтен кѣнац од *марѣхѣануту* насечѣ коматѣ (П); она однесѣ ѣувѣчат у *ѣжуту* (П); зѣјтинат сѣпѣје нади *љѣтеницѣуту* (П); ка пѣјдем у *шкѣлѣуту* (П); свѣ ѣколо оградѣше *погѣчуту* (П); несмѣ имѣли *машинѣуту* (П); јѣ вѣду ѣмам и на *чешмѣуту* (П); она свѣ молѣла *сѣструту* (П); мѣ си донесѣмо *раћѣјуту* дѣм (П); пред^т *славѣуту* колачѣѣи се намѣсе (П); обрнѣл *нѣвинѣуту* наѣпако (П); н' умѣјем да седѣм у *кавенѣуту* (П); тѣј је ѣлаз у *кућѣуту* (П); узѣ дрѣги *пѣмпѣуту*, јѣдѣн Нишлија (П); ѣчимѣ мѣ свѣ у *учѣѣницѣуту* (П); сѣмо двѣ дѣна је по *сѣдѣбѣуту* седѣла, ѣдма у запослѣше (П); ка отѣдемо на *њѣвѣуту* (П); гѣриво, дѣн-дѣва *канѣуту* донесѣ, дѣн-дѣва *канѣуту* насѣпу (П); па ме однесѣ код њѣ гѣре, код *невѣстуту* (П); онѣ си ѣзну *сливѣуту* (П); тѣј што спремѣју у *кафѣанѣуту* (П); јѣдѣ^ан калѣѣѣер лѣгал предѣ *појѣтѣуту* (П); радѣше у *амбалѣнтѣуту* (П); сѣмо *водѣуту* штѣмѣтѣ јѣш не купѣјемо (П); испод^т *чешмѣуту* ѣма пѣ шѣс корѣта кѣмена (П); кад идѣше дѣле код^т *ћѣркуту* си (П); свѣ ни она давѣла *папрѣкуту* (П); у *тѣглѣуту* тѣри по главѣцу (П); бѣба ѣзне по лѣбат па наврѣла *папрѣкуту* (П); ишла сам на *сѣхранѣуту* (П); тѣ^аман евѣ *зѣмнициѣуту* завршѣмо (П); сѣмо промѣјца *папрѣкуту* (П); *матемѣтикуту* предѣва (П); кад јѣ подѣкнем одѣ *терѣсѣуту* (П); вићѣвам га, али пѣвише предѣ *прѣдѣвницѣуту* (П); ѣдем до *капѣјуту* (П); излѣзем до *прѣдѣвницѣуту* некадѣ (П); нашево дѣтѣ *кућѣуту* купѣло (П); *чорбѣуту* гѣре напѣра^вим (П); нѣма дѣсет кѣрака шкѣлата до *амбалѣнтѣуту* (П); њѣму двѣ гѣдинѣ ће бѣду сѣ као на *сѣструту* ми у Сѣпот (П); етѣ и' на *ћѣшкѣуту* (П); после *дѣвѣјчицѣуту*, колѣвка имѣло (Т); ако си ни довѣкла *корѣлѣуту* (Т);

нигдѣ не ѣдем на *врѣћѣнѣвѣ* (БП); баштѣ доведѣ *мѣћевѣвѣ* (БП); јѣ си гоцѣ пѣт прѣчам на *сѣструвѣ* (БП); јавѣл ми на *сѣструвѣ* (БП); овѣја Вѣља штѣво *кућѣвѣ* ѣма (БП); јѣ си сѣмо при *сѣструвѣ* ѣдем (БП); квѣ напѣра^вѣсте ми на *јетрѣвѣвѣ* (БП); мѣра д' излѣзем до *сѣструвѣ* (БП); тѣја двѣ гѣре штѣво *кућѣвѣ* радѣ (БП); мѣ смѣ у *Глѣмѣвѣ* (БП); тѣј ми је за *сѣструвѣ* (БП); дојдѣше сас *ћѣркувѣ* (Л); пѣсле Јѣца додѣде *настрѣшнициѣвѣ* (Л); ѣма да спѣш овдѣ на *трѣвѣвѣ* (Л); сѣмо да ми не улѣзне у *сѣбѣвѣ* (Л); ѣјде брѣ *кућѣвѣ* да потѣгнетѣ (Л); дѣгну^ј у високо у *сливѣвѣ* гѣре (Л); да му јѣ не кѣпим *чѣколѣдицѣвѣ* (Л); *артѣјѣвѣ* ѣзни (П); на *невѣстѣвѣ* позовѣмо мѣму и тѣту (П); тѣј ни (јѣ) на *дѣвѣјчицѣвѣ* овдѣ, на унѣку (Т);

Рѣжа сѣмо спѣмѣње *невѣчицѣунѣ* (БП); ѣн наредѣл трѣповѣ па се укачѣл у *сливѣунѣ* (БП); кѣј је правѣл *кућѣунѣ* (БП); јѣ сам остѣла при *кућѣунѣ* гѣре (Л); *бѣбѣчкѣунѣ* знѣш (Л); *овѣцѣунѣ* забѣлѣ стомѣк (Л); па те смѣти у *главѣунѣ* (Л); *кућѣунѣ* ѣгромнѣ напѣравѣше (П);

в) Средњѣ род:

ѣн сѣмо по мѣне (ѣди) у *колѣто* (БП); с *момчѣто* наше доѣдѣше (БП); шѣс мѣсеца билѣ у зѣтвор што *бѣбѣто* умѣрила (БП); овдѣ минѣла с *унѣчѣто* (БП); на *дѣтѣто* дѣдо тѣг чѣтри ѣљадѣ за рѣћендѣн (БП); тѣј је од *рѣшѣто* (Л); пробѣдим се па сабѣрем по *селѣто* кѣлко остѣли ѣљѣди (Л); на *трѣпѣшчѣто* стѣве платнѣ (Л); на *трѣпчѣто* ће седѣм (Л); тамѣн да не излѣзи чѣвѣк сѣ на *слѣнцѣто* (Л); ѣмам тѣј *сѣб^нчѣто* (Л); оно му дѣбро дошло да чѣва *дѣтѣто* (Л); ѣтидѣ си женѣ и *дѣвѣјчѣто* одвѣдѣ (П); она је дѣле у *прѣземјѣто* (П); нѣти су *мѣстѣто* платѣли (П); *имѣњѣто* несѣ давѣли (П); вѣљѣвица тѣ је у Берѣловци кад излѣзнѣш из^с *селѣто* за кам Црѣни Вр (П); па се скѣва у *ћѣбрѣто* (П); напечѣ *острушкѣуту* у *огњѣиштѣто* (П); ѣн јѣ узѣл заради

имањето (П); дѣда ју по́сле доведе́ са свѣ *девојчето* (П); школата ни билá изнад^Т *селото* (П); *ѐ*^Ј, дедо-Бóжо, [...] *ће* ми дадѣш и *ждребѣто* уз *девојчето* (П); залагáла се сас *момчѣто* (П); она́ зако́ље кокóшку и донесѣ ми од *месото* (П); ја́ без *девојчето* не́ћу да се в́рнем (П); трѣбе да стој́им на́поље на *сўнцето* (П); сáмо успрáви *дрвото* овáк (П); уредíше сá тóј *пóткровљето* (П); она́ си (је) самá сьс *детѣто* (П); окўпем *бебѣнцето* (П); бь^аш на *девојчето* кáжем (П); испíјеш *кавѣто* и отóдиш на рáботу (П); врев́ила сам на *детѣто* (П); ако ула́зиш тáм покрај *млекото* (П); она́ йма овóј на *увото* (П); свѣ́ је давáла на *детѣто* (Т);

Ирѣна дошлá сас *девојчево* што с' уда́ва (БП); докарáсте *пíвово* (БП); дојдѣте *пíвово* да си попíјете (БП); за *кўчево* лѣб купўјемо (Л); не во́лим *кутрѣво* (Л); да испр́ичате на *девојчево* нештó (Л); мй́ смо *детѣво* дотерáли (П); турá турш́ију за *девојчево* (П);

дáј *пíвоно* да испíјемо (БП); она́ излѣзне од *равни́штено* (Л); Вóјкан ж́иви ли с³ *девојчено* (Л).

Номинатив множине.

а) Мушки род:

онí су билí партизáни свí, и *деверíти* ми (БП); *тањíрити* кудѣ су (Л); *сíновити* (су) му óба у Áмерику (Л); не в́иде се *зубíти* (П); *образíти* (су) му такв́и (П);

унўциви слѣзну од гóре (БП);

б) Женски род:

ноћѣте ме издáву (БП); *ћѣрћѣте* ми доóде (БП); *стрíнете* се карáле којá *ће* ме нóси (БП); напред *невѣстѣте* несú ни знáле за тóј (Л); *парѣте* га и упропáстíше (Л); несú се давáле *дрѣшћѣте* од^Т копíле (П); да не поли́пшу *челѣте* (П); кад^Т се растури́ше свѣ *фíрмете* (П); не допáдају му се *сóбѣте* (П); *стѣпеницѣте* су билѣ на́поље (П); *ноћѣте* (су) му таквѣ (П); *сестрѣте* на тўја бра́ћу долáзе (Т); мојѣ овѣ стáрије *ћѣркѣте*, онѣ знáју јóште тóј (Т);

мили́ција велí: мá тóј су *комиш́ијеве* (БП); сáмо што *ноћѣве* ме болú (БП);

тáм према вóјску билѣ *кáсаринене* (БП); *мѣрдевинене* су гóре (П);

в) Средњи род:

трѣбе *дрвáта* да ми се исечú (Л); нѣмају ни *момчѣтíјата* пáре (П); њѣга во́ле *децáта*²²⁴ (БП); *дечíцата* кад излѣзну (Л); да су ми ж́ива *децáта* (П); прѣча су *децáта* него лѣб (П); *децáта* су ми тўј прѣд-очи (П);

овáј *близнѣтава* су његóва (БП); *децáва* негдѣ су слíку однѣла (Л); *децáва* сá си за у Пíрот свѣ купўју (П); *децáва* купи́ше у град некаквó (П); бѣоше се *децáва* родíла (П); *децáва* несú тѣла стáн да трáже (П); *децáва* кáжу: продáј (П).

Општи (зависни) падеж множине.

а) Мушки род:

на рóђендѣн се сликá сьс *унўцити* (БП); ни ја́ умѣјем д' отíдем самá код *дóктурити* (БП); стурí *дисáђити* (БП); тáм је негдѣ по рíдь^ат, по *рíдовити* (Л); дадѣ ми *кљўчевити* (Л); баба-Цўрка му напра́ви опънци сьс в́рови онíја трóугласти, сьс тíја *крáјевити*, *в́ровити* (П); мáчката ми изѣла *в́ровити* на *опънци* (П); *колачítи* напра́вимо (П); једьн оди тíја, оди *прóсиоцити*, рекъл: ја́ сам жѣљан водíцу (П); дадѣм му *опáнци* (Т);

²²⁴ У тимочко-лужничком говору именички облици *децá*, *дечíца*, *дечíцита* углавном се доживљавају као форме средњег рода у множини, због чега примере са овим именицама сврставамо управо у наведену категорију.

изађем ја сас *итáповиви* (БП);

б) Женски род:

потрóши *парéте* (БП); на *стрíнете* деца́ напред башкá љедý (БП); опрá *пижáмете* (БП); íдем по *ливáдете* тýва (Л); свé *сémһете* изедý (Л); узíмам *парéте* (Л); пéче ли *напрíкете* (Л); онá ме íслика на *кутијете* (П); овíвам покрај *куһете* на гóре, на дóле (П); тóј свé крóји с пртени кóнци, тóј оди *грсницете* (П); сáм је чувáл *кóшницете* (П); онó неје добрó за *челéте* (П); срéже црвéни лýк у *напрíкете* (П); као глúмица сам у *слиһете* (П); млекó што сирíмо од^Т *кравéте* (П); смькне *гáһете* (П); ме^нрíше ми на *цéвкете* (П); на тёлци не наплáһују, сáмо на *кравéте* (П); íмам си и *струшһете* (П); тýри кљýчат у *камеһете*²²⁵ (П); умазáл *дрéјете* свé (П); *овцéте* мý би купíли (П); за *кравéте* је фíно у тóпло (П); и водá при *свиһете* íма (П); једнý гóдин давáмо *овцéте* у Сóпот тýј при једнога (П); һе промóча он *парéте* (П); мóжда је укрáла *бéбете* (Т);

кравеве нек продаде (БП); дáдо, квó һеш на *парéве*, гдé һеш и' (БП); *пижáмеве* д' опéрем (БП); напред нéсу били шáтори него у *сóбеве* дóјду (Л);

од^Т *степенíцене* пáднем тýва (Л);

в) Средњи род:

он добди овде сь^ас *браһáта*²²⁶ (БП); дáда íма пóголему струшкy, од^Т подалéко да довáһа *дрвáта* (П); ја сам имáла трí дубíнска *зрáчеһата* (П); кóј ти цéпи *дрвáта* (П); путýју с *колáта* (П); чýвамо *близнéтата* (П); да тýрим *дрвáта* (П); тí се на *децáта* твóјта зарéчи (П); седí та си чýва *децáта* (П); због *децáта* неһу ни д' íдем (П); сáмо *децáта* глéдај (П); дóјде Сáша с *колáта* (П);

кад^Т сам си *децáва* родíла, сíгурно сам пíла вóду, ја сам остáла текá са стомáк (Л); áјде да íграмо са *децáва* (Л); дóјдем код нý кад рóђендýн бóуде на *децáва* (Л); пóстави на *дечиштава* (Л); квó да даде́м на *децáва* (Т).

Пређимо сада на анализу.

Најпре, кренувши од супрасегментног плана, можемо уочити да место акцента у оквиру чланованих речи није нарочито стабилно. Штавише, може се догодити да код истог испитаника место акцента једне исте члановане речи у току говора буде променљиво, уп. нпр. облике *слънцéто* и *слънцето* (Л), *снаáта* и *снаата* (П), *децáта* и *дéцата* (П) и сл.

Сада ћемо се осврнути на фонетски ниво. Када говоримо о мушком роду, нарочиту пажњу привлаче различите гласовне варијанте чланских форми – са полугласником (в), са вокалом *a* или са полугласником реда *a* (в^а). Полугласник без вокалске одређености још увек је присутан на читавом призренско-тимочком терену (Пецо ⁴1989: 43). Такође, у чланованим облицима потпуно су очекивани како полугласник реда *a* (в^а), тако и вокал *a* – типичан рефлекс старог полугласника у српским народним говорима. Када је реч о женском и средњем роду, значајан фонетски моменат представља редукција ненаглашеног вокала *o* онда када се заменице *овьј*, *оньј* употребљавају постпозитивно, иза завршног вокала. Овакве „окрњене“ заменичке форме (без вокала *o*) у свом историјском развоју су се генерализовале и користе се сваки пут када се поменути заменице нађу у постпозицији, тј. иза финалног вокала, исп.

²²⁵ Иако се збирни облик *камеһе* у књижевном језику налази у једнини (средњег рода), наша информанткиња га због природне (семантичке) множине и наставка *-e* доживљава као облик множине женског рода.

²²⁶ Премда се облици *децá* и *браһа* у тимочко-лужничком говору најчешће доживљавају као форме средњег рода у множини, у једном примеру из белопаланачког говорног подтипа забележили смо члановани облик именице *браһа* у женском роду једнине: ја сам гóре сь^ас стóку, сас *браһýту* од^Т чичéви (БП).

тѣткава (БП), *женáва* (Л), *фрѣзана* (Л), *чичѣве* (П), *сѳбеве* (Л), *пижáмеве* (БП), *степенíцене* (Л), *девѳјчево* (БП), *кúчево* (Л), *пíвоно* (БП), *кúчено* (Т), *дечíштвава* (Л) и др.

Најочливија морфолошка разлика међу испитиваним говорним подтипovima огледа се у присуству трију – *т*, *в*, *н* – постпозиција у белопаланачком и лужничком говорном подтипу са једне стране (*-ат*, *-та*, *-то*, *-ти*, *-те*, *-та*; *-ав*, *-ва*, *-во*, *-ви*, *-ве*, *-ва*; *-ан*, *-на*, *-но*, *-ни*, *-не*, *-на*), односно у доминантном присуству *т* постпозиције (тј. правога члана) у пиротском и тимочком говорном подтипу са друге стране (*-ат*, *-та*, *-то*, *-ти*, *-те*, *-та*). Члански *в* и *н* маркери у пиротском и тимочком говорном подтипу своде се на свега неколико усамљених примера, те можемо рећи да они тамо пре представљају изузетак него правило.

2.3.2.2. Облици члана код придева, заменица и бројева

Постпозитивни члан у тимочко-лужничком говору додаје се најчешће именицама, али, нешто ређе, и придевима, заменицама и бројевима.

Сада ћемо дати преглед забележених чланских форми додатих овим врстама речи, а потом ћемо прокоментарисати и објаснити оне облике који потребују посебну анализу.

Номинатив јединице.

а) Мушки род:

1) Придеви:

тѳг ми тíја дѳвер *старíти* кáже... (БП); дѳверѳт ми бѳше овдѳ *старíти* (БП); *црнити* (лúк) ли је крúпан (Л); *мушкити* је пѳт гѳдин у Италију, нѳје дошъл јѳште (Л); пѳгину ми дѳвер *најстарити* (Л); дѳле íма *црвѳнити* мостíћ (Л); *младíти* (сíн) вој добди, *старíти* слáбо (Л); некакѳ се пѳтика²²⁷ *старíти* мачýк (Л); па ми *младíти* дѳвер отидѳ у војску (Л); овај се лѳпи, *мѳсенити* (лѳб) (Л); сá се тѳк *младíти* (сíн) оженил (Л); тíја *малијат* Бúгарин, он кад^т ти пѳцне прица... (П); трѳбе тíја *младијат* сíн да кáже (П); којí, брѳ, дошъл, *старíти* или *младíти* (сíн) (П);

кúпениви (лѳб) мѳж да потрајѳ и двá-три дѳ^ана (Л);

2) Заменице:

онá нѳје знáла да *мѳј^нти* баштá íма детѳ (БП); *његѳвити* кѳњ је бíл тѳлко рáњив (П); *ће* ме утѳпа кѳњат *твѳјти* (П); сíнат ми ѳде у пѳнзију, тáј *њѳјнат* мýж (П);

3) Бројеви:

грáдат *првити* бѳше (Л);

б) Женски род:

1) Придеви:

старáта сестрá се зовѳ Силвáна (БП); па се удáде тáј *младáта* (ћѳрка) (БП); ѳбе ме болý, ал *дѳсната* (ногá) ме мнѳго боли (Л); тáј *малáта* (унýка) је у Барáнду (Л); *младáта* (ћ^чѳрка) не смѳје д' излѳзне (П); онáја *најмладáта* (ћ^чѳрка) седѳла зади шпѳретѳт (П); двѳ сестрѳ билѳ, али *старáта* билá излѳзла, а *младáта* остáла (П); оваја *пѳстарáта* унýка, онá је и мáстер завршила (П); тáј *младáта* му ћѳрка, онá се удáде (П); тáј *старáта* (ћѳрка) зáврши у Бѳград,

²²⁷ **пѳтíка се** свр. 1. *изгубити се без трага; нестати; умрети* (Златковић 2014б: 204).

и то добру школу (П); оваја му је првата његовата *вѣнчаната* (женá) (П); *стáрата* баба му реклá (Т);

Вѣсна моја, овај *стáрава* (ћерка), шеснаес године радѣла у Пíрот (Л);

2) Заменице:

њóјната ћерка отишлá при мужáтога (БП); то је *мојата* рáбота (БП); *нашата* водá је оди íзворьт (П); она íма сестрú, *мојата* снáја (П); оваја му је првата његовата *вѣнчаната* (женá) (П);

мојава сестрá кáже... (БП);

3) Бројеви:

другáта ми јетрва дóјде (БП); оваја му је *првата* његовата *вѣнчаната* (женá) (П);

в) Средњи род:

1) Придеви:

девóјчето вој је сá у четвѣрти, а *мушкото* (детé) у дрúги (рáзред) (П); тúј íма трпéзата и астáлчето *ниското* (П); *мушкото* (детé) им је као мојé годíште (П);

код^Т Пáвле íма кúчено *малóно* (Т); íма тáмо брé *манéчконо* кúче (Т);

2) Заменице:

мојето момчé остáде овдé (БП);

нашево детé кућуту купíло (П); онó девóјчево *нашево* отидé у школу (П);

3) Бројеви:

другото (детé) му (је) у Áмерику (Л).

Општи (зависни) падеж једнине.

а) Мушки род:

1) Придеви:

• категорија *неживо*:

тамън бéомо насадíли *гóрњити* рéд слíве (Л); у *голémити* (сúд) íма црвén патлицáн (Л); тíја *газíранити* (сóк) не пíјем (П); селíли се из^с Кнэз Селó у Нíш, у *нóвити* цéнтар (П); тúрим и' у *малијат* (лóнац) (П); школáта ни билá изнад^Т селóто, тúва на *гóрњити* крај (П);

поглéдај *бéливи* лúк (Л);

• категорија *живо*:

јúтре на *старóтога* брáта ми гóдина (Л);

2) Заменице:

• категорија *неживо*:

јá сам си понéла *мојти* (телифóн) (П);

• категорија *живо*:

на́на му га о́прости на *мојетога* де́ду (БП); Зо́ре, и *мојтога* коња́ мо́ра да оно́диш (П);
и́ма с *мојтога* коња́ д' и́деш (П);

с *мојевога* зéта се посвади́ли у Пала́нку (БП);

3) Бројеви:

• категорија *неживо*:

до́ле у при́земље у *првити* ста́н имамо једне стéпенице (П); она́ је опери́сана у пéтак
је́дѣ^ан, у *друђи́јат* ју докара́ше до́м (П);

• категорија *живо*:

/;

б) Же́нски род:

1) Придеви:

они́ дошли́ за *стару́ту* (сестру́) (П);

*последњу*ву недељу су га дотера́ли (БП);

ме́д не во́ли на́јлон, не во́ли *желе́зну*ну жи́цу (П);

2) Заменице:

Цве́та на *њо́јнуту* сестру́ ка́же (БП);

тре́бе ли ја́ *мо́јуву* жену́ не́што д' осигу́рам (БП);

3) Бројеви:

продаде́м кра́ве, не́како е́дну́, по́сле и *другу́ту* (Л); ће превр́нем и *другу́ту* стра́ну (П);

в) Средњи род:

1) Придеви:

мале́цкото (сто́лче) понеси́ (Л); та́ј коко́шка бе́ше ли го́ре у гради́ну, у *до́љното* (Л); ја́
сам намешта́ла Андре́ју да се тре́ви, на *му́шкото* (детé) (Л); ово́ј *до́љњето* сам у Бу́гарско тка́ла
(П); од *о́вчето* (си́рење) сам тури́ла (П); куга́ ће гре́јеш у *па́рното* гре́јање (П);

по *се́лско*но грóбље ја́ и ти́ за́једно да и́демо (БП);

2) Заменице:

п́рво да́де на *мојето* дете́ (Л); све́кар ми па́ имаше сестру́ та́м у Со́пот, у *мојето* село́
(П);

3) Бројеви:

о́н си пош́бл у *дру́гото* село́ (П).

Номинатив множине.

а) Мушки род:

1) Придеви:

млади́ти се запосли́ше у Бабу́шницу (Л);

2) Заменице:

тој несú знали ни овíја, ни *мој^ати* (П); *мојити* ми дадоше мирáз (П); *мојити* су óдлични, *свíти* (П); онí *свíти* су у мéне гледали како тичићи у прóсо (П); *мојити* (су) били бóгати (П); *свíти* су ми лéпи (Т);

мојиви кољу, донóсе (БП); *мојиви* ме сасвím дрúкчије óкају (Л);

3) Бројеви:

/;

б) Женски род:

1) Придеви:

каквé су тé слíве *кúпенете* (П);

неће *лењеве* овé д' íду да раде брé (П);

2) Заменице:

овé *мојеве* (ћерке) кад дојду, онé ми почи́сте (БП);

3) Бројеви:

óбете (унúке) су ми пáметне (П);

в) Средњи род:

1) Придеви:

/;

2) Заменице:

његовата јáгњишта су мно́го ўбава (Л); *мојта* деца́ (су) остáла сирочети́ја (Л); *мој^ата* деца́ ни не знају за тој (Т);

3) Бројеви:

/.

Општи (зависни) падеж множине:

а) Мушки род:

1) Придеви:

једь^ан милица́јац бéше од^т тíја *саобраћа́јнити* (П); једну́ салáту ре́замо на режњóве па у ставља́мо у фла́ше са *широ́кити* ду́лићи (П); онí има́ју тíја *бе́жичнити* телефóни (П);

2) Заменице:

несí ли виде́ла *мојти* опь́нци (П); нек им да́ Бóг, свакоме, па и на *мојити* (Т);

она́ ова́к на *мојиви* ка́же (БП); да́до свé на *мојиви* до́ле (БП);

3) Бројеви:

/;

б) Женски род:

1) Придеви:

имáл (је) *бéлете* рукавице (П);

на „Пíнк“ си глédам *тúрскеве* сéрије (Л);

2) Заменице:

мóјте дрéје да му дадéш (П);

3) Бројеви:

нека стáви на *двéте* (стрáне) (П);

в) Средњи род:

1) Придеви:

голémата слóва вíдим (Л); у *бúгарската* селá и' карá једну́ш (П);

2) Заменице:

тí се на децáта *твóјта* зарéчи (П); пóубава децá нéје имáло од *мóјата* (П);

3) Бројеви:

/.

Када говоримо о члановању придева, важно је истаћи да члан долази само уз придеве одређеног вида.²²⁸

На морфолошком плану пажњу нам привлаче две чланске варијанте код придевских речи у номинативу и општем падежу једнине мушког рода: облици на *-ити*, карактеристични за западну зону (исп. *младíти* сíн (Л)), и облици на *-ијат*, које, поред првих наведених, налазимо у источној зони тимочко-лужничког говора (исп. *младíјат* сíн (П)). Обе ове чланске форме добијене су аналошким путем. Када је реч о првом облику, Ивић наводи да је првобитна форма номинатива једнине показне заменице у мушком роду гласила *тъ*, док је новији и дијалекатски облик *ти* добијен као резултат аналошког односа *стара: старата, старо: старото – стари: старити*; када је реч о другом облику, исти аутор сматра да форме на *-ијат* не потичу из дубоке старине, јер, да су оне настале у доба пре губљења слабих полугласника, „резултат гласовних промена био би вероватно *старјат (старъјѣтъ > старјат)*“; коначно, Ивић констатује да „сам формант *-ѣт* не представља чисту заменичку форму, која би гласила *-т* (тако да би цео облик био *старит*), него, као што је познато, преузети завршетак *-ѣт* из именичких форми са претпозицијом (тип *попѣт*)“ (Ивић 1991: 199).

На крају, поменули бисмо и посебан вид чланских форми који налазимо код заменица и прилога у функцији везника:

ја ћу спíм код^т тéбе, а он ће спí *гдево* ја са, у крéвет (БП); *като* би бóлесна, ја пá идó на контро́лу (БП); овó је унúк *итото* ми ћéрка умрé (БП); овдé íду, али вíрус, *каквово* забранише, нéма ни бáнице, ни Преобра́жење, нéма ништа (БП); у Матéјовац ме возíше два́пути, *кудето* тéхнички (прéглед) íма Јóвица (Л).

²²⁸ Радивоје Младеновић сматра да је додавање постпозитивне заменице на одређени придевски вид условљено поремећајем у придевском виду и потребом да се категорија одређености саопштена придевом ојача (Младеновић 2001: 385).

2.3.2.3. Неодређени члан

Док се одређени члан реализује на морфолошком нивоу, неодређени члан функционише као лексема (Тополињска 2007: 17). Када, наиме, говорна ситуација изискује индетерминацију, у тимочко-лужничком говору употребљава се неодређена заменица *неки* или број *један* са значењем неодређене заменице *неки*:

а) Примери са неодређеном заменицом *неки* у функцији неодређеног члана:

кад јутру *нека* мрзлица падла (БП); да заштедиш *неку* пару (БП); има *нека* сила (БП); ако нађеш *нећега* пензио^унера да оће да дојде овде (БП); напред *нека* раса беше... (БП); *нека* нација ће дојде (БП); овде у плевњу имају *некве* животиње (Л); ишли смо *нек^h*и пут у Ниш (Л); трéбе да ми изведú *некојé* пиле (Л); он ми беше посла^л *неку* слику (П); да ли мóж да се *неки* апарат купи ил не мóже (П); *неки* Пироћанац на телевизор беше (П); *неко* црево од жуч беше лоше (П); пукла би ју *нека* вена (П); знаје *неке* ствари које ја не знам (П); ја имам горе *неко* платно (П); ако ти дојде *нек^h*и комшија (П); са је у *неку* државу там (П); она мóж д' узне после *неког* старца али нити мóж д' очува дете нити ништа (П); мý смо га поштували, ишли смо, али мóж *неко* време да несмо баш... (Т); имали смо *неку* душу чудну (Т); баба [...] скува *неко* месце, *неку* чорбицу, некво, било квó (Т); и с^ат памтим *неку* песмицу (Т); ишла сам тамо код *неког* човека, однела сам му јабуке (Т); имала сам *неко* семе бугарско (Т); даде пешкир, кошуљу, так^о тој, мóжда *неки* прекривач (Т); направимо си *неки* колач, поде^{ли}мо (Т);

б) Примери са бројем *један* у функцији неодређеног члана:

он је радел приватно код *једнога* Козјанца (БП); овам има *јед^ан* дрвар (БП); казала му *једна* (жена) што долази да чисти (БП); реко, попе, мэн је право име Вера, у све éve, и дооди, и уплатнице, право име Вера, ал' ме *едно* óка Вера, *едно* ме óка Верка, *едно* Верице, *едно*... (БП); докараше *једнога* младога (БП); идемо у два сокака: *једни* иду горе према махалу, *једни* доле према махалу (Л); бил је страшљив, па га *једно* детиште много дирало (Л); у наше село *јед^н* отишъл да проси у Равно Бучје девојче (П); кад^т су ишли по навацилк и отишли у *једно* село... (П); долазила зимус със дечка *једног* (П); имаше *јед^н* човек па не чујеше сиромá, а жењен је бил, имал је децу (П); *јед^ан* па читал новину у вóз, па бил писмен ко мене, па наопако читал (П); онда је у Пирот бил *јед^н* Прока (П); имамо и трактор, úзе га *јед^н* д' иде грóзје да бере (П); кад излэзо, оно *јед^ан* калуђер легал преди појатуту (П); дошъл *јед^ан* из град, у белé дрéје, белá блуза, белé панталóне (П); откараше дсче овде код *једнога* (човека) (П); беше се оно разболéло и *једна* баба санувала... (Т); имаше *један* овамо по гóљу, поведé кóло па кад узне штап овак, éво доле где је барака, води кóло па са штап овак (Т).

2.3.2.4. Претпозитивна употреба показних заменица

У одељку 2.3.2. говорили смо о томе како се демонстративне заменице у постпозицији користе двојачо: и у функцији члана и у функцији показних заменица. Међутим, ове заменице у тимочко-лужничком говору знају и за уобичајену, претпозитивну употребу.

Будући да су облици показних заменица већ детаљно обрађени у сегментима 2.1.2.2.2.2. и 2.1.2.2.2.5, овде као илустрацију наводимо само мањи, репрезентативни број ових форми.

Номинатив једнине.

а) Мушки род: Мýки се зовé *тýја* доктор (БП); *тáј* син јој је најсналажљив (П); ак оће *овија* (човек) д' изнесém сóк (БП); *овáј* разбóј је јóште тýј (Т); имáло је и *онија* породични (лук) (П); *онáј* дечко што ми је добар (Л);

б) Женски род: убије ме *та* самоћа (Л); *тај* ношња је само овде, нема ју нигде (Т); *таја* кућа је това чувала (П); *ова* капија остаје отворена (БП); како *овај* бедосија наиде (Л); *оваја* омладина сљг само прави трошкови (БП); *она* жена правила слатко (Т); сљг *онај* унука ништа не слуша (П); *онаја* (унука) све личи на нану си, округла, здепаста, пљначка (П);

в) Средњи род: *тој* наше окружење је све ћуштитчко (Т); *това* је све тканó (Л); квó је *овó* овдека (БП); *овóј* кутре никога не лаје (Л); *онó* ждребé бешè младо (П); *онóј* детé је јóште мánечко (Т).

Општи (зависни) падеж једнине.

а) Мушки род:

– категорија *живо*: после питу *тога* момка (БП); ја *тог* човека знам (П); она настојала на *овога* девера (Л); ми смо *овог* човека имали (Т); *онóга* штипу мушице, *онóга* штипу вèчером комарци (Л);

– категорија *неживо*: па се тури на *тија* жар да се нагрéје (Л); ја *тај* њени факултét не мóгу да запáмтим (П); има тамó од *овија* крај мнóго људи (БП); натовáре *овај* сандáк сас дár (Т); од *онџ* квáсац ли пá се лèпи (Л);

б) Женски род: водила сам Сóњу, *ту* ћерку моју (Т); óш да ми продадеш *туј* њиву (БП); у *туја* ижу све натураше моја баба (П); *ову* кућу смо направили с печурке (Т); нема овде вода за пиће у *овуј* кућу (Л); вèтар дýва, *ону* плèву нóси (БП); сйн ми има *онуј* машину за бýшење бунáри (П);

в) Средњи род: сóба у *то* време се звáла „ána“ (Т); поштар ми доноси *тој* обавештèње (Л); ја имам *това* решèње (П); *овó* смо с тај рад стéкли (Т); *овóј* цревó он озгór тура (БП); чéкај само ја да докáжем *овóја* (П); квó ти запричá пред *онó* дрýго (БП); не заборáвим ти *онóј* твојé кравајчèнце (Л).

Номинатив множине.

а) Мушки род: *тија* óбичаји се поштују (БП); доóде *овија* младйћи (Л); *ови* прázници се туј прослáвљају, у сáлу (Т); *онија* (људи) нé зну за тóј (П); *они* прави Ћи́ринци су такви (БП);

б) Женски род: каквè су *те* сли́ве (П); дýшу су ми извади́ле *теј* инéкције (Л); *ове* све тéгле су ми ўбаве (П); *овеј* сóбе да су потéгнуте напред (Л); билé (су) као *онé* кúповне мётле (П); ни *онéј* комши́ке несý далéко (БП);

в) Средњи род: *тај* дрва су насéчена (Л); *овај* близнèтава су његóва (БП).

Општи (зависни) падеж множине.

а) Мушки род: они́ имају *тија* бéжичнити телефóни (П); у Кáлну исто гóр има лекáр за *овија* нáши (Т); *ови* опá^бнци пироћáнски накупýје за дéцу (БП); баба-Цýрка му направи опьнци сьс врови *онија* трóугласти (П);

б) Женски род: чýву *те* óвце (БП); излèзнем там сас *теј* óвце (Л); нíкој *теја* сли́ће не дíра (П); ја стáвљам [...] *ове* турши́је и *ове* љúте папри́ке стáвљам у тéгле (Т); кад исечé *онé* кóцке (БП); насечé *онéј* кóре сь^ас нóж (Т);

в) Средњи род: за *тај* дрва сам далá сéдом и́љаде да се исечу́ (Л); закључим ја *ова* врата (БП); спремáли смо *она* старйнска јéла (Т).

Међу наведеним демонстративним заменицама нарочиту пажњу завређују облици са показном партикулом *ј*. Још је Белић говорио о томе како заменице које по својој природи ближе одређују именице и јаче их истичу добијају и различите речце којима се то истицање

појачава; иако су у нашем старом језику такве речце представљале честу појаву, данас их има мало, и оне код заменица више не означавају неко посебно истицање, већ представљају само њихову дужу форму (Белић ²2006: 235).

Облицима демонстративних заменица у старим српским споменицима најчешће се додавала показна партикула *j* (Белић ²2006: 236). Она се, уколико посматрамо шири дијалекатски простор, дуже сачувала у архаичним говорним подручјима неголи у прогресивнијим дијалектима. Када говоримо о тимочко-лужничком говору, постоји једна нарочито важна чињеница због које се облици, али и функционално, задржала партикула *j*: облици са *j* почели су се користити као специфични заменички облици, док су се облици без *j* почели употребљавати као облици члана.

Прецизније говорећи, првобитно су постојале двојаке форме – *t* : *тџ*, *он* : *онџ*, *ов* : *овџ*. Стара заменица *он*, *онџ* имала је показно и анафорско значење, да би се касније *он* на штокавском терену везало за анафорско значење (заменицу трећег лица), а *онај*, углавном, за показно (Белић ²2006: 238). Исто као што се *он* уопштило као лична заменица а *онџ* као демонстративна, тако је уследила и диференцијација у употреби других заменичких облика: *t* се почело употребљавати као члан, а *тџ* искључиво као демонстративна заменица (Белић 1999: 302).

Након свега изнетог, осврнули бисмо се и на неколико забележених примера у којима партикула *j* има одлике и функцију постпозитивног члана, исп. *децаја* (БП), браћ од^т *сеструју* (Л), *свија* (поименичено) (БП), онџ *дваја* (Л). Овакви ретки но драгоцени случајеви сведоче нам да је развој партикуле *j* могао ићи и у другачијем смеру, те да се од ње, по свој прилици, могла развити и чланска морфема.

2.3.2.5. Хипердетерминативност

У сабраном материјалу наишли смо на значајан број примера хипердетерминативне употребе показних заменица, а све забележене примере овог типа поделили смо у две групе.

1) Прву групу чине случајеви у којима се демонстративно значење постпозитивне показне заменице у функцији члана не осећа у довољној мери, због чега се додаје и друга, претпозитивно употребљена показна заменица како би се то значење појачало:

онó семéто (БП); *оvá* Нишли¹ката (БП); *тíја* дéвер старíти (БП); *онó* девојчето (БП); *овáј* близнэтава (БП); *тáј* младáта (ћерка) (БП); *овáј* стáрава (ћерка) (Л); *овáј* мéсенити лéб (Л); *тóј* соб^пчéто (Л); *тíја* малијат Бугарин (П); *тíја* газíранити (сóк) (П); *тíја* младíјат сíн (П); *тíја* крајевити (П); *онáја* најмладата ћерка (П); *тíја* телевизорът (П); *тáј* младáта му ћерка (П); *овáја* пóстарата унúка (П); *овóј* дóлњето ћéбе (П); *тáј* унúката ми (П); *тáј* старáта (ћерка) (П); *тé* слíве кúпенете (П); *тáј* плíнат (П); *тíја* саобраћајнити (милицајци) (П); *овáј* чíпсат (П); *тóј* пóткровљето (П); *тíја* кúмат му (П); *онó* девојчево нáшево (П); *онé* мéрдвинене (П); *овé* стáрије ћеркете (Т).

Као што можемо приметити, претпозитивне показне заменице најчешће се јављају уз именице или придеве члановане *-т* елементом, што је сасвим разумљиво уколико узмемо у обзир факт да је демонстративно значење у њему најслабије.

Чињеница да се у оквиру исте синтагме заједно могу јавити две показне заменице са различитим демонстративно-анафорским елементима – једна као показна заменица, а друга као члан (*онó* семéто (БП), *оvá* Нишли¹ката (БП), *овáј* мéсенити лéб (Л), *онáја* најмладата ћерка (П), *овóј* дóлњето ћéбе (П), *онó* девојчево нáшево (П) и др.) – јасно нам говори да је члан у великој мери изгубио везу са показном заменицом од које је изведен.

Коначно, могли бисмо закључити да управо слабљење демонстративног значења у семантици члана представља основни разлог за појаву оваквих хипердетерминативних форми.²²⁹

2) Другу групу примера представљају случајеви синтагми у којима се ради појачавања значења детерминативности чланују и именица и њен атрибут:

зѐтав мѐјиви (БП); гра̀дат пр̀вити (Л); ко̀њт твѐјти (П); аста̀лчето нис̀кото (П); к̀учено малѐно (Т).

У сваком од наведених примера именица и атрибут имају члан исте основе (*т*, *в* или *н*).

У корпусу забележених случајева хипердетерминативности нарочиту пажњу привукао нам је пример – Пáнта, ч̀вени Пáнта... У јѐдну к̀ћу двѐ жѐне има. Овáја му је пр̀вата њѐговата вѐнчаната (женá), она́ је дѐле у пр̀земјето (П), где срѐемо истовремену употребу претпозитивно употребљене показне заменице и три чланована атрибута која припадају истој синтагми.

Ако се сетимо да се при указивању на детерминативност читаве синтагме чланује само једна (најчешће прва) реч дате синтагматске конструкције, онда се у вези са овденаведеним примерима намеће једно незаобилазно питање – зашто се јавља толико јака потреба за додатним наглашавањем одређености (познатости) појма?

Тополињска сматра да је ова појава била мотивисана прагматичком тежњом да се превазиђу могући неспоразуми у полилингвалној балканској средини (Тополињска 2010: 52). Хипердетерминативне форме карактеристичне су управо за разговорни језик, који, као поље на којем се остварују језички контакти и на којем су оформљене структурне особености балканских језика, одликује велика разлабављеност реченичних конструкција; о овме најбоље сведочи велика заступљеност хипердетерминативних конструкција широм балканског језичког простора, исп. мак. *Дојде тој човекот*; *Земи го ова детево*; *Дај ми ја таа книгата*; *Пред малку помина оној високиот*; буг. *Дојде тоз човекът*; *Замина тоз влакът*; клас. грч. *ho anēr hoítos (ekeínos)*; арум. *otlu acel bunlu*; рум. *otul cel bun*; алб. *njeriu i mirë* (Илиевски 1988: 133–134, 136).²³⁰

На крају, додали бисмо и неколико особених случајева хипердетерминативности, који не спадају ни у једну од две горенаведене групе, а који су добијени захваљујући истој мотивацији. Са једне стране, указали бисмо на три случаја додавања члана на властита имена, која, у начелу, као већ потпуно одређена, не потребују додатну детерминацију: *ови́ја Би́ласат* (БП)²³¹, *Ми́цорьт* (П), *Гла́муву* (БП). Са друге стране, забележили смо један пример двоструког члановања – *девѐјчетово* (П), где је први члан, сасвим очекивано, онај са *-т* елементом, тј. елементом у којем је демонстративно значење најслабије, док је други члан, са *-в* маркером, носилац примарно демонстративног значења.

²²⁹ Када је реч о тимочко-лужничком говору, али и другим балканословенским говорима које карактерише тројни члан, овденаведено разматрање може нас одвести претпоставци да ће у даљем развоју морфолошке категорије члана све више бледети његова демонстративна функција и да ће се, сходно томе, члан као граматички елемент свести на своје основно, детерминативно значење. Разуме се, оваква хипотеза захтевала би додатна испитивања на далеко исцрпнијем корпусу, но за потребе овог истраживања било је важно учити поменуто семантичко измештање у употреби чланованих облика.

²³⁰ Илиевски примећује да постоји велика сличност између хипердетерминативних форми и удвајања објекта (в. одељак 2.6) у балканским језицима, јер се код обе појаве, за које се претпоставља иста мотивисаност (тежња ка савлађивању неспоразума у вишејезичној средини), јавља употреба кратких, ненаглашених заменица и пуних, емфатичких заменица или именских форми (Илиевски 1988: 136).

²³¹ Интересантно је да у овом примеру имамо и претпозитивно употребљену показну заменицу.

2.3.2.6. Закључна разматрања у вези са постпозитивним чланом у тимочко-лужничком говору

Тимочко-лужнички говор карактерише тројни (*т, в, н*) члан. Он се додаје постпозитивно, најчешће именицама, а нешто ређе придевима, заменицама и бројевима (*зѣтат* је јединь^ац (БП), шт^о ли ме па *п^онав* о^ак^а сьг (БП), *кок^ошката* је т^уј улѣзла (Л), не знаш т^и *ишишево* од^т кв^о је (Л), у *подрум^н* њмам др^ва (Л), *но^нѣте* (су) му таквѣ (П), не в^иде се зуб^ити (П), *ѣ* исп^уштиш *та^нѣрат* (Т), *дево^јчето* им се разболѣло (Т); по *сѣлсконо* гр^об^лје *ја* и т^и заједно да *ѣ*демо (БП), *послѣд^нјуву* недељу су га дотер^али (БП), *к^упениви* (лѣб) м^ож да потрајѣ и дв^а-тр^и дь^ана (Л), двѣ сестрѣ билѣ, али *стар^ата* бил^а излѣзла, а *млад^ата* ост^ала (П), трѣбе т^ија *млад^ијат* с^ин да к^аже (П), *стар^ата* б^аба му рекл^а (Т); т^о је *м^ојата* р^абота (БП), трѣбе ли *ја* м^ојуву жен^у нешто д' осиг^урам (БП), *њег^овата* ј^аг^ништа су м^но^го *уб*ава (Л), *м^ојиви* ме сасв^им др^укчије о^акају (Л), *на^ишата* вод^а је оди *ѣ*зворьт (П), *м^ој^ата* дец^а ни не зна^у за т^ој (Т), *св^ити* су ми лѣпи (Т); *друг^ата* ми јетр^ва д^ојде (БП), продадем кр^аве, некако едн^у, п^осле и *друг^уту* (Л), нека ст^ави на *двѣте* (стр^ане) (П)).²³² Како нам сведоче изложени примери, систем чланских облика одговара аналитичкој природи тимочко-лужничке деклинације: постоје посебни облици за номинатив и општи падеж у оба броја (тј. у једнини и у множини).

Најзначајнију морфолошку разлику међу испитиваним говорним подтипovima представља присуство трију – *т, в, н* – постпозиција у белопаланачком и лужничком говорном подтипу са једне стране (*зѣтат* (БП); *лѣб^в* (Л); *снѣг^н* (БП); *лис^ицата* (Л); *мах^алава* (Л); *фрѣзана* (Л); *семѣто* (БП); *зе^лѣво* (Л); *дево^јчено* (Л); *ун^уциви* (БП); *парѣте* (Л); *но^нѣве* (БП); *кас^аринене* (БП); *стр^инете* (БП); *степен^ицене* (Л); *дец^ава* (Л)), односно доминантно присуство *т* постпозиције (тј. правог члана) у пиротском и тимочком говорном подтипу са друге стране (*с^инат* (П); *м^ужат* (П); *ћ^ерката* (П); *м^ачката* (Т); *аст^алчето* (П); *дево^јчето* (Т); *образ^ити* (П); *с^обете* (П); *сестрѣте* (Т); *дец^ата* (П)). Члански *в* и *н* елементи у пиротском и тимочком говорном подтипу свде се на свега неколико примера (*дево^јчево* (П); *детѣво* (Т); *к^учено* (Т); *дево^јчицуву* (Т); *к^ућуну* (П); *дец^ава* (П)), те можемо закључити да они тамо представљају пре изузетак него правило.

Када говорна ситуација изискује индетерминацију, у тимочко-лужничком говору користи се неодређена заменица *неки* или број *један* у значењу неодређене заменице *неки* (исп. кад *ѣ*утру *нека* мрзлица падла (БП); овдѣ у плѣв^ну *ѣ*мају *неквѣ* жив^отиње (Л); кад^т су ишли по навацил^к и отишли у *једн^о* сел^о... (П); бѣше се он^о разболѣло и *једн^а* б^аба санув^ала... (Т)). Стога, можемо рећи да функцију неодређеног члана врше лексичка, а не морфолошка средства.

Осим постпозитивне употребе, демонстративне заменице у тимочко-лужничком говору познају и уобичајену, претпозитивну употребу (ном. јд.: М^ики се зовѣ *т^ија* д^октор (БП); как^о *ов^ај* бедос^ија наидѣ (Л); он^о ждрѣбѣ бѣше м^ладо (П); општи падеж јд.: м^и смо *ов^ог* човѣка им^али (Т); ош да ми продадѣш *т^уј* њ^иву (БП); не забор^авим ти *он^ој* твојѣ кравајчѣнце (Л); ном. мн.: добде *ов^ија* м^лад^ићи (Л); каквѣ су *тѣ* сл^иве (П); *т^ај* др^ва су насѣчена (Л); општи падеж мн.: *ов^и* оп^ан^нци пир^оћански накуп^ује за дѣцу (БП); насечѣ *онѣј* к^оре сь^ас н^ож (Т); закљ^учим *ја* *ов^а* в^рата (БП)).

У сабраном материјалу наишли смо и на значајан број примера хипердетерминативне употребе показних заменица: једну групу ових примера чине случајеви где се демонстративно значење постпозитивне показне заменице у функцији члана не осећа у довољној мери, због чега се додаје и друга, претпозитивно употребљена показна заменица, како би се то значење

²³² У сабраном материјалу забележили смо и посебан вид чланских форми код заменица и прилога у функцији везника (он *ѣ* сп^и *гдѣво* *ја* с^а, у крѣвет (БП); *като* би б^олесна, *ја* па ид^о на контр^олу (БП); ов^о је ун^ук *штото* ми *ћ^ерка* умрѣ (БП); овдѣ *ѣ*ду, али *в^ирус*, *каквово* забран^ише, нѣма ни б^анице, ни Преобр^ажење, нѣма ништа (БП); у Матѣјовац ме воз^ише дв^апути, *кудето* тѣхнички (прѣглед) *ѣ*ма *Ј^овица* (Л)).

појачало (*ова* Нишлијката (БП); *мија* дeвер старити (БП); *овај* близнецава (БП); *овај* месенити лeб (Л); *тој* соб^нчeто (Л); *овој* дољнeто hебе (П); *онe* мeрдeвинeне (П); *овe* старије hеркeтe (Т)); другу групу примера чинe синтагмe у којима се ради појачавања значeња детeрминативности чланују и именица и њeн атрибут (*зeтав* мoјиви (БП), *градат* пpвити (Л), *коњeт* твoјти (П), *асталчeто* ниското (П), *кучeно* малoно (Т)). Најзад, сматра се да је појава хипeрдeтeрминативности била мотивисана прагматичком тежњом да се превазиђу потенцијални неспоразуми у вишејезичној балканској средини (Тополињска 2010: 52).

2.4. Губљење инфинитива и његова замена конструкцијом *да + презент*

2.4.1. Опште одлике

Губљење инфинитива је једна од најзначајнијих појава у глаголском систему балканских језика, при чему нестанак овог облика представља само последњу етапу у редуковању његове употребе. Инфинитива данас нема у грчком, македонском, бугарском и арумунском језику, у тоскијском дијалекту албанског²³³ језика и српским призренско-тимочким говорима, а његова употреба значајно је редукована у мегленовлашком и већем делу дакорумунског (Ковачећ 1988: 41). Важно је нагласити да кључну улогу у овој појави не игра толико просто губљење инфинитива колико чињеница да се у свим балканским језицима дати процес одвијао на истовестан начин (Сандфелд 1968: 175). Замена инфинитива у балканским језицима вршила се помоћу обрасца *везник* (исп. грч. *vá < ĭva*, алб. *të*, рум. *să*, арум. *sə*, мак./буг./приз.-тим. *да*) + *лични глаголски облик у конјуктиву или индикативу*; у том смислу, реченица која се може исказати инфинитивом у језицима у којима се овај облик чува (стсл. **ДАЖДЪ МИ ПИТИ**, енг. *give me to drink*) – у балканским језицима исказује се перифрастично, исп. грч. *δός μου νὰ πιῶ*, алб. *a-të të pi*, рум. *da-mi să beau*, арум. *də-mi s-beau*, буг. *дай ми да пия*, мак. *дај ми да пијам*, приз.-тим. *дај ми да пијем* (Илиевски 1988: 191).²³⁴

Поједини лингвисти заступају тезу о паралелном и независном губљењу инфинитива у различитим балканским језицима; као основни разлог за нестанак овог облика они наводе његову „недовољну јасноћу“, „недостатак изражајности“, „апстрактност“ и сл., наглашавајући да се инфинитив, као окамењена падежна форма глаголске именице, у својим основним функцијама може изразити и на други начин (према: Демирај 1994: 176, Илиевски 1988: 194).

Редукцију инфинитива у балканским језицима извесни проучаваоци повезују и са појавом хомонимије настале због деловања одређених фонетских промена. Тако су грчки инфинитиви отпадањем крајњег *v* добили форме једнаке 3. лицу једнине презента, уп. нпр. *δέσειν, λύειν > δέσει, λύει* (Илиевски 1988: 195). Аналогно, оваквих скраћених инфинитивних облика има и у румунском језику (ови облици настали су отпадањем финалног *-re* и додавањем предлога *a*, нпр. *a auzi* од *audire*, *a tăcea* од *tacere*), потом у северном, гегијском албанском дијалекту (слично румунском моделу, ове форме добијене су додавањем предлога *te*, нпр. *te ba, te thënë*)²³⁵, у мегленовлашком (ови облици користе се за образовање футура, нпр. *voi cînta*), али и у средњовековним балканословенским рукописима (исп. нпр. **и авиѣ оубѣды исѣ оученикы влѣсти въ корабѣ. и варитѣ на ономы полоуѣ**, Македонско јеванђеље по па Јована, XIII в.), у савременим балканословенским дијалектима (исп. буг. разг. – што није необично ни у књижевном језику – *(не) можем каза, недеј ходи, смееш погледна*) и у народном стваралаштву (уп. мак. *немој носи свилени сунници*) и др. (Илиевски 1988: 192, Конески 1986: 178, Влахова-Ружкова 2009: 123). Коначно, иако је мало вероватно да би овакве гласовне промене могле довести до потпуног елиминисања инфинитива, ипак се не може оспорити чињеница да је статус овог облика у извесном смислу био ослабљен њиховим деловањем. Најпрецизније би било рећи да је присуство инфинитива у балканским језицима било поколебано и одређеним фонетским факторима.

²³³ Гегијски дијалекат албанског језика изградио је секундарни инфинитив (Ковачећ 1988: 41).

²³⁴ Чак и у балканским дијалектима турског језика ове конструкције калкирају се синтетичким оптативом (уп. балк. тур. *lâzim gideyim* „треба да идем“ у односу на књ. тур. *gitmem lâzim*), а у балканским дијалектима ромског језика јављају се конструкције са *te*, које у потпуности одговарају горенаведеном моделу (Фридман 2011: 43–44).

²³⁵ У тоскијском дијалекту албанског језика овој конструкцији одговара перифрастични модел типа *për të bërë* (Илиевски 1988: 192).

Унутрашњи развој балканских језика и њихова наслеђена средства засигурно имају врло значајног удела у редуковању инфинитива. Међутим, то никако не значи да се можемо одрећи важности међујезичких утицаја: балканске језике карактеришу не само исти резултати већ и идентичне прелазне фазе у овом процесу (развој овог балканизма негде је дошао до краја, негде до средине, а негде само до одређене фазе датог еволутивног пута).

Владајућа хипотеза у балканистици упућује на грчко порекло ове појаве, а истраживачи овакво становиште бране аргументима да је губљење инфинитива на Балкану све више ограничено у пределима који се налазе даље од грчке територије, да је ова појава у грчком језику релативно рано документована и да је грчки као језик културе вршио велики утицај на друге балканске језике (према: Демирај 1994: 174). Са друге стране, Сандфелду се, као једном од оних који су се највише залагали за ову претпоставку, често приговарало да је преценио утицај грчког језика, јер је тај утицај био књижевни и ограничен на културу и црквену средину; но, овде не треба заборавити да је грчки утицај био двојак – деловање књижевног грчког одразило се, на пример, у старословенским преводима, али је неоспорно постојао и вишеструки, како директан тако и индиректан, утицај говорног грчког на друге балканске језике (према: Илиевски 1988: 200–201). Лингвогеографски подаци сведоче да се процес губљења инфинитива ширио из јужних/југоисточних делова Балканског полуострва ка северу/северозападу ове територије (Тополињска 2010: 36), што такође упућује на потенцијално грчко порекло ове појаве.

Најзад, поменућемо и то да се у вези са феноменом губљења инфинитива у балканистици неретко чују и мишљења о подстреку из трачког или илирског супстрата, као и хипотезе о јаком утицају латинског језика (према: Демирај 1994: 172, 175–176). Па ипак, оваква становишта често демантују убедљиви противаргументи. Тако, на пример, Х. Курзова тврди да „онај ко мисли да је балкански нестанак инфинитива могао потицати из латинског не разуме природу грчког и балканског губљења, јер је оно генерално, док латински задржава инфинитиве, развијајући зависне реченице само у извесним позицијама, и то на местима која су чак нетипична за употребу инфинитива“ (према: Грицкат 1975: 98). Исто тако, иако се утицај супстрата не може негирати, не може се са сигурношћу прихватити ни то да трачки није имао инфинитив, будући да овај језик нема сачуваних текстова, који би, евентуално, дату претпоставку могли потврдити (Илиевски 1988: 200).

Још у старословенским канонским споменицима можемо пратити паралелну употребу инфинитива и *да*-конструкција: **исплъниша сѧ дъньє родити еи** (Зографско јев.), али и **да родитѣ** (Асеманово јев.); **семоу задѣша понести крѣстѣ его** (Зографско јев., Савина књ., Маријинско јев.), али и **да понесетѣ** (Асеманово јев.); **сѣвѣтѣ сѣтвориша архирен и старѣци на Исуса, како оубити** и (Зографско јев., Маријинско јев.), али и **како да оубиѣтѣ и** (Савина књ.); **емоу же азѣ нѣсмь достоинь отрѣшити ремень сапогоу его** (Асеманово јев.), али и **да отрѣшиѣ** (Зографско јев., Маријинско јев.) (Милетич 1934: 3, ГСЕ 1991: 555, Јачева-Улчар 2014: 162).²³⁶ Замена инфинитива *да*-конструкцијама јавила се најпре код инфинитива са финалном функцијом,²³⁷ где се јасно уочава семантика намерне зависне реченице, као и код инфинитива употребљеног у функцији допуне глаголима са значењем *желети*, *заповедати*,

²³⁶ За разлику од грчког језика, где се замена инфинитива остварује конструкцијом „*iva/va* + конјуктив“, у старословенском проналазимо конструкцију „*да* + презент“, која представља важну специфичност јужнословенских језика (Ђуркова 2010: 105).

²³⁷ Разлог за ово лежи у чињеници што се у финалној *да*-реченици личним глаголским обликом сасвим јасно казује које лице врши глаголску радњу, док се код инфинитивне форме то може разумети једино на основу контекста (Ивић 1972: 119–120). Такође, још један важан разлог представља то што финални инфинитив можемо имати само онда када је субјекат главне реченице једновремено и субјекат глаголске радње исказане инфинитивом, док, са друге стране, финална *да*-реченица може имати и различите субјекте (Петров 2016: 307).

молити и сл.; са друге стране, инфинитив се доста дуже чувао у спрези са глаголима **имѣти** и **начати**, као и у императивним изразима (Илиевски 1988: 196–197).

У балканословенским споменицима из периода XIII–XIV века инфинитив је веома често замењиван конструкцијом „*да* + презент“. Својеврсну прелазну фазу у овом процесу запажамо у једном примеру контаминације инфинитива и *да*-конструкције из Македонског јеванђеља попа Јована (XIII в.), исп. **тако да оубити** и поред **тако оубити** и (Конески 1986: 177). Група текстова Хиландарског медицинског кодекса N° 517 преведена крајем XIII века, која се иначе одликује великом конзервативношћу других језичких црта, поред учесталих инфинитива поседује и врло значајан број конструкција „*да* + презент“ уз различите глаголе непотпуног значења: **трѣбѣ да мѣсли**, **трѣбѣ да работа**, **потрѣбѣ да гледамо**, **не можетъ доки да ихъ храни**, **ако хонкешъ да мѣ очистишъ крѣвѣ**, **тере се мѣче да родѣ** и др. (Јовић 2006: 168–169). У Тројанској причи из XIV века још увек налазимо одређени број инфинитивних форми, али откривамо и велики број случајева у којима *да*-конструкције теже да их замене, уп. **не придохъ слоужити**, али и **нѣсмѣ пришелъ да слоужѣ**; **поустиста пакы оурекшеша искати ацилеша**, али и **поуститишѣ наипакша да ишетѣ ацилеша** (Мирчев³1978: 234).

Механизам који је довео до губљења инфинитива на балканословенском ареалу познаје неколико фаза: најпре је финално *-и* као неакцентовано сужавало своју артикулацију у редуковани вокал предњег реда, који се, налазећи се у слабој позицији на крају речи, губио,²³⁸ након чега је отпадало и крајње *-т*, чиме је практично дошло до потпуног елиминисања инфинитивног наставка *-ти* и свођења инфинитива на своју основу (Јачева-Улчар 2014: 163). Све ово нам сведочи да облик инфинитива и није био толико нужан тамо где су друга обележја омогућавала разумевање одређеног исказа.

У вишејезичној балканској средини, коју карактерише тежња ка аналитизму и постизању изоморфности граматичке и семантичке структуре поруке, конструкција „*да*²³⁹ + презент“ (на месту ранијег инфинитива) својом рашчлањеношћу граматичких и лексичких средстава сасвим је прозирно и недвосмислено изражавала језичку информацију. Отуда је овај балканизам заживео у свим оним срединама чије становништво није било етнички јединствено.

Када је реч о савременом српском језику, иако нормативисти истичу да, без обзира на правилност²⁴⁰ обеју варијанти, „извесну предност – у оним случајевима где постоји дилема – ипак треба дати инфинитиву, који је више у духу словенске синтаксе и који омогућава краће изражавање“ (СЈП⁵2011: 147), слободни говор ипак пројављује врло живу и све изразитију редукацију инфинитива, и то не само у балканизованим зонама већ, под њиховим утицајем, и на много широј територији нашег дијалекатског миљеа.

²³⁸ Даничић у својој *Историји облика* истиче да се крајње *-и* код нас почело одбацивати крајем XIV века (премда се пун инфинитив све време чувао), наводећи примере из тог периода: **знатъ**, **датъ**, **видѣтъ**, **стоатъ**, **казатъ**, **писатъ**, **свѣтоватъ** и др. (Даничић 1874: 255). Искрпнија истраживања новијег датума сведоче да се потврде инфинитива без финалног *-и* на балканословенском терену могу пратити и доста раније, у XII и XIII веку, исп. нпр. **сринѣтъ** (Добрејшево јев.), **погыбнѣтъ** (Ћустендилско јев.), **бытъ**, **оучитѣ** (Трновско јев.), **поуститѣ** (Врачанско јев.), **варитѣ** (Македонско јев.) и др. (Мирчев³1978: 234, Конески 1986: 178).

²³⁹ У вези са функцијом самога *да* постоје два мишљења: једно (које понајвише заступају Голомб и Маслов), по којем *да* припада глаголу, и друго (чији је главни представник Геннадиева-Мутафчиева), које *да* види као везник (према: Фелешко 1974: 139).

²⁴⁰ О подједнакој правилности употребе инфинитива и конструкције „*да* + презент“ говоре и разматрања Михаила Стевановића настала у првој половини и средином прошлог века, у којима аутор истиче да „синтаксичку еквивалентност допуне презентом с *да* и инфинитивом јасно доказује могућност употребе једног као и другог облика у сваком посебном случају“ (Стевановић 1953–1954: 102), али и да ово „није питање правилности или неправилности језика, већ само питање стила“ (Стевановић 1935: 282).

2.4.2. Анализа у тимочко-лужничком говору

Инфинитив се у тимочко-лужничком говору потпуно изгубио, а уместо њега користи се конструкција „*да*“ + *презент*. У циљу прегледније и систематичније анализе, све забележене примере ове конструкције разврстали смо по категоријама у којима се она употребљава, и то: уз модалне, фазне и остале глаголе непотпуног значења, после окамењеног *немој* за изражавање забране, уз глаголе кретања (у функцији допунске намерне реченице) и уз непотпуне изразе са именицама, придевима и прилозима.

Овде бисмо нагласили да се везник *да* у поменутиим конструкцијама веома често испушта. Белић истиче да су управо примери без везника *да* потребни да би се разумело на који начин се инфинитив, заправо, изгубио у дијалектима који знају за овај балканизам: „Да је конструкција без *да* директно заменила инфинитив, сачували би се ипак и примери са инфинитивом исто онако као што су се сачували са *да*; како пак њих нема, значи да инфинитива није, по свој прилици, било и онда када се речена конструкција (без *да*) почела употребљавати“ (Белић 1999: 410). Дакле, пре губљења везника *да* свуда су се уместо инфинитива употребљавале конструкције са *да*.

Пређимо сада на забележену грађу.

2.4.2.1. Конструкција „*да*“ + *презент* уз модалне глаголе

Модални глаголи модализују значење глагола са којим се комбинују, показујући да се нека ситуација не износи као реална, већ као она која се *мора*, *може*, *хоће*, *треба* реализовати (Станојчић/Поповић¹¹2008: 267). Начелно говорећи, сложени предикат овог типа у тимочко-лужничком говору састоји се од модалног глагола у личном глаголском облику и пунозначног глагола употребљеног у облику презента са везником *да*. Међутим, видећемо да ови облици веома често пројављују и различите видове варијантности.

Сада ћемо изложити забележене конструкције са модалним глаголима *моћи*, *морати*, *хтети* и *требати*, а након сваке групе примера даћемо и додатна појашњења у вези са њиховим облицима и употребом.

а) Модалне конструкције са глаголом *моћи*:

сáд не мóже брáт брáта да поднóси (БП); не мóж да се раздвóје (БП); не мóгу се опéрем, не мóгу да се закр́тим (БП); нéје мoглá овде да свр́не (БП); ја не мóгу јóш да запáмтим (БП); не мóж да спрéмамо (БП); не мóж мí заједно да жíвимо (БП); ни ју мóж свекр́ва сáпре²⁴¹ ни свéкар (БП); ако мóж д' опрáви нéшто мáлко (БП); остарéл си, не мóж да рáдиш имóвину (БП); нáјскуп пíјац што мóж да бóде (БП); ни ја мóгу да рáдим (БП); кúј крадне, не мóж га вáте (БП); кад^т се мéњају рáдници, не мóж да се размíну (БП); мóж^м да íдеш овáм у дрúго селó (БП); не мóж д' остáвимо капíју, самí смо (БП); мóж да се закр́ти нéка рúпа (БП); не мoгáше да га запóсле (БП); óн се не мoжé ожéни, па узé жену сь^ас детé (БП); не мóгу са штáке да íдем (БП); цéл дьн мóж да прíчају (БП); да кúпиш штáке, не мóж^м да проóдиш (БП); ја мóгу да те дочéкам на стáницу (БП); не мóгу да дотéрам с коли́це (БП); не мóж да дóјду (БП); мóј мýж не мóж да помíне (БП); не мóж на грóбље д' отíдем (БП); мóже ли онá женá једнóу кошúљу да пéре у машину свáки дáн (БП); óн не мóже да ме овóљи (БП); не мóже óн тóј да унакарáди (БП); не мóж да се вр́не (БП); не мóгу да íм²⁴² (БП); штó не мóгу да доживим... (БП); не мóже да доживи (БП); не мóж да ме довезú (БП); ја да дóђем не мóгу (БП); не мóже добíју рéд дóле

²⁴¹ сáпре свр. зауставити; задржати; препречити пут (Златковић 2014б: 370).

²⁴² У питању је редуковани облик првог лица једине презента *идем*.

(БП); *мож да се измилујемо овак* (БП); *не можемо при стáри љуђе да едемо* (БП); *не могу да се ди́гнем* (БП); *мож да прича кúј штá оће* (БП); *не мож ти до́jde нíкој на врата* (БП); *не могу га познáјем* (БП); *не могу јá да íдем одовдека нíгде* (БП); *мој мýж ме не мож нáјде ако јá излэзнем из^с кúћу* (БП); *како мож рáдиш* (БП); *не мож^м да рéкнеш* (БП); *не могу тéпикъв д' изнесém* (БП); *човéк кад је здрав он мож да бúде и лéп* (БП); *не могу да га чéтим* (БП); *не могу јá виш да^једém* (БП); *не мож^м да једéш мéсо* (БП); *не могу да бúдем како што сам билá* (БП); *не могу јá да га не дадém* кад је он обрéкал му (БП); *јá не могу да рáдим* (БП); *сýг јá да га úзнем од^т Тáту не могу* (БП); *јá да чувам крáве и д' íдем по пíјац и да íдем по Палáнку не могу* (БП); *не могу да знáм како сам преживéла овóлке мојé мýће* (БП); *не могу да жíвим више, не могу да úмрем* (БП); *не могу јá с крáве да се бóрим* (БП); *не мож да продадé трáктор* (Л); *не могу д' отíдем гóре* (Л); *више не могу да спíм* (Л); *не могу ти опи́шем* (Л); *ни мож да га продадéш* (Л); *тí мéн мож^м да ми дадéш* (Л); *не могу више да настóвујем²⁴³* (Л); *јá не бí моглá да жíвим у Нíш* (Л); *мож да ме пíта бíло за штá* (Л); *могу да зáспим некадá* (Л); *не могу да сýчем бáнице* (Л); *док сам моглá да спíм úјутру* (Л); *онá не мож да до́jde* (Л); *јá не могу да пéрем* (Л); *не могу и' оптерећавам* (Л); *мí не можемо да си едемо* (Л); *док смо моглé да óдимо* (Л); *не мож да óдимо* (Л); *јá не могу да óдим* (Л); *мож да погрéши и он* (Л); *каквó мож да облечéте на мéне* (Л); *моглá сам и д' úмрем* (Л); *могу ти јá кáжем кудé сам* (Л); *и тéб мож да подвáли нéк^ни двé кéсице* (Л); *квó ти у њéг мож бúде* (Л); *могу јá да бúдем нéвина* (Л); *не мож да бúде таквó* (Л); *нíшта се нíје моглó ствóри* (Л); *дњьс не мож тькá да се жíви* (Л); *не могу више да нóсим тéрет* (Л); *не мож бóље да бúде* (Л); *можe и онá да отíде* (Л); *не могу да остáвим телефóнат* (Л); *мож д' íдемо у милицију* (Л); *нáјслáтак (зељáник) што можe да бúде* (Л); *сáмо можe да вíка* (Л); *не мож^м д' íдеш с мýжи* (Л); *ако те могу некакó спúштим дóле* (Л); *ако те јá не могу ујáшим* (Л); *јá се не могу ди́гнем* (Л); *јá не могу с аутобúс да докáрам вóду* (Л); *сáмо могу, ако се раши́је некаквó негдé, да заши́јем* (Л); *јúтром до двáнес сáти не могу се разбúдим* (Л); *сá се мож кóљу* (Л); *Јовáнку не могу да познáјем* (Л); *не могу у познáјем* (Л); *не могу се сéтим какó рéче* (Л); *јá могу свé да порабóтим* (Л); *јá не могу ни у Камбелéвци да глáсам* (Л); *не могу да глéдам вéсти* (Л); *онá мож да бúде у дрúгу махáлу* (Л); *кúпениви (лéб) мож да потрајé и двá-трí дб^ана* (Л); *јá не могу да цркнем сáд* (Л); *не могу се ди́гнем* (Л); *не могу се пá на кревет укáчим* (Л); *не могу те лъжем* (Л); *не мож д' íдеш тí* (Л); *јá не могу детé д' остáвим* (Л); *јá не могу стíгнем на стáницу* (Л); *не мож д' óде на комíсију* (П); *да ли мож да се нéки апарáт кúпи* (П); *од нéсрећу се не мож упáзиш* (П); *не мож да му кáжеш ни „добар-дб^ан“* (П); *крáва се не мож тькá ковé* (П); *не мож да љу лéпо потковéш* (П); *дóкле мож да íде кли́нац* (П); *не мож да рабóтим* (П); *не може ни он мéн да помáже* (П); *можe да се послúжите* (П); *ако можеш да га превр́неш* (П); *не могу га на једнуш превр́нем* (П); *ако не може га превр́неш* (П); *онá не мож да седí* (П); *не могу више да óдим* (П); *не мож д' íдеш нíгде* (П); *мож да дадéш пáре* (П); *не могу да рабóтим* (П); *онó не мож и^јúтре кад^т се ожéни да знáје нéшто* (П); *не мож да бúде добрó* (П); *не мож^м да чéкаш* (П); *тó не мож нíко да спрéми* (П); *мож да пíне рв^аћíју* (П); *нéје могл^л да закóчи* (П); *не мож да погрéши компјúтер* (П); *какó, рéко', можеш д' у́ђеш* (П); *не мож тí стáри љúди у осамдесé гóдине да и' прескóчиш* (П); *не мож да пíјеш сáм* (П); *јá тó не могу да рáдим* (П); *не могу јá да íдем на пољопрíвреду* (П); *можеш и тý да запáлиш* (П); *мог ти покáжем и лíчну кáрту* (П); *овáј мáли не може да кáже „ћéбе“* (П); *могу да óдим јá без њí'* (П); *гдé могу јá, сíне, д' отíдем дóл у Лáјковац* (П); *не мож ни за пéнзију да се бóри* (П); *да у тí извáраш у динáр не можеш* (П); *јá сам моглá, кáже, пре двé гóдине да óдем у пéнзију* (П); *не могóше се погóде* (П); *не мож да добíју плáте* (П); *он сá мож дóбро да жíви* (П); *не могу јá тóлко да терéтим* (П); *јá га не мóg познáјем* (П); *он не мож да отвóри тéглу* (П); *онá мож д' úзне пóсле нéког стáрца* (П); *нити мож д' очúва детé нити нíшта* (П); *сáмо су моглí да улéзну* (П); *кóлко могу д' оцéним* (П); *не мож га отплáтиш брé* (П); *цéло лéто да бúдем овчáр не могу* (П); *мож нéкој да ме потра́жи* (П); *не мóg да кóпам* (П); *могу јóш да послúшам* (П); *не мóg да сíнем на свíње помíје* (П); *мí не мож да до́ждемо до крáј* (П); *јá без^с*

²⁴³ **настóвује** несвр. *настојавати, бити стално на ногама (око гостију, деце, стоке); дворити* (Златковић 2014а : 532).

тѣб не могу д' испијем кавѣ (П); како мoш та^ока да не чуваш ништа (П); могу да ви причам свѣ (Т); не може свѣ да стану (Т); снајка неје могла да се запосли (Т); овдѣ се може заради (Т); ја не могу да им помогнем одавде (Т); браћа мож да живе лепо, ал кад^т су одвојени (Т); не може да најду заједнички језик (Т); неје мого да најде заједнички језик сѣс њѣ (Т); носим и другу обућу да могу у аутобус д' улѣзнем чисто (Т); не можемо ђма да кренемо (Т); ја не могу да спиѣм (Т); ја не могу да водим овдѣ политиѣе (Т); сá трѣнутно не могу да се сѣтим (Т); не могу да се пожáлим (Т); сáмо да може да се извучу (Т); сáд мож да ниташ свáкога овдѣк (Т); гледáло се којá свѣ може бoље да спреми (Т); тoј не мож свáко ни да рáди (Т); не могу да носим свѣ у рúку (Т); сáд мож д' ујѣдаш и тѣ (Т); ја не мог да бежѣм (Т); не могу да бѣдем пáметна (Т); тoј не могу да јoј опрoстим нѣкада (Т); не могу да мѣсим (Т); не могу д' íдем с ђвце (Т); не може ђн да бѣде овчáр (Т); не могу да сѣднем па да седѣм (Т); сáд не мог да седѣм (Т); ја не могу мнoго да рáдим (Т); не знам кoлко тoј мож да бѣде (Т); може се пýни с мѣсо (Т); може да вѣдимo (Т).

Осврнимо се најпре на модални глагол *моћи*. Иако у посведоченим примерима наилазимо на облике овог глагола за различита лица, можемо приметити да се он у презенту често јавља у безличној форми (тј. у форми трећег лица једнине презента) *мож(е)*, која не конгруира са пунозначним глаголом у функцији допуне (пунозначни глагол у конструкцији („да“) + презент увек се јавља у одговарајућем лицу). Безлични облик модалног глагола у оваквим структурама представља само маркер модалности, док пунозначни глагол у служби глаголске допуне упућује на лице о којем се говори. Ова појава мотивисана је прагматичком тежњом да се што више редукују оне граматичке категорије које нису комуникативно неопходне. Најзад, уочавамо и да се облик за треће лице једнине (али и за сва лица) *можѣ* веома често јавља без финалног вокала *е* (уп. облик *мож*), а у пиротском и тимочком говорном подтипу и облик првог лица једнине овог глагола у неколико случајева бележимо без финалног вокала у (исп. форму *мог*).

Запажен број примера одликује се изостављањем везника *да*. Иако се ова појава не јавља системски, односно под јасно одређеним околностима, ипак се издвајају два случаја када је она учесталија: са једне стране, то се дешава када је у дату конструкцију уметнута нека лична заменичка енклитика, а са друге стране – када је реч о рефлексивним конструкцијама (било да говоримо о рефлексивном глаголу у служби глаголске допуне, било да је у питању обезличена реченица или пак рефлексивни пасив).

Када је реч о фонетици, поменули бисмо да се пред речју која почиње вокалом везник *да* често јавља у редукованој форми, тј. без вокала *а* (исп. *д' испијем*, *д' очува*, *д' улѣзнем*, *д' íдеш*, *д' оцѣним*, *д' úмрем* и сл.).

б) Модалне конструкције са глаголом *морати*:

сá свѣ мoраш да лѣчиш (БП); нит би имáло пѣнзије, ни плáте, ни ништа, морáл би нáрод да се кoље по њѣ (БП); тѣ мoра да íдеш с њú тáмо (БП); мoра да íдемо а не íде ни се (БП); кад залáне к^нѣша, мoра трáжиш блúзе (БП); кáже: мoра да плáтим вечѣру на девојку (БП); мoра да трáжиш срѣство да íдеш нѣгде (БП); мoра да се жѣниш (БП); мoра да íде за лекáрско уверѣње (БП); мoра д' íдем у понедѣлак (БП); мoра да га донесѣте код мѣн у цркву (БП); мoра д' íде за Пíрот (БП); ђн мoра да се пресвúче (БП); ја мoрам да си скрáтим жѣвот (БП); мoра д' íм на појáту (БП); мoра с ђвце д' излѣзнем (БП); мoра да íде за Нíш (БП); мoра д' íдеш у Палáнку (БП); штом си здрáв, тѣ мoраш да бѣдеш и лѣп (БП); мoраш да ћутѣш (БП); ја мoра да плáчем (БП); морáмо да бѣгамо за Влáшѣи Дoл (БП); мoра да јѣдеш, глáдан си (БП); мoраш да понесѣш јѣдење (Л); текá је морáло да бѣде (Л); штo мoрам да нѣјем лѣкови (Л); мoра да дoјде овдѣ (Л); тáко мoра да бѣде, дúшо (Л); мoрам се опѣрем (Л); мoрам ја да стојѣм у рѣд (Л); мoра да заболѣ (Л); мoра се речѣ „лѣле“ (Л); сá ми мoраш тѣ дадѣш јѣднo пѣле (Л); мoра ју Јoца докáра (Л); мoра да íма тáмо тoј (Л); сáд мoраш да изнoсиш, Јовáнке, кáфу (Л); мoра

си *вóдим* рачún оди *жívот* (Л); деца су *морáла* да *íду* у рэд по пúт (Л); *мóраш* да *кáжеш* „добар-дán“ (Л); дрúгу нeдeљу тí *мóраш* да *мeсиш* (Л); *мóраш* да га *испрáтиш*, *мóраш* да га *срeтнеш* (Л); тьгáј си *мóр'о* да *вóдиш* рачún (Л); *мóр'о* си да бúдеш чítав (Л); *јá мóрам* да *íдем* (Л); *не мóра* ми нíшта *дaдe* (Л); тó *мóра* да бúде тáко (Л); нeкo *мóра* да *вóди* кúћу (П); óн *мóра* да *íма* у *íжу* и брáшно и зeјтíн и ше^нћeр и сóл (П); крáвa *се мóра обáра* (П); *мóра* ти кáзúјeмо (П); мóјтогa коњá *мóра* да *онóдиш*²⁴⁴ (П); *мóра* да *слúшa* дeдa-Тóдoрa (П); рaнú *мóра* да *спрeмe* зa трéс коњá (П); свáкa нíвa *се мóра окóпa* (П); свáкa грaдíнa *се мóра вíди* (П); *морáло* *се рáди* и пóвише (П); онá *мóра* да *лeжú* (П); овó *се мóра урáди* (П); *мóрам* да *зoвeм* сíна (П); *мóра* јeднú да *дaдeм* нa бaбa-Рóсу (П); зa прáзник *мóра* да *íма* блáго²⁴⁵ (П); свe тóј *мóра* да *се прeнесe* (П); óндa *сам морáла* да *се вeнчaм* (П); свe *смо мóрали* да *дoкáжeмо* (П); *мóра* сáд да *слúшaм* кáкo ми нaрeдe (П); *мóраш* да *ткáеш* (П); *мóрам* да *íдем* нa гóрe (П); *мóра* да *кúпиш* свe (П); *мóра* тíјa лúди да *се понúдe* с нeштó (П); *мóрам* да вaс *повeдeм* нa рúчaк (П); *мóра* гa нóси (П); мí *мóра* да *мрeмо* јeдaн дьн (П); мí *мóра* д' *íдемo* двá-трí сáтa дóлe дo игрáнку (Т); *мóра* да *дóјдy* у Кáлну (Т); *мóра* да си *íдемo* дóлe (Т); мí *мóра* да и' *дoвóдимo* овдe у шкóлу (Т); *мóра* да му *зрeјeш* вóду (Т); *мóраш* нeштo овдe д' *ушпáраш*²⁴⁶ (Т); брe, *мóра* *се тúжy* у óпштину (Т).

У белoпaлaнaчкoм, пирoтскoм и тимoчкoм гoвoрнoм пoдтипу глaгoл *морати* у презенту чeстo имa бeзличнy фoрму (*мóра*) зa свa лицa (у лужничкoм гoвoрнoм пoдтипу зaтичeмo сaмo јeдaн oвaкaв примeр). Бeзличнa фoрмa мoдaлнoг глaгoлa прeдстaвљa сaмo мaркeр мoдaлнoсти, дoк пунoзнaчнi глaгoл у фyнкцији глaгoлскe дoпунe упућујe нa лицe o кoјeм сe гoвoри.

Јeдaн брoј примeрa, прe свeгa oних у пирoтскoм и лужничкoм гoвoрнoм пoдтипу, oдликúјe сe изoстaвљaњeм вeзникa *дa*. Овaј вeзник нaјчeшћe сe испуштa у рeфлeксивним кoнструкцијaмa и у случaјeвимa кaдa јe у кoнструкцију умeтнута кaквa личнa зaмeничкa eнклитикa.

в) Мoдaлнe кoнструкцијe сa глaгoлoм *хтети*:

шкóлe кúј *óћe* да *прoдужáвa* (БП); *нeћу* *јá*, дeдo, тóј да *дoзвóлим* (БП); мáмo, *óш* да *дóђeш* (БП); *нeћe* да *се пoмeрa* oдáтлe (БП); нí' *нeћe* да *мрdа* oд^т кúћу (БП); *óћe* да *не рáди* нíштa (БП); Пирoћáнци *не тeáшe* кúк да ми *aпeрúшу* (БП); тí, брe, пoстáдe прáви Пирoћáнaц, *нeћ* *се јáвиш* нíкaд (БП); óн *óћe* да *вртa* из Áмeрику дóктури (БП); *óш* да си *скúвaш* кáфицу (БП); *нeћe* да гa *вóди* (БП); *нeћу* *јá* да *ју зaтвóрим* (БП); *óш* д' *íдeш* у Бeжиштe (БП); *óћу* д' *íдем* (БП); онe му *не тeлe* кáжy нeгo му дaлe лeк (БП); *нeћу* д' *íдем* зa Пíрот (БП); *óћe* дрúгу чeшмú да *дoвeдe* (БП); *óћу* да *oчúстим* грóб (БП); пoтпíши сe да *нeш* д' *íдeш* (БП); нíсaм *тeлa* да *ју прoдaдeм* (БП); *нeћe* да мe *пријáви* (БП); *óћу* да *oдржáвaм* овó (БП); *óш* да ми *вeрујeш* (БП); јeднá (стрíнa) *óћe* да мe нóси (БП); *не тe* да гa чúвa (БП); *нeћу* тe шáљeм у Пaлáнку (БП); *нeш* д' *íдeш* кoд лeкáрa (БП); *óћe* д' *íдe* нa сáрaну (БП); тí *не тe* да мáнeш Глáму (БП); *óћe* да *дóјдe* овдe (БП); *јá нeћу* да *се сúнeм*²⁴⁷ (БП); *нeсьм* *тeлa* да си *дoзвóлим* тóј (БП); *нeћe* онá да *íдe* да чúвa кóзe и óвцe (БП); *нeћe* да чúјe зa нeг (БП); *óћe* и онí да *íму* викeндíцу (БП); *нeћу* да *рáдим* (БП); *нeћу* нi да *крeчим* (БП); *јá нeћу* да *дóјдeм* из^с Пaлáнку с прáзнa кóлa (БП); *нeћу* да *íдем* сьс прáзнa кóлa (БП); *јá* нe слáвим, aли онí *нeћe* да мáну слáву (БП); онá *нeћe* да *рáди*, oдрeчe (БП); *óћe* да си гa *дaдe* пá нeмy (БП); *нeћe* да *рaбóти* (БП); идó' нa грóбльe, *тeдo'* да *лúснeм*²⁴⁸ (БП); *нeћe* д' *íдe* нíгдe (БП); *óћe* да ми *зaтвóри* кaпíју брe (БП); *нeћe* да *улeзнe* овдeкa (БП); *нeћe* да *кúпe* бóјлeр (БП); *нeћe* *се жeни* (Л); *нeћe* *ју удáвa* (Л); кaд јe врућíнa, *óћe*

²⁴⁴ **онóди/онóдe** несвр. **1.** *рaдити нeштo; прeдузимати; рeшaвати прoблeм* (Злaткoвић 2014б: 58).

²⁴⁵ **блáго** прил. **1.** *слaткo; пријáтно* (Злaткoвић 2014a: 57).

²⁴⁶ **ушпáрa** свр. *уштeдeти* (Злaткoвић 2014б: 545).

²⁴⁷ **сúнe** сe свр. **1.** *пружити рyку кaкo би сe нeштo дoхвaтилo, мaшити сe*. **2.** *дoхвaтити; урaдити* (Злaткoвић 2014б: 463).

²⁴⁸ **лúснe** свр. фиг. **2.** *црћи oд силнoг узбуђeњa (oчáјa, пaтњe, бoлa, лúбaви, мржeњe)* (Злaткoвић 2014a: 430).

се поквара (Л); неће да дојде више код нас (Л); сама си га нећу пијем (Л); оћу да си смршам малко (Л); мачку неће он да приврти (Л); он оће на њи да рџи (Л); две године ми неће изведу пилетија (Л); не 'теаше се разлежу (Л); нећу идем горе (Л); нећеш да носии на-руће ништа (Л); ош да потијеш раћију ил кавé (Л); неће ни да сéју жито (Л); нећу га пијем (Л); Српке, оћеш да сэднеш (Л); нећу да радим брé (Л); мој мўж оће сáмо бéле чарапе да нóси (Л); нећу ни да чувам крáве (Л); она при мéн неће да дојде (Л); нећу да причам (Л); мéн неш да причаш (Л); ја нећу сá да излázим (Л); нећу те лъжем (Л); неје тéл да сúса млекó (Л); нећу га лўљим (Л); ако неће овде да га јéду и да га печу (Л); он више неће да дојде (П); оћете ли, каже, да ми донесéте у стóмну вóду (П); кóј оће д' иде да заради дўпло (П); мéне неће да вóде (П); сьг нáрод неће да рáди (П); неће нíко да рабóти (П); нећеју да рáде (П); оће ли да се жéни (П); оћеш јабуку да појéдеш (П); неће да жíви у селó (П); штó неће да ме нíтају (П); сá и' неће поглéду (П); неће д' иде у пóље (П); ја³ без девóјчето нећу да се врнем (П); нећу ни д' излázим (П); нећу да се стáвљам с нíког (П); неће се затвóри лўцки (П); неш да дојдеш код мéне (П); несú тéли стáн да трáже (П); нећу, каже, ја да си мáнем дóм (П); неће му ўзне он парú (П); нећу тóј да рабóтим (П); нећу и' чувам (П); тóј нећу да продавам (П); 'тéдо' да цркнем по њу (П); оћеш ли тí да бýдеш на овóј мéсто (П); нећу га ја удáрим (П); нећу ти га дадém (П); нећу ја да нóсим гíпс (Т); ако оћеш с³ брáта да жíвиши (Т); да л' оће крушке да једú (Т); нећу д' идем óдма (Т).

У изложеној грађи модални глагол *хтети* увек се јавља без консонанта *х* (исп. *оћу, оћеш (ош), оће, не теаше, несъм тéла, не тé, не тéја, неје тéл, тéдо* и сл.). На морфолошком плану издвојили бисмо редуковане облике другог лица једнине презента овог глагола, како у потврдном, тако и у одричном облику – *ош, неш*.

И у овим конструкцијама неретко изостаје везник *да*, а до његовог испуштања најчешће долази када је у дату структуру уметнута нека лична заменичка енклитика или када је реч о рефлексивној конструкцији.

Глагол *хтети* има волунтативно значење (најближе значењу глагола *желети*). Важно је нагласити да конструкција („да“) + *презент*, која овде има функцију допунске реченице и којом се казује да се нешто жели или не жели учинити, ни у књижевном језику у највећем броју случајева није замењива инфинитивом (инфинитив би упућивао на футурско значење).

Коначно, у пиротском говорном подтипу забележили смо две модалне конструкције са волунтативним глаголом *сáка*, који се најчешће користи у значењу *хоће, жели* (Златковић 2014б: 367), исп. он *сакáл да ўзне бабу Јовáнку* (П); она знала што он *сакáл да у ўзне* (П).

г) Модалне конструкције са глаголом *требати*:

ўјутру сíнови разрéди кúј кудé *трéбе да рáди* (БП); вéрена, *трéбе се удáва* (БП); она *трéбе да збéре* пéт-шéс кíла (БП); *трéба да ме нуште*, лекар каже: не мóже (БП); *трéбе ми се оједú* рúће мóје (БП); *трéбе д' иде* у штáлу (БП); кад је *трéбáло д' отíде* (БП); *трéбе га изнесém*, не мóгу самá (БП); *трéба се извучé* од дóле (БП); *трéбе [...]* свúд *да се преглéда* (БП); *трéбе се одржáва* тóј брé (БП); *нисам трéбáла*, кад ми ўмре мўж, ни *да почињем* (БП); *трéбе ли ја мóјуву женú* нéшто *д' осигúрам* (БП); *трéбе се мўвам* да ме вóзи нећи (Л); *њéму се трéбе дадé* више (Л); *трéбе га пијеш* уз лéкови (Л); *трéба да једú* и *да пијú* (Л); *трéбе свáћи д' има* двé-трí децá (Л); *трéбáла си пá* и *да чу́каш* (Л); *трéбáло је* до октóмбар *да рáди* (Л); и *ја си трéбе идем* (Л); кудé *трéбе да иде* (Л); компирí *трéбе да вáдим* (Л); *трéбе д' има* малко кéфáло (Л); тáко *трéбе д' отíде* код мўжа (П); кад *трéбáло да се жéни* (П); кад је *трéбáло да отíде* за њу (П); *трéбе човéк д' отíде* и кад га не боли ништа (П); *óво се трéба обрáди* (П); *трéбе рóдителъ*, кад рóди детé, и *да га глéда* (П); *трéбе д' им* на њíву (П); *трéба да га оптерéђујем* њéга (П); до дéветог октóмбра *трéбе да идем* на прéглед (П); *кóлко се трéба уведé* у нíти (П); сви *трéба да улázимо* заједно (П); *трéбе да стојим* нáпоље на сúnцето (П); ... зато што *сам трéбáла да се порóдим* (П); *трéбе да чека* (П); *трéбе да се порóди* (П); *трéбе да дојдеш* (П); *трéбе да изведém* ја Јáворку из бóлницу (П); *трéба да се потпише* тестимéнат

(П); до гробље *трéбе да се óди* (П); *трéбе им спрéмам* јéдење (П); *трéбе да мис'иш* за тóј (П); у град свé *трéбе да кúпиш* (П); *трéбе се срéди* свé овó (Т); *трéбе ни опéре* свé (Т); *трéбе да ни срéди* (Т); мý *смо си трéбáли одржáвамо* тóј (Т); *já трéбе да се дигнем* пéшице да íдем (Т); *трéбе да íдем* (Т); *трéбе да им се кúпи* бáрем нéшто (Т); *трéбáла да прóкува* дýње (Т); *трéбе да бýде* тóј чýсто (Т); тóј *трéбе* по прéписи *да се увóди* (Т); свé, сýнко, што *је трéбáло да се обучé* – имáли смо (Т).

Глагол *трéбати* у свим говорним подтиповима чешће има презентску форму *трéбе* него *трéба*. У највећем броју случајева овај глагол је безличан, мада смо забележили и пет примера његове употребе у личном облику (исп. *нисам трéбáла*, кад ми умре мýж, ни *да почињем* (БП); *трéбáла си пá и да чу́чкаш* (Л); ... зато што *сам трéбáла да се порóдим* (П); мý *смо си трéбáли одржáвамо* тóј (Т); *трéбáла да прóкува* дýње (Т)).

Везник *да* и овде неретко изостаје, најчешће у рефлексивним конструкцијама или онда када се у датој структури јавља и нека лична заменичка енклитика.

2.4.2.2. Конструкција „да“ + презент уз друге глаголе непотпуног значења

Конструкција „да“ + презент користи се и уз друге глаголе непотпуног значења попут *смети*, *умети*, *знати*, *волет*, *заборавити*, *пробати* и др. И овде управни глагол представља неку модалну садржину (Стевановић⁴1986: 765), а конструкција „да“ + презент има функцију допунске реченице, тј. допунског дела сложеног предиката.

Пређимо сада на забележене примере.

а) Конструкција „да“ + презент уз глагол *смети*:

тóј *нé смеш да му кáжеш* (БП); *нé смеш тí да кáжеш* (БП); *не смéје он да рабóти* (БП); *какó си смéл д' улéзнеш* (БП); *не смéјем да ти кáжем* (БП); *já нé би смéла д' улéзнем* брé (БП); *не смéемо нигде да отíдемо* (Л); *не смéем га поглéдам* (Л); *мојí унóци не смéју да дођу* (Л); *не смéш да íдеш* нигде (Л); *нé сме да крéне* (Л); *не смéје да мрдне* детé (Л); *тó нé смете*, кáже, *да рáдите* уóпште (Л); *já не смéјем да улéзнем* у аутобýс од вас (Л); *já више не смéја д' отíдем* (Л); *несъм га смејáла узнем* у рýће (Л); *já не смéјем да га чу́вам* (Л); *не смéје га чу́ва* (Л); *није га смéл пýшти* самóга да íде (Л); *не смéје га нíкој вíди* (П); *не смém* мнóго *да једém* (П); *не смém да казýјем* (П); *já не смém да кáжем* (П); *да га остá'иш* гóре *не смéш* (П); свí пóсте, *нé смемо да се блáжимо* (Т); *нé смеш да прóјдеш* (Т); *кáко ли смéју да и' нóсе* (Т); *нé смеш да закáсниш* (Т).

Глагол *смети* гради облике презента не само од уобичајене основе *сме-* већ, веома често, и од основе *смеје-*. Овај глагол у трећем лицу јединине перфекта у мушком роду има облик *смéл*, без промене *л > о* на крају речи, у складу са тимочко-лужничким морфофонолошким системом.

Када се у овим конструкцијама јавља и нека лична заменичка енклитика, везник *да* неретко изостаје.

б) Конструкција „да“ + презент уз глагол *умети*:

вóде полíтику а *н' умéу да ју вóде* (БП); ни *já умéјем д' отíдем* самá код дóктурити (БП); *já н' умéм да се вáлим* (БП); затéкла св^ам коњá којí *је умéл да улéзне* у сóбу и *да се обрне* и *да се врне* и *да...* и човéка *да нóси* на њéга (Л); *кóј н' умéје да оджíви* (Л); *умéјеш се снајдеш* (Л); сáмо тóј *н' умéјем ти одговóрим* (Л); ... само што *н' умé да прíча* (Л); *já нисам умејáла* ни лéб *да мéсим* (Л); *н' умéје си отíде* женá (Л); *já не умéјем с њéг да отвóрим* (пíво) (Л); *já сам умејáла да прá'им* огњíво (П); *н' умéјем да седím* у кавенýту (П); *н' умém да ти кáжем* (П); он

пó н' умéје сá да вóзи (П); сáмо н' умéје да казу́је јóш (П); н' умéјем д' израчу́нам (П); стру́ју умéју да увóде онí (П); кад остáнем самá дóм, вéрујеш ли ми тí да јá ни лéб н' умéјем да једém (П); нéје умéла да га ску́ва (Т).

Слично глаголу *смети*, и глагол *умети* гради презентске облике како од уобичајене основе *уме-* тако и од основе *умеје-*. У трећем лицу једнине перфекта у мушком роду овај глагол има облик *умéл*, без финалне промене *л > о*.

У свим примерима где се испушта везник *да* јавља се и нека заменичка енклитика.

в) Конструкција „*да*“ + *презент* уз глагол *знати*:

знаlá је да ши́је (БП); ако *зна́м* нешто *да попри́чам* (Л); *зна́м* јá *да плетém*, *зна́м* *да предém* (Л); *не зна́м* *да прочítaм* (Л); он *зна́је* мнóго *да при́ча* (П); *не зна* *да говорí* (П); *зна́јеш* ли *да прáши* сани́це (П); свé *зна́је* *да спрéма*, и пóсно и блáжно (П); *јá сам* си свé *знаlá* *да рабóтим* (П); онé *зна́ју* и *да заи́грају* и *да запéвају* (Т).

Глагол *знати* у тимочко-лужничком говору такође гради облике презента од двеју основа: *зна-* и *знаје-*. У свим наведеним примерима у конструкцији „*да*“ + *презент* чува се везник *да*.

г) Конструкција „*да*“ + *презент* уз глагол *волет*:

овдé *вóли* *да дóјде* (БП); *јá не вóлим* *да се сва́ђам* (БП); мојá снá'а тóј *вóли* *да си пúни* (Л); *не вóле* *да прéспу* овдé (Л); *јá* у мојé селó, у Радíњинци, *не вóлим* д' *оти́дем* (Л); па је овај мој *волéл* *да се и́гра* сас *јáришта* (Л); *вóлим* *да рáдим*, *да се занíмам* (Л); он је мáло *волéл* *да рабóти* (П); мýж *вóли* *да одмáра* (П); дéда ми је *волéл* *да кúва* (П); мнóго *сам волéла* *да се дотéрујем* (П); кóј *вóли* *да ни́је*, *да једé* (П); *вóли* *да си рабóти* (П); *вóлиши* *да чу́ваш* стóку (П); он је *волéл* мнóго *да ни́је* (Т); *волéли* су д' *и́ду* у шкóлу (Т); онá тóј *волéла* *да прáви* (Т); овај децá *не вóле* *да рáде* (Т); јóш оди детé *сам волéла* свé *да рáдим* (Т); *вóли* *да ме срéтне* и *да се рáдује* (Т).

Глагол *волет* у трећем лицу једнине перфекта у мушком роду има облик *волéл*, без извршене финалне промене *л > о*. Везник *да* ни у једном од изложених примера не изостаје из конструкције „*да*“ + *презент*.

д) Конструкција „*да*“ + *презент* уз остале глаголе непотпуног значења:

тáто, *види*²⁴⁹ са шумáра грађу *да узнеи* (БП); ако *прихвáти* *да рáди* пољопрíвреду (БП); *забораи́ла сам* *да заклóтим* тарáсу (БП); *несъ́м научíла* *да седíм* (БП); у цркву и у бању *нисам доживíла* *да и́дем* (Л); *пробáла сам* *да не једém*, ал' почé ме нéсвесница вáта (Л); *јá тó заборавí'* *да кáжем* (П); децá *тра́же* *да једу́* (П); он *решíо* мéне д' *узне* (Т); *не види* *да спрéми* јéло, *не види* *да на'рáни* кокóшку (Т); *прóбао сам* стóпут *да га направим* како мојá бáба (Т).

У ову групу примера сврстали смо оне глаголе непотпуног значења који не спадају ни у једну од претходно наведених скупина, а који су се у нашој грађи јавили једном или два пута. И ови глаголи тек са допуном у виду конструкције „*да*“ + *презент* казују целовиту мисао.

У свим наведеним примерима у конструкцији „*да*“ + *презент* чува се везник *да*.

²⁴⁹ Глагол *видети* у овом примеру јавља се у свом секундарном значењу „побринути се за нешто“ (исп. РСЈ 2011: 138).

Овде бисмо навели и неколико примера употребе конструкције „да“ + *презент* уз глаголе непотпуног значења онда када субјекат управног, непотпуног глагола није исти са субјектом допунског, пунозначног глагола:

не дава му да *дише* (БП); *ај, бабо, [...]* да ти *помогнемо да понесеш* (БП); *турили* га да *сица* (БП); да ни *помогне да зберемо сено* (БП); па им *не даву да дојду* (БП); *он мѐн нареди да ја побегнем* (П); на брата *нареди* краве да *пушта* (Т); *нам неје давала* уопште да се ми *преблажимо* (Т).

Везник *да* ни у једном од изложених примера не изостаје из конструкције „да“ + *презент*.

2.4.2.3. Конструкција „да“ + *презент* уз фазне глаголе

Фазним глаголима исказује се „фаза реализације глаголског садржаја“ (Станојчић/Поповић¹¹2008: 267), тј. упућује се на започињање, настављање или прекидање одређене радње. У тимочко-лужничком говору сложени предикат овог типа састоји се из фазног глагола у личном глаголском облику и пунозначног глагола несвршеног вида у конструкцији „да“ + *презент*. Као што ћемо имати прилике да видимо, и у овим конструкцијама неретко долази до испуштања везника *да*.

У снимљеном материјалу наишли смо на два типа фазних конструкција – са глаголом *почне* и глаголом *мане*. Глагол *мане* у тимочко-лужничком говору има фазно значење *престане* (исп. Златковић 2014а: 439).

Погледајмо сада забележене примере.

а) Фазне конструкције са глаголом *почне*:

онда је почела да се изграђује фабрика (БП); *она устане, умје се и почне* дрoњци да *збира* (БП); *зими почиње да прокатује* (БП); од^т први дѐн *се почну стављу* (БП); *са ете су почели, д' извѐнеш, да ствара* породицу ови млади (БП); Српкиње тек сѐг *почеше да рађају* дѐцу (БП); сѐг *поче да заклапам* тарасу (БП); *почеше ни заебаву* (БП); чували смо краве, оди седамдесете *почели смо* три да *чувамо* (БП); *поче да се губи* (БП); *поче д' идем* на ред сѐс њи (Л); *ка почнем да једем* (Л); *лепо почнем да ручкам* (Л); *поче* ме несвесница *вата* (Л); *ја са поче д' откатујем* (Л); *ако почне да смршава* (Л); *одма почне да рѐжи* на њи (Л); *једно јутро поче да оди* по собу (Л); па кад на њиву *почну невају* (Л); *са почнем малко да двојим* (Л); *почеше да думу* (Л); *поче да продава* краве (Л); он кад^т ти *поцне прица* (П); *почеше га болу* уши (П); *поче да не чује* (П); он *почел да вика* (П); *ја сам брѐ од^т седму годину почела д' идем* на њиву (П); *почеше да се шишају* на кратко (П); *већ, рече, почел да се завива* (П); *детѐво почело да прича* (Т); кад^т *смо кућу почели да правимо* (Т); *Страхиња је почел* овде да *иде* у прѐшколску (Т).

Од морфофонолошких особености навели бисмо да глагол *почети* у трећем лицу једнине перфекта у мушком роду има облик *почел*, без промене *л > о* на крају речи. У једном примеру из пиротског говорног подтипа забележили смо презентски облик *поцне* (он кад^т ти *поцне прица* (П)), који се одликује мешањем гласова *ч : ц*, карактеристичним за овај терен.

Када је реч о конструкцији „да“ + *презент*, и овде понекад долази до испуштања везника *да* (у већини примера где је везник *да* испуштен уочавамо и присуство неке заменичке енклитике).

Коначно, овде бисмо навели и један пример са глаголом *кренути*, који у датом случају има значење фазног глагола *почети*: *отац крену д' иде* с јаловину, с овце (БП).²⁵⁰

б) Фазне конструкције са глаголом *мане*:

мануше да раде (БП); *мануше да славе* (Л); *сад мануше* и *да влече*²⁵¹ (П); *ману да разбира* (П); *мануше људи да чуву краве* (П); кад *ману* снаата ми *да рабóти* (П); *ману да једé друго* (П).

2.4.2.4. Конструкција „да“ + презент после окамењеног *немој* за изражавање забране

Конструкција „да“ + презент користи се и као допуна императивном *немој*. У заповедним реченицама овог типа облик *немој* увек се јавља у другом лицу једнине, представљајући само маркер забране, док се пунозначни глагол у презенту (са везником *да*) налази у одговарајућем лицу. Конструкција „да“ + презент и овде има функцију допунског дела сложеног предиката.

Погледајмо сада забележене примере:

немој да дозволите самá да си иде (БП); *немој*, дéдо, *да се напуштиш* (БП); *немој*, кад видиш човéк д' иде с краве, *да му пресечеш* улицу (БП); лéле, господине, *немој да га дираш* (БП); *немој да*, ако ја умрем, *да ме закопате* у вуњено (БП); *немој д' излáзиш* надвóр (БП); *немој д' идеш* (БП); *немој* нашу кúћу *да оста'иш* (БП); *немој да си мánеш* нашу кúћу (БП); *немој ме тражиш* (БП); *немој да дозволити* женá да знаје да у волиш (БП); *немој ми доноси* једење (БП); *немој ме дираш* (БП); *немој да кукаш* (БП); *немој ми понáвљаш* једно исто (Л); више *немој ни да долáзите* код мéне (Л); Вéко, *немој да се секираш* (Л); *немој да се никад' супроста́вљаш* (Л); *немој не́к'и' да се швэрицује* (Л); *немој да чувате* козља́ци и *да чувате* ћурчэтине (Л); *немој се мучиш* (Л); *немој се собу́вате* (П); *немој да поодиш*²⁵² (П); *немој да глédате* на странé (П); *немој да да́вате* кúћу (П); *немој да глédате* кудé не трéбе (П); *немој да ула́зиш* (П); *немој да бр́каш* у мéд (П); *немој си заборáвиш* ово (П); Зóре, па *немој да óкамо* куми́цу Сови́ћу (П); мéне *немој да при́чаш* (П); *немој ме урóчите* (П); *немој ми доносиш* кавé (П); Сáњо, *немој*, сýнко, *д' идеш* тóлко далéко (П); *немој да чéкаш* сад баштú ти (П); *немој* више, мáмо, *да тóраш* никакву турши́ју (П); Јáсмино, *немој да ровéш* по њéг (П); *немој да ми свéћу пáлите* (П); *немој д' идемо* заједно (Т).

Акцент заповедног облика *немој* најчешће је позициониран на другом слогу, мада смо забележили и мањи број примера са акцентом на првом слогу.

Када је у конструкцију овог типа уметнута нека лична или повратна заменичка енклитика, везник *да* се неретко изоставља.

2.4.2.5. Конструкција „да“ + презент уз глаголе кретања, у функцији допунске намерне реченице

Када стоји уз глаголе кретања, конструкција „да“ + презент има функцију допунске намерне реченице, којом се експлицира садржина одређене намере.

²⁵⁰ Исп. секундарно значење глагола *кренути* у *Речнику српскога језика* Матице српске: 3. а. *почети*, *отпочети*, *започети* (РСЈ 2011: 573).

²⁵¹ Овде је глагол *влáчи* употребљен у значењу *гребена*, *чешља* (*вуну*, *кучине*) (Златковић 2014а: 86).

²⁵² *пооди* несвр. 1. *полазити* (Златковић 2014б: 182).

При навођењу ових примера нећемо маркирати саме намерне реченице, већ, као и до сада, управни глагол (у конкретном случају – глагол кретања) и његову допуну у виду конструкције „да“ + презент:

идемо да радимо (БП); *идомо да чувамо* унуче (БП); ја велім: *идемо да косимо* (БП); *иде да се јави* на шалтер (БП); *иде* на цариницу *да ради* (БП); кад^т сам дошъл да ти *опевам* мајку (БП); *идо'* горе у-планин *да кажем* међе на моји (БП); *дојду да отпишу* базен (БП); *појдо'* да *видим* да ли је зрел (БП); ја *појдо'* да *видим* дрва (БП); *им да намирим* стоку (БП); ја *отидем* на контролу *да видим* како сам (БП); *идем* у шталу, ставни се²⁵³, *да намирујем* (БП); *дојдете* пивово *да си попијете* (БП); *идеш да поореш* прво Вёрђино (БП); *дојдем* у чётри с аутобус овде *да намирујем* стоку (БП); *иду да нитају* за младу (Л); *легамо да спимо* (П); у наше село *једь^ан отишъл да проси* у Равно Бучје девојче (П); да *идеш* у Војнеговци деда-Тодору *да однесеш* абър (П); оди дванес *идем да иакирам* на комбајн жито (П); *им да видим* да ли је дошла (П); сви *идемо да зовемо* гости с колачи и със рь^ађију (П); *иде* грóзје *да бере* (П); *појде* негде она *д' излезне* (П); *идеш да радиш* (П); *идем* ја *да донесем* мезе (П); *крéнули смо да кутимо* прво плац (Т); ако си *идеш да набереш* шипци (Т); *дошли смо да се одморимо* (Т); онда *иде* девојка *да купи* за Велигден óпрему (Т); кад^т се жени, она *иде* исто óпет за тој *да купи* (Т).

Ни у једном од наведених примера *да* не изостаје из конструкције „да“ + презент.

Овде бисмо изнели и неколико реченица у којима се јављају по две конструкције „да“ + презент у функцији глаголске допуне: једна од њих представља допуну модалном глаголу, док друга представља допуну глаголу кретања:

неће она *да иде да чува* козе и óвце (БП); *мамо, óш да дођеш да ми помагаш* (БП); *мора да дојде да работи* (Л); ја *морам да идем* јабуке *да берем* (Л); *неће да дојде* за иљадарку *да бере* сливе (Л); *не могу д' идем да тражим* теја слиће (П); *морам да идем* кући *да се пресвучем* (П); *кој óће д' иде да заради* дупло (П); *мора да дојду* у Калну *да купе* намирницу (Т); ја *требе да се дигнем* пéшице *да идем* (Т).

Овакви примери врло упечатљиво сведоче колико се снажно конструкција „да“ + презент у тимочко-лужничком говору учврстила на рачун инфинитива.

2.4.2.6. Конструкција „да“ + презент уз непотпуне изразе са именицама, прилозима и придевима

Конструкција „да“ + презент употребљава се не само уз глаголе већ и уз непотпуне изразе са именицама (а), прилозима (б) и придевима (в):

а) мили́на *да гледаш* (БП); срамота́ у *д' изговори* (БП); неје имáл срећу *да поживи* съ^ас децу (Т).

У првом примеру реч је о изоловано изговореној именичкој синтагми, чији је центар именица *мили́на*, а зависни члан – изрични атрибут *да гледаш*. У другом примеру именичка синтаagma *срамота́ д' изговори* (чији је центар именица *срамота́* а зависни члан – изрични атрибут *д' изговори*) има функцију граматичког субјекта, док заменичка енклитика у општем падежу у врши службу логичког субјекта; предикат је изостављен. У трећем примеру изрични

²⁵³ **стџвни се** свр. 1. падне мрак, смркне се (Динић 2008: 787).

атрибут *да поживи сь^ас децу* део је објекатске именичке синтагме чији је центар именица у општем падежу – *срећу*.

б) *глупо* је *да запитујеш* људи (Л); мене није било *тешко* *да идем* из^с тај рт у школу (Т); *только* ми било *мило* *да плетем* (Т); неје ми *тешко* и сад *да идем да помогнем* (Т); *мило* ни *д' имо* у село на оро (Т).

Сегмент са конструкцијом „да“ + *презент* овде представља субјекат (исп. *да запитујеш људи; да идем из^с тај рт у школу; да плетем; да идем да помогнем; д' имо у село на оро*), док подвучени прилог/прилошка синтагма и копула заједно чине прилошки предикат. Тамо где се јавља, заменица у дативу²⁵⁴ врши службу логичког субјекта.

в) он је *жељба^н* *да работи* (П).

Конструкција „да“ + *презент* овде представља допуну придева *жељба^н*.

2.4.2.7. Закључна разматрања у вези са губљењем инфинитива у тимочко-лужничком говору

Под снажним утицајима балканске језичке средине, инфинитив се потпуно изгубио из тимочко-лужничког глаголског система. Уместо њега користи се конструкција „да + презент“, и то у свим оним случајевима где би се у књижевном језику употребио (или где би се паралелно са овом конструкцијом употребљавао) инфинитив:

– уз модалне глаголе (остарел си, *не мож да радиш* имовину (БП); *несъм' тела да си дозволим* тој (БП); *тека је морало да буде* (Л); *куде тебе да иде* (Л); *оћете* ли, каже, *да ми донесете* у стому воду (П); он *сакал да узне* бабу Јованку (П); тој *табе* по преписи *да се уводи* (Т); сад *мож да питаш* свакога овдѣк (Т) и сл.);

– уз фазне глаголе (зими *почиње да прокапује* (БП); *мануше да раде* (БП); одма *почне да рѣжи* на њи (Л); *мануше да славе* (Л); ја сам брѣ од^т седму годину *почела д' идем* на њиву (П); кад *ману снаата ми да работи* (П); детево *почело да прича* (Т); Страхина *је почел* овде *да иде* у прѣ^тшколску (Т) и сл.);

– уз остале глаголе непотпуног значења (како *си смел д' улѣзнеш* (БП); *заборила сам да закљопим* тарасу (БП); *не знам да прочитам* (Л); *пробала сам да не једем*, ал' почѣ ме несвесница вата (Л); ја сам *умејала да прѣ^вим* огњиво (П); ја то *заборави' да кажем* (П); *волели су д' иду* у школу (Т); он *решио* мене *д' узне* (Т) и сл.);

– после окамењеног *немој* за изражавање забране (*немој д' излазиш* надвѣр (БП); *немој нашу кућу да ост'иш* (БП); Веко, *немој да се секираш* (Л); *немој да чувате* козљаџи и *да чувате* ћурѣтине (Л); Зѣре, па *немој да окамо* кумицу Совићу (П); *немој, синко, д' идеш* только далѣко (П); *немој д' идемо* заједно (Т) и сл.);

– уз глаголе кретања, у функцији допунске намерне реченице (кад^т *сам дошѣл да ти опевам* мајку (БП); *појдѣ' да видим* да ли је зрѣл (БП); *иду да питају* за младу (Л); *легамо да спимо* (П); у наше село *једѣ^ан отишѣл да прѣси* у Равно Бучје девојче (П); оди дванес *идем да макирам* на комбајн жито (П); *дошли смо да се одморимо* (Т) и сл.);

– уз непотпуне изразе са именицама, прилозима и придевима (*милина да гледаш* (БП); *срамота' у д' изговори* (БП); мене није било *тешко* *да идем* из^с тај рт у школу (Т); *только* ми било *мило* *да плетем* (Т); *мило* ни *д' имо* у село на оро (Т); он је *жељба^н* *да работи* (П) и сл.).

²⁵⁴ У другом примеру заменички облик *мене* представља дативну форму.

Анализа забележене грађе показује да се везник *да* у овим конструкцијама често испушта. Иако се ова појава не дешава системски, тј. под јасно одређеним околностима, ипак се издвајају два случаја када до ње најчешће долази: то су, са једне стране, случајеви када је у дату структуру уметнута нека лична заменичка енклитика (*куј крадне, не мџ га вате* (БП); *немој ме дираш* (БП); *мора ју Јџа докара* (Л); *не смејем га погледам* (Л); *требе им спремам једење* (П); *почеше га болу уши* (П); *немој ме урочите* (П) и сл.), а са друге стране – случајеви рефлексивних конструкција (*џн се не мџе ожењи* (БП); *ти, бре, постаде прави Пироћанац, нећ се јавиш никад* (БП); *немој се мучиш* (Л); *морам се оперем* (Л); *крава се не мџ тџка кове* (П); *свака њива се мора окопа* (П); *требе се среди све* (Т); *овде се мџе заради* (Т) и сл.).

Током рада на терену приметили смо да се инфинитив каткада може чути у неформалној, колоквијалној сфери, истина – само код млађег, школованијег дела становништва (чији је говор за сада остао изван нашег описа). Осим образовног система, на постепено обнављање инфинитива у новије време знатно су утицала и средства јавног информисања, у којима се негује књижевни језик. Па ипак, треба нагласити да би употреба инфинитива у тимочко-лужничком говору данас углавном звучала врло необично и упадљиво.

2.5. Балкански тип аналитичког футура

2.5.1. Опште одлике

Праиндоевропски језик није имао посебне форме за футур (као, на пример, за аорист или перфекат): футурски облици у појединим индоевропским језицима разликују се у толикој мери да неку општу будућу форму ни за касни праиндоевропски није могуће реконструисати (Грковић-Мејџор 2012: 85, Илиевски 1988: 213, Демирај 1994: 120). Функцију футура у индоевропским језицима најчешће су вршиле адаптиране модалне форме, обично конјуктив или конјуктивна реченица са одређеним помоћним глаголом (најчешће *имати* или *хтети*), зато што је њихово значење веома блиско футурском;²⁵⁵ такође, футурско значење у оним индоевропским језицима који су развили опозицију перфективног и имперфективног аспекта (у словенским и германским језицима, у авестијском, а у извесном степену и у грчком) може изражавати и презент свршених глагола, јер се свршена радња може замислити било у прошлости било у будућности као могућа или пожељна (Илиевски 1988: 213). Коначно, ни прасловенски језик, судећи по формалним разликама у начину исказивања будућег времена међу његовим наследницима, није имао футур (Грковић-Мејџор 2012: 85). О ситуацији у касном прасловенском верно говори старословенски, о чему ће бити више речи у каснијем тексту.

У вишејезичним ареалима попут балканског, где се уочава нарочита потреба за поједностављењем комуникације и где постоји сасвим оправдана тежња ка што већој „прозирности“ формалне структуре, односно ка њеном упрошћавању (Милорадовић 2007: 360), развијен је специфичан тип тзв. *velle*-футура, који се гради од граматикализованог ненаглашеног облика волунтативног глагола *хтети* и личне глаголске форме у конјуктиву или индикативу (односно у тзв. *да*-конструкцији). Овде, опет, треба напоменути да футур појединих балканских језика и дијалеката може представљати и одређену еволутивну етапу у развоју ове конструкције – од модела „неакцентовани (кратки) облик презента глагола *хтети* + инфинитив“ преко структуре „окамењени, тј. граматикализовани енклитички облик глагола *хтети* за 3. л. јд. презента + зависни везник *да* + презент основног глагола (конјуктив)“ до конструкције која би из последње наведене фазе изузимала и зависни везник (субјунктивни маркер) *да*.

Погледајмо сада у најгрубљим цртама данашње облике *velle*-футура у балканским језицима: поред различитих дијалекатских варијанти, у грчком језику футур се најчешће изражава помоћу партикуле од глагола *хтети* и пунозначног глагола у презенту: *ἤα ὑράφω, ἤα δίδω, ἤα δόσω*; у албанском језику, поред поменутог, више пучког обрасца (*do bëj, do lexoj*), јавља се и модел са субјунктивним маркером *të*: *do të bëj, do të lexoj*; румунски језик познаје више варијанти футурских конструкција са глаголом *хтети*: уп. модел „флективни облик помоћног глагола *voleo* (*voi, vei, va*)²⁵⁶ + инфинитив основног глагола“ – *voi scrie*, или модел „партикула од глагола *хтети* + субјунктивни маркер + презент основног глагола“ – *o să zic*; истоветна претходно поменутој структури јесте и футурска форма која се јавља у арумунском језику, мада овај модел тамо може бити и са и без субјунктивног везника: *va s-cîntu, va cîntu*; македонски и бугарски језик карактерише футурска конструкција са непроменљивом партикулом од гл. *хтети* и пунозначним глаголом у презенту: мак. *ќе одам, ќе читаме*, буг.

²⁵⁵ По својој апстрактној природи (упућивање на још нереализовану радњу) футур је веома близак категорији модалности, због чега се модални изрази лако развијају у футур, као што и футур у одговарајућим контекстима може попримити модалну нијансу (Грковић-Мејџор 2012: 83).

²⁵⁶ Доста честа варијанта овог помоћног глагола – *oi, ei, a*, у којој се изгубило иницијално *v-* и која се такође употребљава са инфинитивом у футурском значењу, карактеристична је за народни говор (Илиевски 1988: 217).

ще пиша, ще бъдеш (у бугарским дијалектима срећу се и форме са везником *да – ще да пиша*, као и форме са флективним обликом помоћног глагола – *щеш да пишеш*); у српским призренско-тимочким говорима присутно је неколико варијанти аналитичког *velle*-футура, са или без промене помоћног глагола *хтети*, са или без везника *да* и са презентском формом пунозначног глагола: *ћу узнем, ће рекнем, ћу да погинем, ће да играм* (Ковачећ 1988: 42–43, Мирић 2018: 204–205, Илиевски 1988: 216–218, Белић 1999: 406, 409).

Процес граматикализације балканског *velle*-футура одвијао се у неколико фаза, у којима можемо препознати четири основна момента у промени волунтативног глагола: десемантизацију (исп. семантичко померање „жеља“ → „намера“ → „будућност“), екстензију (тј. употребу некадашњег волунтативног глагола у новим контекстима који подразумевају неаниматни субјекат), декатегоризацију (волунтативни глагол губи своја морфосинтаксичка обележја карактеристична за лексичке глаголе и развија се у непромењиву партикулу) и ерозију (ранији волунтативни глагол губи свој некадашњи фонетски садржај) (Мирић 2017: 137).

Осим партикуларизације помоћног глагола *хтети*, вишем степену балканизованости футурских конструкција доприноси и потискивање инфинитива зависном конструкцијом (Радић 2003: 136). Помоћни глагол у већини балканских језика губи флексију и постаје само маркер за будуће време, док улогу упућивања на лице, након замене инфинитива *да*-конструкцијом, врши главни глагол.

У науци се често говори да је аналитички *velle*-футур добио свој коначни изглед у периоду XIII–XVI века, када је у балканским језицима дошло до уопштавања зависних конструкција са везником *да*, исп. нпр. грч. *ἔξει νά*, буг. *ще да*, алб. *do të*, рум. *voi să*; па ипак, у полилингвалној балканској средини, која је тежила потпуном укидању редувантности, уследила је још једна, последња етапа редуковања језичких елемената у већ сведеним футурским конструкцијама – реч је, наиме, о испуштању везника *да*, и то само у оним зонама где је међујезички додир био најјачи, исп. грч. *ἄ γράφο*, буг. *ще пиша*, мак. *ке пишам*, арум. *va scriu*, приз.-тим. *ће пишем/че пишем* (Станишић 1985–1986: 263).

Оно што *velle*-футур чини особено балканистичком појавом није просто постојање паралелизма његових форми у различитим балканским језицима, већ, пре свега, истоветност етапа у његовом историјском развоју. Дуготрајна симбиоза балканских народа водила је истом начину мишљења и изражавања, због чега су се бројне конструкције граматикализовале, преносећи исту информацију предвидивим и сасвим прозирним граматичким експонентима. На тај начин дошло је и до партикуларизовања помоћног глагола *хтети*, до замене инфинитива *да*-конструкцијом, као и до елиминације самог везника *да*.

По Сандфелдовом мишљењу, избор волунтативног глагола као помоћног у образовању балканског типа футура извршен је под грчким утицајем (Сандфелд 1968: 181–184). Па ипак, иако у дугој историји грчког језика можемо пратити како се *velle*-футур постепено формирао још од хеленистичког периода, питање је да ли се грчки може сматрати изворним језиком у вези са овим балканизмом, тј. да ли је ова црта чисто грчка или је грчки језик ту био само посредник; са друге стране, ни хипотеза о латинском исходишту овог типа футура не може се узети као релевантна, јер да се у њему таква конструкција заиста зачела, онда би се очекивало да она буде заједничка и другим романским језицима изван Балкана, што, заправо, није случај (Илиевски 1988: 224).

Коначно, можемо констатовати да футурска *velle*-конструкција у балканским језицима не може бити нити чисто грчка нити чисто романска (иако ови језици имају нарочито важан удео у њеном формирању и ширењу), већ да се пре ради о специфичној балканској, полигенетској појави, насталој конвергентним развојем у процесу масовне вишејезичности (Илиевски 1988: 225). Свему овоме треба придодати и потенцијале супстрата као могућег

плодног тла за развитак оваквих аналитичких структура, мада је ова претпоставка – што због недовољног познавања устројства супстратских језика, што због њихове велике временске удаљености од епохе када се у балканским језицима формира будуће време – слабо прихваћена у науци.

Пре него што посветимо пажњу историјском развоју *velle*-футура на балканословенском тлу, осврнућемо се и на постојање још једног, тзв. *habeo*-футура у балканским језицима. Овај тип футурских конструкција образује се од десемантизованог помоћног глагола *имати* (у свим лицима или у 3. л. јд.) и одговарајућих замена за инфинитив или инфинитива: рум. *am să viu*, алб. гег. *kam te shkruet*, грч. *ἔχεινά κλάψεις*, мак. *има да дојдам*, буг. *има да плачеш*, срп. *има да дођем* (Ковачећ 1988: 42, Асенова 2015: 217). Порекло ових футурских форми Сандфелд везује за утицај неороманског елемента (Сандфелд 1968: 185). Са друге стране, Вајганд у случају *habeo*-футура истиче значај наслеђених елемената из трачког језика, а у науци се често може чути и мишљење о паралелном развоју ове црте у неколико балканских језика (према: Демирај 1994: 133).

Када је конструкција одрична, у балканословенским језицима је чак и више уобичајено да се употреби *habeo*-футур, а у бугарском је, уколико занемаримо веома ограничену употребу негираног *velle*-футура, сведену готово искључиво на књижевну сферу, то и једина одрична форма за будуће време, исп. мак. *нема да влезам*, буг. *няма да пиша*, приз.-тим. *нема да лежи* (Конески 2004: 487, Асенова 2015: 217, Белић 1999: 410). У призренско-тимочким говорима *habeo*-футур још увек чува извесно модално значење које му даје глагол *имам* (Белић ²2006: 445), што значи да овај глагол у датој конструкцији није потпуно десемантизован.

У старословенском језику постојала су два начина изражавања футурског значења, у виду простог (које је било и више распрострањено) и сложеног будућег времена.

Просто будуће време изражавало се облицима презента, најчешће од глагола свршеног²⁵⁷ вида (подсетићемо да се перфективним аспектом исказује радња као сасвим завршена целина, која се лако може пројектовати као дејство које ће се извршити у будућности) – **блжени чистии срѣцемъ тако ти бѣ оузрѣтъ; отъпоуштаите и отъпоустѣтъ въ** (Маријинско јев.), и **азъ оузрѣжъ врагъи моѣ** (Супрасаљски зб.), али и од глагола несвршеног вида – **по въск[р]ѣсновени же моѣмъ. варѣѣжъ въ въ галилен; се бо отъ селѣ блжѣтъ мѣ вси роди** (Маријинско јев.); код двовидских глагола на значење будућности указивао је нарочити синтаксичко-семантички контекст – **не пѣцѣте сѣ дѣшеѣ вашѣѣ. что ѣсте ли что пиете** (Маријинско јев.) (ГСЕ 1991: 301–302).

Сложено будуће време подразумевало је описне конструкције сачињене од презента глагола **имѣти, хотѣти и начѣти (въчѣти)** и инфинитива пунозначног глагола (свршеног или несвршеног вида). Најраспрострањеније међу овим перифразама биле су оне са глаголом **имѣти** – **иди продаждъ имѣние твое. ѿ даждъ ништинѣмъ. имѣти имѣши сѣкровиште на небсе; сѣтѣ едини отъ стоѣштнихъ сѣде иже не имѣтъ въкоусити сѣмрѣти. дондеже оузрѣтъ цѣрствие бѣние** (Маријинско јев.), **азъ ва имѣмъ мѣжити. да никтоже възможетъ помостѣи вама** (Супрасаљски зб.) и др., мада су доста учестале биле и оне са глаголом **хотѣти** – **когда оубо си бѣждѣтъ. и что естѣ знамение егда хотѣтъ си въити** (Маријинско јев.), и **мѣнѣахъ. ѣко хоцѣтъ цѣрсе бѣние авити сѣ** (Зографско јев.) и др., док су се конструкције са глаголом **начѣти/въчѣти**, који у њима врло добро чува и своје лексичко значење, јављале нешто ређе – **нѣ въ тѣи дѣни по скрѣби тои сѣнѣце помрачитѣ сѣ. ѿ лоуна не дастѣ свѣта своего. ѿ звѣздѣи начѣнѣтъ падѣти сѣ небсе...** (Маријинско јев.) и сл. (ГСЕ 1991: 303–307,

²⁵⁷ Занимљиво је да у почетној фази развоја словенских језика презент глагола свршеног вида још увек није био граматикализован као футурска форма – таква граматикализација уследила је нешто касније (ГСЕ 1991: 302).

556). Овде можемо приметити да сваки од поменутих глагола (**имѣти**, **хотѣти** и **начати/вѣчати**) у оквиру футурских перифраза у извесној мери чува своју модалну семантику: **имѣти**-конструкције имају значење „треба“, „важно је“, „предодређено је“, **хотѣти**-конструкције исказују жељу, намеру за извршењем радње у будућности, а глаголи **начати/вѣчати** у исказ уносе значење почетка, тј. започињања вршења радње.

За разлику од прошлог и садашњег дејства, будућој радњи тек предстоји да се реализује: она није тако очигледна и остаје само у сфери мање или веће жеље, намере или сигурности да ће се извршити. Из тих разлога, конструкција са глаголом **хотѣти** својом семантиком показала се као најпогоднија да се из ње развије право будуће време (нарочито у потврдном облику).²⁵⁸ Постепеном граматикализацијом глагола **хотѣти** створено је погодно тло за појаву једне нове форме за изражавање футурског значења.

У споменицима са балканословенског тла из периода XIV–XVI века, поред примера волунтативних конструкција са глаголом **хотѣти**, бележимо и доста учесталу употребу овог глагола у футурским конструкцијама (најчешће са инфинитивом²⁵⁹), исп. **пророчествовав же много о христѣ. тако хоцетѣ ѿ дѣвѣ роди ти се** (Станислављев пролог, 1330. г.), **хоцетѣ понти мои братѣ; не хоцѣ аз тебе оставити** (Тројанска прича, XIV в.), **заѣтра же его хоцете видѣти на великѣ конѣ з|д|рава и ве|с|(ѣ)ла гздецаа; ни бо вѣмѣна|х| до толѣ где ѣбыти ме хотетѣ. где ли ѣбыти хоцѣ** (Српска Александрида, препис призренско-тимочке провенијенције из XVI в.) и сл. (Конески 1986: 201, Илиевски 1988: 219, Курешевић 2011: 101).

Најранији примери футура са упрошћеним облицима глагола **хотѣти** јављају се још у XIII веку, уп. **и милости не ѣце имѣти** (Дубровачка повеља Ивана Асена II), **покоу си перо да видѣ како ѣце писати** (Струмички апостол), да би касније они били све учесталији, неретко и у партикуларизованој форми (3. л. јд.) – **Да варе цо ви сѣмѣ просилѣ ѣ прѣвѣ книгѣ, да ѣце ми ѣчините волѣ за този; И цо ке говорет наше людіе, а господство ви да им верѣете** (Влахобугарске грамате, крај XIV, почетак XV в.), **кога ке прит(и)** (Повеља монахиње Јевгеније Великој Лаври, XIV в.), **цо ке доволно быти** (Повеља властелина Радича Кастамониту, XV в.), **кои кетѣ мислитѣ** (белешка у Кичевском рукопису из 1706. г.), **кои ќе запре тага книга; кога ќе дои некои калѣкерѣ** (запис у Минеју из Полошког манастира (Мариово), 1716. г.) и др. (Харалампиев 2001: 149, Поломац 2013: 324, Конески 1986: 201, Илиевски 1988: 219). Овакви примери живо нам исцртавају путеве једне типичне балканске граматикализације, у којој се првобитни волунтативни глагол постепено партикуларизује, постајући регуларан футурски експонент.

2.5.2. Анализа у тимочко-лужничком говору

2.5.2.1. Футурска *ће*-конструкција

Морфолошки посматрано, сви лични глаголски облици у српском књижевном језику су или прости или сложени. Изузетак у овој подели представља футур први, који је „и прост и сложен глаголски облик, односно и синтетички и аналитички глаголски облик“ (Ковачевић 2015: 11), исп. ја *ћу радити* : *радићу*.

²⁵⁸ Са друге стране, значење које је глагол **имѣти** уносио у футурску конструкцију („треба“, „важно је“, „предодређено је“) врло добро објашњава велику заступљеност одричних будућних *нема*-форми у савременим балканословенским језицима и дијалектима.

²⁵⁹ Инфинитив се у балканословенским језицима најдуже чувао у склопу футурских конструкција.

Када је реч о тимочко-лужничком говору, *velle*-футур гради се искључиво аналитичким путем (као и на читавом словенском дијалекатском простору који је претрпео снажан балкански утицај) – од ненаглашеног облика помоћног глагола *xтети* (који се увек налази у проклитичкој позицији) и пунозначног глагола у конструкцији „*да*“ + *презент*. Варијантност у грађењу овог облика јавља се, са једне стране, у вези са категоријалном променљивошћу *ће*-елемента, а са друге стране – у вези са присуством/одсуством везника *да*.

Сада ћемо изложити забележене примере овог типа фитура у нашој грађи, а потом ћемо их детаљније анализирати. У циљу боље систематизације и веће прегледности, све примере ћемо поделити према категорији лица²⁶⁰ у једнини и множини:

а) прво лице једнине:

за грађу нема проблем, *ће насечем* (БП); *са ћу ја да ватам* сир (БП); *ја ћу то да пошаљем* за Београд (БП); *ићи кући па ћу те зовнем* (БП); *после ћу ти опевам* мајку (БП); *чу дојдем* (БП); *ћу дојдем* да т' убијем (БП); *ја сам била тешко болесна у Пирот, сви мислели ћу умрем* (БП); *ћу отворим* капљу (БП); *гдје ћу минем* (БП); *ћу осигурам* ову моју жену (БП); *ја ћу те сѣт окупам* (БП); *мислела сам ћу умрем* кад умре он, од т' тугу (БП); *сутра ћу ти дам* отпусну листу (БП); *ја ћу офрезам* (БП); *ја ћу им на сахрану* (БП); *ја ћу д' умрем* (БП); *па ћу улезнем* (БП); *ја ћу спим* код т' тебе (БП); *па ћу дојдем* (БП); *ћу частим* (БП); *ја ћу им давам* паре (БП); *ћу чувам* децу (БП); *тјј ћу и да умрем* (БП); *како ми је сүђено така ћу д' умрем* (БП); *тгћ ћу и' испраћам* (БП); *док могу, ћу радим* с трактор (БП); *ја ћу да чувам* тебе (БП); *ја ћу ти дадем* црно на бело (БП); *ћу попржим* нешто (Л); *бар ћу застим* (Л); *ћу си влачим* ногу (Л); *ја ћу те изљжем* (Л); *ја ћу да стурим* тој (Л); *ћу идем* да берем јабуке доле (Л); *кво ћу издавам* при толко дечишта (Л); *са ћу нијем* таблете (Л); *ћу ти причам* (Л); *како опњци ће закртим* (Л); *па ћу да месим* зељаник (Л); *па ћу си ја идем* (Л); *кво ћу работим* (Л); *ја ћу купим* једну теглу (Л); *са ћу мало да одморим* (Л); *ћу идем* да и' збирам (Л); *са ћу да дојдем* (Л); *кво ћу више да се мучим* (Л); *ја ћу си са идем* (Л); *ће ју водим* (Л); *ћу ју изведем* (Л); *са ће идем* да одмарам (Л); *само ћу га доовде орем* (Л); *са ћу да идем* (Л); *па ћу гласам* за њега (Л); *серију ћу гледам* (Л); *са ћу вас ја да испратим* (Л); или *ћу*, *каже, доћем* у Текију (Л); *ја ћу га љуљим* (Л); *љуљушку ћу правим* (Л); *кво ћу да носим* (Л); *ја ћу седнем* овдева (П); *колко знам ће да кажем* (П); *ће им ја до продавницу* (П); *ће вој покажем* (П); *ја ће га, каже, преполовим*, *па ће га прво пола преврнем* (П); *ја ће ти дадем* ћерку за жену (П); *знају да ће ја да ровем*²⁶¹ тамо (П); *сэдт ћу то да ти кажем* (П); *пос¹е ће ти кажем* и тој (П); *такво ће гледам* (П); *ћу да платим* да ми се то уклеса тамо (П); *са ће ћу ја нитүјем* куде је пошла (П); *ћу направим* кафеу (П); *ја ћу да те узмем* (П); *сэдт ћу идем* ја (П); *толко ће ти дадем* (П); *колко време ћу седим* као девојка (П); *тој ћу ти кажем* (П); *гдје ћу спавам* (П); *како ћу са ја улезнем* овде (П); *још малко ћу га стигнем* (П); *ћу да доћем* (П); *како ћу ја моје године да проведем* овак (П); *са ме разбери кво ћу ти кажем* (П); *ће да турам* дрва (П); *после ћу видим* (П); *ћу и' чувам* (П); *ћу и'*, *каже, прегледам* (П); *ћу им турим* по теглицу (П); *ја ћу баницу* горе *напраим* (П); *ће ти идем* ја на спрат горе (П); *кво ћу му работим* (П); *ће те водим* ја код ваши сељаци тамо (П); *саг ћу ја да идем* у село (Т); *све што знам ја ћу да ти испричам* (Т);

б) друго лице једнине:

тамо ће улезнеш после (БП); *ће да насрнеш* овамо (БП); *кој је мислел да ће ти да доживиши* да те ја [...] испитам (БП); *колко ће пензију ти да примаши* (БП); *ће узнеш* и тој (БП); *ће тражиши* ти теј твоје ноће (БП); *ће се саплетеш* (БП); *ће да легнеш* (БП); *ти ће заклопиши* капљу (БП); *па ће си отидеш* (БП); *ти ће и' узнеш* (БП); *ће имаши* јутре госје (Л); *гдје ћеш* гор д' *идеш* (Л); *ће се сваћаш* (Л); *ти, баба-Вѣро, ваљда ће нијеш* кафе (Л); *ће видиши* (Л); *ће си гажши*

²⁶⁰ Због саме методе прикупљања грађе, која је подразумевала дуже сегменте самосталног говора наших информаната, а не разгранату дијалогску форму, број примера за друго лице (једнине и множине) очекивано је нешто мањи од броја примера за остала лица.

²⁶¹ **рове** несвр. **1.** *рикати* (говече, магарци). **2.** *фиг. жаукати; ридати; плакати* (Златковић 2014б: 359).

кокошће (Л); *ће и' најдеш* (Л); *ће видиши* каквó је (П); *ће се врнеш* (П); 'дé *ће си отидеш* (П); кóлко íма, тóлко *ће узмеш* (П); кудé *ће идеш* (П); *ће да знајеш* (П); кóлко *ће ми пáре дáш* (П); *ће ми дадéш* и ждрéбéто уз девóјчето (П); с когá *ће остáнеш* тí овдé (П); кугá *ће грéјеш* у пáрното грéјање (П); íгле *ће нóсиш* (Т); и од нáс *ће однесéш* нештó (Т); кóлко гóдине *ће ми дáш* (Т); *ће испуштиш* тањíрат (Т); *ће да зовéш* и њéг (Т);

в) треће лице јединине:

нáс *ће д' утéпа* овдé (БП); *ће ми дóјде*, кáже, зéт (БП); *ће се рóди* нéко (БП); ако му кáжеш, *це убрзá* (БП); óн *ће иде* у вóјску (БП); онá *ће умре* (БП); *ће иде* у милицију (БП); онá *ће да иде* у грóб а óн у рóб (БП); штá *ће да рáди* (БП); гдé *ће овá женá да остáне* (БП); *ће дóјде* сýдија сýг (БП); лéле, Вéрка *ће пáдне* (БП); мáћева *ће те шкóлује* (БП); јутрeдýн *ће ми дóјде* сестрáта (БП); *ће пренéсе* и тóј (БП); *ће ме види* (БП); Свéта *ће умре* (БП); кáкó *ће умре* старíти (БП); онá *ће ме свóди*²⁶² (БП); óн *ће рéче* (БП); ноћáс *ће спí* код нáс (БП); па гдé *ће спí* (БП); óн *ће спí* гдeво јá сá, у крéвет (БП); онá *ће те овáк укáчи* одозгóр (БП); сестрá *ће дóјде* (БП); онó *ће пá за њí' да остáне* (БП); кáкó *ће да бóде* (БП); кáкó *ће да жíви* (БП); *ће рéкне*: те лáжем (БП); *ће дóјде* твóј кúј је нáјближи (БП); óн *ће узне* пáре (БП); *ће дóјде* на овý^ј Ирéну мýж (БП); женáва *ће ни побíје* (БП); овóј *ће пропáдне* (Л); знá'е пéтýк кýд *ће дóјде* (Л); *ће му дóјде* мáјћá (Л); *ће га продадé* на нéкога си (Л); штó *ће бéре* (слíве) (Л); *ће ме умь^акне*²⁶³ нештó (Л); да лí *ће бóде* тýј (Л); свé *ће пропáдне* (Л); да л' *ће да опрáви* фрéзуту (Л); Јóца *ће си отиде* (Л); *ће дóјде* девóјченце једнó (Л); *ће ми свé потрóши* (Л); свé *ће си бóде* (Л); *ће си остáне* (Л); *ће да óди* при мéне (Л); *ће га облáчи* (Л); *ће се премењýје* (Л); *ће се увíва* (Л); да лí *ће на шáлу да бóде* (Л); нéка будáлa *ће се освéти* ми (Л); *ће ти подвáli* нећí неквó у камiónýт (Л); *ће тýри* двé кéсице (Л); *ће најде* свé квó му трéбе (Л); *ће га окóси* (Л); квó ли *ће бóде* сá (Л); *ће прóјде* (Л); *ће упáli* (Л); *ће дóјде* Јовáнка (Л); квó *ће у плáнину д' íма* (Л); *ће ми остáне* и онó у дýшу (Л); *ће те позóвe* (Л); кадá *ће Бáта да дóјде* (Л); кадá *ће да дóјде* Мíлица (Л); *ће бóде* пунолétна (Л); *ће ме врáћа* (Л); и дньс *ће бóде* (лéб) (Л); óн *ће крéне*, па *ће стáне*, па *ће кáже* (Л); óн *ће те одведé* на границу (Л); кóј *ће те искáра* брe (Л); унýчето сá *ће пóјде* у шкóлу (Л); онó *ће пá да пóјде* у óбданиште (Л); сá *ће прá^еи* кобáсице (Л); да лí *ће онá да дóјде* (Л); јá сам знáлá брe штó *ће* Јовáнка *да дóјде* (Л); онó *ће излэзне* (Л); *ће ме зóвне* вéчером (Л); дньс *ће дóбар да бóде* (Л); кáкó *ће тóј сáд да íма* (Л); *ће га удáви* овáјa (Л); *ће му испáдне* из рýке (Л); *ће пáдне* (Л); тéтка *ће дóјде* тýј за ручýк (Л); нé знам у ко'ý држáву *ће да иде* (П); тáмо *ће да бóде* женá (П); тáко да *ће он да отиде* у Мíровне снáге (П); њéгóва жéна, снáјa ми, *ће да дóјде* (П); *че иде* при бaбa-Јовáнку (П); кудé *ће иде* óн (П); *ће ме утéпа* коњат твóјти (П); сá *ће он да испíтује* снáјкуту (П); кáкó *ће ме он вóзи* (П); *ће љу одведé* у Пíрот (П); у Пíрот *ће жíви* (П); којé *ће тóј да бóде* колéно (П); сáд^т *ће ти кáже* (П); сíгурно *ће ме кóшита* стó мáрће (П); кóј кáкó *ће иде* у пóдрум (П); нáрод *ће шíје* одéла (П); у тýј кýћу *ће седú* (П); *ће м' убíје* (П); дéда ти *ће речé*: мóре, нéкој ми бркáл у мéд (П); *ће рáботи* имáњето (П); јутре *ће дóјде* дрýги (П); *ће испрíча* свé (П); и онá *ће тíје* сóк (П); сá *ће ме пúта* (П); нé знам кóлко *ће кóшита* (П); сéдми мéсец, óсми *ће пóчне* кáкó рáди (П); нéшто *ће кúпи* (П); тó *ће се опрáвда* (П); тó *ће се срéди* (П); *ће отиде* нéгде (П); *ће га урéди* (П); *ће си га чу́ва* (П); гдé *ће спáва* (П); кадá *ће бóде* готóво (П); онá *ће напрáи* чорбý (П); знáмо да *ће да дóјде* (П); јутре *ће ми кáже* (П); па *ће*, рéко', Тóни *отиде* у пéнзију (П); *ће и' продадé* (П); *ће промóча*²⁶⁴ óн тóј (П); чорбý *ће прá'и* нéкакву (П); да л' *ће да úсне* (Т); и Кáлна *ће да стáне* једно врéме (Т); за Ћуштíцу прíчају да *ће да бóде* кáо, нé знам, éтно сéло (Т);

г) прво лице множине:

²⁶² свóди несвр. 1. премештати са више тачке на нижу (људе, стоку) (Златковић 2014б: 381).

²⁶³ умькне свр. полагамо увуче, завуче, стави унутра (Динић 2008: 857).

²⁶⁴ Глагол промóча овде је употребљен фигуративно, у пејоративном значењу *улудо потроштити [новац] на јело и пиће* (Златковић 2014б: 306).

ће дођемо (БП); *ће и' поди́гнемо* (БП); *ће да тој сру́шимо* (БП); *ће се изређу́јемо* (БП); *ће и́демо* у Паланку (БП); *ће до́јдемо* да око́памо (БП); па *ће и'* заједно *пасемо* она́м (БП); *ће свр́немо* да попи́јемо по ¹едну́ (БП); *ће си и́демо* (БП); *ће потро́шимо* па́ре (БП); златне о́вце има́м, моје си че́три има́м, билá сам по́више, него *ће и' малимо*²⁶⁵ са, не мо́гу ви́ше, те́рет ми (Л); *ће се договори́мо* (Л); *ће се наджи́вујемо* (Л); *ће ви́димо* доклé *ће живи́мо* (Л); *ће га укључи́мо* (Л); са *ћемо* та́мо у сýботу ил у не́дељу да *пра́вимо* свѣ^адбу (Л); квó *ћемо* *при́чамо* (Л); *ће ло́жимо* ли вѣ^атру (Л); од^т *ту́ј ће о́кнемо*²⁶⁶ (Л); *ће си́памо* со́к ла́дан дома́ћи (П); лéле, на́не, квó са *ће пра́вимо* (П); *ће и́демо* у Ни́ш на контро́лу (П); *ће зóвемо* за сла́ву (П); *ће че́камо* да уплати́мо по́рез (П); *ће се вр́немо* (П); *ће га ку́пимо* (П); *ми ће си* *при́чамо* (Т); *па ће* *зара́димо* па́ре (Т);

д) друго лице множине:

за ме́сец дња, ка́же, *ће доби́јете* ту́ђу не́гу (БП); кад оти́дете у сýд, *ће ви́дите* (БП); *јутре ће до́јдете* ли (Л); *ће ка́жете* свé што трéбе (Л); при баба-Вёрку ли *ће са д' и́дете* (Л); *ви ће са* *изоти́дете* (Л); *па ће да до́жете* (П); *ви ће* *потро́шите* свé (Т);

ђ) треће лице множине:

стра́ ву *ће* ву *опла́чку* (БП); *ће сваре́* кýпус св^ас сýва рéбра (БП); по́сле *ће до́јду* (БП); излагáше *ће до́јду* у понеде́љак (БП); *ће рéкну* онí о́дма (БП); гдé *ће до́јду* (БП); *ће ме ви́де* (БП); онé *ће до́јду* овдé (БП); *ће чо́кну* на врата́ (БП); свé *ће завр́ше* (БП); ако г' откáрам, *ће га раскóлују* гóре (БП); онíја *ће* га *у́зну* (БП); *ће ју сахрáне* (БП); ја несѣм ни зна́ла мојí да *ће до́јду* одоздо́ле (БП); па *ће поди́гну* и то́ј (Л); *ти́ја ће до́јду*, *ови́ја ће до́јду* (Л); *ће ни се шегу́ју* (Л); *ће се у́спу*²⁶⁷ у нештó (Л); *ће га пр́ску* (Л); са *ће си онí и́ду* (Л); *ће до́јду* по те́бе (Л); ка́да *ће ми испáдну* *ови́ја* (Л); *ће и́ду* с вас и онé (Л); ка́да *ће и́ду* (Л); по́сле *ће сéдну* до́ле у авли́ју (Л); *ће пра́ве* о́гледи (Л); са *ће бóду* о́гледи (Л); онí *ће* ме *иска́ру* (Л); *ће си оти́ду* (Л); са *ће до́јду* (Л); да ли́ *ће* им *даду́* не́што (П); *ће пра́ве* здра́во (П); са́мо јо́ш ма́лко тупáна да тóкне па *ће чу́ју* што сам ја гóспођа (П); *ће љу те́рају* (П); онí *ће* си, ба́бо, *до́јду* (П); ка́да *ће сти́гну* (П); онí пасу́ тра́ву па *ће бóду* љу́ди (П); онí *ће рабóте* (П); онí *че и́ду* првог апри́ла у Димíтровград (П); са *ће* ни на́с *испи́тују* *ти́ја* про́фесори (П); *ће ти напра́ве* свé каквó трéбе (П); ја сам видéла Са́ња и Ђви́ца да *ће да се у́зну* (П); *ће се узíму* (П); Ци́гање *ће усéле* (П); јо́ш ма́ло па *ће бóду* три́ гóдине (П); *ће да́ву* ма́лко и њéму (П); њéму двé гóдине *ће бóду* са́д (П); та́м *ће излэ́зну* (П); *ће сти́гну* деца́ (П); са́д^т *ће* ме́не *д' избега́вају* (Т); перáшће *ће* ни *даду́* (Т); за те́бе *ће* си *бóду* па́ре (Т); не зна́ју квó *ће* ми *донесу́* (Т); не́ зну какó *ће да* ме *испи́тују* (Т).

Када је реч о одричним облицима *ће*-футура, забележили смо знатно мањи број примера (због малог броја посведочених случајева, све примере ћемо навести заједно, без нарочитог указивања на конкретно лице и број):

она́ *неће живи* сто́ гóдин (БП); *нећу* га *те́рам* у Гла́му (БП); ја га *нећу понесéм* у грóб (БП); прво ме кóтре *неће остáви* (Л); ја те *нећу* ни *пита́м* (Л); *неће* си *излэ́зне* (Л); *нећу* ви га до зиму́с *развр́шим* (П); то́ *неће да разговáraмо* (Т).

Слаба заступљеност одричних форми *ће*-футура произлази из тога што се за категорију одричности далеко више користе футурске *нема*-конструкције (о којима ће бити више речи у поглављу 2.5.2.4), као и из тога што се конструкције са глаголом *неће* (као негираним обликом глагола *хоће*), које су морфолошки истоветне овим одричним футурским структурама, углавном користе у модалном, волунтативном значењу (в. поглавље 2.4.2.1, сегмент (в)).

²⁶⁵ **мали** (се) несвр. *смањивати* (се) (количина, број) (Златковић 2014а: 436).

²⁶⁶ **окне** свр. **1.** *викнути*. **2.** *дозвати; позвати по имену*. **3.** *подвикнути, запрети*; *дрекнути*. **4.** *позвати у посету* (Златковић 2014б: 47).

²⁶⁷ **ýспе се** свр. **1.** *загледати се у нешто, упиљити* (Златковић 2014б: 513).

Коначно, код наших информаната забележили смо и два примера *ће*-футура у чијој се структури уместо конструкције „*да*“ + *презент* јавља инфинитив: *никад никоме неће бити* (Л); и *оће бити* и *неће бити* (Т). Ови облици одговарају футуру у књижевном језику, а наши информанти употребили су их као устаљене, окамењене форме, тј. као својеврсне клиширане архаизме.

2.5.2.2. Помоћни глагол *хтети*

Енклитички облик помоћног глагола *хтети* који служи за образовање тзв. *ће*-футура увек се налази у проклитичкој позицији, чак и на почетку реченице, када му не претходи никаква акцендована јединица.

Како нам сведочи изложена грађа, у тимочко-лужничком говору изузетно често долази до свођења енклитичких облика помоћног глагола на један облик, тј. на петрифицирану форму *ће*²⁶⁸. Ова појава настаје као последица редувантности морфолошке ознаке лица и броја помоћног глагола након замене инфинитива конструкцијом (*да*) + *презент*. Наиме, у новој футурској структури облик *ће* представља само маркер будућности, док се презентом основног глагола упућује на одговарајуће лице и број.

Белић објашњава да се *ће* – чим је добијен облик за треће лице једнине без *да* (исп. *ће дојде*), а сличан облик и у трећем лицу множине (*ће дојду*) – почело генерализовати за сва лица једнине и множине (мада су се лични облици помоћног глагола, истина, у нешто ослабљеној мери, и даље наставили употребљавати); такође, Белић износи да се овакав процес „могао извршити и да облици 3 sing. и pl. у глаг. *хтети* и нису били једнаки, јер је и облик 3 sing. *ће* могао постати, за то [sic!] што се уз њега употребљавао и лични глаг. облик, заиста нека врста глаг. споне, која се после могла преносити и у друга лица“, додајући да се такав след ствари види из чињенице „што се то исто извршило и са свима другим глаголима који имају сличну службу“ (Белић 1999: 406), исп. честу употребу трећег лица једнине глагола *моћи*, *морати* и *требати* за сва лица у оквиру сложеног глаголског предиката (в. поглавље 2.4.2.1), употребу другог лица једнине *немој* за изражавање забране за сва лица (поглавље 2.4.2.4) или употребу трећег лица једнине глагола *имати* у грађењу тзв. *има*-футура за сва лица (поглавље 2.5.2.4).²⁶⁹

Петрификацији облика *ће* највише се опире прво лице једнине: форма *ћу* доминира над формом *ће* у свим говорним подтипovima осим пиротског, где се готово једнако употребљавају оба ова облика. Сматра се да је прво лице једнине управо због своје природне семантичке обележености најдуже сачувало и своју формалну маркираност (Тополињска 1994: 153).

Граматиализација облика *ће* изостаје и када је глагол *хтети* употребљен у пуном облику (а не као клитика), при чему он тада најчешће задржава и значење волунтативности. Забележили смо свега неколико оваквих примера: *ош да ми продадеш туј њиву* (БП); *оће ли да узну од^т Свету имовину* (БП); *оће да дојде јутре* (БП); *Јованке, оће ли да буде тој кавé* (Л); *оћете да продужите* (Л); *оће ју врну јутређн са све гóсје* (Л).

Најзад, облик *ће* није граматиализован ни онда када је лишен темпоралне компоненте значења (Мирић 2017: 144). У овим случајевима енклитичке форме глагола *хтети*

²⁶⁸ Форма *ће* каткада се јавља и у своје две фонетске варијанте са африкатама *ч* односно *џ*: *чу дојдем* (БП); *џе убрза* (БП); *они че иду* првог априла у Димитровград (П).

²⁶⁹ За аналогију овог типа важан је како „*princip izomorfizma*“, тј. принцип да за сваку јединицу значења треба да постоји један облик, тако и факт да језик „*minimizira neprozirnost u sistemu*“, а „*maksimizira transparentnost*“, тј. да „*jezik teži da eliminiše nepotrebnu raznolikost u prilog konstrukcijama koje su jasne i oigledne*“ (Суботић 2002: 92).

употребљене су самостално, без допуне у виду конструкције „*да*“ + *презент*: шта́ *ћеш* (БП); квó *ћемо*, гдé *ћемо* (БП); шта́ *ћу* сьс њí' (Л); квó *ћу* самá (Л); кóј *ће* ми ђáвол (Л); шта́ *ћеш* тí у Стóл (Л); кудé *ће* на њéга (Л); па шта́ *ћеш* (Л); какó *ћу* јá овдé (Л); какó *ћу* кад дóјде Бáга (Л); каквó *ћемо*, штó *ћемо* (Л); гдé *ће* овóј девóјче (П); какó *ћу* (П); шта́ *ћемо* мí сь^ас тóј бебé (П); шта́ *ћемо* мí сьс дéцу овдé (Т).

2.5.2.3. Конструкција „*да*“ + *презент* у структури *ће*-футура

Ако се осврнемо на забележени материјал, приметит ћемо да је далеко већи број примера у којима се везник *да* изоставља из конструкције „*да*“ + *презент* од оног броја случајева у којима се он у датој конструкцији јавља. Белић је често наглашавао да је изостављање везника *да* млађе и новије од конструкција са *да*, истичући да ће се овај везник „како изгледа, у току времена истиснути“ (Белић 1999: 411).

Поједини аутори упућују на могућност стилистичко-синтаксичке условљености елизије овог везника. Нарочиту пажњу завређује становиште по којем је вероватноћа да се везник *да* испусти већа ако је у футурску секвенцу уграђена и нека друга клитика (Тополињска 1994: 152). На тимочко-лужничком тлу ова теза показала се сасвим оправданом када су у питању допуне уз глаголе непотпуног значења (када је у структуру овог типа уметнута каква заменичка енклитика, изузетно често долази до изостављања везника *да* из конструкције „*да*“ + *презент* (исп. поглавље 2.4.2)). Када су пак у питању футурске *ће*-конструкције, овакво запажање се, иако посведочено већим бројем гореизнетих примера, ипак мора узети са одређеном резервом, будући да је у вези са овим критеријумом далеко присутнија слободна варијација у употреби везника *да*. Занимљиво је и гледиште по којем је до елиминације везника *да* из футурских *ће*-конструкција дошло како због сувишног „нагомилавања речи којима се изражава иста синтаксичка ситуација“, тако и због тога што „везник *да* има још неке синтаксичке функције (нпр. у намерним реченицама, у конструкцији потенцијала и др.)“ (Ђорђевић 2009: 26).

Било како било, треба истаћи да на тимочко-лужничком тлу изостављање везника *да* у футурским *ће*-конструкцијама није извршено генерално, тј. да се овај везник у датој структури и даље често може чути.

Овде бисмо додали и то да присуство/одсуство везника *да* није географски условљено. У свим испитиваним говорним подтипovima примери футурских *ће*-конструкција срећу се како са везником *да*, тако и без њега. Такође, сабрана грађа нам сведочи да на употребу/изостављање везника *да* не утиче ни променљивост или непроменљивост помоћног глагола *ће*, као ни то да ли се овај везник налази у непосредној контактної позицији са презентом пунозначног глагола. Коначно, у вези са коришћењем/испуштањем овог везника не могу се уочити ни нарочити стилски разлози, као што су интензификација значења, упућивање на сигурност (увереност) да ће се радња извршити и сл.

На плану фонетике бележимо повремену редукцију и сажимање везника *да* уз глаголе који почињу вокалом: какó ми је сýђено та^ека́ *ћу* д' *умрем* (БП); на́с *ће* д' *умéна* овдé (БП); гдé *ћеш* гóр д' *идеш* (Л); квó *ће* у плáнину д' *има* (Л); при баба-Вéрку ли *ће* сá д' *идете* (Л); сáд^т *ће* мéне д' *избегáвају* (Т).

2.5.2.4. Футурска *има*-конструкција

Набео-футур у тимочко-лужничком говору гради се од помоћног, десемантизованог глагола *имати* у безличном облику (који одговара трећем лицу једнине презента) и

пунозначног глагола у конструкцији „да“ + *презент*. Глагол *има* (*нема*) увек се налази у проклитичкој позицији, а варијантност у вези са начином грађења ових футурских форми јавља се једино у погледу присуства/одсуства везника *да*.

Када је реч о категорији одричности, важно је нагласити да се овај тип футура употребљава далеко учесталије неголи тзв. *velle*-футур. Одричне конструкције *habeo*-футура углавном носе и неку додатну семантичку нијансу, попут забране или сигурности (уверености) да се нешто неће десити.

Погледајмо сада посведочене примере за овај тип футура:

а) потврдни облик:

има да те прескóчи (БП); за дeсет гóдине óвде *има* Цíгани *да завлáдају* (БП); óн *има* данáс *да рáди* и гóтово (БП); óпштина *има* цíганска *да бóде* (БП); óви Београђани *има да побéгну* отóд овдé (БП); на мојé гóдин *има* те *прорастé* травá (БП); сáмо црнó *има да простíрем* (БП); тí *има да рáдиш* и мојe и твојe (БП); *има* га *растóре* да га нéма (БП); *има* д' *узнеш* осьмдесé íљади (БП); сáд úвечер сáмо *има да спáвнем* пóла сáат (Л); *има да лéгнем* (Л); óн *има да бóде* тáмо и гóтово (Л); *има да дóјде* за мéне (Л); óн *има пéт пýти да дóјде* (Л); трí дьна óн *има* на мéн *да рьжí* (Л); *ја* ако лíпчем, óн *има* ме *искóпа* (Л); *има* си *умáжеш* панталóне (Л); *има* д' *идете* како лóуди (Л); *има* те *остáви*, *има* те *утéпа* негдé (Л); *има да си сáдиш* папрíку (Л); *има да сéднеш* на столíчку (Л); *има* си *навáђујеш* сéмкете (Л); тí *има да си чúваш* детé (Л); *има да мирíше* селó (Л); *има* с мојтога (коњá) д' *идеш* (П); *има да се чúдиш* (П); *има да чéка* рéд (П); тóј *има да се* дáнас *рáди* (Т); *има да дóјде* (Т); детé *има да остáне* овдé (Т); онó *има да ви опрáви*, да бóдете лóуди (Т);

б) одрични облик:

нéма да се врне тóј (БП); *нéма* вíше *да кúвам* (БП); óно *нéма да грéје* к'о што је грејáло (БП); *нéма да тóри* нóвчаник у тóрбу (БП); децá од брађу *се нéма познáву* (БП); *нéма* д' *идеш* нíгде (БП); *ја* *нéма да íмам* вóду (БП); тé гóдин *нéма* ни *да дочéкаш* (БП); *нéма* тí *да се секíраш* за њú нíшта (БП); твојá жíца *нéма* вíш *да се белíје* (БП); тí *нéма* зимýс *да зимóјеш* овдéка (БП); *нéма да га тéраш* у Глáму (БП); тí *нéма* ни *да знáш* (БП); *јóтре нéма да мóгу* (да отíдем) (Л); мéни тóђа дéца *нéма да омилéју* (Л); *Јóвица нéма д' иде* нíгде (Л); *нéма да ми купóје* нíшта (Л); *нéма* вој *се мí рáдујемо* (Л); мí *нéма* вíше *да íмамо* таквó кутрé (Л); *нéма д' идемо* у дрúго селó (Л); нíшта му *нéма рабóтиш* (Л); нíшта *нéма да рабóтиш* (Л); *нéма се тí распрáвљаш* *ú*опште (Л); *нéма да си нíје* кáфу (Л); овíја кúпен (лéб) *нéма да се лéпи* тькá (Л); вí ме *нéма разбéрете* (П); тóј *нéма да испáдне* (П); Нéмац те *нéма одведé* кúћи (П); *нéма* те *одведé* кúћи (П); *нéма да једéмо* докле не стíгенмо (П); *нéма да изгóбе* (П); *нéма да ровéш* по њéг (П); *нéма, бáбо, да излáзиш* (П); *нéма да излáзим* (П); *нéма да слóшам* нíшта (П); тí *нéма да се дíзаш* (П); *нéма* тóлко *да излáзимо* нáпоље (П); *нéма да идете* дóм (П); овó ви *нéма наплáтим* (П); тí *нéма да рíнеш*²⁷⁰ (П); *нéма да исвр́љаш* *ђóбре* (П); *нéма да купóјеш* та^квó (Т); онá *нéма* њíм нíшта *да препрáвља* (Т).

У конструкцијама *има*-футура у којима је везник *да* изостављен увек се јавља и одређена лична или повратна заменичка енклитика.

Испред глагола који почиње вокалом, везник *да* се често редукује: *има д' узнеш* осьмдесé íљади (БП); *има д' идете* како лóуди (Л); *има* с мојтога (коњá) д' *идеш* (П); *нéма д' идеш* нíгде (БП); *Јóвица нéма д' иде* нíгде (Л); *нéма д' идемо* у дрúго селó (Л).

²⁷⁰ **рíне** несвр. *уклањати лопатом (земљу, ђóбре), чистити шталу од балеге* (Златковић 2014б: 358).

2.5.2.5. Закључна разматрања у вези са аналитичким футуром у тимочко-лужничком говору

Тимочко-лужнички говор карактеришу два специфична типа балканског футура – *velle*-футур и *habeo*-футур.

Балкански *velle*-футур у овом говору гради се од ненаглашеног облика помоћног глагола *хтети* и пунозначног глагола у конструкцији „да“ + *презент*: *са ћу ја да ватам* сир (БП); *тјј ћу* и *да умрем* (БП); *нас ће д' утѐна* овдѐ (БП); *оно ће па за њи' да остане* (БП); *како ће да живи* (БП); *да л' ће да оправи* фрѐзуту (Л); *гдѐ ћеш гор д' идеш* (Л); *са ћемо тамо у суботу* ил у недељу *да правимо свѐ^адбу* (Л); *кво ћу да носим* (Л); *када ће Баѐа да дојде* (Л); *ја сам видѐла Сања и Ѐвица да ће да се узну* (П); *ћу да платим* да ми се то уклѐса (П); *које ће тој да бѐде* колѐно (П); *да л' ће да усне* (Т); за Туштицу *причају да ће да бѐде* као, не знам, ѐтно сѐло (Т); *саг ћу ја да идем* у сѐло (Т); *сад^т ће мене д' избегавају* (Т) и др. Енклитички облик помоћног глагола *хтети* који служи за образовање тзв. *ће*-футура увек се налази у проклитичкој позицији.

Прикупљена грађа нам сведочи да у овим футурским конструкцијама веома често долази до свођења енклитичких облика помоћног глагола на један облик²⁷¹, тј. на петрифицирану форму *ће*: за грађу *нема прѐблем*, *ће насечѐм* (БП); *ће и' подиѐнемо* (БП); *ти ће закљопиши* капију (БП); *ће да тој срѐшимо* (БП); кад отидете у сѐд, *ће видите* (БП); при баба-Вѐрку ли *ће са д' идете* (Л); *како опњци ће закрѐтим* (Л); *ће лоѐжимо* ли вѐ^атру (Л); *колко знам ће да каѐжем* (П); *знају да ће ја да ровѐм* тамо (П); *лѐле, нане, кво са ће правимо* (П); *ће ми дадѐш* и ждребѐто уз девојчето (П); *колко године ће ми даш* (Т); *ће да зовѐш* и њѐг (Т); *ми ће си причамо* (Т); *ће испуитиши* тањират (Т) и сл.

У сабраном материјалу примећујемо и то да је далеко већи број примера *ће*-футура у којима се *везник да* изоставља из конструкције „да“ + *презент* од оног броја случајева у којима се он у датој конструкцији јавља: *ја ћу стѐм* код^т тѐбе (БП); *тамо ће улѐзнеш* после (БП); *лѐле, Вѐрка ће надне* (БП); *па ће и' заједно пасѐмо* онам (БП); за месец дња, *каѐже, ће добијете* туђу негу (БП); *ће свѐре кѐпус сѐ^ас сѐва рѐбра* (БП); *ја ћу те изљѐжем* (Л); *ти, баба-Вѐро, ваљда ће нијеш* кавѐ (Л); *ће дојде* Јованка (Л); *ће видимо* доклѐ *ће живѐмо* (Л); *ви ће са изотидете* (Л); *са ће бѐду* огледи (Л); *колко време ћу седѐм* као девојка (П); *с кога ће остѐнеш* ти овдѐ (П); *сигурно ће ме коѐшта* стѐ мѐрѐ (П); *ће ме утѐна* коњат твојти (П); *ће га кѐпимо* (П); *оњ че идѐ* прѐвог априла у Димѐтровград (П); *ѓгле ће носѐши* (Т); *перѐшће ће ни даду* (Т); *не знају кво ће ми донесѐ* (Т); *за тѐбе ће си бѐду* пѐре (Т) и др.

Наведене две тенденције, којима се тежи „потпуном уклањању редувантности“ (Ђирковић 2013: 309), веома су распрострањене на читавом балканословенском ареалу.

Када говоримо о одричним облицима *ће*-футура, забележили смо знатно мањи број примера – она *неће живи* стѐ годин (БП); *прѐво ме кѐтре неће остѐви* (Л); *нећу* ви га до зимѐс *разѐрѐшим* (П); *то неће да разговѐрамо* (Т) и сл. Мала заступљеност ових форми произлази из тога што се за категорију одричности далеко више користе футурске *нема*-конструкције, као и из тога што се конструкције са глаголом *неће*, које су морфолошки истоветне овим одричним футурским структурама, углавном користе у модалном, волунтативном значењу.

Балкански *habeo*-футур у тимочко-лужничком говору гради се од помоћног, десемантизованог глагола *имати* у безличној форми (која одговара трећем лицу једине презента) и пунозначног глагола у конструкцији „да“ + *презент*: *ови Београђани има да побѐгну* отѐд овдѐ (БП); *на мојѐ годин има* те *прорастѐ* трава (БП); *само црно има да*

²⁷¹ Помоћни глагол у већини балканских језика губи флексију и постаје само маркер за будуће време, док је улога упућивања на лице, након замене инфинитива *да*-конструкцијом, пренета на главни глагол.

простирем (БП); *ти има да радиш* и *моје* и *твоје* (БП); *сад увечер само има да спавнем* пола саат (Л); *има да легнем* (Л); *три дња он има на мэн да рѣжѣ* (Л); *има си умажеш* панталоне (Л); *ти има да си чуваш* дете (Л); *има с мојтога (коња) д' идеш* (П); *има да се чудиш* (П); *има да чека ред* (П); *тој има да се данас ради* (Т); *дете има да остане* овде (Т); *оно има да ви оправи*, да будете људи (Т) и др.

Варијантност у вези са начином грађења овог типа футура јавља се једино у погледу присуства/одсуства везника *да*, при чему примећујемо да је у конструкцијама где је овај везник изостављен увек присутна и одређена лична или повратна заменичка енклитика.

Када је реч о категорији одричности, више је уобичајено да се употреби овај тип футура него тзв. *ће*-футур: *нема да се врене* тој (БП); *нема више да кувам* (БП); *оно нема да греје* к'о што је грејало (БП); *деца од браћу се нема познаву* (БП); *ја нема да имам* воду (БП); *те годин нема ни да дочекаш* (БП); *јутре нема да могу* (да отидем) (Л); *мени туђа деца нема да омилеју* (Л); *Јовица нема д' иде* нигде (Л); *нема вој се ми радујемо* (Л); *ми нема више да имамо* такво кутре (Л); *ви ме нема разберете* (П); *тој нема да испадне* (П); *нема те одведе* кући (П); *нема да изгубе* (П); *нема да излазим* (П); *нема толко да излазимо* напоље (П); *ово ви нема наплатим* (П); *нема да купујеш* та^екво (Т); *она нема њим ништа да преправља* (Т) и др. Ове конструкције углавном се одликују и неком додатном семантичком нијансом, попут забране или сигурности (уверености) да се нешто неће десити.

2.6. Удвајање објекта

2.6.1. Опште одлике

Удвајање (реприза, редупликација) објекта с правом се може сматрати „најзначајнијим синтаксичким балканизмом“ (Милорадовић 2015а: 79). Ова појава подразумева понављање или антиципирање директног или индиректног објекта помоћу ненаглашеног облика личне заменице, исп. грч. *ἐμένα με ζέρεις; ἐμένα πῶς σὲ φαίνεται; ὅλα ταῦτα τὰ γνωρίζω*; рум. *pe tine te lasasem; cît te iubesc eu pe tine; ca lui Nina nu-i e draga*; арум. *mine me alàs; z dedu kaplu a tsie; kôrts a nia sô ñ pitrets*; алб. *ai më njeh mua; s'e ka ditur këtë; e mora letrën; mos e merr librin pa leje*; мак. *мене ме викна; ти вету тебе; го сретна детето; му го покажа патот на старецот*; буг. *тебе те поздравиха; познавам го него; получих го писмото; му кажал на некој приятел*; приз.-тим. *мене ми казаше, тебе те тражим; нећу га тога мужа; жена си му тому* (Илиевски 1988: 167, Ковачец 1988: 39–40, Белић 1999: 277–281).

Језике/дијалекте балканског језичког савеза одликују различити степени заступљености овог балканизма. Најгрубље говорећи, у македонском, албанском и арумунском језику удвајање објекта је граматикализовано, тј. оно је обавезно у највећем броју случајева,²⁷² док је у бугарском, грчком и румунском језику ова црта скоро увек факултативна, прагматички одређена и карактеристична за разговорни стил; на самој географској периферији, у дакорумунском и у призренско-тимочком говорном типу, ова појава је веома ограничена (Фридман 2011: 80).

Иако објекатска редупликација у различитим балканским језицима пројављује извесне специфичности, постоје и неке опште тенденције у начину њеног функционисања: 1) најчешће се удваја објекат који има одређени члан; 2) објекат који стоји пред глаголом чешће се удваја него објекат који стоји иза глагола; 3) редупликација је најкарактеристичнија за објекте исказане личним заменицама; 4) удвајање индиректног објекта чешће је него удвајање директног објекта; 5) објекти који нису одређени се не удвајају (Асенова 2015: 110). Када је реч о последњој наведеној ставци, напоменули бисмо да се у појединим балканским језицима удваја и неодређени објекат. Тако се, на пример, на балканословенском ареалу удвајају објекти са неодређеном заменицом *неки* или са бројем *један* у значењу неодређене заменице *неки*, будући да се њима издваја или индивидуализује (и на тај начин детерминише) неки појам из конкретне класе појмова, уп. нпр. мак. *еден бран го истргна еден морнар* или буг. *една приказка я разказваше всяка вечер* (Илиевски 1988: 169, Асенова 2015: 114). Разлози за доживљавање неког појма као одређеног често се крију и у семантичким особеностима појединих категорија, па се тако, на пример, и бројна вредност појмова у појединим балканским језицима каткада може осећати као одређена, тј. детерминисана, уп. грч. *Πέντε γλάρους πώς θα τους χορτάσω με ψωμί και τυρί*, алб. *Dhjetra njerëz i mbloodhi gryka e Lepushës*, рум. *Două vaci nu le-am putut vinde* (Асенова 2015: 114).

Као један од основних разлога за појаву удвојеног објекта обично се наводи прелазак синтетизма у аналитизам у именском систему (уп. Асенова 2015: 108, Минова-Ђуркова ²2000: 208, Харалампиев 2001: 206). Наиме, при одсуству разликовања независног и зависног падежа и, уједно, при редоследу речи који подразумева да се објекат може наћи не само иза већ и испред предиката, у низу случајева долази до синтаксичко-семантичке препреке, тј. до немогућности разликовања субјекта и објекта. У таквим околностима удвојене заменичке форме преузимају функцију падежних наставака, прецизно и недвосмислено упућујући на

²⁷² Западна Македонија, централна Албанија и северна арумунска језичка територија представљају језгро ове балканистичке појаве (Фридман 2011: 80).

директан или индиректан објекат и искључујући сваку могућност неразумевања или недовољне прозирности исказа.²⁷³

Удвајање директног објекта нарочито је важно код глагола који могу бити и прелазни и непрелазни, а који су регистровани у свим балканским језицима. У овим конструкцијама кратке заменичке форме представљају сигуран знак да је конкретан глагол прелазан, исп. нпр. *буг. дървата горят в камината и дървата ги горят за огрев* (Асенова 2015: 109).

Повољне услове за учвршћивање објекатске редупликације давала је жива комуникација у вишејезичној балканској средини. Желећи да буде сигуран да је у потпуности схваћен, говорник се служио додатним средствима како би известио да следи (директан или индиректан) објекат или како би уназад упутио на њега. Кратке личнозаменичке форме, као деиктички²⁷⁴ сигнали који гарантују јасноћу исказа, у датим околностима показале су се као најподобнији кандидати за граматикализацију (Фридман 2011: 81).

Питање порекла и историјата објекатске редупликације у балканским језицима подробно и веома детаљно разматрао је Петар Христов Илиевски. Иако критички и врло аргументовано коментарише хипотезе о трачко-илирском (трачко-илирска претпоставка није без основе, али се не може са сигурношћу утврдити у којем степену је супстрат утицао на ову конструкцију, будући да трачки и илирски немају сачуваних књижевних текстова) и грчком (удвајање објекта не само да се не среће у класичним и посткласичним текстовима већ се не јавља ни у свим грчким дијалектима: оно је присутно само на северу, где је романски етнички елемент био најбројнији) пореклу ове црте, поменути аутор ипак указује на балкански латински као њен извор, истичући да се још од првих векова наше ере у вулгарном латинском језику са Балканског полуострва срећу случајеви удвојеног објекта (Илиевски 1988: 163–164).²⁷⁵ Илиевски такође додаје да се ова појава јавила најпре код заменица, које у латинском имају тенденцију да се удвајају онда када треба посебно да се нагласе (Илиевски 1988: 181).

Када је реч о старословенском језику, синтетичке падежне форме јасно су указивале на субјекатско-објекатске односе, независно од позиције објекта у односу на предикат. Упркос томе, још у старословенском периоду проналазимо примере објекатске редупликације, исп. нпр. *ѡбаче врагѣ моѡх тѣѣ • нехотѣвѣшѡмѡ мѡнѣ да цѣрь бимѣ бѣлѣ надѣ нимѣ • приведѣте ѡ сѣмо* – Зографско јев. (у Маријинском јев. и Савиној књ. нема заменичког облика *ѡ*, који представља удвојени објекат); *вѣсѣкѡ разгѡ не твораштѡжѡ плода. ѡзѣметѣ ѡ. ѡ вѣсѣкѡ твораштѡжѡ плодѣ отрѣвитѣ ѡ да плодѣ болни сѣтворитѣ* – Маријинско јев. (уп. *ѡзѣметѣ сѡ ... отрѣвитѣ ѡ* у Савиној књ.) (Харалампиев 2001: 206). Удвојени објекат обезбеђивао је потпуну јасноћу конструкције, што је преводиоцу давало одређену сигурност да ће се дати текст примити и разумети у истом значењу које је имао оригинал (Викторова 2007: 81).

У почетку, објекатска редупликација се могла осећати као плеоназам, да би касније, паралелно са развојем аналитичких тенденција у деклинацији, она постала неопходност у исказу. У споменицима са балканословенског тла ова појава се може пратити врло рано, уп. *и сказа ѡи аг(гѣ)л в(огородиц)и* (Шафариков триод, XII в.), *и еже бѣхѣ азѣ слоужитель: по*

²⁷³ Овде ипак треба напоменути да се редупликација објекта среће и у балканским говорима у којима не долази до редуције деклинације, због чега поједини аутори сматрају да „постојање правила о копирању објеката *олакшава* прелаз к аналитизму, а не да се копирање развија због аналитизма“ (према: Милорадовић 2009: 290).

²⁷⁴ Систем личних заменица увек је тесно повезан са категоријом деиктичности (Викторова 2007: 75).

²⁷⁵ Присуство ове црте у западнороманским језицима (исп. итал. *a te mi piace*, фр. *à moi il me semble*, шп. *a mí me parece*) поједине проучаваоце навело је на мишљење да она, заправо, и није балканизам (према: Ковачећ 1988: 40). Па ипак, природа објекатске редупликације у западнороманским језицима сасвим је различита од природе ове појаве у балканским језицима: удвајање објекта у западнороманским језицима много је слабије заступљено и углавном се везује за својеврсну афективно-емотивну употребу, док у балканским језицима оно служи пре свега као синтаксичко диференцијално средство (Асенова 2015: 106).

смотрениоу б̄жиоу: даноу ми мнѣ въ васъ: исплѣни слово б̄жие (Слепченски апостол, XII в.), **снѣ оба на .ї. посла а̄ Иѣъ; штпоуцажтъ ти сѣ тебѣ грѣси твои** (Рилско јев., XIII в.), **блажени раби ти иуже г̄ пришедѣи шбрацетъ ихъ бдѣца** (Тустендилско јев., XIII в.), **колъ кратѣи въсхотѣхъ събрати ж̄ члѣда твоѣ; всѣ елико ти гла(гола)хъ тебѣ** (Хлудов триод, XIII в.), **прижтъ же ж̄ страхъ всѣ** (Македонско јев. попа Јована, XIII в.) и др. (Харалампиев 2011: 206–207, Илиевски 1988: 175–176).

У каснијим споменицима са балканословенског простора конструкције са удвојеним објектом постају све чешће, уп. нпр. **и ако и^м даш пити онѣ^м кои имаю чрѣнѣ жлѣтъ** (Хиландарски медицински кодекс N° 517, XVI в.), **менѣ ме люблааше мнѣже ѿ иннѣх оученицѣх; и прочее Хс̄ ни гостит нас днѣс; тако милостиноу вашѣ да ю не творет гавленно; гдѣ егѣ погребосте Лазара** и др. (Крнински рукопис из манастира Свете Богородице Пречисте код Кичева, XVI в. – превод једног дела збирке *Θησαυρός* Дамаскина Студита, који је начинио епископ Григорије) и сл. (примери: Јовић 2006: 179, Илиевски 1988: 151). Када је реч о последњем наведеном рукопису, интересантно је да само једна трећина од укупног броја примера са објекатском редупликацијом има удвајање и у грчком оригиналу, што значи да преводилац није буквално копирао ову конструкцију из грчког језика, већ ју је употребљавао тамо где је осећао да је то потребно (Илиевски 1988: 176).

Као што смо раније поменули, у балканским језицима објекат се много чешће удваја када је изражен личном заменицом него када је изражен именицом или именском групом. На балканословенском тлу редупликација заменичког објекта је и доста ранија појава,²⁷⁶ због чега поједини проучаваоци сматрају да је она послужила као модел за удвајање именичког објекта (према: Харалампиев 2001: 207).

Нарочита пажња у вези са овом проблематиком посвећује се удвајању повратне заменице, које се сматра балканословенским новообразовањем, насталим врло рано, негде у XI веку, тј. пре удвајања личних заменица, уп. примере у Супрасаљском зб.: **себѣ си лоуж пагоубѣи стѣворатъ; стѣшивъ себѣ си одеждж; себе си акѣ чловѣка положивъ старенина паствинѣ; богъ во својго си стѣна поустѣ; почто својмоу си завидиши стѣпасению** и сл. (Харалампиев 2001: 207–208, Илиевски 1988: 179). У науци је присутно мишљење да је ова форма послужила као образац за удвајање личних заменица првог и другог лица, мада не постоје довољно убедљиви аргументи који би овакву хипотезу уистину потврдили; било како било, облик *себе си*²⁷⁷ сасвим оправдано се сматра балканизмом (Илиевски 1988: 179).

2.6.2. Анализа у тимочко-лужничком говору

Иако се тимочко-лужнички говор налази на периферији балканског језичког савеза, где је, као што смо већ поменули, удвајање објекта веома ограничено, у говору наших информаната затекли смо сасвим репрезентативан број примера ове језичке црте. Све

²⁷⁶ Важно је напоменути да су разлози за рану појаву удвајања заменичког објекта на балканословенском тлу у великој мери морфолошке (прецизније – морфосинтаксичке) природе: чим је дошло до изједначавања наглашене акузативне и дативне личне заменичке форме (исп. нпр. ак. и дат. облике *мене*, *тебе*), више није постојала могућност да се одређени синтаксички однос искаже само једним, акцентованим заменичким обликом, због чега су додавале кратке, ненаглашене заменице, које добро чувају старе падежне форме и тиме јасно упућују на одређену синтаксичку функцију.

²⁷⁷ Иако порекло ове форме није прецизно утврђено, она се и облички и семантички може довести у везу са латинским *se sibi*; занимљиво је да се први примери удвојене повратне заменице *себе си* јављају у Супрасаљском зборнику, рукопису који потиче из североисточне Бугарске, тј. из области која је у великој мери била романизована још у предсловенском периоду (Илиевски 1988: 179).

забележене случајеве објекатске редупликације поделили смо у две веће групе у зависности од тога да ли се удваја заменички или именички објекат.

2.6.2.1. Удвајање заменичког објекта

Личне заменице у тимочко-лужничком говору одликује тројак начин употребе: у једним случајевима користе се енклитичке (кратке) заменице, у другим – наглашене (дуге) заменице, а у трећим – удвојене (и наглашене и енклитичке) заменице.

Енклитичке заменице користе се када се лице или какав други појам који оне замењују не истиче, исп. дативне форме: *ош да дођеш да ми помагаш* (БП); *не допадате ми се* (БП); *слушај да ти кажем* (БП); *не дава му да дише* (БП); *даву им по малко нека помоћ* (БП); *доносе ми лекови* (Л); *Милица вој јавила* (Л); *де ми кажи када ће дојде Милица* (Л); *баба-Цурка му направил опњци* (П); *кад нам донесоше решење* (П); *како ми нареде тако радим* (П); *ништа ти ја не могу помогнем* (П); *па ни дадоше млеко* (П); *ево ви кључ, ене ви кревет* (П); *дивота ми је* (П); *могу да ви причам све* (Т); *све ми то било на памет* (Т); *добро нам је било* (Т); *дај да им купим дрешке* (Т); *нешто ми (је) ладно* (Т); *крај им не видиш* (Т); *ја ти гарантујем* (Т); *црква нам је лепа* (Т); *тој не могу да јој опростим никада* (Т); уп. и форме општег падежа: *комшије га питају* (БП); *стра ву ће ву опљачку* (БП); *оње су орочене, али ће и' подигнемо* (БП); [...] *него сам те запослио овде* (БП); *кад га уврже, тџкај, умота га* (БП); *да ју не волим, ја не би дошо* (БП); *не даву ме у школу* (БП); *ће те позове* (Л); *звала ме Вера* (Л); *питају и' газдарице* (Л); *затој сам те крстила таџка* (Л); *стра га ћу га вржем* (Л); *он ме йскара* (Л); *испратић ни је* (Л); *ставим га у замрзивач* (Л); *болу ме очи* (Л); *моја маи замётне дрва и срётне ни* (П); *ја сам гледала с очи како ћу је ковал* (П); *не обараше ћу* (П); *у Бугарску смо ћи водили* (П); *Велја ме је водил* (П); *нек те пребацие за Пирот* (П); *несу га оперисували* (П); *одма ју запослише* (П); *са и' они уредише* (П); *он ју узел заради имањето* (П); *претече га смрт* (Т); *уједе ме, па ме расцепи* (Т); *кво вас интересује* (Т); *снимали ни баш на Распети петак* (Т); *ја ју дадо на сина* (Т); *Нада и' је обувала* (Т); *на Стару планину (су) ме тражили* (Т); *ја сам ју звала нана, несам ју звала мама* (Т); *чијо куче те брџ изедџ* (Т).

Наглашене заменице најчешће се користе онда када стоје уз предлоге (пошто су предлози проклитични, потребно је да се наслоне на одређену акцентовану форму), исп. облике општег падежа: *она си овак станула покрај њи* (БП); *ако ймаш нешто више од њџга* (БП); *он по њџга живе још четерџ дана* (БП); *седџше и они недељу дња туј сас њи* (БП); *Бата некад дојде код мџн* (Л); *идемо код тебе, идемо код мене* (Л); *кравајчак умџсим, парџцу тујрим у њџг* (Л); *не знам ни какве су стварчиње турили испред нас* (Л); *она искочи пред нас* (Л); *пита за тебе* (Л); *код њџга работџше у кафану једна тетџка-Зора* (П); *ја без^с теб не могу д' испијџем кавџ* (П); *једнога од њи задужџи* (П); *ја на њу немам право* (П); *знаџеш ли ти да је Јаворџка код мене* (П); *тој (је) за нас било одлично* (Т); *у њи наду ймаш* (Т); *овде сџс мене жиџви* (Т); *ймаше нади нас један крџс* (Т); *личи син на њџга* (Т); *она си је близу њџг седџла* (Т).

Такође, наглашене заменице употребљавају се и без предлога, у истим околностима као и у стандардном језику, када је потребно посебно нагласити лице које оне замењују, исп. дативне форме: *мени ништа не треба* (БП); *теб треба бџ љило кафа за нас* (БП); *тој (је) њим било најново* (Л); *нам је реко, мџни и Зорану* (Л); *он мџн нареди да ја побџгнем* (П); *мени је овој добро овде* (П); *како је њој згодно* (П); *мени уопште неје сметало тој* (Т); *она нема њим ништа да преправља* (Т); *теби овој не треба* (Т); *они дају раџију њим, она њим даје дар* (Т); уп. и форме општег падежа: *џи' неће да мрда од^т кућу* (БП); *бабо, йди ти њу чувај тамо* (БП); *има да зовнеш мене* (Л); *што с' теб тиџче* (Л); *тражише и њџга на Младџнци* (Л); *родџла сам њџга прво* (П); *кад она мене пита* (П); *мене стра оди пџето* (Т); *ја њџга загрлим* (Т); *тџг одводе њу дом* (Т); *нас су родџтељи учили, сине* (Т).

Удвајање заменица врши се када постоји нарочита потреба да се лице или какав други појам означен заменицом истакне, али и када треба избећи падежну синонимију код наглашених облика датива и општег падежа једнине личних заменица (енклитичке форме, које се морфолошки разликују, у овим случајевима јасно упућују на конкретан падежни однос). Све забележене примере разврстаћемо према функцији удвојених заменичких облика у реченици:

а) функција индиректног објекта:

овој *ми мѐн* купује (БП); ја на пијац купим и сукњу, и гаће, и прљачу, све *вој* наузимама на њу (БП); да *ти ја тебе* кажем (Л); поштар *ми* не доноси *мене* (пенсију) (Л); ти *мѐн* мож^{III} да *ми* дадеш, да ми помогнеш малко (Л); ја сам *ју* помагала *њој* у кужну (П); придаву²⁷⁸ *ни нас* по малко (П); они *вој* плаћу ужину *њој* (П); они *њег му* помогну (П).

У већини наведених примера у функцији неправог објекта затичемо дативне форме личних заменица. У примерима – овој *ми мѐн* купује (БП); да *ти ја тебе* кажем (Л); поштар *ми* не доноси *мене* (пенсију) (Л); ти *мѐн* мож^{III} да *ми* дадеш, да ми помогнеш малко (Л) – управо енклитички облици личних заменица упућују на дативни однос, будући да су наглашене дативне заменице морфолошки истоветне са обликом општег падежа. Занимљива су два случаја – ја сам *ју* помагала *њој* у кужну (П); они *њег му* помогну (П) – у којима поред заменице у дативу затичемо и заменицу у општем зависном падежу: у првом примеру наглашена заменица је у форми датива, а ненаглашена у форми општег падежа, док у другом примеру имамо обрнуту ситуацију. У овим случајевима једна заменица упућује на одговарајућу падежну релацију, док друга представља само маркер посебног истицања. Разлог за овакву „мешовиту“ употребу заменица видимо, са једне стране, у врло поколебаном осећају за заменичке падежне форме код представника тимочко-лужничког говора, али, са друге стране, и у могућности двојачке (дативне и акузативне) реакције глагола *помагати/помоћи*. Сличну ситуацију, као последицу нарушеног осећаја за употребу заменичких облика, налазимо и у примеру – придаву *ни нас* по малко (П), где на функцију индиректног објекта упућује кратка дативна заменица (*ни*), док се наглашена заменица налази у општем падежу (*нас*). Коначно, у примеру – они *вој* плаћу ужину *њој* (П) неправи објекат изражен је наглашеном (*њој*) и ненаглашеном (*вој*) заменицом у дативу, а у примеру – ја на пијац купим и сукњу, и гаће, и прљачу, све *вој* наузимама на њу (БП) – функцију индиректног објекта имају дативна заменичка енклитика *вој* и аналитичка дативна конструкција *на њу*.

б) функција директног објекта:

учитељи су *ме мене* толко... (волели) (БП); оно *га* је познало брѐ *њега* (БП); са ће *ни нас* испитују тија професори (П); треба да *га* оптерѐјем *њега* (П); опремим *и'* прво *њи'* (Т); ишчувала сам *га њега* с³ Боба (Т).

У свим наведеним случајевима функцију правог објекта врше удвојене (наглашене и ненаглашене) заменице у општем падежу без предлога. Енклитичка заменица у сваком од приложених примера има искључиво функцију истицања, а не неку нарочиту граматичку службу.

в) функција логичког субјекта:

он га има и преко телевизор кад умре (БП); *он га* нема нигде (П); како *ми* је, сине, било *мѐн* (П); то *ми* је *мѐн* када дошло у памет, када сам ја узрела (П); брига *га њега* (П); и *вас* ве кошта (П).

²⁷⁸ Глагол *придава* овде је употребљен у свом секундарном значењу – *додавати; давати преко мере, норме, очекивања* (Златковић 2014б: 276).

Важно је нагласити да се заменице (а видећемо касније – и именице) не удвајају само у објекатској функцији, већ и у функцији логичког субјекта. Разлози за овакву појаву су како синтаксичке тако и семантичке природе: конструкције са логичким субјектом својом структуром (заменицом у косој падежној форми) и емфатичношћу (потребом да се заменица посебно истакне) умногоме подсећају на конструкције са удвојеним објектом, због чега говорник и при њиховом образовању посеже за истим граматичким обрасцем.

У прва два примера реч је о егзистенцијалним реченицама са глаголом *имати* и логичким субјектом у општем падежу (са генитивним значењем). Специфичност ових тимочко-лужничких конструкција лежи у томе што се само енклитичка заменица налази у општем падежу, док се пуна, наглашена заменица налази у облику номинатива. Мотив за појаву оваквих конструкција вероватно почива на семантичко-синтаксичкој основи: говорник, са једне стране, осећајући да дати заменички облик врши функцију субјекта у реченици, користи наглашену заменицу у облику номинатива, док, са друге стране, енклитичком заменицом у општем падежу ипак задовољава и граматичку природу конструкције, њоме (кратком заменицом) упућујући на одговарајући зависни (генитивни) падежни однос као допуну егзистенцијалног глагола *имати*.

У примерима – како *ми* је, *сине*, било *мѐн* (II); *то ми* је *мѐн* када дошло у *пáмет*, када сам *ја* узрела (II) – енклитички облик личне заменице недвосмислено упућује на дативни однос, будући да је наглашена дативна заменица морфолошки истоветна са обликом општег падежа.

У последња два примера удвојене заменице (и дуге и кратке) налазе се у облику општег падежа. Енклитичка заменица има искључиво функцију истицања, наглашавања конкретног лица.

Када је реч о позицији удвојених заменица у реченици, осврнули бисмо се на неколико уочених тенденција. Иако смо забележили јако мали број примера где се заменички објекат јавља на почетку исказа, у сваком од ових случајева у иницијалној позицији налази се наглашена заменица, док ненаглашена заменица увек долази иза ње. Унутар исказа преовлађује модел у којем се најпре јавља енклитичка а потом пуна заменица, мада је могућ и обрнут редослед. Изузев већине примера са удвојеним заменицама у функцији логичког субјекта, између наглашене и енклитичке заменице могу се уметати и друге речи. Када говоримо о позицији кратке и дуге заменице у односу на глагол, не могу се уочити значајнија дистрибутивна правила: заменичка енклитика најчешће се налази испред глагола, а доста ретко иза, док се дуга заменица готово једнако јавља и испред и иза глагола. Када је реч о самом глаголу, уобичајени су случајеви када он раздваја кратку и дугу заменицу или када се обе заменице налазе испред њега, док се он у позицији испред кратке и дуге заменице јавља свега у три случаја.

Уколико размотримо све гореизложене примере, можемо закључити да је прономинална редупликација у говору наших информаната највише заступљена у дативном, нешто мање у акузативном, а понајмање у генитивном значењу. Удвојене заменице најчешће се јављају у функцији индиректног објекта, а нешто ређе у функцији директног објекта и логичког субјекта.

На крају, важно је нагласити да удвајање личних заменица у тимочко-лужничком говору није онако широко заступљено као у време Белићевих испитивања (уп. нпр. Белић 1999: 277–285). Данас је ова појава доста ређа и чини се да говорници губе истанчано језичко осећање за њу. Велики број забележених примера са удвојеним заменицама (посебно са заменицама у општем падежу) био је изговорен са нарочитом интонацијом, тј. са особеном експресивношћу, са тоном истицања, потврђивања и сл., а један пример добијен је као одговор на директно питање, због чега није сасвим поуздан. Ако се све наведено узме у обзир, стиче

се утисак да је ова појава у извесном смислу архаична и генерацији говорника које смо испитивали. Коначно, уколико се сетимо да се напоредо са оваквим примерима далеко чешће употребљавају конструкције без удвајања, можемо закључити да је ова појава изгубила некадашњи системски карактер.

2.6.2.2. Удвајање именичког објекта

Принципи који важе за удвајање заменичког објекта функционишу на сличан начин и код објекатске редупликације субстантива.

Ако је именица или именичка синтагма у функцији објекта неодређена, она се употребљава самостално, без додатних конституената који би на њу упућивали, исп. *два брата отворили та су пекли пљескавице* (БП); *там не музу овце к'о овде* (БП); *купи салáme, кобасице* (БП); *дедо, дај пару* (БП); *онј стану, завршили рабóту, ручали, отишли си* (БП); *изнесу паре на астал* (БП); *препродава дрва, браништа купује* (БП); *натурал на таван, магационер, знаш, и зéјтин и газу* (БП); *несмо децу имали* (БП); *крóмпир смо имали, паприку* (БП); *ја и Века имамо пензије* (Л); *плетемо шарке* (Л); *немамо овде близо цркву* (Л); *спремали смо си к^hисел кунус* (Л); *овде смо свиње чували* (Л); *туј узимамо пензију* (Л); *нисам умејала ни лéб да месим* (Л); *имај ја увек и паприку и пиринач* (Л); *сад^г таблете узимам* (Л); *инекције сам примала* (Л); *отиде доле Зара да му прича приче* (П); *пра^ви кућу а не чује* (П); *стављамо живу туришју, стављамо печену, барену (туришју)* (П); *она спрема једење* (П); *накупувамо машинерије, сáне* (П); *од^г седамдес године нагоре човек крадне дане* (П); *ми смо си насéдале, која си изнела столíчку, која...* (П); *несмо имали одéћу, обућу* (Т); *чувала сам овце* (Т); *сукала сам коре, обђе, правила сам гибáнице* (Т); *(трéбе) да ошишаш овце, да опереш, имали смо влачáру* (Т); *шта смо имали занимацију, ништа* (Т); *заправимо кућу овде* (Т); *дај да им купим дрéшке* (Т); *нанизала сам нíзе да с' осуши за пуњење* (Т); *ја не могу да водим овде политиће* (Т); *она онда исечé коре* (Т). Подсетићемо да именица није детерминисана ни онда када уз њу стоји неодређена заменица *неки* или број *један* у значењу неодређене заменице *неки* (исп. примере у одељку 2.3.2.3) и тада се она у објекатској функцији такође употребљава без редуликовања.

Уколико је пак именица или именичка синтагма у објекатској функцији одређена, било по својој природи (лично име, назив сродства и сл.), било синтаксички (када уза себе има показну заменицу употребљену претпозитивно или постпозитивно у виду члана), у већини балканских језика влада правило да се осим ње мора употребити и одговарајућа енклитичка заменица трећег лица. У тимочко-лужничком говору удвајање именичког објекта није овако системски заступљено и оно се, као и када је у питању удвајање заменичког објекта, у великој мери изгубило из језичког осећања данашњих говорника. Па ипак, у нашој грађи наишли смо на сасвим репрезентативан број примера ове балканистичке црте. Све забележене примере поделили смо у неколико група на основу функције коју удвојена именичка јединица врши у реченици:

а) функција индиректног објекта: ... *што им на мóиви ја сам кућу оста^вила* (БП); *он му рече на тóга штото се мануше* (БП); *нана му га óпрости на мóјетого деду* (БП); *нек им да Бог, свакоме, па и на мóјити* (Т).

У свим наведеним примерима удвајају се именичке јединице (у првом и последњем примеру реч је о именички употребљеној присвојној заменици *моји*, док је у другом²⁷⁹ и трећем

²⁷⁹ У другом примеру информанткиња је изоставила центар синтагматске конструкције, исп. *на тóга (човека) штото се мануше*.

примеру реч о именичким синтагмама) у дативу²⁸⁰ помоћу одговарајуће дативне енклитичке заменице. Именичке јединице у функцији индиректног објекта у сваком од наведених примера су одређене (детерминисане) – или зато што су члановане, или зато што је уз њих употребљена претпозитивна показна заменица.

Када говоримо о распореду синтаксичких чланова у овим конструкцијама, кратка дативна заменица налази се испред глагола, док именичка јединица у функцији објекта долази иза њега. Изузетак од оваквог поретка представља први пример, у којем се и заменичка енклитика и поименичена присвојна заменица *моји* у функцији неправог објекта заједно налазе на почетку исказа, односно испред глагола.

б) функција директног објекта: *ми смо га с паре тој дете упропастили* (Л); *како су му ђу затворили мачкату* при њега у собу (П); *тјак су ју довели баба-Русу* (П); *овај шпорет да му га неки човек* (П); *па га све околу обиколи това* (П); *не мож ти стари људи у осамдесет година да и' прескочиш* (П); *са-шта ови људи да ји послужим* (Т).

Све изложене примере карактерише детерминисана именичка јединица у општем падежу без предлога у функцији право објекта, која се удваја помоћу одговарајуће енклитичке заменице, такође у општем падежу. У примеру – *па га све околу обиколи това* (П) – показна придевска заменица *това* је употребљена именички (због чега смо овај пример сврстали у групу именичких објеката). Када говоримо о претпоследњем примеру, именичка синтагма *стари људи у осамдесет година* није синтаксички детерминисана, али се по свој прилици удваја захваљујући својој семантичкој обележености.

Распоред синтаксичких конституената у наведеним структурама је мање-више слободан.

в) функција логичког субјекта: *нема га Јанко* (Л); *нема га сведочанство ми* (Л); *излазиш ли ти кад^т ти ју нема мама* (Л); *има ли га деда-Моша* (П); *нема ми ју ова (унука)* (Т); *са на децу баш и' брига што иде Ћскрс* (Т).

Првих пет примера представљају егзистенцијалне реченице са глаголом *имати* и логичким субјектом у општем падежу (са генитивним значењем). У сваком од ових примера редупликација се врши не само због одређености (детерминисаности) наведених именичких јединица у функцији логичког субјекта, већ пре свега из морфосинтаксичких разлога: детерминисане именице/именичке синтагме, будући да се налазе у номинативу, не саопштавају одговарајућу синтаксичку информацију, због чега управо енклитичка заменица у општем падежу указује на косу падежну релацију. Осим у примеру – *излазиш ли ти кад^т ти ју нема мама* (Л), енклитичка заменица увек долази иза глагола *имати* а испред детерминисане именичке јединице која се удваја.

У последњем, шестом примеру имамо ситуацију у којој се именица у функцији логичког субјекта уместо у општем падежу јавља у аналитичкој конструкцији „*на*“ + *опити падеж* (уп. *на децу*). Редундантна употреба предлога *на* представља резултат дубоко укорењене потребе за аналитизмом у језичком осећању наше испитанице. Најзад, иако овде није реч о синтаксички детерминисаној именици, можемо претпоставити да је удвајање проистекло из њеног генеричког значења (именица *деца* овде се не односи на неку конкретну, већ на сву данашњу децу).

²⁸⁰ Дативско значење добијено је на уобичајен, аналитички начин, помоћу предлога *на* и именичке јединице у општем зависном падежу.

г) специјалне независне реченице са показном речцом *ево/(ето)/ено*: *евé ју мѡ'а бáба* (БП); *евé и' ћéрћете* (БП); *евé и' онí прáви Ћíринци* (БП); *éно је Голубовић (Véra)* (БП); *енé га мѡј мѡж* (БП); *éво ми ју Áња кад билá мáла* (Т).

У свим наведеним примерима јавља се следећа реченична структура: *показна речца „евé (éво)/енé (éно)“ + енклитичка заменица у општем падежу*²⁸¹ + *детерминисана именица/именичка синтагма у номинативу*. Енклитичке заменице у општем падежу овде представљају маркер зависне падежне релације, будући да се детерминисана именичка јединица коју удвајају увек налази у облику номинатива. Положај енклитичких заменица у овим конструкцијама је блокиран: оне се налазе иза показне речце а испред именице/именичке синтагме.

Ова балканистичка конструкција поседује велику експанзивну снагу: она се може чути не само у балканизованим говорним зонама већ и у оним дијалекатским системима који су ушли у основицу књижевног језика. Разуме се, у стандардном језику употреба удвојене личнозаменичке енклитике у генитиву овде се сматра плеонастичном.

2.6.2.3. Закључна разматрања у вези са удвајањем објекта у тимочко-лужничком говору

На основу анализираних грађе, можемо уочити неколико важнијих особености у вези са удвајањем објекта на тимочко-лужничком тлу.

Удвајање заменичког објекта једнако је распрострањено као и удвајање именичког објекта, о чему нам сведочи приближно једнак број примера једне односно друге појаве.

Удвајање заменичког објекта врши се када постоји нарочита потреба да се лице или какав други појам означен заменицом истакне, али и онда када треба избећи падежну синонимију код наглашених облика датива и општег падежа једнине личних заменица (енклитички облици, који се морфолошки разликују, у овим случајевима прецизно упућују на конкретан падежни однос), уп. функцију индиректног објекта: *овѡј ми мéн купује* (БП); *ја на пијац кúпим и' сúкњу, и' гаће, и' прљачу, свé вој наузíмам на њу* (БП); *да ти ја тéбе кажем* (Л); *поштар ми не доноси мéне (пéнзију)* (Л); *тí мéн мѡж^{III} да ми дадэш, да ми помѡгнеш мáлко* (Л); *онí вој плаћу ўжину њѡј* (П); исп. и функцију директног објекта: *учíteљи су ме мéне тѡлко...* (волéли) (БП); *онѡ га је познало брé њéга* (БП); *трéба да га оптерéћујем њéга* (П); *сá ће ни нáс испíтују тíја прѡфесори* (П); *опрémим и' прво њí'* (Т); *ишчувáла сам га њéга с³ Бѡга* (Т).

Када је реч о објекту израженом именичком јединицом, он се најчешће удваја када је детерминисан, било семантички (лично име, назив сродства), било синтаксички (када уза себе има показну заменицу употребљену претпозитивно или постпозитивно у виду члана), исп. функцију индиректног објекта: *... што им на мѡ'иви ја сам кúћу оста'íла* (БП); *ѡн му рече на тѡга штѡто се мануше* (БП); *нáна му га ѡпрости на мѡјетога дéду* (БП); *нек им дá Бѡг, свáкоме, па и на мѡјити* (Т);²⁸² уп. и функцију директног објекта: *ми смо га с пáре тѡј детé упропастíли* (Л); *какѡ су му ћу затворíли мáчкуту при њéга у сѡбу* (П); *тýка су ју довéли бáба-Рýсу* (П); *овáј шпѡрет дá му га нéки чѡвék* (П); *па га свé ѡколо обикѡли тѡва* (П)²⁸³.

²⁸¹ У примеру – *éно је Голубовић (Véra)* (БП), информанткиња цитира туђе речи, због чега се и енклитичка заменица налази у књижевном, генитивном облику, а не у општем зависном падежу.

²⁸² У примерима – *... што им на мѡ'иви ја сам кúћу оста'íла* (БП); *нек им дá Бѡг, свáкоме, па и на мѡјити* (Т) – присвојна придевска заменица *моји* употребљена је именички, а у примеру – *ѡн му рече на тѡга штѡто се мануше* (БП) – информанткиња је изоставила центар синтагматске конструкције, исп. *на тѡга (чѡвéка) штѡто се мануше*.

²⁸³ У овом примеру показна придевска заменица *тѡва* је поименичена.

Заменице и именице/именичке синтагме се не удвајају само у функцији директног и индиректног објекта, већ и у функцији логичког субјекта, исп. *он га има* и преко телевизор кад *умре* (БП); *он га нема нигде* (П); *брига га њега* (П); *како ми је, сине, било мѐн* (П); *то ми је мѐн* кадá дошлó у пáмет, када сам јá узрела (П); и *вас ве кошта* (П); *нема га Јáнко* (Л); *нема га сведочáнство ми* (Л); *излáзиш ли тí кад^т ти ју нема мáма* (Л); *има ли га деда-Мóша* (П); *нема ми ју овá (унука)* (Т); *сá на децу бáш и' брига што иде Ёскрс* (Т). Овај вид редупликације вероватно се врши због тога што конструкције са логичким субјектом својом структуром и емфатичношћу умногоме подсећају на конструкције са удвојеним објектом, због чега говорник и при њиховом образовању посеже за истим граматичким моделом. Исто тако, удвајање је овде подстакнуто и синтаксичким разлозима, и то у свим оним случајевима где је управо удвојена (кратка) заменица неопходна како би се јасно означио зависни падежни однос.

Најзад, до редупликације долази и у оквиру специјалних независних реченица са показним речцама *ево, ето, ено*, исп. нпр. – *евé ју м'á бáба* (БП); *евé и' хéрфете* (БП); *евé и' онí прáви Ђíринци* (БП); *енé га м'óј м'уж* (БП); *éво ми ју Ања* кад билá мáла (Т). У овим случајевима управо енклитичке заменице представљају маркер косе падежне релације, будући да се детерминисана јединица коју удвајају увек налази у облику номинатива.

У балканолошким студијама се као основни разлог за удвајање објекта најчешће наводи немогућност разликовања субјекта и објекта у аналитички устројеним системима, услед чега кратке заменичке форме преузимају улогу падежних наставака, недвосмислено упућујући на директан или индиректан објекат (или, опет, на логички субјекат) и искључујући сваку могућност недовољног разумевања исказа. Међутим, објекатска редупликација се реализује и у оним балканским језицима/дијалектима у којима није дошло до редукције деклинације, те можемо рећи да удвајање често „не е 'компенсаторен' механизъм за маркиране на синтактичните функцији при отпадане или непослователна употреба на падежни маркери“ (Крџова/Тишева 2007: 127). Такође, овде није реч ни о редувантном понављању које је само себи сврха. У овим случајевима, наине, најпрецизније би било констатовати да се енклитичка заменица користи као „својеврсни сигнал, експлициатор директивности на нивоу исказа“ и да је прономинална реприза само „граматичко, морфосинтаксичко средство за 'свраћање пажње', за 'поткрепљивање' већ пројектоване усмерености“; са друге стране, „дужим заменичким/именичким обликом у улози објекта експлицира се управо фокус објекатске синтагме, ентитет ка коме се заменичком клитиком усмерава наша пажња“ (Милорадовић 2009: 291).

На крају, желели бисмо да истакнемо да удвајање заменичког и именичког објекта у тимочко-лужничком говору није онако широко заступљено као у време Белићевих испитивања. С обзиром на то да смо у целокупној грађи забележили свега неколико десетина примера ове балканистичке црте и да се напоредо са оваквим примерима далеко чешће употребљавају конструкције без удвајања, можемо закључити да су говорници изгубили истанчано језичко осећање за објекатску редупликацију и да она нема некадашњи системски карактер. Најзад, сматрамо да удвајање објекта и поред своје несистемске употребе заузима нарочито важно место у синтаксичком систему тимочко-лужничког говора.

3. ДРУГЕ ПОЈАВЕ УСЛОВЉЕНЕ БАЛКАНСКИМ ЈЕЗИЧКИМ УТИЦАЈЕМ

3.1. Појачана употреба аориста и имперфекта

3.1.1. Опште одлике

У језичкој типологији постоји теза да се између именског и глаголског система увек јавља својеврсна равнотежа по питању њихове сложености: тзв. „невербалним“ језицима, тј. језицима са развијеном деклинацијом и слабијом конјугацијом, супротстављају се тзв. „вербални“ језици, тј. језици које одликује простија деклинација и развијенија конјугација, односно сложен темпорални систем (Асенова 2015: 75). Када говоримо о језицима балканског језичког савеза, можемо констатовати да се они одликују доста редукованом, аналитичком номиналном структуром и веома богатим, комплексним глаголским системом.²⁸⁴

Једну од најважнијих појава у глаголском систему балканских језика представља нарочит однос између простих и сложених претерита, који се огледа у појачаној заступљености аориста и имперфекта у односу на перфекат. Иако има посебан значај, ова језичка особеност спада међу најслабије проучене балканистичке црте.

У разматрању овог питања, у науци се обично полази од специфичних балканских значења и функција аориста и имперфекта са једне, и перфекта са друге стране: 1) аорист и имперфекат означавају доживљене, посведочене радње, док се перфектом углавном исказују недоживљене и препричане радње; 2) аористом и имперфектом се упућује на локализованост радње у прошлости, тј. на тачно одређено време у прошлости када се радња одви(ја)ла, док је перфекат слободан, тј. неодређен у погледу указивања на моменат извршавања радње; 3) аорист и имперфекат се користе када се пажња усредсређује на саму радњу као факт у прошлости, док се перфектом упућује на резултативност, тј. на садашње стање као резултат прошле радње (Асенова 2015: 250–252, Конески 2004: 423, 426, 461, Влахова-Ружкова 2009: 102, Мирчев³1978: 206, Тополињска 2002: 9, Станојчић/Поповић¹¹2008: 394–395).²⁸⁵

Појачана употреба аориста и имперфекта у односу на перфекат једна је у низу појава које су настале конвергентним језичким развитком у полилингвалној и мултикултуралној балканској средини. Тамо где су контактни процеси били најинтензивнији, ова појава заживела је у својој пуноћи, док се на просторима не толико сталних, ограничених или ређих контаката показала као нешто слабије изражена. У том смислу, балканска језичка територија се може поделити у четири зоне: 1) јужна зона (грчка, јужномакедонска, арумунска (нарочито јужна) и албанска територија), коју карактерише истинско преовладавање аориста и имперфекта над перфектом; 2) централна зона (главнина бугарског дијалекатског простора), коју одликује равномерна употреба простих и сложених претерита; 3) прелазна зона (југоисточни српски говори и говори јужног и западног дела румунске језичке територије), коју карактерише преовладавање перфекта, али и честа, обично експресивна употреба аориста и имперфекта; 4) северна зона (српски и румунски говори ван балканизованих територија),

²⁸⁴ За балканске језике карактеристичан је вишечлани темпорални систем архаичног индоевропског типа: бугарски и албански познају девет, грчки осам, а румунски шест времена (Асенова 2015: 249). Нарочито велики број глаголских времена поседује македонски језик, који је поред добро конзервираних старих словенских времена развио и већи број темпоралних облика чисто балканског (несловенског) типа (Конески 1986: 167–168).

²⁸⁵ Убавка Гајдова додаје и то да се перфектом у балканским језицима веома често истиче субјективни став говорника у односу на истинитост исказане радње, а у највећем броју случајева реч је о говорниковом мање или више дистанцираном ставу (Гајдова 2009: 538).

коју одликује генерализација перфекта, уз ређу употребу аориста и још ређу употребу имперфекта (Асенова 2015: 269–274).²⁸⁶

Када говоримо о словенским језицима, аорист и имперфекат данас постоје у македонском, бугарском, српском и лужичкосрпском глаголском систему. У свим осталим словенским језицима ова глаголска времена ишчезла су још у средњем веку, а њихову улогу преузео је перфекат (Мареш 2008: 219).²⁸⁷ Уколико бисмо осмотрили стање на јужнословенском терену, запазили бисмо да се аорист и имперфекат у значењу основних прошлих времена а перфекат у исказивању других, додатно изнијансираних значења користе само у македонском и бугарском језику, и то у свим њиховим дијалектима (Влођимјеж 2010: 335). Српски југоисточни говори се у великој мери приближавају оваквом моделу, мада се у њима, под утицајем књижевног језика, у погледу изражавања прошлих радњи данас све више генерализује перфекат.

Након свега изнетог, нагласили бисмо да је за живу употребу аориста и имперфекта на балканословенском тлу пресудан утицај морао имати страни, несловенски балкански елемент.

Овде бисмо додали још неколико разматрања у вези са употребом и преплитањем облика аориста и имперфекта на словенском језичком простору.

У старословенском периоду аорист се градио од свршених, а имперфекат од несвршених глагола,²⁸⁸ и такво стање, уз извесна одступања, данас карактерише и већину балканословенских говора – македонских, бугарских и српских (Минова-Ђуркова ²2000: 66, Мареш 2008: 220, Белић ²2006: 432, Пипер/Клајн ²2017: 170).

Па ипак, још од најстаријих времена словенских језика за аорист се употребљава и основа несвршених глагола; такав аорист не може више имати своје право значење, већ постаје, због своје трајне основе – врста имперфекта, тј. чим се овакав аорист образује, истовремено се губи разлика између аориста и имперфекта са синтаксичке стране, а остаје само диференцијација на формалном плану (Белић 1999: 356).²⁸⁹ Са друге стране, и имперфекат се рано, још у старијим штокавским споменицима, нарочито оним по западнијим крајевима, осим од несвршених, образује се и од свршених глагола (Белић ²2006: 432). Све ово нам сведочи да је употреба аориста и имперфекта умногоме испреплетана, чему је на јужнословенском тлу додатно допринело и то што су се код многих глагола форме ових двају глаголских времена фонетски изједначиле – било у својим основама (након што су се скратиле дужине), било у својим наставцима.

²⁸⁶ Овде, разуме се, постоји и читав низ прелазних међузона, у којима се преплићу горенаведене опште тенденције.

²⁸⁷ Перфекат је првобитно представљао комбинацију категорије целине, садржане у перфективном виду (палъ), и категорије трајања последице у садашњости (кѣмь), исп. палъ кѣмь; чим је ишчезао појам „садашњег стања које траје“, једноремено је нестала и потреба да партицип пунозначног глагола носи обележје целине радње, односно да се употребљава глагол свршеног вида, чиме се перфекат отворио за глаголе оба вида, тј. и за несвршене глаголе, полако преузимајући улогу и аориста и имперфекта и постајући главно прошло време (Мареш 2008: 229).

²⁸⁸ Напоменули бисмо да глаголски вид у старословенском периоду још увек није био издиференцирана граматичка категорија, тј. да се он развио касније, као и да у старословенском језику постоје, истина – ређе, и примери имперфекта од свршених глагола и примери аориста од несвршених глагола (Влођимјеж 2010: 341, 346).

²⁸⁹ Интересантно је да Белић у свом раду *Аорист имперфективних глагола*, након указивања на чињеницу да се у нашим југоисточним говорима аорист образује подједнако често и од свршених и од несвршених глагола, ипак констатује да то што глаголска основа уноси у глагол значење тренутности или трајности целокупне радње нема никакве везе са специјалним значењем аориста, које обележава моменат свршетка неке радње у непосредној прошлости (Белић 1925–1926: 176).

Још у старословенском језику различити видови асимилација и контракција довели су до хомонимије неких форми аориста и имперфекта у извесним глаголским типовима, уп. **зъвати, глаголати, даровати, оумѣти, мнѣти** и сл. (Конески 1986: 194). Такође, у историји словенских језика који чувају аорист и имперфекат склоност ка уједначавању њихових форми била је врло жива од најранијих времена. Најзад, сви ови процеси резултирали су тиме да данашњи словенски језици у свим лицима осим у 2. и 3. л. јд. (у српском – и у 3. л. мн.) имају исте завршетке за оба ова времена (Мареш 2008: 223).

Блискост аориста и имперфекта и мешање њихових наставака Белић је почетком прошлог века уочио и у зони наших југоисточних говора. Поред већ поменутог аориста образованог од имперфективних глагола и имперфекта образованог од перфективних глагола, аутор је приметио да је једнакост наставака за 1. л. јд. и 1. и 2. л. мн. учинила да се аористни наставци за 2. л. јд., 3. л. јд. и 3. л. мн. почну преносити и на имперфекат (исп. форме 2. и 3. л. јд. импф. без крајњег *-ше*, као и форме 3. л. мн. импф. са наставком *-ше*) (Белић 1999: 356–358).

3.1.2. Анализа у тимочко-лужничком говору

Још је Белић истицао како се аорист и имперфекат у призренско-тимочком говорном типу употребљавају веома много, „далеко више него и у једном другом дијалекту нашем“, како имају дугу употребу и како говорници поседују јако језичко осећање за њихове форме (Белић 1999: 356).

Са друге стране, сабрана грађа са тимочко-лужничког терена сведочи нам да се паралелно са овим прошлим временима, а врло често и уместо њих, данас све више употребљава перфекат. На све већу заступљеност перфекта понајвише утичу образовни систем, масовни медији, али и многобројни контакти са говорницима књижевног језика, који се остварују захваљујући све интензивнијој покретљивости становништва. Поред свега наведеног, учесталијем коришћењу перфекта доприноси и његов мањи степен обележености у односу на друга прошла времена.

Значења прошлих времена у тимочко-лужничком говору веома су разноврсна и толико фино изнијансирана да би утврђивање макар и основних категорија њихове употребе захтевало засебну студију. Управо због тога, ми ћемо се у својој анализи ограничити на општије и типичније примере. Највећу пажњу усредсредимо на употребу ових времена у наративном контексту, будући да је приповедање о прошлим догађајима представљало основни вид излагања наших информаната. Коначно, због изобиља материјала који осликава употребу прошлих времена, нећемо бити у могућности да представимо целокупну сабрану грађу, те ћемо изложити само један, по нашој процени репрезентативнији део материјала.

3.1.2.1. Аорист: значења и употреба

У тимочко-лужничком говору аорист има веома широку примену.

Овај облик се, са једне стране, употребљава у свом „прастаром“ значењу извршења радње „непосредно пред тренутком констатовања“ (Стевановић ⁴1986: 646), било да се ситуација једноставно износи, тј. констатује, било да се о њој пита: *С квó се здави*²⁹⁰ овó

²⁹⁰ *здави се* свр. 1. *почети се давити, ухватити се у коштац (о мачкама; о псима; о псу и курјаку)* (Златковић 2014а: 305).

кучево? (Л); Добро, ћерко, *испричáмо*²⁹¹ ли? (Л); Главá ме заболé. (Л); Кудé се Јовáнка дéну²⁹²? (Л); Já ти свé *испричá*²⁹³. (Л). Овде можемо говорити о индикативном аористу свршених глагола, чија се радња „извршила у времену говорења, саопштавања о њој, или се вршила до једног тренутка у томе времену“ (Станојчић/Поповић¹¹2008: 393).

Са друге стране, у нашој грађи неупоредиво је чешћи релативни аорист свршених глагола, којим се означава извршење или свршетак глаголске радње у неком другом прошлом тренутку који је изван времена говорења. У приповедању наших информаната забележили смо велики број примера за овај тип аориста (због позамашног обима материјала нисмо у прилици да наведемо све посведочене примере; такође, неке од примера које смо издвојили представимо само делимично, тј. изнећемо их у сегментима):

Она́ *отвори* да се излуфтíра и ть^аг се моја́ ба́ба у́плаши [...]. Ту́ј éте *искочише* два́ Циганина, младíћи. (БП); Ми баш кад *одóмо*, па за мéсец дьна́ ја́ *извади́* ту́ђу не́гу на свастíкуту. [...] Па *ми́ну* недеља-две, она́ *рече*: Ма́, Цецо, овде́ ме не́што пробóђује. [...] Мí *казáмо* на сина́ [...] и *отидóмо* да попíјемо кáфу и *казáмо* му, он кáже: одма. *Упали* кола и *седóмо* и Дóм здравље. И кад^т *прóзва*, [...] и она́ ту́ј, *узнáмо се* ту́ј [...] и *запричáмо се* [...]. И она́ *пóттиса*, ту́ри у кóферту. [...] И за мéсец дьна́ *дóби* она́ да íде да се јáви. И *позвáмо* унúкатог из Београд, он *дојде* с кола́ у́јутру и у Београд на комíсију. [...] И *дóби* осáмнес íлади. (БП); Кад^т *се отселíмо* с³ ба́бу, па *пројдóше* седом-óсом мéсеци па *реко́*: ја́ би ишъл до Палáнку и до Бéжиште. И онé *рекоше*: па íди. (БП); Ка *отидó* гóре у-планин, па *озéбо*, *дојдó* овде́, *лéго* у лáдно... (БП); Онí *дојдóше*, [...] прво *попíше* кáфу, по једну́ раћíју *попíше* [...] и ја́ им *изне́со* пíво... (БП); Кад^т *се* Нáјда *рóди*, *изне́соше* га на у́лицу дóле, па га *турише* на сред^т пúт. (БП); Он *дојде*, *оделише се*, *продáдоше* волóви сь^ас бра́ћу, *поделише*, он *отиде* у во́јску, онí обојíца *остаише* волóви заједно. (БП); *Дојдóше*, *наместише* цре́ва и *отóше* си. (БП); И он *стури* дисáћи и *узе* бебé и *донесе* га и нáна му га *опрости* на мóјетога дéду [...] и тётка *дојде* пóсле и *уврже се* у лúльчу... (БП); Ова́ј Ёва ми *исфреза*, и *дојде* и женá њего́ва и *помогнуше*, *насадише*. (БП); Já *додјó* из^с Палáнку, док *намири́* сто́ку, *улéзо*, почéла ми сéрија, ја́ да вíдим, *седó* и заспáла сам. *Ди́го* се, сáмо се *скину́*, *облéко* спава́ћицу и *лéго*, заборáила сам да заклóпим тарáсу. (БП); И онí *се поделише*, баштá *довéде* ма́ћеву... (БП); Сá овíја *направише* овде́ вíкендицу, а тíја *дојдóше*. (Л); Дáде им по пáмет, и овí *искосише*, *очистише*, па ни се и во́ћњак вíди. (Л); *Пóгину* му брát и мí *оста́домо* при стáрци. (Л); *Оста́де* он глúв. [...] *Почéше* га болú у́ши јóш кад *дојде* из во́јску. И ту́ј и тáмо пóс^е *се óжени* и *óчува* дево́јче, ћерку, и *пóче* да не чúје и *пóче* да не чúје и женá га *мáну*. *Отиде* си женá и дево́јчето *одвéде* [...]. И он си *оста́де* ту́ј и текá. (П); Пóсле *постáде* тргóвачки пúтник, па *прећé* у Сáрлах, па из^с Сáрлах *отиде* и *постáде* тргóвачки пúтник, па *купи́мо* кола... (П); Па си ја́ ту́ј *тури́* да кúвам кúпус и мéсо, па *се шéрпа скувá*, па *запéко* у рéрну, па *извади́*. *Дојдóше* дéвет, овáј, дванáес, *дојдóше* два́, нéма и' из Нíш да се в́рну. *Дојдóше* трí сáати, нéма, *дојдóше* чéтри, нéма, *дојдóше* пéт, нéма и'. [...] *Рéко*, не мóg вíше да óдим, *дојдó* ту́ па си *лéго*. (П); Óдма *притíсе* дúгме, [...] она́ *казá* којí дáтум да íдем у трí попóдне [...]. *Дојде* она́: вí ли сте из^с Пíрот? Мí. Ајде овáмо. *Узе* она́ папíр, *исписа*, *исписа*, *исписа* за нáлази. *Дојдó* ја́ овде́, сýтрадán овáј ми *написа* приоритéтни у́пути... (П); И он: áјде тí, гóспођо, устáни у срмен кáпут. А ја́ *се погледá*, *реко́*, ја́ нéмам капúт, íмам сукнó, али *се ди́го*... (П); Он *заврши* у тó врéме кад^т *се растурише* свé фíрмете, у тó врéме *дипломíра*. (П); Пóсле кад *дојдó* из Нíш, из^с шкóлу, па *се запóсли*, па *почéше* да се шíшају фризúре. (П); Он *оста́де*, па га *позвáше* у во́јску кад *напуни* двáес седом гóдине, па *отиде* у во́јску. [...] Онда *анулираше* тóва решéње и *поништише* га и *завршише* свé.

²⁹¹ У првом лицу множине аориста (видећемо – и имперфекта) наставак гласи -мо. Белић истиче да је овај наставак врло рано морао гласити -хмо, а после испадања х у XVII–XVIII в. -мо, додајући да је ова црта у тимочко-лужничком говору „српска старина која се у њему самостално сачувала“ (Белић 1999: 358).

²⁹² *дéне се* свр. *нестати*, *изгубити се* (Златковић 2014а: 151).

²⁹³ У облику првог лица једине аориста (а видећемо касније – и имперфекта) у говору наших информаната редовно изостаје финални сугласник х.

(П); *Нареза'* та^еквóј: паприку, лúк *тури'* па *испржи'* у тигањџт. (П); Он има две ћерке, па *се* једна *удаде*, тај младата, али ништа од^т школу *не заврши*, као *поалише*²⁹⁴ ју мálко... А тај старата *заврши* у Београд и то добру школу... (П); *Појдо'* у школу у први разред и у други *улезоше* Бугари... (П); Женá си му *остаде*, [...], једно девојче *очуваше*, те и оно *изучи* школу... (П); И онí сá *се доселише* овде. [...] Па си *откараше* дѣще овде код једнога. (П); Море, два ћилима *изатка'*. Једн *дадо'* њему там, једн *дадо'* на овог сина овде. Пíротски. Све тој *потрошимо*. (П); *Сахранимо* си га овде, *дотерамо* си га овде. (П); *Купише* и кúћу, [...] па њу *баталише*, а *купише* погоре ть^ека у село [...]. *Купише*, и *уреди* и врата и прозори и све *прéпраи*. (П); У Бугарску кад ћи *одведомо*, ја ћи *одведо'* на тíја крзнени штáнд, куде је сáмо за крзно, за јакне [...]. Гребéнац *узé* за њéга, за Ѐгора, она *узé* крátке јакне крзнене за Љиљу и она... све крзно *узóше* и Гáврило сáмо *извади* и *плáти*. (П); Али *óде* тáмо. *Позвáше* га и *óде*. (Т); Кúче *скóчи*, па ме овак као дрвену лúтку *óбру*, па ме *бáци* тáмо и *óтиде* си. Бáба ме *узé*, на тој кúче гáздарица, *увéде* ме у ону кúјну с огњиште, све ме *уплува*. (Т); Кад дете *óживе*, *óмрда*, оно у Књáжевац снíмано, у Зáјечар *отидó'*. [...] Штá је тý је, *роди'* једну ћерку. *Изрáсте*, удалá се... (Т); Ал ме *ујéде* кúче. [...] *Ујéде* ме, па ме *рáсцени*. (Т).

Наративним аористом догађаји се слушаоцу представљају као доживљени, а приповедање у овом облику неретко је динамичније и емотивније.

Како нам сведочи изложена грађа, аорист се најчешће јавља у трећем, а потом и у првом лицу (једине и множине). Његова веома ретка употреба у другом лицу резултат је самог чина комуникације: наиме, ретко се неке говори о радњи коју је управо тај неко сам реализовао. Готово све потврде аориста у другом лицу су, заправо, питања постављена саговорнику (исп. нпр. *Чу* ли штó? (БП); *Најде* ли тањирити куде су? (Л); *Издоодисте* ли? (Л); Ђј, тí *остарé* ли? (Л); Бáбо, *ти* ли кавé? (П) и сл.). Када се, уосталом, аорист употребљава у дијалогу, онда се то обично чини заједно са другим прошлим временима (в. сегмент 3.1.2.5). Оваква фреквенција аористних облика може указивати на нарушавање стабилности овог глаголског времена.²⁹⁵

3.1.2.2. Имперфекат: значења и употреба

У најопштијем смислу, имперфекат означава да се нека радња вршила у одређено време у прошлости, обично „истовремено с неком другом радњом, означеном било којим претериталним временом, неком прилошком временском одредбом, или је пак то време одређено самом говорном ситуацијом“ (Стевановић⁴1986: 656), исп. Дошла сам за њéга, јóш *не идеше* ни у војску. (БП); Седел је један дн гóре, *имаше* и нáрод. (БП); Осомдесé гóдин тьг *ýмо'* като *се расправљамо*. (БП); Док смо моглé да óдимо, *идóмо* у печурке. (Л); Јá сам билá у бáњу, у Свóнци, кад *имаше* бáња, сá нéма. (Л); Мáлечьк *бéше* кад баштá му умрé. (П).

У приповедачкој стилизацији исказа имперфекат је веома уобичајен када се износе трајне доживљене радње. Због великог обима грађе, и овде наводимо само неке од забележених примера, међу којима су, опет, бројни редуковани само на поједине сегменте:

Стоја' тудé, *расправљамо се*... (БП); Пéкар Брáнко што *бéше*, па *правеше* кифле, лéбови, *радеше* млого.... (БП); Таквá *бéше* нóшња... (БП); Овáм *имаше* једна бáба, ал и она умрéла... (БП); Куде *бéше*, ја *идó'* на тýј свáдбу, трí дња свáдба *бéше*. (Л); Тíја Дрáган Мíтков *пáсеше* коњи и магáришта и крáве. [...] И *учеше* некаквó, ја нé знам каквó... (П); Капéтан милиције *бéше*... (П); Она *се зовéше* Лепóсава... (П); Бомбóне он *имаше* шáрене таквéј... (П); Ал *имаше* једн човéк, па *не чујеше* сиромá', а жењен је бíл, имáл је дéцу... (П); Гóран Брéговић

²⁹⁴ **поáli (се)** свр. 1. *размазити (се)*; *постати лењ и неодговоран* (Златковић 2014б: 132).

²⁹⁵ Уп. и: „Аорист је, као и имперфекат уосталом, пластично изражајно средство првенствено монолога, а само изузетно – дијалога“ (Реметић 1996: 505).

носеше у то време такву ко́жну ја́кну сиву. (П); Он *ра́деше* на центра́лу овде́ го́ре, на на́шу си центра́лу, па по́сле *ра́деше* у Ти́гар. (П); Сна́ата ми б́ш *рачу́наше*... (П); Ти́ја про́фесор, кад^т *тре́баше* да испи́та, а он *не зна́еше* сва́коме́ име. (П); На Вели́гден ле́б *се ме́сеше* с пера́шће. (П); Сна́ата ми *ра́деше* овде́ у Пи́рот у По́лет. (П); Ско́ро бе́ше он на телеви́зор. (П); Де́да *сече́ше* кола́ч, а све́ животи́ње у ту́ја *напураше* мо́ја ба́ба. [...] Па ча́к и куче́ *наместеше*, [...] па све́ о́коло *огра́деше* пога́чуту. (П); Код на́с у село́ *има́ше* не́ћи Ра́де, па *прода́ваше* такве́ ства́ри... (Т).

Иако се употребом наративног имперфекта уместо неког другог прошлог времена каткада постиже својеврсна експресивност, то не мора увек бити случај: у нашој грађи најчешће је реч о стилски неутралној употреби.

Данас се имперфекат у тимочко-лужничком говору углавном чује код старије генерације говорника и разумљиво је што млађа популација нема истанчано језичко осећање за употребу овог облика. Уз то, имперфекат се веома ретко користи као форма са којом се напоредо у истом значењу не употребљава и неко друго претеритално време (уп. сегменте 3.1.2.3. и 3.1.2.5). Најзад, приметили смо да се употреба имперфекта код наших говорника врло често везује за готове, лексикализоване форме (уп. већи број потврда за треће лице једине имперфекта глагола *бити* и *имати* у гореизнетим примерима) или за устаљене конструкције типа – *Како́ се зва́ше* (П) и сл. Коначно, на све ређу употребу овог облика у последње време у великој мери утичу средства масовног информисања (у којима се овај облик готово и не користи), као и све интензивнија покретљивост становништва те долазак у контакт са говорницима прогресивнијих дијалеката.

Премда је фреквенција имперфекта у тимочко-лужничком говору данас знатно сужена, не можемо рећи да би му било који други глаголски облик увек био еквивалентан, нарочито не у наративном контексту.

3.1.2.3. Аорист и имперфекат: паралелна употреба и морфолошко-семантичка преплитања

У тимочко-лужничком говору динамичност, сликовитост и експресивност у приповедању често се постижу смењивањем облика аориста и имперфекта:

Десет године *идо́мо* у село́ та чува́мо ба́бину сестру, [...], па та́мо *прода́домо* ку́ћу, а ову́ј ку́ћу *купи́мо*... (БП); *Покра́доше* ме... *укра́доше* про́шлу го́дину се́дом ни́зе папри́ку [...], *доводи́* мили́цију... (БП); Ку́ћу *направи́ше* сидáру, још им башта́ *бе́ше* жив. (БП); Ово́ј *почеше* ла́ни, па *напрска́ше* за Јеремíју, ја́ *кречи́*... (БП); Като *би́* бо́лесна ја́, па *идо́* на контро́лу једну́ш, па дру́ђи пу́т, овде́ *убеди́ше* Ирэ́ну да *направи* да ми да́ву ку́ћну не́гу. [...] *Идо́мо* код о́пште пра́ксе, *прегледа* ме, *лежа́* та́мо, *да́де* ми *у́пут* и на *ленгер*²⁹⁶ *прегледа́ше* ме. (БП); Кад *опра́* *пижамете*, *ре́че*: *и́ди*, *о́ка* те *Све́та*. *Ја́ ману́*, *реко́*: *што́* ме *о́каше*? [...] *Ре́че*: *да́ј* ми *во́ду*. *Ја́* му *да́до*'. И код не́г *до́јде* та́ј сестра́та, а Ба́та *ви́де* [...]. Та́ко *се изљуби́мо*, *идо́* у шта́лу, *оти́до*', *реко́*: *немо́ј* ме *тра́жиш*, да *и́дем* у шта́лу, ста́вни се, да *намирúјем*, *реко́*', па *ћу до́јдем*. А та́ј *Босáнка остáде* и *деверьт* ми *ту́ј*. И ја́ *до́ле намирú*' и *и́дем* и она́ *ре́че*: *а́јде* го́ре... (БП); Он *има́ше* не́ко дево́јчиште, *не узеше* се. [...] *По́сле се у́вати* са *женети́ну*, *у́зе* *чове́ку* *жену́* *брé*! (Л); Да *расце́пим* дрво, онó *одлетé* дрво́то па *ме́н у́дари* у о́ко. И овде́ *има́ше* *до́ктор* [...]. И *преба́цише* ме у Пи́рот та *седé*' *недељу* *дња* *та́м*. *Капа́ше* ми *ка́плице*, та^к*кво́*, *ма́з мазáше*... (П); Мо́јити ми *да́доше* *мира́з* *десет* *о́вце* и он *има́ше* *десет*. (П); *Ја́ се* *дњњска купá*', *кад* *ме* *ти́*

²⁹⁶ Информанткиња користи облик *ленгер* у значењу *рендген*.

звá први пúт, ја излэзе²⁹⁷ из^с купáтило. (П); Човéк једь^ан *имаше*, он *оти́де* дóле Зáра да му прíча прíче. (П).

Још је Белић истицао да је употреба аориста и имперфекта у нашим југоисточним говорима толико узајамно испреплетана да је најбоље посматрати их заједно (Белић 1999: 356). Укрштање аориста и имперфекта, које се пројављује кроз реорганизовање и изједначавање њихових форми, мешање наставака и питање темпоралне бивалентности, представља једну од кључних особености ових глаголских времена у тимочко-лужничком говору.

Иако се аорист у сабраној грађи најчешће образује од свршених глагола, у говору наших информаната каткада можемо срести и аорист саграђен од несвршених глагола, уп. – Па дојде гóре прéседник на улици, те ни *држá* туј гóвор... (БП); *Сликувá* ме унúкава са свí (БП); Бáбо, *ти* ли кавé? (П) и сл. Овде треба нагласити да између несвршеног аориста и имперфекта постоје извесне семантичке разлике: „аорист увек са собом носи значење резултативности, без обзира на то да ли је посреди свршена или несвршена форма (разлика између два типа аориста је само у дужини трајања глаголом означене радње), а поседује и могућност временске ограничивости радње, док се имперфектом нужно обележава процес радње, акција, дејство које се у прошлости посматрало у току свога вршења и које као такво не подлеже временском ограничавању“ (Вељовић 2018: 410).

Имперфекат се у забележеном материјалу најчешће гради од несвршених, а веома ретко и од свршених глагола, уп. Баштá *нарéдеше*: тí, сíне, пúштај јáганци! (Т); Нéје имáло згóда, спáло се на рогóже, ја не мóгу да спíм, онó ме убíва, овáко на... Па *исплетéше* мáти рогóжу, пóсле нéкако билó другачíје. (Т); Мојá тéтка покóјна *дојдеше*... (Т). Белић сматра да „имперфекат од свршених глагола стоји, по значењу, према имперфекту од имперфективних глагола као што стоје итеративни глаголи према несвршеним (трајним)“ (Белић ²2006: 432).

Када је реч о морфолошким особеностима, нарочиту пажњу завређује облик трећег лица множине имперфекта, који под притиском аориста доживљава преломну промену у свом развоју и, уместо очекиваног наставка *-(х)у*, добија наставак *-ше*, уп.: И онé *бéоше* девојке... (БП); По двá мéтра снéгови *пáдаше* брé... (БП); *Имóше* вéлику воденицу. (П); Па сá и' скóро *реклами́соше* на телев́зорат. (П); *И*маше тáм у Сóпот тáта сестрú од^т чíчу и онí *имóше* двé децá. (П); Онí си добрí *бéоше*... (П); Онí *сáдоше* мнóго вéлику градíну. (П); Напрéд^т пакети́ некаквí *давáше* на пензионéри, пакети́ни. (П); Онí си ван селó *седéоше*, и ја дојдó'... (П).

Након свега изнетог, истакли бисмо да се у тимочко-лужничком говору, упркос променама у начину образовања аориста и имперфекта, и данас добро чува синтаксичка вредност како једног тако и другог облика.

3.1.2.4. Перфекат: значења, употреба и облици

Иако заузимају изузетно значајно место у тимочко-лужничком систему прошлих времена, аорист и имперфекат више нису облици у експанзији када је реч о исказивању прошлих радњи. Под утицајем образовног система, масовних медија и учесталијих контаката са говорницима књижевног језика, данас се прилично често, чак чешће него било које друго претеритално време употребљава перфекат, и то не само код млађе популације већ и у говору наших информаната.

Осим што је на временском интервалу прошлости слободан, необележен облик, перфекат је и видски невезан. За њега се може рећи да садржи значења свих прошлих времена:

²⁹⁷ Облик трећег лица једине аориста понекад се уопштава и за прво лице једине. Овакав вид унификације аористних облика у једнини није нимало редак у тимочко-лужничком говору.

говорник овим глаголским обликом упознаје слушаоца са радњом/стањем/збивањем било из непосредне прошлости било из прошлости уопште, а саопштење може бити одмерено или према садашњем тренутку или према каквом другом моменту.

Као и у случају аориста и имперфекта, при представљању примера за употребу перфекта усредсредићемо се на наративни контекст. Разуме се, и овде је забележена грађа далеко обимнија од групе примера коју излажемо, но, опет, потрудили смо се да за илустрацију издвојимо нешто репрезентативније целине или поједине њихове сегменте:

Напред у кућу су живели по десет-једанес човека, знало је се ко¹ је старији... (БП); Радело је се, али је се имало... (БП); Свадбе су се правиле, весела су била... (БП); Она је радела у Весну, он је радел приватно код једнога Козјанца, возил је камион, саламе, кобасице развозил. (БП); Млого је добро било у село. Чис ваздух, само једну струју си плаћувал²⁹⁸... (БП); Ручно је се радило, па по пет њладе, шес само пшеницу смо наодили, тој се све жело ручно. И народ је бил здрав. Па је се врло с коњи раније. [...] Па се живело. (БП); Гор смо имали магационера и куварицу и шумар је нон-стоп био ту. Па шесé и шес радника смо били. Радело је се, как'и! Плате добре су биле, као да си у Америку. Да. И лепо, лепо је било за живот. Народ је поздрав бил и послóжан. (БП); Бака Ћирић Цвета се звала. Башта, она је имала седом године кад вој је башта вој млад умрл. Њојна мајка је имала три ћерк^hе и три сина. Све је она то, није²⁹⁹ се преувадала, све је сама и оженила и удомила, све сама. Била је баба културна, чиста, није била покварењак, све је далá у добри домови, и тако да... Па она је пољопривредник, знала је да шије, да, сукњу ону прљачу напред^t што су жене носиле. [...] Па сас мэн је родила две ћерке. Па мале, па оне цедилке, па с' иде на копање, на жétву, све се ручно радело, па да. (БП); Ђ, Раде, ја сам триес пет године у планину радео, седамнес године сам само бил секач... (БП); Лепо ни је било. Башту туј смо садили, на пијац кромпир смо имали, паприку, парадáјз, све. (БП); Туј сам се родила, туј сам се удалá, мужа сам сахранила... (БП); Кад је било Други светски рат, ја сам била у четврти разред... (БП); Дваес и осмога је отишъл фэбруара, а доишъл је дваес четвртога марта, све у болницу је бил, а ја сам дваес дња ишла код њега у Ниш у посету. (БП); Волели смо се. Што ја сам помислела и он помислио. Затóј смо ми и створили све. (БП); Он наредил трупови, па се укачил у сливуну, па преко њу слезал на пут и отишъл. (БП); А какви су ме лужје тражили. Једн је доодил трипут... (БП); Кад^t сам се удала, дошла сам овде, несам ни познавала си сугруга, такво време било тга. Дошла сам, лепо ми било сс њега, родила сам си две дечица, три, једно ми умрло. (Л); Имали смо говеда, имали смо. Овде смо свиње чували и доле смо си чували [...]. Неје како сада, има да се купи, неје имало. Овчице, [...], волови смо ми чували, несмо ни имали млеко од^t краве. (Л); Ишла сам у Ниш и при лекара и Јоца је работил у Триглав и тако то слично, сви су ме знали. (Л); Несу биле сливе, тг се орало и копало. (Л); Ишло се у цвеће, плели се венци за овце, ручк се спремао. (Л); Жело се на-руће, неје имало комбајн, неје имало ништа, муће су биле големé. (Л); Били смо сироти, али смо после све стekli и све смо си задобили, имали смо све, све смо имали. Ка' смо ми купили, тој је било одамна бре [...], мој човек кад је купи крeвети гвóздени... (Л); Он је сам бил. Бил је страшљив, па га једно детиште много дирало. И кад је порасал муж, кад је отслужио армију, овак је реко ком његовога оца... (Л); Ја несъм волела козљака, па је овај мој волел да се игра сас јаришта, па смо му купили козу. (Л); Он кад је рипнуо, па кад је ударил у плафон, ал на друго место смо били, не код мене, код^t Панту смо били. (П); Ишли смо на седенћу. Па лепо, седенћа је била. Па играли смо, певали смо. Видиш, овíја доле пијан лeгал. Панта, чувени Панта. (П); Кад^t сам се удала, кад^t сам отишла за мужа... Ја сам се удала у осамнаес годин. Мој муж ме видел негде и питал од^t куде сам и они ми казали и они су тражили да ме ожене за њега. Али мој башта

²⁹⁸ У јединским облицима мушког рода радног глаголског придева финална алтернација *л>о* начелно се не врши, али, као што ћемо имати прилике да видимо у даљим примерима, ова промена је због утицаја књижевног језика данас све присутнија у тимочко-лужничком говору, чак и код старије генерације говорника.

²⁹⁹ У одричним облицима помоћног глагола *јесам* по правилу се јавља екавски рефлекс *јата*, мада се под све већим утицајем књижевног језика данас веома често чују и стандардне форме са рефлексом *и*.

неје дал... (П); Он је мало волел да работи, мало је волел да ради. Ал ја сам радна билá много. (П); Ја сам имáла брата триес шесто годиште, он је бил малко мангупчък, тькá волел је да... да доване. (П); Деда је волел (мéd), чувáл је, и у једн подрум куде стојí мéd сáмо је он улазил. (П); Он је ишъл и с мене, на клáницу кад^т сам билá, ја сам замењувáла куварицу ка је на óдмор. И он је с мене ишъл и помагáл ми је и научíл је. (П); Онá је пóсле патíла од... у њý је билó пълно срце с воду, па од^т тóга је и умрела, проплýс и онá је и умрела. (П); Тьгáј ишилá сам, кад је на сáхрануту билó, и пóсле више несáм ишилá. (П); Остáла сам без мáјку на две гóдине и двá брата сам имáла, [...] па ме чувáла бáба, па сам имáла тétку девојку, на тáту сéстра. Па ме чувáла, па кад^т се оженила, ја сам плакáла да íдем сас њý. (П); Пóсле очувáли ме, одрáсла сам, ишилá сам и у шкóлу и копáла сам и жéла сам рúчно и свé сам пробáла. (П); Мојá мáти, онá постíла двáнаес ове нéдеље за Ўскрс. Нáм неје давáла уóпште да се мí преблáжимо. (Т); На осáмнес гóдине сам се удáла [...]. Овој што смо свé стéкли мí смо с тáј рáд стéкли, с тé печурке. Несмó имáли стóку да продадемо, сáмо с печурке. (Т); Овија срдњи дáни сам радéла као кóњ, чíни ми се, али и тóј несáм марíла. Свé ми је билó лéпо, с³ дóговор, и ишилó нáпред... (Т); Свé смо имáли, нéма, и тóј где сам јá бáш билá овáмо, па билó слóжно где сам се оженила. А где сам билá гóре, рт онó, чувáли стóку... (Т); Требáла да прокува дýње, па онда да и' стáви у шéћер, а онé се, знáјеш, онé се скроби́ле. Па и брáле смо јáгоде, тóј íсто правíла мáј... тóј волéла да прáви. (Т); Он је радéо у рúдник, он имáл пáре, а мóј баштá, он неје радéл нíгде, али дрва је метрíл, а овај чíча ми је радéл у рúдник, имáло рúдник у метрíју. (Т); Гóре у Ћуштицу имáли су против нáс крс'. Мí смо га поштувáли, ишилí смо, али мóж нéко врéме да несмó бáш трéнутно ни (ишилí)... Дошилí смо овдéка и тóлко. А мí смо си требáли одржáвамо тóј, да íдемо свáку гóдину, али тó смо из глúпости... престáли, дá. И онда онá кáже: девојчето им се разболéло, занемарíли тáј крс... (Т); Кáко се живéло! [...] Прво, ја сам билá без мáјку, на дéвет гóдине сам остáла, па сам билá бédна много. Али сам имáла срце јáко. Живéла сам за нáрод, за мене, за свí. Били смо сáмо јá и брáт... (Т); Јá сам по четрéc венцá низáла, много сам радéла и имáла сам, имáло је и за дéцу и за мене. (Т); Билá сам и слýга, дéвет гóдине сам служíла код гáзду. Чувáла сам óвце, чувáла сам говéда, жéла сам, копáла сам, прéла, плéла, свé што се радéло јá сам радéла. (Т); Кад^т сам ишчувáла дéцу, удáла ћерке, добíла унúчићи, праунúчићи, онда јá сам се опустíла... (Т); Патíла сам, неје имáло пéлена, збирáл си крпине да га повíјеш [...]. Ишчувáла сам га њéга с³ Бóга, ја верујем у тó. Ё, пóсле сам очувáла ћерке двé, é у четерéc гóдине сам родíла јéдну ћерку. Четерéc гóдине тáчно сам имáла, ја сам ју родíла, дá л' ју íма овдé у слíку... (Т); Зељáник пóсан јá сам правíла, имáло ме и на телевíзију, пóсан зељáник, дá. Снимáли ни, нé знам којí су билí, бáш на Рáспети пéтак. (Т); У селó се слезíло, кад^т сам билá у Ћуштицу, а пóсле овдé билó, у селó. [...] Па свирáло се ил сьс хармонíку или сьс гáјде, већíном с гáјде тражíли. (Т); На Стáру плáнину ме тражíли, билá сам и гóре, добíла сам плétени опáнци на пóклон. Нáда и' је обувáла. (Т); Месíла сам, сукáла сам кóре, óбђе, правíла сам гибáнице, радéла, свé што се жíво радéло – радéла сам. (Т); Папрíке си íмамо, да ти кáжем, испест^вувáла сам, íмамо, éво нанизáла сам нíзе да с' осуши за пýњење. (Т).

Иако се у тимочко-лужничком говору за означавање радње која се (из)вршила у прошлости пре нечег другог – „што је означено неким такође претериталним временом, или се пак то подразумева из целе језичке ситуације“ (Стевановић ⁴1986: 665) – користи плусквамперфекат (*Не бéше се родíл* кад ја дојдó'. (Л); Вéке, бéо' ли ја отишилá у пэнзију кад^т тí дојдé? (Л); Онí су посадíли свé и свáшта а јá га бéо наћубрíла. (П); Пре пét гóдин сам јá читáла, нéки из Нóви Сáд написáл бéше... (П); Једнý гóдин íмамо слíве много, бéоше се децáва родíла, близн^вéта. (П); Онí дошли за старúту (сестрú), ал онá билá излézла. (П); Кад^т сам јá дошла, онí билí помрели. (Т)), у овом значењу се, опет, све чешће употребљава и перфекат (Јóш нíје одужио што је узео од^т пензионéri. (БП); Знáјеш ли кáко ме је натоварíл, па сам носíл и његову тáшњу и мојý. (Л); Ћерка и зét су посадíли бáшту тáмо где сам јá садíла. (П); Кад^т се онá родíла, мí смо већ завршилí кýћу. (Т)).

Из свега изнетог могло би се закључити да перфекат добија све више простора у тимочко-лужничком систему претериталних времена. Међутим, широка употреба овог облика још увек не утиче у каквој већој мери на сужавање употребе других прошлих времена. Пре можемо говорити о њиховом суживоту и паралелној употреби.

Након разјашњења у вези са употребом тимочко-лужничког перфекта, осврнули бисмо се и на једну његову морфолошку карактеристику.

Наиме, иако се перфекат у овом говору гради као и у књижевном језику – од енклитичког облика помоћног глагола *јесам* и радног глаголског придева глагола који се мења, у трећем лицу једнине и множине примећујемо изузетно честу употребу крњег перфекта, односно перфекта код којег је изостављен помоћни глагол (осим случајева крњег перфекта у већ изложеној грађи, сада наводимо и нешто репрезентативнију групу примера):

Сад медецина далéко *отишла*. (БП); Óсом éктара шúма *билó*. (БП); Кад úјутру нека мрзлица *пáдла*... (БП); Онí тој *испродавали*, фрезу *продали* и ово свé, трактор. (БП); Увечер која квó чула – пренесу́. (БП); Кúј *отишьл* у пéнзију, комé јóш мáлко трéбе... (БП); Мúзалице *накупувáл*. (БП); И њóјната ћерка *отишла* при мужáтога. (БП); Пироћáнци *водили* рачún, на парúту *пазили* мнóго. (БП); Мéне мáјка штом *родила*, óдма *умрела*. Она овáк *пáдла*, *умрела*, мéне овáк *бацили* под^т крéвет. (БП); Кад ми *умрела* мáти, чувáла ме бáба, *турали* ме при мáјку да сисам. (БП); *Носили* ме, óн ме *прекрстил*. (БП); Преко капи́ју *улéзал* у двá сáати. (БП); И дéда ми *пошьл*, *понéл* вéнци, *понéл* свé... (БП); Једнá јетрва *дошла* та си *вадила* óчи тáм... (БП); Врéме *дошло*, трéбе д' íм на појáту гóр. (БП); Којá да ме нóси гóре *карале се* [...], а стрíна *имáла* мúшко, она... Мéне *дојила* сáмо једнá женá, *имáла* сина с мојé годíште, четерéс дáна *доодила* [...], она ме *дојила* до четéрес дýна, пóсле ме *раниле* с млекó. (БП); И јóште *сањáл*, *чúкнули* на врáта, [...], *умрела* му ћерка а детé жíво. Ѐма нека сíла, тој да знáјеш. *Казáл*, бáба ми, *дóвели* бáбу, *одвéли* ју мртву... (БП); Јучер *отишла* úјутру сабáјле. (Л); А праунúчето тúј *билó* па óн *ишьл* за њú. (Л); Онó брé и Пíрот голéм *постáл*. (Л); Свí *се поразбегáли* [...]. Једь^ан *отишьл* у Нéмачку при сестрú, а једь^ан на Копаóник сá *отишьл*. (Л); Гоцá гóдине *прошлé*. (Л); Свí *спáли* у једнú сóбу. (Л); Мојá свекрва *имáла* шéс дéцу, свé *имáло* и за децá и за свé. (Л); Овдéка *дошла*, из Алексáндровац је она, гóре козлáци, па *терáла* децá у пáшу, па *била* с óвце, па им *праила* опýнци оди кóжу свíњску. (Л); Óн сíгурно ме *волéл* та ме *узéл*. (Л); Онí *се договорили* да доведú мојú мáтер, она мнóго *била* рáботна и јáка, а баштá ми *бил* како пацóв. [...] И кад *отишли*, кад *отишли* за њú, она *далá* нишáн на свéкра, *ошьл* дéда сь^ас коњá у Шестí Габáр, из једнó селó у дрúго, *далá* чарáпе и јастýци тканí и óн *донéл*. Кад^т *требáло* да се жéни, да отíду за њú, онó далечкó *билó*, двé-трí сéла, свé с кóњи *ишли*. И онí *имáли* вéлику кúћу тáмо у Шестí Габь^ар, онé *се наредíле* на ћóшку, сéстре од^т чичéве *се наредíле*... (П); И кад *улéзли* у двóр, тáм, у двóр, прво *улéзъ^ал* дéда, свéкар, па младожéња, па кúм. Али кад^т *слéзал* дéда од^т коњáтога, нáна га *познáла*, óн *ишьл* за дáр. Али кад^т *слéзал* баштá ми, óн какó па њúшку. А онé *реклé*: лéле... (П); Мáчката му *изéла* врóвити на опýнци. (П); Она му *нашла* девојку из^с Поповцí. (П); У нáше селó једьн *отишьл* да прóси у Рáвно Бúчје девојче. (П); Она си *мислила*, *мислила*, па *реклá*: ... (П); Једь^ан пá *читáл* нóвину у вóз, па *бил* пíсмен ко мéне, па нáопако *читáл*. А онí му млáди *рекли*: дéдо, па нóвината нáопако! (П); Она *однéла* цéло имáње. (П); Терзија *понéл* íгле, *понéл* напршњаци. (П); Она *родила* девојченце. (П); *Пошла* Јáсмина ономад у град, трí к^һíле *узéла* шећер. (П); *Волéл* си нáрод рáботу. (П); Тóј свé у сáлу *билó*. Дá. *Имáло* сáла кад је лóше врéме. (Т); *Била* бáба по шíпци. (Т); Из Зáјечар *дошла* једна девојчица у гóсти за Петрóвдан. (Т); *Имáло* огњíште рáније... Бáба *клáла* óгањ. (Т); Ѐсто такóј и учíteљи ни *учили*. (Т); Љúди *били* слóбодни. (Т); Она *дошла*, *преспавáла* у хóтел у Књáжевац, сúтрадán *остáла*, па прéкосутра си *отишла*. (Т); Лéпо *билó*. Љúди *се* мнóго *ценили* и *поштували*. (Т); У сóбу *се свáдбе правíле*. (Т) и др.

Изостављање помоћног глагола у трећем лицу једнине и множине перфекта представља врло распрострањену појаву, карактеристичну не само за тимочко-лужнички говорни тип већ и за многе друге староштокавске и новоштокавске говоре (Барјактаревић 1966: 133).

3.1.2.5. Закључна разматрања у вези са појачаном употребом аориста и имперфекта у тимочко-лужничком говору. Паралелна употреба прошлих времена

Представници тимочко-лужничког говора користе читаву лезу претериталних времена. Међу њима нарочито важно место заузимају аорист и имперфекат, чија је жива употреба у великој мери подстакнута балканским језичким утицајем.

Са друге стране, захваљујући својој необележености на временском интервалу прошлости, својој видској невезаности, као и јаком утицају књижевног језика, у наративној сфери данас све већи замах добија и перфекат. Ово, опет, не значи да учесталије коришћење перфекта утиче на сужавање употребе других претериталних времена у нешто приметнијој мери. Најпрецизније би било говорити о њиховој унакрсној и узајамној, тј. паралелној употреби.

Као приказ суживота аориста, имперфекта, перфекта и плусквамперфекта (али и презента за означавање прошлости) у тимочко-лужничком систему прошлих времена, овде износимо већи број наративних³⁰⁰ сегмената из говора наших информаната:

На седáмнес гóдине *се óжени'*. Тамán *се замомчи'*, áјде жени́дба. И с³ ба́бу *смо живéли* шесé гóдине у бра́к. Па она́ *умрэ*, њóј четерéс – ћерка *умрэ*. Да́. И та́ко да... Јéдну íмамо у Београд ћерку, она́ *је* овде *билá* сас ћерку и са^c зéта. Двé недéље *седéше* тóј... (БП); *Укину́ло је се* тóј свé. Сá свé тóј на... *Побéгоше* деца́ на врéме. (БП); Млáди *побéгли*, стáрци *помрэше*... (БП); *Јá сам радéо* у Шúмско, тóј *се запосли'*. (БП); Рúчно *је се свé радéло*, пóсле кад *искочише* машинé, овó óдма *накупува́мо* и машинé и свé. (БП); И у Бéжиште *имáло* црква једна́. Па кад *бéше* ју́л, *па́дла* јака кíша па, па *растури́ло* тóј. Пóсле га *обнови́ше* мáлко, нéкако *оградíше* га... (БП); Па *славíли смо* мí Спáсовдан, Свети-Никóлу, та́мо Арáнђеловдýн *смо славíли* код њу́ кад *отидóмо* и Свети-Никóлу. Овде кад *дојдóмо* Арáнђеловдýн [...]. Па сýпер *је билó*. Ё, пóсле кад *оболéмо* с³ ба́бу, [...] *батали́мо свé*... (БП); Та́кво *је врéме наишло́*, *промени́ло се свé* [...]. А сéла *се скрóз испразни́ше*... (БП); А пóсле, тóј³ *је шкóла имáло*, сýг *пропа́де* и шкóла и свé тó исто [...]. Па *билó је*, *билó* око трéс *ђáка брэ!* Шкóла вéлика тóј *је билá*, учитељ, учитељица, двá сина *је тó роди́ла* у Бéжиште, да́, éве¹у сýг у Палáнку, мýж²т ву и óн млáд *умрэ*, учитељ²т *се рáзболе*. (БП); *Бил* милица́јац, па *грешíл*, па г¹ *искарáли*, óн *се прéбаци* на дрва. Вóјни камиóни *накупува́л*. (БП); Мí *смо пá* у Бéжиште сас Дýлка *били* комши́је. [...] А зна́ш овóга... Рáде! Гýмен из Бéжиште, исто што *су* сас Дýлка млóго *живéли*. И њéму млáда женá *умрэ* [...]. Óн *се óжени* та *дóби* ћеркицу. (БП); *Нé се* јóш ни *жени́л*, пре недéљу дýна *се чу́мо*. *Рéко'*, тí, брэ, *поста́де* прáви Пиро́ћанац... (БП); Мојá ба́ба *је билá* златна ба́ба, али гóтово, *óде* ба́ба... (БП); Једýн *бéше*, *могáл је* и óн да се врати́, óн *погрéши* па *улéзне* там... (БП); Па *се* трíпут *извртá* ауто́бус, и óн *се рáзболе*, осамдéс трéће *се óткри*, *умрэл је* деведéс трéће. (БП); *Рекóше* ми: *па́дла* фла́шица. Онé му [...] *далé* лéк. Кад *отíде* у понедéљак... И *дојдé*, *рэче*: пýтујем у Нíш на испитíвање. (БП); Óн у Палáнку *је дóл живéл*, дóл и *умре*, у Палáнку, дóл га *сахранíше*. Скóр му *ћерка умре*. Тóј *смо* си мí *жевéле*. (БП); Кад (óн) *дојдé*, *почéли смо* од ну́лу. (БП); Сáд му *је билá* скóро гóдина, *умре* ми брáтат. (БП); *Јá идó'* на пи́јац, *дојдó'*, [...] док *намири́*'... *Чувá'* дéвет гóдин, кад ми мýж *умре*, једну́ крáву, *нисам тéла* да¹у прода́дем уóпште, *чувáла сам* једну́ крáву. (БП); *Јá сам билá* óпасна, да ти кáжем, и на кóло, на óро, óн *дýмаше*: а, *ће* тра́жиш тí тéј тво́је но́ђе! (БП); Тра́ктор мóј у њóјну авли́ју [...], па га *упропасти́ше* сýга, а

³⁰⁰ У неколико случајева сегменти за илустрацију имају форму дијалога, тј. нису узети из приповедачке сфере.

њојан зет *средил* само тако, као што је га *откарал*, т^ека је сређено. *Возише* га и цигани и татари доле, њино, дваес^т и седам годин, одма га *откараше* кад ми *умре* муж доле. Он му *рече* на тога штото *се мануше*, он је га *волел*... (БП); Па *идоше* там, па *лежали*, па *сврнуше*, и оно девојчето: бабо, сви ми на рођендџн *дадоше* паре [...]. Ја *несъм* *ишла* на рођендџн, [...] а ја им *реко'* да сврну овдека. На детето *дадо'* т^аг чџтри иљади за рођендџн, [...], *дадо'* му бисер, мој је муж *купил* за Осми март последњи пут бисер, *нисам* га *преврзала*, *нисам*. Саат [...] *купил* ми је за Осми март [...]. *Нисам* нигде *мрдала* без^с саат. [...] Па ми *наде* од-руку а *имамо* краву, она *се суну* и *изеде* га. После ми он *купи* друђи. А оно *вели*: бабо, сви ми *дадоше* паре, а Војкан ми *не даде*. *Неје* му *дал* деда, стиснут. Тако *би*. А деда-Зоран *накупувал* и за њега и за тој детџ. (БП); С једнога *се заволи*, *сџг* је година *билá* како *се узеше*, он *неје* *се* ни *женил*... (БП); Само тџа дџвер там *отишъл*, тамо једно *чул*, једно *продавал*, а овдека си *узе* дџл исто, на чџтри дџла. Ал га мџ сви *уземо* од њега. [...] Па им *запалише* кџћу, па им *изгоре* кџћа. Јџсте. После *направише* друго, *ниско* [...]. Дџверџв *развали*, он *узе* једну *сџбу*, мџ *уземо* друго, он *отидџ* си онам на дџду и на бабу у кџћу... (БП); Он *умре*, а Свџта *бџше* бџлестан исто, аутобус *се извртал* и *озџбал* и *бџше* у бџлницу у Паланку. И *дојдоше* за мџн, *умрџл* ми дџда. А ја га дџнџс *довџдо'*, а ноћом *дојдоше* из Алџксинац [...], сви *отџше*, само Вџрка од њџ *остáла* у сџло. Ёто, ја *сам остáла*, и вџдиш да сви *измрџше*, само ја *остáдо'*. (БП); Он, кад мáјка *умрџла*, [...], ноћом *сáња* *пошъл* си ми с мáтер у плáнину на орање где *се идџше* гџре. И *бил* бџлак па *пџкал* грџм, *уби*, *рџче*, *женџту* а детџ *остáде*. (БП); Она дџва *пџт излазила*, трџћи *пџт несъм* ни *чула* када је *излџла*. Само *чу'* кад *рџче*: Вџро! Кад *поглџдá'*, *нема* ју. Она *над^е*, *погрџши* једну степџницу и *надне* доле и *слџми* ногу, кџк. (БП); Одма на њџга сџнови *продадоше* краве, одма *испродаваше*, тџ кџће у Паланку им је *напра^сил*, *збatalише* овџј њџно... (БП); Јá доле *бџо'*, свџ *средили* лџкари. Јá *отидџ'*, *дојдџ* сџдија, *дојдџ* адвџкат, *дојдоше* и мџн *истераше*. Адвџкат с њџга *причá* там и пџсле ме *позваше*, *улџзо'*, ја *несъм* ни *знáла*, *отидџ'* си у пџсету. *Улџзе* и жџнска сџдија... (БП); *Пџквари* му *се фрџза*, он *косил*, и *исџши* *се* сџнџто. (Л); Јá *сам имáла* пџно (кџкџшџе), ал *неквџ* и' *пџдави*. (Л); Дá, *затџкла сџ^ам* коња *којџ је умџл* да *улџзне* у сџбу и да *се обрне* и да *се врне* и да... и чџвџка да нџси на њџга! Ка' *сам* ја *билá* невџста, гџре *билá* стáра кџћа, [...], енџ кџћа *пропáде* од вџду. (Л); Баштá ми *погинул*. *Оставил* нас трџйчка. Па ни *се мáјђа поженџла*, џџрко. Па нас *оставила*, там трџ *родила*. Па ни *очувáла* баба и дџда. Па *смо се разлетџли* сви к'о пџлетџја [...]. Па *сам доживџла* па и мој сџпруг *погину*. (Л); У вџјску *погинул*, чџтрџс пџте ли *бџше* [...]. После мáлко нас *одбџше*, *нећемо* ниједнá да *се шкџлујемо* [...]. Дџда и баба *предузџше* товá, уз нас *су билџ*, *кџпе* лџбац чџча, стрџна. Свáкога *си слушáл*, свáкому *си бил* пџнижан и тџ та^ска. (Л); Мој сџпруг *је пра^сил*, пџсле Јџца *додáде* нáстрџшницуву. (Л); *Имáла сам* дџвера нежџџенога, саобрађáјац. Ал *се* он *разболџ* те *умрџ*. (Л); Она *отидџ* доле, текá је *морáло* да бџде. За мџн мнџго добрá *билá*, мџ *смо* си мнџго лџпо *живџле*. И сá што и она *остáде* без^с чџвџка и дџцá вџј *се врнуше*. (Л); *Прџбáла сам* да не *јџдем*, ал' *пџчџ* ме нџсвесница вáта. (Л); *Несáм сá ишла*, каквџво корџна, ја вџше *не смџја* д' отџдем. (Л); Мој чџвџк, он си *је* тџј *правил*, и гџре *је правил*, него свџ тџј, сá неквá *се водá пџјави*, и гџр свџ *пропáде*, и онџј *смо* кџћицу гџре *правили* [...]. Свџ тџј *пропáде* и овдџ *џве водá се нáврну*... (Л); *Чувáла сам* Вукáшина једну нџдељу кад^т *се родил*, и ка' му... на рођендџн еднуш, *ишла сам* доле, нџ знам у којџ насџље *бџоше*. Мá, ја нџдељу дџ^ана *сам зџрле издржџвала* [...]. (Л); *Билџ смо се мучили*, ал *је имáо*... у свáк^ни мџсец *имáше* по јџдџн сабџр у сџло. (Л); Овџја овдџ *рашчистџше*, оно *је билџ* урáсло свџ у трџње отџд од нас. Јáо, цџнгла *је билá*. (Л); Па си пџсле *прџоди*, па *џцврну* за гџдину дџна. Па пџсле сџпруг *отидџ* у вџјску, оно *не бџше проодило*, после трџ дџна оно *прџоди*. И ја му *написá'*, *џ*, *неје имáло* како сá телефон, џџрчице... (Л); Па *смо прошлџ* тамо, па *идџмо* комто брáниште, па гџр... (Л); Она *бџше* пџдебџла, сá *помршавџла*. (Л); *Имáло је* црква у Стџл. Мџ *смо се венчáли* кад^т *се Јџца родил*. У Стџл *имáше* неквџ, *распáдла се* црква *бџше*, та *идџмо*. У цркву Јџцу *смо крстџли*. Оно пá *бџше* снџг до колџна, с коњá, чџза. Сáнке *су билџ* [...]. Кџњат *је бил*. (Л); До кáсаринуту док *отидџмо*, и Јџва *се тамо јáви* на портџрницу [...]. И онџ *позваше* тамо. [...] И Јџва *рџче*: енџ га Бáта. Енџ га Бáта, *насрну*. И он брџже *насрну*, и *врну се* [...] и *излџзе*, и пџсле *отидџмо*, *идџмо* доле у кафáну, *ручџвáмо*, тамо *смо* мџ *прџспáли*, оно *бил* Талијáн брџ... Пџла,

у Пулу *били смо*. И после *спáмо* ми код^т Талијана. Нас *ники* ть^атáј *неје* *дирáл*. [...] *Преспáли* *смо* и *јутредьн се пá јавíмо* при њéг, те и *јутредьн шетáмо*, тíја дьн *шетáмо* па си óн *отíде* у *кáсарину*... (Л); *Јá сам улéзла самá*, Вуле *је ишъл* с мене, а *једнóг увéде*, другáчије *се понашáл*, *преглéђувал је* тíја дóктор, [...], а другáчије *се понашáл* мене *кад је преглéђувал*. (Л); *Јá сам си родíла* детé *док си рекъ^ал* пíксла! *Несъм* га *смејáла* *узнем* у руће. [...] *Јóва* *док óтрча* *коди бáбу*, *код моју мáјђу* и *дојдé* нáна и *згрáби* га. И *каквó му је работíла*, *пúпак му је она́ отсéкла* и *везáла* с кончък. Тóј ть^екá *билó* *напрéда*. (Л); *Имáше* *пóштар*, óн *јáдан умрé*, óн *је из^с Кíјевац бíл*. (Л); *Јá сам си у Дучéвци ишлá* та *сам гласáла*. *Одвéзе* ме *човéк гóре* и *гласá'* и *врнó'* *се јá*. (Л); *Угрчи* ме *етé тýва*, *éте*, *одóнде*, од^т *степенíцене*, па *пáднем* *дóле*. [...] *Па се дíза'*, *па клечá'*, *кличá'*, *кличá'* на *колéна*, па *улéзнем* [...]. *Па некакó сéдо'* и *позвá'* [...]. *Кад^т сам позвáла*, *дојдé* *хíтна* и *одвéзе* ме. Па ми *дáдоше* *инéкцију*, па на *тáм*, на *вáмо*, па ме *мáлко óтпуштити*, па *сам билá* и код^т *прíватника* у *Пíрот*, у *Пíрот сам билá*... (Л); *Нéсу* *мојí знáли* *ка сам отíшла*, *побегúља*, али *пóсле си правíмо* ми *свáдбу*. (Л); *Од^т тé* *инéкције* *кад примá'*, *као да су ми дúшу извадíле* *тé* *инéкције*. (Л); *Једнá* ми *се удалá* у *óсми рáзред*. *Почéла је* *усмéрено сáмо* *двá* *мéseца* и *пóсле рóди* *детé* у *петнáес гóдин* и *рóди* *јóш* *једнó*. (Л); *Идóмо* *јá* и *Цóка* *мóј*, *чéтри пúти смо билí* *тáмо*. И *сá су си купíли* *кúђу* и *кóла*... (Л); – *Сéно сам преврнóла*, *сá* *ће* *íдем* *да одмáрам*. – *Тí* *ли преврну* *сéно*? – *Преврнó'* *га свó*. А *јучер сам* *цéл дьн згрибáла*³⁰¹, *до трí*, *кад ме Вéлко изокá*... (Л); *Јáганци је заклáл* *чéтри* *прóшлу гóдину*, *сá* *пá* *и' клá*, *јесеньс зáкла* *чéтри*. (Л); *Јá сам радéла* *по кúјне*, *помагáла сам* *на жéне*. *Вéља* *ме је водíл* *кад је билó* *јóш* *Експрес*, *Мáршал* *кад је рáдио*, *знáш ли*, *Вéља* *што умрé* *овдé*. *Знáш ли* *Мáршала*? *Код њéга работеше* *у кафáну* *једнá* *тетка-Зóра*, па *имáла* *сíна* *једнóга*, *óн је умрéл* *у гимназију*. И *кад ме је Вéља позвáл* *да им помажем* *тáм у кафáну*, *онá нóсеше* *црнíну*... (П); *Óн сакáл* *да узне* *бáбу* *Јовáнку*. А *óн се звáл* *деда-Јовáн*, *мóј дéда*. Ал *онí рекли*: *од лóш сóј немóј*, *не мóже* *њú* *д' узíмаш*. *Питáли* *га óће* *ли да се жéни*. [...] *Оди лóш сóј* *не мóже*. А *онá*, *тáј бáба имáла* *у нáшу фамíлију* *некаквú* *тéтку*, па *билá* *нáша*. И *несу* *му далí*, *нíшта*. И *онá се ожéни*. [...] И *онá се ожéни* и *рóди* *девóјче*. И *отíде* *ју у Тóпли Дóл мúж*, *слýга*. И *омькне се* *нéгде* *по кáмење* и *пог'íне*. И *онá остáла* *млáда удовíца*, *колкá је билá* *тéтка* *не знам*, *бебé билá*, *манéчко* *девóјче билó*. И *дéда* *пóсле íде* и *доведé* *ју сьс свé* *девóјчето*, *мóј дéда* *доведé* *ју сьс свé* *њú*. *Довéл је*... (П); *Билó* *је* *недéлено*, *óтац* *нам умрéл*, и *тó је* *тáко остáло*, *мртвá* *тáчка*. Па *јá* *јучер најдó'* *папíр*, *óн се поцепáл*. Па *седé*, *седé* *на астáл*, па *га дíго'*, *што сам добíла* *јóш из^с Књáжевац* *ли*... (П); *Једнá*, *óп-тáп-тáп дојдé* и *отíде* *си*, и *нит је питáла* *нас* *нити нíшта*, и *улéзе* *тáмо* *на врáта*. (П); *Пóсле* *кад^т пó одрáсто'*, *ткáла сам* *на жéне*. (П); *Знáм* и *Нémци* *кад^т су билí* *у селó*, па *ми смо* *на срдéт* *селó*, па *тúј* *продáвница*, *тúј имáше* *библиотéка*, *имáше* *те^аквóј* *свáшта*. И *на срдéт* *селó* *истепáше* *нáрод*. А *ми смо* *до сáмуву* *глáвну* *улицу* [...]. *Утепáл* *га* и *óн се отегнул* *на пúт* *мртáв*. (П); *Пóсле се удáдо'* *за* *овдé*, *узé'* *једнóг мúжа*, *óн* *једíнац* [...]. Али *сам имáла*, *чíчу затéко'*, *бáбу* и *дéду*, *стáри лúђе*, *свé зáједно седу*, [...], *несу* *подéлени билí*, *пóсле се поделимо*. И *од^т свé сам пробáла* и *овдé* [...]. *Пóсле накупувáмо* *мáшинерíје*, *сáне*... (П); *Тáта* *ми се пóсле пóжени*, па *довéде* *жену*, *óнда* *онá* *децá* *неје имáла*, и *прíхвати* *нас* *тројíца* *као да ни је родíла*. Тóј, *неје* *изéла* *лúково пéро*, *чíни* *ми се*, *без нас*. *Пóсле* *јá се удáдо'* *овдé*... (П); *Дојдóше* *да ме прóсе*. [...] И *погађáше се*, *погађáше* *цéл дь^ан*, *óнда се тражíло* *мирáз* *узи* *девóјче*... (П); И *давáли смо* и' *дрúгоме* и *свé*, *давáмо* и *по Црвенчé* *дóле* и *по Стáничáње* и *свúде* *редом*, *мóре* *у Бúгарску* и' *карá* *једнóш*. (П); *У Сóпот сам имáла* *сестру* *од^т тéтку*, *онá óчува* *детé* *без баштú* *си*. *Манúше се*, *остáде* *трúдна*, а *онí се манúше*. И *пóсле мэн* *је чíча бíл* *а њóј* *újђа*, и *одвéде* *ју* *újђа* *си у Бéоград* *кад^т трéбе* *да се порóди*, а *тíја бéше* *тáм* *по Зéмун* *ли*, *кудé* *ли се одвълкá*, *óн из^с Пíрот бéше*. А *чíча* *ми радéше* *у Пóшту*, *тíја*. И *пронáјде* *га*, *пронáшъл* *га*. И *тражíл* *га* и *óн дошъл*. (П); И *дошлí* *тúј*, *погађáше се*, *појдóше* *си* и *јá* *ть^акá* *излéзо'* *на врáта*, *ама станúли* *ть^акá* *на*... *коди* *чешмú*, *íма* *чешмá* *на*... *Станúли* *óн* и *баштá* *му* и *тíја* *чíча*, *на свéкра* *ми брáт*. [...] И *врнóше се*, *врнóше се* и *закачíмо* *рáботу*. *Квó* *онí мэн* *дáдоше*, *дáдоше*, а *јá* *кошúље*, *чарáпе*, *пешкíр*, *тóј*, *па мáла* *верíдба*, *мáла* *верíдба*. *Дáдо'* *тóј* и *напраíмо* *рáботу*. (П); *Дошъл* *једь^ан* *из*

³⁰¹ згрíба несвр. 1. сакупљати грабуљом, вилом или лопатом (Златковић 2014а: 303).

град у белé дрéје, белá блúза, белé панталóне. Али мí смо си насéдале, којá си изнéла столíчку, којá... А њéму наместíле, [...] наместíле му некакв́в кáмик, па га намазáле сýс тíкву вáрену [...]. И кад^т сéдне óн, нíшта не приметíл, кад^т се дíгал, мí нáрочито жéне речéмо овáк [...]. Óн се умазáл: мá штá је, штá је овó? А онé: лéле, лéле, да лí се пá кúче пóсра? Умазáл дрéјете свé. (П); А сá íмаше овó у íсточну Србíју, сá ју као направíли и врзáли љу свé. (П); Не обарáше љу, ал њуј турíли на очíти и на главúту црну крпу. (П); Тóј нејé билó нáше, тóј купíмо. Иселíше се тíја људи, помрéше [...]. Децáва купíше у град некаквó [...]. Идó' јá, водíше ме да вíдим. (П); Јá сам билá детé кад је онá доодíла сýс човéк. И перáшће донóсеше, а бáба покóјна нејé давáла. (П); Ал кад дојдó', па појдó', понéсо' си лéб на свéкра, носíла са^бм, Божíћ, прázник, спрéмамо јéдење и однесéмо на појáту ручк, ишлá сам. [...] Кад излéзо', онó једь^ан калуђер лéгал предí појáтуту. Рéко': какó љу сá јá улéзнем овдé? А знáм га, вíдим га. Али заспáл је, какó ли. Па полáк, полáк, улéзо', рéко': мóрам да íдем на гóре, какó љу. А óн се дíже... (П); Једнý гóдин купíше из град, једь^ан милицáјац бéше од^т тíја саобраћáјнити, бéлете рукавíце, дојдóше овдé и купíше тéле од нáс. (П); Сири́мо од^т крáвете кад бéоше тýј, па га мáло мешáмо и имáли смо сíрење. Али сá рéче – већ нестáде. А овóј што сам од óвчето турíла неђу ви га до зимýс развршíм. Ако ви се једé, кúпете си. И питувáше на гоцá мéста... (П); Имáло је, и овдé ка дојдó', па íмаше ть^екá седéнће, момчетíја, девóјће... Па игрáнке пó нејé имáло, ть^екá бáш, али у Сóпот брé пó íмаше. (П); Мí несмó имáли пóрту овдé, капíју, сá наместíмо. (П); Мúж док ми је бíл жíв, кад^т чувáмо близнétата, кад^т сам чувáла, а óн сáмо думáше... (П); Пóсле кад^т се ожени́ше, кúпи си тéпици на двојцáта, тóј стурíше, опрáла сам, дíгла сам. (П); Сá се потикáмо, óн óде по Београд. И умрél је. Сá скóро умре. (П); Ћерка се заженíла, óде за Пíрот, сíн у вóјску... (Т); Детé мúшко завршíло íсто факултét, дíфовац, али се запослí у вáтрогасно. (Т); И мóј деда-Ајта је причáл [...], ал некакó, јóш, знáјеш, претéче га смрт. (Т); Пóсле једнý ожени́л и њу истéра. (Т); Óн свé испродавá и нíшта мóју мáјку нíје помогнúл. А мојá мáјка отíде из^с Књáжевац, отíде гóре на крáј селó, због... стóка се мнóго чувáла [...]. И онá отíшила гóре. (Т); Волéли су д' íду у шкóлу, несú понављáли, тó је бíтно, учíли су. Али заправíмо кúћу овдé, дрéшке нéма, трéбе да им се кúпи. (Т); Овдé ка дојдóше Цíганће, донéле дрéшке, овóј, комплетíћи, тг се носíло... (Т); А гóре онá женá правíла, па нејé умéла да га скúва него онá направíла онóј слáтко, јá га пробá'... (Т); Тóј проглáсише некакó, неки скúп, тó је билó за Ћурђевдан. (Т); Билó Свети-Никóла, јá сам слéзла на игрáнку, попóдне, úвече билó. И óн дóшо одáвде, [...], билá сам слúга и óно и óво, те сам се привíла кúћи, мá одó' јá, вáтам се за змију. И одó', дођó' јá за њéга овдé [...]. Остáла сам, издржáла сам свé, мóжда билó ми и тéшко, и добрó и лóше, али фáла на Бóга. И тáко. Имáло говéда, имáло óвце, имáло стóка, чувáли смо, радéла сам свé, ишлá сам у пóље, до... до скóро сам ишлá у пóље. (Т); Мúж ми је бíо, óн је бíо ложáч. И óн је тáмо радéо и радéо и отíшо у пéнзију и рáзболе се и пóсле умре. (Т); Јучер сам ју примíла, јá ју дáдо' на сина да плáти стрúју. (Т); Јá сам билá прéпрошлу гóдину у Бúгарску и тáмо се разбóле'. И отúде детé јéдва дођé по мéне, јéдвај ме превéзе. (Т); И сáд билó врéме добрó. Ал сасушíло се мнóго а и... и градíне остáдоше без вóду. [...] Ископáли смо бунáр, па на стрúју, синóћ смо бáш пољевáли. (Т); Па м' ујéде кúче, па сам тáм... па су ме водíли и у Зáјечар и у Књáжевац [...]. Тáмо код нéког човéка, однéла сам му јáбуке [...]. И јá му однéсо', онó билó у жбún се сакрíло и отúд и мéне за нóгу, онó крв и онó, охó! Па áјде неђу д' íдем óдма, али приметí' да не мóже, па пóсле у Кáлну... (Т).

3.2. Употреба кратког заменичког облика у посесивној функцији

3.2.1. Опште одлике

Појам „кратких заменичких форми“ припада сфери прозодије. Реч је, наиме, о клитикама, тј. облицима који нису способни да буду носиоци акцента. Клитике не могу бити нити самостална тема нити рема неког исказа, а њихова функција и њихово значење увек се одређује према функцији и значењу акцентогене форме којој су придружене (Тополињска 1996: 15–16). Управо та околност да се енклитике по правилу налазе у позадини, односно у другом плану комуникативне хијерархије исказа, ствара повољне услове за њихову функционалну деривацију, тј. за стицање нових семантичких и граматичких функција (Тополињска 1996: 16). Једна од таквих секундарно развијених функција постпонираних заменичких енклитика на балканском тлу јесте и њихова употреба у посесивној служби.

Добро је познато да балкански језици показују веома велике подударности у изражавању посесивности помоћу личних и повратних заменичких енклитика. Још у класичном грчком језику један од начина исказивања посесивности била је употреба личне заменице у генитиву – *ὁ πατήρ μου* (*σου, ἡμῶν, ὑμῶν*) или *μου* (*σου, ἡμῶν, ὑμῶν*) *ὁ πατήρ*, а у савременом грчком посесивност се у једнини изражава генитивним, а у множини акузативним формама личних заменица – *ἡ μητέρα μου, ο πατέρας σου, η κόρη του, η πατρίδα μας, το κόμμα σας* (Асенова 2015: 84). У румунском језику још од XVI века кратке дативне форме личних и повратних заменица често се користе уместо посесивних заменица, исп. нпр. *nevoia-mi, casa-ne, credința-vă, păcate-vă* (Асенова 2015: 85). Савремени румунски и албански језик у 1. и 2. лицу (једнине и множине) имају праве посесивне заменице, док у 3. лицу посесивну функцију врше енклитичке генитивне форме личних заменица, исп. алб. *fjalori i tij, fjalori i saj, fjalori i tyre*, рум. *calul lui, casa lui, fratele ei, cassa ei, calul lor, casele lor*; румунски језик, уз то, познаје и књижевно-архаични облик правог посесива за 3. лице, исп. *al său, a sa* (Ковачећ 1988: 39). Ако ову појаву у албанском језику размотримо нешто подробније, приметимо да она није везана само за заменице 3. лица *i tij, i saj, i tyre*, које су од почетка биле дативно-генитивне форме личних (показних) заменица, већ и за присвојне заменице *e mi, e tu*, некада *mi, tu*, које су првобитно биле дативне форме личних заменица 1. и 2. лица једнине и које су се доста рано употребљавале као посесивни генитиви, напоследку поставши чисте присвојне заменице, али са ограниченом употребом³⁰² (Демирај 1994: 100).

Када је реч о балканословенском тлу, кратке дативне форме личних заменица јављају се у посесивној функцији још у старословенским канонским споменицима, исп. **ДРОУГЪ МН** (Зографско јев., Маријинско јев.), **КЪТО ЕСТЪ ИСКРЪНИИ МН** (Зографско јев.), **ВЪЗЛОЖИША НА ГЛАВЪ ЕМОУ** (Маријинско јев.), **И БЪЖАТЪ ОТЪ ЛИЦА КМОУ НЕНАВИДАШТИИ КГО** (Супрасаљски зб.) и др. (ГСЕ 1991: 550). Као што нам је познато, аналитичким тенденцијама у деклинацији најдуже се опирао датив, а у посесивној функцији он је чак и учврстио своју позицију, будући да је након губљења генитива остао једини падеж за изражавање посесивности (Конески 1986: 163). Средњовековне споменике са балканословенског простора карактерише све чешћа употреба дативних заменичких енклитика у посесивној функцији, исп. **И ШЦЕ ОУСХОТЪ ГОСПОДСТВО НИ** (Повеља госпође Маре Бранковић и синова Дубровнику, 1405. г.), **ЗА ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ; ШТЧЪСТВА МИ; ШТ МАИКЕ МИ** (Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића,

³⁰² Присвојне заменице *e mi, e tu* употребљавају се само када се односе на именицу у множини; иначе се користе заменице другог структурног типа, исп. *djetë e mi – djali im* („моји синови“ – „мој син“), *djetë e tu – djali yt* („твоји синови“ – „твој син“); интересантно је да је чак и код присвојних заменица *im, unë/jonë* („мој“, „наш/наша“), *yt/jote, juaj* („твој/твоја“, „ваш(а)“) други елемент у почетку представљао личну заменицу у облику датива (Демирај 1994: 100–101).

1412. г.)³⁰³, да молимо пле|м|(ε)нствѡ ви (Писмо деспота Ђурђа Бранковића Дубровчанима, 1424. г.), по зѣмли госпѡ|д|ства ни (Повеља деспота Ђурђа Бранковића и сина му Лазара Дубровнику, 1445. г.) и сл. (Јовић 1969: 445, 449, Поломац 2012б: 143).

У македонском језику употреба дативних заменичких енклитика представља уобичајен начин изражавања посесивног односа код именица са значењем сродства – *татко ми, брат ви, сестра им, зет му, братучед му* и сл., као и код неких других именица које означавају лице које је у каквом блиском односу са неким, исп. примере код М. Цепенкова: *со другара ти; го слушал мајстора си; ортак му на Петка* и сл.; изван ових лексичких слојева, у македонском књижевном језику углавном није уобичајена употреба кратких дативнозаменичких облика у посесивној функцији (Конески 2004: 336–338).³⁰⁴ У бугарском језику посесивност се такође изражава помоћу ненаглашених личнозаменичких форми у дативу: *учителѡт ми, работата ми, семејството ми, приятелите ми* и сл.; речи уз које стоје ове заменичке енклитике увек су члановане, мада се именице које означавају родбинске односе никада не чланују, будући да су оне већ детерминисане својим лексичким значењем: *мајка ми, баца ми, баба му, дядо њ, сестра ни, брат ви, чича им, леля ни* (Влахова-Рујкова 2009: 67). Иако и македонски и бугарски језик имају развијен систем посесивних заменица за сва три лица, њихова употреба је претежно књижевна. Када је реч о српским народним говорима, кратке дативне форме личних заменица употребљавају се у посесивној функцији углавном уз именице које означавају сродство: *син ми, отац ми, мајка јој* и сл. (Асенова 2015: 86).

Најзад, треба истаћи и то да постпозитивне заменичке енклитике са посесивним значењем у балканским језицима нису само експоненти посесивности него и одређености, будући да сама категорија посесивности, „која се манифестује као однос, веза између два појма од којих је један објекат посесије (посесум), а други субјекат посесије (посесор)“ (Јуришић 2014: 490), увек уноси у конструкцију и значење детерминативности.

3.2.2. Анализа у тимочко-лужничком говору

Посесивност се у тимочко-лужничком говору може исказати на неколико начина.

Са једне стране, то се чини као и у књижевном језику – употребом присвојних придевских заменица и присвојних придева:

чувамо *бабину* сестру (БП); Руџа је се звала *њојна* сестра (БП); *њина* баба је из наш крај (БП); од^т први дѣн се *пѡчну* стављу, она код *његови*, он код *њојни* (БП); тѣ^ат се *моја* баба уплаши (БП); *Вѣсна Милѡнѡина* и *Дѡкина* (БП); *Вѣснина* мајка, па *њојна* мајка је из *моју* фамилију (БП); ово је *њојн* син (БП); *њојната* ћерка отишла при мужатога (БП); *моја* фамилија, све тој (је) *шкѡлувано* (БП); било *његова* кривица (БП); ја глѣдам како *мојѡ* Дѡлберци да се средим (БП); *наша* вода је *плѡнинска* (БП); *мој* муж не *мѡж* да помѡне (БП); она дошла у *њину* кућу (БП); Света *мој* ѡдма грабне *јѡгње* (БП); да поглѣдаш *мојега* мужа у слику (БП); дојде и жена *његова* (БП); зашто не осигураш *ѡву твоју* жену (БП); тај Злата што има сѣ^ат една *само моје* годѡште (БП); *њојан* башта дојде (БП); *немој* *нашу* кућу да остаѡиш (БП); *твоја* жица *нема* виш да се белије (БП); *мој* муж ме не *мѡж* најде (БП); *његов* башта *само* прѡ^ви по сѣла бѣчве (БП); д' идеш да поорѣш *прво Вѣрѡино* гѡре (БП); виде ли ти *моју* тѣтку (БП); *моја* кућа (је) свѡ у *цвеће* (БП); кад^т поглѣдам трактор *мој* у *њојну* авлију (БП); ти има да

³⁰³ У овом споменику срећемо и пример генитивне заменичке енклитике у посесивној функцији, исп. *ѡ латинѣх и ѡ вѣре их* (Јовић 1969: 449).

³⁰⁴ Посесивна употреба дативнозаменичких енклитика понекад се може срести и у спрези са именицама које припадају каквим другим лексичким сферама, мада се то углавном јавља у поезији, уметничкој књижевности и сл. Занимљиво је да се кратке дативне заменичке форме у македонском језику користе у посесивној функцији и уз прилог *дома*, уп. *отишол еден ден дома си* (Конески 2004: 337).

радиш и *моје* и *твоје* (БП); она неје знала да *мојити* башта има детe (БП); тетка *њојна* се оженила за *мојега* башту (БП); *њину* кућу запалише (БП); неје кривица *њена* (БП); траже и *његову* децу (БП); то је *наша* стри́на (БП); неје *ваше* него (је) *Веркино* (БП); требе ли ја *мојуву* жену нешто д' осигурам (БП); *мојта* деца остала сирочети́ја (Л); то́ је све за *његову* децу (Л); то́ј си оста́је *наше* (Л); *моје* комши́ке йду код до́кура (Л); више *моје* око не заспа́вља (Л); дола́зе *Јоцини* коле́ге (Л); *моју* папри́ку уби некто́ (Л); једна́ *наша* (комши́ка) политичари прати́ опасно (Л); ја у *моје* село́, у Ради́њинци, не во́лим д' оти́дем (Л); *моја* злата́на уну́чка си ти́ (Л); то́ј је *Јасминин* та́тко (Л); до́јде за *Јоцин* ро́ђендън (Л); *њина* је ку́ћа (Л); то́ј та́мо (је) *тетка-Љубино* (Л); ту́ј су уну́ци *моју* живели (Л); ово́ј ли је *твој* та́та (Л); *моја* Сне́шка па не во́ли равни́цу (Л); да погледа́ш *моје* сведоча́нство (Л); она́ више ни́је *ваша* (Л); то́ј је из^с *Цокино* село́ (Л); *моја* свекр́ва има́ла шeс децу́ (Л); ни́кад ни́је да́ла, ка́же, на *њојно* дете́ него на *мојо* (Л); *мој* Цо́ка је радeл у предузе́ће (Л); сва́ћи зна́је *свој* по́со (Л); ова́к је ре́ко ком *његовога* о́ца (Л); па сам носи́л и *његову* та́шњу и *моју* (Л); ако је *наш* човeк... (Л); то́ј је *Латинкино* дете́ (Л); *мој* бра́т је та́м учи́л ђаци (Л); *мој* човeк је снабди́л црепа́ну (Л); ово́¹ (је) *Јовчина* ра́нија (Л); тeтка *моја*, то́¹ је *нанина* сестра́ од^т стри́ца (Л); она́ *њојну* ма́јку зва́ла ма́ма (Л); па је ова́ј *мој* (си́н) волeл да се йгра сас ја́ришта (Л); дошли́ чича-Ђу́ра и Ра́дицин свeкар (Л); она́ отишла́ та́мо у *његову* ку́ћу, у *му́жеву* (Л); доо́деше Ра́дин свeкар че́сто (Л); улeзла сам у *њојну* ку́ћу (Л); та́мо она́ борави́ но́ном сас мо́мка *њојнога* (Л); она́ па о́кне *његову* сестру́ од^т стри́ца (Л); кудe су *ваша* ко́ла (Л); *мој* башта́ неје да́л (П); *моја* ма́ти замeтне др́ва и срeтне ни (П); *његова* ћeрка у Вра́ње живи́ (П); *моја* ма́ти до́јде за *мојега* башту́ (П); они́ се догово́рили да доведу́ *моју* ма́тер (П); пита́м *моју* си́нови (П); ма́мин де́да, де́да-То́дор, он је би́л га́зда (П); баба-Цу́рка, *његова* су́пруга, она́ је билá пи́смена (П); *њe^гови* си́нови су поде́лили по двeста ра́ла ора́ћу зе́мљу (П); *мојте* дрeје да му даде́ш (П); неси́ ли виде́ла *мојти* опъ́нци (П); *мојтога* коња́ мо́ра да оно́диш (П); *његовити* коњ је би́л то́лко ра́њив (П); ће ме уте́па коњат *твојти* (П); То́доров си́н како́ је облeчен (П); у́зне де́да-Зо́риног коња́ (П); ба́ш поред *њину* тлакану́ се прооди́ло (П); *мој* му́ж неје волeл ра́боту (П); *његова* жена́ је билá здра́ва к'о коњ (П); зна́ш квó је ма́јка *моја* говори́ла (П); ти́ си *мој* го́ст (П); *мој* де́да је чува́л чети́ри стрм́ће (П); *наша* цр́ква је слави́ла Свети-То́дор (П); слави́ли су *мој* та́та и зeт у ту́ја богату́ ку́ћу (П); по три́ста пера́шће прави́ла *моја* ба́ба (П); из *наше* село́ три́ес куми́це смо има́ли (П); *моја* бра́таница и са́да се́је у Грља́н (П); дошла́ Со́ња и *моје* двe уну́чице (П); ја та́ј *њени* факултeт не мо́гу да запам́тим (П); са́ пошло́ дево́јче *њино* у шко́лу (П); поубава де́ца неје има́ло од *мојата* (П); *нашата* вода́ је оди́ изворьт ту́ј, где йдемо ми́ за *нашу* поја́ту по пу́т (П); ка́ко ћу ја *моје* го́дине да проведeм ова́к (П); ја зна́м *моје* дети́нство (Т); *њeн* де́да направи́о прељу́ (Т); *моја* ма́ти, она́ пости́ла дванаeс ове́ недеље́ (Т); *моја* бра́таница йсто тако́ има́ла близна́ци (Т); *њина* де́ца остала на це́дило (Т); крeнули смо да купи́мо пр́во пла́ц и ја и *мој* бра́т (Т); *мој* му́ж неје те́л да б́удемо заједно́ (Т); *мој* де́да-А́јта је прича́л... (Т); *њени* си́н и сна́јка се растури́ше (Т); *наше* генера́ције, *моје* генера́ције, ства́рно, има́ле су пошто́вање према сви́ (Т); ја сам *мојега* му́жа поштува́ла (Т); *мој* де́да по ма́јку је то́ј волeо (Т); ни́шта *моју* ма́јку ни́је помогну́о (Т); *мој* башта́ Мате́ја се зва́л (Т); Ми́љан *мој* је заврши́о ту́ј шко́лу (Т); они́ ймају *своју* телеви́зију (Т); го́ре док сам билá ку́ћи код *моју* (Т); *мој* башта́ неје радeл ни́где (Т); *моја* ма́ти је прави́ла сла́тко највише оди́ ду́ње (Т); ово́ј су цр́ђе, *моја* Милeна (Т); ово́ је *наша* певачи́ца (Т); проба́о сам сто́пут да га напра́вим како́ *моја* ба́ба (Т); *моја* тeтка поко́јна до́јдеше (Т); нек су сва́ жива и здра́ва де́ца па и *моја* (Т); то́ је *њојна* ћeрка (Т); доби́ла сам *његову* пензи́ју (Т); води́ла сам Со́њу, ту́ ћeрку *моју* (Т); да види́ш каква́ је ова́ око́лина *наша* (Т); носи́ли смо *нашу* хра́ну (Т); *моје* ове́ стари́је ћeркете, оне́ зна́ју јо́ште то́ј (Т); ово́ је *њeн* му́ж (Т); ово́ је пана́цур у Јаловик Изво́р овде́ *наш* (Т); чува́ла сам ба́бину но́шњу (Т); то́ је јо́ш човeк *мој* уби́о и препари́рано је у Пи́рот (Т); ово́ј су *моје* папри́ке (Т); овде́ је *њина* со́ба (Т); до́ћу родите́љи *његови* (Т); *наша* папри́ка је мно́го до́бра за ајва́р (Т); сви́ђа им се мно́го ова́ј *наш* кра́ј (Т) и др.

Овај начин исказивања посесивности је, сасвим очекивано, врло фреквентан.

Са друге стране, посесивност се у овом говору може исказати и аналитичком посесивном конструкцијом „на + општи падеж“ (ради боље прегледности, појам на који се односи посесивна конструкција „на + општи падеж“ обележили смо подвлачењем, док смо саму посесивну конструкцију истакли косим словима):

број телифона је знала и на овуј ћерку (БП); дојде на Велу жена (БП); дошла на стринете деца (БП); одма на њега синови продадоше краве (БП); он отиде си онам на деду и на бабу у кућу (БП); таква је фамилија на мојега деду (БП); Најда је четврта (ћерка) на њу (БП); тој је на маћеву ми ћер (БП); одвезе ме на овуј Ирѐну муж (БП); тој ми (је) на мајку јетрва (БП);³⁰⁵ на мојег свѐкра некакв рођак у собу улѐзе (Л); ће дојде девојченце једно на колегу ми (Л); на комшију кучиште добди (Л); долѐзе и на ћерку ми деца (Л); на снау ми мајћа је тој пра^вила (Л); код њи кад рођендѐн бѐде на децава (Л); били су другови на мојег мужа (Л); тој (је) на мојег мужа сестра (Л); овој је исто на Војинога брата унѐк (Л); на мужѐтога брат, он купѐје (невесту), а на сестру брат сестру продаје (Л); он је унѐк на Титу (П); на најмлађега сина ћерка, она си живи у град (П); тој је на овог (сина) девојче (П); таква је на краву ногѐ (П); једна жена, на тога Панту мајка, најде ми работу (П); таја је баба на Јелену пребаба (П); деда је тој бил, на башту ми башта (П); на башту ми башта је бил много работан (П); па сам имѐла тѐтку девојку, на тату сестра (П); тија чѐча, на свѐкра ми брат (П); ка је рођендѐн на дете па идемо у Пѐрот (П); тој је на тату ми слава (П); на невестуву позовѐмо маму и тату (П); дошла на сестру му ћерка (П); тој ми је на тог сина собата (П); кад^т се објени доле на Тони ћерката (П); она је билѐ на слѐжбеника жена (П); зѐта смо изгубѐли, на ћерку ми мужа (Т); ово ми је на ћерку син (Т) и др.

Како нам сведочи изложена грађа, и овај модел изражавања посесивности доста често се употребљава у тимочко-лужничком говору.

Коначно, присвојним заменицама, присвојним придевима и посесивној конструкцији „на + општи падеж“ значајну конкуренцију у исказивању посесивности праве и дативне (личне и повратне) заменичке енклитике са посесивном функцијом. Овакав вид изражавања посесивности, који је у великој мери подстакнут балканским језичким утицајем, изузетно је фреквентан на читавом тимочко-лужничком терену (ради веће систематичности, курзивом смо истакли како саму дативну заменичку енклитику тако и реч односно синтагму на коју се она односи):

сестра ни (је) дошла (БП); бил ми отац тѐг жив (БП); ја сам вој ујка (БП); син му је одовде (БП); још им башта бѐше жив (БП); ће ми дојде зѐт (БП); унѐка ми (је) у Београд учитељица (БП); ово је унѐк штото ми ћерка умрѐ (БП); сестра ми се удаде у Рѐсник (БП); у којѐ државу отишѐл зѐтѐт вој (БП); кућа им је ова овде (БП); ја питам ћерку вој (БП); кад ми умрѐла мати (БП); сестра ми дошла, имам полусѐстру (БП); мајка кад ми умрѐла (БП); мајка ми у дваес године умрѐла (БП); да ти опевам мајку (БП); баба ми билѐ крѐва (БП); скор му ћерка умре (БП); муж ти болѐје (БП); још ми (је) жив брат (БП); жена му (је) зубѐрка (БП); умре ми братат (БП); Дѐлберци [...] чѐјени били, мати ми из њи (БП); овој ми (је) девер позади кућу (БП); опасна ти сестра (БП); тој је Мѐшко, зѐтат ми (БП); умрѐл ми муж (БП); тија ми деда је чѐјен (БП); ноћу кад ми муж умрѐл (БП); братанчето ми отишлѐ у Нѐш (БП); тој му (је) зѐт (БП); он видѐл да ми је дошла сестра (БП); маћева ми се отсели (БП); башта

³⁰⁵ У примерима – тој ми (је) на мајку јетрва (БП); тој ми је на тог сина собата (П); ово ми је на ћерку син (Т) – редослед речи је такав да дативна заменичка енклитика, која је овде део конструкције „на + општи падеж“, заузима позицију испред читаве конструкције, а не иза речи или синтагме на коју се односи (исп. *тој (је) на мајку ми јетрва, *тој је на тог сина ми собата (П) или *ово је на ћерку ми син). Оваква појава сасвим је разумљива ако узмемо у обзир чињеницу да информанти у континуираном говору линеаризују реченичне чланове полазећи од шире синтаксичке конструкције (која следи ток њихових мисли), а таква шира структура често подразумева другачији редослед речи од изолованог модела линеаризације који се најчешће наводи као уобичајени, репрезентативни лингвистички пример.

ми умре (БП); *сна́а вој* (је) одовде из Гламу (БП); *тој ми* (је) *му́ж* (БП); па *ми сестра́ва* се сино́ћ сме́је (БП); *до́ле ми* (је) *ба́шча* (БП); *ни́је му* оно́ *же́на* (БП); *тој ми* је *п́рви бра́к* (БП); *јави́л ми* на *сестру́ву* (БП); *друга́та ми* *јетр́ва* до́јде (БП); квó напра^ви́сте *ми* на *јетр́вуву* (БП); *ма́невата ми* билá до́ле и *те́тка ми* из Београд (БП); *такав ми* (је) *го́вор* (БП); *умрел ми* *де́да* (БП); *де́да* и *ба́ба ми* у Алéксинац ото́ше (БП); пошъл си *ми* с *ма́тер* у пла́нину (БП); *умрела му* *ћерка* (БП); *јутре́дњн* *ће ми* до́јде *сестра́та* (БП); у *ти́ја са́ат* што *ми* је *баи́та* умрел (БП); *баи́та ми* у осмдесé го́дине умрел (БП); *у́јћа ми* рекъл (БП); *бра́тът ми* бе́ше она́м дошъл из Београд (БП); *кра́ва ми* се затели́ла (БП); да *ми* ка́же ка́ко *му* је *и́ме* и *пре́зиме* (БП); ка́ко *ти* је *те́тка* (БП); *деведесé* и *три́ го́дин* је он живел, *деверь^ат ми* (БП); да *ми* *у́зну капи́ју* (БП); *му́ж ми* отиде у во́јску (БП); *свекр́ва ми* овде́ *п́рва* отиде уз ме́не (БП); они́ су билі партиза́ни сви́, и *деверѝти ми* (БП); *где ми* је *ти́ја де́вер* (БП); па *им* запали́ше *ку́ћу* па *им* *и́згоре ку́ћа* (БП); *деверьт ми* бе́ше овде́ (БП); *пéрем му* *пижа́му* (БП); *т́ка ми* се зове́ *сестра́та од^м чичу* (БП); *сестра́ ми* велі... (БП); они́ су њу́ узели у петнаес го́дине, *сестру́ту ми* (БП); *тра́ктор ми* је до́ле (БП); *де́цу вој* прихвати́л (БП); *му́ж вој* порекло́ Витановчанин (БП); *таква му* (је) *фами́лија* (БП); *тој ми* (је) *гостѝнска со́ба* (БП); *кад ми* је *му́ж* бѝл бо́лан (БП); *му́ж ми* (је) у бо́лницу (БП); *таква ми* (је) *фа́ца* (БП); *овој ми* (је) *спавáћа со́ба* (БП); *туј ми* (је) *фрижидер* (БП); *ни́сам* треба́ла, *кад ми* умре *му́ж*, *ни* да почи́нем (БП); *му́жат ми* је га волел (БП); *после ми* *уби зета́тога* за тра́кторь^ат (БП); *докара́ше* једнога́ младога и *женá му* ту́ј (БП); *баи́та му* и *ма́ти* го́ре бли́зу живе (БП); ка́ко *ти* је *п́раво и́ме* (БП); та́ко *ми* (је) *п́раво и́ме* (БП); *кад сестра́та ми* ре́кне... (БП); *ма́јка ми* умрела (БП); *лепа ми* *ма́невата* (БП); *стри́на ми* из го́рњу ку́ћу под а́мбар стоји́ (БП); *де́да ми* пошъл, понел вѝнци (БП); *и́ме му* несу́ кажува́ли до четерес дъна (БП); *туј ми* билá *ба́ба* (БП); *т́г ми* уби́ше *бра́та од^м чичу* (БП); *где ми* је *де́да* (БП); *те́тка ми* дојде́ (БП); на *поро́ђај вој* *ма́јка* умрела (БП); *сѝг му* је остáла *ћерка* (БП); *дојде ми* *сестра́та* (БП); *сестра́ва* и *зѝтът вој* дојдо́ше овде́ка (БП); *ти* као да си *вој о́тац* (БП); *овој ми* (је) *кре́вет* (БП); *ма́невата* *кад ми* умре (БП); *баи́та ми* погину́л (Л); па *ни* се *ма́јћа* пожені́ла (Л); *сестра́ ми* (је) у *Ниш* (Л); *бра́т ми* је бѝл *од^м те́тку* учите́љ (Л); *сестра́ ми* (је) *пóмлада* (Л); *бра́т ми* је *пóстар* (Л); *једно́ (детé) ми* умрло́ (Л); *погину ми* *де́вер најстарити* (Л); *дале́ко су ни* биле́ *баи́шче* (Л); па *ми* *погину сун́руг* (Л); *кад ми* бе́ше *сун́руг* (жив) (Л); *ће му* до́јде *ма́јћа* и *баи́та* (Л); ... *зато* што *ми* *деца́* несу́ ту́ј (Л); *док ми* је бѝл *де́вер* ту́ј (Л); *де́вер ми* умрел (Л); та́ко *ми* је *свѝкар* направі́л (Л); *дале́ко им* (је) *гробље* (Л); *ма́јћа ми* билá *жива* (Л); *таква си ни* је *фами́лија* на глéd (Л); *деца́ вој* се врну́ше (Л); *она́ ми* је *ро́д* (Л); *погину му* *бра́т* (Л); *сна́а ми* је златна (Л); *бра́танци ми* сла́бо до́де (Л); *док су ми* бѝли *свѝкар* и *свекр́ва* (Л); па *ни* се и *вођња́к* вѝди (Л); *пóквари му* се *фрѝза* (Л); оно́ *ми* *погину сун́руг* (Л); *сна́а ми* ка́же... (Л); оно́ дојде́ да *му* поје́де *једење* (Л); *младѝти (сѝн) вој* до́ди (Л); *сү́жене ми* *вѝне* (Л); па *ми* *младѝти де́вер* отиде́ у во́јску (Л); сла́ви *Свѝти Аранђел* *ћерка ми* (Л); *ни́је ми* *жив де́да* (Л); *му́ж вој* ра́ди у *ПКБ* (Л); оно́ *ми* *ветерина́р зѝт* (Л); *бра́т си ми* до́ди и *сестра́ ми* до́ди (Л); *једна́ (ћерка) ми* се удалá у осми *разред* (Л); *уну́ци ми* се ожені́ли (Л); *бра́т ми* дошъл (Л); *учите́љ ми* је пре *двѝ-три́ го́дине* умро (Л); *сведочáнство ми* је остáло го́ре (Л); ова́к је ре́ко [...] на *баи́ту си* (Л); *Зóран ми* се *сѝн* зове́ (Л); *умрла ми* *сестра́* (Л); *сѝн ми* је ту́ј при ме́не (Л); *ћерка ми* се удалá (Л); *женáта му* ра́ди (Л); *женá му* отишла́ там (Л); ово́ *му* је *бра́т* та́мо (Л); са́^д *му* *братáнацът* не до́ди (Л); и *дњн дњњшан^б* *ми* је те́шко да *вој* ја́ *и́ме* спо́менем (Л); *бра́т вој* *рођени* свѝ зна́је (Л); *умрла му* *же́на* (Л); *сѝновити му* *оба* у *Америку* (Л); *пў́пак му* је она́ отсѝкла (Л); *та́тко му* ка́же... (Л); *зв^аова вој* неўдата, *девóјчиште* (Л); *где ти* *та́та* ра́ди (Л); па *ми* умре *чове́кав* (Л); *етé вој* *ку́ћата* ту́ва (Л); *то ми* је *сѝн* (П); *сре́дњи (сѝн) ми* го́ре рабóти на *ку́ћу* (П); *баи́та ми* бѝл ка́ко пацо́в (П); *кад^т* слѝзал *баи́та ми* (П); *ће* *пра́ве* здра́во [...] сѝс *ма́тер ми* (П); *ћерка му* пра́йла *ку́ћу* (П); *же́на му* је та́мо отишла́ (П); *умрел ми* *сѝн* (П); ка́ко су *му* *ђу* затвори́ли *ма́чкуту* (П); *о́тац нам* умрел (П); *на́јмлађи ми* је *сѝн* овде́ (П); *уну́че ми* се зове́ *Јáков* (П); *Јелена, уну́ка ми, рекла...* (П); *каквѝ му* *но́ђе*, *таквѝ му* *ру́ће* (П); *но́ђете* (су) *му* *таквѝ* (П); *му́ж ми* је бѝо трго́вачки пў́тник (П); *то ти* је *успомена* (П); *на́на* рече́ на *бра́та ми* (П); *де́да ми* је волел да *ку́ва* (П); *п́рво ба́та* се оку́пе, *на́јстари ми* *бра́т* (П); *по сестру́ ми* он дојде́ (П); *сестра́ ми* *девóјћа*, *бра́т ми* момче́, па се збе́ру па *и́грају* (П); *баи́та ми* узé (то́ј) *оди*

мајћу си (П); *оно му* је *ћерка* (П); *син ми* наместил телевизор (П); тамо где *ми* је *тата* (П); *тој ни* је било *кумство* (П); *син ми* је био непунолетан (П); *ћерка ми* је фармацевт (П); *син ми* је машинац (П); после сам исто одрасла тамо где *ми* је *тата* био (П); у албум *муж ми* још наређал и никој теја слиће не дира (П); онаја све личи на *нану си* (П); *обете* (унуке) су *ми* паметне (П); малечък беше кад *башта му* умре (П); *тата ми* се после пожени (П); *мужат ми* умре (П); *тој су ми преунучета* (П); *ћерката им* иде у други разред (П); она ради у суд, *тај унуката ми* (П); *снаата ми* радеше овде у Пирот у Полет (П); *тај младата му ћерка*, она се удаде, па се са мануше (П); где ће овој девојче, остала га код *бабу си* (П); *свекар ми*, и он исто, као бубачка је бил (П); *свекар ми* па имаше сестру там у Сопот (П); *свекрва ми* овак је здрава била (П); *девојчето им* је доле (П); *свекрва вој* радеше исто (П); *девојчето вој* је са у четврти (разред) (П); *идоше вој са матери и башта* (П); *што ми детево* нестане (П); *тата ми* се тџка звал (П); станули он и *башта му* (П); направи Марина, *унуката ми*, питу два-три плека (П); *мужат вој* па ради (П); *помага* и на *башту си* (П); *ако ми* је *синат* бил шофер (П); да су *ми* жива *децата* (П); *закољемо јагње*, па га *мужат ми* фино уреди (П); *немој да чекаш сад башту ти* (П); *свекар вој* је у пензију (П); *тија Саша, унукат ми*, каже... (П); *чича ми* радеше у Пошту (П); *мати му* умре (П); *Јасмина* иде, *снаата ми* (П); *знаје да му мама* ради (П); кад ману *снаата ми* да работи (П); *тај ми тетка* што била девојћа кад сам се ја оженила (П); *деда си му* појде на пут и он с њег (П); *муж* док *ми* је бил жив (П); *какав смо бунар* имали там где *ни* је *појата* (П); *жена си* му остане (П); *жената му* (је) наставница математике (П); како се *мати му* апериса, оно си дојде отуде (П); *мати си му* седи сама (П); *Раде, кум* што *му* је, што и' је венчал (П); кад *му* умре *башта*, ће продаде (овце) (П); док не мину четрдесет³⁰⁶ дна на *башту ми* (П); *стрината ми* две деца има (П); *децата* (су) си *ми* туј близо (П); имаше *чичата ми* сина (П); *мушкото* (*дете*) *им* је као моје годиште (П); ја сам чула оди *свекра си* (П); *чувајте си образ* (П); *кажем на матер му* (П); она (је) *привитна*³⁰⁶ некаква, *привитна ћерката им* (П); *несмо* долазили због *деца ни* (Т); *надимак му* (је) *Ајта* (Т); *сестра ми* је у Јелашницу (Т); *чича ми* је радел у рудник (Т); *девојчето им* се разболело (Т); *само да ми* је *другар* жив (Т); *зет да ми* је жив (Т); *тој ви* је *професија* (Т); да види *какав ми* је *крв* (Т); *унука ми* донела куче овде (Т); кад *ми муж* умре (Т); *Слађа ми* је *снаја*, а ово *ми* је *син* (Т); *брат ми* умро (Т); *човек ми* умро пре дваес годин (Т); *дојду ми тетке*, од *бабу ми* ћерке (Т); *крај им* не видиш (Т); *мајка ми* умрела (Т); *тетке ми* плеле (Т); али *ми* било *срце* лепо (Т); али *ти* било *срце* пуно (Т); *то ми* је *син* (Т); *прво* (*дете*) *ми* остало овде (Т); ово су *ми унуке* (Т); ово *ми* (је) *унука* (Т); *запослио ми* се *унук* (Т); *црква нам* је лепа (Т); *муж ми* је био *ложач* (Т); *тринес* *иљаде ми* (је) *цела пензија* (Т); *славе ми* и *ћерке* (Т); *ћерка ми* се *заженила* (Т); ово *ми* (је) *праунук* (Т); *син ми* је *ловочувар* (Т); *снаја ми* *продаје* (*зимницу*) (Т); *ћерке* да су *ми* се *удале* овде (Т); *једна ми* *ћерка* *живи* у Крушевац (Т); у Крушевац *ми* је се *ћерка* *удала* (Т); *син* и *снаја* (су) *ми* *добри* (Т); *зуби да си* *почепам* (Т); *муж ми* *радео* тамо (Т) и др.

Пре него што пређемо на разјашњења у вези са употребом дативних заменичких енклитика у посесивној функцији, издвојили бисмо неколико примера истовремене, паралелне употребе горенаведених модела исказивања посесивности.

Најпре бисмо се осврнули на случајеве у којима се при упућивању на припадност неког појма користе и присвојне заменице и дативне личнозаменичке енклитике: *уста му* се *његова* осушила (БП); али *ми* *моја* *снаја* *тој* *воли* да си *пуни* (Л); исто како *свекрва ми* *моја* (П); тако што *ми* је *то* *моје* *родно* *место* (П).³⁰⁷ Иако уносе редувантну, дуплирану информацију, присвојне заменице овде додатно наглашавају значење посесивности.

³⁰⁶ **привитан**, -тна, -тно / **привит**, -а, -о трп. пр. фиг. **1.** *гостољубив*, *склон сарадњи*. **2.** *покоран* (Златковић 2014б: 273).

³⁰⁷ У македонским народним говорима такође се могу срести конструкције овог типа, исп. *татко ми* *мој*, *мајка ми* *моја* и сл. (Конески 2004: 337).

Нешто већу групу примера чине случајеви где се у оквиру исте реченице јављају два или чак сва три представљена модела исказивања посесивности:

туј ми је бил дeвер и његова на сестру од^m чичу ћерка (БП); ја сам му прва унџка, прва на мојeга дeду унџка (БП); мој дeда, на моју мaтер баштa (БП); тeтка облeкла нaнин забњн, на мaјћу ми (Л); моја мaма је Српкиња и тaта ми (је) Србин (Л); и његов исто сџн, то ми је унџк (П); њoн баштa и на башту ми баштa (П); поc^лe његова жeна, снaја ми, ће да дoјде (П); онџ нџшта не прџчу, ни oн ни сџн његов, унџк ми (П); лџчи на Ђорџну мaтер, на моју свeкрву лџчи, на мојeга мџжa на мaјку (П); на Мариџну мџж, то је мeни³⁰⁸ унџк (П); сџнат ми oде у пeнзију, тaј њoјнат мџж (П); моја прџја (је) гoре сaд, на снaјку ми мaма, она си (је) у сeло гoре (Т).³⁰⁹

Пређимо сада на анализу дативних заменичких енклитика у посесивној функцији.

3.2.2.1. Семантика именице-посесума. Позиције заменичке енклитике. Синтаксичке функције споја именица-посесум + дативна заменичка енклитика

Уколико изложене примере осмотримо са семантичког становишта, можемо уочити да се заменичке енклитике у посесивној функцији најчешће користе уз именице са значењем сродства, исп. *сестра ми* се удаде у Рeсник (БП); још *им баштa* бeше жџв (БП); *деца вој* се врнуше (Л); *брат ми* је постар (Л); *свeкар вој* је у пeнзију (П); *чица ми* радеше у Пошту (П); *мaјка ми* умрeла (Т); *сџн* и *снaја (су) ми* дoбри (Т).

Иако би, водећи се семантичким критеријумом, употреба оваквих спојева подразумевала блокирање чланске морфеме (члан се, наиме, не користи нити уз властита имена нити уз именице са значењем сродства, јер се ради о лицима која су по својој природи већ потпуно или у максималном степену граматички одређена, тј. детерминисана), наша грађа показује да то често није случај, исп. *мџж^ат ву* и oн млад умрe (БП); *братанчeто ми* отишлo у Ниш (БП); *жената му* ради (Л); *сџновити му* oба у Америку (Л); *ћерката им* иде у други рaзред (П); *што ми детeво* нестaде (П); *стрџната ми* двe децa џма (П); *девојчeто им* се разболeло (Т). Захваљујући ширем контексту, примећујемо да се заменичка енклитика у посесивној функцији комбинује са чланованом именицом са значењем сродства у два случаја – или када је реч о лицу које је већ познато из претходног казивања или када се сама семантика сродства жели нарочито истаћи.

Кратке дативнозаменичке форме са посесивним значењем употребљавају се и уз именице које припадају другим лексичким слојевима, међу којима се издвајају:

– именице са значењем делова човековог тела, органа и сл.: *таква ми (је) фaца* (БП); *нупак му* је она отсeкла (Л); *сџжене ми вeне* (Л); *каквe му нође*, *таквe му руђе* (П); *нођете (су) му* таквe (П); али *ми бџло срце* лeпо (Т); да вџди какaв *ми је крв* (Т) и др.;

– именице са значењем предмета и појава из домена покућства и домаћинства: *кућа им* је ова oвде (БП); *пeрем му пџжаму* (БП); *трактор ми* је дoле (БП); *овој ми (је) спaвања соба* (БП); да *ми узну капију* (БП); *туј ми (је) фрижџдер* (БП); *овој ми (је) крeвет* (БП); далeко су *ни билe бaшче* (Л); па *ни* се и *воћњак вџди* (Л); *пoквари му се фрeза* (Л); *етe вој кућата* тџва (Л); *какав смо бунар* имaли тaм где *ни је појата* (П) и др.;

³⁰⁸ Каткада се за исказивање посесивности користи пун (а не енклитички) заменички облик у дативу. О овој појави биће више речи у сегменту 3.2.2.2.

³⁰⁹ Занимљив је и случај када наша информанткиња у једном исказу најпре користи присвојну заменицу – *мој баштa* је праџл огњџво (П), да би неколико тренутака након тога исту информацију изнела употребивши дативну личнозаменичку енклитику – *баштa ми* је пра^бџл огњџва (П).

– именице различитих лексичких слојева са значењем појава које су повезане са човековим способностима, личним односима, идентификацијом и сл.: *такав ми (је) говор* (БП); *тој ми је први брак* (БП); *име му несуду кажували до четерес дна* (БП); *таква си ни је фамилија на глед* (Л); *она ми је род* (Л); *сведочанство ми је остало горе* (Л); *то ти је успомена* (П); *надимак му (је) Ајта* (Т); *тој ви је професија* (Т) и др.

Дативнозаменичке енклитике у посесивној служби могу заузимати различите позиције у односу на реч или синтагму на коју се односе. Иако се по правилу употребљавају постпозитивно, тј. у позицији иза именице-посесума,³¹⁰ са којом чине јединствену прозодијску целину (исп. *унука ми (је)* у Београд учитељица (БП); *сестра ми вели* (БП); *брат вој рођени све знаје* (Л); *жена му отишла там* (Л); *свекрва вој радеше исто* (П); *стрината ми две деца има* (П); *чича ми је радел у рудник* (Т); *унука ми донела куче* (Т)), њихово место зависи пре свега од линеаризације речи у широј синтаксичкој структури. У том смислу, кратке дативне заменице у посесивној функцији могу се наћи и испред именице-посесума, и то најчешће у случајевима:

– када им претходи неки зависни везник (то може бити и неправи зависни везник, односно заменица или прилог у функцији везника) или, доста ређе, независни везник попут *па, али*:

а) зависни везник: ово је *унук штото ми ћерка умре* (БП); *кад ми умрела мами* (БП); *да ти опевам мајку* (БП); *ноћу кад ми муж умрел* (БП); *он видел да ми је дошла сестра* (БП); *у тија саат што ми је баишта умрел* (БП); ... *да ми узну капију* (БП); *кад ми је муж бил болан* (БП); *нисам требала, кад ми умре муж, ни да почињем* (БП); *кад ми беше сунруг (жив)* (Л); ... *зато што ми деца несуду туд* (Л); *док ми је бил девер туд* (Л); *кад ми је брат погинул* (Л); *ондо дојде да му поједје једење* (Л); *и дн дњншан^н ми је тешко да вој ја име споменем* (Л); *знаје да му мама ради* (П); *там где ни је појата* (П); *кад му умре баишта, ће продаде (овце)* (П); *кад ми муж умре* (Т);

б) независни везник: *па ми сестрава се синоћ смеје* (БП); *па им запалише кућу па им изгоре кућа* (БП); *па ми погину сунруг* (Л); *па ни се и воћњак види* (Л); *па ми младити девер отиде у војску* (Л); *али ми било срце лепо* (Т); *али ти било срце пуно* (Т);

– када им претходи глагол у функцији предиката:

бил ми отац тг жив (БП); *умре ми братат* (БП); *умрел ми муж* (БП); *није му оно жена* (БП); *кво напраисте ми на јетрвуу* (БП); *умрел ми деда* (БП); *умрела му ћерка* (БП); *перем му пижаму* (БП); *дојде ми сестрата* (БП); *погину ми девер најстарити* (Л); *поквари му се фреза* (Л); *није ми жив деда* (Л); *умрла му жена* (Л); *умрел ми син* (П); *идоше вој са мами и баишта* (П); *запослио ми се унук* (Т); *славе ми и ћерке* (Т);

– када се нађу у именској копулативној конструкцији (било да је копула изречена или не):

ја сам вој ујка (БП); *тој ми је први брак* (БП); *тој ми (је) гостинска соба* (БП); *овој ми (је) спаваћа соба* (БП); *она ми је род* (Л); *ово му је брат* (Л); *то ми је син* (П); *то ти је успомена* (П); *ондо му је ћерка* (П); *тој ни је било кумство* (П); *тој су ми преунучета* (П); *тој ви је професија* (Т); *Слађа ми је снаја, а ово ми је син* (Т); *ово су ми унуке* (Т);

– када им претходи неки прилог, обично за време, место или начин:

³¹⁰ Радивоје Младеновић истиче да је „наслеђено постфронтално место заменичких дативских енклитика у позицији посесивног детерминатора у именскофразној конструкцији могло [...] бити подржано постпозицијом придевске речи у односу на управну именицу у несловенским контактним језицима који су преобразовали наслеђена словенска правила линеаризације енклитика“ (Младеновић 2014: 724).

скóр му *ћёрка* ўмре (БП); *jóш ми* (је) *жів брát* (БП); *како ти* је *тётка* (БП); *гдé ми* је *ти́ја дéвер* (БП); *пóсле ми* *уби зетáтога* за тра́кторь^{ат} (БП); *jóш им баи́та* бéше *жів* (БП); *тýг ми* *уби́ше брáта од^м чичу* (БП); *сýг му* је *остáла ћёрка* (БП); *такó ми* је *свéкар* *направил* (Л); *сá^д му брaтáнацýт* не *добди* (Л); *гдé ти тáта* *рáди* (Л).

У футурским *ће*-конструкцијама посесивна заменичка енклитика увек заузима позицију између партикуле *ће* и пунозначног глагола: *ће ми* *дóјде зét* (БП); *јýтредýн ће ми* *дóјде сестрáта* (БП); *ће му* *дóјде мáјћа* и *баи́та* (Л).

Забележили смо два случаја у којима се кратке дативне заменице са посесивном функцијом јављају и испред и иза именице-посесума на коју се односе: она́ је имáла сéдом гóдине *кад вој* је *баи́та вој* *млáд ўмрл* (БП); *като ми мýж* *да ми ўмре* (БП).

Када се испред именице-посесума јавља атрибут, енклитика обично долази иза атрибута, тј. везује се за први члан номиналне групе: *ти́ја ми дéда* је *чýјен* (БП); *другáта ми јетр́ва* *дóјде* (БП); *пр́во бáта* се *окупе*, *нáјстари ми брát* (П); *тáј ми тётка* што билá *девóјћа* *кад^т сам* се *јá оженíла* (П). Разуме се, то не мора увек бити случај, будући да позиција заменичке енклитике понајвише зависи од линеаризације конституената у широј синтаксичкој структури: *тóј ми* је *пр́ви брáк* (БП); *овóј ми* (је) *спавáћа сóба* (БП); *какó ти* је *прáво íме* (БП); *па ми млáдítи дéвер* *отидé* у *војску* (Л); *пóгину ми дéвер нáјстарити* (Л); *тринáес íљаде ми* (је) *цéла пéнзија* (Т).

Именица-посесум заједно са дативном заменичком енклитиком може вршити различите синтаксичке функције, од којих су најчешће:

– субјекат: *сín му* је *одóвде* (БП); *jóш им баи́та* бéше *жів* (БП); *ће ми* *дóјде зét* (БП); *сестрá ми* се *удáде* у *Ресник* (БП); *бáба ми* билá *крíва* (БП); *мýж ти* *болује* (БП); *брáтанчето ми* *отишлó* у *Нíш* (БП); *мáћева ми* се *óтсели* (БП); *јýтредýн ће ми* *дóјде сестрáта* (БП); *мýж ми* *отидé* у *војску* (БП); *брát ми* је *пóстар* (Л); *далéко су ни билé бáшче* (Л); *ће му* *дóјде мáјћа* и *баи́та* (Л); *децá вој* се *врнуше* (Л); *снáа ми* је *злáтна* (Л); *брáтаници ми* *слáбо добде* (Л); *па ми млáдítи дéвер* *отидé* у *војску* (Л); *слáви Свéти Арáнђел ћёрка ми* (Л); *сведочáнство ми* је *остáло гóре* (Л); *мýж вој* *рáди* у *ПКБ* (Л); *жéна му* је *тáмо отишлá* (П); *унúче ми* се *зовé* *Јáков* (П); *дéда ми* је *волéл* *да кýва* (П); *чёрка ми* је *фармацéут* (П); *тáта ми* се *пóсле пóжени* (П); *ћёрката им* *íде* у *дрýги рáзред* (П); *снáата ми* *рáдеше* *овдé* у *Пíрот* у *Пóлет* (П); *девóјчето вој* је *сá* у *четв́рти* (*рáзред*) (П); *закóљемо* *јáгње*, *па га мýжат ми* *фíно урéди* (П); *чича ми* *рáдеше* у *Пóшту* (П); *стри́ната ми* *двé децá* *íма* (П); *сестрá ми* је у *Јелáшницу* (Т); *девóјчето им* се *разболéло* (Т); *унúка ми* *донéла кýче* *овдé* (Т); *чича ми* је *радéл* у *рудник* (Т); *тётке ми* *плéле* (Т); *мýж ми* *радéо* *тáмо* (Т); *запослиó ми* се *унúк* (Т); *слáве ми* и *ћёрке* (Т); *снáја ми* *прóдáје* (*зímницу*) (Т); у *Крúшевац ми* је се *ћёрка удáла* (Т);

– објекат: а) *прави објекат*: *јá пíтам ћёрку вој* (БП); *да ти* *опéвам мáјку* (БП); *да ми* *ўзну кáпíју* (БП); *пéрем му пижáму* (БП); *дéцу вој* *прихватíл* (БП); *íме му* *несу* *кажувáли* *до четерéс дýна* (БП); *тýг ми* *уби́ше брáта од^м чичу* (БП); *онó дојдé* *да му поједé* *јéдење* (Л); *пýнак му* је *онá* *отсéкла* (Л); *какó су му* *ђу затворíли мáчкуту* (П); *немóј* *да чéкаш сáд баи́ту ти* (П); *крáј им* не *вíдиш* (Т); б) *неправи објекат*: *јавíл ми* на *сестрýву* (БП); *квó* *напра^вíсте ми* на *јетр́вуву* (БП); *нáна речé* на *брáта ми* (П); *кáжем* на *мáтер му* (П); *помáга* и на *баи́ту си* (П);

– *именски копулативни предикатив*: *јá сам вој* *ўјка* (БП); *тóј ми* је *пр́ви брáк* (БП); *тóј ми* (је) *гостíнска сóба* (БП); *овóј ми* (је) *спавáћа сóба* (БП); *тí* *као да си вој* *óтац* (БП); *овóј ми* (је) *крéвет* (БП); *онá ми* је *рóд* (Л); *тóј ви* је *профéсија* (Т).

3.2.2.2. Поједине тимочко-лужничке специфичности заменичких енклитика са посесивном функцијом

Понекад се уместо енклитичких заменица у посесивној функцији јавља њихов пун, такође дативни облик: *њему* млада *жена* умре (БП); *њему* је *језик* такав (БП); прооде си и *њој* године (Л). Пажњу нам је привукао један плеонастични, аналитичко-синтетички пример – *на њему* је *баба* (П), где се поред пуне синтетичке дативнозаменичке форме потпуно редувантно јавља и предлог *на*. У овом случају информанткиња је већ унапред посегнула за аналитичким видом изражавања посесивности, односно за конструкцијом „*на* + општи падеж“, тек потом додавши синтетичку, дативну заменичку форму.

У грађи смо забележили и неколико случајева у којима се за исказивање посесивности уместо заменичких енклитика у дативу употребљавају заменичке енклитике у општем падежу: *тај* *ву* исто *рођакин*¹⁶ (БП); кад умре *ву* овде *тетка* (БП); *муж*¹⁷ *ву* и он млад умре (БП); ако *ву* појде *сестра* ил *брат* (БП); *тај* Душка и *сестра* *ву* (БП); *мајка* *ву* умре (БП); Лепосава ли *ву* (је) *име*? (Л); *пукла* би *ју* нека *вена* (П); *муж* *ју* млад умре (П); отиде *ју* у Топли Дол *муж* (П); *бабу* *ју* видо (П). Ова појава није толико фреквентна и највероватније представља резултат ионако честог мешања ненаглашених заменичких облика за датив и општи падеж.

У приповедању наших информаната сретали смо и етички датив кратких заменица, који је у великој мери близак посесивном дативу, нарочито када су у питању властита имена: он *ми* је умрео (Л); кад *ми* је јадан Славча погинул (Л); Боле *ми* работи с камион (Л); Снешка *ми* (је) тамо (Л); кад *ми* је била Весница малечка (Л); Јовица *ми* остаре (Л); Соња *ми* је шездес друго (годиште) (П); Мировслав ли *ти* се тува родио? (П); Марко *ми* је нежењен (П); он је био напредан, леп, добар *ми* је био (Т). Оваквим дативом изражава се „истинска или тобожња наклоност и интересовање“ (Стевановић¹⁸ 1986: 369).

3.2.2.3. Закључна разматрања у вези са употребом кратког заменичког облика у посесивној функцији у тимочко-лужничком говору

У тимочко-лужничком говору посесивност се може исказати на неколико начина: употребом присвојних придевских заменица и присвојних придева, употребом аналитичке посесивне конструкције „*на* + општи падеж“ и, коначно, употребом дативних (личних и повратних) заменичких енклитика са посесивним значењем.

Последњи наведени модел изражавања посесивности, који је веома фреквентан на целом тимочко-лужничком терену, умногоме је подстакнут балканским језичким утицајем.

Дативнозаменичке енклитике са посесивним значењем најчешће се користе уз именице са значењем сродства (*мајка* *ми* у дваес године умрела (БП); још *им* *башта* беше жив (БП); *брат* *ми* је постар (Л); *унуци* *ми* се оженили (Л); *тата* *ми* се после пожени (П); *снаата* *ми* радеше овде у Пирот у Полет (П); *свекар* *вој* је у пензију (П); *сестра* *ми* је у Јелашницу (Т); *муж* *ми* радио тамо (Т)). Такође, оне се користе и уз именице које припадају другим лексичким слојевима, као што су именице са значењем делова човековог тела, органа и сл. (*нупак* *му* је она отсекла (Л); какве *му* *ноће*, такве *му* *руће* (П); али *ми* било *срце* лепо (Т); да види какав *ми* је *крв* (Т)), именице са значењем предмета и појава из домена покућства и домаћинства (*кућа* *им* је ова овде (БП); *трактор* *ми* је доле (БП); да *ми* узну *капију* (БП); *тј* *ми* (је) *фрижидер* (БП); овој *ми* (је) *кревет* (БП); далеко су *ни* биле *баише* (Л); па *ни* се и *воћњак* види (Л); поквари *му* се *фреза* (Л); какав смо бунар имали там где *ни* је *појата* (П)), именице различитих лексичких слојева са значењем појава које су повезане са човековим способностима, личним односима, идентификацијом и сл. (такав *ми* (је) *говор* (БП); *име* *му* несу кажували до четерес

дња (БП); таква си *ни* је *фамилија* на глéd (Л); она *ми* је *рòд* (Л); *на̀димак му* (је) *А̀јта* (Т); *то̀ј ви* је *профэсија* (Т)).

Иако се дативнозаменичке енклитике по правилу употребљавају иза именице-посесума (*уну̀ка ми* (је) у Београд учитељица (БП); *бра̀т во̀ј ро̀ђени свé зна̀је* (Л); *жена̀ му* отишла́ там (Л); *свекр̀ва во̀ј ра̀деше исто* (П); *уну̀ка ми* донела́ куче (Т); *чи́ча ми* је радéл у рудник (Т)), њихова позиција зависи пре свега од линеаризације речи у широј синтаксичкој структури. У том смислу, кратке дативне заменице у посесивној функцији могу се наћи и испред именице-посесума, и то најчешће у следећим околностима: када им претходи неки зависни везник или, ређе, независни везник попут *на*, *али* (кад *ми* умрела́ *ма̀ти* (БП); па *ми* *сестра̀ва* се сино́ћ сме́је (БП); ... зато што *ми* *деца̀* несú тýј (Л); док *ми* је бíл *девер* тýј (Л); зна̀је да *му* *ма̀ма* ра̀ди (П); кад *ми* *му̀ж* умре́ (Т); али *ми* бíло *срце* ле́по (Т)), када им претходи глагол у функцији предиката (*умре ми* *бра̀тат* (БП); *по̀квари му* се *фре́за* (Л); идóше *во̀ј са́ ма̀ти и баи́та* (П); запослиó *ми* се *уну̀к* (Т)), када се нађу у именској копулативној конструкцији (*ја́ сам во̀ј у̀јка* (БП); она́ *ми* је *рòд* (Л); оно́ *му* је *ће́рка* (П); Сла́ђа *ми* је *сна̀ја*, а ово́ *ми* је *си́н* (Т)), када им претходи неки прилог, обично за време, место или начин (*скóр му* *ће́рка* умре́ (БП); *jóш им баи́та* бéше жíв (БП); са́^д *му* *братана̀цът* не до́ди (Л); тако́ *ми* је *свекар* направíл (Л); гдé *ти та̀та* ра̀ди (Л)).

Именица-посесум заједно са дативнозаменичком енклитиком може обављати различите синтаксичке функције, од којих су најчешће: функција субјекта (*ма̀ћева ми* се óтсели (БП); сла́ви Свéти Ара́нђел *ће́рка ми* (Л); *та̀та ми* се по́сле по̀жени (П); *му̀ж ми* радéо та́мо (Т)), функција право́г или неправог објекта (*децу́ во̀ј* прихвати́л (БП); *ну̀пак му* је она́ отсéкла (Л); на́на речé на *бра̀та ми* (П); помага́ и на *баи́ту си* (П)) и функција именског копулативног предикатива (*ја́ сам во̀ј у̀јка* (БП); *то̀ј ми* је *први бра̀к* (БП); она́ *ми* је *рòд* (Л); *то̀ј ви* је *профэсија* (Т)).

На крају, издвојили бисмо и неколико специфичних особености у вези са употребом ове језичке црте у тимочко-лужничком говору.

У сабраној грађи забележили смо неколико примера у којима се у посесивној функцији уместо енклитичких заменица јавља њихов пун дативни облик, уп. *ње́му* мла́да *жена̀* умре́ (БП); *ње́му* је *језик* та́кав (БП); проóде си и *њóј го́дине* (Л).

Такође, поменули бисмо и невелик број примера у којима се уместо заменичких енклитика у дативу за исказивање посесивности употребљавају заменичке енклитике у општем падежу, исп. *му̀жсь^ат ву* и óн мла́д умре́ (БП); ако *ву* по́јде *сестра̀* ил *бра̀т* (БП); Лепóсава ли *ву* (је) *и́ме?* (Л); пúкла би *ју* не́ка *вéна* (П); *му̀ж ју* мла́д умре́ (П); отíде *ју* у То́пли До́л *му̀ж* (П). Ова појава представља резултат ионако честог мешања кратких заменичких облика за датив и општи падеж у тимочко-лужничком говору.

Коначно, у грађи смо наишли и на етички датив кратких заменица, који је у великој мери близак посесивном дативу, нарочито када су у питању властита имена, исп. óн *ми* је умрео (Л); *Јовица ми* остарé (Л); *Сне́шка ми* (је) та́мо (Л); *Ми́рослав ли ти* се тýва родíл? (П); *Ма́рко ми* је неже́њен (П); óн је бíо на̀предан, ле́п, до́бар *ми* је бíо (Т).

3.3. Редослед енклитика у реченици

3.3.1. Опште одлике

Ред речи³¹¹ у балканословенским говорима остао је у највећој мери слободан, као и у другим словенским језицима. Па ипак, динамични етнојезички контакти на Балкану утицали су на преобликовање појединих делова наслеђене словенске структуре ових говора, због чега су се у њима почели јављати извесни модели линеаризације из несловенских балканских језика.³¹² Тако, на пример, једна од маркантних иновација овог типа јесте честа постпозиција атрибута у односу на именицу, уп. арум. *om bun – omli bun* или *omli atsel bun* („човек добар“), алб. *nëna plakë* („мајка стара“), *teksti i vjetër* („текст стари“), грч. *μιὰ φορεσιὰ φράνκιση* („одећа француска“), зап. мак. (дебарско) *стретоф еден човек стар; знамињата црни; како вџрвите со царот ваи*, буг. (русенско) *мумиченциту станалу на инџ риба гул'ама*, срп. зет. (Мрковићи) *глаица бела, скроп дебели; су ђететом јеним малим* (Собољев 1997: 15, Конески 1986: 127).³¹³

Засигурно најјучљивија појава у вези са линеаризацијом речи у балканским језицима јесте истоветан редослед њихових енклитика. Дуготрајни мултилингвизам и интензивни међусобни контакти балканских народа омогућили су да се на овом плану развије велика блискост, па чак и подударност.³¹⁴

У већини балканских језика заменичке енклитике јављају се у проклитичкој позицији (чак и на почетку реченице) – рум. *mi se pare* (*„ми се чини“), алб. *i tha* (*„му вели“), грч. *τὸν εἶδα* (*„га видех“), мак. *го видов; му реков*, приз.-тим. *не гу види*,³¹⁵ а исту судбину имају и глаголске енклитике од помоћног глагола *јесам* – арум. *esku faptu Vituli* (*„сам рођен Битола“), алб. *ásht shum i bukur* (*„је много леп“), грч. *εἶναι ἀπὸ τῆν Ἀθῆνα* (*„(он) је из Атине“), мак. *сум болен; е дојден*, приз.-тим. *су биле пет браћа* (Конески 1986: 126, Ивић 2009: 163).

На балканском тлу истоветан је и редослед клитика које стоје уз глаголе: у индикативу – одрична речца, партикула за будуће време, заменичка енклитика у дативу у функцији неправог објекта, заменичка енклитика у општем падежу у функцији правог објекта, глагол (буг. *не џе му го дам*, алб. *nuk do (të) ta* (< *të + e*) *thotë*, грч. *δεν θα σου το πω*, рум. *n- o s-ă(-) i l dau*); у конјуктиву – зависни везник, одрична речца, заменичка енклитика у дативу у

³¹¹ Имајући у виду да је говор по својој спољашњој природи линеаран, тј. да његови елементи следе један за другим у временском низу, термилошки је прецизније говорити о *линеарној организацији* вишечланих структура него о *реду речи* (Јовановић 2013: 269).

³¹² Нагласили бисмо да у аналитичким језицима редослед речи има посебну важност због тога што у великој мери доприноси осигуравању тачног преноса информације.

³¹³ Овде ћемо додати и поједине тимочко-лужничке примере из наше грађе: општина *слаба* (БП); капија *отворена* (БП); прскалица *она велика* (БП); друм *стар* што има (БП); Лета *ова горе* (БП); гледам серије *турске* (Л); само кошуља *пртена* (П); дрјеје *нове*, руће *малеише*, прсти *кратки* (П); туриш ти камен *бел* (П); он држи макази *метални* (П); у задругу *пољопривредну* (П); кашике *големé толће* (П); понесемо рукавице *плетене* (П); онда се праве гибанице *блажне* (Т); напраи кревети *овија дрвени* (Т); увржу се женé *старе* (Т); кад^т сам добила сина *првог* (Т); неје имало паприке како сџ него папричице *таквé ситне* (Т) и сл. Такође, напоменућемо да, поред страног, несловенског балканског утицаја, на постпозицију атрибута у односу на именицу значајно утиче и говорникова потреба за посебним наглашавањем особине коју атрибут означава, будући да овакву линеаризацију затичемо у свим дијалектима српског језика (Огњановић 2020: 172).

³¹⁴ Тенденција ка поједностављивању синтаксе балканских језика у околностима дуготрајне вишејезичности изнедрила је и редуковање варијантности у линеаризацији енклитика. У овом типу упрошћавања пресудни значај имало је груписање око синтагматског центра, а јачањем синтагматског принципа сваки вид варијантности у кластерима бивао је максимално сведен или потпуно изгубљен (Младеновић 2013: 413).

³¹⁵ Изузетак овде представља бугарски књижевни језик, у којем реченица не може почети енклитиком у функцији објекта; такође, треба поменути и то да заменичке енклитике у грчким дијалектима, осим у проклитичкој позицији, могу стајати и на свом очекиваном месту, исп. *ἀκουσα του* („чух га“) ум. *του ἀκουσα* (*„га чух“) (Асенова 2015: 276).

функцији неправог објекта, заменичка енклитика у општем падежу у функцији право објекта, глагол (буг. *да не ми ги приказваш (такива)*, алб. *të mos ma (< më + i) prishës (qefin)*, грч. *va μη μου τα λες*, рум. *să nu mi le spună*); у императиву – глагол, заменичка енклитика у дативу у функцији неправог објекта, заменичка енклитика у општем падежу у функцији право објекта (буг. *дай ми го*, алб. *jep i a*, грч. *κόψε μου το*, рум. *spune mi o*) (Асенова 2015: 275–276).

Дуготрајни и интензивни контакти са несловенским балканским језицима утицали су на то да се словенски говори на Балкану удаље од наслеђених дистрибутивних правила и развију другачије законитости у вези са линеаризацијом енклитика. Ако узмемо у разматрање ову појаву на читавом балканословенском ареалу, запазићемо да се у његовом централном, северозападном и источном делу боље чува старије стање, док је југ развио више иновација (Собољев 2003: 94–107). Сматра се да је пресудни утицај на јужно подручје у овом погледу морао имати романски систем у средњем веку, као и арумунски и албански систем у каснијим вековима (Младеновић 2013: 403). Када је реч о српским балканизованим говорима, у науци се неизоставно помиње нарочит утицај редоследа енклитика у македонским (пре свега у западномакедонским) дијалектима (Павловић 1970: 127, Реметић 2000: 97, Реметић 2004: 120, Реметић 2005: 345–346, Младеновић 2013: 403). Реметић наглашава да је типична балканска линеаризација клитика, са могућим романским пореклом, у српске јужне и југоисточне говоре вероватно стигла посредством македонске прераде (Реметић 2013: 222).

Старословенски језик, као синтетички систем, имао је прилично слободан ред речи. Различити падежни облици омогућавали су јасно разграничавање синтаксичких функција независно од положаја речи у реченици. Паралелно са деловањем аналитичких тенденција, у балканословенским језицима најпре долази до груписања оних речи које показују најтешњу семантичко-синтаксичку повезаност, да би се потом образовали мање или више устаљени модели линеаризације (Харалампиев 2001: 205).

Неутралисањем наслеђеног словенског начела да енклитика не може бити у фронталном положају јачао је синтагматско-синтаксички принцип на рачун фонетског; такође, фиксирање позиције појединих заменичких и глаголских енклитика почело се одређивати граматичким односима а не информативном структуром реченице (Младеновић 2014: 718, 724).

У односу на стандардни српски језик, али и на све друге српске говоре, призренско-тимочка говорна зона пројављује нарочиту иновативност балканистичког типа у погледу редоследа енклитика. Развијене новине односе се на посебно место енклитика у односу на друге речи у реченици, као и на другачији међусобни распоред самих енклитика.

3.3.2. Анализа у тимочко-лужничком говору

У тимочко-лужничком говору позиција енклитике у реченици зависи како од конкретног типа енклитике, тако и од шире синтаксичке структуре у којој се она употребљава. Такође, веома је важна и информациона структура реченице.

На редослед енклитика у тимочко-лужничком говору у великој мери утицао је редослед енклитика у језицима/дијалектима балканског језичког савеза. Линеаризација енклитика се, са друге стране, данас често слаже са линеаризацијом у књижевном језику, мада постоји и велики број појединачних одступања. Видећемо, између осталог, да се нека појава каткада јавља само у конкретним говорним подтипovima, а нека само код појединих говорника.

Најзад, истакли бисмо да стање које ћемо изложити не представља једини могући распоред енклитика у тимочко-лужничком говору, већ само опште тенденције. Напоменули бисмо и то да ћемо се, имајући у виду комплексност саме проблематике, потрудити да дате

појаве изложимо систематично, по важнијим тематским целинама. Пажњу ћемо посветити енклитикама у проклитичкој позицији, распореду глаголских и заменичких енклитика у вези са употребом простих и сложених глаголских облика, као и позицији и употреби речце *ли*. Овде бисмо подсетили читаоца да су питања позиције заменичких енклитика у случајевима удвајања објекта (2.6.2.1. и 2.6.2.2) и посесивног датива (3.2.2.1) већ обрађене теме у посебним сегментима.

3.3.2.1. Енклитика у проклитичкој позицији

За разлику од стандардног језика, за који важи правило друге позиције енклитика, тј. правило које захтева да у одређеној реченичној структури увек постоји први конституент као фонетски и синтаксички ослонац који претходи енклитикама,³¹⁶ у тимочко-лужничком говору енклитике се могу наћи и у проклитичкој позицији. Ова појава је директно условљена утицајем балканске језичке средине.

Погледајмо сада забележене примере из наше грађе.

У једном оваквом случају заменичка енклитика се налази на апсолутном почетку реченице: *ти* велим: од једну (машину) се стура, у другу се качи (БП). У два примера заменичка енклитика долази иза изразите паузе, тј. на почетку новог прозодијског сегмента: кад *идо'* на рођендан, *се слика'* (БП); не волим кутрево, *ме* лаје (Л), док се у једном случају глаголска енклитика јавља иза везника *и*: два брата у војску и *су* га пуштали (Л).

Типичан пример енклитике у проклитичкој позицији, за који се јасно може посведочити утицај балканског језичког савеза, јесте и употреба футурске енклитике *ће* у позицији испред презент пунозначног глагола, односно испред конструкције „*да*“ + *презент*: *ће* се саплетеш (БП); *ће* падне (Л); *ће* те волим ја код ваши сељаци тамо (П); *ће* да зовеш и њег (Т) и сл.³¹⁷

Као што можемо видети, појава енклитике у проклитичкој позицији у говору наших информаната представља пре изузетак него правило и, ако изузмемо футурске *ће*-конструкције, она се своди на свега неколико усамљених случајева у два говорна подтипа – белоаланачком и лужничком. Овде бисмо истакли да се проклитизација енклитика бележи углавном на југу и југозападу призренско-тимочког говорног простора, док идући ка истоку, нарочито ка тимочко-лужничком говору, фреквенција проклитички употребљених енклитика опада; оваква ареална распрострањеност дате црте одговара стању „у суседним језицима, на једној страни, бугарском, а на другој, македонском“ (Огњановић 2020: 174).

3.3.2.2. Распоред енклитика уз просте глаголске облике

Када се нађу уз просте глаголске облике, личне и повратне заменичке енклитике подлежу извесним дистрибутивним ограничењима у односу на глагол, мада њихов распоред понајвише зависи од шире синтаксичке структуре.

Овде ћемо представити главне тенденције у вези са распоредом заменичких енклитика уз облике императива, презента, аориста и имперфекта.

³¹⁶ Исп. и: „Под енклитиком се подразумева реч која нема властитог нагласка, него се увек изговара као целина с претходном наглашеном речју“ (СЈП ⁵2011: 161), као и: „Енклитика се не употребљава на првом месту у самосталној реченици, јер се акценатски и смисаоно везује за претходну наглашену реч или израз“ (Пипер/Клајн ²2017: 450).

³¹⁷ О редоследу енклитика у футурским *ће*-конструкцијама биће више речи у сегменту 3.3.2.3.

Када је реч о императиву, личне и повратне заменичке енклитике најчешће се налазе у контактної постпозицији: *дјсај се* (БП); *осигурај ју* (БП); *доведи ју код мене* (БП); *испратите га до границу и кажете му пут* (БП); *лэкни се одозгór* (БП); *потпиши се* (БП); *доведи га овде* (БП); *дај ми воду* (БП); *врни се доле* (БП); *доведи ју да се прегледа* (БП); *помири се* (БП); *мани се* (Л); *изведи ју у башту* (Л); *опечи и'* (Л); *целивај ме* (П); *вэжите се* (П); *ако ви се једé, кúпете си* (П). Са друге стране, уколико шира синтаксичка структура подразумева и друге конституенте пред императивним обликом (нпр. прилог или предлошко-падежну конструкцију у служби прилошке одредбе, везник, личну заменицу у функцији субјекта или сл.), заменичке енклитике ће се наћи у препозицији у односу на глагол у императиву: *на Врело га води малко* (БП); *ујутру се дигни* (БП); *седи па се не секирај* (Л); *ти си га понеси с теб* (П).

У конструкцијама са глаголском формом *немој* заменичке енклитике долазе иза *немој* (*да*) а испред пунозначног глагола: *немој да га дираш* (БП); *немој ме дира нико* (БП); *немој ме тражиш* (БП); *немој ми доноси́те једéње* (БП); *немој ме дираш* (БП); *немој да се никад^т супроста́вљаш* (Л); *немој се мучиш* (Л); *немој се собу́вате* (П); *немој ме урочите* (П); *немој ми доносиш кавé* (П). Сличну ситуацију затичемо и у конструкцијама са *нек(а)*, у којима се заменичке енклитике налазе иза *нек(а)* а испред основног глагола: *нек се враћа* (БП); *нек те преба́це у Пíрот* (П).

У императивним конструкцијама са лексемом *ајде* заменичка енклитика долази одмах иза ове лексеме, а испред пунозначног глагола: *ајде вој помóгни* (Л); *ајде ми кажи* (Л).

Када се заменичке енклитике нађу уз облике презента, аориста или имперфекта, оне се могу јавити и испред и иза ових глаголских форми, а њихова позиција понајвише зависи од шире синтаксичке структуре.

Погледајмо најпре случајеве када се заменичке енклитике налазе у препозицији у односу на наведене глаголске облике.

- Уколико се у синтаксичком поретку у иницијалној позицији нађе реч у функцији субјекта, заменичка енклитика ће доћи иза ње (чинећи са њом акценатску целину) а испред неког од наведених глаголских облика у функцији предиката:

- случајеви са обликом презента: *комши́је га питу́ју* (БП); *ја ти казу́јем óзбиљно* (БП); *она́ у зовé Це́ца* (БП); *ја вој велíм* (БП); *о́н се усми́вка* (БП); *о́ни га кúву* (БП); *но́ћете ме изда́ву* (БП); *лопови ју мно́го кра́дну* (БП); *стра́жа г' уста́ви* (БП); *о́ни га изри́љу* (БП); *о́ни му да́ву маши́не* (БП); *пензионéри се вра́ћу* (БП); *Свéта те óка* (БП); *На́јда ми при́ча* (БП); *квó се у селó једé* (Л); *тој ни највише једé* (Л); *квó те интерéсује* (Л); *ми се тék пóсле ди́замо* (Л); *тој ме највише гу́ши* (Л); *свé се испáли* (Л); *бубрéзи ме мучé* (Л); *јези́к ме јóште слúжи* (Л); *кóњ се стојешћи́ ковé* (П); *она́ му насечé ра́буш* (П); *кóј ти цéпи дрвáта* (П); *о́ни му казу́ју* (П); *о́не ти изатка́ју свé* (П); *ја јој у́век помóгнем* (Т); *шта́ ве интерéсује* (Т); *квó вас интерéсује* (Т); *квó ми трéба* (Т);

- случајеви са обликом аориста: *ја им изне́со' пíво* (БП); *сви́ ми на ро́ђендџн да́доше па́ре* (БП); *сéла се испразни́ше скрóз* (БП); *врéме се прóмени* (БП); *ја се потрéсо'* (БП); *она́ се сýну* (БП); *ја се ди́го'* (Л); *неквó и' пóдави* (Л); *ја се зачудí'* (Л); *она́ ме íслика* (П); *ја ћи одвéдо' на тíја кр́знени штáнд* (П); *ја се погледá'* (П); *о́н се за́посли* (П).

Када се у овим околностима јави енклитички пар заменица у дативу и општем падежу, дативна енклитика ће стајати испред енклитике у општем падежу, исп. – *на́на му га óпрости на мо́јетога дéду* (БП). Када се пак у енклитичком пару јаве лична и повратна заменичка енклитика, лична заменичка енклитика ће претходити повратној – *о́не ми се смејú* (Т).

- Ако се у синтаксичком поретку у иницијалној позицији нађе неки прилог или предлошко-падежна конструкција у функцији прилошке одредбе/допуне за време, место,

начин, количину и сл., заменичка енклитика ће стајати иза њега/ње, а испред неког од наведених глаголских облика у функцији предиката:

– случајеви са обликом презента: озгór *га* турим (БП); овде *ме* нешто пробóђује (БП); из^с Паланку *ми* докарúју воду (БП); и сýг *ме* мрзе (БП); слабо *се* враћу (БП); кóлко *и'* гóре íма (БП); како *се* живи (БП); како *се* погоде (Л); на Крс *се* íде (Л); некада *ме* и рúће болú (Л); тúј *се* наkáчи котýл, тúј *се* прáви качамáк (Л); пóсле *се* прекíда тóј (Л); там *се* ручúје (Л); сáд *га* чúвам (Л); дњýс *ти* наредí да чúваш крáве (П);

– случајеви са облицима аориста и имперфекта: тúј *се* запослí' (БП); на седáмнес гóдине *се* óжени' (БП); сáг *га* прогласíше да је дрóга (БП); пóсле *га* обновíше мáлко (БП); пóсле *се* óтсели и óн (БП); тамáн *се* замомчí' (БП); óдма *ме* тражíше (БП); пóсле *ме* прозвáше (БП); прво³¹⁸ *га* калдрмíсувамо (Л); кудé *се* сá дéну (Л); тúј *ју* вíде (Л); како *га* óкаше (П); óдма *ју* запослíше (П).

• Уколико се у синтаксичком поретку најпре јави реч у функцији правог објекта, заменичка енклитика у функцији неправог објекта наћи ће се иза дате речи а испред неког од наведених глаголских облика:

плáте *им* слабо дáју (БП); каквó *ни* децá донесú (Л); кáпицу *му* исплетéш (П); квó *ми* прíчаш (П).

• Коначно, заменичке енклитике наћи ће се у препозицији у односу на наведене глаголске облике и онда када шира структура почиње неким независним или зависним везником:

– случајеви са независним везницима: па у зóвну (БП); па *га* лáде, па *га* тá'г сíре (БП); носíше га óдма те *га* крстíше (БП); па *се* на трљицу чúка (БП); та *се* збíру тé жéне које су пóстаре (БП); него *се* дíго јá да íдем (БП); па *се* трíпут извртá аутóбус (БП); па *се* и онí делише (БП); па *ју* срећúју (БП); па *се* подлóжи вь^атра, па *се* тúри црепúља (Л); па *се* нóси у жíто (Л); па *се* кúвају шљíве сýве (Л); него *ти* кáжем (Л); нити *те* нéко смáтра... (П); па *ни* дáдоше млекó (П);

– случајеви са зависним везницима: кад *га* поглéдаш (БП); ако *му* кáжеш, це убрзa (БП); она́ óтвори да *се* излуфтíра (БП); кад^т *се* мéси за Јеремíју (БП); чим *га* насáде (БП); дóјде врéме да *те* испíтам (БП); ако *се* рашíје некаквó (Л); рука́ кад *ме* болí (Л); да *се* чúдиш и свéриш (Л); кад^т *се* íде за невéсту (Л); ако *те* нíкој нéће (П); мéне нéће да вóде да *ју* вíдим (П); ако *ти* дóјде нек^нí комшíја (П); ... што *нас* децá цéне (Т); да *ви* прíчам (Т); кад *му* казá да дóјде (Т).

Када је реч о међусобном односу двеју енклитика које се налазе у позицији иза зависног или независног везника, редослед је следећи: у случају двеју личних заменичких енклитика, дативна енклитика увек претходи енклитици у општем падежу – не мíсли да *ти ју* враћа вíше (БП); па *ми га* вржу с коњц (П) и сл., а у случају личне и повратне заменичке енклитике, лична увек претходи повратној – ако *ти се* свíђа (БП); ако *ми се* једé, кúпим слáдолед (БП); да *му се* јáвиш (Л); дрвáта да *ми се* исечú (Л).

Најзад, напоменули бисмо да се у живом говору понекад могу забележити и одступања од гореизнетих начелних тенденција, исп. од жéље глéдам *га* (БП); óн прúпка *ју* (БП); ракија домаћа згрéје *се* (БП), мада су овакви случајеви малобројни и сасвим изузетни.

Пређимо сада на постпозицију заменичких енклитика у односу на наведене глаголске облике.

³¹⁸ Лексема *прво* овде има значење прилога *најпре*.

• Заменичке енклитике ће стајати у постпозицији у односу на наведене просте глаголске облике уколико сама структура почиње предикатом:

– случајеви са обликом презента: *обэру и'*, *руљају и'*, *унесу у подрум*, *шприцу и'* (БП); *мучи ни млада* (БП); *нудим му кромпир* (БП); *даву им по малко нека помоћ* (БП); *пати се* (БП); *одбиву ми (паре) од^т пензију* (БП); *приказују га сваку недељу на „Пирот“*, *на телевизор* (БП); *видим га одовде* (БП); *питује га сестрата* (БП); *болу ме очи* (Л); *слушу ме* (Л); *нервиру ме* (Л); *питају и' гáздарице* (Л); *одведу ју тамо* (Л);

– случајеви са облицима аориста и имперфекта: *сликува ме унукава са сви* (БП); *покрадоше ме* (БП); *рекоше ми* (БП); *откараше га* (БП); *вруше ме овде* (БП); *донесоше ми све овам* (БП); *ману' и'* (БП); *дадо' му кишобранче једно* (БП); *угрчи ме* (Л); *капаше ми капљице* (П); *водише ме* (П); *изгрби се* (П); *дава' му јáбуће* (Т).

Када се у глаголској постпозицији нађу две заменичке енклитике, њихов редослед је следећи: у случају двеју личних заменичких енклитика, енклитика у дативу претходи енклитици у општем падежу – *дадем ти га* (П), а у случају личне и повратне заменичке енклитике, најпре се јавља лична а потом повратна енклитика – *чини ми се* (БП, Л, Т); *молим ти се* (П); *пије ми се кавé* (П); *досáди ми се* (Т); *свиђа им се* (Т); *јáве ми се* (Т).

Рецимо, најзад, нешто и о одричним конструкцијама са простим глаголским облицима.

У одричним конструкцијама са простим глаголским облицима речца *не* увек долази испред глагола, док позиција заменичких енклитика зависи од шире синтаксичке структуре.

• Ако се у иницијалној позицији нађе прост глаголски облик у одричној форми, личне и повратне заменичке енклитике стајаће иза њега:

не дава му да дише (БП); *не болу ме (руће)* (БП); *не зна се када је зима, када је лето* (БП); *не казује ми* (БП); *не даву ме у школу* (БП); *не валим се* (БП); *не кука се на гробље* (БП); *не даде ми (адресу)* (БП); *не плаши се* (БП); *не види се ништа* (Л); *не заборáвим ти онóј твоје кравајчэнце* (Л); *не трéбе ми* (Л); *не иде се нигде* (Л); *не занима ме* (Л); *не узеше се* (Л); *не обарáше ђу* (П); *не вршу га* (П); *не крадне се* (П); *не познавам те* (П); *не ожени се* (П); *не бóј се* (П); *не исплати се* (П); *не воде ју они óдма* (Т); *не јáвља се* (Т); *не друже се* (Т).

На изузетак од овог модела наишли смо у једном примеру из пиротског говорног подтипа, у којем се јавља обрт *не се*, са акцентом на одричној речци – *не се* ни иде у Зájечар (П). Овде је реч о интерполирању повратне заменичке енклитике између одричне речце и глагола. Белић сматра да оваква линеаризација у нашим југоисточним говорима није уобичајена и да је она „дошла са стране, из македонских дијалеката“ (Белић 1999: 403).³¹⁹

Када се у одричним структурама овог типа нађу и лична и повратна заменичка енклитика, редослед конституената је следећи: одрична речца *не* + глагол + лична заменичка енклитика + повратна заменичка енклитика, исп. *не иде ни се* (БП); *не ради им се* (БП); *не допада му се* (П).

• Уколико синтаксичка структура почиње субјектом, правим објектом, прилогом/предлошко-падежном конструкцијом у служби прилошке одредбе/допуне (за време, место, начин, количину, узрок и сл.) или везником (независним или зависним), заменичке енклитике ће стајати испред речце *не* и глагола:

³¹⁹ Овакво становиште износи и Реметић. Он наводи да се „без респектовања македонских идиома не може [...] често тумачити ни ред речи у неким српским јужним говорима“, истичући да су „Белић и Видоески [...] свакако у праву када тако објашњавају одвајање негације *не* од глагола енклитичком заменицом“ (Реметић 2000: 97).

– случајеви када шира структура почиње субјектом: *он се* не *дѝса* (БП); *имовина се* не *ради* *нигде* (БП); *ја се* не *валим* (БП); *Јовица ми* не *дава* (Л); *никој те* не *дѝра* (Л); *никиј ме* не *дѝра* (Л); *овија се* не *плаши* (Л); *ја вој* не *казá* (Л); *овија ме* не *познаву* (Л); *он те* не *гледа* (П); *ја га* не *карам* (П); *ја ју* не *волим* (П); *ја ву* не *знам* (П); *коњ се* не *обара* (П); *она ми* не *долази* (Т);

– случајеви када шира структура почиње правим објектом: трактор *му* *више* не *узіму* (БП); *пѝнзију ми* не *донóси* (Л); *парѝте му* *више* не *давам* (П); *детѝ ми* не *дѝрај* (Т);

– случајеви када шира структура почиње прилошком одредбом/допуном: од *рабóту се* не *мрѝ* (БП); до *дѝвет са́та у* не *закључујем* (БП); *по́ла се* *ради*, *по́ла се* не *ради* (БП); *у селó се* не *кука* (БП); *више ми* не *вр́та* (Л); *та́мо се* не *іде* (Т);

– случајеви када шира структура почиње везником: да *и'* не *па́зимо* (БП); па *им* не *да́ву* да *до́јду* (БП); *одво́је ју* од *мо́мка да се* не *зна́је штó шѝту* (БП); *іма гоца́ ал се* не *жѝне* (БП); *угáсим свѝтло да ме* не *гледа* (БП); *не́ма неде́ља да се* не *ста́вљамо* (БП); да *вој* не *замерѝ* (Л); да *ми* не *улѝзне у со́буву* (Л); *ста́рци да се* не *крѝеју* (Л); да *се* не *крчми*³²⁰ (Л); да *му* не *ку́пим* (*да́р*) (Л); ако *њуј* не *пу́штиш крв* (П); кад *га* не *боли́ ништа* (П); *цѝлу но́ћ си ми́јемо гла́ве док* не *ту́пу ко́њи да ни* не *боли́ главá* (П); да *се* не *ку́ва на ја́ку ва́тру* (П); Ціганин *некр́штен да ти* не *галáти јѝдење* (П); ако *се* не *испр́жи материјáл* (П); али *се* не *уда́де* (П); *не́ма да́н да ме* не *зовѝ* (Т).

У једном примеру из лужничког говорног подтипа наишли смо и на обрт *не се* – да *не се* *по́квари онó* (Л). Када се заменичка енклитика јави у међупозицији, речца *не* бива одвојена од глагола на који се односи и постаје реч са самосталним акцентом.

3.3.2.3. Распоред енклитика уз сложене глаголске облике

У овом сегменту ћемо представити основне тенденције у вези са распоредом заменичких енклитика уз облике *ће*-футура, потенцијала и перфекта. Уз то, пажњу ћемо посветити и глаголским енклитикама, као и другим конституентима који служе за грађење наведених облика.

Када говоримо о футурским *ће*-конструкцијама, редослед конституената је следећи: (*не*) + *ће* + (*да*) + (заменичка енклитика у дативу) + (заменичка енклитика у општем падежу) + (повратна заменица/речца *се*) + презент основног глагола.³²¹

Пређимо сада на забележене примере.

Дативна заменичка енклитика увек долази иза футурског *ће* (+*да*): *ће ми* *до́јде зѝт* (БП); *сўтра ћу ти* *да́м óтпусну лі́сту* (БП); *ја ћу им* *да́вам па́ре* (БП); *када ће ми* *испа́дну ови́ја* (Л); *ће ми* *дадѝш* и *ждребѝто уз дево́јчето* (П); *ће вој* *пока́жем* (П); *кво́ ћу му* *рабóтим* (П); *свѝ што зна́м ја* *ћу да ти* *испр́чам* (Т); *перáшће ће ни* *дадú* (Т); *ко́лко го́дине ће ми* *да́ш* (Т); *не знају* *кво́ ће ми* *донесú* (Т). Такође, и заменичка енклитика у општем падежу увек стоји иза футурског *ће* (+*да*): *ви ће и'* *у́знете* (БП); *ће и'* *поді́гнемо* (БП); *тѝг ћу и'* *испра́ћам* (БП); *ма́ћева ће те* *шко́лује* (БП); *ће га* *раско́лују* *го́ре* (БП); *ћу га* *вр́жем* (Л); *ја ћу те* *излѝжем* (Л); *ће га* *окóси* (Л); *он ће те* *одведе́ на грани́цу* (Л); *они ће ме* *иска́ру* (Л); *ћу ју* *изведе́м* (Л); *ја ћу га* *љу́љим* (Л); *ће ћу* *одведе́ у Пі́рот* (П); *ће м'* *убі́је* (П); *са ће ћу* *ја́ питу́јем кудѝ је пошла́* (П); *ће га* *ку́пимо* (П); *ћу и'* *чу́вам* (П); *ће те* *во́дим ја́* (П); *ће да ме* *испо́штују* (Т).

³²⁰ *крчми* несвр. *продавати на мало* (Златковић 2014а: 398).

³²¹ Исти редослед конституената срећемо и у конструкцијама са модалним глаголима, као и у футурским *има*-конструкцијама (само што се у њима уместо *ће* јавља *мора*, *може*, (*х*)*оће*, *треба/требе*, *има*).

Ако се у футурској конструкцији јаве две личне заменичке енклитике, дативна енклитика увек долази испред енклитике у општем падежу, уп. *нећу ви га до зимус развршим* (П); *ја ћу ти га дадем* (П).

У случајевима футурских конструкција са повратним глаголом, повратна заменица/речца *се* увек стоји испред датог глагола а иза партикуле *ће*, тј. иза споја *ће да*; повратној заменичкој енклитици овде може претходити и нека лична заменичка енклитика: *ће се саплетеш* (БП); *ће се изређујемо* (БП); *ће се договоримо* (Л); *ће се свађаш* (Л); *ће ни се шегују* (Л); *ће ми се љути* (Л); *ће се надживујемо* (Л); *ја сам видела Сања и Йвица да ће да се узну* (П); *кво ћу више да се мучим* (Л); *ће се врнеш* (П); *ће се врћемо* (П); *ће се запиташ* (Т). У грађи смо забележили и један пример одступања од оваквог редоследа, у којем се дативна заменичка енклитика налази на самом крају дате структуре: *нека будала ће се освети ми* (Л).

Речца *не* по правилу долази испред футурског *ће – нећу* га *тера*м у *Гламу* (БП); *она неће живи сто годин* (БП); *прво ме кутре неће остави* (Л); *нећу ви га до зимус развршим* (П); *то неће да разговарамо* (Т), мада смо наишли и на један пример у којем речца *не* стоји иза партикуле *ће* и заменичке енклитике у општем падежу – *ће* *ћи не* оптерехујем (П).

Када је реч о потенцијалу, редослед конституената је следећи: (*не*) + *би* + (заменичка енклитика у дативу) + (заменичка енклитика у општем падежу) + радни глаголски придев, уп. случајеве са дативном заменичком енклитиком – *не би ми он улезал* (БП); *не би ти ни дал да се шкољујеш* (Т), као и случајеве са заменичком енклитиком у општем падежу – *ја би ју на шиљк наденула* (Л); *он би га окосил* (Л); *не би га пипнула* (Л).

Би у потенцијалу увек долази испред пунозначног глагола, баш као и *ће* у футуру. На стабилизацију ових облика у иницијалној позицији утицао је довршен аналитизам у балканским језицима.

Када говоримо о перфекту, глаголска енклитика (од глагола *јесам*) може стајати и испред и иза радног глаголског придева, а њена позиција зависи од шире синтаксичке структуре у којој је облик перфекта употребљен.

Уколико структура почиње радним глаголским придевом, глаголска енклитика *ће* стајати иза њега: *имали смо паре* (БП); *било је око триес ђака* (БП); *ишла сам у Ниш* (Л); *родила сам си две дечица* (Л); *остала сам без мајку на две године* (П); *ишли смо на седенћу* (П); *брале смо јагоде* (Т); *нанизала сам низо да с' осуши за пуњење* (Т).

Са друге стране, ако шира структура почиње неком синтаксичком јединицом у функцији субјекта, објекта, прилошке одредбе/прилошке допуне, или ако пак почиње независним/зависним везником – глаголска енклитика *ће* се наћи испред радног глаголског придева:

– случајеви у којима структура почиње субјектом: *ја сам триес пет године у планину радео* (БП); *ја сам дваес дна ишла код њега у Ниш у посету* (БП); *ми смо били комшије* (БП); *муће су биле големе* (Л); *она је остала у село* (Л); *рађија грејана је била увек* (П); *ми смо имали кућу голему* (П); *он је радео у рудник* (Т); *ја сам остала без мајку* (Т);

– случајеви у којима структура почиње објектом: *краве смо чували* (БП); *Јованку сам звала* (Л); *ореси је турала у њи* (П); *купине смо садили* (Т);

– случајеви у којима структура почиње прилошком одредбом или прилошком допуном: *седамнес године сам само бил секач* (БП); *таг је возил фићу* (БП); *гор смо имали магационера* (БП); *деведес и три годин је он живел* (БП); *лани сам крчила* (БП); *сг су они дошли* (БП); *овде смо свиње чували* (Л); *овак је реко ком његовога оца* (Л); *мало је волел да ради* (П); *на друго место смо били* (П); *овија средњи дани сам радела као коњ* (Т); *много сам радела* (Т);

– случајеви у којима структура почиње независним везником: *тúј су два брата отворили та су пекли плѣскавице* (БП); *па смо плѣли* (Л); *па сам носила сукње кратке* (П); *сúг дрѣје има али си остарѣл* (П); али *сам* имала срце јако (Т);

– случајеви у којима структура почиње зависним везником: *тој ми је од^т тú ћерку што је остала овде* (БП); ... *сукњу ону прљачу напред^т што су жене носиле* (БП); *овија што су долазили при мѣн* (БП); *кад је он умрѣл* (БП); *кад^т сам ишла у школу* (Л).

Ситуација је слична но ипак нешто сложенија у кластерима у којима се поред глаголске јавља и заменичка енклитика.

У свим лицима осим у трећем лицу једнине глаголска енклитика претходи заменичкој, тј. заменичким уколико их има више (када се у оваквом кластеру јави више заменичких енклитика, њихов поредак је следећи: дативна заменичка енклитика + заменичка енклитика у општем падежу + повратна заменица/речца *се*). Са друге стране, у трећем лицу једнине заменичке енклитике углавном долазе испред глаголске енклитике.

Важно је истаћи да енклитике остају у оваквом редоследу без обзира на место кластера у односу на радни глаголски придев.

Погледајмо сада забележену грађу. Примере смо, ради боље организације, распоредили у неколико скупина:

а) Случајеви у којима структура почиње радним глаголским придевом а енклитички кластер долази иза њега:

– сва лица осим трећег лица једнине: *волѣли смо се* (БП); *звали су ме* (БП); *волѣла сам га* (БП); *родила сам си две дечица* (Л); *купували смо си тамо матичке за фрѣзу* (Л); *удалѣ су се обѣдѣ* (Л); *купили су ми чизме гúмене* (П); *води́ли су ни људи* (П); *испитува́ли су ни порѣкло* (П); *звали смо га* (П); *волѣли су си ни* (П); *запричала сам ти* (Т); *однѣла сам му јабуке* (Т);

– треће лице једнине: *одвѣл си је невесту* (Л); *испрати́л ни је* (Л); *дала ми је инѣкције* (Т); *понѣла ми је игле* (Т).

У грађи смо забележили и два примера за треће лице једнине у којима глаголска енклитика заузима позицију испред заменичке енклитике: *мрзела је ме* (БП); *очувала је те ма́ти* (П). Овакав редослед енклитика у трећем лицу једнине перфекта представља резултат аналогije према редоследу енклитика у осталим лицима.

б) Случајеви у којима се енклитички кластер налази испред радног глаголског придева:

1) примери када шира структура почиње субјектом:

– сва лица осим трећег лица једнине: *сва́дбе су се пра^ви́ле* (БП); *сви су се тамо пресели́ли* (БП); *ми смо ју држа́ли* (БП); *сви су ни завидѣли* (БП); *сви су га волѣли* (БП); *ја сам се набројила па́ре* (БП); *ја сам се накукала* (БП); *ја сам ти све преписа́л* (БП); *ми смо га прави́ли* (Л); *ја сам се са́мо двојила* (Л); *ми смо се наишли́* (Л); *ја сам си у Дучѣвци ишла́* (Л); *сви су ме волѣли* (Л); *они су ми каза́ли* (Л); *ја сам им однѣла да рúчају* (П); *сви́нски опънци су се носили* (П); *ја сам се уреди́ла* (П); *ти си ју прихвати́л* (П); *ми смо си насѣдале* (П); *ја сам си тка́ла* (П); *ја сам ју звала́ нана* (Т); *брснице пítоме су се сади́ле* (Т); *ми смо га поштува́ли* (Т); *ми смо и' такој зва́ли* (Т); *ми смо си чували и овце и кра́ве* (Т);

– треће лице једнине: *оно́ га је позна́ло* (БП); *он ми је рекъл да не напуштам ку́ћу* (БП); *пријатељица га је чувала* (Л); *он си је тој прави́л* (Л); *какво ме је покрѣнуло* (Л); *Милица ми је донѣла ово́ја* (Л); *она́ си је овде остала́* (Л); *тој ми је најте́шко билó* (Л); *башта га је одвѣл* (Л); *она́ ме је излагала́* (Л); *Вѣља ме је води́л* (П); *нана ни је води́ла са́мо на Свети-Тóдор* (П); *она́ си је билá малкачко за инат* (П); *он љи је óдма пријави́о* (П); *нана ми је дала́ óсам и́љаде* (П);

Саша *си је* купи́л телевизор (П); он *им је* командова́л (Т); све *ни је* било́ лепо (Т); Нада *и' је* обува́ла (Т); то́ј *ми је* ба́ш било́ за сва́дбу (Т).

У сабраној грађи затичемо и неколико примера за треће лице једнине у којима глаголска енклитика стоји испред заменичке енклитике: она́ *је ме* волела (БП); он *је га* волел (БП); она́ *је га* испраксува́ла (П).

2) примери када шира структура почиње објектом:

– сва лица осим трећег лица једнине: црће *сам си* тка́ла (П); све *сам им* прича́ла (Т);

– треће лице једнине: све *ми је* преписа́л (БП); ово́ј *ми је* Ми́ца донела (Л); шта́ *ми је* ре́к'о Јо́ва (Л); то́ј *ми је* мо́ја Ми́ца донела (Л).

3) примери када шира структура почиње независним везником:

– сва лица осим трећег лица једнине: него *сам те* запослио́ овде́ (БП); али *су ни* прихвати́ли (БП); али *су ме* волели́ момци (Л); па *смо му* купи́ли козу́ (Л); или *сам се* онесвести́ла (Т); па *су ме* води́ли и у За́јечар и у Кња́жевац (Т);

– треће лице једнине: али *ју је* волел (Л); нити *ме је* он избегава́о, нити ни́шта (Т).

У једном примеру за треће лице једнине глаголска енклитика се налази испред заменичке енклитике: мо́ре, она́ *је дошла́* па *је га* укра́ла (Т).

4) примери када шира структура почиње зависним везником:

– сва лица осим трећег лица једнине: да зна́м да *сам ти* дала́ (БП); кад^Т *смо се* узели́ (БП); ... што *су ме* посла́ли та́м (БП); кад^Т *сам се* уда́ла (Л); док *су ми* би́ли све́кар и свекр́ва (Л); ... 'де *сам си* с³ ба́бу ишла́ на гробље́ (Л); ... што *сам и'* роди́ла (Л); кад^Т *су њу* довели́ (П); ... што *сам си* нанизала́ (пипе́р) за љутеницу́ (П); кад^Т *сам си* била́ та́мо у Со́пот (П); да *си се* уреди́л како чо́век (П); било́ сло́жно где *сам се* ожени́ла (Т); да *смо си* то́ј чува́ли (Т); ако *си ни* дову́кла корелуту́ (Т); кад^Т *су ми* донели́ куче́ (Т); да *си ми* дала́ да ти помо́гнем (Т); ће́рке да *су ми се* уда́ле овде́ (Т);

– треће лице једнине: у ти́ја са́ат што *ми је* башта́ умрел (БП); да *ми је* не́ко ре́к'о (БП); као да *ми је* приб́рала́ све́ ж́иле (Л); кад *ме је* Ве́ља позва́л (П); да *ми је* то́ј пу́кло од му́ку (П); куде́ ре́че да *њу је* изгледа́ла (П); као да *ни је* роди́ла (П).

И овде у неколико примера за треће лице једнине затичемо глаголску енклитику у позицији испред заменичке енклитике – бо́ље да *је ме* настану́ла (БП); кад *је ме* остави́ла без^с кри́ла (БП); као што *је га* откарáл (БП).

5) примери када шира структура почиње прилошком одредбом или прилошком допуном:

– сва лица осим трећег лица једнине: последњу́ву недељу́ *су га* дотера́ли (БП); у два́ес (го́дине) *смо се* узели́ (БП); ту́ј *сам се* роди́ла (БП); до ско́ра *сам ју* чува́ла (Л); дале́ко *су ни* биле́ ба́шче (Л); пу́но *су ме* тражи́ли (Л); ода́вна *сам ју* виде́ла (Л); са́д^Т *су си* купи́ли ку́ћу (Л); у но́чну *смо га* носи́ли (Л); овде́ *сам се* роди́ла (Л); онома́д *смо се* смеја́ли сьс Ра́ду у Бабу́шницу (Л); је́два *сам ју* позна́ла (Л); где́ *сам ју* удену́ла (П); тека́ *су си* отишли́ (П); у Бу́гарску *смо њи* води́ли (П); са́ *смо и'* отрси́ли³²² (Т); ма́ло другáчије *смо и'* чува́ли (Т); овде́ *сам се* преба́чила (Т); овде́ *сам се* слика́ла (Т); јуче́р *сам ју* прими́ла (Т);

– треће лице једнине: ле́по *ни је* било́ (БП); са́д *им је* прида́л пла́ту (БП); како́ *ти је* написа́о ова́ј (БП); но́ћу *ми је* дош́л (БП); ма́ло *ни је* и држа́ва дава́ла (Л); тако́ *ми је* све́кар

³²² Глагол *отрси* овде је употребљен у значењу *очистити од корова и трња* (Динић 2008: 545).

направи́л (Л); како́ *ме је* мучи́л (Л); после четере́с дѣна *га је* нана купала́ (Л); два́пут *ни је* повећа́л пензи́ју (П); како́ *ћу је* кова́л (П); по́сле *ћу је* дове́л у Пирот (П); како́ *ме је* облачи́о (П); у Сопот *си је* било та́ка (П); ле́по *нам је* било́ (Т).

У грађи смо наишли и на два примера за треће лице једнине у којима глаголска енклитика стоји испред заменичке енклитике – то́лко *је те* воле́о (БП); у про́шлу сре́ду *је га* одвезла́ (П). Као што можемо приметити на основу изнете грађе, овакав редослед енклитика у трећем лицу једнине перфекта прилично је фреквентан у тимочко-лужничком говору.

Да је то тако, потврђују нам и облици трећег лица једнине перфекта у којима се јавља обрт *је се*³²³, тј. облици у којима се глаголска енклитика налази испред повратне заменичке енклитике: укину́ло *је се* то́ј све́ (БП); раде́ло *је се*, али *је се* има́ло (БП); ру́чно *је се* све́ раде́ло (БП); ако *је се* стави́л мо́мак сас дево́јку (БП); то́ј *је се* све́ сад изгуби́ло (БП); па *је се* врло́ с ко́њи (БП); Ру́жа *је се* зва́ла њо́јна сестра́ (БП); што *је се* омлади́ло зеље́во (Л); кад *је се* црепа́на отвори́ла (Л); забњ *је се* носи́л и напредá (Л); ова́ *је се* уда́ла у Радињинци (Л); једáн *је се* роди́л по́сле (Л); чу́јем да *је се* удалá (П); обичај *је се* врши́ло (П); у цркви *је се* ишло́ (П); некад до́бро, некад ло́ше, али *је се* заминувáло (П); у Сопот еве́ и Јереми́ја *је се* слави́ло (П); ко́ја *је се* породила́ (П); он *је се* два́пут жени́о (Т); оно́ *је се* ишло́ у Ћушти́цу (Т); он *је се* одушеви́л (Т); у Крушевац *је се* уда́ла (Т).³²⁴

Рецимо, на крају, нешто и о одричним облицима перфекта.

Опште је правило да одрична речца *не* заузима позицију испред глаголске енклитике (од глагола *јесам*) и радног глаголског придева. У споју „*не* + глаголска енклитика“, одрична речца се најчешће јавља у екавској варијанти, мада се данас, чак и код старије генерације говорника, неретко могу чути и књижевнојезички облици са рефлексом *и*.

Када се осим речце *не* и глаголске енклитике (од глагола *јесам*) у кластеру нађе и нека заменичка (лична или повратна) енклитика, њена позиција зависи од шире синтаксичке структуре.

Уколико синтаксичка структура почиње спојем „*не* + глаголска енклитика“, заменичка енклитика (односно заменичке енклитике) доћи ће иза овог споја а испред радног глаголског придева:

не́је *се* ни жени́л (БП); ни́је *се* преудава́ла (БП); не́је *ме* матретира́л (БП); не́је *му* да́л де́да (БП); неси́ *ми се* повали́ла (Л); несы́м *га* смеја́ла узнем у ру́ће (Л); не́је *се* купува́ло та́кво́ (П); не́је *се* оноде́ла ку́ћата (П); не́је *се* деси́ло ништа́ (П); не́је *се* седе́ло (П); несу́ *га* оперисува́ли (П); несмо́ *се* свађáли (П); неса́м *се* мучи́ла (П); неса́м *ју* зва́ла ма́ма (Т).

Уколико пак шира структура почиње неком синтаксичком јединицом у функцији субјекта, објекта, прилошке одредбе/прилошке допуне и сл., или уколико почиње зависним или независним везником, заменичка енклитика (односно заменичке енклитике) наћи ће се испред споја „*не* + глаголска енклитика“ и радног глаголског придева:

³²³ Свеза *је се*, која се бележи „скоро на читавом терену српског језичког простора, и у свим дијалектима“, настала је „када је након испадања енклитике *је* (из *се* + *је*) она враћена аналогично, али у позицију испред енклитике *се*, по моделу других глаголских енклитика“ (Огњановић 2020: 170).

³²⁴ Поред обрта *је се*, забележили смо и два примера са енклитичким паром *се је* – мезе́ *се је* тура́ло (П); од Бџдњу ве́чер до Божи́ч све́ *је се* чувáло (П), али и већи број случајева у којима је дошло до сажимања *се је* > *се*: то́ј *се* са́ изгуби́ло (БП); сто́ка *се* чувáла (БП); то́ј *се* све́ измени́ло (БП); зато́ *се* све́ има́ло (БП); пшени́ца *се* сеја́ла (БП); ба́ка Ћири́ћ Цвета́ *се* зва́ла (БП); пре́ *се* знало́ (БП); све́ *се* то́ј уђаво́лило (БП); оно́ *се* усмрде́ло (БП); ру́чно *се* же́ло (БП); промени́ло *се* све́ (БП); све́ *се* то́ј уништи́ло (БП); то́ј *се* тька́ напред́ же́ло (БП); води́ло *се* на́воду (БП); спрема́ло *се* по́сно (Л); спа́ло *се* на рого́жу (Л); То́дорица *се* славила́ (Л); па *се* тка́ло црће́ (П); ле́по *се* и онда живе́ло (Т).

– случајеви када шира структура почиње субјектом: *он му* неје казál (Л); *никиј те* неје дирál (Л); *ја те* несám ни пита́ла (Л); Ђура *ђу* неје излагál (П); *они се* несú знали́ (П); *она га* неје ни зна́ла (П); *нико ме* неје ни пита́л (П); *ништа се* неје производило вешта́ћи (П); *Бог ми* неје да́л же́нско (детé) (П); *он ми* није бранио́ (Т); *тој се* неје зна́ло (Т);

– случајеви када шира структура почиње објектом: ни једну́ чоколада́ му неје купи́л (БП); *кавe ми* несú купува́ли (БП); *пера́шће нам* несú дава́ли до Вели́гден (П);

– случајеви када шира структура почиње прилошком одредбом или прилошком допуном: *још се* несмо́ упознали́ (БП); *ви́ше се* несám ни врну́ла (Л); у цркви́ *се* неје ишло́ (Л); *још ми* није она́ рекла́ (Л); *никад^т се* није то́ па́тило (Л); *како́ вој се* неје досади́ло (Л);³²⁵ у селó *ми* неје било́ те́шко (П); *онда се* неје зва́ла „Економска“ (шко́ла) (П); *где се* несú поштува́ли (Т); *овде се* неје могло́ створи́ ништа (Т);

– случајеви када шира структура почиње зависним или независним везником: да *те* несџм чу́ла (БП); ... што³²⁶ *га* несí жени́ла напред (БП); ... што *га* несџ^ам повива́ла (Л); па *се* несú излечи́ле (Л).

На самом крају, напоменули бисмо да смо овде изложили само опште тенденције, али да се у живом говору, истина – ређе, може јавити и неки другачији редослед енклитика, различит од горенаведених општих начела.

3.3.2.4. Позиција и употреба речце *ли*

Пре него што се посветимо позицији и употреби речце *ли*, осврнули бисмо се на упитну речцу *да ли*. Ова речца специфична је по томе што се често изговара са акцентом, а сам акценат се готово увек позиционира на *ли*:

Да ли је умрл? (БП); *Да ли* ју опра́вљу? (БП); *Да ли* да се забра́дим?³²⁷ (БП); Не знам *да ли* је жив. (БП); *Да ли* су некви баба-Љубичини? (Л); *Да ли* је тој́ истин? (Л); *Да ли* је кокошката до́ле? (Л); *Да ли* ће на ша́лу да б́уде, *да ли* на о́збиљно? (Л); *Да ли* је има́ло тьга́ј сла́тко, *да ли* не́е... (Л); *Да ли* сте ме ви́ зва́ли? (Л); *Да ли* ће им даду́? (П); *Да ли* ју тој́ дошкóди на жу́ч? (П); *Да ли* је од^т кúпус? (П); *Да ли* има́ш триесе (го́дине)? (П); *Да ли* се овца́ ојагњ́ила? (П); *Да ли* се отели́ла? (П); Не знам *да ли* бeше пра́вила некаквó. (Т).

Када је реч о самосталној употреби речце *ли*, она по правилу чува стару постфронталну позицију.

Погледајмо најпре како се ова речца понаша уз глаголе.

Када је реч о простим глаголским облицима, упитна речца *ли* јавља се иза њих, будући да је информационо тежиште на самом глаголу (уколико се у конструкцији јавља и нека заменичка енклитика – лична или повратна, она ће доћи иза речце *ли*):

Волиш *ли* ти ово́га млади́ћа брe? (БП); Има *ли* не́кој да је умрeо? (БП); Чу́ *ли* што́ ти рекó' брe? (БП); Има *ли* бра́ћу? (БП); Позна́вате *ли* се брe? (БП); Дооди́ше *ли* овíја? (БП); Идете *ли* горе? (БП); Виде́ *ли* ти моју́ тeтку? (БП); Има *ли* не́кој да о́ће да помóгне? (БП); Преписа́ *ли*?

³²⁵ Када се у конструкцијама овог типа нађу и лична и повратна заменичка енклитика, лична заменичка енклитика увек претходи повратној.

³²⁶ У овом и у наредном примеру заменица *што* употребљена је у функцији узрочног везника.

³²⁷ Код једне представнице пиротског говорног подтипа забележили смо и конструкцију – *Да се забра́дим ли?* (П), у којој информанткиња, у циљу постизања упитног значења, уместо речце *да ли* на почетку реченице, употребљава речцу *ли* на њеном крају. Видећемо да овај вид конструкција (потврдност + *ли* = интерогативност) заузима веома важно место у тимочко-лужничком систему образовања упитних реченица.

(БП); Ѐмаш *ли* црно на бѣло? (БП); Тај кокoшка бѣше *ли* гoре у градину? (Л); Излѣзоше *ли*? (Л); Испричамо *ли*? (Л); Знaш *ли* тi? (Л); Вoјкан жiви *ли* с³ девoјчено? (Л); Сѣћаш *ли* се? (Л); Грѣје *ли*? (Л); Знaћеш *ли* како ме је мучил? (Л); Рaдиш *ли* нeгде? (Л); Ѐмате *ли* ви жене? (Л); Знaш *ли* тi рогoжа квo је? (Л); Разумиш *ли* ме? (Л); Знaћеш *ли* како ме је натоварил? (Л); Јa не знaм рма *ли* ју. (Л); Питa *ли* ју тi? (Л); Гласaсте *ли* ви тaмо? (Л); Пѣче *ли* паприкете? (Л); Ёј, тi остарѣ *ли*? (Л); Излaзиш *ли* тi? (Л); Ока *ли* ме она? (Л); Најдѣ *ли* тањирити кудѣ су? (Л); Ѐмаш *ли* тi оно да ни снiми? (П); Слaжете *ли* се? (П); Отiде *ли*? (П); Дaва *ли* ти баба-Росa нѣшто? (П); Кълчишта знaш *ли* квo су? (П); Оће *ли* да се жѣни? (П); Мoжемо *ли* мi нaпоље? (П); Слущаш *ли* како кaжу? (П); Трѣба *ли* ше^нћер? (П); Вићѣваш *ли* Дрaгана? (П); Вѣрујеш *ли* ми тi? (П); Рабoти *ли* нeгдѣ? (Т); Бѣше *ли* и она овдѣ? (Т); Знaш *ли* како смо игрaле? (Т); Видѣ *ли* тi гдѣ сам ју оставила? (Т).³²⁸

Када је оваква конструкција одрична, речца *не* стоји испред глагола, а упитна речца *ли*, и у овим случајевима, долази иза њега:

Не пијеш *ли* кавѣ? (БП); Не раде *ли* гoре на кyћу? (Л); Не долазе *ли* више? (Т).

Када је реч о сложеним глаголским облицима, позиција речце *ли* зависи од тога уз који се конкретан облик она употребљава.

При употреби са облицима *ће*-футура, упитна речца *ли* увек долази иза читавог овог облика – Јутре ће дојдете *ли*? (Л); Ће лoжимо *ли* в^атру? (Л), док при употреби са облицима перфекта она стоји иза радног глаголског придева а испред глаголске енклитике (од глагола *јесам*) – Милинка умрѣла *ли* је? (БП); Јѣла *ли* си тi мaсло? (Л); Чyла *ли* си тoј? (П); Видѣла *ли* си? (П); Падла *ли* је? (П); Имaли *ли* сте нѣшто? (П). Ако је облик перфекта одричан, редослед конституената је следећи: *не* + скраћени облик глагола *јесам* + *ли* + радни глаголски придев: Нѣје *ли* била жiва? (Л); Неси *ли* видѣла? (П).³²⁹ Изузетак од овог поретка забележили смо у једном примеру из пиротског говорног подтипа – Неси била *ли*? (П), у којем речца *ли* стоји на самом крају конструкције, иза радног глаголског придева.

У циљу постизања интерогативног значења, речца *ли* користи се не само уз глаголе већ и уз све оне речи (тј. реченичне чланове) на којима лежи информационо тежиште реализације:

– речца *ли* уз именице: Бабић *ли* га зoвеше? (БП); Цигани *ли* су? (БП); Мiрослав *ли* ти се тyва родил? (П); Трѣшња *ли* је, слива *ли* је? (Т);

– речца *ли* уз придеве: Несвидљиви *ли* су? (БП); Добра *ли* је? (БП); Здрава *ли* сам била? (БП); Замлатене *ли* сте? (Л); Зoра жiва *ли* је? (Л); Жiв *ли* је Дрaган Мiтков? (П);

– речца *ли* уз заменице: Он *ли* ми трѣбе? (Л); Тi *ли* не пијеш (кавѣ)? (Л); Тi *ли* прѣврну сѣно? (Л); Овој *ли* је твој тaта? (Л); Ја *ли* да остaнем да седим? (П); Ви *ли* сте из^е Пiрот? (П);

– речца *ли* уз бројеве: Пoмлада је била од нас, две гoдине, три *ли*... (БП); Двaес пѣта *ли* вој је са (гoдина)? (Л); Четрѣс пѣте *ли* бѣше? (Л);

– речца *ли* уз прилоге и предлошко-падежне конструкције са прилошким значењем: Мaње *ли* ју крад^ну? (БП); Мaлко *ли* је? (БП); Са *ли* ти се једѣ зѣљаник? (Л); У Книн *ли* је бил? (Л); Текa *ли* је? (Л); Јoш *ли* рма? (Л); При баба-Вѣрку *ли* ће са д' идете? (Л); У бању *ли* рѣче бил? (Л); Овдѣ *ли* долазе? (Л); До Бабyшницу *ли* сам путувала? (Л); Ть^ка *ли*? (Л); Прaво *ли* кaжем? (Л).

³²⁸ Наведене интерогативне реченице треба разликовати од условних реченица типа – Заболѣ *ли*, рдем код лекара. (БП); Развршиш *ли* га, па остaне, она се исквaри. (П). Иако имају исту структуру (речца *ли* долази иза глагола), семантика првих реченица је упитна, а семантика овде изложених реченица – условна.

³²⁹ У пиротском говорном подтипу наишли смо и на један случај сажимања *нѣје ли* > *нѣ ли*: Нѣ *ли* ти љу он даo да нoсиш? (П).

Можемо закључити да речца *ли* у тимочко-лужничком говору има врло значајну стилско-синтаксичку улогу: када се нађе у позицији иза одређеног конституента потврдне реченице, она, уз одговарајућу интонацију, читаву конструкцију претвара у интерогативну структуру.

3.3.2.5. Закључна разматрања у вези са редоследом енклитика у тимочко-лужничком говору

На редослед енклитика у тимочко-лужничком говору у значајној мери утицао је редослед енклитика у језицима балканског језичког савеза. Са друге стране, линеаризација енклитика у овом говору често се подудара са линеаризацијом у стандардном језику. Најзад, постоји и велики број појединачних одступања – неки изузеци у вези са распоредом енклитика јављају се само у конкретним говорним подтипovima, а неки само код појединих говорника.

Позиција енклитике у реченичном поретку зависи како од конкретног типа енклитике, тако и од шире синтаксичке структуре у којој се она употребљава. Поред тога, велику важност има и информациона структура исказа.

Типичан пример утицаја балканског језичког савеза представљају заменичке и глаголске енклитике у проклитичкој позицији, било да је реч о апсолутном почетку реченице – *ти* велім: од једну́ (машину) се сту́ра, у дру́гу се ка́чи (БП), или о позицији иза изразите паузе, тј. о почетку новог прозодијског сегмента – кад и́до' на ро́ђендан, *се* слика́' (БП); не во́лим кутре́во, *ме* ла́је (Л), или пак о позицији иза везника *и* – два брата у војску и *су* га пушта́ли (Л). Овим примерима придружује се и футурска енклитика *ће*, која се увек налази испред презента основног глагола, односно испред конструкције „*да*“ + *презент*: *ће* се саплете́ш (БП); *ће* па́дне (Л); *ће* те во́дим ја́ код ва́ши сеља́ци та́мо (П); *ће* да зове́ш и ње́г (Т).

Уколико изузмемо футурске *ће*-конструкције, појава енклитике у проклитичкој позицији у целокупној сабраној грађи своди се на свега неколико усамљених случајева. Познато је, наиме, да се проклитизација енклитика бележи углавном на југу и југозападу призренско-тимочког говорног простора, док идући ка истоку, посебно ка тимочко-лужничком говору, фреквенција проклитички употребљених енклитика опада; оваква ареална дистрибуција дате црте одговара стању „у суседним језицима, на једној страни, бугарском, а на другој, македонском“ (Огњановић 2020: 174).

Када се нађу уз просте глаголске облике, личне и повратне заменичке енклитике подлежу одређеним дистрибутивним ограничењима у односу на глагол, мада њихова позиција највише зависи од шире синтаксичке структуре.

Када се нађу уз облике императива, личне и повратне заменичке енклитике најчешће стоје у контактаној постпозицији: *ди́сај се* (БП); *осигу́рај ју* (БП); *испра́тите га* до гра́ницу и *кажете му* пу́т (БП); *изве́ди ју* у ба́шту (Л); *опе́чи и'* (Л); *цели́вај ме* (П); *ве́жите се* (П). Па ипак, ако шира структура подразумева и друге конституенте пред императивним обликом (нпр. прилог или предлошко-падежну конструкцију у функцији прилошке одредбе, везник, личну заменицу у функцији субјекта или сл.), заменичке енклитике *ће* стајати у препозицији у односу на глагол у императиву: на Вре́ло *га* води́ ма́лко (БП); *у́јутру се* ди́гни (БП); *се́ди па се* не *секи́рај* (Л); *ти си га* понеси́ с те́б (П). У конструкцијама са глаголом *немој* заменичке енклитике долазе иза *немој* (*да*) а испред основног глагола: *немој да га* ди́раш (БП); *немој се* собу́вате (П); *немој ми* донóсиш *каве́* (П). Слично овоме, у конструкцијама са *нек(a)* заменичке енклитике налазе се између *нек(a)* и самог глагола: *нек се* вра́ћа (БП); *нек те* преба́це у Пи́рот (П).

Када се заменичке енклитике нађу уз облике презента, аориста или имперфекта, оне се могу јавити и испред и иза ових глаголских форми, а њихова позиција понајвише зависи од шире синтаксичке структуре.

Ако се у иницијалној позицији нађе 1) реч или синтагма у функцији субјекта, 2) прилог или предлошко-падежна конструкција у функцији прилошке одредбе/допуне за време, место, начин, количину и сл., 3) реч у функцији правог објекта (којој следи заменичка енклитика у функцији неправог објекта) или 4) независни или зависни везник – заменичка енклитика ће доћи иза датих јединица а испред неког од наведених глаголских облика у функцији предиката: 1) он^и *га* изри^{љу} (БП); ја *се* зачу^{ди}' (Л); 2) на К^{рс} *се* иде (Л); одма *ју* запосли^{ше} (П); 3) пл^{ате} *им* сла^{бо} да^{ју} (БП); ка^{пицу} *му* исплет^{еш} (П); 4) па *га* ла^{де}, па *га* та^т с^ире (БП); да *се* ку^{ћа} напра^{ви} (Т).

Са друге стране, заменичка енклитика ће стајати у постпозицији у односу на наведене глаголске облике уколико сама структура почиње предикатом: пита^{ју} *га* сестра^{та} (БП); бол^у *ме* о^{чи} (Л); ка^{па}ше *ми* ка^пљице (П); изг^{рби} *се* (П).

Када се уз неки од наведених глаголских облика нађе енклитички пар заменица у дативу и општем падежу, дативна енклитика долази испред енклитике у општем падежу (без обзира на место кластера у односу на глагол) – на^{на} *му* *га* о^{пр}ости на мо^{јето}га де^{ду} (БП); не ми^{сли} да *ти* *ју* вра^{ћа} ви^{ше} (БП); да^{дем} *ти* *га* (П), а када се у енклитичком пару нађу лична и повратна заменичка енклитика, лична заменичка енклитика ће претходити повратној (без обзира на место кластера у односу на глагол) – ако *ти* *се* сви^{ђа} (БП); ч^ини *ми* *се* (БП, Л, Т); да *му* *се* ја^{виш} (Л); мо^{лим} *ти* *се* (П); он^е *ми* *се* сме^{ју} (Т).

У одричним конструкцијама са простим глаголским облицима речца *не* увек стоји испред глагола, док позиција заменичких енклитика зависи од шире синтаксичке структуре.

Ако се у иницијалној позицији нађе глагол у функцији предиката, редослед конституената је следећи: речца *не* + глагол + (лична заменичка енклитика) + (повратна заменичка енклитика): не ра^{ди} *им* *се* (БП); не поз^{на}вам *те* (П); не до^{па}да *му* *се* (П); не ја^вља *се* (Т).

Ако шира структура почиње субјектом, правим објектом, прилогом/предлошко-падежном конструкцијом у функцији прилошке одредбе/допуне (за време, место, начин, количину, узрок и сл.) или везником (независним или зависним), заменичке енклитике долазе испред речце *не* и глагола: ја *га* не ка^{рам} (П); пен^{зију} *ми* не до^{но}си (Л); у се^{ло} *се* не ку^{ка} (БП); има го^{ца} ал *се* не же^{не} (БП); не^{ма} да^н да *ме* не зо^{ве} (Т).

У два примера забележили смо и обрт *не се*, са акцентом на одричној речци *не*: *не се* ни иде у За^{јечар} (П); да *не се* по^квари он^о (Л). Линеаризација овог типа није карактеристична за наше југоисточне говоре и сматра се да је она дошла са стране, из македонских дијалеката (Белић 1999: 403, Реметић 2000: 97).

Када је реч о сложеним глаголским облицима, осврнули смо се на распоред енклитика уз облике *ће*-футура, потенцијала и перфекта.

У футурским *ће*-конструкцијама редослед конституената је следећи: (*не*) + *ће* + (*да*) + (заменичка енклитика у дативу) + (заменичка енклитика у општем падежу) + (повратна заменица/речца *се*) + презент основног глагола: *ће* *ми* до^{јде} з^{ет} (БП); *ће* *ни* *се* ше^{гу}ју (Л); *ћу* *ју* извед^{ем} (Л); *ће* *ме* ко^{шта} (П); не^{ћу} *ви* *га* до зим^{ус} развр^{шим} (П); ја *ћу* *ти* *га* да^{дем} (П); св^е што зна^м ја *ћу* да *ти* испри^{чам} (Т); *ће* да *ме* испо^{шту}ју (Т).

Редослед конституената у потенцијалу је следећи: (*не*) + *би* + (заменичка енклитика у дативу) + (заменичка енклитика у општем падежу) + радни глаголски придев: не би *ми* он

улéзал (БП); он би *га* окосíл (Л); ја би *ју* на шиљьк наденула (Л); не би *га* пипнула (Л); не би *ти* ни дáл да се шкóлујеш (Т).

Би у потенцијалу и *ће* у футуру увек долазе испред основног глагола, а на стабилизацију ових партикуларизованих форми у иницијалној позицији утицао је довршен аналитизам у балканским језицима.

Када говоримо о перфекту, глаголска енклитика (од глагола *јесам*) може стајати и испред и иза радног глаголског придева основног глагола, а њена позиција зависи од шире синтаксичке структуре у којој је облик перфекта употребљен. Уколико структура почиње радним глаголским придевом, глаголска енклитика *ће*, очекивано, стајати у поствербалној позицији: имáли *смо* пáре (БП); ишла́ *сам* у Нíш (Л); остáла *сам* без ма́јку на две гóдине (П); бра́ле *смо* јагоде (Т). Насупрот овоме, ако шира структура почиње неком синтаксичком јединицом у функцији субјекта, објекта, прилошке одредбе/прилошке допуне, или ако почиње независним/зависним везником, глаголска енклитика *ће* бити позиционирана испред радног глаголског придева: мí *смо* билí комши́је (БП); орéси *је* тура́ла у њí (П); овдé *смо* сви́ње чува́ли (Л); али *сам* имáла ср́це ја́ко (Т).

Када је реч о кластерима са глаголским и заменичким енклитикама, у свим лицима осим у трећем лицу једнине глаголска енклитика претходи заменичкој, тј. заменичким ако их има више (када се у оваквом кластеру нађе више заменичких енклитика, њихов редослед је следећи: дативна заменичка енклитика + заменичка енклитика у општем падежу + повратна заменица/речца *се*), без обзира на место кластера у односу на радни глаголски придев: волéла *сам га* (БП); свáдбе *су се* правíле (БП); али *су ни* прихватíли (БП); т́ј *сам се* родíла (БП); купува́ли *смо си* та́мо матíчке за фрéзу (Л); кад^т *сам се* уда́ла (Л); мí *смо се* наишли́ (Л); па *смо му* купíли козу́ (Л); далéко *су ни* билé ба́шче (Л); купíли *су ми* чíзме гúмене (П); да *си се* уредíл како човéк (П); у Бúгарску *смо ћи* водíли (П); свé *сам им* причáла (Т); запричáла *сам ти* (Т); мí *смо и'* такóј звáли (Т); па *су ме* водíли и у Зáјечар и у Књáжевац (Т); ако *си ни* довúкла корéлуту (Т); јучéр *сам ју* примíла (Т). Са друге стране, у трећем лицу једнине заменичке енклитике по правилу долазе испред глаголске енклитике, без обзира на место кластера у односу на радни глаголски придев: онó *га је* познáло (БП); да *ми је* не́ко рéк'о (БП); свé *ми је* преписáл (БП); но́ћу *ми је* дошъл (БП); испратíл *ни је* (Л); штá *ми је* рéк'о Јóва (Л); какó *ме је* мучíл (Л); баштá *га је* одвёл (Л); он *ћи је* одма пријавíо (П); кад *ме је* Вéља позвáл (П); кáко *ме је* облачи́о (П); он *им је* командувáл (Т); нити *ме је* он избегава́о, нити нíшта (Т); лéпо *нам је* билó (Т). Па ипак, у трећем лицу једнине затичемо и примере у којима глаголска енклитика стоји испред заменичке енклитике: мрзела *је ме* (БП); он *је га* волёл (БП); бóље да *је ме* настану́ла (БП); кад *је ме* оставíла без^с кри́ла (БП); као што *је га* откарáл (БП); тóлко *је те* волéо (БП); очувáла *је те* ма́ти (П); она́ *је га* испраксува́ла (П); у прóшлу срéду *је га* одвэзла (П). Оваква линеаризација енклитика у трећем лицу једнине перфекта, добијена аналошки према редоследу енклитика у осталим лицима, прилично је фреквентна у тимочко-лужничком говору, о чему нам сведочи и веома честа употреба обрта *је се*: знáло *је се* кóј је стáрији (БП); рúчно *је се* свé радéло (БП); што *је се* омладíло зельéво (Л); заб́н *је се* носíл и напре́да (Л); у Сóпот евé и Јеремíја *је се* слави́ло (П); онó *је се* íшло у Ћушти́цу (Т); он *је се* одушеви́л (Т).

Рецимо нешто и позицији заменичких енклитика уз одричне облике перфекта. Уколико синтаксичка структура почиње спојем „*не* + глаголска енклитика“, заменичка енклитика (односно заменичке енклитике) наћи ће се иза овог споја а испред радног глаголског придева: не́је *ме* матретира́л (БП); неси́ *ми се* повали́ла (Л); не́је *се* онодéла кúћата (П); несу́ *га* оперисува́ли (П); неса́м *ју* звáла ма́ма (Т). Ако пак шира структура почиње неком синтаксичком јединицом у функцији субјекта, објекта, прилошке одредбе/прилошке допуне, или уколико почиње зависним или независним везником, заменичка енклитика (односно заменичке енклитике) стајаће испред споја „*не* + глаголска енклитика“ и радног глаголског придева: јóш *се* несмó упознали́ (БП); да *те* несáм чу́ла (БП); кавé *ми* несú купува́ли (БП); ја́ *те* несáм ни

пита́ла (Л); што *га* несѣ́ам повива́ла (Л); Ђу́ра *ђу* не́је излагáл (П); о́нда *се* не́је зва́ла „Економска“ (шкóла) (П); гдѣ *се* несú поштува́ли (Т); то́ *се* не́је зна́ло (Т).

На крају, изнесимо и неколико закључних цртица у вези са употребом речце *ли*.

Самостално употребљена, ова речца по правилу чува стару постфронталну позицију.

Када говоримо о простим глаголским облицима, упитна речца *ли* налази се иза њих, будући да је информационо тежиште на самом глаголу (ако се у конструкцији јавља и нека заменичка енклитика – лична или повратна, она ће доћи иза речце *ли*): Позна́вате *ли* се брѣ? (БП); Пита́ *ли* ју тí? (Л); Да́ва *ли* ти баба-Ро́са не́што? (П); Бе́ше *ли* и она́ овде́? (Т).

Када је реч о сложеним глаголским облицима, упитна речца *ли* ће се, са једне стране, при употреби са облицима *ће*-футура увек налазити иза читавог овог облика – Јутре *ће* дојдете *ли*? (Л); Ће ло́жимо *ли* вѣ́тру? (Л), док ће се, са друге стране, при употреби са облицима перфекта јављати иза радног глаголског придева а испред глаголске енклитике (од глагола *јесам*) – Мили́нка умрѣла *ли* је? (БП); Јѣла *ли* си тí ма́сло? (Л); Чу́ла *ли* си то́ј? (П); Па́дла *ли* је? (П). Уколико је облик перфекта одричан, редослед конституената је следећи: *не* + скраћени облик глагола *јесам* + *ли* + радни глаголски придев: Не́је *ли* би́ла жи́ва? (Л); Несí *ли* виде́ла? (П).

У циљу постизања интерогативног значења, речца *ли* користи се не само уз глаголе већ и уз све оне реченичне чланове који представљају информационо тежиште реченице: Несви́дљиви *ли* су? (БП); Ма́лко *ли* је? (БП); Ово́ј *ли* је тво́ј та́та? (Л); При баба-Ве́рку *ли* ће са́ д' идете? (Л); Два́ес пѣта *ли* вој је са́ (го́дина)? (Л); Са́ *ли* ти се једе́ зеља́ник? (Л); Ја́ *ли* да оста́нем да седи́м? (П); Ми́рослав *ли* ти се ту́ва роди́л? (П); Жи́в *ли* је Дра́ган Ми́тков? (П); Тре́шња *ли* је, сли́ва *ли* је? (Т).

Напоследку, напоменули бисмо и то да смо овде изнели само опште тенденције, а да се у живом говору, разуме се – спорадично и не толико учестало, може јавити и какав други редослед енклитика, различит од горе наведених општих начела.

4. ЗАКЉУЧАК

4.1. Питање језичког савеза. Балкански језички савез. Појам балканизама. Призренско-тимочки говорни тип у оквиру балканског језичког савеза

На основу многобројних испитивања, контактна лингвистика изнедрила је један поуздан и неоспоран аксиом: различити видови језичких контаката увек доводе до промена у језику. Ако су контакти различитих народа на одређеној територији дуги и интензивни, они најчешће доводе до конвергентног развитка њихових језика/дијалеката. Група језика (или дијалекатских комплекса) различитог порекла – тачније различитих подродова – који се говоре на једној територији, обједињена заједничким особеностима на свим језичким нивоима, које су се појавиле услед конвергентног развитка, при тесним контактима једних са другима, назива се *језички савез* (Радић 2011: 71). За настанак језичког савеза неопходан је читав сплет друштвених, историјских и културних околности, као и довољно време трајања датих веза. Овде је пре свега реч о дугорочном постојању двојезичности или вишејезичности на одређеној територији, услед којег неизоставно долази до интерференције.

Живот балканских народа у заједничким историјским условима и културним традицијама (освајачки походи, колонизације, сеобе, постојање раскршћа важних саобраћајних и трговачких путева, мешање становништва, масован билингвизам и, нарочито, јака културна симбиоза) упечатљиво се манифестовао и у њиховим језицима. Вековним конвергентним развитком заједница језичких (или, прецизније – дијалекатских) комплекса на Балкану постигла је значајан структурни паралелизам, чинећи тзв. *балкански језички савез* и образујући читав низ заједничких језичких црта – *балканизама*.

Балканистичке језичке особености развиле су се услед прагматичке тежње да се повећа транспарентност граматичке информације, тј. да се комуникација са представницима других језичких кодова учини што прозирнијом и ефектнијом. Под балканизмом се обично подразумева она језичка црта која је заједничка за више од два директно несродна балканска језика (Радић 2011: 72).

Иако су присутни на свим нивоима језичке структуре, балканизми су најзаступљенији и најоучљивији на морфолошком и синтаксичком плану. У тзв. „примарне“ морфосинтаксичке балканизме обично се убрајају следеће језичке црте: делимично или потпуно губљење синтетичке деклинације и њена замена аналитичком деклинацијом, аналитички модел компарације, постпозитивни члан, удвајање објекта, делимично или потпуно губљење инфинитива и његова замена конструкцијом *да + презент*, аналитичко образовање футура помоћу глагола *хтети* (Марковић 2009: 271, Станишић 1985–1986: 246). Списку балканистичких појава често се додају и друге језичке особине, као што су употреба описног перфекта формираног од помоћног глагола *имати* и трпног глаголског придева у неутралној форми, исти начин образовања бројева од 11 до 19 (јединица + *на* + *десет*), употреба кратког заменичког облика у посесивној функцији, идентична употреба глаголских времена, честа употреба паратаксе уместо зависних реченица и др. (Илиевски 1988: 24, Попов 1984: 27).

Питање порекла балканизама пролазило је кроз различите фазе. Најранији истраживачи балканских језика (Копитар, Миклошич, Вајганд) придавали су посебан значај утицају палеобалканског супстрата (према: Станишић 1985–1986: 247). Појавом Сандфелдове књиге *Linguistique balkanique: problèmes et résultats*, одговор на питање порекла балканизама окреће се својеврсном грчком утицају. Сандфелд је, наиме, сматрао да је грчки језик, као престижан и доминантан, те као званични језик Византијске империје и православне цркве, вршио пресудан утицај на друге балканске језике (Сандфелд 1968: 17). За Јужне Словене су, поред

грчког језика, који је и сам претрпео романизацију у време постојања Римске империје, од пресудно великог значаја били и контакти са романским говорима на Балкану, на шта су посебно указивали Боп, Меје, Јокл и др. (према: Станишић 1985–1986: 247). У том смислу, можемо говорити о нарочито јаком утицају балканороманског латинитета у формирању и ширењу балканизама на овим просторима. Коначно, већина лингвиста данас у одговор на питање порекла балканизама укључује и идеју о њиховом новообразовању (према: Илиевски 1988: 37, Станишић 1985–1986: 247; в. нпр. Голомб 1959: 418), која подразумева да су ове црте добијене као резултат дугог историјског процеса међујезичких утицаја и укрштања.

У језике-чланице балканског језичког савеза обично се убрајају следећи језици: два типична балканска језика – грчки и албански, румунски (овде се не подразумева само румунски језик, већ и дакорумунски и румунски дијалекатски комплекси јужно од Дунава, арумунски и мегленовлашки), македонски, бугарски и комплекс југоисточних и јужних српских говора (Томић 2013: 247; Илиевски 1991: 37–38; Белић 2000: 477; Демирај 1994: 53–73; Радић 2011: 71; Шкиљан 1980: 159; Ковачец 1988: 29). Такође, у чланице балканског језичког савеза често се сврставају и дијалекти балканског турског језика, као и дијалекти неких ромских заједница на балканском тлу (Тополињска 2010: 33).

На основу степена заступљености балканизама, као и степена до којег су се они развили у одређеним језицима, може се говорити о присуству више балканистичких зона: централних – у којима је концентрација балканизама највећа, и периферних – у којима се јавља тек понеки балканизам. Иако су мишљења балканолога поводом овог питања различита, могу се уочити неке опште тенденције: македонски и арумунски као „најбалканизованији“ налазе се у средишту, којем је веома близак и албански језик, а у следећим појасевима издвајају се говорни дакомизијски, бугарски и мегленовлашки, којима се потом по концентрацији балканизама приближавају грчки језик и српска призренско-тимочка говорна зона (Илиевски 1995: 78–79).

Када је реч о степену балканизованости призренско-тимочких говора, они се сматрају „високобалканизованим српским народним говорима“ (Милорадовић 2015а: 73), а Шалер их чак сврстава међу балканске дијалекте „првог степена“ (Шалер 1975: 105).

Док у својој првој развојној епохи призренско-тимочки говорни тип негује штокавске црте западнојужнословенског типа, у другој развојној фази овај говорни тип излази из општештокавских еволутивних процеса и улази у сферу балканског језичког утицаја. Захваљујући изложености јакој балканској ирадијацији, призренско-тимочка говорна зона прима читав низ балканистичких језичких особености.

Посебност призренско-тимочког говорног типа састоји се много мање у архаизмима неголи у балканизмима (Ћирић 1999: 33), а балканистичка природа овог говорног комплекса захтева доста темељну и опсежну анализу.

4.2. Предмет и циљеви нашег истраживања. Методологија

У српској дијалектолошкој литератури посвећеној призренско-тимочком говорном типу до сада није било обимније и исцрпније студије чији су предмет искључиво балканистичке појаве, и то у њиховој укупности. Дескриптивне дијалектолошке монографије посвећене различитим говорима са овог терена углавном су успутно и маргинално давале тек понеки податак о балканистичкој природи појединих црта. Мањи број монографија и радова посвећен је темељној анализи једног конкретног балканизма, док разноврсни научни чланци дају само краћи опис и скромнију анализу основних балканистичких појава.

Имајући у виду важност проучавања балканословенских дијалекатских скупина, како за балканистичку науку тако и за јужнословенску (а отуда и српску) дијалектологију, одлучили смо да за предмет свог рада одаберемо управо балканистичке језичке црте, и то у оном делу призренско-тимочког говорног типа који се одликује њиховом највећом заступљеношћу – у тимочко-лужничком говору. Како су балканизми најизразитији и најбројнији на морфолошком и синтаксичком плану, определили смо се за њихову анализу на ова два структурна нивоа.

Испитиване балканистичке језичке особине поделили смо у два већа сегмента.

Централни, фундаментални део рада посветили смо анализи тзв. примарних балканизама, у које спадају: аналитичка дефлекција, аналитичка компарација, постпозитивни члан, губљење инфинитива (и његова замена конструкцијом *да + презент*), балкански тип аналитичког футура и удвајање објекта.

Други, такође важан сегмент свог истраживања посветили смо појавама које су условљене балканским језичким утицајем, иако се не убрајају директно у балканизме. Овде смо испитивали појачану употребу аориста и имперфекта, употребу кратког заменичког облика у посесивној функцији и специфичан редослед енклитика у реченици.

С обзиром на то да се проблем балканизама никада не може посматрати изоловано, тј. искључиво у оквиру одређеног говора, дијалекта, па ни језика, своје истраживање нисмо желели да ограничимо само на тимочко-лужничку говорну зону. У циљу разоткривања стања на ширем балканском ареалу, пре анализе сваке балканистичке црте у тимочко-лужничком говору дали смо обухватнији осврт на њену заступљеност, облике и варијанте у другим балканским језицима. Нарочиту пажњу при компаративној анализи посветили смо балканословенском ареалу, како на синхронском, тако и дијахронском плану.

Наше истраживање подразумевало је стандардне дијалектолошке методе – прикупљање материјала на терену, транскрипцију сабране аудио-грађе и структурну анализу језичких појава (у конкретном случају – балканизама) у говору информаната. Уз то, наша дисертација обухватила је и компаративну анализу испитиваних појава на читавом балканском (и што је за саму тематику најважније – балканословенском) ареалу.

Прикупљање грађе обавили смо на више (претежно руралних) пунктова у оквиру тимочко-лужничког говорног простора, да би се тиме покрио читав ареал тамошњих говорних подтипова: белопаланачки, лужнички, пиротски и тимочки. Информанте смо, кад год је то стање на терену омогућавало, бирали на основу устаљених дијалектолошких параметара: за испитанике смо имали мало школоване или неписмене староседеоце, углавном старије женске особе које нису напуштале своје место и које уједно нису имале значајније контакте са говорницима других говорних типова. Такође, важно нам је било да особа са којом разговарамо буде довољно отворена и расположена за разговор како јој дуго испитивање не би представљало оптерећење. Уз све наведено, трудили смо се да пронађемо информанте чији говор одликује јасна, прецизна и разговетна артикулација. Имајући у виду факт да „неопходност ширег контекста за синтаксичку анализу изискује вишесатна снимања слободног спонтаног разговора са информантом, [...] и то на различите теме [...], јер се тражени синтаксички податак само у ретким случајевима добија као одговор на директно питање упућено саговорнику“ (Милорадовић 2015б: 518), прикупљање дијалекатске грађе целосно смо извршили у форми слободних разговора.

Транскрипти снимљених аудио-записа су аутентични и потпуно веродостојни, без икаквих реинтерпретација и прилагођавања. Трудили смо се да бележимо комплетне исказе, укључујући и грешке, реформулације, започете речи и слично.

Структурна анализа балканистичких црта представља најважнији део нашег истраживања. Због сложености саме балканистичке проблематике, поглавља посвећена свакој

од испитиваних језичких особина поделили смо на већи број потпоглавља, трудећи се да размотримо све појаве које се директно или индиректно тичу сваке поједине језичке црте.

Компаративна анализа коју смо извршили имала је за циљ да утврди степен стабилности балканистичких језичких особености на ширем балканском ареалу, њихову распрострањеност, моделе њиховог поступног прелаза из једног језика или дијалекта у други, могуће закономерне тенденције у начину њиховог функционисања, као и постојаност граматичких варијација у њиховом исказивању. За потребе упоредне анализе грађу смо ексцерпирани из досадашњих дијалектолошких, балканолошких и историјсколингвистичких монографија и радова који се баве релевантном проблематиком.

По устаљеној дијалектолошкој пракси, у посебном поглављу на крају рада изнели смо и репрезентативан број транскрибованих сегмената разговора са сваким од наших информаната, чиме смо потпуније представили све говорне подтипове у оквиру тимочко-лужничког говорног комплекса.

4.3. Балканизми и појаве условљене балканским језичким утицајем

Сада ћемо изнети закључна разматрања у вези са сваком од испитиваних балканистичких црта. Најпре ћемо размотрити тзв. примарне балканизме, а потом и друге језичке црте условљене балканским утицајем. Свакој појави ћемо приступити тако што ћемо прво представити најважније особености у вези са њеним функционисањем на балканском (нарочито – балканословенском) терену, након чега ћемо прећи на стање у тимочко-лужничком говору.

4.3.1. Примарни балканизми

4.3.1.1. Аналитичка дефлекција

За разлику од синтетичких језичких система, у којима се реченични односи исказују посредством одговарајућих завршетака – падежних наставака, у аналитичком типу језичке структуре синтаксичке релације се, најгрубље говорећи, изражавају помоћу предлога и једног општег падежног облика. Сходно томе, можемо рећи да у аналитичким системима предлошке речи представљају најзначајније диференцијалне маркере када је реч о исказивању падежних односа.

Прелазак синтетичког у аналитички тип дефлекције у језицима балканског језичког савеза сасвим је особен и подразумева низ специфичних, међусобно повезаних феномена (Асенова 2015: 76). Иако је на дијахронијској равни овај процес самосталан за сваки језик и, истовремено, заједнички у резултатима, на синхронијском плану веома је изнијансиран: у албанском се чува чак четири падежа (у једнини, одређеног вида, разликују се номинатив (*Lisi* „храст“), акузатив – као управни објекат (*Lisin*) и остали падежи – као неуправни објекат (*Lisit*), и у множини, неодређеног вида, аблатив, када је у функцији генитива (*Lisash*)), у грчком – три (номинатив, генитив и акузатив, који су најбоље опстали код *o*-основа мушког рода, исп. ном. јд. *φίλος* „пријатељ“, ген. јд. *φίλου*, ак. јд. *φίλο(v)*; ном. мн. *φίλοι*, ген. мн. *φίλων*, ак. мн. *φίλους*), румунски разликује само две падежне форме (номинатив-акузатив (*casă*, „кућа/кућу“) и генитив-датив (*case*), који се не могу употребити без предлога), док су македонски и бугарски језик отишли најдаље – у њима постоји само један, општи падеж (Станишић 1985–1986: 253).

Српски призренско-тимочки говори, начелно говорећи, познају номинатив и општи (зависни) падеж, уз ретке облике датива.

Преношење категоријалних експонената са морфолошког на синтаксички план, услед којег долази до повећања изоморфности формалне и семантичке структуре, проишло је из настојања саговорника да своју комуникацију у вишејезичној средини учине што прозирнијом (Тополињска 1991: 125–126).

Када је реч о балканословенском говорном подручју, губљење косих падежа одиграло се постепено, у дужем временском распону, а успостављање једне, „опште“ падежне форме вршило се на тај начин што је акузатив улазио у сферу других косих падежа и постепено их истискивао из употребе.

Процес постепеног ишчежавања различитих падежних форми најпре је захватио локатив. Значењска разлика која је подразумевала да акузатив долази уз глаголе кретања а локатив уз глаголе мировања била је поколебана утицајем несловенских балканских језика (у којима су ове категорије већ биле изгубљене), али и губитком семантичке опозиције између упитних прилога *ubi* (*где*) и *quo* (*куда*) (Конески 1986: 161, Сандфелд 1968: 191). Примери мешања акузатива и локатива могу се пратити још у старословенским канонским споменицима (уп. нпр. **въ домъ оца моего обитѣли многы сѣтъ**, Зографско јев.), а у каснијим текстовима са балканословенског терена они су све бројнији: **въ домъ бѣвѣ**; **по възмѣщеніе воды** (Македонско јеванђеље по па Јована, XIII в.), **его снѣ волѣше въ капернаоумъ** (Добрејшево јеванђеље, XIII в.), **по вскрєніе его** (Врачанско јеванђеље, XIII в.), **написа же са при црство влагарское** (Бојанско јеванђеље, XIII в.) и др. (Конески 1986: 161, Харалампиев 2001: 194).

Доста рано акузатив је почео да продире и у употребну сферу инструментала, исп. **иконѣ съ вбразѣ показажѣ. вѣрно пожци**^м (Битољски триод, XII в.), **азъ же ... слзы проливаѣ прѣд двери гробоу** (Хлудов триод, XIII в.), **на вртѣ вѣрпинѣ прѣмо скопни гра^д надъ серѣвѣ; та меж^{аѣ} прѣслопѣ и меж^{аѣ} вгражѣеникѣ** (Виргинска повеља Константина Асена, XIII в.), **приста под двор** (Тројанска прича, XIV в.) и сл. (Конески 1986: 162, Харалампиев 2001: 193).

Одступања од синтетичких форми генитива јављају се још у старословенским канонским споменицима, уп. **и пѣвали вѣка сего. њ лѣсть богатѣствіе и о проунихѣ похоти вѣходаштѣ. подавлѣжтѣ слово** (Маријинско јеванђеље), **проповѣдаѣ крѣщеніе покааніе** (Савина књига) и сл. (ГСЕ 1991: 552). У периоду XII–XIII века у рукописима са балканословенског тла бележимо сведочанства замене партитивног генитива општом формом – **шти ми даваше прѣсољ** (Битољски триод, XII в.), **елико сѣтворѣ господѣ знамениѣ и чюдеса** (Струмички апостол, XIII в.), као и примере замене генитива општом формом у предлошким конструкцијама – **въ тожде вбразѣ прѣвбразоуѣмъ са ѿ славѣ въ славѣ** (Охридски апостол, XII в.), **ицѣли многы ѿ недѣгы и раны** (Ћустендилско јеванђеље, XIII в.) и сл. (Конески 1986: 163, Харалампиев 2001: 195).

Аналитичким процесима најдуже се опирао датив, и то у објекатској функцији и у присвојном значењу; са друге стране, захваљујући граматикализацији предлога *на*, бројна дативна значења почела су се изражавати аналитички: **ѿче сѣгрѣшихѣ на нѣо њ прѣдѣ товоѣ** (Зографско јев.), **красенѣ от гроба яко жени(х) от чрѣтога пришедѣ на сѣмртѣ раз(д)роуши м(жче)ніе Х(рист)ѣ** (Хлудов триод, XIII в.) и др. (Конески 1986: 163–165).

Када је реч о вокативу, на балканословенском тлу све чешће се уочава тежња ка редукацији старих падежних наставака, као и процес системског замењивања вокатива обликом номинатива (Конески 1986: 137, Ницолова 2008: 77, Белић 1999: 232).

Да је подстицај за развитак аналитичке деклинације на балканословенском тлу дошао из несловенске балканске средине, најупечатљивије нам сведочи чињеница да није било никаквог гласовног разлога да се сви зависни падежи изједначе и сведу на један, као и факт да се неки словенски предлози (исп. нпр. предлог *на*) употребљавају у значењима која они обично немају не само у балканословенским говорима већ ни у једном другом словенском језику (Белић 1999: 222).

Закључимо сада каква је природа аналитичке деклинације у тимочко-лужничком говору.

Тимочко-лужнички падежни систем познаје номинатив, вокатив (који се, подсетићемо, са синтаксичке тачке гледишта и не сматра правим падежом) и општи зависни падеж. Личне заменице, повратна заменица, упитне именичке заменице за лица и оне заменице које су од њих сложене (опште, неодређене и одричне именичке заменице за лица) знају и за и облике датива.

Иако се облици номинатива и општег падежа са једне стране и облици општег падежа и датива са друге стране не разликују у свим случајевима и формално, тј. морфолошки (исп. ном. – *Божич* док не пројде, неје се онодела кћхата (П), општи падеж – од Бџдњу вечер до *Божич* све је се чувало (П); ном. – *жито* остањује чисто (БП), општи падеж – правило се гибаница сас *жито* (Т); ном. – *ноћ* ме убије (Л), општи падеж – оне сестре целу *ноћ* оде, по целу *ноћ* тупају како чуме (П); општи падеж – син ми је туј при *мене* (Л), датив – *мене* муж све преписаљ (БП); општи падеж – ја ћу спим код^т *тебе* (БП), датив – *тебе* друго не треба (Т); општи падеж – изедоше *ни* више (БП), датив – звали смо га да *ни* горе пресече колач (П)), важно је истаћи да се ове падежне форме синтаксички увек јасно диференцирају.

Уколико изузмемо номинатив и вокатив, ретке облике датива и повремене синтетичке облике других падежних облика – остатке раније синтетичке деклинације (*дома* (Л), *човеку* (Л), *Богу* (П), *пџтком* (БП), *вечером* (Л), *већином* (Т), *лџти* (БП), *зими* (Т)) и новије синтетичке форме добијене под утицајем књижевног језика (пре *рата* (П), неам *пџма* (БП), без *вџзе* (Л), нема *шансе* (Т), капџтан *милиџије* (П), Дом *кулџуре* (Т), *кући* (Л), на *нивоу* (Т)), можемо рећи да се синтакса падежа у тимочко-лужничком говору своди на употребу општег падежа, којим се исказују значења и функције свих осталих падежних облика.

Мањи број значења остварује општи падеж сам, односно општи падеж употребљен беспредлошки (ми једџмо *голџ морџзницу* (БП); неје тел да сџса *млеко* (Л); имамо јџдн котџљ *жито* (П); кџлко *гџдине* ће ми даш (Т); седџше и онџ *јџдну нџдељу* туј (БП); *свџћи понџдељак* Јџва доодџл у Бабџшницу (Л); погађаше се *цџл дџн* (П); кад билџ брџње *пџчџрке* (Т)), док се највећи број значења добија употребом конструкџија „предлог + општи падеж“ (ја би ишџл до *Паланку* и до *Бџжиште* (БП); Влџда даде стџ пџдесџ џвра за *свџрачи* (Л); мџжда су тџка радџли сџмо због *снимџње* (П); из *Румџнију* доодџли (Т); џдма *изнад*^м *прџдавницу* има кућу (БП); да виш код *Вџрку* какџв пасџљ има (Л); јџдн (ћилим) дадо *на овџг сџна* овде (П); далџ ми мџлко од^м *тиџа колач* (Т); џџгов башџа сџмо праи *по сџла бџчве* (БП); нек џде *пџзџди тебе* (Л); намажемо се *сџс мџз* (П); сџди, као у *своју кућу* да си (Т)).

С обзиром на то да предлози теже да постану белег свих видова односа које је раније изражавала именска флексија, сам предлошки систем у тимочко-лужничком говору доста је разноврснији и богатији од предлошког система који карактерише књижевни језик. Његове важније особености су следеће:

а) употребљавају се поједини предлози који не постоје у стандардном језику (*зад(и)*, *кам(то)/ком(то)*, *куде*, *прекај* и др.);

б) одређени књижевнојезички предлози елиминисани су у корист неких других предлога (нпр. предлози *ка* и *о* у потпуности су нестали из овог говора);

в) у одређеним значењима, поједини предлози употребљавају се тамо где књижевни језик има падежни облик без предлога (сѣг сам дала́ на *Јелену туј кошуљу* (БП); овак је реко *ком његовога оца* (Л); ја сам гледала *с очи* како́ љу је ковал (П); квó купи на *сестру́ он купи* и мене (Т));

г) нека падежна значења исказују се у другачијој репартицији у односу на стандардни језик (нпр. уместо аблативних конструкција „с(а), из + генитив“ најчешће се користи предлог *од* са општим падежом – отпуштају ме *од^м службу* (БП); *од^м степеницене* паднем тува (Л); мора́ тија људи да се понуде с нешто́, дошли́ *од^м пут* (П); *оди таван* ма́чката до́јде (Т); месно значење изражено конструкцијама „поред, код + генитив“ овде се исказује и употребом предлога *при* са општим падежом: не мо́жемо *при стáри љуђе* да едемо (БП); ете́ ју *при телевизорат* тува (Л); она́ седи́ *при њега* у собу (П); син ми је туј *при мене* (Т));

д) ради прецизирања конкретних падежних значења употребљавају се и тзв. удвојени предлози (врже две љуље у крушку *за од змије* (БП); куде су више јетрве *на по недељу дња* спрема́ле (БП); неје имáло у Бабу́шницу това́ *до преди две године* (Л); туј је било́ млого́ добро *за у бању* (Л); тој (је) фíно *за уз ракију* (П); несáм више *за по село́* (П); кад излэ́знеш из^с село́то *за кам Црни Вр* (П); овој све́ спре́мам *за на пијац* (Т); све́ се заврши́ *до пред Велигден* (Т); не́колко ца́кови сам спакувала́ *за у пódрум* (Т)).

4.3.1.2. Аналитичка компарација

Аналитичка компарација представља модел степеновања у којем се компаратив и суперлатив граде додавањем нарочитих префикса на позитив придева.

У полилингвалној балканској средини, у којој су саговорници тежили да своју поруку граматички максимално поједноставе и учине је што прозирнијом, префиксалне партикуле и придев у позитиву чували су потпуну разумљивост. У албанском, македонском и бугарском језику, као и у балканороманским дијалектима, постоји само аналитичка компарација, док се у грчком језику поред аналитичког јавља и старији, синтетички тип поређења, исп. нпр. облике компаратива: алб. *more djalë si lulja / më i bukur nga nusja*; мак. *Петре е подобар од сите вас*; буг. *по-зрелите плодове са по-червени*; дакорум. *mai mic, mai frumoasă*; арум. *sata nisici, sata mușată*; грч. *πιο ψηλός* али и *ψηλότερος* (Томић 2013: 252, Асенова 2015: 117–118, Влахова-Рујкова 2009: 54, Конески 2004: 307).

Аналитичке форме компаратива и суперлатива у балканизованим словенским говорима граде се помоћу префиксалних речци *по* и *нај* и позитива придева/прилога.

Примери аналитичког компаратива у балканословенским споменицима срећу се још у XII, XIII и XIV веку, исп. *помного* (Битољски триод, XII в.), *понапрѣдъ, порано* (Орбељски триод, XIII в.), *побогатъ, похраберъ, подобръ* (Тројанска прича, XIV в.) и др. (Харалампиев 2001: 107, Мирчев³ 1978: 180). У Македонском преводу Дамаскина (XVI в.) налазимо не само примере као *поразоумни, помалоу* већ и случајеве компаративне речце *по* са глаголом – *понеразоумѣвают* (Конески 1986: 143).

Суперлативну речцу *нај* код прилога срећемо још у старословенском периоду (*наипаче, наиваште, наискорѣѣ*); јединствени старословенски пример придевског суперлатива са речцом *наи* посведочен је у Супрасаљском зборнику – *наитрѣвши* („најнужнији“, „најпотребнији“), исп. *гаже сжтѣ наитрѣвши пжти оучению* (ГСЕ 1991: 202). Суперлативни облици овог типа биће чести, на пример, у Тројанској причи из XIV века (исп. *наилѣпшаа, наилѣпѣнша*), у којој истовремено бележимо и аналитичке суперлативне форме, нпр. *един чловѣкъ наимѣдрѣ въ всѣхъ грѣцѣхъ* (Харалампиев 2001: 107). Дуг суживот синтетичких и

аналитичких поредбених облика врло јасно осликава постепеност процеса анализације у компарацији балканословенског типа.

Када је реч о споменицима са простора српских балканизованих говора, примери аналитичке компарације могу се пратити још од XV века. У Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића (1412. г.) поред синтетичких поредбених форми срећемо и аналитичке облике поређења: **четвѣртъ галовича наиболѣ, по, нѣ. динар. А полоша, дѣ. динар.; Кожоухъ наиболѣ по, љ. динар. А потаквѣ по, њ.; цо є ... платѣа наипослѣднѣи жамкоць** (Јовић 1969: 428). Сличан суперлативном облику **наипослѣднѣи** је и суперлатив редног броја *први* забележен у Повељи великог челника Радича манастиру Кастамониту (1433. г.) – **за ради к тази наипрѣваа почѣсть и полза братѣамъ живоуцимъ**; како истиче Владимир Поломац, у наведеним примерима ипак не може бити речи о простом аналитизму, већ о посебном истицању придевског значења редног броја *први*, односно придева *последњи*, помоћу речце *нај* (Поломац 2013: 323). Крај XV и почетак XVI века такође карактерише суживот синтетичких и аналитичких облика компарације, исп. нпр. паралелну употребу двеју компаративних конструкција у Хиландарском медицинском кодексу № 517: *по* + компаратив (**погорчѣи w/т/(ѣ) вѣшешаннаго; лихо све потанѣ; и жила мѣ бѣдетъ нѣколико потача**) и *по* + позитив (**повеликѣ вѣтрѣ; окрѣгло є и мало подѣговато; дѣ жилѣ поглавнѣи**) (Јовић 2006: 177–178).

Откако су партикуле *по* и *нај* на балканословенском тлу постале морфолошки маркери за компаратив односно суперлатив, оне су, као и у другим балканским језицима, све више почеле ширити своју функцију, употребљавајући се не само за поређење придева и прилога већ и за степеновање неких именица и глагола, исп. мак. тој е *помајстор* од мене; тој излезе *најмајстор*; не чини – *по не чини* – *нај не чини* (Конески 2004: 308), буг. *по патриот*; *нај специјалист*; *по запоням*; *нај харесвам* (Влахова-Рујкова 2009: 54), приз.-тим. *по ајдук*; *по јунак*; *нај газда*; *по знаје*; *нај требало* (Белић 1999: 299). Такође, треба истаћи и то да су се речце *по* и *нај* у великој мери осамосталиле – оне често добијају сопствени акценат, могу бити развојене другим речима од лексеме на коју се односе, могу да се понављају и користити самостално.

Закључимо сада каква је ситуација на тимочко-лужничком терену.

Аналитички вид поређења снажно је укореењен у тимочко-лужничком говору, уп. *на́род је по́здрав би́л и по́сложан* (БП); *на́јјак пи́јац а на́јскуп зелени́шѣт* (БП); *Бѣла Пала́нка је на́јслаба о́пштина* (БП); *по́млада је била́ од на́с две го́дине* (БП); *то́ј је на́јблаг са́н* (Л); *сестра́ ми (је) по́млада*, *бра́т ми је по́стар* (Л); *на́јслатак зеља́ник на Бѣдње ве́че* (Л); *то́ј је на́јтешико* (П); *та́ј си́н јо́ј је на́јснала́жљив* (П); *свѣ је по́скупо билó* (Л); *по́убава деца́ не́је има́ло од мо́јата* (П); *по́касно га са́де* (П); *има́м јо́ш две стри́нѣ, оне́ су по́младе* (Т); *по́лепо билó* (Т).

Са друге стране, све израженији утицај стандардног језика и доста учесталији контакти са представницима прогресивнијих дијалеката утицали су на то да се данас у тимочко-лужничком говору, чак и код старије генерације говорника, у великој мери користе и синтетичке поредбене форме: *сѣг су ма́ло ја́чи* (БП); *има́ли смо на́јбоље си́рење* (БП); *то́ј ме на́јвише гу́ши* (Л); *о́н брже на́срну* (Л); *на на́јмлађега си́на жена́* (П); *несѣ́м ја́ да́ље ишла́ ни́где* (П); *о́ни су ма́ло те́же живѣли* (Т); *то́ је би́ло на́јбу́тније* (Т).

У говору наших информаната често смо наилазили и на колебање у употреби аналитичких и синтетичких форми компарације. Неретко би се дешавало да испитаник у оквиру исте синтагме или реченице употреби и један и други вид степеновања, уп. *бо́љ живóт би́л, по́здрави́ји на́род* (БП); *ја́ бо́ље́г чо́века ни́сам виде́ла и по́наметно́г* (Л); *на́јле́пша* и *на́јубава* *хра́на* (П) и сл.

Нарочито је важна чињеница да смо синтетичке облике поређења углавном добијали у иницијалним сегментима разговора, када су информанти још увек били усредсређени на свој израз у разговору са „непознатом образованом особом“. Како би разговор одмицао, када би се испитаници опустили и када би свој фокус почињали усмеравати на тежњу да што верније дочарају своје доживљаје, приче из младости или некадашње обичаје, аналитичке форме компарације постајале су све учесталије или готово једине у њиховом говору.

О великој снази аналитизма у тимочко-лужничком систему поређења несумњиво сведочи и степеновање глагола и именица, тј. степеновање речи које по својој природи не знају за компарацију као морфолошку категорију (мѐн је *најбило* стра кад ми *муж умре* (БП); не *водем купен леб*, *са се по научи*, *по не мог*, некада ме и *руће болу* (Л); *после кад по одрасто*' (П); *она по не разбираше* (П); *он по н' умеје са да вози* (П); *по немаше перје* (П); *он са по мануше* да славе (П); *игранке по неје имало* (П); *то је најпосластица* за децу (Т)), као и могућност слободног позиционирања речци *по* и *нај* у оквиру реченице, тј. њихово употребљавање раздвојено од речи на коју се односе (овија млади *не сматру* стари људи за ништа... нарочито *по* овија који су нежењени, помлади (БП); ништа *не разбира по* од мѐн (П); *ја по онак не умем* да израчунам (П); *ишла сам, са не идем по* (П); *ти дани нај су леуи* (Т)).

4.3.1.3. Постпозитивни члан

Насупрот другим европским језицима изван Балкана који такође познају морфолошку категорију члана, балканске језике и њихове дијалекте одликује доста приснија веза између категорије одређености и других граматичких категорија (Асенова 2015: 130–131). У том смислу, употреба члана у балканским језицима с правом се може сматрати једним од најтипичнијих балканизама.

Најуопштеније говорећи, у грчком језику члан је препозитиван (грч. *ὁ ἄνδρας, τὸ κορίτσι*), док је у албанском и румунском језику, као и на балканословенском терену (у македонском и бугарском језику, као и у делу призренско-тимочких говора) чланска морфема постпозитивна³³⁰: алб. *mik* „пријатељ“, *miku* „тај пријатељ“; *brryll* „лакат“, *brrylli* „тај лакат“; *dritë* „светлост“, *drita* „та светлост“; *dele* „овца“, *delja* „та овца“; рум. *fecior* „дечак“, *feciorul* „тај дечак“; *om* „човек“, *omul* „тај човек“; *fatë* „девојка“, *fata* „та девојка“; буг. *човекът*; *девојката*; мак. *човекот*, *човеков*, *човекон*; *девојката*, *девојкава*, *девојкана*, тим.-луж. *човека*, *девојката* (Илић 1960: 148, Ковачећ 1988: 36).

Постпозитивни члан у балканословенским говорима води порекло од оних граматичких средстава која су својствена словенском језичком систему – од показних ненаглашених заменица у постпозицији (Илиевски 1988: 118). Два основна значења ових заменица – *демонстративно* (упућивање на одређени појам који је присутан у току казивања) и *анафорско* (упућивање на појам који није непосредно присутан, тј. на појам о којем се мисли, на место у претходном казивању) – представљала су плодно тло за развита морфолошке категорије члана.

Зачетке морфолошке категорије члана можемо пратити још у старословенским канонским споменицима, исп. *падъ же оубо работъ кланѣаше са гла̄ • гӣ • потрѣпи на мѣнѣ и вѣсе тѣ вѣздамъ; падъ же клеврѣтотъ молѣаше и гла̄ • потрѣпи на мѣнѣ и вѣсе ти вѣздамъ; милосрѣдовавъ же гѣ раба того поустѣ и длѣгъ отъпоустѣ емоу* (Асеманово јев.); *сѣбра са на мѣсто то мжжи и женѣи и младенци; вѣаше бо мжжъ тѣ не простѣ и грѣвѣ; и вѣистѣ праведникоу и оученикомъ кѣго гробѣ пещѣра та* (Супрасаљски зб.);

³³⁰ У албанском и румунском језику члан се у неким случајевима може јавити и у препозицији (Конески 1986: 151).

Помѣнѣхомъ ꙗко љстыць онъ рече еште живъ съ; отъ селѣ не имамъ пити отъ плода сего лозънаго (Зографско јев.) и др. (Црвенковска 2015: 43, Линдстет 2013: 2, ГСЕ 1991: 555, Харалампиев 2001: 128–129).

Сматра се да је у периоду до XIII века на великом делу балканословенског терена члан већ био изграђена граматичка категорија (Конески 1986: 152, Харалампиев 2001: 131). Пример **злѣютъ рабъ** из Добрејшевог јеванђеља (XIII в.) показује нам како се чланска морфема већ тада преносила као посебан морфолошки елемент са именица на придеве (Конески 1986: 152–153).

Такозвани „тројни члан“, који, најгрубље говорећи, налазимо у делу тимочко-лужничке говорне зоне, потом у западномакедонским, извесним западнобугарским и родопским говорима, представља три различита члана само условно: иако показне морфеме са *-в* (или *-с*) елементом за близину и *-н* елементом за даљину имају исту позицију као истински члан са *-т* елементом, функционално и типолошки реч је о показним заменицама, а не о одређеним члановима (Линдстет 2013: 5–6). Наиме, постпозитивна употреба заменица са *-в* (*-с*) и *-н* елементом само је својеврсна позициона варијанта, но у функционалном погледу реч је о истом средству са идентичним значењем (уп. мак. *човеков* и *овој човек*; *човекон* и *оној човек*). Насупрот овоме, постпозитивна употреба *-т* елемента има значење истинског члана, односно значење категорије чија је функција примарно детерминативна (уп. мак. *човекот* – „баш тај одређени, а не било који човек“).

Напоменули бисмо да све говоре са тројним чланом карактерише превласт члана са *-т* елементом, чему иде у прилог и чињеница да је показна заменица **тъ** носила најопштије значење, независно од просторно-семантичке опозиције за близину и удаљеност појма, насупрот много одређенијим облицима **съ** (**овъ**) и **онъ**, којима се упућивало на близину, односно на удаљеност појма (Станишић 1985–1986: 251).

Изнесимо сада закључке у вези са основним особинама члана на тимочко-лужничком терену.

Тимочко-лужнички говор одликује тројни (*т, в, н*) члан. Он се додаје постпозитивно, најчешће именицама, а нешто ређе придевима, заменицама и бројевима (*зѣтат* је јединѣ^ац (БП), *штó* ли ме *пá нóнав* óка сѣг (БП), *кóкóшката* је *тý^ј* улѣзла (Л), не *знáш тѣ шшшѣво* од^т квó је (Л), у *пóдрумѣн* íмам дрва (Л), *ноћѣте* (су) му таквѣ (П), не *вѣде се зубѣти* (П), *ће испѣштиш тањѣрат* (Т), *девóјчето* им се разболѣло (Т); по *сѣлсконо* грóбље *јá* и *тѣ* зáједно да *íдемо* (БП), *пóслѣдњуву* нѣдељу су га дотерáли (БП), *кѣпениви* (лѣб) мóж да потрајѣ и двá-трѣ дѣ^ана (Л), двѣ сестрѣ билѣ, али *старáта* билá излѣзла, а *младáта* остáла (П), трѣбе тѣја *младѣјат* сѣн да *кáже* (П), *старáта* бáба му реклá (Т); тó је *мóјата* рáбота (БП), трѣбе ли *јá мóјуву* женѣ нѣшто д'осигѣрам (БП), *његóвата* *јáгњѣшта* су мнóго *убава* (Л), *мóјиви* ме сасвѣм дрѣкчије óкају (Л), *нáшата* водá је оди *íзворѣт* (П), *мóјáта* децá ни нѣ *знáју* за тóј (Т), *свѣти* су ми лѣпи (Т); *другáта* ми *јетрва* дóјде (БП), продадѣм *крáве*, нѣкако еднѣ, пóсле и *другѣту* (Л), нека стáви на *двѣте* (стрáне) (П)).³³¹ Како нам показују овде изложени примери, систем чланских форми у тимочко-лужничком говору одговара аналитичком типу његове деклинације: постоје посебни облици за номинатив и општи падеж у оба броја (тј. у једнини и у множини).

Најупечатљивију разлику међу испитиваним говорним подтипovima на морфолошком и семантичком плану представља присуство свих трију – *т, в, н* – постпозиција у белопаланачком и лужничком говорном подтипу са једне стране (*зѣтат* (БП); *лѣбѣ^ав* (Л);

³³¹ У прикупљеној грађи забележили смо и посебан вид чланских облика код заменица и прилога у функцији везника (он *ће спѣ гдево* *јá* сá, у *крѣвет* (БП); *като* би бóлесна, *јá* пá идó на *кóнтрóлу* (БП); овó је *унѣк штóто* ми *ћѣрка* умрѣ (БП); овдѣ *íду*, али *вѣрус*, *кáквово* забрáníше, нѣма ни бáнице, ни Преобрáжење, нѣма нѣшта (БП); у Матѣјовац ме *вóзѣше* двáпути, *кудето* тѣхнички (прѣглед) *íма* *Јóвица* (Л)).

снегън (БП); *лисицата* (Л); *махалава* (Л); *фрезана* (Л); *семето* (БП); *зељево* (Л); *девојчено* (Л); *унуциви* (БП); *парете* (Л); *ноћење* (БП); *касаринене* (БП); *стринете* (БП); *степеннице* (Л); *децава* (Л)), односно доминантно присуство *t* постпозиције (тј. правог члана) у пиротском и тимочком говорном подтипу са друге стране (*синат* (П); *мужат* (П); *ћерката* (П); *мачката* (Т); *асталчето* (П); *девојчето* (Т); *образити* (П); *собеће* (П); *сестрете* (Т); *децама* (П)). Чланске *v* и *n* форме у пиротском и тимочком говорном подтипу своде се на свега неколико примера (исп. нпр. *девојчево* (П); *детево* (Т); *кучено* (Т); *девојчицуву* (Т); *кућуну* (П); *децава* (П)), због чега можемо закључити да оне тамо представљају пре изузетак него правило.

Када говорна ситуација изискује индетерминацију, у тимочко-лужничком говору користи се неодређена заменица *неки* или број *један* у значењу неодређене заменице *неки* (кад *јуутру нека* мрзлица падла (БП); овде у плевњу имају *неке* животиње (Л); кад^т су ишли по навацилк и отишли у *једно* село... (П); беше се оно разболело и *једна* баба санувала... (Т)). Улогу неодређеног члана, дакле, обављају лексичка, а не морфолошка средства.

Осим постпозитивне употребе, показне заменице у тимочко-лужничком говору знају и за уобичајену, претпозитивну употребу (ном. јд.: *Мики* се зове *мија* доктор (БП); како *овај* бедосија наиде (Л); *оно* ждребе беше младо (П); општи падеж јд.: *ми* смо *овог* човека имали (Т); ош да ми продадеш *туј* њиву (БП); не заборавим ти *оној* твоје кравајченце (Л); ном. мн.: доде *овија* младихи (Л); какве су *те* сливе (П); *тај* дрва су насечена (Л); општи падеж мн.: *ови* опанци пироћански накупје за децу (БП); насече *оној* коре с^ас нож (Т); закључим ја *ова* врата (БП)).

У сабраној грађи наишли смо и на велики број примера хипердетерминативне употребе показних заменица. Једну групу ових примера представљају случајеви где се демонстративно значење постпозитивне показне заменице у функцији члана не осећа у довољној мери, због чега се додаје и друга, претпозитивно употребљена показна заменица, која то значење појачава (*ова* Нишлићката (БП), *мија* девер старити (БП), *овај* близнецава (БП), *овај* месенити лѐб (Л); *тој* соб^нчето (Л), *овој* долњето ћебе (П), *оно* мердевине (П), *ове* старије ћеркете (Т)); другу групу ових примера чине синтагме у којима се ради појачавања значења детерминативности чланују и именица и њен атрибут (*зѐтав* мојиви (БП), *градат* првити (Л), *коњт* твојти (П), *асталчето* ниското (П), *кучено* малоно (Т)). Тополињска сматра да је појава хипердетерминативности мотивисана прагматичком тежњом да се превазиђу могући неспоразуми у полилингвалној балканској средини (Тополињска 2010: 52).

4.3.1.4. Губљење инфинитива и његова замена конструкцијом *да + презент*

Губљење инфинитива је једна од најзначајнијих појава у глаголском систему балканских језика, при чему нестанак овог облика представља само последњу етапу у редуковању његове употребе. У полилингвалној балканској средини, коју карактерише окретање аналитизму и тежња ка постизању изоморфности граматичке структуре, конструкција „*да + презент*“ (на месту ранијег инфинитива) својом рашчлањеношћу граматичких и лексичких средстава сасвим прозирно и недвосмислено изражава језичку поруку која се жели пренети.

Инфинитива данас нема у грчком, македонском, бугарском и арумунском језику, у тоскијском дијалекту албанског језика и у српским призренско-тимочким говорима, а његова употреба врло је редукована у мегленовлашком и у већем делу дакорумунског (Ковачец 1988: 41). Сандфелд истиче да суштина самог процеса губљења инфинитива не лежи толико у простом елиминисању овог облика из система колико у чињеници да се у свим балканским језицима дати процес одвијао на истоветан начин (Сандфелд 1968: 175).

Замена инфинитива у балканским језицима вршила се помоћу обрасца *везник* (грч. *vá < íva*, алб. *të*, рум. *să*, арум. *sə*, мак./буг./приз.-тим. *да*) + *лични глаголски облик у конјуктиву или индикативу*; прецизније говорећи, реченица која се може исказати инфинитивом у језицима у којима се овај облик чува (стсл. **ДАЖДЪ МИ ПИТИ**, енг. *give me to drink*) – у балканским језицима исказује се перифрастично, грч. *δός μου να πιῶ*, алб. *a-më të pi*, рум. *da-mi să beau*, арум. *də-mi s-beau*, буг. *дай ми да пия*, мак. *дај ми да пијам*, приз.-тим. *дај ми да пијем* (Илиевски 1988: 191).

Постоји више хипотеза о пореклу овог балканизма. Поједини лингвисти заступају идеју о паралелном и независном губљењу инфинитива у различитим балканским језицима, а као главни разлог за нестанак овог глаголског облика они наводе његову „недовољну јасноћу“, „недостатак изражајности“, „апстрактност“ и сл., истичући да се инфинитив, као окамењена падежна форма глаголске именице, у својим основним функцијама може изразити и на други начин (према: Демирај 1994: 176, Илиевски 1988: 194). Са друге стране, елиминисање инфинитива извесни проучаваоци повезују са деловањем одређених гласовних промена, захваљујући којима се, на пример, овај облик у појединим балканским језицима изједначио са обликом трећег лица јединине презента (према: Илиевски 1988: 192). Владајућа хипотеза у балканистици упућује на грчко порекло ове појаве: губљење инфинитива у грчком језику документовано је релативно рано; ова појава је све више ограничена у оним пределима Балкана који се налазе даље од грчке територије; грчки језик, као доминантан језик културе, вршио је велики утицај на друге балканске језике (према: Демирај 1994: 173–174). Најзад, поменућемо и то да се у вези са феноменом губљења инфинитива у науци могу чути и мишљења о подстреку из илирског или трачког супстрата, као и хипотезе о романском елементу као главном стимулатору датог процеса (према: Демирај 1994: 172, 175–176). Након свега изнетог, истакли бисмо да су једну од најзначајнијих улога у процесу губљења инфинитива ипак морали имати дуготрајни и интензивни међујезички утицаји на балканском ареалу.

Још у старословенским канонским споменицима можемо пратити паралелну употребу инфинитива и *да*-конструкција, исп. **ИСПЛЪНИША СЛ ДЪНЬЕ РОДИТИ ЕИ** (Зографско јев.), али и **ДА РОДИТЬ** (Асеманово јев.); **СМОУ ЗАДЪША ПОНЕСТИ КРЪСТЪ ЕГО** (Зографско јев., Савина књ., Маријинско јев.), али и **ДА ПОНЕСЕТЪ** (Асеманово јев.); **СЪВЪТЪ СЪТВОРИША АРХИЕРЕН И СТАРЪЦИ НА ИСОУСА, ЈАКО ОУБИТИ И** (Зографско јев., Маријинско јев.), али и **ЈАКО ДА ОУБИЖТЪ И** (Савина књ.); **ЕМОУ ЖЕ АЗЪ НЪСМЪ ДОСТОИНЪ ОТРЪШТИ РЕМЕНЪ САПОГОУ ЕГО** (Асеманово јев.), али и **ДА ОТРЪШЖ** (Зографско јев., Маријинско јев.) и др. (Милетич 1934: 3, ГСЕ 1991: 555, Јачева-Улчар 2014: 162).

У балканословенским споменицима из периода XIII–XIV века инфинитив је веома често замењиван *да*-конструкцијама. Својеврсну прелазну етапу у овом процесу врло упечатљиво осликава један пример контаминације инфинитива и *да*-конструкције у Македонском јеванђељу по па Јована (XIII в.), исп. **ЈАКО ДА ОУБИТИ И** поред **ЈАКО ОУБИТИ И** (Конески 1986: 177). Група текстова Хиландарског медицинског кодекса № 517 преведена крајем XIII века поред честе употребе инфинитива поседује и јако велики број примера са конструкцијом „*да* + презент“: **ТРЪВЪЕ ДА МЪСЛИ; ТРЪВЪЕ ДА РАБОТА; ПОТРЪВЪЕ ДА ГЛЕДАМО; НЕ МОЖЕТЪ ДОКИ ДА НУХЪ ХРАНИ; АКО ХОНКІЕШЪ ДА МЪ ОЧИСТИШЪ КРЪВЪ; ТЕРЕ СЕ МЪЧЕ ДА РОДЪ** и др. (Јовић 2006: 168–169). У Тројанској причи из XIV века, коју још увек карактерише одређени број инфинитивних облика, наилазимо и на значајан број *да*-конструкција које теже да их замене, **НЕ ПРИДОХЪ СЛОУЖИТИ**, али и **НЪСМЪ ПРИШЕЛЪ ДА СЛОУЖЖ; ПОУСТИСТА ПАКЪ ОУРЕКШЕША ИСКАТИ АЦИЛЕЕША**, али и **ПОУСТИШЖ НАИПАКША ДА ИЦЕТЪ АЦИЛЕША** (Мирчев³1978: 234).

Када је реч о савременом српском језику, нормативисти наглашавају да, без обзира на правилност обеју варијанти, „извесну предност – у оним случајевима где постоји дилема – ипак треба дати инфинитиву, који је више у духу словенске синтаксе и који омогућава краће изражавање“ (СЈП ⁵2011: 147). Па ипак, слободни говор пројављује све приметнију редукцију инфинитива, и то не само у балканизованим зонама већ, под њиховим утицајем, и на много широј територији нашег дијалекатског простора.

Закључимо сада какво је стање у тимочко-лужничком говору.

Под снажним балканским утицајем, инфинитив се сасвим изгубио из тимочко-лужничког глаголског система. Уместо њега употребљава се конструкција „да + презент“, и то у свим оним случајевима где би се у књижевном језику користио (или где би се паралелно са конструкцијом „да + презент“ користио) инфинитив:

а) уз модалне глаголе (остарѐл си, *не мѐж да ра̀диш* имѐвину (БП); *несѐм 'тѐла да си дозвѐлим* тој (БП); *тека је морало да бѐде* (Л); *кудѐ трѐбе да њде* (Л); *ѐжете* ли, каже, да ми *донесѐте* у стѐмну воду (П); *ѐн сакал да љзне* бабу Јованку (П); тој *трѐбе* по прѐписи *да се љводи* (Т); *сад мѐж да ни́таш* свакога овдѐк (Т));

б) уз фазне глаголе (*зѐми почиње да прокѐнује* (БП); *манѐше да ра̀де* (БП); *ѐдма по̀чне да рѐжи* на њѐ (Л); *манѐше да сла̀ве* (Л); *ја сам брѐ од^т сѐдму годину почѐла д' љдем* на њѐву (П); кад *ману* снаата ми *да ра̀боти* (П); *детѐво почѐло да прѐча* (Т); *Страхиња је почѐл овдѐ да љде* у прѐ^тшколску (Т));

в) уз остале глаголе непотпуног значења (како *си смѐл д' љлѐзнеш* (БП); *заборѐила сам да закљѐпим* тарасу (БП); *не знам да прочѐтам* (Л); *прѐбала сам да не јѐдем*, ал' почѐ ме нѐсвесница ва̀та (Л); *ја сам умејала да прѐвим* огњѐво (П); *ја то заборави' да кажем* (П); *волѐли су д' љду* у школу (Т); *ѐн решиѐ мене д' љзне* (Т));

г) после окамењеног *немој* за изражавање забране (*немој д' љлѐзиш* надвѐр (БП); *немој на̀шу кѐћу да остѐши* (БП); Веко, *немој да се секѐраш* (Л); *немој да чу̀вате* козља̀ци и *да чу̀вате* ћурчѐтине (Л); Зѐре, па *немој да ѐкамо* кумѐцу Совѐћу (П); *немој, синко, д' љдеш* то̀лко далѐко (П); *немој д' љдемо* зајѐдно (Т));

д) уз глаголе кретања, у функцији допунске намерне реченице (кад^т *сам дошѐл да ти опѐвам* ма̀јку (БП); *појдо' да вѝдим* да ли је зрѐл (БП); *љду да ни́тају* за мла̀ду (Л); *лѐгамо да стѐмо* (П); у на̀ше сѐло јѐдѐ^ан *отишѐл да прѐси* у Ра̀вно Бѐчје девојче (П); *оди двѐанес љдем да ма̀кирам* на комбајн жѐто (П); *до̀шли смо да се одмѐримо* (Т));

ђ) уз непотпуне изразе са именицама, прилозима и придевима (*ми́лина да глѐдаш* (БП); *срамѐта* у *д' љговѐри* (БП); мене није било *тѐшко да љдем* из^с тај рѐт у школу (Т); *то̀лко* ми било *ми́ло да плѐтем* (Т); *ми́ло* ни *д' љмо* у сѐло на ѐро (Т); *ѐн је жељѐ^ан да ра̀боти* (П)).

Спроведена анализа указује на то да се везник *да* у овим конструкцијама често испушта. Иако се ова појава не дешава системски, тј. под јасно одређеним околностима, ипак се издвајају два случаја када до ње најчешће долази: то су, са једне стране, случајеви када је у дату структуру уметнута нека лична заменичка енклитика (кѐј кра̀дне, *не мѐж га ва̀те* (БП); *немој* ме *ди́раш* (БП); *мора* ју Јѐца *дока̀ра* (Л); *не смѐем га поглѐдам* (Л); *трѐбе* им *спрѐмам* јѐдење (П); *почѐше* га *болу љши* (П); *немој* ме *урѐчите* (П)), а са друге стране – случајеви рефлексивних конструкција (*ѐн се не можѐ ожѐни* (БП); тѐ, брѐ, постаде прѐви Пироѐанац, *нећ се јѐвиш* ни́кад (БП); *немој се му̀чиш* (Л); *морам се опѐрем* (Л); *кра̀ва се не мѐж* тѐка *ковѐ* (П); свака њѐва *се мора* *око̀па* (П); *трѐбе се срѐди* свѐ (Т); *овдѐ се мѐже зара̀ди* (Т)). Белић наглашава да су управо примери без везника *да* потребни да би се разумело на који начин се, заправо, инфинитив изгубио на овом простору: „Да је конструкција без *да* директно заменила инфинитив, сачували би се ипак и примери са инфинитивом исто онако као што су се сачували

са *да*; како пак њих нема, значи да инфинитива није, по свој прилици, било и онда када се речена конструкција (без *да*) почела употребљавати“ (Белић 1999: 410). Дакле, пре губљења везника *да* свуда су се уместо инфинитива употребљавале конструкције са *да*.

Током теренског рада запазили смо да се инфинитив понекад може чути у неформалној, колоквијалној сфери, истина – само код млађег, школованијег дела становништва (чији је говор за сада остао изван нашег описа). Осим образовног система, на постепено обнављање инфинитива у новије време знатно су утицала и средства јавног информисања, у којима се негује књижевни језик. Па ипак, упркос овде наведеним чињеницама, треба истаћи да би употреба инфинитива у тимочко-лужничком говору данас углавном звучала веома необично и упадљиво.

4.3.1.5. Балкански тип аналитичког футура

У полилингвалној балканској средини, где је одувек постојала нарочита тежња ка што већој транспарентности граматичке структуре, развијен је специфичан тип тзв. *velle*-футура, који се гради од граматикализованог ненаглашеног облика волунтативног глагола *хмети* и личне глаголске форме у конјуктиву или индикативу (односно у тзв. *да*-конструкцији). Ипак, овде треба напоменути да футур појединих балканских језика и дијалеката може представљати различите етапе у развоју ове конструкције, од структуре „неакцентовани (кратки) облик презента глагола *хмети* + инфинитив“ преко модела „окамењени, тј. граматикализовани енклитички облик глагола *хмети* за 3. л. јд. презента + зависни везник *да* + презент основног глагола“ до конструкције која би из последње наведене фазе изузимала и зависни везник (субјунктивни маркер) *да*.

У најгрубљим цртама, данашњи облици *velle*-футура у балканским језицима изгледају овако: поред различитих дијалекатских варијанти, у грчком језику футур се најчешће изражава помоћу партикуле од глагола *хмети* и пунозначног глагола у презенту: *ἄ ἔραφω, ἄ ἔιδω, ἄ ἔόσω*; у албанском језику се поред поменутог, више пучког обрасца (*do bëj, do lexoj*) јавља и модел са субјунктивним маркером *të*: *do të bëj, do të lexoj*; румунски језик познаје више варијанти футурских конструкција са глаголом *хмети*, уп. модел „флективни облик помоћног глагола *voleo* (*voi, vei, va*) + инфинитив основног глагола“ – *voi scrie*, или модел „партикула од глагола *хмети* + субјунктивни маркер + презент основног глагола“ – *o să zic*; истоветна претходно наведеној конструкцији јесте и футурска форма која одликује арумунски језик, мада се она може јављати и са и без субјунктивног везника: *va s-cîntu, va cîntu*; за македонски и бугарски језик карактеристичан је модел са непроменљивом партикулом од гл. *хмети* и пунозначним глаголом у презенту: мак. *ке одам, ке читаме*, буг. *ще пиша, ще бъдеш* (у бугарским дијалектима срећу се и форме са везником *да* – *ще да пиша*, као и форме са флективним обликом помоћног глагола – *щеш да пишеш*); у призренско-тимочким говорима присутно је неколико варијанти аналитичког *velle*-футура, са или без промене помоћног глагола *хмети*, са или без везника *да* и са презентском формом основног глагола: *ћу узнем, ће рекнем, ћу да погинем, ће да играм* и сл. (Ковачећ 1988: 42–43, Мирић 2018: 204–205, Илиевски 1988: 216–217, Белић 1999: 406, 409).

У споменицима са балканословенског терена доста рано срећемо употребу глагола **хотѣти** (најчешће са инфинитивом³³²) у футурском значењу: **пророчествовав же много о христѣ. како хоцетѣ ѿ дѣвы родити се** (Станислављев пролог, 1330. г.); **хоцетѣ поити мон братѣ; не хоцѣ аз тебе оставити** (Тројанска прича, XIV в.); **заѣтра же его хоцете видѣти**

³³² Инфинитив се у балканословенским језицима најдуже чувао у склопу футурских конструкција.

на великѡ|м| конѣ з|д|рава и ве|с|(ε)ла гздецаа; ни бо въмѣна|х| до толѣ где ѸБЫТИ ме ХОТЕТЬ. где ли ѸБЫТИ ХОЦѸ (Српска Александрида, препис призренско-тимочке провенијенције из XVI в.) и сл. (Конески 1986: 201, Илиевски 1988: 219, Курешевић 2011: 101).

Најранији примери футурских конструкција са упрошћеним облицима глагола ХОТѢТИ јављају се још у XIII веку – и милости не Ѹе имѣти (Дубровачка повеља Ивана Асена II), покоуци перо да видѣ како Ѹе писати (Струмички апостол), да би касније они били све учесталији, неретко и у партикуларизованој форми (3. л. јд.): Да варе цо ви сѣмъ просилъ Ѹ прѣвѣ книгѣ, да Ѹе ми Ѹчините волѣ за този; И цо ке говорет наше людіе, а господство ви да им верѣте (Влахобугарске грамате, крај XIV, почетак XV в.), кога кк прит(н) (Повеља монахиње Јевгеније Великој Лаври, XIV в.), цо кк доволно бѸти (Повеља властелина Радича Кастамониту, XV в.), кон кетѣ мислитѣ (белешка у Кичевском рукопису, 1706. г.), кон ѣе запре тага книга; кога ѣе дон некон калѣтерѣ (запис у Минеју из Полошког манастира (Мариово), 1716. г.) и др. (Харалампиев 2001: 149, Поломац 2013: 324, Конески 1986: 201, Илиевски 1988: 219).

Поред партикуларизације помоћног глагола *хтети*, вишем степену балканизованости футурских облика допринела је и замена инфинитива зависном конструкцијом са везником *да*, уп. нпр. грч. *ἔξει νά*, буг. *Ѹе да*, алб. *do të*, рум. *voi să*; у вишејезичној балканској средини, која је тежила потпуном укидању редувантности, напоследку је дошло и до испуштања везника *да*, и то само у оним говорним зонама где је међујезички додир био најјачи, исп. грч. *ἄ ὑράφω*, буг. *Ѹе пиша*, мак. *ке пишам*, арум. *va scriu*, приз.-тим. *ѣе пишем/че пишем* (Станишић 1985–1986: 263).

Осим *velle*-футура, у балканским језицима користи се и тзв. *habeo*-футур, који се образује од десемантизованог помоћног глагола *имати* (у свим лицима или у 3. л. јд.) и одговарајућих замена за инфинитив или инфинитива: рум. *am să viu*, алб. гег. *kam te shkruet*, грч. *ἔχει νά κλάψειс*, мак. *има да дојдам*, буг. *има да плачеш*, срп. *има да дођем* (Ковачец 1988: 42, Асенова 2015: 217). Када је футурска конструкција одрична, у балканословенским језицима је чак и више уобичајено да се употреби *habeo*-футур (него *velle*-футур), а у бугарском је, ако изузмемо веома ограничену употребу одричног *velle*-футура, сведену готово искључиво на књижевну сферу, то и једина одрична форма за будуће време, уп. мак. *нема да влезам*, буг. *няма да пиша*, приз.-тим. *нема да лежи* (Конески 2004: 487, Асенова 2015: 217, Белић 1999: 410).

Изнесимо сада и закључна разматрања у вези са особеностима аналитичког футура на тимочко-лужничком тлу.

Тимочко-лужнички говор карактеришу два специфична типа балканског футура – *velle*-футур и *habeo*-футур.

Балкански *velle*-футур у овом говору гради се од ненаглашеног облика помоћног глагола *хтети* и пунозначног глагола у конструкцији „*да*“ + *презент* (енклитички облик помоћног глагола *хтети* који служи за образовање тзв. *ѣе*-футура увек се налази у проклитичкој позицији): *сá ѣу јá да вáтам сáр* (БП); *тýј ѣу и да ўмрем* (БП); *нáс ѣе д' умéна овдé* (БП); *оно ѣе пá за њá' да остáне* (БП); *како ѣе да жáви* (БП); *да л' ѣе да опрáви фрэзуту* (Л); *гдé ѣеи гóр д' ўдеш* (Л); *сá ѣемо тáмо у сýботу ил у нéдељу да прáвимо свѣ'дбу* (Л); *квó ѣу да нóсим* (Л); *кадá ѣе Бáта да дóјде* (Л); *јá сам видéла Сáња и Ывица да ѣе да се ўзну* (П); *ѣу да плáтим* да ми се тó уклéса (П); *којé ѣе тóј да бýде колéно* (П); *да л' ѣе да ўсне* (Т); за Ћуштицу причају да *ѣе да бýде* као, нé знам, éтно сéло (Т); *сáг ѣу јá да ўдем* у селó (Т); *сáд' ѣе мéне д' избéгáвају* (Т).

Сабрани материјал нам сведочи да у футурским конструкцијама овог типа прилично често долази до свођења енклитичких облика помоћног глагола на један облик, тј. на

петрифицирану форму *ће*: за грађу *нема* проблем, *ће* *насечем* (БП); *ће* и' *поди́гнемо* (БП); *ти* *ће* *закло́пиш* капи́ју (БП); *ће* *да* *тој* *сру́шимо* (БП); кад оти́дете у сýд, *ће* *видите* (БП); при баба-Вёрку ли *ће* *са* *д'* *идете* (Л); како́ опџнци *ће* *закр́тим* (Л); *ће* *ло́жимо* ли вь^атру (Л); *ко́лко* *зна́м* *ће* *да* *ка́жем* (П); *зна́ју* *да* *ће* *ја* *да* *рове́м* *та́мо* (П); *леле*, *на́не*, *кво́* *са* *ће* *пра́вимо* (П); *ће* *ми* *даде́ш* и *ждребе́то* уз дево́јчето (П); *ко́лко* *го́дине* *ће* *ми* *да́ш* (Т); *ће* *да* *зове́ш* и *њег* (Т); *ми* *ће* *си* *при́чамо* (Т); *ће* *испу́итиш* тањира́т (Т).

У прикупљеној грађи примећујемо и то да су далеко бројнији примери *ће*-футура у којима се *везник да* изоставља из конструкције „*да*“ + *презент* од оног броја случајева у којима се он у датој конструкцији јавља, исп. нпр. *ја* *ћу* *спím* код^т *тебе* (БП); *та́мо* *ће* *уле́знеш* *после* (БП); *леле*, *Вёрка* *ће* *па́дне* (БП); *па* *ће* и' *заједно* *насéмо* *она́м* (БП); за *месе́ц* *дња*, *ка́же*, *ће* *доби́јете* *ту́ђу* *не́гу* (БП); *ће* *сва́ре* *ку́пус* *сь^а* *су́ва* *ре́бра* (БП); *ја* *ћу* *те* *изль́жем* (Л); *ти*, *баба-Вéro*, *ва́лда* *ће* *ни́јеш* *кавé* (Л); *ће* *до́јде* *Јова́нка* (Л); *ће* *видимо* *докле́* *ће* *живи́мо* (Л); *ви* *ће* *са* *изоти́дете* (Л); *са* *ће* *бу́ду* *огледи* (Л); *ко́лко* *вре́ме* *ћу* *седím* *као* *дево́јка* (П); *с* *кога́* *ће* *оста́неш* *ти* *овде́* (П); *ће* *ме* *утéпа* *коњат* *тво́јти* (П); *си́гурно* *ће* *ме* *ко́шта* *сто́* *ма́рће* (П); *ће* *га* *ку́пимо* (П); *о́ни* *че* *иду́* *првог* *апри́ла* у *Димитровград* (П); *и́гле* *ће* *но́сиш* (Т); *пера́шће* *ће* *ни* *даду́* (Т); за *тебе* *ће* *си* *бу́ду* *па́ре* (Т); *не* *зна́ју* *кво́* *ће* *ми* *донесу́* (Т).

Када је реч о одричним облицима *ће*-футура, забележили смо сасвим мали број примера, исп. *она́* *не́ће* *живи* *сто́* *го́дин* (БП); *пр́во* *ме* *ку́тре* *не́ће* *оста́ви* (Л); *не́ћу* *ви* *га* *до* *зимýс* *развр́шим* (П); *то* *не́ће* *да* *разговáraмо* (Т). Слаба заступљеност ових форми произлази из тога што се за изражавање категорије одричности далеко више употребљавају *футурске нема*-конструкције, као и из тога што се конструкције са глаголом *неће* (као одричним обликом глагола *хоће*), које су облички истоветне са овим одричним *футурским* структурама, углавном користе у модалном, волунтативном значењу.

Навео-футур у тимочко-лужничком говору образује се од помоћног, десемантизованог глагола *имати* у безличној форми (која одговара трећем лицу једнине *презента*) и пунозначног глагола у конструкцији „*да*“ + *презент*: *о́ви* *Београђани* *има* *да* *побегну* *оту́д* *овде́* (БП); *на* *мојé* *го́дин* *има* *те* *прорастé* *трава́* (БП); *са́мо* *црно́* *има* *да* *простíрем* (БП); *ти* *има* *да* *ради́ш* и *мо́је* и *тво́је* (БП); *са́д* *увечер* *са́мо* *има* *да* *спáвнем* *по́ла* *са́ат* (Л); *има* *да* *ле́гнем* (Л); *три* *дња* *о́н* *има* *на* *ме́н* *да* *рџи́* (Л); *има* *си* *ума́жеш* *панталóне* (Л); *ти* *има* *да* *си* *чу́ваш* *детé* (Л); *има* *с* *мо́јтога* (*коња́*) *д'* *идеш* (П); *има* *да* *се* *чу́диш* (П); *има* *да* *че́ка* *ре́д* (П); *то́ј* *има* *да* *се* *да́нас* *ради́* (Т); *детé* *има* *да* *оста́не* *овде́* (Т); *оно́* *има* *да* *ви* *опра́ви* (Т). Варијантност у вези са начином грађења овог типа *футура* јавља се једино у погледу присуства/одсуства *везника да*, при чему примећујемо да је у конструкцијама где је овај *везник* изостављен увек присутна и одређена лична или повратна *заменичка* *енклитика*.

Када је реч о категорији одричности, више је уобичајено да се употреби овај тип *футура* него тзв. *ће*-футур: *не́ма* *да* *се* *врне* *то́ј* (БП); *не́ма* *ви́ше* *да* *ку́вам* (БП); *о́но* *не́ма* *да* *гре́је* *к'о* *што* *је* *грејало* (БП); *деца́* *од* *бра́ћу* *се* *не́ма* *позна́ву* (БП); *ја* *не́ма* *да* *има́м* *во́ду* (БП); *те* *го́дин* *не́ма* *ни* *да* *доче́каш* (БП); *ју́тре* *не́ма* *да* *мо́гу* (*да* *оти́дем*) (Л); *ме́ни* *ту́ђа* *де́ца* *не́ма* *да* *омилéју* (Л); *Јови́ца* *не́ма* *д'* *иде* *ни́где* (Л); *не́ма* *вој* *се* *ми* *ра́дујемо* (Л); *ми* *не́ма* *ви́ше* *да* *има́мо* *такво́* *ку́тре* (Л); *ви* *ме* *не́ма* *разбе́рете* (П); *то́ј* *не́ма* *да* *испа́дне* (П); *не́ма* *те* *одведе́* *ку́ћи* (П); *не́ма* *да* *изгу́бе* (П); *не́ма* *да* *изла́зим* (П); *не́ма* *то́лко* *да* *изла́зимо* *напо́ље* (П); *ово́* *ви* *не́ма* *напла́тим* (П); *не́ма* *да* *купу́јеш* *та́кво́* (Т); *она́* *не́ма* *њим* *ни́шта* *да* *препра́вља* (Т). *Футурске нема*-конструкције најчешће се одликују и неком додатном семантичком нијансом, попут *забране* или *сигурности* (*уверености*) да се нешто *неће* десити.

јев., XIII в.), блажени раби ти нѹже гѣ пришедѣи вбрацетѣ ихъ вѣдѣца (Тустендилско јев., XIII в.), колѣ кратѣ вѣсхотѣхъ събрати ꙗ чѣда твоѣ; всѣ елико ти гла(гола)хъ тебѣ (Хлудов триод, XIII в.), прижѣ же ꙗ страхъ всѣа (Македонско јев. по па Јована, XIII в.) и др. (Харалампиев 2011: 206–207, Илиевски 1988: 175–176).

У каснијим споменицима са балканословенског тла конструкције са удвојеним објектом јављају се све чешће: и ако и^м да^ш пити онѣ^м кои имаю чрѣнѹ жлѣ^ѣ (Хиландарски медицински кодекс N° 517, XVI в.), менѣ ме любѣлаше мнѡжае ѿ иннѣх оученицѣх; и прочее Хс ни гостит нас днѣс; јако милостиноу вашѹ да ю не творет гавленно; где его погребосте Лазара (Крнински рукопис из манастира Свете Богородице Пречисте код Кичева, XVI в. – превод једног дела збирке *Θησαυρός* Дамаскина Студита, који је начинио епископ Григорије) и др. (Јовић 2006: 179, Илиевски 1988: 151).

Закључимо сада какво је стање у тимочко-лужничком говору.

На тимочко-лужничком тлу удвајање заменичког објекта једнако је распрострањено као и удвајање именичког објекта, на шта нас упућује приближно једнак број забележених примера за једну, односно за другу појаву.

Када је реч о заменичком објекту, удвајање се врши када постоји нарочита потреба да се лице или какав други појам означен заменицом истакне, али и када треба избећи падежну синонимију код наглашених облика датива и општег падежа једнине личних заменица (енклитичке форме, које се морфолошки разликују, у овим случајевима прецизно упућују на конкретну падежну релацију): исп. функцију индиректног објекта – овој *ми мѣн* купује (БП); ја на пијац кѹпим ѣ сѹкњу, ѣ гаће, ѣ прљачу, све *вој* наузѣмам *на њѹ* (БП); да *ти* ја *тебе* кажем (Л); поштар *ми* не доноси *мене* (пѣнзију) (Л); тѣ *мѣн* мѡж^ш да *ми* дадѣш, да *ми* помѡгнеш малко (Л); онѣ *вој* плаћу ѹжину *њѡј* (П); уп. и функцију директног објекта – учѣтели су *ме мене* тѡлко... (волѣли) (БП); онѡ *га* је познало брѣ *њега* (БП); трѣба да *га* оптерѣђујем *њега* (П); сѣ ће *ни нас* испѣтују тѣја прѡфесори (П); опрѣмим *и'* прѡво *њѣ'* (Т); ишчуѡала сам *га њѣга* с³ Бѡга (Т)).

Када говоримо о објекту израженом именичком јединицом, он се најчешће удваја када је детерминисан, било семантички (лично име, назив сродства), било синтаксички (када уза себе има показну заменицу употребљену претпозитивно или постпозитивно у виду члана): уп. функцију индиректног објекта – ... што *им на мѡиви* ја сам кѹћу оста^ѡѣла (БП); он *му* рѣче *на тѡга штѡто се манѹше* (БП); нѣна *му* га ѡпрости *на мѡјетога дѣду* (БП); нек *им* дѣ Бѡг, свѡкоме, па и *на мѡјити* (Т);³³³ исп. и функцију директног објекта – мѣ смо *га* с пѡре *тѡј дѣте* упропастѣли (Л); како су *му љу* затворѣли *мѡчкуту* при *њега* у сѡбу (П); тѣка су *ју* доѡѣли *баба-Рѹсу* (П); *овѡј шпѡрет* дѣ *му га* нѣки чѡѡѡк (П); па *га* све ѡколо обѣкѡли *тѡѡа* (П)³³⁴.

Заменице и именице/именичке синтагме се не удвајају само у функцији директног и индиректног објекта, већ и у функцији логичког субјекта: он *га* ѣма и преко телевизѡр кад ѹмре (БП); он *га* нѣма нѣгде (П); брѣга *га њѣга* (П); како *ми* је, сѣне, билѡ *мѣн* (П); тѡ *ми* је *мѣн* кадѡ дошлѡ у пѡмет, када сам ја узрѣла (П); и *ѡѡс* *ѡе* кѡшта (П); нѣма *га Јѡнко* (Л); нѣма *га свѡдѡчанство ми* (Л); излѡзиш ли тѣ кад^т *ти ју* нѣма *мѡма* (Л); ѣма ли *га дѣда-Мѡша* (П); нѣма *ми ју овѡ (унѹка)* (Т); сѣ *на дѣцу* бѡш *и'* брѣга што ѣде йскрс (Т). Ово верѡватно проистиче из тога што конструкције са логичким субјектом својом структуром и емфатичношћу вѡма подсећају на конструкције са удвојеним објектом, зѡг чега говорник и при њѡвом

³³³ У примерима – ... што *им на мѡиви* ја сам кѹћу оста^ѡѣла (БП); нек *им* дѣ Бѡг, свѡкоме, па и *на мѡјити* (Т) – присѡјна приѡѡѡска заменица *моји* употребљѣна је именички, а у примеру – он *му* рѣче *на тѡга штѡто се манѹше* (БП) – информанткиња је изѡставѣла центар синтагматске конструкције, уп. *на тѡга (чѡѡѡка) штѡто се манѹше*.

³³⁴ У овом примеру уместѡ именице јавља се показна приѡѡѡска заменица употребљѣна именички (*тѡѡа*).

образовању посеже за истим граматичким моделом. Такође, редупликација је овде често подстакнута и синтаксичким разлозима, и то у свим оним случајевима где је управо удвојена (кратка) заменица неопходна како би се јасно означио зависни падежни однос.

Најзад, до редупликације долази и у оквиру специјалних независних реченица са показним речцама *ево, ето, ено*, исп. нпр. *евé ју м'а б'аба* (БП); *евé и' х'еф'ете* (БП); *евé и' онí пр'ави Т'ирици* (БП); *енé га м'ој м'уж* (БП); *éво ми ју А'ња* кад билá м'ала (Т). Енклитичке заменице у овим конструкцијама представљају маркер зависне падежне релације, будући да се детерминисана јединица коју удвајају увек налази у облику номинатива.³³⁵

Након свега изнетог, желели бисмо нагласити да удвајање објекта у тимочко-лужничком говору није онако широко заступљено као у време Белићевих испитивања. С обзиром на то да смо у целокупној грађи забележили свега неколико десетина примера ове балканистичке црте и да се напоредо са овим примерима далеко чешће употребљавају конструкције без удвајања, можемо закључити да су говорници изгубили истанчано језичко осећање за објекатску редупликацију и да она нема некадашњи системски карактер. Коначно, сматрамо да удвајање објекта и поред своје несистемске употребе заузима веома важно место у синтаксичком систему тимочко-лужничког говора.

4.3.2. Језичке особине условљене балканским језичким утицајем

4.3.2.1. Појачана употреба аориста и имперфекта

Нарочит однос простих и сложених претерита, који се манифестује кроз појачану употребу аориста и имперфекта у односу на перфекат, представља једну од најважнијих појава у глаголском систему балканских језика. Иако фундаментална, ова језичка црта спада међу најслабије проучене балканизме.

У ареалима где су контактни процеси били најинтензивнији ова црта је заживела у својој пуноћи, док се на просторима не толико сталних, ограничених или ређих контаката показала као нешто слабије изражена. У том смислу, балканска језичка територија се може поделити у четири зоне: 1) јужна зона (грчка, јужномакедонска, арумунска (нарочито јужна) и албанска територија), коју одликује потпуно преовладавање аориста и имперфекта над перфектом; 2) централна зона (главнина бугарског дијалекатског простора), коју карактерише равномерна употреба простих и сложених претерита; 3) прелазна зона (југоисточни српски говори и говори јужног и западног дела румунске језичке територије), коју одликује преовладавање перфекта, али и честа, обично експресивна употреба аориста и имперфекта; 4) северна зона (српски и румунски говори изван балканизованих територија), коју карактерише генерализација перфекта, уз ређу употребу аориста и још ређу употребу имперфекта (Асенова 2015: 269–274). Овде, разуме се, постоји и читав низ прелазних међузона, у којима се преплићу горенаведене опште тенденције.

Када је реч о балканословенском простору, аорист и имперфекат у значењу основних прошлих времена а перфекат у исказивању других, додатно изнијансираних значења користе се само у македонском и бугарском језику, и то у свим њиховим дијалектима (Влођимјеж 2010: 335). Српски југоисточни говори се у великој мери приближавају оваквом моделу, мада се у

³³⁵ Занимљиво је да ова балканистичка конструкција поседује велику експанзивну снагу – она је присутна не само у балканизованим говорним зонама већ и у оним дијалекатским системима који су ушли у основицу књижевног језика. Разуме се, у књижевнојезичком стандарду употреба удвојене личнозаменичке енклитике у генитиву овде се сматра плеонастичном.

њима, под утицајем стандардног језика, у погледу изражавања прошлих радњи данас све више генерализује перфекат.

Изнесимо сада закључна разматрања у вези са стањем у тимочко-лужничком говору.

Представници тимочко-лужничког говора користе читаву лепезу прошлих глаголских времена. Међу њима веома важно место заузимају аорист и имперфекат, чија је жива употреба умногоме подстакнута балканским језичким утицајем.

Аорист се, са једне стране, употребљава у свом „прастаром“ значењу извршења радње „непосредно пред тренутком констатовања“ (Стевановић ⁴1986: 646), било да се ситуација једноставно износи, тј. констатује, било да се о њој пита: *С квó се здáви овó кúчево?* (Л); *Дóбро, ћéрко, испричáмо ли?* (Л); *Главá ме заболé.* (Л); *Кудé се Јовáнка дéну?* (Л); *Јá ти свé испричá!* (Л). У овим случајевима реч је о индикативном аористу свршених глагола, чија се радња извршила у времену говорења о њој или се пак вршила до једног тренутка у том времену.

Са друге стране, у грађи смо неупоредиво чешће наилазили на релативни аорист свршених глагола, којим се означава извршење или свршетак глаголске радње у неком другом прошлом тренутку који је изван времена говорења: *Он дојдé, оделише се, продáдоше* волóви сь^ас браћу, *поделише, он отиде* у војску, онí обојица *остаише* волóви заједно. (БП); *Дáде* им по пáмет, и овí *искосише, очистише*, па ни се и воћњак вíди. (Л); *Остаде* он глúв. [...] *Почéше* га болú úши јóш кад *дојдé* из војску. И тúј и тáмо *пос^е се óжени* и *óчува* девојче, ћéрку, и *пóче* да не чúје и *пóче* да не чúје и женá га *мáну*. *Отиде* си женá и девојчето *одвéде* [...]. И он си *остаде* тúј и текá. (П); *Кúче скóчи*, па ме овáк као дрвeну лúтку *óбрну*, па ме *бáци* тáмо и *отиде* си. Бáба ме *úзе*, на тóј кúче гáздарица, *увéде* ме у онú кúјну с огњиште, свé ме *úпљува*. (Т). Наративним аористом догађаји се слушаоцу представљају као доживљени, а приповедање у овом облику неретко је динамичније и емотивније.

Чињеница да смо код информаната веома ретко затицали облике аориста за друго лице представља резултат самог чина комуникације: наиме, ретко се неке говори о каквој радњи коју је управо тај неко сам реализовао. Готово све потврде аориста у другом лицу су, заправо, питања постављена саговорнику, уп. нпр. *Чú ли штó?* (БП); *Најдé ли тањирити кудé су?* (Л); *Издоодисте ли?* (Л); *Ћј, тí остарé ли?* (Л); *Бáбо, нí ли кавé?* (П). Када се, уосталом, аорист употребљава у дијалогу, онда се то обично чини заједно са другим прошлим временима (исп. примере у сегменту 3.1.2.5). Оваква фреквенција аористних облика може указивати на нарушавање стабилности овог глаголског времена.

Имперфекат, у најопштијем смислу, означава неку радњу која се вршила у одређено време у прошлости, тј. радњу која је обично трајала „истовремено с неком другом радњом, означеном било којим претериталним временом, неком прилошком временском одредбом, или је пак то време одређено самом говорном ситуацијом“ (Стевановић ⁴1986: 656): *Дошлá сам за њéга, јóш не идеше* ни у војску. (БП); *Седéл је један дýн гóре, имаше* и нáрод. (БП); *Осомдесé гóдин тýг ýмо' кáто се расправљáмо.* (БП); *Док смо моглé да óдимо, идóмо* у печурке. (Л); *Јá сам билá у бáњу, у Свóнци, кад имаше бáња, сá нéма.* (Л); *Мáлечк бéше* кад баштá му умрé. (П).

Наративни имперфекат веома је уобичајен када се износе трајне доживљене радње: *Стојá' тудé, расправљáмо се...* (БП); *Кудé бéше, јá идó' на тúј свáдбу, трí дýна свáдба бéше.* (Л); *Тíја Дрáган Мýтков нáсеше* коњи и магáришта и крáве. [...] И *учеше* некаквó... (П); *Ал имаше* једн човéк, па *не чúјеше* сиромá!... (П); *Тíја профéсор, кад^т трéбаше* да испíта, а он *не знá'еше* свáкоме ýме. (П); *На Велигден лéб се мéсеше* с перáшће. (П); *Дéда сечéше* колáч, а свé живóтиње у тúја *ýжу натураше* мóја бáба. [...] Па чáк и кúче *намéстеше*, [...] па свé óколо *огрáдеше* погáчуту. (П).

Данас се имперфекат у тимочко-лужничком говору углавном чује код старије генерације говорника. Такође, овај облик се веома ретко користи ако се напоредо са њим у истом значењу не употребљава и неко друго прошло време (в. одељке 3.1.2.3, 3.1.2.5). Најзад, употреба имперфекта код наших информаната често се везује за готове, лексикализоване форме (уп. форме за треће лице једнине имперфекта глагола *бити* или *имати*) или устаљене конструкције типа – *Какó се звáше* (П). На све ређу употребу овог облика у последње време умногоме утичу средства масовног информисања (у којима се имперфекат готово и не користи), као и све учесталији контакти са говорницима прогресивнијих дијалеката. Коначно, иако је фреквенција имперфекта у тимочко-лужничком говору данас знатно сужена, не може се рећи да би му било који други глаголски облик увек био еквивалентан, нарочито не у наративном контексту.

Сликовитост и динамичност приповедања често се постиже смењивањем облика аориста и имперфекта: Като *би'* бóлесна ја, па *идó'* на контролу једнуш, па друђи пут, овде *убедише* Ирѐну да направи да ми даву кúћну негу. [...] *Идóмо* код óпште прáксе, *прéгледа* ме, *лежá'* тамо... (БП); Да расцéпим дрво, онó *одлетé* дрвóто па мѐн *удари* у óко. И овде *имаше* дóктор [...]. И *пребацúше* ме у Пíрот та *седé'* недељу дьна там. *Капáше* ми капљице, та^кво^ј, *мáз мазáше*... (П).

Због своје необележености (на временском интервалу прошлости перфекат је слободан, необележен облик, а такође је и видски невезан), али и због све јачег утицаја стандардног језика (тј. због утицаја образовног система, средстава јавног информисања и интензивнијих контаката са представницима прогресивнијих говора) у наративној сфери све већи замах добија и перфекат: *Рúчно је се радíло*, па по пѐт íљаде, шѐс сáмо пшеницу *смо наодíли*, тóј се свѐ *жéло* рúчно. И нáрод је *би́л* здрав. Па *је се врло* с коњи рáније. [...] Па *се живéло*. (БП); Кад^т сам се *удáла*, *дошлá* сам овде, *несáм* ни *познавáла* си сýпруга, тáкво врѐме *билó* тьга. *Дошлá* сам, лѐпо ми *билó* сьс њѐга, *родíла* сам си две дечица, трí, једно ми *умрло*. (Л); Он *је ишѝл* и с мѐне, на клáницу кад^т сам *билá*, ја сам *заменеувáла* кúварицу ка је на óдмор. И он *је* с мѐне *ишѝл* и *помагáл* ми *је* и *научíл* је. (П); *Билá* сам и слúга, дѐвет гóдине сам *служíла* код гáзду. *Чувáла* сам óвце, *чувáла* сам говѐда, *жéла* сам, *копáла* сам, *прѐла*, *плѐла*, свѐ што *се радéло* ја сам *радéла*. (Т).

Иако се у тимочко-лужничком говору за означавање радње која се (из)вршила у прошлости пре неке друге прошле радње живо користи плусквамперфекат (*Не бѐше се родíл* кад ја дојдó'. (Л); Вѐке, *бѐо'* ли ја *отишлá* у пѐнзију кад^т тí дојдѐ? (Л); Једну гóдин íмамо слíве мно́го, *бѐоше се* децáва *родíла*, близн^нѐта. (П); Онí дошлí за старúту (сестру), ал она *билá* *излѐзла*. (П); Кад^т сам ја дошлá, онí *били помрѐли*. (Т)), у овом значењу све чешће се употребљава и перфекат (*Јóш нíје одужио* што *је узео* од^т пензионѐри. (БП); Знáјеш ли *какó* ме *је натоварíл*, па сам носил и његову тáшњу и моју. (Л); Ћѐрка и зѐт су посадíли бáшту тамо где сам ја *садíла*. (П); Кад^т се она *родíла*, мí *смо* већ *завршили* кúћу. (Т)).

Након свега изложеног, можемо закључити да аорист и имперфекат заузимају нарочито важно место у тимочко-лужничком систему претериталних глаголских времена, иако данас, под утицајем књижевног језика, све већи простор добија и перфекат. Важно је нагласити да појачана употреба перфекта још увек не утиче у каквој већој мери на сужавање употребе других прошлих времена. Најпрецизније би било говорити о њиховој унакрсној и узајамној, односно паралелној употреби.³³⁶

³³⁶ Као илустрацију суживота аориста, имперфекта, перфекта и плусквамперфекта (али и презента за означавање прошлости) у тимочко-лужничком систему прошлих времена, у поглављу 3.1.2.5. изнели смо позамашан број наративних сегмената из говора наших информаната.

4.3.2.2. Употреба кратког заменичког облика у посесивној функцији

Околност да се енклитике налазе у постпозицији, тј. у другом плану комуникативне хијерархије исказа, изнедрила је повољне услове за њихову функционалну деривацију, односно за стицање нових семантичких и граматичких функција (Тополињска 1996: 16). Једна од таквих секундарно развијених функција постпонираних заменичких енклитика на балканском тлу јесте и њихова употреба у посесивном значењу.

Балкански језици, наиме, показују веома велике подударности у изражавању посесивности помоћу личних и повратних заменичких енклитика. Још у класичном грчком језику један од начина исказивања посесивности била је употреба личне заменице у генитиву – *ὁ πατήρ μου* (*σου, ἡμῶν, ὑμῶν*) или *μου* (*σου, ἡμῶν, ὑμῶν*) *ὁ πατήρ*, а у савременом грчком посесивност се у једнини изражава генитивним, а у множини акузативним формама личних заменица – *η μητέρα μου, ο πατέρας σου, η κόρη του, η πατρίδα μας, το κόμμα σας* (Асенова 2015: 84). У румунском језику кратке дативне форме личних и повратних заменица још од XVI века често се користе уместо посесивних заменица – *nevoia-mi, casa-ne, credința-vă, păcate-vă* и сл. (Асенова 2015: 85). Савремени румунски и албански језик у 1. и 2. лицу (једнине и множине) имају праве присвојне заменице, док у 3. лицу посесивну функцију врше кратке генитивне форме личних заменица – алб. *fjalori i tij, fjalori i saj, fjalori i tyre*, рум. *calul lui, casa lui, fratele ei, cassa ei, calul lor, casele lor*; такође, румунски језик познаје и књижевно-архаични облик правог посесива за 3. лице, исп. *al său, a sa* (Ковачећ 1988: 39). Уколико се ова појава у албанском језику размотри нешто детаљније, може се забележити да она није везана само за заменице 3. лица *i tij, i saj, i tyre*, које су од почетка биле дативно-генитивне форме личних (показних) заменица, већ и за присвојне заменице *e mi, e tu*, некада *mi, tu*, које су првобитно биле дативне форме личних заменица за 1. и 2. лице једнине и које су се доста рано употребљавале као посесивни генитиви, напослетку поставши чисте присвојне заменице, али са ограниченом употребом³³⁷ (Демирај 1994: 100).

Када говоримо о балканословенском језичком простору, кратки дативни облици личних заменица јављају се у посесивној функцији још у старословенским канонским споменицима, исп. нпр. ДРОУГЪ МН (Зографско јев., Маријинско јев.), КЪТО ЕСТЪ ИСКРЪЊИИ МН (Зографско јев.), ВЪЗЛОЖИША НА ГЛАВЪ ЕМОУ (Маријинско јев.), И БЪЖАТЪ ОТЪ ЛИЦА КМОУ НЕНАВИДАШТИ КГО (Супрасалски зб.) (ГСЕ 1991: 550). Познато је да се аналитичким тенденцијама у деклинацији најдуже опирао управо датив, а у посесивној функцији он је чак и учврстио своју позицију, будући да је након губљења генитива остао једини падеж за изражавање посесивности (Конески 1986: 163). У средњовековним споменицима са балканословенског тла посесивна употреба кратких дативнозаменичких форми постаје све учесталија: И ШЦЕ ОУСХОТЪ ГОСПОДСТВО НИ (Повеља госпође Маре Бранковић и синова Дубровнику, 1405. г.), ЗА ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ; ШТЧЕСТВА МИ; ШТ МАКЕ МИ (Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, 1412. г.), ДА МОЛИМО ПЛЕ|М|(Е)НСТВЪ ВИ (Писмо деспота Ђурђа Бранковића Дубровчанима, 1424. г.), ПО ЗЕМЛИ ГОСПОД|Д|СТВА НИ (Повеља деспота Ђурђа Бранковића и сина му Лазара Дубровнику, 1445. г.) и др. (Јовић 1969: 445, 449, Поломац 2012б: 143).

У македонском и бугарском језику употреба дативних заменичких енклитика представља уобичајен начин изражавања посесивности код именица са значењем сродства –

³³⁷ Присвојне заменице *e mi, e tu* употребљавају се само када се односе на именицу у множини; иначе се користе заменице другог структурног типа, исп. *djenti e mi – djali im* („моји синови“ – „мој син“), *djenti e tu – djali ut* („твоји синови“ – „твој син“); занимљиво је да је чак и код присвојних заменица *im, uně/joně* („мој“, „наш/наша“), *ut/jote, juaj* („твој/твоја“, „ваш(а)“) други елемент у почетку представљао личну заменицу у облику датива (Демирај 1994: 100–101).

мак. *татко ми, брат ви, сестра им, зет му, братучед му*; буг. *мајка ми, баца ми, баба му, дядо њ, сестра ни, брат ви, чича им, леля ни*, као и код неких других именица које означавају појам (најчешће лице) који је у каквом блиском односу са неким – мак. *со другара ти; го слушао мајстора си; ортак му на Петка*; буг. *учитељат ми, работата ми, семејството ми, пријателите ми* (Конески 2004: 336–337, Влахова-Ружкова 2009: 67). Иако оба ова језика имају развијен систем посесивних заменица за сва три лица, њихова употреба је претежно књижевна. У српским народним говорима кратке дативне форме личних заменица употребљавају се у посесивној функцији углавном уз именице које означавају сродство: *син ми, отац ми, мајка јој* (Асенова 2015: 86).

Закључимо сада које су најважније одлике ове балканистичке појаве на тимочко-лужничком терену.

Значење посесивности се у тимочко-лужничком говору може исказати на три начина: употребом присвојних придевских заменица и присвојних придева, употребом аналитичке посесивне конструкције „*на + општи падеж*“ и, најзад, употребом дативних (личних и повратних) заменичких енклитика са посесивним значењем.

Последњи наведени модел изражавања посесивности, који је карактеристичан за цео тимочко-лужнички терен, у великој мери је подстакнут балканским језичким утицајем.

Семантички посматрано, дативнозаменичке енклитике са посесивним значењем најчешће се користе уз именице са значењем сродства: *мајка ми* у дваес године умрела (БП); *још им баишта* беше жив (БП); *брат ми* је постар (Л); *унуци ми* се оженили (Л); *тата ми* се после појени (П); *снаата ми* радеше овде у Пирот у Полет (П); *свекар вој* је у пензију (П); *сестра ми* је у Јелашницу (Т); *муж ми* радио тамо (Т). Такође, оне се употребљавају и уз именице које припадају другим лексичким слојевима, као што су именице са значењем делова човековог тела, органа и сл. (*нупак му* је она отсекла (Л); *какве му нође, такве му руће* (П); *али ми било срце* лепо (Т); *да види какав ми је крв* (Т)), именице са значењем предмета и појава из домена покућства и домаћинства (*кућа им* је ова овде (БП); *трактор ми* је доле (БП); *да ми узну капљу* (БП); *туј ми* (је) *фрижидер* (БП); *овој ми* (је) *кревет* (БП); *далеко су ни биле баише* (Л); *па ни се и воћњак види* (Л); *поквари му се фреза* (Л); *какав смо бунар* имали там где *ни је појата* (П)), именице различитих лексичких слојева са значењем појава које су повезане са човековим способностима, личним односима, идентификацијом и сл. (*такав ми* (је) *говор* (БП); *име му* несудажували до четерес дна (БП); *таква си ни је фамилија* на глед (Л); *она ми је род* (Л); *надимак му* (је) *Ајта* (Т); *тој ви је професија* (Т)).

Према се дативнозаменичке енклитике са посесивним значењем начелно употребљавају иза именице-посесума (*унука ми* (је) у Београд учитељица (БП); *брат вој* рођени све знаје (Л); *жена му* отишла там (Л); *свекрва вој* радеше исто (П); *унука ми* донела куче (Т); *чича ми* је радио у рудник (Т)), њихова позиција зависи пре свега од линеаризације речи у широј синтаксичкој структури. Сходно томе, ове заменице се могу наћи и испред именице-посесума, и то најчешће у следећим околностима: када им претходи неки зависни везник или, ређе, независни везник попут *па, али* (*кад ми* умрела *мати* (БП); *па ми сестрава* се синоћ смеје (БП); ... зато што *ми деца* несудажују (Л); *док ми* је био *девер туј* (Л); *знаје да му мама* ради (П); *кад ми муж* умре (Т); *али ми било срце* лепо (Т)), када им претходи глагол у функцији предиката (*умре ми братат* (БП); *поквари му се фреза* (Л); *идоше вој са матери и баишта* (П); *запослио ми се унук* (Т)), када се нађу у именској копулативној конструкцији (*ја сам вој ујка* (БП); *она ми је род* (Л); *оно му је ћерка* (П); *Слађа ми је снаја, а ово ми је син* (Т)), када им претходи неки прилог, обично за време, место или начин (*скор му ћерка* умре (БП); *још им баишта* беше жив (БП); *са¹ му братанац* не доди (Л); *тако ми је свекар* направил (Л); *где ти тата* ради (Л)).

Именица-посесум заједно са дативном заменичком енклитиком може обављати различите синтаксичке функције, од којих су најчешће: функција субјекта (*маћева ми се отсели* (БП); слави Свѣти Арáнђел *ћѣрка ми* (Л); *тáта ми се пóсле пóжени* (П); *мúж ми радéо тáмо* (Т)), функција правог или неправог објекта (*дéцу вој прихвати́л* (БП); *пúпак му је она́ отсéкла* (Л); нáна речé на *брáта ми* (П); *помáга и на баиштú си* (П)) и функција именског копулативног предикатива (*јá сам вој úјка* (БП); *тóј ми је пр́ви брáк* (БП); *она́ ми је рóд* (Л); *тóј ви је профéсија* (Т)).

Напоследку, издвојили бисмо и неколико специфичности у вези са употребом ове језичке прте у тимочко-лужничком говору.

У прикупљеној грађи наишли смо на неколико примера у којима се у посесивној функцији уместо енклитичких заменица јавља њихов пун дативни облик, уп. *њéму мláда женá умрé* (БП); *њéму је јéзик тáкав* (БП); *проóде си и њóј гóдине* (Л).

Такође, поменули бисмо и мањи број примера у којима су информанти за исказивање посесивности уместо заменичких енклитика у дативу употребили заменичке енклитике у општем падежу: *мúжъ^ат ву и óн мláд умрé* (БП); *ако ву пóјде сестрá ил брáт* (БП); *Лепóсава ли ву (је) íме?* (Л); *пúкла би ју нéка вéна* (П); *мúж ју мláд умрé* (П); *оти́де ју у Тóпли Дóл мúж* (П). Ова појава представља резултат ионако честог мешања кратких заменичких облика за датив и општи падеж у тимочко-лужничком говору.

Коначно, у сабраној грађи смо затекли и етички датив енклитичких заменица, који је доста близак посесивном дативу, посебно када су у питању властита имена: *óн ми је úмрeо* (Л); *Јóвица ми остарé* (Л); *Снéшка ми (је) тáмо* (Л); *Мíрослав ли ти се тúва родíл?* (П); *Мáрко ми је нежéњен* (П); *óн је бíо нáпредан, лéп, дóбар ми је бíо* (Т). Оваквим дативом изражава се „истинска или тобожња наклоност и интересовање“ (Стевановић ⁴1986: 369).

4.3.2.3. Редослед енклитика у реченици

Најуочљивија појава у вези са линеаризацијом речи у балканским језицима јесте истоветан редослед њихових енклитика.

У већини балканских језика заменичке енклитике јављају се у проклитичкој позицији (чак и на почетку реченице) – рум. *mi se pare* (*„ми се чини“), алб. *i tha* (*„му вели“), грч. *тὸν εἶδα* (*„га видех“), мак. *го видов; му реков*, приз.-тим. *не гу види*, а исто се понашају и глаголске енклитике од помоћног глагола *јесам* – арум. *esku faptu Vituli* (*„сам рођен Битола“), алб. *ásht shum i bukur* (*„је много леп“), грч. *εἶναι ἀπὸ τῆν Ἀθῆνα* (*„(он) је из Атине“), мак. *сум болен; е дојден*, приз.-тим. *су биле пет браћа* (Конески 1986: 126, Ивић 2009: 163).

Језике балканског језичког савеза карактерише и истоветан редослед клитика које стоје уз глаголе: у индикативу – одрична речца, партикула за будуће време, заменичка енклитика у дативу у функцији неправог објекта, заменичка енклитика у општем падежу у функцији правог објекта, глагол (буг. *не ще му го дам*, алб. *nuk do (të) ta* (< *të + e*) *thotë*, рум. *n- o s-ă(-) i l dau*, грч. *δεν θα σου το πω*); у конјуктиву – зависни везник, одрична речца, заменичка енклитика у дативу у функцији неправог објекта, заменичка енклитика у општем падежу у функцији правог објекта, глагол (буг. *да не ми ги приказваш (такива)*, алб. *të mos ma* (< *më + i*) *prishës (qefin)*, грч. *να μη μου τα λες*, рум. *să nu mi le spună*); у императиву – глагол, заменичка енклитика у дативу у функцији неправог објекта, заменичка енклитика у општем падежу у функцији правог објекта (буг. *дай ми го*, алб. *jep i a*, грч. *κόψε μου το*, рум. *spune mi o*) (Асенова 2015: 275–276).

Дуготрајни и снажни контакти са несловенским балканским језицима утицали су на то да се словенски говори на Балкану удаље од наслеђених дистрибутивних правила и да развију другачије законитости у вези са линеаризацијом енклитика.

Старословенски језик, као синтетички систем, имао је прилично слободан ред речи. Различити падежни облици обезбеђивали су јасно разграничавање синтаксичких функција независно од положаја речи у реченици. Упоредо са деловањем аналитичких процеса, у балканословенским језицима дошло је до груписања оних речи које су показивале најтешњу семантичко-синтаксичку повезаност, да би се потом образовале мање или више устаљене схеме у линеаризацији речи (Харалампиев 2001: 205).

Неутралисањем наслеђеног словенског начела да енклитика не може бити у фронталном положају јачао је синтагматско-синтаксички принцип на рачун фонетског; такође, позиција појединих заменичких и глаголских енклитика почела се одређивати граматичким односима а не информативном структуром реченице (Младеновић 2014: 718, 724).

Призренско-тимочки говорни тип пројављује нарочиту иновативност балканистичког типа у погледу редоследа енклитика. Развијене новине односе се на посебно место енклитика у односу на друге речи у реченици, као и на другачији међусобни распоред самих енклитика.

Иако у оквиру призренско-тимочке говорне зоне постоји велика варијантност када је у питању ова проблематика, издвојили смо неке опште тенденције карактеристичне за тимочко-лужнички говор: 1) на редослед енклитика у тимочко-лужничком говору у великој мери је утицао редослед енклитика у језицима балканског језичког савеза; 2) са друге стране, редослед енклитика у овом говору често се подудара са редоследом који влада у стандардном језику; 3) неки изузеци у вези са линеаризацијом енклитика јављају се само у конкретним говорним подтипovima, а неки само код појединих говорника; 4) позиција енклитике у реченици зависи како од конкретног типа енклитике, тако и од шире синтаксичке структуре у којој се она употребљава.

Типичан пример утицаја балканског језичког савеза представљају заменичке и глаголске енклитике у проклитичкој позицији, било да је реч о апсолутном почетку реченице (*ти велім: од једну (машину) се стура, у другу се качи (БП)*) или о позицији иза изразите паузе, тј. о почетку новог прозодијског сегмента (*кад јдо' на рођендан, се слика'* (БП); *не волим кутрево, ме лаје (Л)*), или пак о позицији иза везника *и* (*два брата у војску и су га пуштали (Л)*). У ову групу примера спада и футурска енклитика *ће*, која се увек налази испред презент пунозначног глагола, односно испред конструкције „*да*“ + *презент: ће се саплетеш (БП); ће падне (Л); ће те водем ја код ваши сељаци тамо (П); ће да зовеш и њег (Т)*.

Када се нађу уз просте глаголске облике, личне и повратне заменичке енклитике подлежу одређеним дистрибутивним ограничењима у односу на глагол, мада њихова позиција понајвише зависи од шире синтаксичке структуре.

Када се нађу уз облике императива, личне и повратне заменичке енклитике најчешће стоје у контактної постпозицији (*ди сај се (БП); осигурај ју (БП); испратите га до границу и кажете му пут (БП); изведи ју у башту (Л); опечи и' (Л); целивај ме (П); вежите се (П)*), али уколико шира синтаксичка структура подразумева и друге конституенте (нпр. прилог или предлошко-падежну конструкцију у функцији прилошке одредбе, везник, личну заменицу у функцији субјекта или сл.) пред императивним обликом, заменичке енклитике ће се наћи у препозицији у односу на глагол у императиву (на Врело *га води малко (БП); јутру се дигни (БП); седи па се не секирај (Л); ти си га понеси с теб (П)*). У конструкцијама са глаголом *немој* заменичке енклитике долазе иза *немој (да)* а испред основног глагола (*немој да га дираш (БП); немој се собувате (П); немој ми доносиш кавé (П)*). Слично овом моделу, у конструкцијама са *нек(а)* заменичке енклитике налазе се између *нек(а)* и самог глагола (*нек се враћа (БП); нек те*

преба́це у Пíрот (П)). Када се нађу уз облике презента, аориста или имперфекта, заменичке енклитике могу стајати и испред и иза ових глаголских форми, а њихова позиција по правилу зависи од шире синтаксичке структуре. Ако се у синтаксичком поретку у иницијалној позицији нађе 1) реч или синтагма у функцији субјекта, 2) прилог или предлошко-падежна конструкција у функцији прилошке одредбе/допуне (за време, место, начин, количину и сл.), 3) реч или синтагма у функцији правог објекта (којој следи заменичка енклитика у функцији неправог објекта), 4) независни или зависни везник – заменичка енклитика ће доћи иза наведених јединица а испред неког од поменутих глаголских облика у функцији предиката: 1) онí *га* изрíљу (БП); *ја се* зачудí' (Л); 2) на Крс *се* íде (Л); óдма *ју* запослíше (П); 3) плáте *им* слáбо дáју (БП); кáпицу *му* исплетéш (П); 4) па *га* лáде, па *га* тá^вт сíре (БП); да *се* кúћа напрáви (Т). Са друге стране, заменичка енклитика ће стајати у постпозицији у односу на ове глаголске облике ако сама структура почиње предикатом: питúје *га* сестрáта (БП); болú *ме* óчи (Л); капáше *ми* кáплице (П); íзгрби *се* (П). Уколико се уз неки од наведених глаголских облика нађе енклитички пар заменица у дативу и општем падежу, дативна енклитика долази испред енклитике у општем падежу, без обзира на место кластера у односу на глагол – нáна *му га* óпрости на мóјетога дéду (БП); не мýсли да *ти ју* врáћа вíше (БП); дадém *ти га* (П), а ако се у енклитичком пару нађу лична и повратна заменичка енклитика, лична заменичка енклитика ће претходити повратној, без обзира на место кластера у односу на глагол – ако *ти се* свíђа (БП); чíни *ми се* (БП, Л, Т); да *му се* јáвиш (Л); мóлим *ти се* (П); онé *ми се* смејú (Т). У одричним исказима са простим глаголским облицима речца *не* увек долази испред глагола, док место заменичких енклитика зависи од шире структуре. Уколико се у иницијалној позицији нађе глагол у функцији предиката, редослед конституената је следећи: речца *не* + глагол + (лична заменичка енклитика) + (повратна заменичка енклитика): не рáди *им се* (БП); не познáвам *те* (П); не допáда *му се* (П); не јáвља *се* (Т). Ако пак шири структура почиње субјектом, правим објектом, прилогом/предлошко-падежном конструкцијом у служби прилошке одредбе/допуне или везником (независним или зависним), заменичке енклитике долазе испред речце *не* и глагола: *ја га* не кáрам (П); пénзију *ми* не доно́си (Л); у селó *се* не кúка (БП); íма гоцá ал *се* не жéне (БП); нéма дán да *ме* не зовé (Т). У два примера забележили смо и обрт *не се*, који највероватније представља резултат утицаја македонских дијалеката (Белић 1999: 403, Реметић 2000: 97): *не се* ни íде у Зáјечар (П); да *не се* пóквари онó (Л).

Када је реч о сложеним глаголским облицима, анализирали смо распоред енклитика уз облике *ће*-футура, потенцијала и перфекта.

У футурским *ће*-конструкцијама редослед конституената је следећи: (*не*) + *ће* + (*да*) + (зам. енклитика у дативу) + (зам. енклитика у општем падежу) + (повратна зам./речца *се*) + презент основног глагола: *ће ми* дóјде зéт (БП); *ће ни се* шегúју (Л); *ће ме* кóшта (П); нéћу *ви га* до зимýс развр́шим (П); свé што знáм *ја ћу* да *ти* испр́чам (Т); *ће да ме* испóштују (Т). Линеаризација конституената у потенцијалу је следећа: (*не*) + *би* + (зам. енклитика у дативу) + (зам. енклитика у општем падежу) + радни гл. придев: не би *ми* óн улéзал (БП); óн би *га* окосíл (Л); *ја би ју* на шиљ́к наденúла (Л); не би *га* пипнúла (Л); не би *ти* ни дáл да се шкóлујеш (Т). *Би* у потенцијалу и *ће* у футуру увек долазе испред основног глагола, а на стабилизацију ових партикуларизованих форми у иницијалној позицији утицао је довршен аналитизам у балканским језицима. Када је реч о перфекту, глаголска енклитика (од глагола *јесам*) може стајати и испред и иза радног глаголског придева основног глагола, а њена позиција зависи од шире синтаксичке структуре у којој је облик перфекта употребљен. Ако структура почиње радним глаголским придевом, глаголска енклитика ће, очекивано, стајати у поствербалној позицији: имáли *смо* пáре (БП); ишлá *сам* у Нíш (Л); остáла *сам* без мáјку на двé гóдине (П); брáле *смо* јáгоде (Т). Насупрот овоме, ако шири структура почиње неком синтаксичком јединицом у функцији субјекта, објекта, прилошке одредбе/допуне, или ако пак почиње независним/зависним везником, глаголска енклитика ће заузимати позицију испред радног глаголског придева: мý *смо* билí комшíје (БП); орéси *је* турáла у њí (П); оvdé *смо*

сви́ње чува́ли (Л); али *сам* има́ла ср́це ја́ко (Т). Када говоримо о кластерима са глаголским и заменичким енклитикама, у свим лицима осим у трећем лицу једнине глаголска енклитика претходи заменичкој, тј. заменичким ако их има више (уколико се у оваквом кластеру нађе више заменичких енклитика, њихов редослед је следећи: дативна заменичка енклитика + заменичка енклитика у општем падежу + повратна заменица/речца *се*), без обзира на место кластера у односу на радни глаголски придев: волела *сам га* (БП); свадбе *су се* правиле (БП); али *су ни* прихватили (БП); туј *сам се* родила (БП); купували *смо си* тамо матичке за фрэзу (Л); кад^т *сам се* удала (Л); мй *смо се* наишли (Л); па *смо му* купили козу (Л); далеко *су ни* биле ба́шче (Л); купили *су ми* чизме гумене (П); да *си се* уреди́л како чо́век (П); у Бугарску *смо ћи* водили (П); све *сам им* причала (Т); запричала *сам ти* (Т); мй *смо и'* такој звали (Т); па *су ме* водили и у Зајечар и у Књажевац (Т); ако *си ни* довила корелуту (Т); јучер *сам ју* примила (Т). Са друге стране, у трећем лицу једнине заменичке енклитике по правилу претходе глаголској енклитици, без обзира на место кластера у односу на радни глаголски придев: оно *га је* познало (БП); да *ми је* неко ре́к'о (БП); све *ми је* преписа́л (БП); но́ћу *ми је* дошъл (БП); испрати́л *ни је* (Л); шта́ *ми је* ре́к'о Јо́ва (Л); како́ *ме је* мучи́л (Л); башта́ *га је* одвёл (Л); он *ћи је* одма пријавио (П); кад *ме је* Веља позва́л (П); како́ *ме је* облачио (П); он *им је* командува́л (Т); нити *ме је* он избегавао, нити ништа (Т); лепо *нам је* било (Т). Па ипак, у трећем лицу једнине наилазимо и на примере у којима глаголска енклитика стоји испред заменичке енклитике: мрзела *је ме* (БП); он *је га* волёл (БП); боље да *је ме* настану́ла (БП); кад *је ме* оставила без^с крила (БП); као што *је га* откарал (БП); то́лко *је те* волео (БП); очувала *је те* ма́ти (П); она́ *је га* испраксувала (П); у про́шлу сре́ду *је га* одвезла (П). Оваква линеаризација енклитика у трећем лицу једнине перфекта, добијена аналошки према редоследу енклитика у осталим лицима, доста је фреквентна у тимочко-лужничком говору, о чему нам сведочи и веома честа употреба обрта *је се*: знало *је се* ко́ј је ста́рији (БП); ру́чно *је се* све раде́ло (БП); што *је се* омлади́ло зељево (Л); забън *је се* носи́л и напре́да (Л); у Со́пот еве́ и Јереми́ја *је се* слави́ло (П); оно́ *је се* ишло у Ћушти́цу (Т); он *је се* одушеви́л (Т). На крају, закључићемо нешто и о одричним облицима перфекта. Уколико синтаксичка структура почиње спојем „*не* + глаголска енклитика“, заменичка енклитика (односно заменичке енклитике) доћи ће иза овог споја а испред радног глаголског придева: не́је *ме* матретира́л (БП); неси́ *ми се* повали́ла (Л); не́је *се* оноде́ла ку́ћата (П); несу́ *га* оперисува́ли (П); неса́м *ју* зва́ла ма́ма (Т). Ако шири реченична структура почиње неком синтаксичком јединицом у функцији субјекта, објекта, прилошке одредбе/прилошке допуне, или уколико почиње зависним или независним везником, заменичка енклитика (односно заменичке енклитике) стајаће испред споја „*не* + глаголска енклитика“ и радног глаголског придева: још *се* несмо́ упознали́ (БП); да *те* несъ́м чу́ла (БП); каве́ *ми* несу́ купували (БП); ја́ *те* неса́м ни пита́ла (Л); што *га* несъ́^ам повива́ла (Л); Ђу́ра *ћу* не́је излагал (П); онда *се* не́је зва́ла „Економска“ (шкóла) (П); где́ *се* несу́ поштува́ли (Т); то́¹ *се* не́је знало (Т).

Напоследку, изнесимо и неколико закључака у вези са употребом речце *ли*. Када говоримо о простим глаголским облицима, упитна речца *ли* увек стоји иза њих, будући да је информационо тежиште на самом глаголу (уколико се у оваквој конструкцији јавља и нека заменичка енклитика, она долази иза речце *ли*): Позна́вате *ли се* бре́? (БП); Пита́ *ли* ју́ ти? (Л); Да́ва *ли* ти баба-Ро́са не́што? (П); Бе́ше *ли* и она́ овде́? (Т). Када је реч о сложеним глаголским облицима, упитна речца *ли* ће се при употреби са облицима *ће*-футура увек налазити иза читавог овог облика – Јутре *ће* до́јдете *ли*? (Л); Ће ло́жимо *ли* вь^атру? (Л), док ће се при употреби са облицима перфекта јављати иза радног глаголског придева а испред глаголске енклитике (од глагола *јесам*) – Мили́нка умре́ла *ли је*? (БП); Јела́ *ли* си ти́ ма́сло? (Л); Чу́ла *ли* си то́ј? (П); Па́дла *ли је*? (П). Ако је облик перфекта одричан, редослед конституената је следећи: *не* + скраћени облик глагола *јесам* + *ли* + радни глаголски придев: Не́је *ли* би́ла жи́ва? (Л); Неси́ *ли* виде́ла? (П). У циљу постизања интерогативног значења, речца *ли* употребљава се не само уз глаголе већ и уз све оне реченичне чланове који представљају информационо тежиште реченице: Несви́дљиви *ли су*? (БП); Ма́лко *ли је*? (БП); Ово́ј *ли је* тво́ј та́та? (Л); При баба-Ве́рку *ли* ће са́ д' и́дете? (Л); Два́ес пе́та *ли* вој је са́ (го́дина)? (Л); Са́ *ли* ти се једе́ зеља́ник?

(Л); Ја ли да останем да седим? (П); Мiрослав ли ти се тuва родил? (П); Жив ли је Драган Мiтков? (П); Трешња ли је, слива ли је? (Т).

4.4. О степену балканизације тимочко-лужничког говора

Иако се одликује великом архаичношћу, тимочко-лужнички говор пројављује и изузетну прогресивност. Вековима се излажући импулсима који долазе са стране, овај говор развио је читав низ иновација балканистичког типа.

Резултати нашег истраживања показују да управо балканистичке црте представљају фундаменталну одлику тимочко-лужничког граматичког система и да се овај говор по степену своје „балканизације“ сасвим оправдано може сматрати високобалканизованим. Балканизми попут аналитичке деклинације, аналитичке компарације, губљења инфинитива, балканског типа аналитичког футура, постпозитивног члана и удвајања објекта, као и други језички феномени развијени под утицајем балканског језичког савеза попут појачане употребе аориста и имперфекта, употребе кратког заменичког облика у посесивној функцији и карактеристичног редоследа енклитика – чврсто су укореењени у морфосинтаксичком систему овог говора.

Овде бисмо нагласили да су балканизми хронолошки секундарни у односу на општештокавске црте тимочко-лужничког говора, тј. да овај говор припада штокавском дијасистему, а да су га балканизми, касније унети са стране захваљујући конвергентном развоју балканских језика, структурно реорганизовали не мењајући притом његов штокавски карактер.

Коначно, анализа коју смо спровели указује на то да у новије време утицај образовног система и масовних медија, као и све учесталији контакти са представницима прогресивнијих говорних комплекса – у извесној мери јачају употребу стандарднојезичких форми у тимочко-лужничком говору. Разуме се, овакве књижевнојезичке особине јављају се само спорадично и немају системски карактер, нарочито не код старије генерације говорника.

На самом крају, изнели бисмо мишљење да проучавање балканизама треба да постане један од главних фокуса дијалектолошких истраживања посвећених нашим балканизованим говорним зонама.

Надамо се да смо својом дисертацијом дали изванредан допринос даљим испитивањима на овом пољу, како самом анализом балканизама у тимочко-лужничком говору, тако и њиховом компаративном анализом у другим балканским језицима. Верујемо да оваква истраживања могу изнедрити важне податке о степену стабилности балканизама и њиховој распрострањености у језицима/дијалектима балканског језичког савеза, о моделима њиховог поступног прелаза из једног говора у други, о могућим закономерним тенденцијама у начину њиховог функционисања, као и о постојаности граматичких варијација у њиховом исказивању.

5. ЛИТЕРАТУРА

Асенова 2015: Петя Асенова, *Балканско езикознание: основни проблеми на балканския езиков съюз*, Велико Търново: Фабер.

Барјактареввић 1966: Данило Барјактареввић, „Новопазарско-сјенички говори“, *Српски дијалектолошки зборник*, XVI, 1–177.

Бекер 1948: Henrik Becker, *Der sprachbund*, Leipzig – Berlin: Gerhard Mindt (Die Humboldt-Bücherei).

Белић 1925–1926: Александар Белић, „Аорист имперфективних глагола“, *Јужнословенски филолог*, V, 171–182.

Белић 1926–1927: Александар Белић, „Мисли о прикупљању дијалекатског материјала“, *Јужнословенски филолог*, VI, 1–10.

Белић 1958: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*, књига I, Београд: Нолит.

Белић 1999: Александар Белић, „Дијалекти источне и јужне Србије“, у: *Изабрана дела Александра Белића*, том 9, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Белић 2000: Александар Белић, „О дијалектима: Галички дијалекат“, у: *Изабрана дела Александра Белића*, том 10, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 423–715.

Белић 2006: Александар Белић, „Историја српског језика“, у: *Изабрана дела Александра Белића*, том 4, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Бирнбаум 1968: Хенрик Бирнбаум, „Славјанские јазики на Балканах и понятие так называемых языковых союзов“, *Glossa*, II, 70–92.

Богдановић 1979: Недељко Богдановић, „Говори Бучума и Белог Потока“, *Српски дијалектолошки зборник*, XXV.

Богдановић 1987: Недељко Богдановић, „Говор Алексиначког Поморавља“, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXIII, 7–302.

Богдановић 1992: Недељко Богдановић, *Изгласе југоисточне Србије*, Ниш: Просвета.

Богдановић 2000: Недељко Богдановић, „Инвентар морфолошке проблематике призренско-тимочких говора“, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVII, 309–335.

Богдановић 2008: Недељко Богдановић, „Земљописна и њој сродна лексика југоисточне Србије“, *Српски дијалектолошки зборник*, LV (сепарат), 3–90.

Божков 1984: Рангел Божков, *Димитровградският (царибродският) говор*, София: Издателство на Българската академия на науките.

Бојациев 1984: Тодор Бояџиев, „Пограничните български говори“, у: *Помагало по българска диалектологија*, София: Наука и изкуство, 81–87.

Бугарски 2009: Ranko Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Beograd: Ћigoja štampa.

Вељовић 2018: Бојана М. Вељовић, „Синтакса глаголских облика у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице“, *Српски дијалектолошки зборник*, LXV/1, 1–476.

Видоески 1998: Божидар Видоески, *Дијалектите на македонскиот јазик*, том 1, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Викторова 2007: Калина Викторова, „За два синтактични процеса при функционирањето на удвоените дополнения в историята на българският език“, у: *Litera et lingua: Series „Dissertationes“*, Sofia, 1, 75–84.

Влахова-Руйкова 2009: Румена Влахова-Руйкова, *Практическа граматика на българският език*, София: ПОНС България.

Влоћимјеж 2010: Пјанка Влоћимјеж, „За потеклото на македонските и словенските минати времиња (имперфектот и аористот)“, у: *Меѓународен македонистички собир: реферати од научниот собир одржан 29–30 август 2008 г. во Охрид*, Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“, 335–347.

- Вукановић 1974:** Татомир Вукановић, *Етногенеза Јужних Словена*, Врање: Врањски гласник.
- Вукомановић 1979:** Славко Вукомановић, „Језички контакти у синхронијској и дијахронијској перспективи“, *Књижевност и језик*, XXVI/2–3, 309–323.
- Вукомановић 2006:** Славко Вукомановић, *Српски језик и његов развој*, Београд: Завод за уџбенике.
- Вучковић 2009:** Марија Вучковић, „Савремена дијалектолошка истраживања у српској лингвистици и проблематика језика у контакту“, *Јужнословенски филолог*, LXV, 405–423.
- Гајдова 2009:** Убавка Гајдова, „Дијалектите и стандардниот јазик во Македонија“, *Obdobja 26: Slovenska narečja med sistemom in rabo*, 535–542.
- Генчева Гаравалова 2014:** Илияна Генчева Гаравалова, *Членуването на съществителните имена в българските говори*, София: Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН.
- Георгиев 1977:** Vladimir Georgiev, „L'union linguistique balkanique. L'état actuel des recherches“, *Балканско езикознание*, XX/1–2, 5–15.
- Голомб 1956:** Zbigniew Gołąb, „The concept of isogrammatism“, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 15, 1–12.
- Голомб 1959:** Zbigniew Gołąb, „Some Arumanian-Macedonian isogrammatisms and the social background of their development“, *Word*, 15/3, 415–435.
- Грицкат 1975:** Ирена Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд: Народна библиотека СР Србије.
- Грицкат 1989:** Ирена Грицкат, „Нека запажања о јужнословенском језичком заједништву“, *Јужнословенски филолог*, XLV, 161–172.
- Грковић-Мејдор 2012:** Јасмина Грковић-Мејдор, „Развој футура у старосрпском језику“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LV/1, 83–103.
- ГСБКЕ 1983:** Любомир Андрейчин, Петя Асенова, Елена Георгиева, Калина Иванова, Руселина Ницолова, Петър Пашов, Христо Първев, Русин Русинов, Валентин Станков, Стоян Стојанов, Кристалина Чолакова, *Граматика на съвременния български книжовен език: Том II/ Морфология*, София: Издателство на Българската академия на науките.
- ГСЕ 1991:** Иван Буюклиев, Владимир Георгиев, Ангел Давидов, Иван Добрев, Екатерина Дограмаджиева, Иван Дуриданов, Румяна Златанова, Светомир Иванчев, Петър Илчев, Ангелина Минчева, Дора Мирчева, *Граматика на старобългарския език: Фонетика. Морфология. Синтаксис*, София: Издателство на българската академия на науките.
- Даничић 1874:** Ђура Даничић, *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека*, Београд: Државна штампарија.
- Демирај 1994:** Шабан Демирај, *Балканска лингвистика*, Скопје: Логос–А.
- Десподова 1980:** Вангелија Десподова, „Кон прашањето на развојниот процес од синтетизам кон аналитизам во македонскиот јазик“, *Македонски јазик*, XXXI, 191–195.
- Динић 2008:** Јакша Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Дуриданов 1977:** Ivan Duridanov, „Zum Begriff des Sprachbundes“, *Балканско езикознание*, XX/1–2, 17–22.
- Ђорђевић 2009:** Милан Ђорђевић, „Творба футура конструкцијом да + презент“, у: *Радови*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Одсек за српски језик, I, 25–42.
- Ђуркова 2010:** Александра Ѓуркова, „Аспекти на македонската историска синтакса“, у: *Меѓународен македонистички собир: реферати од научниот собир одржан 29–30 август 2008 г. во Охрид*, Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“, 101–109.
- Живковић 1987:** Новица Живковић, *Речник пиротског говора*, Пирот: Музеј Понишавља.

Жугић 2000: Радмила Жугић, „О компарацији неких именица у јужноморавском говору“, *Јужнословенски филолог*, LVI/1–2, 429–434.

Жугић 2010: Радмила Жугић, *Исказивање генитивних значења у говору јабланичког краја (у светлу призренско-тимочких говора као целине)*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Златковић 2014а: Драгољуб Златковић, *Речник пиротског говора: Том I: А–Њ*, Београд: ЈП Службени гласник.

Златковић 2014б: Драгољуб Златковић, *Речник пиротског говора: Том II: О–Ш*, Београд: ЈП Службени гласник.

Иванов 2010: Румен Иванов (с допљнення и редакција от Живко Войников), „За българо-србската езикова граница“, 1–41, преузето са (датум приступа: 21. 7. 2022): <https://bg-nacionalisti.org/BNF/index.php?action=downloads;sa=view;id=231>.

Ивић 1951–1952: Милка Ивић, „О предлогу *по* у српскохрватском језику“, *Јужнословенски филолог*, XIX/1–4, 173–212.

Ивић 1957: Павле Ивић, „О говору Галипољских Срба“, *Српски дијалектолошки зборник*, XII.

Ивић М. 1957–1958: Милка Ивић, „Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику“, *Јужнословенски филолог*, XXII/1–4, 141–166.

Ивић П. 1957–1958: Павле Ивић, „Значај лингвистичке географије за упоредно и историско проучавање јужнословенских језика и њихових односа према осталим словенским језицима“, *Јужнословенски филолог*, XXII/1–4, 179–206.

Ивић 1972: Milka Ivić, „Problematika srpskohrvatskog infinitiva“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XV/2, 115–138.

Ивић 1986: Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд: Српска књижевна задруга.

Ивић 1991: Павле Ивић, „Из српскохрватске дијалектологије“, у: *Изабрани огледи*, том III, Ниш: Просвета.

Ивић 1994а: Павле Ивић, „Српскохрватски дијалекти: њихова структура и развој“, у: *Целокупна дела Павла Ивића*, том III, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Ивић 1994б: Павле Ивић, „Дијалектолошка проучавања говора призренско-тимочке зоне“, у: *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката: Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, јуна 1992)*, Ниш – Београд: Филозофски факултет у Нишу – Институт за српски језик САНУ – Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 55–71.

Ивић М. 2001: Milka Ivić, *Pravci u lingvistici 1*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Ивић П. 2001: Павле Ивић, „Дијалектологија српскохрватског језика: увод и штокавско наречје“, у: *Целокупна дела Павла Ивића*, том II, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Ивић 2002: Павле Ивић, „Балкански језички савез и лингвистичка географија“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLV/1–2, 7–12.

Ивић 2004: Павле Ивић, „Преглед историје српског језика“, у: *Целокупна дела Павла Ивића*, том VIII, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Ивић 2009: Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Илиевски 1988: Петар Хр. Илиевски, *Балканолошки лингвистички студии: со посебен осврт кон историскиот развој на македонскиот јазик*, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.

Илиевски 1991: Петар Хр. Илиевски, „Местото на македонскиот меѓу балканските и европските јазици“, *Прилози*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, Одделение за лингвистика и литературна наука, XVI/2, 37–46.

Илиевски 1995: Петар Хр. Илиевски, „Балканизација` на македонскиот и неговото место меѓу другите балкански јазици”, у: *Studies in Macedonian Language, Literature and Culture: Proceedings of the First North American-Macedonian Conference on Macedonian Studies*, Michigan, 67–82.

Илиевски 2010: Петар Хр. Илиевски, „Периодизација во историскиот развој на македонскиот јазик“, у: *Меѓународен македонистички собир: реферати од научниот собир одржан 29–30 август 2008 г. во Охрид*, Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“, 125–134.

Илић 1960: Војислав Илић, „Питање порекла заменичке чланске постпозиције у јужнословенској језичкој ареи“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, V, 143–161.

Јањић 2005: Марина Јањић, „Неки проблеми у вези са наставним интерпретацијама акузатива и локатива у основним школама на дијалекатском подручју“, *Српски језик*, X/1–2, 629–637.

Јачева-Улчар 2014: Елка Јачева-Улчар, „Да-конструкциите во црковнословенските ракописи од македонска редакција“, у: *Субјунктив: со посебен осврт на македонските да-конструкции*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите – Истражувачки центар за ареална лингвистика, 162–169.

Јовановић 2007: Гордана Јовановић, „О повелји царице Маре од 15. априла 1479. године“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, L, 327–331.

Јовановић 2013: Јелена Јовановић, *Лингвистички и стилистички аспекти проучавања реченице*, Београд: Јасен.

Јовић 1969: Душан Јовић, „О језику `Закона о рудницима` Деспота Стефана Лазаревића“, *Јужнословенски филолог*, XXVII/3–4, 365–456.

Јовић 2006: Надежда Јовић, „О балканизмима у Хиландарском медицинском кодексу № 517 као одлици народног језика“, *Годишњак за српски језик и књижевност*, XX/8, 165–183.

Јуришић 2005: Марина Јуришић, „Систем личних заменица у јужном појасу призренско-јужноморавских говора“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVIII/1–2, 299–318.

Јуришић 2012: Марина Јуришић, „Датив и општи падеж у дативним функцијама у говору Горње Пчиње“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV/1, 237–253.

Јуришић 2014: Марина Јуришић, „Синтакса падежа Горње Пчиње (Одредбене функције)“, *Српски дијалектолошки зборник*, LXI, 367–534.

Карапејовски 2017: Бобан Карапејовски, „Показните заменки наспрема морфолошки врзаниот член како експоненти на категоријата определеност“, *Прилози*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, Одделение за лингвистика и литературна наука, XLII/1–2, 5–18.

Ковачевић 2009: Милош Ковачевић, *Огледи из српске синтаксе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Ковачевић 2015: Милош Ковачевић, *О реченици и њеним члановима*, Београд: Јасен.

Ковачец 1988: August Kovačec, „Pojam jezičkog saveza i balkanski jezici“, *SOL 6: Lingvistički časopis*, III/izvanredni svezak 1, 21–52.

Конески 1975: Блаже Конески, *Од историјата на јазикот на словенската писменост во Македонија*, Скопје: Македонска книга.

Конески 1986: Блаже Конески, *Историја на македонскиот јазик*, Скопје: Култура.

Конески 2004: Блаже Конески, *Граматика на македонскиот литературен јазик*, Скопје: Просветно дело АД–Скопје – Редакција Детска радост.

Кочев 1984: Иван Кочев, „Основното диалектно деление на българскиот јазик“, у: *Помагало по българска диалектологија*, Софија: Наука и изкуство, 31–42.

Крџова/Тишева 2007: Илияна Крџова, Йовка Тишева, „Кџм вџпроса за удвояването на допџлнението в бџлгарските диалекти (с оглед на смолянският говор)“, у: *Филологически и методически изследвания*, Смолян – Люблин, 125–132.

Курешевић 2011: Марина Курешевић, „Исказивање футура у Српској Александриди“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV/2, 91–108.

Лашкова 1993: Лили Лашкова, „За балканизацијата на сџрбохџрватски и бџлгарски език“, *Јужнословенски филолог*, XLIX, 29–56.

Линдстет 2013: Йоуко Линдстет, „Маркери на определеноста на именната група в историјата на бџлгарскиот език“, 1–10, преузето са (датум приступа: 31. 08. 2022): https://tuhat.helsinki.fi/portal/files/29145008/Sofia_13_Doklad_Lindstedt.pdf.

Мареш 2008: Франтишек Вацлав Мареш, *Компаративна фонологија и морфологија на македонскиот јазик: синхронија и дијахронија*, Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура.

Маринковић 1994: Јаворка Маринковић, „Генерациска диференцијација као основ дијалекатских разлика у говорима Врањског Поморавља“, у: *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката: Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, јуна 1992)*, Ниш – Београд: Филозофски факултет у Нишу – Институт за српски језик САНУ – Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 225–230.

Марковић 2000: Јордана Марковић, „Говор Запаља“, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVII, 7–307.

Марковић 2009: Јордана Марковић, „Балканизми у српским говорима Косова и Метохије“, *Годишњак за српски језик и књижевност*, XXII/9, 269–277.

Марковић 2014: Јордана Марковић, „Окамењене падежне форме у призренско-тимочким говорима“, у: *Језик, књижевност и култура: Зборник радова са научног скупа „Наука и савремени универзитет 3“*, Ниш: Филозофски факултет, 115–123.

Милетић 1940: Бранко Милетић, „Црмнички говор“, *Српски дијалектолошки зборник*, IX.

Милетич 1934: Любомир Милетич, „Кџм историјата на инфинитив в бџлгарскиот език“, *Македонски преглед*, Софија, IX/2, 1–8.

Милетич 1984: Любомир Милетич, „Единството на бџлгарскиот език в неговите наречия“, у: *Помагало по бџлгарска дијалектологија*, Софија: Наука и изкуство, 20–30.

Милићевић 1884: Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија.

Милорадовић 2003: Софија Милорадовић, *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља: балканистички и етномиграциони аспект*, Београд: Етнографски институт САНУ.

Милорадовић 2007: Софија Милорадовић, „Дијахрони и синхрони аспект аналитичких појава у српским народним говорима“, *Зборник Матице српске за славистику*, св. 71–72, 357–375.

Милорадовић 2009: Софија Милорадовић, „Статус објекатске редупликације у српским народним говорима“, *Годишњак за српски језик и књижевност*, XXII/9, 287–295.

Милорадовић/Станковић 2010: Софија Милорадовић, Станислав Станковић, „Из семантике конструкција с предлогом *од* у говорима Скопске Црне Горе и Горње Мораве“, *Македонски јазик*, LXI, 25–36.

Милорадовић 2015а: Софија Милорадовић, „Српски периферни говори – меѓујезички утицаји и балканистички процеси“, *Gwary Dział, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, vol. 7, 71–82.

Милорадовић 2015б: Софија Милорадовић, „Синтакса падежа у српској дијалектологији – степен испитаности и теоријско-методолошки приступи“, у: *У простору лингвистичке славистике: Зборник научних радова поводом 65 година живота академика Предрага Пипера*, Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 515–533.

Милосављевић 2014: Тања Милосављевић, „Померања у употреби предлога у вези са општим падежом призренско-тимочких говора“, у: *Језик, књижевност и култура: Зборник радова са научног скупа „Наука и савремени универзитет 3“*, Ниш: Филозофски факултет, 124–135.

Минова-Ђуркова 2000: Лилјана Минова-Ђуркова, *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*, Скопје: Магор.

Мирић 2017: Мирјана Мирић, „Степен граматикализације футура првог у тимочким говорима“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LX/1, 133–164.

Мирић 2018: Мирјана Мирић, „Употреба/изостављање субјунктивног маркера да у конструкцији футура првог у тимочким говорима“, у: *Тимок: фолклористичка и теренска истраживања 2015–2017*, Књажевац – Београд: Народна библиотека „Његош“ – Удружење фолклориста Србије, 201–218.

Мирчев 1964: Кирил Мирчев, *Български език през вековите*, София: Наука и изкуство.

Мирчев 1972: Кирил Мирчев, „Единството на българските диалекти в миналото и днес“, у: *Свобода и отечество: Статии, документи, очерци, литературни материали за Пиринския край*, София: Отечествен фронт, 75–91.

Мирчев 1978: Кирил Мирчев, *Историческа граматика на българския език*, София: Наука и изкуство.

Младенов 1929: Stefan Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin – Leipzig: Walter de Gruyter.

Младеновић 2001: Радивоје Младеновић, „Говор шарпланинске жупе Гора“, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVIII, 1–606.

Младеновић 2008: Александар Младеновић, *Историја српског језика: одабрани радови*, Београд: Чигоја штампа.

Младеновић 2010: Радивоје Младеновић, *Заменице у говорима југозападног дела Косова и Метохије*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Младеновић 2013: Радивоје Младеновић, „Линеаризација предикатскофразних енклитика у говорима јужног Косова и јужне Метохије“, *Јужнословенски филолог*, LXIX, 401–415.

Младеновић 2014: Радивоје Младеновић, „Распоред енклитика у горанском говору“, у: *Језици и културе у времену и простору: тематски зборник*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, III, 717–726.

Мургоски 2005: Зозе Мургоски, *Речник на македонскиот јазик*, Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.

Николић 2008: Светозар Николић, *Старословенски језик: правопис, гласови, облици, примери са речником*, Београд – Бања Лука: Бард-фин – Романов.

Николова 2010: Елена Николова, „Изражавање на демонстративност (деиктичност) чрез именната и местоименната система в българския и в сръбския език“, у: *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (30–31. X 2009)*, књ. 1: *Језички систем и употреба језика*, Крагујевац, 279–287.

Ницолова 2008: Руселина Ницолова, *Българска граматика: Морфологија*, София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Огњановић 2020: Сања П. Огњановић, *Синтакса реда речи у дијалектима српског језика*, докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, преузето са (датум приступа: 16. 3. 2023): <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/18927>.

Окука 2008: Miloš Okuka, *Srpski dijalekti*, Zagreb: SKD Prosvjeta.

Павловић 1957–1958: Миливој Павловић, „Перспективе и зоне балканистичких језичких процеса“, *Јужнословенски филолог*, XXII, 207–239 (+ карте).

Павловић 1970: Миливој Павловић, *Говор Јањева: међудијалекатски и миксоглотски процеси*, Нови Сад: Матица српска.

Петров 2016: Велин Петров, „Един случај на употреба на пљен инфинитив в български език“, *Studia Philologica Universitatis Velikotarnovensis*, Veliko Tarnovo, 35/1, 303–312.

Пецо 1987: Асим Пецо, „Језички контакти и језички системи“, *Јужнословенски филолог*, XLIII, 57–64.

Пецо 1989: Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Београд: IP „Научна knjiga“.

Пипер/Клајн 2017: Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.

Поломац 2012а: Владимир Поломац, „Језик повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића са аспекта историјске дијалектологије“, *Српски језик*, XVII, 333–359.

Поломац 2012б: Владимир Поломац, „О језику повеља и писама деспота Ђурђа Бранковића са аспекта историјске дијалектологије“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LV/1, 121–147.

Поломац 2013: Владимир Поломац, „О неким примерима аналитичких тенденција у српским повељама и писмима од краја XIV и током XV века“, *Српски језик*, XVIII, 315–327.

Попов 1984: Бојан Попов, „Положај српскохрватског језика у балканском језичком савезу“, *Јужнословенски филолог*, XL, 21–43.

Поповић 1955: Иван Поповић, *Историја српскохрватског језика*, Нови Сад: Матица српска.

Радић 1993: Првослав Радић, „О српско-македонским лексичким паралелама: Дијалектолошки аспект“, *Јужнословенски филолог*, XLIX, 113–136.

Радић 1997: Првослав Радић, „О неким појавама у деклинацији косовско-ресавских говора (у светлу синкретичко-аналитичких процеса)“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XL/2, 227–240.

Радић 2003: Првослав Радић, „Глаголске *ће*-конструкције у говорима Косова и Метохије“, *Јужнословенски филолог*, XL, 135–145.

Радић 2011: Првослав Радић, *Увод у србистику: Тезе (I)*, скрипта, Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет.

Реметић 1996: Слободан Реметић, „Српски призренски говор: I (гласови и облици)“, *Српски дијалектолошки зборник*, XLII, 319–614.

Реметић 2000: Слободан Реметић, „Призренско-јужноморавски дијалекат у светлу македонског утицаја“, у: *XXVI научна дискусија на XXXII меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, 87–104.

Реметић 2004: Слободан Реметић, „Српски народни говори Косова и Метохије у светлу међујезичке и међудијалекатске интерференције“, *Јужнословенски филолог*, LX, 113–123.

Реметић 2005: Слободан Реметић, „Статус пограничних говора у делу Божидара Видоеског“, у: *Ареална лингвистика: теорији и методи: материјали од научната конференција по повод петгодишнината од смртта на Божидар Видоески*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, Истражувачки центар за ареална лингвистика, 337–350.

Реметић 2013: Слободан Реметић, „Српски дијалектолошки атлас у светлу језичке и дијалекатске интерференције (лингвистички и социолингвистички аспект)“, *Књижевност и језик*, LX/2, 205–230.

РМС 1971: *Речник српскохрватског књижевног језика: књига IV: О–П*, Нови Сад: Матица српска.

РСАНУ 1973: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика: књига VIII*, Београд: Институт за српскохрватски језик, Српска академија наука и уметности.

РСЈ 2011: *Речник српског језика: измењено и поправљено издање*, Нови Сад: Матица српска.

Сандфелд 1968: Kristian Sandfeld, *Linguistique balkanique: problèmes et résultats*, Paris: Librairie C. Klincksieck.

- Селишчев 1925:** Afanasij Seliščev, „Des traits linguistiques communs aux langues balkaniques: un balkanisme ancien en bulgare“, *Revue des études slaves*, V/1–2, 38–57.
- Симеон 1969:** Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva: tom I: A–O*, Zagreb: Matica hrvatska.
- СЈП ⁵2011:** Павле Ивић, Иван Клајн, Митар Пешикан, Бранислав Брборић, *Српски језички приручник*, Београд: Службени гласник – Београдска књига.
- Скок 1933:** Petar Skok, „О бугарском језику и свјетлости балканистике“, *Јужнословенски филолог*, XII, 73–146.
- Собољев 1995а:** Андреј Собољев, „О пиротском говору у светлу најновијих истраживања“, *Пиротски зборник*, XXI, 195–211 (+ 2 карте).
- Собољев 1995б:** Андреј Собољев, „Пристап кон балканската синтакса“, у: *XXI научна дискусија на XXVII меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура: Охрид, 30. VII – 13. VIII 1994*, Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, 185–194.
- Собољев 1997:** Андреј Собољев, „О синтакси јужноцрногорских и источносрбијанских говора са гледишта балканологије“, у: *О српским народним говорима: Научни скуп, Деспотовац 21–22. 8. 1996: Дани српскога духовног преображења IV*, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 9–20.
- Собољев 1998:** Андреј Николаевич Соболев, „О диалектологическом атласе Восточной Сербии и Западной Болгарии“, *Исследования по славянской диалектологии 5: Актуальные проблемы славянской лингвогеографии*, Москва: Институт славяноведения РАН, 100–167.
- Собољев 2000:** Андреј Собољев: „Јужнословенските и балканските јазици во светлината на ареална лингвистика“, у: *XXVI научна дискусија на XXXII меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, 171–190.
- Собољев 2003:** Андрей Н. Соболев, *Малый диалектологический атлас балканских языков: Пробный выпуск: Под редакцией А. Н. Соболева*, München: Biblion Verlag.
- Собољев 2009:** Andrej N. Sobolev, „From Synthetic to Analytic Case: Variation in South-Slavic Dialects“, *The Oxford Handbook of Case*, Oxford: Oxford University Press, 716–729.
- Сосир 1969:** Ferdinand de Sosir, *Opšta lingvistika*, Beograd: Nolit.
- Станишић 1985–1986:** Вања Станишић, „Балканизми у српскохрватском језику“, *Балканика*, Београд: Балканолошки институт САНУ, XVI–XVII, 245–265.
- Станковић 2006:** Станислав Станковић, „Проматрања балканословенских прелазних ареала (Из наставе дијалектологије српскога језика)“, у: *Нови аспекти у настави језика: Зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27. и 28. маја 2005. године*, Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, 141–152.
- Станковић 2012:** Станислав Станковић, „О аутохтоним српским народним говорима на тлу Републике Македоније: Истраживање, стање, перспектива“, у: *Теренска истраживања – поетика сусрета*, Београд: Етнографски институт САНУ, Зборник XXVII, 153–166.
- Станковић/Бошњаковић 2015:** Станислав Станковић, Жарко Бошњаковић, „Анализа дијалекатскога текста: На примеру говора Скопске Црне Горе“, *Philologia Mediana*, 7, 417–437.
- Станковић/Милорадовић 2012:** Селена Станковић, Софија Милорадовић, „Српски културни идентитет у контексту балканског језичког мозаика“, у: *Филологија и универзитет: Зборник радова*, Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, 952–968.
- Станојевић 1911:** Маринко Станојевић, „Северно-тимочки дијалекат“, *Српски дијалектолошки зборник*, II, 360–463.
- Станојевић 2012:** Милојко Станојевић, „Тимок“, у: *Тимок, Заглавак, Бујак, Сврљиг: насеља, порекло становништва, обичаји*, Београд: Службени гласник – САНУ, 7–164.
- Станојчић/Поповић ¹¹2008:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика: за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике.

Стевановић 1935: Михаило Стевановић, „Инфинитив и свезица `да` с презентом“, *Наш језик*, III/9–10, 282–288.

Стевановић 1950: Михаило Стевановић, „Баковачки говор“, *Српски дијалектолошки зборник*, XI, 1–152.

Стевановић 1953–1954: Михаило Стевановић, „Напоредна употреба инфинитива и презента са свезицом *да*“, *Наш језик*, V/3–4, 85–102.

Стевановић 1986: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Граматицки системи и књижевнoјезичка норма): II: Синтакса*, Београд: Научна књига.

Стојановић 2010: Радосав Стојановић, „Црнотравски речник“, *Српски дијалектолошки зборник*, LVII.

Стојков 1993: Стојко Стојков, *Българска диалектология*, Софија: Издателство на БАН.

Суботић 2002: Ljiljana Subotić, *Istorijska lingvistika: fonološke promene i morfološke alternacije, mladogramatičari, strukturalizam, generativna gramatika*, Novi Sad: Filozofski fakultet, Katedra za srpski jezik i lingvistiku.

Тодоров 2018: Цветан Тодоров, *Северозападните български говори*, Софија: Мајнд Принт.

Тома 1994: Paul-Louis Thomas, „Говори Ниша и околних села у социолингвистичкој перспективи“, у: *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката: Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, јуна 1992)*, Ниш – Београд: Филозофски факултет у Нишу – Институт за српски језик САНУ – Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 137–147.

Тома 1998: Пол-Луј Тома, „Говори Ниша и околних села“, *Српски дијалектолошки зборник*, XLV.

Томић 2013: Драгана Томић, „Балканизми у призренско-тимочкој говорној зони“, у: *Иво Андрич и балканското историческо битие: Научни трудове: Филологија*, Пловдив: Пловдивски универзитет „Паисий Хилендарски“, Филологически факултет, 50/1/Б, 245–258.

Тополињска 1979: Зузана Тополињска, „Кон дефиницијата на членот“, у: *Пристапни предавања, прилози и библиографија на новите членови на МАНУ*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 33–40.

Тополињска 1982: Зузана Тополињска, „За формулата на таканаречениот балкански аналитизам“, *Studia Linguistica Polono-Jugoslavica*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, II, 193–200.

Тополињска 1991: Зузана Тополињска, „За прагматичната и семантичната мотивација на морфосинтаксички балканизми“, *Прилози*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, Одделение за лингвистика и литературна наука, XVI/1, 119–128.

Тополињска 1994: Зузана Тополињска, „Инфинитив vs да-субјунктив у формули *velle-futura*“, у: *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката: Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, јуна 1992)*, Ниш – Београд: Филозофски факултет у Нишу – Институт за српски језик САНУ – Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 149–160.

Тополињска 1996: Зузана Тополињска, *Студии од македонско-бугарска јазична конфронтација*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Тополињска 1998: Зузана Тополињска, „Предговор“, у: *Дијалектите на македонскиот јазик*, том 1 [аутор: Божидар Видоески], Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1–6.

Тополињска 2000: Зузана Тополињска, „Односот *генитив – датив* во балканските падежни системи“, *Јужнословенски филолог*, LVI/3–4, 1229–1236.

Тополињска 2002: Зузана Тополињска, „Балканското во граматичката структура на словенските балкански јазици“, *Прилози*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, Одделение за лингвистика и литературна наука, XXVII/1–2, 7–19.

Тополињска 2007: Зузана Тополињска, „Тројниот член – да или не“, у: *Предавања на XXXIX Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, 15–26.

Тополињска 2010: Zuzanna Topolińska, „The Balkan Sprachbund from a Slavic Perspective“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIII/1, 33–60.

Тополињска 2016: Зузана Тополињска, „Падежни односи vs. семантичке улоге“, *Јужнословенски филолог*, LXXII/3–4, 27–34.

Трајковић 2015: Татјана Трајковић, *Говор Прешева*, докторска дисертација, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, преузето са (датум приступа: 1. 9. 2022): https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/5537?locale-attribute=sr_RS.

Трубецкој 1930: Nikolaj S. Trubetzkoy, „Proposition 16“, *Actes du premier congrès international des linguistes à la Haye, du 10-15 avril 1928*, Leiden: A.W. Sijthoff, 17–18.

Ћирић 1983: Љубисав Ћирић, „Говор Лужнице“, *Српски дијалектолошки зборник*, XXIX, 1–190.

Ћирић 1999: Љубисав Ћирић, „Говори Понишавља“, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVI, 7–262.

Ћирић 2005: Љубисав Ћирић, „Белопаланачки говор у свом окружењу“, *Белопаланачки зборник*, Бела Паланка: Народна библиотека „Вук Караџић“, I, 79–90.

Ћирковић 2013: Светлана Ћирковић, „Изражавање будућности у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије“, *Косовско-метохијски зборник*, Београд: Српска академија наука и уметности, V, 299–319.

Угринова-Скаловска 1970: Радмила Угринова-Скаловска, „Историски преглед врз развитокот и употребата на членот во македонскиот јазик“, *Литературен збор*, XVII/2, 1–5.

Фелешко 1974: Казимјеж Фелешко, „Од проблематиката на таканаречената конструкција со да (Неколку прашања за дискусија)“, *Македонски јазик*, XXV, 137–144.

Фридман 1997: Виктор Фридман, „Диференцијација на македонскиот и бугарскиот јазик во балкански контекст“, *Пристапни предавања, прилози и библиографија*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, XII, 109–119.

Фридман 2011: Виктор Фридман, *Македонистички студии*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Хам 1974: Josip Hamm, *Staroslovenska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.

Харалампиев 2001: Иван Харалампиев, *Историческа граматика на българския език*, Велико Търново: Фабер.

Цвијић 1922: Јован Цвијић, „Метанастазичка кретања, нивови узроци и последице“, *Српски етнографски зборник*, XXIV: *Насеља и порекло становништва*, књ. 12, Београд: Српска краљевска академија.

Цвијић 1966: Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље: Основи антропогеографије*, I–II, Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије.

Цонев 1919: Бенџо Цонев, *История на българский езикъ*, I, София: Държавна печатница.

Црвенковска 2015: Емилија Црвенковска, *Старословенска читанка*, Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.

Шалер 1975: Helmut W. Schaller, *Die Balkansprachen: Eine Einführung in die Balkanphilologie*, Heidelberg: Carl Winter.

Шкиљан 1980: Dubravko Škiljan, *Pogled u lingvistiku*, Zagreb: Školska knjiga.

Шћепановић 2017: Михаило Шћепановић, „Српска дијалектолошка терминологија и наставна пракса“, *Српски језик*, XXII, 117–135.

6. ПРИЛОЗИ. ТРАНСКРИБОВАНИ ТЕКСТОВИ: ДЕЛОВИ РАЗГОВОРА СА ИНФОРМАНТИМА

6.1. Лужнички говорни подтип

6.1.1. Вера Антић (77), село Камбелевац

• Огњиште је било и вериће³³⁸ горе и туј се накачи котъл, туј се прави качамак, туј јело, грне³³⁹, уз грне, уз... жарат се стаџи. И тџака, у огњиште туџа тој се, тој, на црепуљу³⁴⁰ се пече лебац, има огњиште, камењице све около, па се подложи вџатра, па се тури црепуља, има три камика убави, па се тури на тија жар да се нагрџе, па се помџри, па се тури вршник³⁴¹, а лебацџт спуштен у црепуљуту, па се нагрџе вршникџт, па после отури вршникџт па на лебацџт, па се пече. Моја мајџа кадџ пече леб, оно замирише, откуде да идеш мирише. Ја сам јучџр пекла и дњџс џе буџде и јутре неџа. И тџака. И опечу лебац у црепуљу жџне, мџче се, мџче, мџче како мџченице. Жџне су биле мџченице, па имале по пуно деџа. Моја свџкрџа имала шџс деџу. Ја једно дете свџм родиџла и тоџа је. Две деџа, од две деџа не требеју ниџему, ниџоџе више деџа. Моја свџкрџа имала шџс деџа, а стрџна, џојна јџтрџа, чџтри. Али на тај деџа са се турил астал. И туј има свџкар, има деџвер, има јџтрџе, има... и туј. Али деџата, има једно трпешче³⁴². И на трпешчеџто нџожџице, маџецџко столичџенце, еџе има овџеџа једно маџецџко такџо. Деџа насџдају и моја свџкрџа имала шџс, и све варала јџтрџуџу да им она тура да јџду, она не смеје, ја, дек има шџсџ, па моџ Пџрса, Пџрса се зџвала. Па све су јџли, и пасуљ, и крџмпир, и клали овџу, и мџсо, и пиџле, и квџо се роди у џиџву, све су имали, јџли, несу они глџдуџвали. Пџрсо, неџа ми мџџа припаџе док постаџви, постаџви на деџиштаџа. А она да вој не замџри, има чџтри, ова има шџс, шџс деџа, разџмиш ли ме? И она каџе, ја прџа на Пџрсу, и каџе, Пџрса џзе и прџво даџе на мојџето дете. Ниџад није дала, каџе, на џојно дете него на мојо, мојџе дете мџшко, каџе. И каџе, џзне, које се, каџе, сџне, она не биџа да ли је мојџе, да ли џојно. Не смеје да мрџдне дете. Јџдну неџеџу мџси Милџва, друџу неџеџу мџси Смџља. У црепџе, чујеш квџо сам ти заприџала. Оџуј неџеџу ја мџсим, друџу неџеџу ти моџраш да мџсиш. Има рџд. И које како дете порастџе...

• Он је сам бил. Бил је страшљив, па га једно деџиште мноџо диџало. И кад је порџсал мџџ, кад је отслуџио џрмију, оваџ је реџо ком џегоџоџа џца: Јџхане, на башту³⁴³ си, Јџхане, смеџ ли ја, дозвољаџаш ли ти да ја на, да на ауџобусџу стаџиџу доџле приџдем при Јџџиџу и да га удаџрим јџднуџш, да га сџравним са зџмљу, да га сџравним? Шџто, сџне? Знаџеш ли како ме је нџовариџл, па сам носџл и џегоџу таџшњу и моју. Знаџеш ли како ме је мџчиџл? А оваџо му таџо реџо: са си то проџговџрио и више ниџад. То да батаџлиш, ви сте бџли деџа, па нџи он разџми нџи си ти знаџл, а ти си бил слаџији и моџрао си да се бџраниш. И тџџа. Па квџо да му раџбџтим? Ниџшта му неџа раџбџтиш, да си жџив и ти, остаџџете приџџатеџли, друџгови, ниџшта неџа да раџбџтиш, то заџораџви, као да неџе ни бџло, као да није... Ако те неџо неџшто диџра, неџој да се ниџадџ супрџстаџвџаш, мџне каџи, мџн да каџеш. Ја се расџравџам, неџа се ти расџравџаш џџпџште. Нам је реџо, мџни и Зџрану, Зџран ми се сџн зџве, оваџо је реџџџл: кад идџете пуџтем, има д' идџете како џџди, не смеџш џџпџште да стаџнеш на пуџт и нек иде позаџи теџе с коџла, као милиџиџонеџри, као скрџетџничџари. То не смеџте, каџе, да раџдите џџпџште. То не смеџте, каџе, да раџдите. Ниџи, каџе, да се каџиш. Ако је наџш чџвџек, наџш, он џе крџне, па џе стаџне, па џе каџе: изџвџлте. То је

³³⁸ **вериће** ж мн. ланаџ са куџом изнад огњишта, верџге (Златџковић 2014а: 80).

³³⁹ **грне** с 1. боџасти зџмљани лџнаџ за куџање јеџла на огњишту (Дџнић 2008: 117).

³⁴⁰ **црепџња** ж зџмљани суд за печење хлџба и др., црепуџа (Дџнић 2008: 881).

³⁴¹ **вршник** м поџклоџаџ за црепуљу од печене зџмље или мџтала, сџч (Златџковић 2014а: 98).

³⁴² **трпешче** дем. од трпџза. Исп. пир. **трпџза** ж 1. велиџа округла соџфра (Златџковић 2014б: 488).

³⁴³ **башта** м *џтаџ* (Дџнић 2008: 22, Стојџанџвић 2010: 53).

наш човек, а неје туцинец кога ти ниси ни видел, он ће те одведе на границу, има те остави, има те утепа негде. Кад улазите у аутобус, карту вади па иди. Немој нек^{hi} да се шверцује, да ме брука, да ја идем сваћи дџн, да ја не смејем, каже, да улэзем у аутобус од вас. И све сам ја прихватила шта ми је реко Јова. Све сам прихватила, мене... ја нисам добила ни од^t тату ни од маму, ни никад^t квб, ништа, све сам... Ја нисам умејала ни лэб да мэсим...

• Кад дојде Божић, три дџна се слави Божић, и бoro при школу. Забање³⁴⁴. Тој сам ја била детиште, ја ти причам још каквб тој билб. И заб^aње. И тетка моја, то^j је нанина сестра од^t стрица. Чула си за забⁿ? Забⁿ. Забⁿ је се носил напред. То^j је, кошуљу обучеш, па облечеш забⁿ, па... И тетка облэкла нанин забⁿ, на мајћу ми. Ја си кажем нана, не кажем мама, а она њојну мајку звала мама. А ја овој, нанин забⁿ. Детиште, у школу сџм била, овбј нанин забⁿ. И т^cка. И када кажем нани, па ме нана улогави³⁴⁵ после, ја мисим да ми са је дупе модрб од, од бијење. Па играју, играју, кошуље, све с чипке. Први дџн и јутредџн и трећи даⁿ. Све се збира омладина, оно народ бэ, народ, народ. За Бадњи дџн се брэ пости. Па једэ се зельаник³⁴⁶, једэ се зельаник, праи се зельаник, па се кувају шљиве сџве, код нас се каже вбчке, па се кџва, па печэнка³⁴⁷ се... па орэси се изнесу, па се пасуљ кџва, печу се коре на шпорет, тџга се наложи тај баничка³⁴⁸, тај зельаник. Најслатак зельаник на Бадње вэче, посан, са зejтинчк. Најслатак што мбже да бџде. Исто и перашће³⁴⁹ кад бџду, најбоље су перашће кад^t се чине... Е, за Божић коврждање³⁵⁰ се праве. И да знаш. Па се трбше орэси, па се јутром иде у колэду³⁵¹, мџжи си иду тџј по бџдњак. Па иду од^t кџћу на кџћу, са си ти мбј комшија, он мбј комшија, са идемо код^t тебе, идемо код мене. То^j је пијење. Па коврждање има, па орэси има, па тој, јабука има, па тој све таквб вбће, све је посно. И јутредџн кад^t прбјде, дојде Божић, први дџн не иде се нигде, нићи никоме не иде. И после и јутредџн мэсо се печэ, обавезно! Обавезно, печэње, све се тој, најлепо кџва се, кџпус, свин^bско мэсо, тој се, тој... И за Велик дџн, за Велигден. Па има перашће бэ, фарбана јажца, то^j је за Велигден. И исто и т^aгај има мэсо, и исто и т^aгај има све гбзбе, каквб бћеш гбзбу. Како трэба. А у којэ се селб слави, тџј се иде на славу. Славило се у Стбл. Па Велигден се славил у Стбл. А са се слави Сэдми јџли. И тој се са слави, свака кџћа...

• У Дучэвци се славил Петровдџн и славила се Тбдорица. Тбдорица, па прблети, Тбдорица се славила. На Тбдорицу је посна слава, посна слава, све је тој... Пуне се паприће сџве с^aс кџпус за мезэ, знаш, тој једи, то^j је мнбго добрб. Кџва се ббб, па као питије. Па од^t слатко, да ли је имало тџгај слатко, да ли не је, кбј знаје каквб, не је. Мбре, колачићи сас шбљу, шбљу рикијску, направе женэ, па исечу, исечу, исечу, това је. Па имало брэ. Ма ја... Нису лџуди убште пб имали, пб има и са, кбј има – има. Али нису лџуди гладџвали. Праи се качамак. Праи се с млекб, с^aс сџр, праи се прбја, прбја, тџ је кисело млекб, тџ је бпет сџр, тој, никад^t се није тб патило. Све имало и за деца и за све.

• И отџду за млбду, свбтови отџду, млбду после, и ручџју там, каквб све раббте, она прецеливџје³⁵², збира парэ. Збира. И тџј се... за... направэ... невеста мал забⁿ, све, урэдена невеста и крећу. Кудэ је блџзо, мбж да се отџде и пэшћи, ал кудэ је малко далэчко, вбзи се у чэзу. Кбњи и чэзица, знаш квб је чэза? Ё, сэда невеста у чэзу и право тамб и вэчером праве пијење и разџду се и јутредџн, па ми кбји смо... И после и јутредџн, па ми идемо у гбсти по

³⁴⁴ забⁿ м мн. заб^{ње} дџга женска хаљина постављена памуком, зубун (Златковић 2014а: 218).

³⁴⁵ Исп. улогав, -а, -о који је одузет, непокретан (Динић 2008: 857).

³⁴⁶ зельаник м 1. пита од ливадског зельа (Динић 2008: 254).

³⁴⁷ печэнка/печэнка ж мн. печэње бундева са белом, глатком и тврдом кором, погодна за печэње, припремање зимнице, лудаја (Златковић 2014б: 117).

³⁴⁸ баничка дем. и хип. од баница, в. љибаница. љибаница ж 1. пита, гибаница (Динић 2008: 17, 167).

³⁴⁹ перашка ж шарено ускрише јаје (Динић 2008: 564).

³⁵⁰ коврждањ м мн. ковржданци, коврждање, коврждољџи, коврцање, колэцанће, крвожањци обредни колачић од пресног теста који се спрема за Бадњи дан за колэдаре и укућане (Златковић 2014а: 378).

³⁵¹ колэда ж обичај када иду колэдари по кућамб и благосиљају укућане и дом (Златковић 2014а: 381).

³⁵² прецеливџје несвр. љубити све редом, по обичају (невеста; девојка која дочекује и послџжује гбсте) (Златковић 2014б: 267).

невесту. И исто поново веселе, веселе, веселе и ако је она случајно, ако она није како што требе, тгај си мор'о да водиш рачун, не мож^т д' идеш... ти д' идеш с мџи там, па тг... тгај да будеш... мор'о си да будеш читав. Ё, туј је веселе! Игранка, па играју, па играју. Па са улэзну та рџају, па излэзну па играју, играју, па се тџ збере, па се постаџи дрџго. Па поново у собу, па поново едење. Па траје до предвечер и прибирају се.

• Ја сам билá у бању, у Свонци, кад имаше бања, са нема бања. Са нема, туј је билó млого добрó за у бању. Тгај¹ је било óпасно добрó, кад^т сам ја билá там. А са кажу све растурено, све рас... нема ни тоџа, ни зградата. Ја кажем Вџкану: Вџкане, ајде бре кџћуву да потегнете, па си дојди у Бабушницу, па си ради сас невесту, па си овде дооди, еве сви дооде овџја младићи с кола иду и врате се... Рече – нема запослење и нема тџкџа пара. Вџкан. Леп, ја питаала сам на кога је леп, Раду сам питаала. Радо, де да ми кажеш на кога је леп овај дџчко, Вџкан, на кога је леп твој син. Каже – на тату, на Бџу.

6.1.2. Катинка Спасић (79), село Дучевац

• Ја сам остала на пет године сирочџ. Башта ми погинул. Оставил нас тројчка. Па ни се мајџа пожена, ћерко. Па нас оставила, там три родила. Па ни очувала баба и деда. Па смо се разлетџли сви к'о пилетџја: сестра ми у Ниш, те брат ми овам... Она је умрла, он си је у Радињинци, а ја у Дучевци, ћерко. Али је доживљај лџш кад^т си сирочџ. Па сам доживила па и мој сџпруг погину, па и мојта деџа сирочетџја. Ка' смо били млади... Ја сам остала, па сам ишла у школу, ч'ћерко, брат ми је бил од^т тетку учитељ. А ја сам плџла џемпири и јелечетџја да зарадим за сџкњу, и за мене, за сестру и за блџзу. Таџва времена билá. У школу сам билá, трећи разред. Па сџ^ам ишла у жџтву да кџпим да с' премџним и мџни и сестра ми помлада. Брат ми је постар, ама... Па смо се, ћерчице, млого мџчили у младе године мџ. Млого су... велике су биле мџке. Па те како. Идемо, копамо, плџвимо. Па сад, мало ни је и дрџава даџала, деда и баба су тџ примали, мџ смо примали неџ пет... инвалиди за... башта ми у вџску погинул, четрес пете ли беџе, не знам. После малко нас одбиџе, нећемо ниједна да се школујемо... Па добрџ на селџ, лџтко. Деда и баба предуџеџе тоџа, уз нас су били, кџпе лџбаџ, лџбаџ, чџча, стрџна. Свакога си слушаљ, свакому си бил понџжан и те така...

• Имали смо говџда, имали смо. Овде смо свиње чували и доле смо си чували, али не мџже на... једну свињу закољемо на пе-шџс чџвеџа, на десџт. Неје како сада, има да се кџпи, неје имало. Овчиџе, после почџмо краџе, волџви смо мџ чували, несмо ни имали млекџ од^т краџе. Коња овде имоџе мојџ. Да, затџкла сџ^ам коња којџ је умџл да улэзне у собу и да се обрне и да се врне и да... и чџвеџа да нџси на њџга! Ка' сам ја билá неџста, горе билá стџра кџћа, онџ и са¹у горе има, ене кџћа пропáде од вџду, и овај ће пропáдне и овде од вџду. И на мојџ свџкра неџакџв роџаџ у собу улэзе, јаџе га... Бил је мнџго пáметан. Добрџ билџ. Неџста... Не... Деџаџа негде су слику однџла, ја сам билá си од^т крај оваџ пџначџа, несам баш тџлко, са ме нџје болџ. Оболџла, са сам мнџго оболџла, па мнџго, да ти кажем, девер ми погинул, па ми поџину сџпруг, па ми поџину брат од^т сеструџу, па све тџ стрџсови, стрџсови, стрџсови, па се збирало, збирало. Па деџа доле квџ рабџте, а ја остадо' сама па чувá две краџе, пет године мџчи', па продаџем краџе, неџако едну, после и другџту, па зачџвам две овчиџе, три, па почџ д' идем на рџд сџс њџ, сџс чџвеџи. Па имаше лџди, косе ми на испџлу³⁵³, там-онáм, петљам, мџчим. Сад од... по Ниш, по... снаја... дојду недељно и кџд ми беџе сџпруг, доведџ Вуџаџина да чџвамо унџкатџга. Онџ виџа, виџа, у нџчну смо га носџли у Сáвинци, поџути, зна'е петџк кџд ће дојде, пријатџлиџа га

³⁵³ "испола ж покр. (обично у изразу: на исполу) в. исполица; `исполица и исполица ж в. наполица, облик закупа земљишта када се добијени плодови одн. производи деле напола, на једнаке делове између власника и закупца; изр. на (под) исполицу по систему исполице, напола (РСАНУ 1973: 256–257).

је чувала, на снау ми мајћа, ће му дојде мајћа и башта. И т^ака. А одовде вика, вика и ми у сред ноћ смо га носили у Бабушницу.

• Их, са се све мануло. Било е свакакво, спрема се. Па спремало се посно, пасуљ, зељаник, печење, свашта, свашта, ћерко... Нё, па немамо овде близо цркву, несам. У цркву и у бању нисам доживила да идем, а оvolко сам болесна. Пред^т све работа, работа, работа, работа, работа. И са чувам три овчице, четри. Занимам се. Као, чини ми се, оне ми одржаву малко живот. А неје исто. Мука је. Да зберемо сено, да и' нараним, да и' пуштим, да и' напасем, да... Ал... Те научила с^ам. И т^ака. Муке су биле. Па ете како се живи. Кој се како снајде, душо, па кој се како снајде. Има разни животи, има кој добро живи, има кој н' умеје да одживи а има га, ту су разне приче, има који... Ја га живим зато што ми деца нес^у туј, стално сам сама, ноћ ме убије. Ноћ убије. Комшиница ли? Па имамо, ал ниједна не смејемо нигде да отидемо. Оне, има, сине, која... Ујутру идемо, ујутру, мене попуштају ме туј две-три. Са овija направеше овде викендицу, тija дојдоше, ка дојду они, мен слободно, некад^т по две вечери три сп^у, некада и дњу, некада... Јако лепо живим с^ам њи.

• Море, тај кокoшка беше ли горе у градину? У дољното? Ма нес^у излезле, ама неје горе, него доле, нес^у ли испод жицу? Па излезеше ли? Цеки, па што ли не идеш ти да и' искараш? Цеки, Цеки. Ё, он само има једну ману, он не дава ја да га пипнем. Ё па не дава, стра' га ћу га вржем. И нити па дава да г' ударим. Ако г' ударим, три дња он има на мен да ржји и ја да му стојим као пред милицајци. Нё, не, овija се не плаши, него само ако г' ударим да га заболи, три дња он има на мен да ржји, ал ће да оди при мене, куде се крећем да не останем. Али морам ја да стојим, не смејем га погледам, тачно знаје да л' ја добро причам од њега или лоше. А кад^т погрёши некада нешто и ја... знаје. Нё знам. Старачк је, старачк је, старачк је. Имали смо и оно неје било лошо, само ми оно, знаш квo, ка деца дојду, он оће на њи да ржји. И Јасмина каже: не волим кутрево³⁵⁴, ме лаје, а овој никога не лаје, знаје, знаје како се понаша. Ал ако га... ако му прёјде у досађу, Андреј кад дојде или Симонка, прејду му у досађу, изиграву га, игру се с њега, ил ће га прску, одма почне да ржји на њи. Не дава да га заебаву. Тачно осећа да га они заебавају. И кад ми, кад... Добар је. И лаје, лаје, лаје, целу ноћ ми лаје, целу. Супер је. Ће се надживујемо, ја ако липчем, он има ме ископа. А добро. Ће видимо докле ће живимо, докле ни је Бог...

• Тешко, па да ти кажем, тешко, работе. На њиву цел дн. Онога штину мушице, онога штину вечером комарци. Оно мораш до мрак, свекар и свекрва, напред нес^у деца, са се град гради над деца, па се повивало, ћерко, с цепени дрончићи, па г' убива! Нацепим оди мало јелёци, забање, тој је кој имал кошуље и од нешто сцепил некој пеленка, кој неје и тој неје имал. Ја Јоцу нес^{ам} повивала ни дваес дња. Неће врзано, па Бoже, Бoже! Па је проодил на десет месеца, па само шири ноге. Леле, кв^{ад} си ме прибра свекрва што га нес^{ам} повивала, затој тка оди. Па малецко, зглобови слаби. А неће повијено и готово. И ја га развијем. Па ја њега повијем кад га купим, али... Па си после прооди, па оцврну за годину дња. Па после с^упруг отиде у војску, оно не беше проодило, после три дња оно прооди. И ја му написа, е, неје имало како са телефон, ћерчице. Беше у Книн ли је бил...

• Били смо се мучили, ал је имао, у сваки месец имаше по јед^{ан} сабор у селo. Игранке. Па се зберу, колко одавде имаш, тгај ми... де сам си с³ бабу ишла на гробље за башту. Па немам тој, немам овој да се пременим које моје друштво има, одвикам³⁵⁵. Кад отидем на игранку, играње колко оћеш: лазарице³⁵⁶, тите, каквo оћеш, живот, заборави се. Па и јутредне од нешто ја па одвикам. Нё^{ам} башту, нема да ми купи, нема кој да ми купи. Деда, баба, има си пуна кућа, треба да једу и да пију. Стрина, чича, нема. Немка је била, па се праве зељанци,

³⁵⁴ кутре с мн. кутрета, кутретија, кутричи, кутришта *младунац пса, штене; млади пас* (Златковић 2014а: 401).

³⁵⁵ одвика свр. 1. *отплакати; исплакати се*. 2. *фиг. прежалити* (Златковић 2014б: 29).

³⁵⁶ лaзaркa ж 1. *Лазарица, обичај играња и певања групе девојака по кућама на Лазареву суботу*. 2. *учесница у певању и игрању по кућама о Лазарицама*. 3. *лазаричка песма* (Златковић 2014а: 404).

пра́ве се. Па сýчу³⁵⁷ се óбђе³⁵⁸, сýканица³⁵⁹. Сýчу се óбђе, па зéље се здрóби, па сíрење, па ма́з, па зејтíн, па... Па свé, и са́ ра́димо кад мо́жемо. Мо́је, ја, са́мо да ми... Скóро, пред не́дељу дь^ана, болу́ ме ру́ће, па не́ма. Јóвица, излéзло мла́до зéље, зéље овде́ лива́дско, набра́л у ру́ку. Ау́, што је се омлади́ло зéљево! Са́ ли ти се једе́ зéљаник, сýчем ба́ницу.

• И Јóвица ми остарé. Тёркава по́млада пéт го́дине од не́га, шéс ли, а и она́ остарé. Ё́ па нек су жи́ви и здра́ви сва́кому. И тька́ да... Му́ке, на селó је му́ка, ал је здра́во селó. Селó је здра́во. Ја́, да ти ка́жем, ја́ не бí могла́ да жи́вим у Нíш. Кад^т сам ишла́, ть^ака́ отíдем она́ два́ дь^ана док су ми бíли свéкар и свекрва́, ја́ зóрле³⁶⁰ прéспим јéдну но́ћ, ја́ не мо́гу у гра́д. Смрдí ми! Па сам, ишла́ сам, чувáла сам Вука́шина јéдну не́дељу кад^т се родíл, и ка му, на ро́ђендñн едну́ш, ишла́ сам до́ле, не́ знам у ко́је на́сеље беóше. Ма ја́ не́дељу дь^ана сам зóрле издрж́увала, не мо́гу. У гра́д смрдí ми. Па ка́жем: како́ жи́ве же́не у гра́д, ја́ не́ знам. Ма са́, па мо́ју папри́ку ўби неквó, поцрне́, не́ма овóј сам зóрле... Па гра́дат прв́ити, па са́, па слана́, некаквá кíша, па не́к... па росе́ља неквá к^híша. Ўби ми, тька́ са́, пластенíкат, íмам ма́лко парадáјз и оне́ папри́ће, одбра́ла сам, ће́ íма јóш двé оно́ да нанíжемо ўбаве. Кра́ставице се беóше полове́, са́ најдо́, од^т сýтра, гле́ по овóј квó се... свé су правé билé, овóј се скрши́ле.

6.2. Белопаланачки говорни подтип

6.2.1. Мирослав Ћирић (80), село Бежиште

• Па она́... Ћирић Цвéта. Ба́ка Ћирић Цвéта се звáла. Башта́, она́ је имáла сéдом го́дине кад вој је башта́ вој мла́д умрл. Њóјна ма́јка је имáла три́ ћерк^hе и три́ сина. Свé је она́ то́, ни́је се преудава́ла, свé је самá и ожени́ла и удомíла, свé самá. Бíла је ба́ба ку́лтурна, чíста, ни́је бíла покварења́к, свé је далá у до́бри домо́ви, и та́ко да... Па она́ је пољопрíвредник, знала́ је да ши́је, да́, сýкњу ону́ прља́чу³⁶¹ напред^т што су же́не носíле. Па сас мéн је родíла двé ћерке. Па ма́ле, па оне́ цеди́лке³⁶², па с' íде на копа́ње, на жéтву, свé се ру́чно раде́ло, па да́. Па врже́ двé љу́ље³⁶³ у кру́шку, за од зми́је, па жњу́, жњу́... А на то́га најстарога́ бра́та што је он, по́сле се óтсели и он у Обре́новац, ћерку́ имáл, она́ седи́ поди кру́шкyту и па́зи да не мрдне́ неко́је, да не па́дне из љу́лчу, да с' уби́је. А по́сле, ту́ј је шко́ла имáло, сьг пропа́де и шко́ла и свé то́ј íсто, не́ма, свé, по сéла свé пропа́де. Па билó је, билó око́ три́ес ђака́ брэ! Шко́ла ве́лика ту́ј је била́, учите́љ, учите́љица, два́ сина́ је ту́ родíла у Бе́жиште, да́, еве́ у сьг у Пала́нку, му́жь^ат ву и он мла́д умре́, учите́љ^ат се ра́зболе. Млóго је бо́љ живóт бíл, поздравíји на́род, по́ не́како на́род љубомóр... ни́је љубомóран бíо, а сад^т как'и. Па шу́ме се сéкло, ливáде ове́ планинсће́ ко́се се, па се здéне сто́г сéно, па зíми слéзне на... код прода́вницу, ја́ве се по де́се дýши. Сви́! Ма́, ка́же, ће́ сваре́ кýпус, ка́же, сь^ас сýва ре́бра и пасу́љ, вино́ íма дома́ћо, раки́ја дома́ћа згрéје се, пу́, ве́село је свé билó. На сва́ку сла́ву, пра́зници, на сока́к óро. А сьг не́ма ни́кој ни́где. Па је́сте билó, игра́нке. Па ра́није, не́ма, шéтња ўвечер, ако́ је се ставíл мо́мак сас дево́јку, чим... ако вој по́јде сестра́ ил бра́т ил ма́... шта бíло, óдма у при́ду двé и одво́је ју од мо́мка да се не зна́је што́ шéту. А са́г, са́г не́ма. Упозна́ју се, од^т пр́ви дñн се по́чну ста́вљу, она́ код не́гови, он код

³⁵⁷ сýче несвр. **3.** развија коре за гибаницу (Динић 2008: 801).

³⁵⁸ **обга** ж мн. обђе кора за питу или гибаницу (Динић 2008: 486).

³⁵⁹ Исп. прнотрав. **сукáница (сýкана ба́ница)** ж пита, гибаница прављена од кора истањених оклагијом (сукаљком) (Стојановић 2010: 909).

³⁶⁰ **зóрле** прил. **1.** силом, на силу. **2.** једва, с муком (Златковић 2014а: 315).

³⁶¹ **прља́ча** ж в. прегља́ча; **прегља́ча** ж кеце́ља (Златковић 2014б: 230, 295).

³⁶² **цеди́лка** ж мања сељачка торба (Динић 2008: 877).

³⁶³ **љу́љћа** ж **1.** љуљашка уопште. **2.** љуљашка за бебу од издуженог правоугаоног платна са упртама (у којој је мајка љуља или носи у поље) (Златковић 2014а: 430).

њојни, иду две-три године, четри, узну се и разбачиву тој за час посла. Па нема сад, сад, тој је се све сад изгубило, а нарочито па стари, видиш шта кажу на телевизор...

• Он дооди овде съ³с браћата и има још два брата, одржаву то туј. Кућу направеше сидару³⁶⁴, још им башта беше жив и мајка, да. Али нема съг, тија најстар брат и он не знам да ли је жив, Тика се зове, да ли је умрл, кјј знаје, нема. Села се испразнише скроз, нема ништа. Нема. Па има овџа што су били по ратиштима, ако су... даву им по малко нека помоћ, горе-доле и то све заврћу, туј ете, али ништа, пропили се, про... нема. К'о што је било нема да се врене тој. Ма јок. Имање. Па имање и тамо пола се ради, пола се не ради, урасло у трње, у корови, све тој, напуштено све тој. Тија Саша, он десет ектара ради поди пшеницу и десет ектара под^т кукүруз, има два трактора, триес овце, десет краве, петнаес бика, да. Он малко накримне³⁶⁵, не се још ни женил, пре недељу дња се чүмо. Реко', ти, бре, постаде прави Пироћанац, нећ се јавиш никад! Он вели – није, бре, него, Ћирко, работа, поса, каже. Од једн трактор, закачил сам машину, да, то завршим, проодим на друђи трактор, закачено, нон-стоп, каже, сам у њиву. Да, да. А каже, мајка и отац, они прекај стокуту, там не музү овце к'о овде, само за јангаци, не. И тамо ако вагу од^т краве сир, они га куву. А овде не. Овде помузеш и пипне баба топло одма и онда сипүје, па си... тако само. А там не. Там га куву, па га ладе, па га та^бт сире. А Цвета на њојнуту сестру каже: Даде – оне се звалé не по име него која је најстара Дада па све тој по ред – па и ти куваш. Каже не, нема више да кувам. Са ћу ја да ватам сир, да видиш. Њин дојде на шупељњи³⁶⁶. А моја баба кад лане, па у... кад^т се стегне, па у крпу да се исцеди, па тури једну даску згор чисту, да она сирутка сва излезне, кад исече онé коцке, нема, као тврд, па у пресол се тури. Па каже – ја сам тој, сестро, заборавила у Бежиште кад је се радéло. Али шесé године ко су тамо отишли...

• Пре се знало, синови иду на печалбу, дојду, вечеру и синови зараду изнесу, изнесу паре на астал, изброје. Ћале, ево, тол... тој је остало од летовину³⁶⁷ и он преброји, тури у ц'еп и он води ред за све. Дисађи³⁶⁸, дисађи и паре, па ил дојде у Паланку, ил у Бабушницу, ил у Пирот. На сва дечишта колко бћеш. Ови опанци пироћански накупүје за децу, све што требе у дисађи, шећер, сол, онда уље... зјтин није био к'о съг, съг прва мрзлица³⁶⁹ га лане, он се следил. А напред неће, о, как'и. И народ није толко оболувао к'о съг, съг видиш све по доктори. Па, није се прскало ништа, није. Са^бт овџа парадаж^з, видиш какв је, ка' га погледаш супер, кад га расечеш онó семето унутра зелено и вода само. Па свүгде тој, нема туј. Па ама и овде покварише, пластеници и овде, и овде их... оберу и', руљају и', унесу у подрум, шприцу и', за на пијац црвен, кад га унутра расечеш он не ваља за ништа. Има петком, тој, најскуп пијац што мож да буде. Да. Ко зна, ево, сви бегу за Бабушницу, там си накупүју, нарочито Шљивовик, Бежиште, кјји су ближе Бабушницу горе иду. Овде је скупо, највећи, најјак пијац а најскуп зеленишт. Тако да... Нема и овде све остарé и кјји то, они бегу за Ниш, за Пирот, за... бегу. А има ова једна баба овде, овам једна баба, овам има један дрвар, бил милицајац, па грешил, па г' искарали, а он се пребаци на дрва. Војни камиони накупувал. Иде препродава дрва, браништа³⁷⁰ купүје, мучи се ко Исус Кристос. Ја му велим: е, Раде, ја сам триес пет године у планину радéо, седамнес године сам само бил секач, све планине познам, и Сврљишке, и Стара планина, Сува планина, Љубеража, Зајечар, ма как'и...

³⁶⁴ **сидара** ж зграда задана од цигала (најчешће непечених) (Златковић 2014а: 208).

³⁶⁵ Исп. мак. **накривне** перф., **накривува** импф. *малку криви кога оди* (Мургоски 2005: 437); тим. **накривуе** несвр. *храмље скоро неприметно* (Динић 2008: 452); црнотрав. **накривүје** несвр. *храмље* (Стојановић 2010: 502).

³⁶⁶ **шупељња** ж *рупица у тесту (сира; хлеба)* (Златковић 2014б: 598).

³⁶⁷ **летовина** ж **1. летина** (Златковић 2014а: 412).

³⁶⁸ Исп. тим. **дисази** м *бисаге*; упор. *бисази, бисађе* (Динић 2008: 136).

³⁶⁹ Исп. пир. **мрзлица** ж *мраз* (Златковић 2014а: 463).

³⁷⁰ **браниште** с *негована шума, забран* (Динић 2008: 41).

• Нémаш с кога да продумаш. Па нéма, нéма, па дођу ту познанице, колеге. Сédнемо, ја направим кáфу, испрiчамо се, туј éте али... врéме дојде, мóра да си íду. Јá си пá остáнем сáм. Опет сáм. Дá. Ў, љúди кóлко оц... туј, после пóдне, овде к'о овáј јáбука имáла јédна кáпсија вéлика, туј éте. Свáко послепóдне се збéру, цéо комшильк. Па тáј Дúшка и сестрá ву у Ниш жiви, дојде седí по двá мéсеца. Свáко послепóдне су туј. Па овá комшика кáже: Цвéто, тéб трéбе бé ћ^кило кáфа за нáс. Једно улáзи, једно излáзи, једно улáзи, једно излáзи. Лéпо, дá, и лéпо ни је билó. Бáшту туј смо садíли, на пијац, крómпир смо имáли, паприку, парадáјз, свé. А сьг нéма ништа, гóтово. Ни јá мóгу да рáдим, ни...

• И у Бéжиште имáло црква. Једнá, па кад бéше јúл, пáдла јáка кiша па, па растурило тóј. Пóсле га обновише мáлко, нéкако оградíше га, тóј, туј éте, та се збiру тé жéне које су пóстаре. Али нéма сьг, свé тóј измрлó, нéма ништа. Нéма, нáрод се... Íде, овде íду, овде íду, али вирус, каквово забранише, нéма ни, ни банице, ни Преображење, нéма ништа, ништа. Свúде нéма ништа, нé сáмо у Бéлу Палáнку. Па славили смо мi Спáсовдан, Свети-Никóлу, тáмо Арáнђеловдън смо славили код њú кад отидóмо и Свети-Никóлу. Овде кад дојдóмо Арáнђеловдън да, овéј, не мáнемо слáву и Свети-Никóлу. Па сúпер је бiло. Ё, пóсле кад оболéмо с³ бáбу, не мóж да спрéмамо, не мóж да... Баталимо свé, нáрод... Нé сáмо нi, него сви. Спрéми за свú порóдицу, дојду и прерéжују колáч, тiја обичаји, направе вечéру и разiду се. О, па свáдбе су бiле... Плéк-мúзика³⁷¹, прво закáже се па се íде та се вéри. Младожéња íде сас чiчу, сас оца, стричеви, по тројiца-четвóрица и код млáду, и тó úвечер се íде. Чúк-чúк, добро-вечер, добро-вечер. Седимó, тiја кúј је нáјстар óн пiта: а брé, пријатељи, штá ви мúчи та сте дошли? Кáже – мúчи ни млáда, млáда, кáже, íмате ћерку за úдау, мi íмамо сiна за женидбу. Па да видимо да л' прво... Па 'у зóвну, она искóчи из дрúгу сóбу, оно нé 'е к'о сь^ад, него тá^г се стiди. Вóлиш ли тi овога младiћа брé? Она се усмiвка, дá... срамотá у д' изговóри. А óтац кáже: сiне, кáжи слóбодно. Óни, љúди, дошли да те прóсе. Ако ти се свиђа, тi њéму и óн тéби, да правимо весéље, ако нé, ништа, нек си íду љúди и гóтово. Кáже: тáто, вóлим га! Óнда пóсле пiту тóга мóмка: тi? Да ју не вóлим, јá нé би дошо! И тáко. И свáдбе су се правiле, весéља су билá. Мúзика, плéк-мúзика свира, кáк'и. Чéза млáду и младожéњу вóзи у цркву, сас чéзу, сас овó свé, али... А сь^аг нé, овáја óмладица сьг, íду, íду, íду, направе трóшкови...

6.2.2. Вера Голубовић (89), село Горња Глама

• Она ме дојила до четéрес дъна, пóсле ме раниле с млекó, колá... каквó. Несьм наодiла манú и дь^ан дáнас. Каквó сам јéла и онé, овé... брзо едем. Мi смо били шéс децá. И грáбимо и на стрiнете децá, јá, које дрúго, децá напред башкá³⁷² једу. Трпéска и тáм ни башкá, не мóжемо при стáри љúђе да едемо, нáс, сédнемо на... него мi сви нá-страну столишће, хóклице. Па тáко је билó. И мi си заједно свé 'едемо, бáшка, и које какó грáби, које ће напред и тáм и јá сь^ам навiкла. И сédнем, јá за чáс поједém. Свéта мóј кад бéше: Вéро, брé, ма тi ништа не едеш, а на брзи́ну, не едеш, а óн је бiл сúв, помршáвији бiл, какó јá едем дúпло него тi а тi не едеш млóго а тi си пúнија, и та^кá...

• Јá сам му прва унúка, прва на мојéга дéду унúка. И óн, кад мáјка умрéла, да видиш да íма нéшто, нóћом сáња пошъл си ми с мáтер у плáнину на орање где се íдеше и гóре. И бiл óблак па пúкал грóм, úби, рече, женúту а детé остáде. И јóште сањáл чúкнули на врáта, íду да дојду, умрéла му ћерка а детé жiво. Íма нéка сiла, тóј да знајеш. Казáл, бáба ми, довели бáбу, одвели ју мртву, нé, нéје ни билá ни кад ју сахранили, мáјка, ћерка од двáес гóдин на порóђај умрéла. И јá сам живéла и јóш сам бiла тóлко нáпредна, и шкóлу, у шкóлу сам, па једно... Млóго сам знала шкóлу, ó, учитељ... мá, нéће да... Тьг се за једну гóдин, двé гóдин за учитељицу

³⁷¹ плéк мúзика ж блех музика, трубачи (Стојановић 2010: 650).

³⁷² башкá прил. посебно, одвојено (Динић 2008: 22).

се завршава. Тај Злата што има с^аг една само моје годиште и њојан башта дојде и он прупка ју, и Верка да иде у школу, брѣ и учитељи су ме мене толко... Школа је била еве горе над^т село одма близо. Паде грѣм у њу те изгоре, највећа школа. И дошъл и учитељ и сви да ме даду у школу. Не даву ме, чича си ме дава, али башта трѣба. Нѣма, би ратно стање, знаш, четерѣс друге, па нѣма, па се и они делише, тројица браћа, па се делише, па ови ѿму синови, они... жѣнска деца су трѣшак, и тѣг и сѣг.

• Појде пѣсле, рѣди мѣшко, шѣс мѣсеца, ѿмре детѣ, рѣди девојче, шѣс гѣдине, ѿмре, нѣма. И затѣј Нѣјда је четвѣрта на њу. Кад^т се Нѣјда рѣди, изнесѣше га на ѡлицу дѣле, па га турѣше на сѣрд^т пѣт, а стрѣна ми из гѣрњу кѣћу под ѡмбар стојѣ да не прѣјде некѣво да га не згѣзи. А мѣј дѣда, на мѣју мѣтер башта, на дѣн Ђурђевдан, да т' јѣ та^ка појѣм, да му појѣу на Ђурђевдѣн, на Ускѣрс сам се рѣдила, на Ђурђевдан се крѣтила, да ми тѣг... одма крѣти ву. И дѣда ми пошъл, понѣл вѣнци, понѣл напѣрд, ѣте така билѣ, иде се, Ђурђовдан, јѣганци да се гѣре обележѣју код ѡвце, вѣнци понѣл. Пѣрса се звѣше стрѣната, Пѣрса: свѣте – а онѣ, тѣј ми на мѣјку јѣтрѣ – какѣво глѣдаш? Па кѣво је овѣ овдѣка? Тѣј ти сѣрѣћа! Стурѣ дисѣћити, закачи тѣј и узни ѡ-руѣе и да га донесѣш гѣре. И он стурѣи и ѡзе бебѣ и донесѣ га и нѣна му га ѡпрѣсти на мѣјѣтога дѣду. А тѣтку ѿмо од јѣш девојк^ѣ, и тѣтка дојде пѣсле и уврѣже се у ѡљѣћу и носѣше га одма те га крѣтише, а ѿме му несѣ кажувѣли до четерѣс дѣна. Нѣјда.

• Онѣ Бѣгари ѡтѣдека! Пѣрѣи пѣт сѣ^ам билѣ у школу, у учѣѣницу. И поглѣдамо дрѣм стѣр што ѿма, сѣ^аг нѣв напѣрѣше, онѣ нам је Турѣин, Турѣин праѣл дрѣм, и оди цѣрѣшњу цѣрѣје се некакѣво. Мѣј смо у школу. Онѣ ишли Нѣмци, нѣје ѿмѣло кѣла, негѣ пѣшћи. Мѣј смо у школу. Кад си налѣзоше, школа дрѣжи трѣ ѣктара, двѣриште, лѣвада, тѣј је свѣ у... Налѣзоше Нѣмци, затѣорѣше четерѣс ѣјака у школу. Налѣзоше тѣј. И учитељ улѣзе, каже: дѣца, излѣдите, ратно стање, ѣво Нѣмац је налѣзал, свѣ. Па гдѣ, дојдѣмо си дѣма и пѣсле избѣгамо, ѿмамо појѣту³⁷³, на појѣту, пѣсле од^т појѣту морѣмо да бѣгамо за Влѣшћи Дѣл, пѣсле из Влѣшћи Дѣл – Рѣн, там гдѣ се зѣве Рѣн, побѣгнемо двѣ мѣсеца. Чѣтри мѣсеца јѣ несѣ^ам дошла дѣм брѣ! Изѣдоше ни вѣшће! Вѣшће изѣдоше дѣшу, лѣле, кад^т се сѣтим! Нѣма у Рѣн ни водѣ, нѣма ни у Влѣшћи Дѣл, ѿдем у Влѣшћи Дѣл нѣ-воду, како до Бѣбин Кѣл, из Влѣшћи Дѣл на... кам Кѣзју за водѣ да донесѣм на кобѣлку³⁷⁴ за там, за у Влѣшћи, мѣ... Пѣшћи, и мѣраш и трѣбе ти. Па кад, кад је се... зѣврѣши свѣ, дѣго билѣ, свѣ попѣлише по село и... Па кѣлко, шѣс кѣће су запѣљене у село. На јѣдногѣ потѣцају³⁷⁵, што је бѣл магѣционѣр, он натурѣл на тѣван, магѣционѣр, знаш, и зѣјтин и гѣзу. Кѣћу запѣлише, мѣјка му само, он ѡткѣра, нѣма га тѣј. Свѣ потѣцу, до зѣрно изгорѣло. А овдѣ ѿма овѣја, изгоре, али ѡстаде еднѣ на дѣду, гдѣ ми је дѣда, мѣјка ѿсто, и њѣ' запѣлише, ујѣѣви ми партизѣни, и Нѣмци, ѡни, партизѣни... рѣт! И тѣтка ми, и онѣм ѿсто, и њѣну кѣћу запѣлише, свѣ попѣлише. Пѣсле свѣ тѣј мѣраш нѣново, мѣ... Мѣн је нѣјбило стрѣ кад ми мѣж ѿмре, тѣг пѣче овѣј што рѣтѣв дѣведѣс пѣрѣе, мѣне нѣје билѣ дрѣго стрѣ, ал од рѣт. Сѣма сам, какѣ ѣе да бѣде, штѣ ѣе да... Бѣже! Па авѣѣни цѣлу нѣћ, па пуцѣње. Ма свѣ сам пѣребрѣдила, нѣ знам кѣко жѣвим. Нѣ знам, не мѣгу да знам кѣко... кѣко сам пѣреживѣла овѣљк^ѣ мојѣ мѣће, не мѣгу, велѣм сѣ^аг, не мѣгу да жѣвим вѣше, не мѣгу да ѿмрем, не мѣгу, крѣиво ми што се јѣ несѣм научѣла да седѣм и да... а сѣ^аг не мѣгу.

• Па кѣко! Мѣј на ѿгриште, тамѣ трѣ кѣла, двѣји свѣрѣчи. Тѣ је билѣ чѣчак, напѣрд у мѣсто, пѣшѣчко, двѣтѣнка, пѣ! Јѣ сѣ^ам ишла и у фѣлклѣр сѣ^ам ѿгрѣла. Па мѣј смо у Глѣмуѣу, знаш, па ѿдемо, ишла сам и у Цѣрѣвѣну Рѣку, ѿгрѣле смо, у забѣње се пѣремѣнѣмо, као девојке, ишла сам, свѣд рѣдом сам... бѣла сам док сам билѣ. И овдѣка, сѣмо кад^т сам нѣсѣретна, штѣ да рѣдим, свѣ је бѣло и прѣшло је, али тѣква ме ѡљѣћѣ заљѣљѣла ѡткако сам ѡстѣла без мѣјку у

³⁷³ **појѣта** ж **1.** стаја за овце. **2.** рѣт. стаја за овце и говѣда. **3.** појѣта за јагаѣце и јаѣд (Златковѣћ 2014б: 165).

³⁷⁴ **кобѣлка** ж **1.** мало повијѣна мѣтка са кукама на ѡба краја која служи за пѣношење терѣта на рамену, коју ѡглавно користѣ жѣне, ѡбрамица (Дѣнић 2008: 339).

³⁷⁵ **потѣца** несѣвр. подстѣче вѣтру (Дѣнић 2008: 628).

чѐтри зида, тако док умрем. И рѐкла сам, сестра ми вели, зѐт: ти нѐма зимус да зимујеш овдѐка, мора д' идеш у Паланку. Шта брѐ? Ја одовде не излазим! Не могу ја да идем одовдека нигде, мој муж ме не мож најде ако ја излѐзем из^с кућу, он ми је рекъл да не напуштам кућу.

• Ма ишла сам, ја сам, сѐг не волим Паланку. Ја сам млого ишла. Нисам ни лѐти ни зими грешила пѐтак да не идем на пијац. Мене знају више од^т пола Паланка, ја сам на пијац и дѐн... до лани идо'. Па ме виде, ѐ, Вѐрѐ, нѐма твојѐ сиреѐе, нѐма. Од, виде ме од^т Пошту онам где сам на... свѐ на једно мѐсто и мојѐ канте се виде, ишла сам, кад^т с' отидем свѐ ме глѐдају кад ја распакујем. Свѐ вѐчером испѐглам, спрѐмам крпе којѐ су за врскове, којѐ су там кад стигнем, то је свѐ у бѐло, кецѐља, свѐ. Са глѐдам сиреѐе, мѐн га з^жал да узнем, од жѐље глѐдам га. Ја сам билá на пијац брѐ, ал сам имала муштерију. Муж ми у болницу, ја на пијац до дѐсет сáти, свѐ продаѐм и идем у Ниш код њѐга, у два из Ниш крѐћем да дојдем у чѐтри с аутобус овдѐ да намирујем стоку. Много сам радѐла. Ал видиш да од рáботу се не мрѐ, да је ко на мојѐ мѐсто... Нѐ знам, здрава ли сам билá.

• Док сам с мужа билá, по двѐ свиѐе смо клáли. Једну мѐсо продаѐмо, а мáz си узнемо, а једну си закољемо. И то је свиѐе брѐ по двѐста ћила, напред нѐка рáса бѐше, а сѐг овој нѐћ се ни рáни што га има! Ја тој увек кажем. Па свѐ смо по двѐ ранили. И ја нѐћу да дојдем из^с Паланку с прázна кола. Да купимо нешто да потѐрамо. Или шпóрет, ѓл ветрину, ѓл столче, ѓл... Нѐћу, ѐе потрошимо пáре, дáј да купимо, да потѐрамо нешто што трѐба, нѐћу да идем сѐс прázна кола. Ишли смо, та^ска работили и свѐ смо напунили, додúше, има овдѐ... Нѐ, нѐ, ја док сам жива ништа ми не... трѐбе се одржава брѐ, не могу. За мѐн дóста. Хáх, рѐко', овој ми спаваћа сóба, овој гостинска и на крај два брачни кревети, шифоњѐр, онóј гóре вѐћ замрзивáч поквари, ја га изнесо' да си турам у њѐга ствáрчице, судови и таквó. Туј ми фрижидер, два астáла, кад дојду на Јеремíју, онí дојду, ја не слáвим али онí нѐће да мáну. Свѐ спрѐмају и донесу туј и роштиљи прáве. На сестру ми онí дѐсет дúше, дојду онí, нѐка, áко слáве. Лани... Јеремíју. Па славíло је цѐло селó кад је прѐслава. Тако, па трí дѐна слáве онí, јáо! Па пуно, мí по... по трíпут, по трíпут турамо ручк сáмо! Па и дојду и Сврљижани одовде и мојá фамíлија из Алѐксинац, из Ниш, мојí на мáјку ми што... издооде. Први дѐн јóш нѐма, кад^т се мѐси за Јеремíју, па си íду трѐћи дѐн, нáново погáчу да мѐсим, да направим бѐлмуж³⁷⁶, да направим свѐ, квó свѐ, тѐг ћу и' испраћам. Славíла сам кад^т сам славíла. Свѐ је билó. А сѐг не слáвим, ја им велим нѐћу да, нисам трѐбáла, кад ми умре муж, ни да почињем, али ја због њí', сестра ѐе дојде, мáјка ву умре, баштá, на грóбље, па какó ѐе, а слáва је... Ја не могу, ја свѐ спрѐмам као за слáву и идем на грóбље.

6.3. Пиротски говорни подтип

6.3.1. Десана Младеновић (78), Пирот

• Кад^т сам ја билá детѐ, имáли смо имáње много. И мојá мáти дојде за мојѐга башту, несу се познавáли. Отишъл, ја кажем: нáне, па кóј те женил? Па баштá и баштá. Њóн баштá и на башту ми баштá. Онí се договорили да доведу моју мáтер, она много билá рáботна и јáка, а баштá ми бил како пацов. Стáне и Óлио су били онí, óтац има, имáше нѐгде слика, нѐ знам гдѐ сам ју уденúла. И кад отишли, кад отишли за њу, она далá нишáн³⁷⁷ на свѐкра, ошъл дѐда сѐ^с коњá у Шестí Габáр, из једно селó у дрúго, далá чарáпе и јастьци тканí и он донѐл. Кад трѐбáло да се жени, да отíду за њу, оно далечкó билó, двѐ-трí сѐла, свѐ с коњи ишли. И онí имáли

³⁷⁶ бѐлмуж м (мн. бѐлмужи, уз бр. бѐлмужа) народно јело у виду ређег качамака справљено од кукурузног брашна и младог, несољеног сира (Динић 2008: 26).

³⁷⁷ нишáн м 1. прстеновање; просидба; обележавање веридбе; огледи. 2. дар који будућа невеста даје просцима (Златковић 2014а: 562). Информанткиња дату лексему овде користи у њеном секундарном значењу.

вѣлику кúћу тáмо у Шестí Габь^ар, онé се наредíле на ћошку³⁷⁸, сѣстре од^т чичѣве се наредíле. И она́ станула́, али она́ га нѣје познавала́. И кад улѣзли у двѳр, тáм, у двѳр, прѳво улѣзал дѣда, свѣкар, па младожѳења, па кúм. Али кад^т слѣзал дѣда од^т коњáтога, нáна га познала, он ишъл за дáр. Али кад слѣзал баштá ми, он какó па њúшку. А онѣ реклѣ: лѣле – а она́ се звáла Дáрка, мојá мáјка – лѣле, Дáро, па да ли́ је тóј? Па кáже: тóј је он, дрúги кóј ће по баштú? И кúмат по њí', пóс^ле налазíли, ал онѣ чекáле у прѣдсо... у... мí кáжемо íжа³⁷⁹. И гóсје улази да се... Онó пртеничнѣ³⁸⁰ дрѣје, он мánечьк, дрѣје нóве, рúће мáлешѳе, прсти крáтки, ће прáве здрáво и са брáћата и сьс мáтер ми. Онѣ дочекáле. Кад рѣче, с онó рѣче, садѣ рѣче ть^квó, прстíѳи, дрѣшѳете од^т копíле, сѣде тáму за астáл куде сѣвер и она́ га нѣе ни знáла. И тáко се она́ ожѣни за њѣга и изрáђу нáс пѣт дѣцу. Ал он је учíл шкóлу и пре рáта бíо је ковáч, он је пóс^ле рáта радѣл у Зáдругу двáес гóдине. Já сам четвѳртá. Já сам, кад је он бíл ковáч, кад је он работíл дóм, já затвóрим óвце и у вíгњу³⁸¹. Дúвам у мѣове, чúкам на накóваљу, прá^вимо плóче да ковѣ говѣда. Па он држí макáзи метáлни, али желѣзото се натѣкло и он држí и já удáрам сь^ас чúкат³⁸², ал чúкат пóтежа^к од мѣне. Па ми пáдне чúкат. Он м' удáри пó-главу: па 'лáди се желѣзото! Па пáузе íмам, пá чúкам. Па сам úглење³⁸³ прáйла сьс њѣга. Ал пíтам мојí сíнови: знáјете ли вí од^т којѣ дрво двáпут горí? Кáже: нѣ знамо. Ё па рѣко': слíва горí. Од^т слíву се прáви ѳумур за тáј пóс'о. Од... сáмо од... мóже и од дрúго, али слíва двáпут горí, дрúго не мóже. И тóј несú знáли ни овíја, ни мóј^нти. И тáко сам já одрáсла девóђна уз... уз накóваљу. И ковáли смо говѣда, па клíнци, клíнци жел... метáлни. И завáлила се крáва и já држím конопац, áко је крáвата, ал она́ врзана. Дá, нѣ... нѣје се седѣло.

• Плѣле смо, чувáле смо óвце, па се острижú óвце, па се вълна извлáчи, па се прѣдѣ, па се пóсле фáрба, па плетѣмо чарáпе. Па се ткáло црѳе³⁸⁴. Црѳе се ткáле, свѣ на разбóј. Дá, тóј је се тáко радíло. Па кълчíшгá³⁸⁵. Кълчíшгá знáш ли квó су? Марихуáна. Сьг тíја што úче, онí пасú трáву. А мí нíсмо пáсли трáву, мí смо тó работíли, прáйло се кошúље од њí', па се прáйло панталóне, па врѣће за жíто, цáк, цáкове. Ткáло се црѳе, па кошúље, па кошúље се прáйле. Já íмам гóре нѣко плáтно, нѣ знам гдѣ бѣше, íмам пáрче плáтно од^т тóга, па сьг... И тóј се свѣ испредѣ, па се, кудѣ се ѳубре бáца тáмо се онó закóпа, седí мѣсец, двáес дъна или петнáес ли, да се скúва у ѳубрето да бúде мѣкано кълчíштето. Онó се звáло кълчíште. Па се обѣре, па се натó... извѣже се као мѣтле. Па топíла³⁸⁶. По осьмдесѣ грснице³⁸⁷, стó у једнó топíло. Па мојá мáти улѣзне, мí смо билí млóго лúђе, трí топíла, па она́ из... једь^ан дън вáди, а дрúђи дън úјутру устáне, úјутру кад изгрѣје слънце у рѣку, стáне на кáмен и цѣл дь^ан бíје, да се тó свѣ опѣре сьс бíјење, ёј! Она́ је пóсле патíла од... у њú је билó пълно срѣе с вóду, па од^т тóга је, од^т тóга је и умрѣла, проплъус³⁸⁸ и она́ је и умрѣла. Цѣлого дáна, нѣ сáмо она́, у рѣку пѣру, и тóј цѣл дън, онѣ као мѣтле врзано, онó мѣтар и пóл вíс... дугáчко. Па пóс^ле на трљицу³⁸⁹ се трљá па на грѣбенци³⁹⁰ се... Кóј знá кóлко оперáције трѣбе да се пóсѣје, па да се обѣре, па се натóпи,

³⁷⁸ **ћошка** ж перс-тур. мн. *ћошѳе доксат, чардак, трем* (у кућама оријенталног типа) (Живковић 1987: 159). Исп. и тим. **ћошка** ж **1.** *трем испред ћелије који служи као трпезарија о сеоским светковинама. 2.* *кров изнад ајата, односно одвода. 3.* *део трема који се издиже изнад осталог дела* (Динић 2008: 841).

³⁷⁹ **íжа** ж **1.** *(велика) просторија са огњиштем у кући. 2.* *кућа, дом* (Златковић 2014а: 318).

³⁸⁰ Исп. **пртен**, -а, -о **1.** *који је начињен од конопље* (Динић 2008: 692).

³⁸¹ **вíгња** ж *ковачка пећ* (Златковић 2014а: 82).

³⁸² **чúк** м **1.** *чекић* (Динић 2008: 896).

³⁸³ **úглен** м мн. *úглење угљен; жеравица* (Златковић 2014б: 509).

³⁸⁴ Исп. тим. **црга (чрга)** ж *вунени или пртени покривач или простирач, поњава* (Динић 2008: 880, 896); црноотрав. **црга** ж *черга, покривач од вуне са јаком пртеном основом* (Стојановић 2010: 1010).

³⁸⁵ **кълчíшгá** с мн. *кучина* (Златковић 2014а: 376).

³⁸⁶ **топíло (топíлиште)** с *мочилиште за конопљу* (Златковић 2014б: 481).

³⁸⁷ **грсница** ж **1.** бот. *конопља, струк конопље* *Cannabis sativa* L. **2.** *сноп конопљиних стабљика који се топи у топилу а затим трли* (Динић 2008: 119).

³⁸⁸ Исп. **проплъусне се** свр. *прсне плик и сл. из кога изађе садржина (исцури водица)* (Динић 2008: 687).

³⁸⁹ **трљица (трљица)** ж *дрвена направа за млаћење конопље* (Златковић 2014б: 486).

³⁹⁰ **грѣбенац (грѣбен)** м *дрвени рам са дугим гвозденим зупцима за грѣбенање кучина и чешљање вуне* (Златковић 2014а: 131).

па се опере, па после се осуши, па кад^т се осуши на трљицу переш и он, паздёр³⁹¹, падне доле. Ё, који је дълг паздёр оста^ви се у подрум за рађију да се проба кроз буре. И неје имало сјајлица, запалимо паздёрку³⁹² на метар и из^с собу идемо у подрум, идемо у шталу, нема сјајлица, нема, венери гасе, арчи. А ов^ај паздёр родила њива. Да, да. Паздёрке једно толко, и јуже се врже, паздёрке, и на ћошку се тури, то се каже на терасу, на ћошку. И са, кој како ће иде у подрум или при краве да види да ли се отелила, да ли се овца ојагњила, он узима главњу³⁹³ из јужу и запали паздёркуту съ^ас главњу. Или мој башта је праил, мој башта је праил огњиво³⁹⁴. Оно се од железо праи, метално је, као слично, као слично овој што се сечу нокти, слично такво, али огњиво округло. И камен и труд³⁹⁵ што роди дрво, скрипци³⁹⁶, то се тури у цеђ, у воду и седи, кој зна колко седи и оно се направи на труд. И после туриш ти камен бел и труд и съ^ас огњиво тој пуштиш огањ. С тој се клало³⁹⁷ огањ. Ја сам, ја сам умејала да пра^вим съ^ас огњиво, башта ми је пра^вил огњива. И тако. Оди труд, оди дрво, значи ништа се неје производило вештачки, све природно, да, да, да. И после се тој преде, која су побувава преде се за основу, да се навије на разбој, а којé поситно, оно се преде за преткаву³⁹⁸. Па ти... Ма, колко су операције туј, тој је да ти глава побелé! Па кад^т се мота да се снове³⁹⁹, кад^т се мота на мотавилче⁴⁰⁰, ја имам и мотавилче, имам и кудељу, мота се па с' од једну страну броји пасамце⁴⁰¹, киселчић, све су жéне неписмене билé а све су бројиле да знају у колко да уведу ткање. Увек прво... билé су прво по три, тој су киселнице, не, да, киселнице, после три по три – деведесé, то су после пасамце се звале. И то се све изброји и знају колко се треба уведé у нити. Па и нити смо праиле. Па сас лис', овој оди кокошку, т^ква перушина, па узи дрва и само праиш отуд-одовде, отуд-одовде, и напра^ве се нити. И после се уводи ткање. Билé су женé глупе, ал су билé паметне.

• И после терзија иде у селó. Терзија, кóнци пртени, пртени кóнци, оди повеску. Терзија понел игле, понел оној... напршњаци, железни су билí, нема, железни, толћи. Игле и кóнци, и кудé има кóнци мí си... и од јужу и на јужу. Кудé има мýжје, жéне, кроји на женé сукна⁴⁰² а на мýжје панталóне и сакó. И са којí имају кóнци – они му даду, кој нема – он има, понесé игле толће. И народ ће шије. Кроји и докле не скрóји у туј кућу седи, докле не скрóји за њí, за сви, и не сашíје, он не излáзи нигде. После иде у дрýгу кућу и óпет там тако. И тој све с пртени кóнци, то оди... оди грсницете. А сг тија што уче школу млого знају, они пасу траву па ће бóду лóуди, па не мóж да бóду лóуди кад^т пасу траву. Мí смо јели мэд и млéко. Мој дéда је чувáл четíри стрмће⁴⁰³. Једн подрум само мэд. Свакакав, свакакав. И дéда је волéл, чувáл, и у једн подрум куде стојí мэд само је он улазил, како, куде се 'чéле чýву не крадне се, не узима

³⁹¹ паздёр (прздёр) м *поздер*, слама од млаћене конопље (Златковић 2014б: 97, 271).

³⁹² паздёрка (прздёрка) ж *сламка топљене конопље после млаћења* (Златковић 2014б: 271).

³⁹³ главња ж *дрво које гори, жеравица; угарак* (Златковић 2014а: 106).

³⁹⁴ огњиво с *огњило, кресиво* (Златковић 2014б: 23).

³⁹⁵ труд м бот. **1.** гљива *Polyporus fomentarius* која расте на дрвету (цер, буква, врба) и користи се за паљење ватре кресивом. **2.** гљива пухара (Златковић 2014б: 489).

³⁹⁶ скрипц м бот. *врста гљиве Hудnum coralloides* (Динић 2008: 761).

³⁹⁷ кладé несвр. *ложи, ложи ватру* (Динић 2008: 330).

³⁹⁸ преткава ж *потка* (Златковић 2014б: 264).

³⁹⁹ снове несвр. **1.** *снује основу за ткање* (Динић 2008: 775).

⁴⁰⁰ мотавилче с *кратко мотавило; уп. мотавилка ж рачвасти штап за ручно намотавање пређе, мотавило* (Златковић 2014а: 462).

⁴⁰¹ пасамце с *пређа са једног мотовила, мера за број нити при обради пређе на мотовилу и вртешки, састоји се од десет чишалки, одн. од 30 нити (3 пута 10)* (Златковић 2014б: 104). Исп. и тим. **пасамце** с *свитац пређе за основу од 10 или 20 ћиселница (зависно од дужине мотавила и изабраног начина оснивања)* (Динић 2008: 559).

⁴⁰² сукно с *горња женска сукнена хаљина без рукава, спреда просечена, дугачка до испод листова* (Динић 2008: 800).

⁴⁰³ трмка ж **1.** *купаста кошница исплетена од прућа, вршкар.* **2.** *кошница, свеједно које врсте, заједница пчела* (Динић 2008: 821).

никој, само он, само један брка⁴⁰⁴ у мэд, добро, деда је тој бил, на башту ми башта. А за у подрумат кључ овољхи, има га две ћила. А подрумат озидан, а подрумат је зидан с црвен камен, тој код мојити је бил, црвени камење. И он узне заклопи подрумат и тури кључат у камењете. Ја сам имала брата триес шесто годиште, он је бил малко мангупчък, тька волел је да... да доване⁴⁰⁵, да га никој не знаје. Ал ја видим ал не смејем да казујем, ће м' убије. И сг он, деда, сваћи пút кад заклопи он после на... све на друго место стави кључат, али бата види. Неје имало кесе, па неје имало ништа, него каквó, рукатће⁴⁰⁶ онé метá... оди метáл... и земљене. Ал он неје у земљену, него узне порцуланску па улэзне у подрумь^ат, а свака врчва⁴⁰⁷ је завијена, увијена озгоре със то од марихуануту што се ткало, пртено платно. Мэд, мэд не воли најлон, не воли дрв... желéзуну жицу. Он... На сваку врчву преврзано със пртену крпу и озгор турена плóчка. А брат ми туп... код... врже једн, једну врчву па са шаку, па тька огребé оволко, па мине једн, једну-две врчве па у другу. И сг он тој тамо, Бóга ти, мэн малко даде. Он се из... изедé дньската. А мене малко даде, а ја не смém да кажем, ће ме убије. И он си повеше изедé мэдат него ја. Али, али деда ти ће речé: море, некој ми бркал. А нана речé на брата ми: Драго, он се Драгољуб звал, Драго, немóј да улазиш, онó неје добро за челéте. Немóј да бркаш да не полипшу челéте. И после он је слабо бркал.

6.3.2. Јагодинка Пејчић (88), село Темска

- И тој ћу ти кажем. Дојдоше да ме прóсе и мí смо на сред^т селó, ту чешмá, ту људи седу до неко време, продавница. И погађаше се, погађаше цел дь^ан, онда се тражило мирáз узи девојче. А са не. Ако си му дадеш нешто – дадеш, ако не... И погађаше, не моглоше се погоде. А имамо, ја кад^т се сéтим и са ми смéшно, имамо ждребé, коња, онó ждребé бéше мláдо, па га зовемо Нада. И он каже: е^ј, дедо-Бóжо, а тата ми се тька звал, ће ми дадеш и ждребéто уз девојчето па друго ништа не мóраш. Онó убаво бéше, та мáne... неје билó тóлко мáненко, големчкó. Он каже: море, нећу ти га дадем, неје да га нећу за инáт, него ће си га чува, за нег да си га чува. И идóше, идóше туж, погађаше се, појдоше си и ја тька излэзо на врата, наср⁴⁰⁸, ама станули тька на... коди чешму, има чешмá напред. Станули он и башта му и тија чича, на свэкра ми брат. И стоју. А он каже: мór, ја³ без девојчето нећу да се врнем, Бóже, ни да си отидем никакó, ће се врћемо! Какó оће, ако оће нек ни даду нешто, ако неће не мóрају. И врнуше се, врнуше се и закачимо рáботу. Квó они мэн дадоше – дадоше, а ја кошуље, ч^hарáпе, пешк^hир, тој, па мала веридба, мала веридба. Дадо тој и напраймо рáботу.

- А онак, сараћујемо с њи, живимо, нéма туж. Једну гóдин имамо сливе мнóго, бéоше се децава родила, близн^héта. А онé, тé сливе кúпенете, има близнаци у њи, по две зáједно. И набéрем ја озгоре сливе и слéзнем низ браниште, низ мána... да слéзнем у манастир да им донесем, да им дадем. Онé узну сливуту па: да су ми жива дэцата, онé знају да имамо деца, близнэта. Фине су билé сь^ас нас, живéли смо. Ал кад дојдо, па појдо, понéсо си лéб на свэкра, носила са^м, Божих, прáзник, спрэмамо једне и однесемо на појату ручък, ишла сам. Са неће д' иду бре, неће, лéњеве ове, бежи. И однесэм гóре, ка' áјд, áјд на гóре, кад излэзо онó јед^ан калуђер лéгал преди појатуту. Рéко: какó ћу са ја улэзнем овде? А знам га, видим га да је он. Али заспáл је, какó ли. Па полáк, полáк, улэзо, рéко мóрам да íдем на гóре, какó ћу. А он се

⁴⁰⁴ брка несвр. 1. завлачити (руку, шаку, палицу). 2. претурати по туђим стварима. 3. кришом кушати јело (Златковић 2014а: 67).

⁴⁰⁵ доване свр. 1. досегне, дохвати; исп. секундарно значење 5. узме, отме (Динић 2008: 139). Уп. и пир. доване свр. 1. дохватити; 2. дочепати се (Златковић 2014а: 157).

⁴⁰⁶ рукатка ж посуда од печене земље са лучном дршком преко отвора, служи за ношење ручка (Златковић 2014б: 362).

⁴⁰⁷ врчва ж већи земљани суд, врч (Златковић 2014а: 97).

⁴⁰⁸ насрне свр. 1. погледати, осмотри. 2. завирити, кришом погледати (крóз рупу, отвор, пукотину). 3. повремено обићи и погледати (Златковић 2014а: 494).

диже: ја сам изашо мало овде, па ми је узбрдо, уморио сам се, па сам леко мало да одморим. Реко добро. И кад буде за Ђурђевдан, звамо га, тг гóр излече исто на појату. Ал они... некак^бо беше, да ли је посно било, рибу за њега купимо. Знамо да ће да дојде, звали смо га да ни горе пресече колач. Закoљемо јагње, па га мужат ми фино уреди, па га туј нареже, па га врти горе и горе га печемо. И у ливаду има јабаљке, има та^ккво¹. Само усправи дрвото овак и ћ^килу и једу, ћ^килу је било за Ђурђевдан. Са мануше тој та^кка. Спремамо си, спремамо, исто закoљемо и јагње и све, али... увечер кад буде дом.

• Али ја таман крпим овде. А он па крпи с тракторь^ат. Гориво, дñн-два кантуту донесу, дñн-два кантуту насипу. И нема, кад^т све ти радиш сь^ас њег, идеш окосиш, па идеш да га збереш, па идеш да га балираш, па д' идеш да га докараш, четри пут идеш за њег. А оно једну годин купише из град, једь^ан милицајац беше од^т тија саобраћајнити, белете рукавице, дојдоше овде и купише теле од нас. Али ми карамо телци, краве по-планин, има триес године како и' карамо, овде не чувамо. И оно на пашу горе, неје концентрат, неје... домаће, природно. И купи га он од нас и довш... из^с Пирот. И он каже, ма, добри сте, каже, ви, имате све. А ја реко, па имамо све ама док се не бркнемо у цеп ништа не мож да буде. Ево са отиде за леб. Две деца. Кадá кифле, кадá нешто, пециво дотерују, узне, деца, дете и ка појде у школу, мора. Они вој плаћу ужину њóј. Плаће си колко требе и узима си за месец дña и тој она напред^т прима. Реко: еве ти иладарка, чувај си, па си уплати за једење, немóј да чекаш са башту ти. А овде им купимо ми за доручак нешто, те пржиш му чипс, те баба си мекици пржи, те... Па еве два-три дña има овој на плин што... тој много згóдно било. Два-три дña нестало тој, плинат, и не може, као саката сам. Каже, овак ујутру се дигне, кадá им испржи чипс, кадá им испржи... мекици замеси за час, баш, и испржи му за доручак фино. Ма и ми си доручкујемо, мора да купиш све. Немаш које, немаш. Са имам лук, имам пипер, имам ть^ккво, ама ти треба ориз⁴⁰⁹. Пије ми се кавé, ама мора да купиш и кавé и шећер и све, само водуту штомте још не купујемо, не плаћамо ми воду. Па природна, природна, не тера у мотор. У Сопот има вода, али на мотор иде. И они слабо пију од њу. Нагребу⁴¹⁰ си, има чешма сас шес чунка, а испод^т чешмуту има па шес корита камена, тој за стоку, теру, кој чува краве, кој... Оно са по мануше, али имало је, свака кућа краве је имала, а са по нема. Али слабо пију туј^ј воду, као ме^ррише ми на некакво и мэн, на цевкете ли, на... А нашата је оди изворьт туј, где идемо ми за нашу појату по пут, пролазимо туј и неје вак. Природна...

• У, па седеле су, па на седенћу, мор куде! И на седенћу и са – овршемо ли, одма седенћа на улицу. Седенће по пут имаше бре, зберу се, комшиљк, једна седенћа туј, једна је погоре, једна од^т подоле, там-овам. Мор једном са, тој овде било, море неје, у Сопот, те тај ми тетка што билá девојћа кад^т сам се ја оженила и... не кад^т сам се оженила, него она кад^т се оженила. Па каже, дошъл једь^ан из град, у белé дрéје, белá блуза, белé панталóне. Али ми смо си насéдале, која си изнела столичку, која... А њему наместиле, а доóди, каже, сваку вечер доóди, наместиле му некаквв камик, па га намазале сьс тикву варену. Са ме разбери квó ћу ти кажем. И кад^т седне он, ништа не приметил, кад^т се дигал, ми нарочито жене речемо овак, и ја си речем и са. Он се умазал: ма шта је, шта је ово? А оне: леле, леле, да ли се па куче посра? Умазал дрéјете све. Имало је, и овде ка дојдо, па имаше ть^кка седенће, момчетија, девојће. Па игранке по неје имало, ть^кка баш, али у Сопот бре по имаше, ако је помалечко село. У Сопот еве и Јеремија је се славило, па туј, близа. Ми туј седимо бьш, на сред, неси билá ли? Еве близа смо, па óро, óро, па бомбончиња, из град дошли па продаву та^кквој, одавна, пручке⁴¹¹, лизала, таквој, нема како са што има...

⁴⁰⁹ **ориз** м *пиринач* (Динић 2008: 534).

⁴¹⁰ **нагребе** свр. **1.** *напунити суд захватањем и пресипањем (течности, брашна, зрневља), захватити* (Златковић 2014а: 486).

⁴¹¹ **пручка** ж **4.** *фиг. слаткиш у облику прута од обојеног топљеног шећера* (Златковић 2014б: 319).

• Па правимо, све правимо. И једну туршију печемо у теглице, па к^нило, не тура никакви прашкове, само зејтин мало, шећер, сол, бели лук, у теглуту тури по главницу, по чешњк, знајеш оној, у теглуту, першун. И тија Саша, унукат ми, каже: немóј више, мамо, да тураш никакву туршију, само туј, и у мале теглице, од^т кило најфíно, развршиш⁴¹² ју и мí смо пé-шестíна, узнемо сви по једну-две и развршиш га. А онó развршиш ли га, па остáне, она се исквáри. А овак ове све тегле убаве, трéбе квó... На пример, штó си сáд^т поклопíл, поклапáча догóдину не мóже, не мóже, нé, пълна кéса онде се стáр... нéће се затвóри лјуцки. Па стáвљамо шáрену салáту, па салáту од^т парадáјз, па једну салáту рéзамо на режњóве па у стављамо у флáше са ширóкити дўлићи⁴¹³. Правимо, само несмо сá правíли јóш. Сáмо опечемо, олупимо и стáвимо у замрзивáч. Па íмамо, имáли смо једн, па се мучамо ть^акá, а сá си купíше óш едн, те íмамо двá. И кад бóде, мáлко да посрáботимо, да се залáди. Сá опечеш онáк папрíку, једеш и... А тó једу. Сáмо на туј оздóле што дотерáше папрíкуту, она нéје лјута, нéје уóпште лјута. А мí опечемо мáло и од нáшу, па промéшамо, искомбинóјемо. А сá Јáсмина турá, снаáта ми, па óће за девојчево, она млóго¹ еде, ал да неје лјута. Та за њу да свáре башкá мáлко такá. Стáвљамо, кóпус кад бóде, стáвимо си. Па прé, пóнапред нé. Јá и тóј знáм, мéсимо у вурњу⁴¹⁴ лéб и кад бóде тија рéд, обéремо папрíку, кад мéсимо у вурњу, бáба узне по лéбат па наврлá папрíкуту у вурњу, та се мáло као... да омéкне. И направí у шéрпу бели лук, сíрће, нéма зејтин, кáкав зејтин, и сáмо промéјца папрíкуту и стáвља у каквó билó, у сýд нéкакав, тáмо квó тура. Мóре, блáгата мáни се. Али у сýд натурé овóлко, нé у тегле како сá. И текá, дрўго квó? Ё, св^ас кóпус смо пунíли овóј, папрíку, ћисел, прéсан⁴¹⁵, ал он твáше⁴¹⁶ пóсле. За слáву нáрочи... óбавезно смо пълнили и овде сам јá пълнила ть^акá, тóј фíно за уз ракíју кóј воли да пíје, да једé, да... и дрўго квó? Па íсто си је, íсто и у Сóпот си је билó та^акá. Па мéн си сá овде бóље, јá овде дўго гóдине жíвим, а тáм квó сам брé живéла, несáм нíшта разбирáла, нíшта. Сá седу девојчетíја и кўћи, еве по нéколко гóдине, кóлко девојчетíја íма, девојчетíја пó нéма жéњена, údата, мíслим овак да íма...

6.4. Тимочки говорни подтип

6.4.1. Љиљана Ђирић (81), село Балга Бериловац

• Íсто за Велигден. Учíнимо перáшће, мéси се чéсница, гибáница, кóпус и мéсо, тó се све спрéма, рúча се и óпет игрáнка, трí дáна. У селó се слезíло, кад^т сам билá у Ћуштíцу, а пóсле овде билó, у селó. Дá, цéло селó. Па стáри лјуди, поведé, íмаше једán овáмо по гóљу поведé кóло, па кад узне штáп овак, éво дóле где је барáка, вóди кóло па са штáп овак, онó нéје кóло једнó него трí кóла. Тáко. Лéпо билó, кад^т се сéтим, жáл ме, нéма сáд лјуди, нéма децá, децá нé знау за тóј. Тáд ни билó стíд, билó срáм, али тáмо кад изáђеш тí си о^тпóстен, вéсел си као што трéбе. Сáг децá нáша, нé знам... Тé да су гóла, тé да су óно, тé да су óво, али нек су жíва и здрáва, све тó íма свóје. Нé знам какó да ти кáжем, не мóгу да бóдем пáметна. Лéпо је и сáд, али мéне се чíни да је рáније пó лéпо билó, што је имáло жíвот, имáло лјуди, а сáд нéма лјуди, сáд^т су јáко мáлко, кўће су све овó прázне. Кóде остáл једв^ан или двá, кóде остáла мáјка са^с сíна, с једног ил двá, и ёто тáко. Па бíло је, бíло је немáштина, нóсиш на грбíну, жњéш, овршéш, увржу се женé стáре, јá сам бíла детé, у врéћу, врéћа, знáш? И нóси у селó да га самéљу у воденицу и да га изнесé, а оваквó врéме. Али, али ти билó срце пúно. Све онó

⁴¹² разврши свр. *начети залиху хране* (Златковић 2014б: 337).

⁴¹³ дўлич м *шири отвор на тестији* (Златковић 2014а: 178); исп. и црнотрав. дўлић м *грлић тестије* (Стојановић 2010: 201).

⁴¹⁴ вурња ж **1.** *зидана пећ за хлеб* (Златковић 2014а: 99).

⁴¹⁵ прéсан, -сна, -сно **1.** *свеж, који није од киселог теста; који није преврео* (Златковић 2014б: 257).

⁴¹⁶ твáше в. ствáше свр. **1.** *доспети, преврети; укуiselити се (кисело тесто, комина, туршија)* (Златковић 2014б: 445, 473).

преодило преко друго. И тако му је тој. Кад^т сам добила сина првог, овај што је био овде, то ми је син, прво ми није живо, тамо далеко било, а после сам њег добила, ја сам била исто у Књажевац, муж ми радео тамо. Кад^т сам добила њега, као да сам добила не знам шта. Патила сам, неје имало пелена, није имало, збирал си крпине да га повијеш, да га... Он је био напредан, леп, добар ми је био, нек су сва жива и здрава деца па и моја. Ишчувала сам га њега с³ Боба, ја верујем у то. Ђе, после сам очувала ћерке две. Ђе, у четерес године сам родила једну ћерку. Да, четерес године тачно сам имала и ја сам ју родила, да л' ју има овде у слику. Ово су ми унуке, ћерке. Ово ми Марија унука. Ово ми унука, ово ми унука, ово ми унука, правили крштење, има три дечицу, ево и'. А нема ми ју ова, има ју овамо и она. У четерес године, а сад има сина она у дваес године, да, а има и ћерку. Ма ево ју куде је. Ево, ево ово је она и ово је њојна ћерка, па да. Ево, то је њојна ћерка, да. Она је, уписана је сад у Ниш, иде у школу, да.

• Ја сам побегла, побегуља. Да. Ја сам... Било Свети-Никола, ја сам слезла на игранку, поподне, увече било. И он дошо одавде, и ја немам 'де, била сам слуга и оно и ово, те сам се привила кући, ма одо ја, ватам се за змију. И одо, дођо ја за њега овде, свекрва не дава, свађа се, што тој, што оно. Деда имало: ал не може, дете има да остане, дете сирочо мучено, оно има да ви оправи, да будете људи. И тако је и било. Остала сам, издржала сам све, можда било ми и тешко, и добро и лоше, али фала на Боба. И тако. Имало говеда, имало овце, имало стока, чували смо, радела сам све, ишла сам у поље, до... до скоро сам ишла у поље, и сад идем у башту, садим, берем. Муж ми је био, он је био ложац. И он је тамо радео и радео и отишо у пензију и разболе се и после умре. Добила сам његову пензију, тринаес иљаде ми цела пензија, јако је мала, јако, пара не вреди, ништа не вреди. Јучер сам ју примила, ја ју дадо на сина да плати струју, па дажбине...

• Месила сам у црепњу, месила сам у вурњу, сукала сам. У вурњу, замесим тесто, наместим на даску дугачку, туј леб, овде леб, овде леб. И на крпу и у вурњу, на крпу и у вурњу. Месила сам, сукала сам коре, обје, правила сам гибанице, радела, све што се живо радело радела сам. Месим и данас. Зависи када колко смо, који смо, кад^т су више, више, брже отиде, кад... Али сад ево неколко време купујемо, не могу да месим. А месим, па да... да излажем, тону брашна сам премесила. Не може, и који год дође он тражи мешену погачу. Долазе из Алксинац ловци овде. Син ми је ловочувар и они траже – да ни умесиш погачу. Ја месим, док они дођу из лов, погача и ручак готово све. Ал кад дођу, не знају квó ће ми донесу и не зну како ће да ме испоштују. И зову ме телефоном и сад. И тако. Да. Ђе почели смо да стављамо зимницу. Све могуће. Снаја ми продаје, она... од^т коприву сок. Слађа. Двеста тегле смо направиле од^т шљиве пекмез, а од^т коприве не знам колко је сок направила, ал имам коприву јоште у замрзивач и кад ово прође, она после прави. Али овде немам сад, испила сам га, она ми донесе. Паприке си имамо, да ти кажем, испестувала⁴¹⁷ сам, имамо, ево нанизала сам нисе да с' осуши за пуњење. Ја стављам ово, и ајвар и ове туршије и ове љуте стављам у тегле и мало пецкане, и тако. Па да. И сад било време добро. Ал сасушило се много а и... и градине остадоше без воду. Па имамо доле, ископали смо бунар, па кама... па на струју, синоћ смо баш пољевали и тако. Раније се пољевало, тамо имало долó... долићи⁴¹⁸, водице, па се ископа вир, па с лопату пљиска, пљиска, пљиска, пољева и тако. Па неје имало паприке како с^ат него папричице такве ситне, наберу у престилку⁴¹⁹, у врљиву, у огњиште испече и то је. Изва... море, издува га од^т пепел, прави пржено, измеша са сир, да, и топал леб. Овчи сир. Сад више нема, нема овце, нема сир, нема... и тако.

• Мене је овде лепо. Ја на друго место не могу. Траже ме ћерке да одем код њи, али гледај: како да манеш, моје ово није нешто нарочито, не знам шта, али... да. Чисто ми, ваздух,

⁴¹⁷ испестује (испестује) свр. узгајити (усев, воће) (Златковић 2014а: 337). Исп. и пестује (пестује) несвр. неговати, гајити (биљке, стоку) (Златковић 2014б: 114, 115).

⁴¹⁸ долич м (доличка ж) 2. поточић (Златковић 2014а: 162).

⁴¹⁹ престилка (прегљача) ж женска кецеља (Динић 2008: 645, 660).

вода и то је то. Сѝн и снаја ми добри, чувају ме, купују, купују ми квó ми трéба, нѝсам, нѝсам жéљна за нѝшта. Ў, како да нé! Зову ме на телефон, долáзе: бáко, бáко, бáко и тáко. Па долáзе. Овај сá што ти пóказа на слику, Дáре, óн је у... постаó лóвац и óн, па долáзи овде у лóв, обилази ме. Свé мóгуће, има дѝвје свѝње пуно, има срне, уплаћа си, људи долáзе, срндаћи, и долáзе. Уплáти и дóђе, убију, кóлко уплáти тóлко убије и отóди си. А ѝмамо мѝ, éне, овóга, једѝн препарѝран овде, овáм овó. Тó је јóш човéк мóј убиó и препарѝрано је у Пѝрот и éво га јóште. А лекáр нéма. У Кáлну, у Кáлну ѝма у сýботу и нéдељу. Нéмамо лекáра, у нéдељу ѝма један и онó без вéзе, таквó нéшто, нéкако, нé знам какó да ти кáжем, дóбра је, али свé у свéму нé. Нéмамо лекáра. У Књáжевац. Па м' ујéде кúче, па сам тáм... па су ме водѝли и у Зáјечар и у Књáжевац. Па ѝма, ѝма двá мéсеца вéћ, јóш си ѝмам óжиљци. Тáмо код нéког човéка, однéла сам му јáбуке, óн мнóго вóли нáше, имáло рáна зрé и јá му однéсо. Онó билó у жбун се сакрѝло и отúд и мéне за нóгу, онó крв и онó, охó! Па áјде нéћу д' ѝдем óдма, али приметѝ да не мóже, па пóсле у Кáлну, па из^с Кáлну код лекáра, па у милицију, па у Књáжевац, па из^с Књáжевац у Зáјечар, па... éј! Дóбро, нéма, ѝма óжиљци, али јá нѝсам девојка да ми глéда нéко у нóге. Дá. Прѝмила сам нéкције, лéкови ми далѝ и тáко. Нéма лекáр, нéма. У Кáлну шéс киломéтра, па сам ишла пéшки, нóге ме болé. А сáд нéма шáнсе да ѝдем, па болéле, не болéле. И тáко ми је, дрáга мóја...

• Ў, свáдбе! Тó се просѝло девојка, тó се... Ё, какó се просѝло, просѝло се. На прѝмер, нáђе девојка, нáђу се мóмак и девојка и тóј, али нé како сáд, стáлно зáједно и óно и óво. И договорé се да се ўзму. Дóђу родѝтељи његóви, донесу шуле⁴²⁰ ракију, отѝду код њу и тáмо ју прóсе. Договорáју се са^с стáри да се ўзну, кад^т се договорé, ўзну се, даде она... онѝ дáју ракију њѝм, óна њѝм дáје дáр, дарује и'. Дáје чарáпе, дáје пешкѝр, кошуљу, так^б тóј, мóжда нéки прекривáч или нéшто, али свé тóј тканó, рúчни рáд. И онѝ ѝду, не вóде ју онѝ óдма, она остáне, па пос^т нéдељу дъна се óпет онѝ срéтну, нéма свáки дáн. Па се договорáу, па бúде свáдба, па дóјде свáдба. Свáдба. Дóђу, дóђу, у сóбу се свáдбе правѝле, дóђу сас кóла, сас сáне, кадá квó је вréме. Натовáре овај сандáк сас дáр. Дáрови, јастуци тканѝ, тó тканѝце⁴²¹, тó пешћѝри, тó... И тáко. И дóјде мнó... па нé мнóго, нé, у сóбу кóлко стáне, нéкад^т се скúпе нáјвише двá-трѝес. И одвóде њу. Она белé чарáпе вуњене плéтене, óна опáнци, óна оваквó, забѝн, кошуља, за... прéвез нéћи тýрено нá-главу и такó. Јéсте, весéље...

6.4.2. Обренка Димитријевић (68), село Трговиште

• Ё па бéбе су... кад^т смо чувáли, нéје... у љуљку, знáјеш? Овдека закáчено белчúт⁴²² и на овóј ћошé и у љуљку. Пóсле за девојчицуту колéвка имáло овај дрвена. Нéје сáд^т тóј к'о што су овé колéвке нóве, него овóј од дашчѝцу скóвано, али тáм и овáм на белчúт, па се онó... Али као корѝтенце, сáмо дрвено таквó. Из Зáјечар дошла једнá девојчица у гóсти за Петрóвдан, кáже: штá је овó? Па рéко: тóј бéба тýј, не видиш да је бéба, љуља се. А она ўзне па љуља, а онó вој итересá^ттно. Другáчије у Зáјечар бѝло, другáчије гóр у селó. И сýпер је бѝло. Код лекáра нóсимо, пáдне к^ћѝша, нéје, сáд ѝма áсвалт, а тó^ј óнда нéје имáло áсвалт, па пóјдем, понесém, па г' увржем у љуљку, па га нóсим на лéђа до аутóбус да га нóсе на контрóлу у Књáжевац. Онó блáто, онó... Па нóсим, за детé нóсим дрéшке⁴²³ у рúку, па нóсим и дрúгу обућу да мóгу у аутóбус д' улéзнем чѝсто. Тóј су билé... Али свé ни је билó лéпо, а мýка од мýку по... Али лéпо билó, лéпо је билó. Пóсле овѝја су се, мáло другáчије смо и' чувáли, унúчићи. Па дá, другáчије овде. А гóре свé нóсиш на вóду, па згрéјеш, па да га окúпеш, па да га... А сáг овде купáтило,

⁴²⁰ шуле с (мн. шулета и шулетѝја) **1.** пљоснат земљани суд за ношење ракије, пљоска. **2.** количина течности коју садржи једно шуле (Динић 2008: 919).

⁴²¹ тканѝца ж ткани појас високог квалитета (Динић 2008: 812).

⁴²² белчúт м карика, алка, бeочуг (Динић 2008: 27).

⁴²³ дрéшка (дрéа и дрéја) ж **1.** опѝти назив за одећу. **2.** горњи, краћѝ део одеће који сеже до стражњѝце (блуза, ѝемпер, капут и сл.) (Динић 2008: 154, 155).

саг мно́го зго́дно. А о́нда мо́ра да му згрéјеш во́ду, па да га оку́пеш, па да... Па исто. Загрéјеш со́бу, шпо́рет, да́, код де́цу та́мо ку́бе⁴²⁴, ова́мо шпо́рет, и загрéјеш во́ду и ку́пеш у кори́то. Али све́ је њи́м било́ лепо...

• Го́ре док сам би́ла ку́ћи код моји́, вода́ неј' има́ло, рт та́мо, у пади́ну те́к вода́. Но́сим на коби́лку, дете́, да си помо́гнем ма́тер, тре́бе ни опе́ре, тре́бе да ни сре́ди, а вода́ не́ма и на коби́лку но́сим. Узнеш др́во, та́мо и ова́мо ко́фа, ста́виш на ра́мо и но́сиш. Па кре́вети, не́је има́ло зго́да, спа́ло се на рого́же⁴²⁵, ја не мо́гу да спи́м, оно́ ме уби́ва, ова́ко на... Па исплетéше ма́ти рого́жу, по́сле не́како било́ другачи́је. Све́ из го́дину у го́дину, оно́ све́ се држа́ло. По́сле кре́вети, башта́ по́годи ма́јстора, на́пра'и кре́вети ови́ја дрвени. Па не́ма, оно́ узне сла́мњачу ма́ти, па ста́ви сла́мњачу. Али она́ј удо́бан кре́вет, лепота́. Лéгнеш, оно́ прене́се како́, како́ о́ћеш, све́ ти, све́ ти одговára. И све́ тре́ћу го́дину то́ј се избáци, ку́пе се кре́вети дру́ђи. Све́ је ишло́ ланчано́ не́што, све́ да иде́ на бо́ље и на бо́ље. Да́. Не́ма, да́. Башта́ наредеше́: ти́, си́не, пушта́ј ја́ганци, на бра́та нареди́ кра́ве да пушта́ и то́ј све́ иде́. Ё ова́ј сестра́ на... код^т чи́чу та́мо, она́ си има́ла бо́љи жи́вот. Он је радéо у рудник, он има́л па́ре, а мо́ј башта́, он је... не́је радéл ни́где, али дрва́ је метри́л⁴²⁶, а ова́ј чи́ча ми је радéл у рудник, има́ло рудник у метри́ју. И он има́л па́ре, али квó ку́пи на сестру́ он ку́пи и ме́не и ку́пи и за бра́та. Па мно́го, то́ је било́ поштува́ње, не́ма ту́ј, све́ је било́, али...

• Па сла́вимо си овде́ Свети-Ара́нђел, то́ј о́бавезно сла́вимо. Јереми́ју исто, то́ је... сла́вимо, се́чемо кола́ч, иде́мо под^т Крст го́ре, то́ј ни на дево́јчицу́ву овде́, на уну́ку. Бе́ше се оно́ разболéло и једна́ ба́ба санува́ла, ка́же, оно́ ства́рно, го́ре у Ћушти́цу има́ли су против на́с Крс. Ми́ смо га поштува́ли, ишли́ смо, али мо́ж не́ко вре́ме да несмо́ ба́ш трéнутно ни... Дошли́ смо овде́ка и то́лко. А ми́ смо си треба́ли одржа́вамо то́ј, да иде́мо сва́ку го́дину, али то́ смо из глупости... престáли, да́. И о́нда сам... Она́ ка́же: дево́јчето́ им се разболéло, занемари́ли та́ј Крс, оно́ Јереми́ја. И ми́ одáнде, ко́лемо жа́гње, спре́мимо овде́ квó спре́мимо и у Ћушти́цу го́ре под^т Крс. Ѐма́ и го́ре, ко́лко има́ комши́је, збе́remo се, ру́чамо и до́јдемо овде́, по́ново си овде́ка го́сти, ода́вде комши́је. Та како́ да сла́вимо и Јереми́ју и Свети-Ара́нђел. Ме́симо си кола́чи. Она́мо у гра́д, Свети-Ђо́рђе ва́лда, црква́ служи́ сва́ко јутро.

• Ё па то́ј, си́не, кад^т сам би́ла дево́јка, ја исто́ тако́ј. По́ има́ло до́ле, зби́рамо се по село́. Било́ лепо, али то́ј на стро́го, не́ смеш да зака́сниш. Оти́демо, при́мер, око́ једáнес са́ти и да си у три́-че́три до́м. То́ј не́ма, та́ко је наредéно и мо́ра да с' иде́мо до́ле, стрчимо́ за ча́с, па а́јде да се... Док посе́димó, та́м-ова́м, пои́грамо, му́зика, игранка́. Па сви́ра се хармони́ка, са́мо хармони́ка и има́ло је и ова́ј ко́нтрабас. И сви́ра се Руме́нка⁴²⁷, сви́ра се Жи́кино ко́ло, па се игра́. То́ј смо, то́ј смо зна́ли са́мо, дру́го ни́смо, да́. Ово́ј, певáчи не́је има́ло, не́је... са́мо игранке́. Па има́ и ста́ри, све́ то́ј се сабе́ре, и ста́ро и мла́до, игранка́, игранка́ до ми́ле во́ље. Не́ма, има́ло је и мла́ди и ста́ри, све́ то́ј. Дру́штво. Дру́штво се... Бра́ћа, на́рочито ми́ смо си по́више, че́три бра́та. Једно́ дете́, две́ сестре́, три́-че́три бра́ћа и све́ то́ј оди́ дру́го брдо́, оно́ не́је то́ј ускупно́ село́ него по брда́. Све́ се то́ј договóримó, изла́зимо. Не́ма, тьг не́је има́ло телефо́ње, не́ма, са́д телефо́ње па се договáraју. А о́нда сви́рнеш, иде́мо, кре́ћемо, а́јде. Па че́сто, си́не, било́, ја ти ка́жем, на сва́ки пра́зник је било́. То́ је мно́го... Ал не́је има́ло дру́га занима́ција него́ то́ј, игранка́. Мно́го ни занима́ивије, мно́го било́. А сьг квó, деца́ не мрда́ју ни́где и не дру́же се. А ми́ го́ре, Бо́же, кад^т смо би́ли, то́ј мно́го било́ лепо. И исто́ качама́к смо прави́ли, ма́ти на́пра^веше, то́ је на́ј посла́стица за де́цу, качама́к, ква́шено млекó, прже́но. Ау́, прави́ла, моја́ ма́ти је прави́ла сла́тко на́јвише оди́ ду́ње. Са́мо ни́је... Ёто, зна́јеш, ста́ри љу́ди, па рани́је, са́д мо́ж да пи́таш сва́кога овде́к, а го́ре она́ женá прави́ла, па не́је уме́ла да га ску́ва, него́ она́

⁴²⁴ ку́бе с плехана пећ (Динић 2008: 367).

⁴²⁵ рого́жа ж асура, рого́жина (Динић 2008: 730).

⁴²⁶ Исп. црно́трав. ме́три не́свр. I. сече дрва́ и сла́же их у кубне метре (Стојановић 2010: 453); пир. ме́три не́свр. слагати, сређивати матери́јал (дрва, песак) како́ би му се лако́ измерила кубатура, кубицирати (Златковић 2014а: 452).

⁴²⁷ руме́нка ж народно́ коло у осам (Динић 2008: 733).

направила онóј слáтко, јá га пробá', јá си зúби... зúби да си почéпам! Онó тврдо, тврдо, требáла да прокува дýње, па онда да и' стáви у шећер, а онé се, знáјеш, онé се скрóбиле⁴²⁸. Па и брáле смо јáгоде, тóј исто прави́ла ма́ј... тóј волéла да прáви. Набéремо јáгоде дíвље, шúмсће, да прáви, дá. Онó имáло пуно. Ѐма и сáд, сáмо кóј рма врéме сýг да бéре јáгоде. Слáно, тóј се прави́ло и зельáнци и разнорáзне бáнице, мí смо и' такóј звáли, бáнице, прóје. Папри́ку, сáдимо свé могуће, парадáјз, лúк овáј прáзи, зелéни ли, што у бáшту, свé сáдимо, кромпíр, васу́љ. Свé, свé смо имáли, нéма, и тóј где сам јá бáш билá овáмо, па билó слóжно где сам се ожени́ла. А где сам билá гóре, рт онó, чувáли сто́ку, па нађубре на њíве, па нíје имáло у рéдове. Сýг у рéдове, фрéза, пуштиш рéд, за чás напра́иш рéд, или с тра́ктор. А онда говéда упрéгне, јá вóдим крáве, тáта орé. И сорéмо њíву и пóс¹е сáмо насéјемо, нéма рéд, нéма нíшта. Кóпамо пóсле и лéпо окóпаш га, онó се рóди. Васу́љ бéремо, бéремо, па онда... Свé здрáво, дá. Па нéје имáло, рт, нéје имáло прéвозно срéство, нé, гдé ће у рт вóзила, него на сáне па тéрамо, набéремо по мнóго васу́љ. Па искáрамо гóре. Знáјеш, јá сам ёто, јóш оди детé сам волéла свé да рáдим. И вóлим да бéрем васу́љ и вóлим кад га истéрамо, па да га набúвамо⁴²⁹, мнóго да га... да набúвамо васу́љ. Ѐсто и у шíпци сам волéла оди детé. Баштá кáже: ако си идеш да набéреш шíпци, за тéбе ће си бúду пáре. Ó, онó ми мíло, íдем јá. И кад íдем у шкóлу, да си рмам парý. А тóј за хрáну, свé је имáло, свé се спремувáло, свé се... Свé здрáво билó, дá, домáће, нéма купóвно нíшта, прíродно. Нáјвише, нáјвише тóј, ёто, млéчни прóизводи, тóј, бéлмужи се прави́ли. Пóсле смо прави́ли, јá сам чувáла и мí смо си чувáли, кад^т смо... сам се ожени́ла, и óвце и крáве, напра́ве сíр сáмо стрíк^тно за бéлмуж. Мóре, кад^т се напра́ви сáмо тáко. Јéсте. Ѐто мóј деда-А́јта, он је радéл гóре у хóтел. Па јá на погáчиће 'на́ко га исцéдим, исцéдим свé пóсебно и пошáљем гóре да прáве бéлмуж у хóтел. И тáј дирéктор, он је се одушевíл. Дá. Али свé трéбе да... да бúде тóј чíсто, да бúде срéђено, да бúде...

• Јá сам си на ма́јку. Она́ нéма њíм нíшта да препрáвља. Нíје... и имáла је једнá нáјстарија, па мојá мáма, нáна, и пóс¹е рмам јóш двé стрíнће, онé су пóмладе. Једнá јéдно рáди, дрúга дрúго рáди, свé је тóј у дóговору. Брáћа исто. Тóј ўвечер кад^т се сабéру, не мóже једь^ан без дрúгога. Али нáјстарији брáт, он им је командувáл. Тóј рма да се дáнас рáди и онí га слúшају. Јéсте, нáјстарији брáт се слúша и онí свé... Данás идемо на ливáду, кóсимо. Једьн се звáл Стáнимир, једьн Мíша. Тí, Стáнимире – тóј, тí, Мíшо – тóј, мóј баштá Матéја се звáл, тí, Матéјо – тóј, и онí óправни. Свé знáју кóј штá да рáди. Али тóј, тóј, такóј онí живéли. А овí овáмо где сам се ожени́ла, за њí нé знам, јá да... онí... кад^т сам јá дошла, онí билí помрéли. А јá си знáм за мóји, кáко је билó, штó. И пóс¹е су онí... Живéли смо у тáј рт, али мéне нéје билó тéшко да íдем из^с тáј рт у шкóлу. Па далéко, сíне, кáкó да ти кáжем, јéдно трí-чéтри киломéтра. Ѐдем, и јá сам билá нáјбо́љи ѓáк. И кад^т крéнем јá из^с шкóлу, јá понесéм ргле, тóлко далéко, док стíгнем да си јá исплетéм јелéче.

⁴²⁸ **скрóби се** свр. *постати кашаст, јако омекшати* (Златковић 2014б: 406).

⁴²⁹ **набúва** свр. **2.** *млаћењем обраних стабљика, са махунама или класјем, добије извесну количину њиховог семена* (Динић 2008: 433).

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Катарина Рашић рођена је 20. децембра 1992. године у Београду. Основну школу и гимназију завршила је у Обреновцу.

Године 2011. уписала је Групу за српски језик и књижевност (Филолошки профил) на Филолошком факултету Универзитета у Београду, остваривши прво место на пријемној ранг-листи. Мастер академске студије (модул: Српски језик) завршила је са просечном оценом 10,00, одбранивши мастер рад на тему *Постпозитивни члан у тимочко-лужничком говору (са анализом стања у македонским и бугарским дијалектима)*. Одмах по завршетку мастер студија уписује докторске академске студије трећег степена.

Од 2013. године активно сарађује са Филолошким факултетом Универзитета „Св. Кирил и Методиј“ у Скопљу, излажући дијалектолошке и историјсколингвистичке радове на различитим конференцијама које овај факултет организује и учествујући на већем броју семинара из области македонистике (мр Рашић поседује сертификате о завршеном напредном нивоу познавања македонског језика на Међународним семинарима за македонски језик, књижевност и културу одржаним 2013, 2014, 2016, 2017, 2018. и 2019. год. у Охриду).

На Православном богословском факултету Универзитета у Београду паралелно са својим основним студијама слуша и полаже испит из предмета Црквенословенски језик (оцена 10), а такође завршава и део испитних обавеза у оквиру докторских академских студија. Од почетка летњег семестра 2020. године у више наврата ради као сарадник у настави за предмет Црквенословенски језик на овом факултету.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Катарина Рашић

Број досијеа 17015/Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Морфолошки и синтаксички балканизми у тимочко-лужничком говору (са освртом на шири балканословенски ареал)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени;
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Катарина Рашић

Број досијеа: 17015/Д

Студијски програм: Српски језик

Наслов рада: Морфолошки и синтаксички балканизми у тимочко-лужничком говору (са освртом на шири балканословенски ареал)

Ментор: проф. др Михаило Шћепановић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић” да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Морфолошки и синтаксички балканизми у тимочко-лужничком говору (са освртом на шири балканословенски ареал)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CCBY)
2. Ауторство – некомерцијално (CCBY-NC)
- 3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CCBY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CCBY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CCBY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CCBY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

УБеограду, _____

1. Ауторство. Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада. Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прерада. Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.